

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Filip Hameršak

HRVATSKA AUTOBIOGRAFIJA I PRVI SVJETSKI RAT

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2013.

University of Zagreb
FACULTY OF ARTS AND HUMANITIES

Filip Hameršak

CROATIAN AUTOBIOGRAPHY AND THE FIRST WORLD WAR

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2013

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Filip Hameršak

HRVATSKA AUTOBIOGRAFIJA I PRVI SVJETSKI RAT

DOKTORSKI RAD

Mentori:

prof. dr. sc. Dean Duda
prof. dr. sc. Damir Agičić

Zagreb, 2013.

University of Zagreb

FACULTY OF ARTS AND HUMANITIES

Filip Hameršak

CROATIAN AUTOBIOGRAPHY AND THE FIRST WORLD WAR

DOCTORAL THESIS

Supervisors:
prof. dr. sc. Dean Duda
prof. dr. sc. Damir Agičić

Zagreb, 2013

SAŽETAK

Temeljna je zadaća rada metodologijom suvremenih pristupa u književnoj i povijesnoj znanosti te interdisciplinarnih i postdisciplinarnih (kulturalnih, ratnih, hrvatskih, habsburških) studija po prvi puta ustanoviti, istražiti i obraditi korpus monografski objavljenih autobiografija hrvatskih (pretežno mobiliziranih) nižih časnika, dočasnika i vojnika (mornara), izravnih sudionika Prvoga svjetskoga rata. Osim kao prinos proučavanju toga u hrvatskoj znanosti uvelike zapostavljenoga ili pak jednostrano tumačenoga svjetskoga sukoba, rad je zamišljen i kao prilog široj raspravi o međuodnosu (prošle) zbilje, književnosti te socijalne, vojne i kulturne povijesti odozdo.

Uz stranu i domaću literaturu – koja se pretežno razmatra u prvomu dijelu rada, posvećenom dosadašnjim istraživanjima i mogućim metodološkim smjernicama – glavnina istraživanja obrađuje četrdesetak monografski objavljenih autobiografija izravnih ratnih sudionika, Hrvata ili osoba rođenih na današnjem hrvatskom teritoriju (s dodatkom krajeva koji su nekad pripadali Trojednici, a danas nisu u njegovu sastavu), također i autobiografija drugih pripadnika većinski hrvatskih postrojba. Radi njihove kontekstualizacije, u obzir su uzeti i promidžbeni te normativni tekstovi (vježbovnici i službovnici), kao i “fikcionalna” književna djela (romani, novele, poezija) sa znatnijom zastupljenošću “iskustvenoga repertoara”.

Kombiniranjem suvremenih književnoznanstvenih i historiografskih pristupa ispituje se njihova nepotpuna, ali ipak nezaobilazna referentna vrijednost te istražuju neke teme tipične za književnu, socijalnu, kulturnu i vojnu povijest odozdo: vrijeme i svrha nastanka i objavljivanja, podžanrovska pripadnost te poetičke značajke teksta, društveni položaj autora i njegov odnos prema Austro-Ugarskoj Monarhiji i jugoslavenskoj državi, uzrocima i raspodjeli krivnje za izbijanje rata, napokon odnos prema ratnoj svagdašnjici, naporima i smrtnoj opasnosti, suborcima, neprijateljima, civilima, obitelji, religiji, seksualnosti, književnosti te općenito osobnim i društvenim svjetonazorskim učincima.

Nasuprot dobromu dijelu svjetske teorijske scene te u hrvatskom proučavanju književnosti pretežno zastupljenom pristupu zaokupljenom užim, mahom tekstološkim, značajkama autobiografije, rad nastoji afirmirati individualnu, biografsku (prozopografsku) perspektivu, cijeneći da je ona nužna za potpunije razumijevanje pretežno neosobno (i nadosobno) objašnjavanih modernizacijskih procesa, prisutnih podjednako na svim područjima ljudske djelatnosti.

Ključne riječi: *autobiografija, Prvi svjetski rat, književnost, vojna povijest, metodologija*

SUMMARY

The main purpose of this thesis is – using methodology of contemporary historiography and literary study approaches – to detect, research and analyze the corpus of published book-length autobiographies of Croatian low-ranking officers, non-commissioned officers and soldiers (seamen), direct participants of the First World War. Beside paying attention to this, in Croatian academic community largely neglected or onesidedly considered global conflict, the author will discuss general problems concerning interaction of past reality, literature and (social, military, cultural) history from below.

Besides relevant scholarly achievements – discussed mainly in the first part of the thesis, defined as well as a critical survey as a possible methodological suggestion – the research is based on more than forty published book-length autobiographies (for the purpose the term autobiography denotes all genres of rather systematic writing or speaking about oneself, regardless of its form or temporal distance) of direct war participants, either ethnic Croatians or persons born on the territory of Republic of Croatia (including parts of ex-Triune Kingdom of Croatia, Slavonia, Dalmatia), but also other members of military units with mostly Croatian cadres. In order to detect proper contextual determinants, propaganda and normative texts (battle manuals, rules of conduct), as well as works of literary “fiction” (novels, short stories, poetry) with significant “empirical input”, are also taken into account.

By combining contemporary historiography and literary study approaches, incomplete but highly valuable referential value of these texts is demonstrated concerning themes typical in literary, social, cultural and military history from below – period and purpose of creation and publication, sub-genre classification and poetic characteristics, social status of the author, his attitudes towards Austria-Hungary and Yugoslavia, his treatment of war causes and guilt, also of everyday life, “actualities of war”, stresses and mortal danger, fellow- and enemy soldiers, civilians, family, religion, sexuality, literature, including more general personal and world-view changes.

As opposed to a significant part of global theoretical scene and to the trend of textological approach to autobiography, which is dominant in Croatian literary study, the thesis strives to promote individual, biographical (prosopographical) perspective, arguing its necessity for wider understanding of mainly impersonally treated modernisation processes, notable in the all fields of human activity.

Keywords: *autobiography, First World War, literature, military history, methodology*

SADRŽAJ

1. UVOD – ZAŠTO, KAKO, NA ČEMU?

1.1. Povijesnost u sadašnjici – patuljci na leđima divova?.....	1
1.2. Disertacija između znanja, znanosti i države.....	3
1.3. Izravni i neizravni učinak – živjela razlika!.....	6
1.4. Nesložna braća u lovu na metodu – tko će nositi pušku?.....	9

2. ZBILJA, ISTINA I POVIJEST

2.1. Prethodne napomene.....	13
2.2. Skeptički potez – otvaranje Keitha Jenkinsa.....	14
2.3. Kritika skeptičkoga otvaranja.....	18
2.4. Skeptički potez – uzmak?.....	25
2.5. Skeptički potez – poanta!.....	28
2.6. Zbilja i jezik – kokoš ili jaje?.....	30
2.7. Jezik i istina – začarani krug ili učinkovita oruđa?.....	33
2.8. Prošlost, historija, pripovijedanje.....	35
2.9. Pripovjedna perspektiva – vrste, svrha i granice.....	38
2.10. Odvojeni kolosijeci ili cjelovita mreža?.....	42
2.10.1. Postoje li definitivno spoznatljive povijesne činjenice?.....	42
2.10.2. Interpretacija između subjektivnosti i objektivnosti.....	45
2.11. Opća istraživačka pravila, ljudske potrebe, akumulacija znanja.....	48
2.12. Nesložna braća – tko šije, a tko plete?.....	52
2.13. Historijski pristupi i pitanje vrijednosti.....	55

3. ZBILJA, ISTINA I KNJIŽEVNOST

3.1. Prethodne napomene.....	58
3.2. Književnost i zdrav razum.....	59
3.2.1. Metajezik i hijerarhija znanosti.....	59
3.2.2. <i>Demon teorije</i> Antoineta Compagnona.....	64
3.2.3. Književnost i svijet.....	65
3.2.4. Književnost i autor.....	78

4. AUTOBIOGRAFIJA IZMEĐU POVIJESTI I KNJIŽEVNOSTI

4.1. Prethodne napomene.....	82
4.2. Kratka povijest proučavanja autobiografije.....	83
4.3. Kako pristupiti autobiografiji?.....	89

4.3.1. “Fikcionalna” i “prava” autobiografija, subjekt i zbilja.....	89
4.3.2. Ostale analitičke kategorije – rabiti uz oprez!.....	94
5. VOJNA POVIJEST I POVIJEST ODOZDO	
5.1. Prethodne napomene.....	103
5.2. Vojna povijest odozdo.....	105
5.2.1. John Keegan i naličje bitke.....	105
5.2.2. Povijesnost ratnoga iskustva – Agincourt, Waterloo i Somme.....	110
5.2.3. Richard Holmes i ratna svagdašnjica.....	120
5.2.4. Vojna povijest odozdo u Hrvatskoj.....	122
5.3. Socijalna i kulturna povijest odozdo.....	127
5.3.1. Prethodne napomene.....	127
5.3.2. Tko sve može biti “marginalac”?.....	130
6. PRVI SVJETSKI RAT U HISTORIOGRAFIJI	
6.1. Hrvatska i Jugoslavija.....	142
6.1.1. Razdoblje 1918–1945.....	142
6.1.2. Razdoblje 1945–1990.....	145
6.1.3. Razdoblje 1990–2010.....	150
6.2. Inozemne obratnice i putokazi.....	154
6.2.1. Prvo pitanje – tko je kriv?.....	154
6.2.2. Drugo pitanje – što si radio u ratu, djede?.....	156
6.2.3. Treće pitanje – kako je rat utjecao na nas?.....	160
6.2.4. Četvrto pitanje – kako sve to izraziti?.....	167
7. OPĆE ZNAČAJKE HRVATSKOGA AUTOBIOGRAFSKOGA KORPUSA	
7.1. Prethodne napomene.....	179
7.2. Selektivnost, pomagala, pomagači.....	181
7.3. Društveni položaj autora.....	185
7.4. Žanrovsko-tematski presjek.....	189
7.5. Kronološko-kontekstualni pregled.....	194
8. POLITIKA, IDEOLOGIJA, SVJETONAZOR	
8.1. Prethodne napomene.....	208
8.2. Politika i ideologija – s kime između koga?.....	212
8.2.1. Povijesna pozornica i glavni aktanti.....	212
8.2.2. Ključna razilaženja – rat ili mir, Monarhija ili Jugoslavija.....	216
8.2.3. Za Monarhiju – iz internalizirane dužnosti.....	217

8.2.4. Za Hrvatsku u Monarhiji – pokušaj redefiniranja paradigme.....	236
8.2.5. Za Jugoslaviju ili Veliku Srbiju – oduševljeno ili razočarano.....	283
8.3. Apolitičke autobiografije?.....	320
8.3.1. Prethodne napomene.....	320
8.3.2. Za bližnjega – smisao u besmislu.....	322
8.3.3. Za sebe – s bilo kim.....	325
8.3.4. Za Monarhiju – iz prisilne dužnosti.....	327
8.3.5. Za Monarhiju – iz osobne časti.....	334
8.4. Motivacija običnih vojnika.....	353
8.4.1. Prethodne napomene.....	353
8.4.2. Kako pristupiti usmenoj kulturi?.....	356
8.4.3. Pokušaj privremene sinteze.....	373
8.5. Zaključno o ratu i svjetonazoru.....	376
9. SUBJEKT, PUTOVANJE, POETIKA	
9.1. Subjekt-ratnik.....	387
9.1.1. Prethodne napomene.....	387
9.1.2. Priroda protiv kulture?.....	388
9.1.3. Prekoračena osveta ili fiziološka agresivnost?.....	397
9.1.4. Od stresa do “ludila”.....	418
9.2. Subjekt-putnik.....	439
9.2.1. Prethodne napomene.....	439
9.2.2. Izgubljeni u “prijelazu”?.....	440
9.2.3. Teške rane i laka smrt.....	446
9.2.4. I pogrebnici se šale, zar ne?.....	453
9.2.5. Služak – lukavi sluga ili prostak iz puka?.....	458
9.2.6. “Prepoznavanje ljudskosti” i “zarobljenička dilema”.....	464
9.2.7. Vjernost i nevjernost – obitelj, ljubav, seksualnost.....	475
9.2.8. “Niska” i “visoka” utjeha – alkohol i religija.....	493
9.3. Subjekt-čitatelj.....	505
9.3.1. Prethodne napomene.....	505
9.3.2. Od korespondencije do periodike.....	506
9.3.3. Knjige – blago ili teret?.....	510
9.4. Subjekt-pisac.....	518
9.4.1. Prethodne napomene.....	518

9.4.2. Poznati i manje poznati prethodnici.....	519
9.4.3. U početku bijaše dnevnik.....	524
9.4.4. Istina – subjektivna ili objektivna?.....	530
9.4.5. Okvir – poticatelji, naslovljenici, recipijenti.....	539

10. ZAKLJUČAK

10.1. Jezik, zbilja, autobiografija.....	544
10.2. Rat, iskustvo, historiografija.....	546
10.3. Korpus, motivacija, politizacija.....	548
10.4. Nasilje, stres, književnost.....	554
10.5. Znanstvenik kao vojnik?.....	561

11. IZVORI I LITERATURA

11.1. Izvori.....	564
11.2. Literatura	
11.21. Leksikografski priručnici, bibliografije, katalozi i vodiči.....	568
11.22. Antologije i zbornici.....	570
11.23. Monografije.....	572
11.24. Članci u znanstvenim, stručnim i kulturnim časopisima.....	577
11.25. Novinski članci.....	583
11.3. Rukopisi.....	583

12. ŽIVOTOPIS AUTORA (S POPISOM OBJAVLJENIH RADOVA).....

585

1. UVOD – ZAŠTO, KAKO, NA ČEMU?

1.1. Povijesnost u sadašnjici – patuljci na leđima divova?

Započeti doktorski rad – predmnijevano temeljno sredstvo znanstvene inicijacije – upravo napomenom kako je povijesnost u većoj ili manjoj mjeri značajka svih znanstvenih disciplina nekomu bi se moglo učiniti nezahvalnim. No već i elementarna refleksivnost upućuje na neporecivi zaključak kako suma usustavljenih znanja pojedinih istraživačkih područja, a kamoli tek ljudske vrste u cjelini danas, i – recimo – ne tako davne 2000. nije ista. Kao što je poznato, neka se znanja ili “znanja” opovrgavaju, neka pak proširuju i nadopunjuju slijedom “uvriježenih” ili “novih” istraživačkih postupaka i pravila, o prihvatljivosti kojih – napose u “humanističkim” i “društvenim” znanostima – nerijetko nema ni konsenzusa, niti barem prešutnoga primirja, već se zapodijevaju (točno tako zvani) “ratovi”, u kojima dakle nisu prijemna samo konkretna rješenja, nego i opći metodološki pa i epistemološki okvir. Nekada s razlogom, nekada pak – rekao bih – nalik raspravi između gluhoga i slijepoga o tomu je li važnije osjetilo sluha ili vida.

Da nastavim s povijesnošću – ratovi su to, međutim, u kojima na stranicama znanstvenih knjiga i časopisa nema suviše žrtava; uostalom, kako bi ih se u tom diskurzivnom bojnopolju i moglo nedvojbeno identificirati, kada i za retorički privremeno nadvladanoga uvijek postoji neko utočište. Ako nigdje drugdje, onda među vlastitim, dobro ukopanim istomišljenicima.

Iako sam za razliku od – kako se čini – dobroga dijela svojih “humanističkih” akademskih suvremenika uvjeren u načelnu održivost zapadnjačkoga, kolektivnoga i transgeneracijskoga spoznajnoga pothvata nazvanoga “znanost”, kojemu je u osnovi izgradnja što vjernijega modela “svijeta” (uključujući i pojedinačne “unutrašnje svjetove”), teško je ne primijetiti njegovu isprepletenost s nesavršenošću jezika, dnevnim ljudskim ograničenjima, skupnim i osobnim interesima, ali i slabostima poput predrasuda, pristranosti i lijenosti. K tomu su nacionalna, lokalna ili institucijska politika, kvantitativno vrednovanje s hipostaziranim načelom *publish or perish*, borba za zvanja, radna mjesta i financiranje općenito – riječju, transsubjektni, društveni čimbenici – katalizatori kompromisa pa i lukavština protivnih temeljnim postavkama idealno shvaćene znanosti, iako je dosad nigdje nisu trajno dokinuli, a u nekim su segmentima i poboljšica u odnosu na prijašnje stanje. Kako bilo, od spomenutih znanstvenih “ratova” svakako još je manje poželjna u nas tako

ukorijenjena ogluha na tuđa, makar i prijeporna postignuća. To i ne iznenađuje, budući da se časopisni prikazi i recenzije prema važećim propisima ne boduju, pa se – gledano iz raširene interesne perspektive – autoru koji objavi nepovoljan osvrt redovito pripisuju motivi skopčani s osobnom nesnošljivošću. U svemu, za recentnija politikom ili nekim drugim javnim angažmanom protkana sučeljavanja ionako je pogodnije mjesto televizija, ta sveprisutna *Biblia pauperum* neopterećena podnožnim bilješkama i ostalim kritičkim aparatom, načelom *peer review* i, ne manje važno, višemjesečnim iščekivanjem tiska.

No, suvremeni društveni kontekst time se ne iscrpljuje. Humanistički i društvenjački znanstveni radovi kao takvi pretežno ne nose novac, barem dok se ne objave kao knjige namijenjene široj publici ili obvezatni školski udžbenici, a nerijetko niti tada. Knjige pak trebaju reklamu, a ona je ponajprije povezana s prisutnošću autora (i njegove teme) u dnevnom tisku i elektroničkim medijima. Kolegijalno stručno uvažavanje na takvu je vrstu publiciteta nešto otpornije, no jednostavna računica istodobno kazuje da čak i materijalno nezainteresirani znanstvenik, ako želi pripomoći “društvenoj relevantnosti” svojih istraživačkih stajališta, mora sudjelovati u njihovoj medijskoj promociji, pristajući time na gotovo nužno pojednostavljenje pa i skandalizaciju. Dio na taj način javno prisutnih tema nedvojbeno jest u korelaciji s nekom vrstom nerijetko traumatskoga “kolektivnoga pamćenja” (u Hrvatskoj to su očevidno II. svjetski i Domovinski rat, oba sa svojim poraćima), no dio se zacijelo – barem u svom korijenu – koliko-toliko slobodno odabire, u rasponu od čisto numeroloških povoda do programiranih reklamnih kampanja filmske i softverske industrije. Naime, godine 2014. napunit će se stoljeće od ulaska europskih zemalja u I. svjetski rat, 2017. pak stoljeće od uplitanja u nj Sjedinjenih Američkih Država, također i od ruskoga poraza, bez kojega – dokazuju mnogi – ne bi bilo Listopadske revolucije, kao ni nacionalsocijalizma i svega s njim povezanoga bez ratnoga ishoda 1918. i prethodne “totalne mobilizacije” pučanstva. Teško je predvidjeti koju će od navedenih bliskih obljetnica prigrliti mediji, a koju nakladnici i publicisti – predvidjeti je, na kraju krajeva, znatnu šarolikost, uvjetovanu mjesnim prilikama, a neće biti sasvim nevažno ni za što se odluče holivudski studiji, otprilike na način na koji je nakon Spielbergova *Jurskoga parka* postalo teško zamisliti knjižaru, dućan s igračkama ili popularno-znanstvenu emisiju bez dinosaura. (Jasno, sve navedene teme nisu jednako “filmične” ni jednako “televizične”...)

Hoćemo li to zvati društvom spektakla, uzmakom pismenosti ili kako drukčije, hoćemo li najposlije biti sretni ili ne što u takvom svijetu živimo, nije naravno predmet ovoga rada. Suzit ću stoga svoju osnovicu – zbog niza iznesenih čimbenika svakako nije bez temelja govoriti o “znanstvenom tržištu” s vlastitim zakonitostima, pa ni o “znanstvenoj modi” i

njezinim hirovima. Ipak, ne može se potpuno osporiti ni uvriježeno shvaćanje o internoj, umnogomu racionalnoj dinamici razvitka pojedinih znanstvenih struka. Istraživači se rađaju, školuju, sazrijevaju, umirovljuju i umiru, više ili manje posvećeni svojoj karijeri i društvenom probitku, avangardni ili konzervativni, prilazeći svojem poslu s nadahnućem ili rutinski, no – neovisno o tomu – ukupan korpus “znanja”, izražen priručno količinom literature o nekom području, iz dana u dan raste.

Prati li ta “akumulacija” s uspjehom društvenu diferencijaciju ili za njom zaostaje, je li ona stvarni, kvalitativni pomak, ili tek mehaničko gomilanje marginalno relevantnih tekstova, i – ako je tako – što se tu može učiniti, predmet je naravno za daljnju raspravu. Stara metafora govorila je o suvremenim znanstvenicima kao o patuljcima na leđima divova, htijući s određenom dozom skromnosti istaknuti kako je, naravno, patuljak na divu ipak viši od samoga diva, što mu dakako omogućuje bolji vidokrug. Radi potpunije slike, divove i patuljke valjalo bi, međutim, zamisliti u nekoj vrsti naopake cirkuske piramide, u kojoj niže postavljeni sudionici na svojim leđima uvijek nose nekoliko upola manjih kolega, ti pak nekoliko još manjih, i tako praktički u nedogled. Staloženih divova pritom ima svega nekoliko desetaka, a broj patuljaka uvišestručuje se sa svakom razinom. Neki među njima nezainteresirani su, drugi pak odviše ambiciozni, svadljivi i naguravaju se; poneki zna i ispasti, a građevina u cjelini ljulja se, povija i doima posve nesigurno. Razumljivo, javlja se i pitanje ima li ona uopće smisla?

Slika je to – naravno, pojednostavljena – razvoja (ne samo) društvenih i humanističkih znanosti u zadnjih nešto-manje-od-dvjesto godina. Opseg mogućih predmeta i istraživačkih pitanja uvjetuje potrebu za novim i novim, a istodobno sve manjim i manjim patuljcima. Gotovo na godišnjoj razini otvaraju se nova znanstvena područja, osmišljavaju novi i spajaju stari pristupi, no i dalje tek iznimno usuprot trendu sveopće specijalizacije, i sa sve manje međusobnoga dijaloga. Poslovični divovi, nekadašnji utemeljitelji ili ključni prinosnici pojedinih područja izmakli su nam već iz vida, a negdašnju “eruditsku”, u srži elitističku paradigmu “opće kulture” zamijenio je – lako je naslutiti, no teško reći – masovni, “demokratski” kviz, u kojemu niti jedno pitanje nije odviše trivijalno.

1.2. Disertacija između znanja, znanosti i države

Nadalje – barem u Hrvatskoj – na državnom intervencionizmu ne počiva samo infrastrukturna podloga znanosti, nego i svekolika njezina regulacija. Osnovni uvjeti za sva

promaknuća, uključujući i vrednovanje pojedinih časopisa, određeni su pravilnicima Nacionalnoga vijeća za znanost – članove kojega imenuje Sabor na Vladin prijedlog – a njegovom djelatnošću potanko je (zadnji puta u većoj mjeri 2009.) definirana i podjela na znanstvena ili umjetnička područja, polja i grane. Dobra namjera takvoga pristupa nedvojbeno je, no u jednomu njegovu dijelu ne bi trebalo zanemariti opasnost od birokratski osnaženoga prejudiciranja još uvijek neriješenih – ili pak na drugi način riješenih – katkad još uvijek temeljnih akademskih pitanja. Je li doista filozofija znanost, ili je znanost samo povijest filozofskih pitanja i odgovora? Mogu li se opći spoznajnoteorijski problemi i filozofija znanosti nedvojbeno razgraničiti od teorijsko-metodoloških ogranaka pojedinih polja? Zašto su psihologija, sociologija, pedagogija te informacijsko-komunikacijsko polje društvene znanosti, a povijest, arheologija, filologija, etnologija i antropologija te znanost o umjetnosti humanističke? Je li to samo nominalna, ili pak esencijalna podjela?

Ako jest ovo prvo, sjetimo se da i načelno “neutralni”, knjižničarski ili arhivistički projekti – poput univerzalne decimalne klasifikacije – imaju teškoća s obradom novih država i priznanjem nekih jezika, teškoća skopčanih sa sasvim praktičnim, a opet ideološki konotiranim posljedicama! Ako je podjela dubinska, na djelo kojega učenjaka se naslanja i na koji je to znanstveno relevantan način upravo ono odabrano da bude dugogodišnja administrativna osnovica? Može li ta podjela uopće biti dubinska, ako se od vrha do dna svodi na puko nabranje, bez pobližih odrednica, i ako u znatnomu svojem dijelu tek odslikava postojeću katedarsku strukturu? Što reći na gransku razinu, na kojoj su neke struke možda i suviše razrađene, a u nekima se tek ponavlja naziv matičnoga polja?

Naime, za ovaj rad bitno povijesno polje podijeljeno je kronološkim slijedom na četiri grane, povrh toga na metodologiju i na pomoćne povijesne znanosti, no kao sedma grana javlja se povijest znanosti, kojom se inače u nas ne bave diplomirani povjesničari, nego stručnjaci školovani u pojedinim – nazovimo ih tako – egzaktnim znanostima (unatoč svim razlikama u njihovoj “mekoći” i “tvrdoći”, kao i autorima što u njih svrstavaju i npr. kvantitativni pristup društvenim pojavama, pod tim nazivom objedinjujem pravilnička područja prirodnih, tehničkih, biomedicinskih i biotehničkih znanosti). Nasuprot tomu, mogućnost tematske podjele na političku, socijalnu, kulturnu, gospodarsku i vojnu povijest – onako kako su, primjerice, u polju filozofije uvedeni granski nizovi A, B i C – nije iskorištena, pa se i onaj istraživač koji neku pojavu prati kroz stoljeća mora odlučiti u kojemu će se vijeku “usidriti”.

S druge strane, u podjednako za ovaj rad važnom filološkom polju, među ostalim, nalaze se poredbeno književnost, potom kao jedna grana teorija i povijest književnosti, začudo

i semiologija, a odvojeno osim kroatistike postoje i brojne druge nacionalne *-ije* i *-istike*, u kojima se naravno također proučava književnost, k tomu i ono nejasno omeđeno područje poznato kao “teorija”.

Izvan humanističkoga, točnije u društvenom području, postoji pak polje sigurnosnih i obrambenih znanosti, povezano s nastavnim programima policijskih i vojnih akademija, a na kojima se također obrađuju neke sastavnice vojne povijesti. Sociologija rata kao takva ne spominje se u pravilniku, ali zato barem postoji općenito nazvana grana “posebne sociologije”. U onoj pak mjeri u kojoj se ratovanje nastoji podvrgnuti određenim pravilima, za ovaj rad relevantno je i polje pravo, napose njegove grane međunarodno pravo i povijest prava i države. Napokon, kao zasebna interdisciplinarna područja utvrđeni su kroatologija i rodni studiji, čak i “obrazovne znanosti”, no za registraciju ratnih (*War Studies*) i habsburških studija (*Habsburg Studies*) u nas, čini se, još nitko nije urudžbirao potrebni obrazloženi zahtjev.

Cijeli ekskurs o povijesnosti znanosti posljedica je dakle moje tjeskobe. Kako, naime, u okviru postojeće fragmentarne akademske strukture prijaviti i izraditi disertaciju o hrvatskoj frontaškoj autobiografiji i I. svjetskom ratu, a da rezultat ne bude ni redukcionistički monovalentan, niti nekritički odasvud napabirčen? Kako je, naposljetku, i obraniti u složenom interkatedarskom i interinstitucionalnom okruženju? Primjerice, u želji da čitatelju unaprijed naznačim na koji – za mnoge, vjerujem, neuobičajeni – način planiram pristupiti autobiografiji i I. svjetskom ratu, ovoj disertaciji izvorno sam bio predložio i podnaslov “O zbilji, povijesti i književnosti odozdo”, no protivno argumentiranoj preporuci dvojice kvalificiranih mentora (jednoga iz književnosti, drugoga iz povijesti), Vijeće poslijediplomskih studija i Vijeće Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu nisu ga prihvatili, bez obavijesti, obrazloženja i mogućnosti priziva.

Spomenuh nestanak pa i načelnu nemogućnost univerzalnoga učenjaka (ili barem erudita) – no taj zahtjev, sada preformuliran u *interdisciplinarnost* i *transdisciplinarnost* i dalje je (štoviše pojačano!) prisutan u proučavanju rata, u znatnoj pak mjeri i u raznolikim pristupima zaokupljenima autobiografijom. Premda nekad spominjani “totalni” zahvat očito nije dostižan (sigurno ne u svom idealnom značenju), slijedom dobrog dijela – za užu tematiku ovoga rada – relevantne literature nazire se zaključak kako su i autobiografija i rat odviše kompleksne teme, a da bi se prepustile samo usko shvaćenom proučavanju književnosti, odnosno političke i vojne povijesti. S obzirom na, dakle, mahom inozemne uzore (pretežno, silom osobnih, nakladničkih i distribucijskih prilika, na engleskom, dijelom ipak na francuskom i njemačkom jeziku), ovaj je rad – govoreći u uvriježenim terminima –

zamišljen kao spoj dostignuća i pristupa navedenih triju disciplina s nerijetko tek djelomice razgraničivim područjima kontekstualnih pristupa književnosti, kulturalne i socijalne povijesti te etnografije, antropologije i sociologije rata. Nastojanje da se u dostatnoj mjeri razjasne njihova polazišta, više-manje odvojeni razvoj i ne uvijek srdačni dodiri uvjetovalo je tako raznorodnu tematiku prvih, metodoloških poglavlja (obuhvaćenu, dakle, tim nesuđenim podnaslovom), pokušaj pak njihove integracije problemski a ne kronološki pristup autobiografskom korpusu, kojega detaljnije razmatram u drugom dijelu rada.

1.3. Izravni i neizravni učinak – živjela razlika!

Toliko o tjeskobi povezanoj s akademskim područno-poljsko-granskim razvrstavanjem. Međutim, čitajući spomenute pravilnike, a napose univerzalni obrazac za prijavu državno financiranih istraživačkih projekata, nisam se – poput mnogih svojih područnih, poljskih i granskih kolega – još prije jednoga desetljeća mogao oteti dojmu o institucionalnoj prevlasti egzaktnih znanosti te njihovih mjerila u pogledu međunarodne relevantnosti, odjeka i citiranosti. No posebno mi je nezgodno bilo popuniti rubriku u kojima je valjalo iznijeti mogućnost praktične primjene istraživačkih rezultata – s jedne strane, tko daje novce valjda ima pravo znati zašto ih daje, s druge strane, kako odgovorom ne mazati oči, kako ne obećati neizvedivo? Nakon ne predugoga razmišljanja (uostalom, rok za prijavu projekta bio je na isteku) sjetio sam se spasonosne formule *moglo bi...* Konkretno – “rezultati predloženoga istraživanja *mogli bi* pridonijeti: strukovnom i općem obrazovnom standardu, društvenoj toleranciji, kvalitetnijem donošenju strateških odluka” itd. Da ne duljim, od 2001. dotični je projekt bio uzastopce odobran (ne mislim, naravno, da je itko pozorno studirao tu rubriku!) sve dok jednoga dana iz neutvrđenih razloga nije bio mjesto od povjerenstva u humanističkom polju povijesti neslavno vrednovan od povjerenstva u društvenom polju informacijskih znanosti, zabrinutoga – među ostalim – zbog navodno nedostatne porabe informatičke tehnologije.

S dubokom nadom u nešto povoljniju sudbinu, držim dakle da bi ovaj rad *mogao* upozoriti na neke zanemarene smjernice u proučavanju autobiografije i I. svjetskoga rata, primjenjive također na druge vrste nefikcionalnoga izraza i oružane sukobe, ali i na promišljanje općega suodnosa zbilje, povijesti i književnosti. U pogledu pak idiografskoga, hrvatskoga slučaja ne vjerujem da će obrada predmetnoga frontaškoga korpusa pridonijeti ovladavanju nekakvim traumatskim “kolektivnim pamćenjem” o zbivanjima 1914–1918. –

ponajprije zato što rad u najboljem slučaju može biti tek početni prilog njegovoj rekonstrukciji – no prikaz pojedinih tematskih cjelina *mogao bi* pripomoći našem razumijevanju individualnoga suočavanja s ratnim tegobama, političkim i društvenim mijenama te svjetonazorskim potresima, donekle *možda* i na razini relevantnoj za sljedeća dva, toliko u našem društvu prisutnija rata.

Mogao bih u pogledu primjene nastaviti s tim *moglo bi*, no bit ću iskren i otvoreno posumnjati da će ga ikada pročitati netko iz viših političkih ili vojnih struktura zaduženih za odlučivanje o ratu i miru, odnosno za ratovodstvo, iako neki autori dožive i takvu satisfakciju. Primjerice, članovi administracije predsjednika SAD Johna F. Kennedyja svjedoče o njegovoj fascinaciji knjigom *Guns of August* Barbare Tuchman, čijim se poukama u vezi s neželjenim izbijanjem I. svjetskoga rata navodno vodio pri obzirnom smirivanju Kubanske krize. (Doduše, kakav će odjek imati ovaj rad, čini mi se, i ne može biti u tolikoj mjeri presudno, jer – ako ništa drugo – naša zemlja još uvijek ne raspolaže nuklearnim oružjem.) Kako bilo, za slučaj da se niti jedan od tih *moglo bi* ne ostvari (a svi su oni, naravno, svedivi na staru latinsku maksimu o povijesti kao učiteljici života), utječem se vjeri da je već i podsjećanje na te autobiografske glasove – ostavljene u poslovičnom damnacijskom mraku zaborava – barem približno simboličkom izvršenju elementarne pravde.

Međutim, osim nelagode zbog trenutačne institucionalne nadmoći egzaktnih znanosti, koja je očito pokazatelj stvarnoga odnosa snaga, a vjerojatno i nedostatnoga angažmana proračunski-rashodovno jeftinijih no prihodovno isto tako slabijih humanista i društvenjaka, u svjetskim razmjerima – gotovo bih rekao – zamjetna je i neka vrsta duboko internaliziranoga kompleksa manje uspješnoga brata. Kompleksa inferiornosti, dakako. Premda znanstvena područja fizike, matematike, kemije, biologije i medicine dijele isto, antičko – pretežno grčko i rimsko – ishodište, nerijetko i spomenute divove-nositelje (od Herodota i Aristotela do, recimo, Kanta i Goethea, uključivši i arapske posrednike) s danas tako od njih udaljenim područjima povijesti, književnosti, prava, politologije i sociologije, a u nekim su slučajevima od njih i mlađa, mnogi njihovi rezultati imaju opipljivi, izmjerivi, i – što je, vjerojatno, najbitnije – izravno primjenjivi *učinak*, učinak koji i na laicima očevidan način povećava razmjernu moć ljudskih bića što njime raspolažu. Moć, među ostalim, u neposrednom svladavanju gladi, bolesti i drugih ljudskih bića, moć za koju se recept kao najuspješniji europski izvozni proizvod nametnuo svim kulturnim krugovima.

No, tako drastičan uspjeh u povećanju moći nad prirodom i jednostavnim društvima nije starovjekovnoga, već novijega nadnevka. U zamjetnijem opsegu, i to isprva stidljivo, javio se on tek prije nešto manje od pola tisućljeća – formulacija pojma znanstvene *moći* i

razrada nužnih postupaka povezuje se, kao što je poznato, s *Novim organonom* Francisa Bacona (dijelom i uz anticipaciju njegova prezimenjaka Rogera), a najdojmljivije pionirsko dostignuće, izmještanje Zemlje iz središta Svemira i objašnjenje kretanja planeta, s prinosima Brahea, Kopernika i Keplera.

Naravno, ti se uspjesi ne mogu promatrati sasvim odvojeno od općih društvenih i tehnoloških preduvjeta. Ako je zajednica duhovno orijentirana isključivo prema zagrobnom životu, trpljenju kao vrlini ili unutrašnjoj meditativnosti i odbacivanju potreba, ako je robovska radna snaga još uvijek lako dostupna, ako staklarski obrt ne proizvodi dovoljno precizne leće ili nove ideje kolaju tek u rukopisima, jasno je da nedostaju ili polje primjene ili sredstvo za postizanje određenoga znanstvenoga *učinka*. Isto tako, ne treba smetnuti s uma kako razvoj egzaktnih znanosti i tehnologije nije počivao samo na sustavnom planiranju svih koraka u potkrepi neke hipoteze, nego i na metodi pokušaja i pogreške, pa i na – pučki rečeno – slučaju (uobičajeni su primjeri izum baruta te otkrića penicilina i LSD-a). Spomenuta okrenutost učinku, posljedici, međutim, već stoljećima uzrok je njihovoj jedinstvenoj samoispravljačkoj sposobnosti, koja osim uočavanja sretnoga slučaja uključuje i priznavanje zabluda, i koja – barem na dulje staze – nadilazi raznorodna “ideološka” ograničenja, katkad naravno i uz dublje etičke implikacije, pa i mimo njih: “The point is’, this Minister of Interior was saying real gromky, that it works.”

Na području humanističkih i društvenih znanosti, međutim, premda su nužni postupci koji do njega vode u velikoj mjeri podudarni s onima u egzaktnima, spoznajni *činak* nije tako obvezujući svojim neposrednim posljedicama, niti tako izražen da ga se može jasno odvojiti od neznanstvene, “ideološke”, etičke i estetičke sastavnice ljudskog mišljenja i djelovanja. Točnije rečeno, priklanam se stajalištu kako se on načelno može odvojiti (osim u samom odabiru istraživačke teme!), no kako mnogima za to nedostaje pravoga motiva. Primjerice, ako je neka nacija, poput Hrvatske u XIX. stoljeću, ugrožena od susjednoga hegmona, i ako njezina intelektualna elita drži da se njezin položaj može poboljšati pozivanjem na neke odnose iz davne prošlosti, onda je za očekivati da će i mnogi povjesničari te nacije naginjati u najmanju ruku blagonaklonim prosudbama o zbiljnosti nečega poput *Pacta conventa*. Jednostavno rečeno, oni u tom slučaju nisu samo “tragači za istinom” u vezi s pretpostavljenom zajedničkom prošlošću, nego i odvjetnici u – doduše, ne oružanoj – borbi za boljitak svoje ljubljene domovine; od njihove “neobjektivnosti” nitko neće umrijeti (barem ne njima pred očima), dapače, upravo bi zbog pretjerano objektivne “hladnoće” oni sami mogli biti ostracizirani, a kolektivitet zakinut. U tom slučaju, dakle, autori se željenom neizravnom

učinku (npr. nacionalnoj homogenizaciji) mogu nadati čak i mimo strogih spoznajnih standarda.

Ili, primjer iz književnosti: godine prvotiska, imena likova, broj poglavlja pa i tekstualne inačice Krležinih *Zastava* egzaktni su koliko i sastavi radijeve, uranijeve ili plutonijeve jezgre, a svakako od njih empirijski izravnije ustanovljivi... Nepotpuno baratanje takvim podacima, iskustvo pokazuje, nikoga neće spriječiti da objavi djelo pod naslovom *Povijest hrvatske književnosti* (u krajnjoj crti, ono u cjelini može biti i kvalitetno), a nema niti čvršćega razloga da se nakon tiska takve pogreške priznaju i isprave – sa strukturom atomske jezgre stvar je naravno drukčija, posebice nadamo li se nuklearnoj reakciji. Ako je tako s imenima likova i sličnim podacima, zašto očekivati više dosljednosti u kategorijalnom aparatu, slojevitosti u tumačenju i suzdržanosti u pripisivanju kauzaliteta, posebice kad još u obzir uzmemo neodoljivu lakoću odskliznuća u etičku i estetičku prosudbu, a i razočaranost neprekidnom smjenom pravaca u proučavanju književnosti? Ne čudi stoga da kao naličje spomenutoga “odvjetničkoga” pristupa (naravno, ne samo nacionalno, nego i rasno, klasno, i rodno uvjetovanoga) danas gotovo kao da odjekuje: “Ovako ili onako, koga briga”!

1.4. Nesložna braća u lovu na metodu – tko će nositi pušku?

No takva je vrsta cinizma, rekao bih, novijega datuma, i prethodilo joj je – prema mojem mišljenju – nešto drugo. Gdje bi još mogli biti korijeni spomenutoga kompleksa manje vrijednosti društvenih i humanističkih znanosti? Nakon antičkih početaka i renesansne znanstvene prekretnice, sljedeća se ključna zbivanja smještaju otprilike u prvu polovicu XIX. stoljeća. Izravnost *učinka* egzaktnih znanosti tada je već bila široko poznata: prva industrijska revolucija, temeljena na parnome stroju, izmijenila je svagdašnji život u mnogim dijelovima Europe i Amerike, u laboratorijima se iskušavala električna struja, suradnjom optičara i kemičara omogućen je prvi doslovni slikovni zapis “vanjskoga svijeta”, fotografija, a u povojima je već bila i zamisao o biološkoj evoluciji, jedinstveno objašnjenje mnoštva pojedinačnih opažaja. Kultura u cjelini počinje se sve brže mijenjati, a uz tehnološke pomake javljaju se, naravno, društveni i politički, od obvezatnoga osnovnoga školstva do težnji k široj participaciji u državnoj vlasti i raspodjeli bogatstva. I, razumljivo, javlja se pitanje: može li se sve to “znanstveno” spoznati, spoznati kako bi se predvidjelo i upravljalo, po mogućnosti čak uz ostvaraj davnašnjih utopijskih želja, točnije – eliminaciju političkih i društvenih sukoba? Ako astronomi znaju unaprijed vrijeme pojave ne samo planeta, nego i tako udaljenih tijela

kao što su kometi, nije li tek za očekivati da se mogu potpuno objasniti pa i direktno anticipirati zbivanja u gradu ili državi, takoreći pod prozorom? Ili, na drugom području, proniknuti – kao na nekom satu anatomije – u razloge nastanka pa i u nepromjenjivu, dubinsku “bit” književnoga djela ovdje, na našem stolu?

Ni *socijalna fizika* (Comte), ni *socijalna statika* (Spencer) niti *historijski materijalizam* (Marx), a ni nešto stariji *zakoni tržišta* (Smith) nisu bili tek retorički nazivi, već izraz uvjerenja da je predmnijevana pouzdanost egzaktnih znanosti ostvariva i u društveno-humanističkom području. Da bi se to i postiglo – mislilo se, među ostalim – treba se odmaknuti od strukovnih prethodnika kao što je, primjerice, u matematici odbačena mistika brojeva, u medicini učenje o tjelesnim sokovima, a u kemiji flogistonska teorija izgaranja. Treba stoga, nadalje, formulirati novu metodu, metodu koja će u njihovu području nadomjestiti ulogu računanja i eksperimenta, tobože krunskih postupaka egzaktnih znanosti, ukratko neku metodu za koju se neće moći reći da su ju znali još stari poput Herodota, Aristotela i Galena. Stalna metoda, međutim, pritom je pobrkana s privremenom pretpostavkom, istraživačkom hipotezom, a problemu uzročno-posljedične veze prišlo se na reduktivan način, kao da je riječ o pukoj mehaničkoj ili kemijskoj reakciji. (U slučaju historijskoga materijalizma, primjerice, apsolutizirani su proizvodni odnosi, u Taineovu književnom pozitivizmu pišćeva osoba i društvena sredina). Umjesto za oprezno potkrepljivanje, opovrgavanje ili dopunu neke hipoteze, empirijski pak prikupljeno gradivo tako se počelo slijevati u čvrsti, nepromjenjivi metodološki kalup, svaki u svojega slastičara.

Ipak, nije svugdje bilo isto. Recimo, Rankeova historiografska škola, a donekle i o njoj neovisne tradicije pisanja o povijesti, uzimajući u obzir ograničene mogućnosti u rekonstrukciji prošlosti, imale su manje dalekosežno postavljene ciljeve. Umjesto da odaberu vlastitu *metodu nad metodama*, nastavile su unositi kakvu-takvu sustavnost u nešto što je kao preduvjet za svaku ozbiljnu narativnu obradu bilo još u prethodnim stoljećima nazvano *kritikom izvora* (Mabillon i dr.). Upravo zato što su držale da nema jednoga, carskoga puta u prošlost, veću su pozornost pritom posvetile transparentnosti povjesničareva rada – kako bi ga čitatelji mogli slijediti i prihvatiti, svaki njegov korak trebao je biti obrazložen podnožnim bilješkama, fusnotama, a relevantni dokumenti i literatura dostupni u javnim ustanovama, knjižnicama i arhivima, u čemu su spremno nasljedovale ranije uzore. K tomu, za razliku od onih prvih, bile su pripravnije uočiti sličnost svojih nastojanja čak i s onima antičkih prethodnika, napose s Tukididom i Tacitom.

Ukratko rečeno, kao i kod moje prijave znanstvenoga projekta, došlo je do napetosti između izravnoga i neizravnoga učinka – dok su jedni mogli tek ponuditi vrapca, drugi su

obećavali goluba. No budući da vrabac mnoge nije mogao zasititi, a da druga, bogatija lovina nije stizala na stol, pojačavala se u sljedećim desetljećima sumnja u ispravnost pojedine odabrane metode. Međutim, slikovito rečeno, umjesto da se lovac posluži sačmom, tražio se novi i novi oblik krupnoga zrna – umjesto zvonolikoga širenja istraživačkih postupaka i modela, jednom se jedinstvenom, zaoštrenom *metodom* nastojalo istisnuti drugu. Od druge polovice XIX. pa do sredine druge polovice XX. stoljeća tako se jedan radikalni obrazac u disciplinama proučavanja književnosti, historiografiji i sociologiji nastojalo zamijeniti drugim – nastojalo, kažem, jer mnogi od njih i dalje su postojali, i to istodobno sa svojevrsnim koliko-toliko prosvijetljenim književnoznanstvenim pozitivizmom, Rankeovskom događajnom historijom, pa i sa starijim, metodološki još manje osvještenim pristupima.

U stvari, nije sasvim jasno koliko je radikalna bila sama ishodišna namjera pojedinih autora, a koliko su tek pravili pojačanu buku da bi ih se uopće uzelo u obzir, no udžbenici i razvojni pregledi pojedinih disciplina – glavni izvor obavijesti za većinu znanstvenih neofita – pretežno postuliraju oštre rezove, zbog kojih se nerijetko novije metode ocjenjuju kao bolje od starijih, a najoprezniji eklektički pokušaj kao inkoherentan.

Uz ostale posljedice, takvo vrludanje, začeto pretežno u XIX. stoljeću, prema mojem mišljenju, pridonijelo je u sredini druge polovice XX. stoljeća bujanju krajnjega spoznajnoga skepticizma, specifičnoga po tomu što se – u postojećem metodološkom kolopletu – uspješno nametnuo kao jedna od *metoda* humanističkih i društvenih znanosti, nerijetko i s ultimativnim pretenzijama, uživajući naravno sve akademske beneficije.

Zbunjen već svojom dezintegrativnom raznolikošću, sustav kao da ne zna ili ne želi s njime izaći na kraj znanstvenim ili filozofskim argumentima, već prihvaća pa i potiče raspravu zasnovanu na izravnom interesnom očitovanju, kojom *de facto* sam sebe dodatno minira. (Zašto, naime, podupirati posebne društvene i humanističke ustanove, ako već same za sebe priznaju da se mjesto spoznajom bave ideologijom, a za društvenu integraciju mladih ionako postoje drugi mehanizmi? Tâ neka od njih opstanu samo one koje se mogu uzdržavati školarinama, istraživanjem tržišta i drugim zasad komercijalnim projektima...) Nadalje, umjesto da se novija postignuća u matematičkoj teoriji i kvantnoj fizici uzmu kao jasan pokazatelj samoispravljačkoga potencijala egzaktnih znanosti, koji uključuje i preispitivanje dubinskih pretpostavki, pa i redefiniciju “znanja” kao takvoga, odnosno sposobnost uvođenja novih razina (u ovom slučaju povrha, a ne protiv klasične mehanike), krajnji skeptici inzistiraju na njihovoj poljuljanosti, nalazeći analogije s također vlastitim tumačenjima polazišta moderne psihologije (Freud) i lingvistike (de Saussure), za što su svakako plodno tlo oskudna informiranost, pa i obrambeni prijezir s kojim dobar dio budućih humanista i društvenjaka

napušta srednje škole. Na kraju, osim njihove spoznajne kakvoće, u raspravu se već dulje vrijeme uvodi i nepoželjnost samih *učinaka* egzaktnih znanosti i tehnologije, poput oružja za masovno uništavanje, onečišćenja prirode i navodne opće “dehumanizacije”, pri čem se – nerijetko pretpostavljajući neko iskonsko “zlatno doba” – zaboravlja da su neki drugi njihovi učinci upravo preduvjet za svaku kritiku te vrste.

Najgrublje preneseno rečeno, opterećen kompleksom manje vrijednosti, jedan sloj osobnosti toga manje uspješnoga, društveno-humanističkoga brata kao da ne vidi izlaza, osim da se ubije zajedno sa starijim. A ako se pokaže da stariji ipak nije toliko poljuljan u svojoj samouvjerenosti, valja mu pritom malo i “pomoći”! Da zaključim, dio autora takvo stanje, u raznim užim ili širim, optimističkim ili pesimističkim inačicama, naziva postmodernim, odnosno *postmodernom* ili *postmodernizmom*, uzdižući ga katkad – po mojem sudu pretjerano, a nekad i nedosljedno – do općega epistemološkoga, etičkoga i estetičkoga nihilizma, uzrokovanoga svjetskim ratovima, propašću komunističkoga projekta te raznim gospodarskim, političkim i komunikacijskim promjenama obuhvaćenima egidom “globalizacije”.

Nakon gornjih odlomaka nazire se već moje gledište kako su, kad na stolu nema golubova, dobri i vrapci. Pogotovo ako izbor nije između jednoga goluba i samo jednoga vrapca... Mjesto je to i za odgovor na pitanje o smislu one cirkuske piramide, sastavljene od patuljaka na leđima divova. Makar toj piramidi načelno omogućili da neograničeno raste, ako joj postavimo na prvi pogled poželjnu zadaću da dosegne nebo, dugu ili neki drugi zapravo nedostižni cilj, aritmetički je ustanovljivo da ga neće moći dohvatiti niti u beskonačnom vremenu. No ako snizimo zahtjev – recimo da je u vrhu cirkuskoga šatora utrnula reflektorska žarulja, uzrokujući onaj poslovični mrak zaborava – i ako se, izbacivši nepopravljive skeptike i svađalice, patuljci odluče barem za mirno rješavanje sukoba, a divovi porazmjestе, poduprijevši si leđa i određenim brojem patuljaka, uspjeh će biti puno izgledniji. U prvom se poglavlju stoga bavim tim odviše ambicioznim i zajedljivim, no možda ipak urazumivim patuljcima – za početak, na području povijesti.

2. ZBILJA, ISTINA I POVIJEST

2.1. Prethodne napomene

Zbilja, istina i povijest? Priznajem, slikovitu pisanju o vrapcima, puškama, golubovima, divovima, patuljcima i reflektorima pribjegao sam upravo zato da se ne bih odmah u početku morao suočiti s tim pojmovima. Neko vrijeme vodio sam se, štoviše, mislju da ih u potpunosti izbjegnem... Mogao se ovaj rad, primjerice, lijepo uklopiti u one načine povijesnoga pisanja koji ih, nimalo opterećeni, jednostavno uzimaju *zdravo za gotovo*. Mogao sam, dakle, postupiti po načelu *psi laju, a karavana prolazi*, i ne osvrutati se na one nekooperativne, odviše zajedljive patuljke. No, to bi – nasuprot temeljnim znanstvenim načelima – značilo zanemariti dio zasigurno relevantne literature, a mjesto opravdane nepokolebljivosti moglo bi se shvatiti i kao strašljivo izbjegavanje sučeljavanja guranjem glave pod pijesak. Uostalom, možda psi laju s dobrim razlogom?

Kako bilo, taj suodnos zbilje, istine i povijesti – poznato je – odslikava se već u trima, za ovaj rad bitnima značenjima koja u hrvatskom jeziku riječ *povijest* može poprimiti. U najširem smislu, *povijest* je prošlost, svekolika prošla zbilja, ili barem njezina interesantna sastavnica. Povijest je, međutim, i istraženi, rekonstruirani, fiksirani, znanstveno ili paraznanstveno obrađeni, opisani, protumačeni i zapisani dio te interesantne sastavnice prošle zbilje, koji se radi razlikovanja zove *historija*. Kada se pak želi istaknuti institucijski okvir, autore historijskih tekstova (povjesničare ili historičare), njihove međusobne odnose i, poglavito, istraživačke postupke govori se pak o *historiografiji*, *historijskoj* odnosno *povijesnoj znanosti* ili *povjesnici*.¹

Ključno je dakle pitanje ovoga poglavlja kako povijest, prošlost, postaje historija, kako na to utječe historiografija, i kakve sve to veze ima s istinom i zbiljom? Na jednomu kraju, dakle, imamo povijesne pisce koji se time odviše ne opterećuju, na drugomu njihovu suprotnost – autore koji ne pišu o povijesti kao takvoj, nego samo o tom pisanju, autore dapače koji dovode u pitanje samu mogućnost “istinitoga” pisanja o prošlosti. Naravno,

¹ Za okvirni pregled prijepora oko tih pojmova usp. Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001², 17.-18. i Zrinka NIKOLIĆ JAKUS, *Uvod u studij povijesti. Historiografski praktikum*, Zagreb 2008., 7.-8.

² Keith JENKINS, *Re-thinking History*, New York–London 1991., izdanje u nizu Routledge Classics 2003., dotisci 2003., 2005., 2006. i 2007. Navode donosim prema zadnjem engleskom izdanju te prijevodu Snježane Koren *Promišljanje historije*, Zagreb 2008.

³ K. JENKINS, *Re-thinking History*, 1.; ISTI, *Promišljanje historije*, 9.

⁴ Hayden WHITE, ulomak na prvoj unutrašnjoj stranici Routledgeova reizdanja 2007.

⁵ Paul J. PROSSER, “Reviews and Short Notices”, *History*, 89/2004., br. 293, 81.

⁶ Andrew HADFIELD, “Reviews”, *Textual Practice*, 18/2004., br. 4, 565.-566. – U ovu skupinu svrstao bih i

nipošto nisam u mogućnosti makar i sažeto prikazati sve, pa ni glavne poglede na zbilju, istinu i povijest u proteklih dva i pol tisućljeća – za svoje polazište izdvojiti ću stoga djelo tek jednoga od suvremenih radikalnih spoznajnih skeptika.

2.2. Skeptički potez – otvaranje Keitha Jenkinsa

Knjiga *Re-thinking History* britanskoga teoretičara Keitha Jenkinsa (rođenoga 1943.),² objavljena u Routledgeovoj nakladi, svakako je puno manje od cjelokupnoga korpusa postmodernističkoga promišljanja povijesti/historije, no opet jedan od njegovih uvaženih, makar i pregledno-polemičkih, početno-uvodnih predstavnika, izrijeком namijenjenih studentima.³

Takvim ga, naime, koliko se može vidjeti, ocjenjuju ne samo sumišljenici ili sličnomišljenici,⁴ nego i oni strukovnjaci koji glavninu izloženih tvrdnja prihvaćaju tek uvjetno,⁵ djelomice⁶, nipošto⁷ ili čak s gotovo potpunim neshvaćanjem⁸.

Polazeći od izloženoga konsenzusa, i od spomenutoga dominantnoga utjecaja udžbeničko-pregledne literature, dakle, pretežno se neću upuštati u to koliko iscrpno ni koliko vjerno Jenkins sažima i prenosi stajališta pojedinih skeptičkih teoretičara (dio prikazivača zamjera mu strukturnu zbrkanost!), niti u to koliko je njegov pregled bio *novum* početkom 1990-ih, a koliko su ga u nekim dijelovima – možda – obezvrijedile kasnije rasprave.⁹ Cilj mi

² Keith JENKINS, *Re-thinking History*, New York–London 1991., izdanje u nizu Routledge Classics 2003., dotisci 2003., 2005., 2006. i 2007. Navode donosim prema zadnjem engleskom izdanju te prijevodu Snježane Koren *Promišljanje historije*, Zagreb 2008.

³ K. JENKINS, *Re-thinking History*, 1.; ISTI, *Promišljanje historije*, 9.

⁴ Hayden WHITE, ulomak na prvoj unutrašnjoj stranici Routledgeova reizdanja 2007.

⁵ Paul J. PROSSER, “Reviews and Short Notices”, *History*, 89/2004., br. 293, 81.

⁶ Andrew HADFIELD, “Reviews”, *Textual Practice*, 18/2004., br. 4, 565.-566. – U ovu skupinu svrstao bih i svoj osvrt “Kako (pro)čitati Promišljanje historije? Uz hrvatski prijevod knjige Keitha Jenkinsa i okrugli stol Historijska znanost prije i poslije postmoderne”, *Historijski zbornik*, 63/2010., br. 1, 121.-128., koji je izazvao dobrodošlu reakciju Branimir JANKOVIĆ, “Kakva sve historija može biti? Uz Hameršakovo čitanje Jenkinsove knjige Promišljanje historije”, *Historijski zbornik*, 63/2010., br. 2, 573.-590.

⁷ Sheridan GILLEY, “History without Morality, History without Truth”, *History Today*, 46/1996., br. 5, 11.-13. i M. GROSS, “Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti”, *Historijski zbornik*, 62/2009., br. 1, 165.-194. –

⁸ Božena GLAVAN, “Keith Jenkins, Promišljanje historije. Zagreb: Srednja Europa, 2008.”, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47/2009., 384.-385.

⁹ Primjerice, nešto noviji, također Routledgeov “postmodernistički” priručnik Beverley SOUTHGATE, *History: What and Why?*, London–New York 2001.² umnogome je uravnoteženiji. O kasnijim raspravama, i u vezi s Jenkinsovim knjigama, usp. npr. Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, “Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33/1999.-2000., 203.-220., ISTA, “O pisanju povijesti i znanju o prošlosti”, *Zbornik Mirjane Gross* (ur. Neven Budak i dr.), Zagreb 1999., 445.-458. te M. GROSS, “O historiografiji posljednjih trideset godina”, *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006., br. 2, 592.-599. – Za recentni rezime o tomu kako “je možebitno najveći epistemološki doprinos kulturne teorije historijskoj znanosti upravo uvid da je prošlost (djelomično) spoznatljiva i interpretabilna, premda istodobno zauvijek ostaje

je poglavito odrediti se prema onomu što se – kao svojevrsna okosnica postmodernističkoga pristupa, oslonjenoga i na književnoteorijski recipirana stajališta – nalazi između korica same knjige, u hrvatskim okvirima još uvijek aktualne već i zbog recentnosti prijevoda.¹⁰

Polazna Jenkinsova teza jest kako se historija (tj. ono što povjesničari proizvode) – za razliku od filozofije i književnosti – nedovoljno bavi svojim vlastitim postavkama/pretpostavkama, odnosno kako joj nedostaje autorefleksivnosti, promišljanja i propitivanja vlastite prirode (to bi pak bila teorija historije).¹¹ Jer, drži on, historija se ne artikulira, izražava i raspravlja nedužno, već uvijek nastaje za nekoga; “historija je teorija, teorija je ideološka, a ideologija su samo materijalni interesi”¹² pa strogo uzevši i ne postoji historija kao takva, već tek brojne historije.¹³ Drugim riječima, historija je “jedan od različitih diskursa o fizičkom svijetu u kojem [očito – F. H.] živimo”,¹⁴ onaj kojemu je prošlost “navodni” predmet istraživanja.

I pojedini diskursi (ugrubo, prema Jenkinsu: raspoznatljivi načini mišljenja, govora i sl., uvjetovani materijalnim interesima i odnosima moći),¹⁵ odnosno diskurzivne prakse, razlikuju se unutar sebe u vremenu i prostoru te ni – u ovom slučaju – historija i njezin predmet, prošlost, nisu povezani do te mjere da je “neophodno samo jedno čitanje prošlosti”.¹⁶ Kao primjer za djelovanje različitih diskursa Jenkins zamišlja određeni fizički krajolik, kojega će – premda je, poput prošlosti, “zaista tamo” – pojedini geografi, sociolozi, povjesničari, umjetnici, ekonomisti i sl. “čitati/interpretirati” svaki na svoj način.¹⁷

K tomu, dodaje Jenkins, prošlost se jednom dogodila i više je nema, povjesničari je mogu oživjeti samo pomoću različitih medija (knjiga, članaka, dokumentarnih filmova...), a ne kao stvarne događaje; u stvari, sva je historija rezultat rada povjesničara ili onih što djeluju poput povjesničara – istraživač ne može otići u baroknu Španjolsku, već samo u knjižnicu ili u arhiv. Historija je, kaže Jenkins, intertekstualni, lingvistički (jezični) konstrukt – student ne

radikalno Drugo” usp. Zrinka BLAŽEVIĆ, “Historijska znanost i izazovi lingvističkog i kulturnog obrata”, *Spomenica Josipa Adamčeka* (ur. Drago Roksandić i Damir Agičić), Zagreb 2009., 499.-517.

¹⁰ Općenito govoreći, “postmodernistički” pogledi na historiografiju opsežnije su recipirani u radovima hrvatskih teoretičara književnosti, posebice Vladimira Bitija i Nenada Ivića, nešto manjim dijelom i u onima Andree Zlatar-Viočić, Mirne Velčić te Milovana Tatarina, prijevodno pak u više godišta časopisa *Quorum* i *Gordogan*.

¹¹ K. JENKINS, *Re-thinking History*, 2.-3.; ISTI, *Promišljanje historije*, 11.-13. Slično B. SOUTHGATE, *History*, 1.-4.

¹² ISTI, *Re-thinking History*, 23.-24.; ISTI, *Promišljanje historije*, 37.

¹³ ISTI, *Re-thinking History*, 4.; ISTI, *Promišljanje historije*, 14.

¹⁴ U izvorniku, naime: “These discourses do not create the world (this physical stuff on which we apparently [podcrtao F. H.] live)”. ISTI, *Re-thinking History*, 6.; ISTI, *Promišljanje historije*, 16.

¹⁵ ISTI, *Re-thinking History*, 85.-86.; ISTI, *Promišljanje historije*, 9.

¹⁶ ISTI, *Re-thinking History*, 7.; ISTI, *Promišljanje historije*, 16.

¹⁷ ISTI, *Re-thinking History*, 10.-11.; ISTI, *Promišljanje historije*, 20.-21.

polaze ispit o Engleskoj u XVI. st., nego iz poznavanja starijih ili novijih knjiga o toj temi, iz kojih su npr. mnoge grupe, ljudi, narodi, klase i sl. ispušteni.¹⁸

Isto tako, u spomenutom krajoliku nema ničega “intrinzičnoga” (u njemu sadržanoga) što bi upućivalo na povlaštenost nekoga diskursa, on je samo kao “sirov materijal” podvrgnut različitim deskriptivnim kategorijama – mi “čitamo svijet kao tekst, a takva su čitanja, logično, beskonačna”; uostalom, nastavlja Jenkins, čak ni geografija kao diskurs ne postoji oduvijek.¹⁹ Drugim riječima, “svijet/prošlost dolazi do nas uvijek već u obliku priča” (pripovijesti), iz kojih ne možemo izaći i “provjeriti odgovaraju li one stvarnom svijetu/prošlosti”,²⁰ pa su čak i povjesničari, iako se takvima ne doživljavaju, nehotice možda pisci fikcije.²¹ Zbog “epistemološke krhkosti” historiografskih nastojanja svako je znanje o prošlosti provizorno, nesigurno a ne “certističko”, objektivno, stvarno, istinito – jedna prošlost povlači sa sobom “mnogo historija” (u protivnom, kad bi se jednom zauvijek moglo znati što se dogodilo, drži Jenkins, iščezla bi potreba da se pišu “nove historije”).²²

Nijedan povjesničar ne može obraditi totalitet prošlih događaja, nijedan povjesničarski prikaz ne korespondira u potpunosti s prošlošću – najveći dio informacija o prošlosti nikada nije ni zabilježen, a većina ostalih je iščeznula, preostaje samo usporedba s interpretacijama drugih povjesničara, odnosno nema ispravnoga “teksta”, varijacije su sve što postoji, premrežene čitalačkim navikama i kategorijama raznolikih diskursa. “Bez obzira koliko se neka historija može provjeriti ili koliko je široko prihvaćena, ona nužno ostaje osobni konstrukt, manifestacija povjesničareve perspektive kao ‘pripovjedača’”.²³ Za razliku od neposrednog pamćenja (koje je, kako ističe Jenkins, i samo sumnjivo), “historija se uvijek oslanja na zapažanja i svjedočenja neke druge osobe: promatramo je pomoću tumača koji stoji između prošlih događaja i naših čitanja tih događaja”.²⁴

Ukratko, nitko se ne može odreći vlastitih znanja i pretpostavki: “prekasno je za nas da budemo ranosrednjovjekovni Englezi” ili – još drastičnije – “pogledajte”, reče povjesničar, “prošlost se pokorava mojoj interpretaciji”.²⁵ Na drugoj razini rečeno, za Jenkinsa ne postoji vrijednosno neutralna (objektivna) historijska metodologija, niz istraživačkih pravila koji bi vodio nekoj “istinitijoj” slici prošlosti – tzv. empirijski “centar” marksistima i feministima je

¹⁸ ISTI, *Re-thinking History*, 8.-9.; ISTI, *Promišljanje historije*, 18.-20.

¹⁹ ISTI, *Re-thinking History*, 11.; ISTI, *Promišljanje historije*, 21.

²⁰ ISTI, *Re-thinking History*, 11.; ISTI, *Promišljanje historije*, 21.

²¹ ISTI, *Re-thinking History*, 12.; ISTI, *Promišljanje historije*, 22.-23.

²² ISTI, *Re-thinking History*, 13.-14.; ISTI, *Promišljanje historije*, 24.-25.

²³ ISTI, *Re-thinking History*, 14.-15.; ISTI, *Promišljanje historije*, 25.-26.

²⁴ ISTI, *Re-thinking History*, 14.; ISTI, *Promišljanje historije*, 26.

²⁵ ISTI, *Re-thinking History*, 15.; ISTI, *Promišljanje historije*, 27.

“desnica”, a iz hegelovske, diltheyevske, weberovske, strukturalističke, poststrukturalističke ili ine perspektive otvara se čitav niz drugih kombinacija.²⁶

Ni takozvani temeljni “historijski koncepti” (pojmovi), nastavlja Jenkins, nisu jasni i bezvremenski “univerzalni gradivni blokovi historijske spoznaje”, već ideološki uvjetovani proizvod pedagoških i političkih nazora prenesenih u školske programe,²⁷ a historija za revolucionara nužno je drugačija od one koju priželjkuje konzervativac, jer – citira Jenkins Georgea Orwella – “oni koji kontroliraju prošlost kontroliraju i budućnost”,²⁸ jednostavno, ljudi (narodi) osjećaju potrebu da se njihovo danas i sutra, njihov identitet, ukorijeni u jučerašnjici, pa sve klase/grupe zapravo pišu svoje kolektivne autobiografije.²⁹

I zato, uopćava Jenkins, ne postoje neproblematične historijske istine kao takve, čak niti među profesionalnim povjesničarima, koji nisu podložni samo svim navedenim epistemološkim, metodološkim i ideološkim ograničenjima, već i pritiscima na radnom mjestu, zahtjevima obitelji i nakladnika.³⁰ Ni čitanje njihovih uradaka nije nevina aktivnost – zbog raznih okolnosti, nema jamstva da će ponovni pristup tekstu proizvesti isti učinak, što, uvjeren je Jenkins, znači da autor konzumentu ne može “nametnuti” svoje namjere/interpretacije; ako neke podudarnosti i postoje (npr. u pogledu shvaćanja žanra), one su samo plod zajedničke izloženosti ideologiji i sustavima moći.³¹

S obzirom na to, završava Jenkins prvu polovicu knjige (s izričitim osloncem na Michela Foucaulta, Georgea Steinera i Richarda Rortyja), i sam termin “istina” tek je lingvistički (jezični) znak, autoreferentna govorna figura nesposobna da omogući pristup pojavnom svijetu, puki plod platonističke i kršćanske tradicije na koje se nadovezuju novovjekovni racionalizam³² te, kako dalje piše, “zagonetan” uspjeh egzaktnih znanosti i tehnologije – “riječ i svijet, riječ i predmet, ostaju razdvojenima”,³³ sve definicije su proizvoljne (poput često spominjane Borgesove podjele životinja u “određenoj kineskoj

²⁶ ISTI, *Re-thinking History*, 17.-18., 42.-44.; ISTI, *Promišljanje historije*, 29.-30., 59.-61.

²⁷ ISTI, *Re-thinking History*, 19.-21.; ISTI, *Promišljanje historije*, 32.-34.

²⁸ ISTI, *Re-thinking History*, 22.; ISTI, *Promišljanje historije*, 35.

²⁹ ISTI, *Re-thinking History*, 22.-23.; ISTI, *Promišljanje historije*, 36.

³⁰ ISTI, *Re-thinking History*, 24.-29.; ISTI, *Promišljanje historije*, 38.-43.

³¹ ISTI, *Re-thinking History*, 29.; ISTI, *Promišljanje historije*, 43.-44.

³² ISTI, *Re-thinking History*, 34.-39.; ISTI, *Promišljanje historije*, 49.-55. Primjerice, kao predstavnike takvih “scijentističkih” ili bar njima bliskih pogleda B. SOUTHGATE, *History*, 21.-25. više ili manje zaslužno spominje Newtona, Condorceta, Rankea, Comtea, Darwina pa i Geoffreya Eltona, za kojega je – međutim – historija ionako tek “racionalna rekonstrukcija prošlosti”.

³³ ISTI, *Re-thinking History*, 35.; ISTI, *Promišljanje historije*, 51.

enciklopediji”),³⁴ a koncept istine tek djeluje kao cenzor u sistemima moći, “korisna fikcija” radi društvenoga nadzora.³⁵

2.3. Kritika skeptičkoga otvaranja

Zaustavimo se ovdje i razmislimo o utemeljenosti dosad iznesenih Jenkinsovih teza. Prema mojem mišljenju, mnoga njegova upozorenja o nerefleksivnosti, ideološkoj uvjetovanosti i epistemološkoj krhkosti povjesničarskih pothvata sasvim su razložna (o tomu više u kasnijim odjeljcima i poglavljima), no konačan relativistički zaključak (pozabavit ću se prvo njime) nije osnovan.³⁶ Jednostavno rečeno, radi se o dovođenju nekih postavki tzv. lingvističkoga obrata do apsurd, bez uvažavanja mnogih protuargumenata domišljenih u drugoj polovici XX. stoljeća – Jenkins neke značajke jezika/teksta uporno prenaglašava (arbitrarnost, višeznačnost, autoreferentnost) a druge sustavno prešućuje (jezik/tekst kao ipak učinkovito sredstvo komunikacije, kao dovoljno uspješni deskriptivni model svijeta itd.). Historija jest “lingvistički konstrukt”, ali i više od toga.

Prvo što upada u oči uvodno je Jenkinsovo određenje historije kao jednoga od različitih diskursa o fizičkom svijetu u kojem živimo, i to onoga kojemu je prošlost navodni (ili predmnijevani) predmet istraživanja. Ti diskursi, načini mišljenja ili govorenja uvjetovani interesima i moći – podsjetit ću na njegovo stajalište – svijet ne stvaraju, no daju mu sva značenja.³⁷ No, odmah u početku, prema mojem mišljenju, javlja se više teškoća. S jedne strane, fizički svijet, i samo fizički svijet, postuliran je kao nekakva preddiskurzivna danost – Jenkins ne obrazlaže na koji se način za taj svijet doznaje, osim (u hrvatskom prijevodu izostavljenom) riječju “apparently” koja pomalo dvoznačno (ovisno o kontekstu, može značiti nešto očito, vidno, ali i prividno) aludira na evidencijsku spoznaju, pa i na neku vrstu “certizma”. Međutim, od Descartesa nadalje, glavnina filozofa koja se bavila neposredovanom, evidencijskom spoznajom obično je prije osjetilne percepcije vanjskoga svijeta – zacijelo s dobrim razlogom – u obzir uzimala unutrašnji doživljaj (sebesvijest i sl.), kojega Jenkins potpuno ignorira, jednako kao Kantova, a i mnoga kasnija – Kantu proturječna

³⁴ ISTI, *Re-thinking History*, 37.; ISTI, *Promišljanje historije*, 52.

³⁵ ISTI, *Re-thinking History*, 38.-39.; ISTI, *Promišljanje historije*, 54.-55.

³⁶ B. JANKOVIĆ, n. dj., 575.-576., nasuprot tomu, drži da – za razliku od nekih kasnijih djela – Jenkins u ovoj knjizi ne promiče relativizam, nego “samo” skepticizam. Nema spora, u prilog takvom tumačenju može se navesti nekoliko primjera, no ako se na drugim mjestima toliko inzistira na nemogućnosti “spoznajnoga vrednovanja” oprečnih “interpretacija” pa i određenju “istine” kao puke autoreferentne govorne figure, povezane samo s “društvenim nadzorom”, eventualnu krajnju razliku ne mogu uvidjeti.

³⁷ K. JENKINS, *Re-thinking History*, 6.; ISTI, *Promišljanje historije*, 16.

– razmišljanja u pogledu spoznatljivosti fizičke stvari o sebi i mogućnosti njezina razgraničenja spram mentalnih fenomena.³⁸ Primjerice, jesu li ljudi dio toga “nedvojbenoga” fizičkoga svijeta, ili nisu? Kao što je poznato, odgovarajući na te dvojbe, kartezijanski pristup kretao je od navodno nesporne jednine “ja jesam” (odnosno, “ja živim”), uvevši uz protežni, tjelesni svijet (*res extensa*) neprotežnu, netjelesnu dušu (*res cogitans*).³⁹ Nasuprot tomu, Jenkins odmah postulira množinu “mi živimo” (odnosno, “mi jesmo”), u nekom “fizičkom svijetu”, ne određujući pobliže to “mi”, a niti naše eventualno dioništvo u tom svijetu – otkuda onda je jednoj strani to sigurno “mi”, ako je na drugoj (znanstvenoj, historijskoj i sl.) baš sve toliko upitno, odnosno uvjetovano diskursima?

U svakom slučaju, kao što je “fizički svijet” odviše usko određenje makar i navodnoga predmeta historije, tako je samo “prošlost” kao njegov djelić odviše široka – još za II. svjetskoga rata Marc Bloch upozorio je, primjerice, kako isključenje čovjeka onemogućuje njezino razgraničenje prema npr. astronomiji i geologiji.⁴⁰

Posljednja i najveća teškoća, kao i s nekim starijim skeptičkim tvrdnjama o nemogućnosti spoznaje, leži u tomu gdje smjestiti samu tu Jenkinsovu tvrdnju – budući da tom preddiskurzivnom fizičkom svijetu ne pripada, teško je mimoići zaključak da ni sama nije ništa više nego dio nekoga od spomenutih uvjetovanih diskursa, diskursa dakle koji prema samomu Jenkinsovu određenju nemaju veze s tradicionalnim poimanjem istine i zbilje, nego ponajprije s interesima i društvenom moći. Iz toga razloga, njegova polazna tvrdnja o izvedenosti spoznajnih kategorija iz interesa i odnosa moći ne može se promatrati ni kao radna pretpostavka (hipoteza), niti kao čisti diskurzivno nepotkrijepljeni postulat, nego tek kao jedan od onih cirkularnih slastičarskih kalupa o kojima sam govorio u uvodu.

Naravno, na taj način Jenkinsu nije bilo teško uglaviti spomenuti radikalni ontološki jaz, jaz zbog kojega riječ i svijet, riječ i predmet, ostaju razdvojenima (prikladno – pojam se putem izgubio!),⁴¹ a svijet/prošlost dolazi do nas uvijek već u obliku priča (pripovijesti), iz kojih dakle ne možemo izaći i provjeriti odgovaraju li one stvarnom svijetu/prošlosti, budući

³⁸ Usp. npr. Wilhelm WINDELBAND, *Povijest filozofije (sa dodatkom Filozofija u 20. stoljeću od Heinza Heimsoetha)*, sv. 2., Zagreb 1990³, 153.-169., 264.-275. – Postoji, naravno, određena mogućnost da je taj Jenkinsov “fizički svijet” upravo posredovani, pojednostavljeni i nekritički odjek Kantove “stvari o sebi”.

³⁹ Frederic COPLESTON, *A History of Philosophy*, sv. 4., New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1994., 116.-120.

⁴⁰ Marc BLOCH, *Apologija historije ili Zanat povjesničara*, Zagreb 2008., 49. – Radi preglednosti, u navodima Blochova djela ispuštam uglate zgrade kojima je priređivač naznačio svoje zahvate.

⁴¹ Usp. npr. samo ishodište u kojemu se toliko isticana arbitrarnost zapravo veže uz odnos pojma i riječi, a ne – kako se često pogrešno navodi – pojma i predmeta: “Jezični znak ne spaja jednu stvar i jedno ime, nego pojam i akustičku sliku. [...] Predlažemo da se zadrži riječ znak za cjelinu, a da pojam i akustička slika zamijenimo s označenik (*signifié*) i označitelj (*signifiant*)”. Ferdinand DE SAUSSURE, *Tečaj opće lingvistike*, Zagreb 2000., 122.-123.

da, kako kaže Jenkins, one same konstruiraju zbilju. Sažeto postavljeno, moglo bi se reći da se takvim pristupom “naivni realizam” samo preobrazio u svojevrsni, ništa manje naivni “diskurzivizam”.

Zapravo, proturječja su zamjetna i bez prelaska na metarazinu, tj. na ispitivanje pripada li samo određenje historije fizičkom svijetu ili tek jednom od diskursa. Premda Jenkins uporno ističe kako je svako znanje o prošlosti provizorno, kako svijet dolazi do nas samo u obliku priča i kako ne postoji ispravan tekst, pa čak i kako čitajući ne možemo nikada znati što je autor zbilja htio reći, favorizirani pisci poput Whitea, Foucaulta i Rortyja izvan su toga ograničenja, kao i njegove općenite tvrdnje – o, primjerice, amoralnosti, skeptičnosti, ironičnosti i sekularnosti naše kulture te o ishodištima i značajkama postmodernizma kao društvene formacije (s osloncem ponajprije na Jean-François Lyotarda).⁴²

Osim toga, iz same činjenice postojanja različitih historija ne slijedi nužno činjenica da su sve one u spoznajnom smislu jednako bezvrijedne. Štoviše, mnoge od njih nisu čak ni međusobno isključive te nema načelne zapreke da ih se nekoliko objedini u pregled, sintezu višega stupnja – primjerice, povijest borbe za radnička, ženska i manjinska prava bez većih se teškoća može obraditi i u djelu posvećenom gibanjima na hrvatskoj nacionalnoj razini (drugo je pak pitanje, koje ne treba miješati, koliko je sve to bitno i komu, i kako povjesničari odabiru svoje teme – tu su Jenkinsovi pogledi svakako primjereniji, i o njima ću govoriti u jednom od sljedećih poglavlja).⁴³

To da je prošlost kao totalitet nespoznatljiva i da ju se može oživjeti samo pomoću različitih medija u osnovi i nije sporno, no ovako izraženo stvara dojam kako se po tomu bitno razlikuje od sadašnjosti, točnije od svijeta u kojem živimo. Ali, gdje je ta čarobna granica koja bi prošlost dijelila od sadašnjosti?⁴⁴ Totalitet definiran na Jenkinsov način uvijek će nam izmicati (ta ljudi smo, ne bogovi!), a dobrim dijelom i ona vrsta sigurnoga znanja koju

⁴² Usp. ISTI, *Re-thinking History*, 36., 70.-81.; ISTI, *Promišljanje historije*, 51., 91.-103.

⁴³ B. JANKOVIĆ, n. dj., 576.-577. Jenkinsovo gledište o “jednakovrijednosti” interpretacija ne tumači tako da “svatko može interpretirati povijest kako hoće”, već kao težnju da se uza svijest o selektivnosti pojedinih pristupa omogući što veća “pluralizacija glasova”. S obzirom na to da moj rad počiva na konceptima poput *perspektivnosti*, odnosno *povijesti odozdo* i *povijesti marginalaca* – o kojima će u nastavku biti više riječi – takva vrsta “jednakovrijednosti” potpuno mi je prihvatljiva. Međutim, iako se kod Jenkinsa doista nalazi tvrdnja kako izvori “sprječavaju povjesničaru potpunu slobodu”, na nju se nadovezuje ona da izvori “ne uređuju stvari u tolikoj mjeri da bi zaustavili beskonačne interpretacije”, k tomu i tvrdnja kako se prosudba “ispravnosti” povjesničarskoga teksta može obavljati “samo u usporedbi s interpretacijama drugih povjesničara” (*isto*, 576.), pa i da je “istinita interpretacija” proturječni sklop. Iz svega toga, rekao bih, nužno slijedi da prema Jenkinsu ne postoji epistemološki relevantan postupak “odabira” između dviju ili više međusobno isključivih interpretacija (po njegovoj definiciji, one su, štoviše, i izvan područja “istinitosti” ili “neistinitosti”), što bi nadalje značilo da ne mogu imati neku spoznajnu, tek ideološku ili sličnu ulogu. Kao što ćemo dalje vidjeti, neke od skopčanih nedoumica Jenkins je, čini se, pokušao riješiti uvođenjem “istinitih” ili “neistinitih” činjenica, no njihovo razgraničenje spram tih beskonačnih “interpretacija” ostat će nejasno.

⁴⁴ O tomu nadahnuto još M. BLOCH, *Apologija*, 58.-62.

pripisuje prethodnim historiografskim nastojanjima – s istih bi se polazišta, primjerice, moglo tvrditi da ni o suvremenoj Kini nemamo baš nikakvih, kako ih Jenkins zove, certističkih spoznaja (možda je cijela ta kineska država o kojoj izvješćuju novine tek bauk kojega su europski kapitalisti, eto, izmislili kako bi radnike lakše držali u pokornosti?). Šalu na stranu, nadalje, nipošto nije tako sigurno da bi Jenkinsov imaginarni istraživač – kako se to turistički olako postavlja – nešto više doznao kad bi, mjesto u knjižnicu, doista i mogao otputovati u baroknu Španjolsku... Svakako ne za onih nekoliko sati, koliko mu je dovoljno da pročita i poveću knjigu.⁴⁵ Akumulacija znanja – o kojoj ću još ponešto kazati pri kraju ovoga poglavlja – rijetko je sasvim linearna, no da bi ju se poreklo potrebni su domišljeniji argumenti od puke konstatacije kako razni povjesničari različito pišu.

U stvari, iz prve polovice knjige nije uopće jasno ima li, prema Jenkinsu, čovjek certističkoga znanja o ičemu (osim, čini se, o “fizičkom svijetu u kojem živimo”!), a ni što bi to znanje točno bilo.⁴⁶ Čak se ni za znanost, točnije, po svem sudeći, za egzaktne znanosti (u izvorniku, naime, *science*)⁴⁷ – koje samo ovlaš spominje, k tomu bez ikakvih referenca o matematici – ne može, tvrdi on, objasniti na koji način, “kako se čini, djeluju”.⁴⁸ Iako su neki od njegovih načelnih skeptičkih argumenata podjednako (ne)primjenjivi i na historiju i na egzaktne znanosti (ako ništa drugo, kako je – rekoh – primijetio još Bloch, i geologija se bavi “tragovima prošlosti”...), teško je izbjeći zaključak da se u pogledu posljednjih Jenkins odlučio ne izjasniti – u suprotnom, morao bi priznati da barem u okviru geografije (ili spomenutoga “geografskoga diskurza”) intrinzična svojstva spomenutoga imaginarnoga krajolika, primjerice, imaju izravne veze s vjernošću (a time i uporabljivošću) neke njegove

⁴⁵ Na slabost prigovora o posrednom pristupu prošlosti (“uvijek preko neke druge osobe”) upozorava također M. BLOCH, *Apologija*, 70.: “Međutim, čak i u tako pogodnoj hipotezi, što ostaje on onog čuvenoga neposrednog promatranja, tobožnje povlastice proučavanja sadašnjosti? Zapravo, ono je gotovo uvijek samo obmana: barem čim se promatračev obzor malo proširi. Svaka je zbirka viđenih stvari načinjena, u svojoj dobroj polovici, od stvari koje su vidjeli drugi.”

⁴⁶ Naime, osim što u “certističke koncepte” okvirno uvrštava pojmove objektivnosti, biti, bitnosti i nepristranosti, Jenkins se uopće ne izjašnjava o vrstama znanja, te se na više mjesta čini da empirijsko, iskustveno znanje podvrgava kriterijima prikladnijima za logičko-matematičke sustave. Dva i dva su, naravno, uvijek četiri, ali je li to *pravo* znanje, ili tek skraćeni zapis jednadžbe s osam jedinica? U usporedbi, primjerice, s tvrdnjama da u impresumu hrvatskoga prijevoda Jenkinsove knjige stoji kako je objavljen 2008., da primati imaju četiri uda s gipkim prstima, ili onom da dugotrajno nezadovoljstvo većega broja ljudi nerijetko dovodi do (nasilne) smjene vlasti?

⁴⁷ Kako rekoh, unatoč svim razlikama u njihovoj “mekoći” i “tvrdoći”, kao i autorima koji u njih svrstavaju i npr. kvantitativni pristup društvenim pojavama, pod tim nazivom objedinjujem pravilnička područja prirodnih, tehničkih, biomedicinskih i biotehničkih znanosti.

⁴⁸ Usp. ISTI, *Re-thinking History*, 35.; ISTI, *Promišljanje historije*, 50. – S druge strane, B. SOUTHGATE, *History*, 4.-5., 14., nešto opširnije govori o poviđenju “tradicionalne” historiografije za tzv. “hard sciences”, u koje svrstava poglavito matematiku i fiziku. Iznenaduje, međutim, što se uopće ne dotiče uvodno spomenute njihove epistemološke rekonceptualizacije u XX. stoljeću, pa mu kao jedina polazišta za osporavanje “certizma” ostaju psihoanaliza, lingvistika i skeptička filozofija. Naravno, time se jaz između “nesigurne” historiografije i “sigurnih” egzaktnih znanosti neosnovano produbljuje.

kartografske reprezentacije,⁴⁹ od čega ne bi bio predaleko ni zaključak da se sadržaj mnoštva povijesnih izvora analognim mentalnim operacijama može manje ili više prikladno prenijeti u sažetiji historiografski tekst, koji bi – još uvijek nije pokazano zašto ne! – mogao “osposobiti čovjeka da razumije prošlo društvo i poveća razumijevanje današnjeg društva”.⁵⁰ U najmanju ruku – bolje, vjernije ili “istinitije” od nekih drugih ljudi...

Jednostavno rečeno, usredotočivši se na različitost spomenutih diskurzivnih praksi geografa, sociologa, povjesničara, umjetnika i ekonomista, Jenkins je propustio uočiti da sve one tom imaginarnom krajoliku – kao i pojedine historije povijesti – ne pristupaju proturječno već međusobno komplementarno. A u tom bi svjetlu postojanje nekakve veze između riječi i svijeta, riječi i predmeta ipak bilo izglednije – geografa će, možda, zanimati duljina, uspon i širina sloja asfalta zvanoga cesta,⁵¹ sociologa interakcija naseljenih mjesta koja ta povezuje, povjesničara ime vladara koji ju je izgradio, umjetnika njezina boja, a ekonomista godišnji promet robe i putnika, no nitko od njih na njezinu mjestu neće “vidjeti” oranicu!

Slično tomu, navedeni primjer od Foucaulta preuzete Borgesove podjele životinja na a) one koje pripadaju Caru, b) balzamirane, c) pripitomljene itd. zanimljiva je ilustracija priručnosti znatnoga dijela ljudskoga kategorijalnoga aparata, no njime se, primjerice, osim na najpovršnijoj razini, ne kaže ništa o intrinzičnosti novije biološke taksonomije. Nitko u zoologiji više ne misli, ako se ikada i mislilo, da rovac (kukac) i krtica (sisavac) pripadaju istoj životinjskoj porodici jer, eto, oboje žive pod zemljom i prednji su im udovi prilagođeni kopanju.⁵²

⁴⁹ Na tragu nekih postkolonijalnih promišljanja B. SOUTHGATE, *History*, 6.-7. upozorava na eurocentričnu perspektivu mnogih kartografskih djela, zbog čega se ona – među ostalim – ne bi trebala definirati kao “objektivni” prikazi fizičkoga svijeta”. Prema mojem mišljenju, kartografska perspektiva svakako može imati ideološke implikacije vrijedne proučavanja, no njezin odabir ipak je ponajprije uvjetovan praktičnim razlozima, a modelska vjernost lako provjerljiva npr. brojem zalutalih korisnika. Očito, a o tomu će još biti riječi, jedan od ključnih koraka jest koje određenje “objektivnosti” prihvatimo. U priči o objektivnosti kartografije, primjerice, ne treba smetnuti s uma da su već i “tradicionalni” kartografski pristupi svoje proizvode doživljavali kao (razmjerno) umanjeni prikaz odabranih pojedinosti (dijela) Zemljine površine, odnosno fizičkoga svijeta. Drugim riječima, kao što nijedan povijesni prikaz ne zahvaća “totalitet”, nego tek odabrane segmente političkoga, gospodarskoga, kulturnoga itd. života pojedinoga kraja i razdoblja, tako se i na različite podvrste geografskih karata u većem ili manjem mjerilu ucrtavaju reljef, sastav tla, biljni pokrov, ljudske naseobine ili prometna infrastruktura. Kao prvo, dakle, standardna karta svijeta neće nam ama baš ništa pomoći ako zalutamo na Medvednici (i obratno), kao drugo – prikaže li se odjednom previše obavijesti, karta će, ma koliko bila precizna, postati nečitljiva.

⁵⁰ Edward H. CARR, *Što je povijest?*, Zagreb 2004., 45.

⁵¹ Jenkins u vezi s krajolikom govori o “sirovom materijalu” koji je “zaista tamo”. Ali, koja bi to razina opisa bila dovoljno “sirova”? I “cesta”, i “sloj asfalta na kamenoj podlozi”, i “mješavina takvih i takvih molekula”, i “mnoštvo takvih i takvih atoma” podrazumijevaju već ljudski kategorijalni aparat, onaj koji je za Jenkinsa tek “iznađen”. Za alternativno tumačenje toga mjesta vidi bilješku br. 38.

⁵² Pretežno neosnovani postmodernistički prijezir prema egzaktnim znanostima duhovito razobličuju Paul R. GROSS i Norman LEVITT, *Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels with Science*, Baltimore–London 1994. i 1998.

Osim što ističe načelnu nepouzdanost narativnih izvora, odnosno niza svjedočenja iz kojih “ne možemo izaći”,⁵³ Jenkins ne govori ništa o tzv. materijalnim ostacima prošlosti, o paleontologiji, biološkoj antropologiji i arheologiji, niti o pomoćnim povijesnim znanostima, i o njihovom “provjeravanju” pa i nadomještanju narativnih izvora.⁵⁴ Posudice s bojom, razbacane ispod nedovršene freske, u jednoj herkulanejskoj vili, povezane s humanim kontekstom, ispriповjedat će također “priču” o slikaru kojega je 79. prekinula provala Vezuva – na vrijeme, čini se, jer njegov kostur nije nađen, barem ne u toj prostoriji. Usporedbom sa stilskim značajkama, ali i kemijskim sastavom drugih starorimskih freski, danas bi se – uz nešto izvanrednoga truda – prilično egzaktno mogao ustanoviti i ostatak njegova opusa, a bioanalizom možda i bolesti od kojih je bolovao. No, slijedom shvaćanja koje Jenkins promiče, teško bi bilo osporiti znanstvenost, odnosno legitimnost čak i stajališta koje bi, primjerice, zastupalo nepatvorenost tobožnje Konstantinove darovnice ili Protokola sionskih mudraca! Ili, da baš ne apeliram toliko na “društvenu odgovornost povjesničara” – na kojem bi se temelju u tom slučaju mogla dovesti u pitanje vjerodostojnost tobožnje Cezarove oporuke prema kojoj bi Brut naslijedio crveni Ferrari?

Kako rekoh u uvodnom poglavlju, uopće ne sporim da neistinita ili neutemeljena shvaćanja u historiji lakše i dulje “žive” negoli u egzaktnim znanostima. Međutim, za razliku od Jenkinsa, držim da nas to nipošto ne treba navesti na odluku da u potpunosti odbacimo svaku mogućnost znanstvene, spoznajno a ne samo društveno, politički ili književno relevantne historije – tek do svijesti kako je zbog niza razloga (neke od njih Jenkins s pravom navodi: interesi, identitet, ideološkičnost i višeznačnost [prirodnoga – op. F. H.] jezika) čak i same stručnjake nešto teže uvjeriti u one “historijske istine” do kojih nisu došli vlastitim istraživanjem, inače kontingentnim odgojem, prihvaćanjem autoriteta i sl. Rečeno na drugi način, Jenkinsovi prigovori samo znače da se historijsko dijete kupa u nešto više (no dobro:

⁵³ Slojevitiji pristup “istinama” i “lažima” narativnih izvora, poput onoga u M. BLOCH, *Apologija*, 79., omogućuje npr. da Saint-Simonovi *Memoari*, nepouzđani za obavijesti o političkim i društvenim događajima, posluže kao iznimno vrelo o mentalitetu jednoga dvorjanina Luja XIV., kao što čak i krivotvorena isprava može uputiti na htijenja svojega tvorca: “ipak uspijevamo o njoj [prošlosti – F. H.] saznati mnogo više od onoga što nam je i ona sam smatrala potrebnim reći. Uzmemo li to u obzir, to je velika pobjeda razuma nad danošću.” Manje ushićeno, ali zapravo slično – u kontekstu Rorschachova testa – o spoznajnim mogućnostima piše i B. SOUTHGATE, *History*, 66.: “A corollary follows, that our descriptions of what we perceive or experience can tell us more about ourselves than about the objects or phenomena that we are claiming to describe”.

⁵⁴ Pišući, u vezi s podejnjivanjem arheologije, o dječjim kosturima – očito ostacima žrtava – nađenima u zidinama drevne sirijske utvrde, M. BLOCH, n. dj., 72.-73. tako ističe: “Kako bismo upoznali vjeru koju mi ne djelimo, ako ne preko kazivanja drugih? To je slučaj sa svim fenomenima svijesti koji su nam strani. Naprotiv, što se tiče same činjenice žrtvovanja, naš je položaj različit. Dakako, ne obuhvaćamo je neposredno. Kao ni geolog amonit čiji fosil otkriva. Kao ni fizičar molekularno gibanje čije učinke otkriva u Brownovu gibanju. Ali u vrlo jednostavnom rasuđivanju koje nam omogućuje, isključujući svaku drugu mogućnost tumačenja, da prijedemo s uistinu ustanovljenog predmeta na činjenicu koju taj predmet dokazuje – taj rad osnovne interpretacije, bliske instinktivnim mentalnim operacijama, bez koje nijedan osjet ne bi postao percepcija – nema ništa što bi između stvari i nas zahtijevalo posredovanje drugog promatrača.”

puno!) prljave vode, ne da i vodu i dijete valja izbaciti (konstatacija već jednoga od spomenutih prikazivača) – ili, da progovorim o vlastitom iskustvu, malo historiografskih tekstova pročitao sam bez ikakve zamjerke, no još manje bilo ih je u sadržajnom pogledu spoznajno potpuno nekorisno. “Zato imajte strpljenja. Historija možda još nije takva kakva bi trebala biti. To nije razlog da se na historiju, takvu kakva se može pisati, prenese teret pogrešaka koje pripadaju samo loše shvaćenoj historiji.”⁵⁵

Nadalje, lakše je, kako to Jenkins čini, kritizirati zamisao o potpunoj korespondenciji riječi i stvari, odnosno o apsolutnoj istini – koju je prethodno sam postavio kao jedini smisleni cilj – nego nadovezati se na desetljeća mukotrpnih rasprava o znanstvenim deskriptivnim modelima, učinkovitim aproksimacijama i sl., o kojima se, međutim, još početkom 1960-ih govorilo čak i u tobože od njega nadidenom priručniku Edwarda H. Carra: “Svijet povjesničara, poput svijeta znanstvenika, nije fotografska preslika stvarnog svijeta, već samo radni model koji mu omogućava da ga, više ili manje uspješno, shvati i njime ovlada”⁵⁶. Isto tako, lako je proglasiti da pojam istine ima glavno uporište u religiji, potom u istu skupinu ubaciti i egzaktne znanosti (kao da nije riječ o radikalno drukčijim pristupima), i na kraju kao završni argument neoničanski konstatirati da je istina umrla s Bogom... A za egzaktne znanosti se zapravo i ne zna zašto su tako uspješne – kao da tzv. argument iz čuda znanosti nije iznesen još poodavno!⁵⁷ Toga pak da pojam istine živi i u pravu (negdje kao “neosporno utvrđeno”, negdje suzdržanije kao “izvan razumne sumnje”),⁵⁸ i da je kao sasvim praktična, svagdašnja a ne metafizička kategorija neraskidivo povezan s temeljnim ustrojem većine ili čak svih društava, nije se dotaknuo. Naravno, kao i Jenkins za historiju, i za pravo netko može

⁵⁵ M. BLOCH, *Apologija*, 82.

⁵⁶ E. H. CARR, *Što je povijest?*, 86. – O blagotvornom utjecaju kinetičke teorije plinova, teorije relativnosti i kvantne fizike na prosudbe o spoznajnoj relevantnosti historije pisao je tako još M. BLOCH, *Apologija*, 44.-45.: “Prema tome, odsad smo mnogo spremniji pretpostaviti da neka spoznaja, iako se ne pokazuje pogodnom za euklidske demonstracije ili nepromjenljive zakone ponavljanja, ipak može pretendirati na ime znanstvene spoznaje. Mnogo lakše prihvaćamo činjenicu da sigurnost i univerzalizam možemo pretvoriti u pitanje stupnja. Više ne osjećamo obvezu da nastojimo svim predmetima znanja nametnuti jednak intelektualan obrazac, preuzet od fizikalnih znanosti, jer se i tamo gabarit prestao primjenjivati u cijelosti. Još ne znamo dobro što će jednoga dana biti s humanističkim znanostima. Znamo da one za svoje postojanje – samo se po sebi razumije, nastavljajući se pokoravati temeljnim pravilima razuma – neće morati odustati od svoje izvornosti niti je se stidjeti.” Stoga, prema E. H. CARR, n. dj., 48.: “Današnji povjesničar ima opravdanje osjećati se dijelom svijeta znanosti više nego što je to mogao povjesničar prije stotinu godina.”

⁵⁷ “Pozitivni argument za realizam [stajalište kako je znanje moguće i u velikoj mjeri dostignuto – F. H.] jest da je to jedina filozofija prema kojoj uspjeh znanosti nije čudo. Da termini u zreloj znanosti tipično referiraju [...], da su teorije u zreloj znanosti tipično aproksimativno istinite, da isti termin može referirati na istu stvar čak i kada se javlja u različitim teorijama – te tvrdnje znanstveni realist vidi ne kao nužne istine nego kao dio jedinog, znanstvenog objašnjenja uspjeha znanosti, i prema tome kao dio bilo kojeg adekvatnog opisa znanosti i njenog odnosa spram njezinih objekata.” Tako Hilary Putnam prema Boran BERČIĆ, *Znanost i istina*, Rijeka 1995., 59.

⁵⁸ O odnosu historiografskoga i sudbenoga postupka okvirno Robert W. FOGEL i Geoffrey R. ELTON, *Kojim putem do prošlosti?*, Zagreb 2002., 48.-49. 82.-86. te Filip HAMERŠAK, “Administrativna rezidua Škendera Horvata (personalni dosjei jednoga učitelja kao povijesno vrelo)”, *Biobibliographica*, sv. 2 (ur. Trpimir Macan), Zagreb 2004., 96.-98.

reći da je puki “instrument vladajuće klase”, i ne biti svjestan da se time uz siromašne kradljivce poput Jeana Valjeana aboliraju i serijski ubojice te silovatelji te da se dokazni postupak ipak ponešto razvio od Božjega suda do suvremene forenzike... Iako s obzirom na protjerivanje toga pojma (priznaje mu uporabu samo u analitičkim kontekstima poput deduktivne logike!)⁵⁹ Jenkins uglavnom uspješno izbjegava napisati da je nešto istina ili nije, s lakoćom će napisati da je nešto ovakvo ili onakvo, da sada prepoznamo kako stvari funkcioniraju i sl., što je u stvari isto, tek izrečeno na drugi način.

2.4. Skeptički potez – uzmak?

Ono, međutim, što posebice upada u oči s obzirom na slijed prethodnoga izlaganja jest da nakon upornoga potkrepljivanja svega iznesenoga (“ne postoje neproblematične povijesne istine kao takve”) Jenkins na polovici knjige odjednom priznaje da “u određenom smislu” ipak postoje “povijesne činjenice” koje možemo definitivno spoznati – to su datumi pa i neki “prošli događaji” (npr. da se Prvi svjetski rat odvijao između 1914. i 1918. te da je Margaret Thatcher 1979. pobijedila na izborima), za koje se, kako kaže, zanima tek dio historijskoga diskursa nazvan kronikom⁶⁰ (*nota bene*, kronologiju, za koju mi nije jasno po čem se razlikuje od ovdje spomenute činjenične kronike, dvadesetak stranica prije uvrstio je među arbitrarne, kvaziuniverzalne pojmove).⁶¹ No te pojedinačne činjenice, nastavlja Jenkins, iako važne, zapravo su trivijalne, jer povjesničari “žele otkriti ne samo što se dogodilo već i kako i zašto se dogodilo, što su ti događaji značili i što znače” – nikada se ne radi o činjenicama *per se*, već o njihovoj težini, poziciji, kombinaciji i značenju kojima se konstruiraju objašnjenja, što je sve neizbježno interpretativna, subjektivna dimenzija.⁶² Mnogima bi daljnja rasprava s Jenkinsom ovdje mogla postati suvišnom – ta glavnina istraživačkih napora i prijepora u mnogim historijskim područjima (bio to stari Egipat ili hrvatski rani srednji vijek) i odnosi se poglavito na kroniku, odnosno faktografiju, u kojima opet dio činjenica nije prihvaćen kao

⁵⁹ Vidi bilješku br. 38. Usp. ISTI, *Re-thinking History*, 89.; ISTI, *Promišljanje historije*, 56.-57.

⁶⁰ ISTI, *Re-thinking History*, 40.; ISTI, *Promišljanje historije*, 55.

⁶¹ ISTI, *Re-thinking History*, 19.; ISTI, *Promišljanje historije*, 32. – Ne slažući se s time da bi Jenkins na polovici knjige prešao s teze o potpunoj na tezu o pretežnoj nespoznatljivosti prošlosti, B. JANKOVIĆ, n. dj., 583.-584., među ostalim, citira njegovu tvrdnju “iako povjesničari i ostali nisu izmislili prizor (sve je to zaista tamo), iznašli su deskriptivne kategorije i svako značenje koje mu se pridaje”. No, ako su sva značenja i deskriptivne kategorije “iznađeni”, ako k tomu raspoložemo samo diskursima, tj. zatočeni smo u jeziku itd., onda o tom krajoliku, toj prošlosti ili općenito fizičkom svijetu, kao i u spomenutom slučaju Kantove stvari o sebi, ne možemo znati ništa nego sasvim načelno “znati” da “postoje”, odnosno da su “postojali”, a i to je prilično upitno.

⁶² K. JENKINS, *Re-thinking History*, 40.-41.; ISTI, *Promišljanje historije*, 55.-56.

takav intrinzičnom “snagom izvora” već prije suglasnošću onoga što sam Jenkins naziva interpretacijama, pa i nedvojbeno “konstruiranom” općom konvencijom (npr. kada se uzima da je Prvi svjetski rat počeo 28. srpnja 1914., iako se na objave rata i/ili oružane akcije među ključnim velesilama čekalo do 3. odnosno 5. kolovoza). Također, velik, ako ne i najveći dio historiografske proizvodnje čine manji znanstveni tekstovi (članci), posvećeni upravo nekom faktografski opipljivom pojedinačnom događaju u kraćem vremenskom odsječku; ono što bi se – s jačim razlogom – moglo nazvati interpretativnim slojem puno je pak prisutnije u ipak manje učestalim sinteznim pregledima cijelih epoha i naroda, i kojih se dobar dio doista i može označiti kao neka vrsta primijenjene filozofije povijesti.

U stvari, premda uporno govori o “definitivnoj spoznaji” povijesnih činjenica i njihovu strogom razgraničenju spram interpretacije, iz njegovih oskudnih primjera nije sasvim jasno ilustriraju li oni činjenicu tek kao nespornu, konsenzualnu interpretaciju (kao, recimo, u tvrdnji “znamo da je Konstantinova darovnica patvorina jer se o tom svi stručnjaci slažu”), ili kao nešto u spoznajnom smislu čvršće, nešto “objektivno” što se, međutim, ne može protumačiti drukčije nego intrinzičnošću izvora i primjenom stalnih istraživačkih pravila (kao u tvrdnji “znamo da je Konstantinova darovnica patvorina zbog u njoj sadržanih anakronizama”).⁶³

Na jednom će mjestu, polazeći od stroge dihotomije “činjenica/vrijednost”, Jenkins tako interpretaciju svesti na unošenje značenja te smjestiti u područje vrijednosti, zbog čega bi sklop “istinita interpretacija” po njem – vidjeli smo već u odjeljku o jednakovrijednosti interpretacija – bio *contradictio in adiecto* (za razliku od “,istinitih’ činjenica”, o kojima drugdje govori).⁶⁴ Nejasno je, naravno, gdje u tom slučaju spadaju odgovori na pitanja o tomu “kako i zašto se nešto dogodilo”, koje je u prethodnoj razredbi svrstao u interpretativno područje sazdano od različitih pogleda ne samo na značenje, nego i na “težinu”, “poziciju” te

⁶³ Primjerice, Southgate donosi nešto apstraktniju, psihologijski zasnovanu raščlambu: “In other words, we need to impose some structured framework on what might otherwise appear as just a jumbled mess. First, then, we need to identify our building-blocks, our ‘facts’; and in line with theories of perception, facts may now be defined as data to which we have, consciously or unconsciously, decided to attribute some significance. A fact is something that has been chosen by us to be noticed, to be important for us. [...] One problem that results from our personal selections and interpretations is that we are all set on self-fulfilling missions. That is, we formulate our model for coping with the world, and it is then only in terms of that model’s framework that we experience the world. We accept or receive information that confirms and consolidates our model, while conversely rejecting anything that might serve to challenge or change it.” Unatoč pomalo solipsističnoj decidiranosti posljednje rečenice te kasnijoj tvrdnji kako “there is no privileged standpoint from which to assess the relative validity of those different versions”, u nastavku autor, međutim, gotovo zdravorazumski “tradicionalno” tretira istinu i iskustvo: “The simple frameworks [...] have to be modified in the interest of truth, of the empirical evidence that is there to see if only one’s eyes are open to it.” B. SOUTHGATE, *History*, 66.-70., 72. – S druge strane, i bez uvođenja pojma interpretacije još je Elton upozorio da “najveći povijesni problemi nikada ne dosežu krajnje rješenje”. R. W. FOGEL i G. R. ELTON, *Kojim putem do prošlosti?*, 92.

⁶⁴ ISTI, *Re-thinking History*, 89.; ISTI, *Promišljanje historije*, 57.

“kombinaciju” činjenica, područje dakle u kojemu je “vrijednost” tek jedan i to ne odviše bitan element.

S druge strane, demografska ili gospodarska kretanja tijekom više stoljeća teško se – prema ponuđenim kategorijama – mogu nazvati samo nepovezanim nizom pojedinačnih događaja, a opet nisu ni interpretacije (što nisu čak ni njihovi ekstrapolirani trendovi). Slično tomu, Jenkins se ne dotiče ni pitanja je li baš svaka biografija kao okvir za povezivanje činjenica nužno interpretativna, ili to postaje samo ako se odlučimo upustiti u unutrašnju motivaciju i značenje pojedinih događaja za promatranu osobu, odnosno – obratno – je li baš svaka objektivistička biografija nužno i trivijalna? Ili, četvrti od mnoštva mogućih primjera, odnosi li se govorni sklop “modernizacija u Hrvatskoj i Slavoniji” sažeto na jedan kompleksni, ali ipak – prema Jenkinsovoj dihotomiji – činjenični proces (dakle, nesporni supstrat brojnih pojedinačnih istraživanja), ili će i uz sve buduće istraživačke napore ostati tek jedan od mogućih interpretativnih okvira?⁶⁵

Drugim riječima, nakon što se toliko potrudio da dokaže suprotno, od polovice knjige Jenkins dopušta (ili kao da dopušta?) da se ipak može znati “što se dogodilo?” – no, osim što je izbjegao reći zašto već i to ne bi bio dostojan predmet povijesne znanosti (nazvali je tako suženu, ako treba, i pozitivističkom događajnicom), nije pokazao ni zašto bi ta razlika, između činjenica i interpretacija (čak i kada bi bila jasnija nego što jest – a potkraj knjige opet je na neki način poništava Whiteovim citatom “svi originalni opisi... već [su] zapravo interpretacije”⁶⁶), ugrožavala spoznajnu vrijednost historiografskih tekstova o onomu “kako?”, “zašto?” pa i “što to znači?”, barem dok smo svjesni da je u konkretnom slučaju riječ o spomenutoj istraživačkoj pretpostavci, idealnom tipu, interpretativnom modelu, aproksimaciji i sl., o nečemu dakle što počiva na različitim stupnjevima vjerodostojnosti, uvjerljivosti, plauzibilnosti a ne na epifanijskoj, logičkoj (tautološkoj?) ili isključivo

⁶⁵ Na temelju B. JANKOVIĆ, n. dj., 581.-583. zaključujem da bi se prethodni moji odlomci mogu shvatiti i kao nekakva apologija tradicionalno shvaćenih “činjenica” odnosno “faktografije”. Kao što će se vidjeti iz nastavka, nije mi to bila namjera, nego pokušaj da ponuđenu Jenkinsovu dihotomiju – polazeći, dakle, od značenja što ga on sam sugerira – uporabno iskušam. Na isti način, ako “modernizaciju u Hrvatskoj i Slavoniji” shvatimo kao “jedan od mogućih interpretativnih okvira” (kako to čini Janković, i kako bih bez zadržke učinio i sam da ovdje ne podrazumijevam isključivo Jenkinsovo određenje interpretacije), a interpretaciju – slijedom ponuđene teze – kao nešto što ne može biti ni istinito ni neistinito (o stupnju vjerojatnosti, odnosno o modelima prošlosti Jenkins se, vidjeli smo, ne izjašnjava), onda niti za nešto konkretniju rečenicu “modernizacija u Hrvatskoj i Slavoniji ubrzala se u drugoj polovici XIX. st.” ne možemo reći je li istinita ili neistinita (vjerojatna ili nevjerojatna, odnosno modelski više ili manje prihvatljiva), a niti uz koja bismo daljnja istraživanja (dakle, međusobno povezivanje tih Jenkinsovih neprijepornih “činjenica”) to mogli. Sinteza Jenkinsova pogleda u tom bi slučaju, dakle, glasila da od prošlosti možemo spoznati samo potpuno nebitne elemente, a ono što nas u stvari zanima nikada i nikako.

⁶⁶ K. JENKINS, *Re-thinking History*, 92.; ISTI, *Promišljanje historije*, 106.

“intrinzičnoj” pouzdanosti.⁶⁷ Uostalom, da teškoće (ili pak koristi?) s razgraničenjem između “činjenica” i “interpretacija” – kojemu ću se posvetiti nešto kasnije – mogu imati i egzaktne znanosti, zorno pokazuju suvremene rasprave o globalnom zatopljenju, napose o putu od pojedinačnih mjerenja do svjetskoga klimatskoga modela i mogućih mu kauzalnih objašnjenja. I mnogima je u tom području, s razlogom, već i “uvjerljiva interpretacija”, a ne tek “nedvojbeno činjenica” o čovjekovu prinosu povećanju globalne temperature dostatan razlog za konkretno djelovanje.

2.5. Skeptički potez – poanta!

Uvevši na izloženi način podjelu na činjenice i interpretacije, Jenkins je zapravo učinio tek prividni ustupak. Moglo bi se čak reći da je poput vještoga šahista žrtvovao kraljicu da bi dobio partiju – kad ih se jednom, makar i na taj način, prividno strogo razgraniči, nije teško činjenice proglasiti trivijalnim a interpretaciju ključnom. Taj korak, naime, omogućio mu je da u nastavku ukinе i pojam pristranosti, koji se – prema njemu – konstruira tek s obzirom na “zamrznute interpretacije” liberalnih empiričara.⁶⁸ Na žalost, to je, kao i u drugim slučajevima, učinjeno samo na načelnoj razini, bez “pomnoga čitanja” makar jednoga oglednoga empiričarskoga teksta tijekom kojega bi se kritički, a svakako na pouku čitatelja, moglo razlučiti što su u njem “trivijalne činjenice” a što “liberalna interpretacija”. Slični se skeptički argumenti potom variraju i kako bi se dokazala nemogućnost ikakve empatije (suosjećajnoga uživanja) u odnosu na prošle živote (*the problem of other minds*),⁶⁹ odnosno njezina također liberalna konstruiranost (*racionalni individuum* ili *nepromjenjivost ljudske prirode*),⁷⁰ besmisao podjele na primarne i sekundarne izvore (*fetišizam dokumenta*),⁷¹ konstruiranost (proizvedenost) “historijskih dokaza”,⁷² jednako(bez)vrijednost svih kauzalnih objašnjenja⁷³ te izlišnost rasprava o tomu je li historija umjetnost ili znanost.⁷⁴

⁶⁷ Usp. M. BLOCH, *Apologija*, 130.: “Ograničavajući svoj dio sigurnosti na doziranje vjerojatnoga i nevjerojatnoga, historijska se kritika razlikuje od većine realnih znanosti samo nedvojbeno nijansiranim stupnjevanjem.”

⁶⁸ K. JENKINS, *Re-thinking History*, 44.-47.; ISTI, *Promišljanje historije*, 62.-65.

⁶⁹ ISTI, *Re-thinking History*, 47.-53.; ISTI, *Promišljanje historije*, 65.-73.

⁷⁰ ISTI, *Re-thinking History*, 53.-57.; ISTI, *Promišljanje historije*, 73.-76.

⁷¹ ISTI, *Re-thinking History*, 57.-60.; ISTI, *Promišljanje historije*, 77.-80.

⁷² ISTI, *Re-thinking History*, 60.-61.; ISTI, *Promišljanje historije*, 80.-81.

⁷³ ISTI, *Re-thinking History*, 61.-63.; ISTI, *Promišljanje historije*, 81.-84. – B. JANKOVIĆ, n. dj. 584. drži da Jenkins ne izjednačuje sva kauzalna objašnjenja, već da samo upozorava na potrebu selekcije i pomnoga odvagivanja. Prema mojem mišljenju, budući da su glavni naglasci stavljeni na beskonačnost kauzalnoga lanca (kako daleko u prošlost valja ići?), te na ovisnost rangiranja pojedinoga uzroka o osobnim teorijskim

Nakon svega, u zaključku svojega izlaganja Jenkins iznosi uvjerenje da njegovi “moralni relativizam i epistemološki skepticizam” ne vode u ciničnost, nego u “društvenu toleranciju i pozitivno priznavanje razlika”,⁷⁵ odnosno, kako je rekao nešto prije, da taj marginalnim (manjinskim) historijama omogućuje da ojačaju svoj glas u odnosu na dominantne (povlaštene). Daljnje se potkrepe za to, međutim, ne iznose; moja su previđanja, štoviše, suprotna Jenkinsovima – kad bi se potpuno napustili kakvi-takvi pojmovi morala i pravde te, iznad svega, istine, nestali bi i kakvi-takvi korektivi svakojakim prohtjevima nositelja političke, društvene i akademske moći. Ovisno o sredini, gradu ili sveučilištu, mogla bi se dobiti šarolika podjela na pojedine izolirane rezervate koji bi, svaki u svojem, bilo nominalno većinskom, bilo nominalno manjinskom području (ne samo nacionalnom, nego i rodnom, klasnom, ideološkom i sl.), gudio jednu te istu samoslavljeničku priču bez većega utjecaja izvan svojih uskih granica – umjesto doista emancipirajuće koliko-toliko univerzalne, poopćive historijske znanosti, u kojoj se znanstvenom argumentacijom može upozoriti barem na falsifikate, zapostavljene (manjinske) perspektive i sl., a posredno i utjecati na društvo (društva) u cjelini,⁷⁶ Jenkinsovim zamislima ponuđena je zapravo hrpa razrožnih propagandnih strategija pojedinih kolektiviteta, koje – kad se sve zbroidi i oduzme – nipošto nisu utjecajnije od ionako im zajamčenoga biračkoga ili paritetnoga postotka.⁷⁷ Nije sporno, sve su dosadašnje historije dijelom to i bile,⁷⁸ no budućnost bi ipak trebalo graditi na onom pravilu što podjednako, kažu, vrijedi i za učinkovitu promidžbu i za učinkovitu psihoterapiju – biti, koliko je moguće, što bliže zbilji.⁷⁹

sklonostima (marksizam, strukturalizam...), odnosno o pripadnosti pojedinoj strukovnoj tradiciji (odnos majstora i šegrta), a da se ostale prosudbene mogućnosti ne spominju, rekao bih ipak da primarno nemamo posla s akribijom nego s dekonstrukcijom, što naravno ne znači da ona ne može imati i povoljne učinke (kao argument protiv olakoga zaključivanja).

⁷⁴ ISTI, *Re-thinking History*, 65.-66.; ISTI, *Promišljanje historije*, 86.-87.

⁷⁵ ISTI, *Re-thinking History*, 68.; ISTI, *Promišljanje historije*, 89.

⁷⁶ Premda ne sasvim dosljedno, s obzirom na u njegovim promišljanjima naglašeniju “empirijsku” komponentu, povezanu i s problematikom poricanja Holokausta, takvom je shvaćanju u završnom dijelu ipak bliži B. SOUTHGATE, *History*, 144.-147., 153.-158.

⁷⁷ O tomu kao “žestokoj borbi za moć” okvirno i M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 361.

⁷⁸ Za pregled nekih primjera usp. B. SOUTHGATE, *History*, 50.-57.

⁷⁹ “Although it has often been claimed that the cultural relativist is interested in giving voice to the perspectives of marginalised interests and cultures, it is by no means clear that this is the case. Some have argued (cf. Christopher Norris, *The Contest of Faculties* (1985)) that Rorty’s espousal of cultural and epistemic relativism brings with it the spectre of cultural imperialism”. Peter SEDWICK, “Cultural relativism”, *Cultural Theory. The Key Concepts* (ur. Andrew Edgar and Peter Sedgwick), London–New York 2002.

2.6. Zbilja i jezik – kokoš ili jaje?

Nakon svega rečenoga o historiji, istini i prošlosti, eto nas dakle opet na neizbježnom pitanju o zbilji. S obzirom na tematiku daljnjega izlaganja, čini mi se neophodno da ponudim neko – makar i priručno, sasvim nezahtjevno – određenje toga pojma, očito toliko bitnoga za raspravu o jeziku i svijetu, znanju, znanosti i umjetnosti, prošlosti i historiji, fikcionalnomu i nefikcionalnomu, napokon ratu i autobiografiji. Premda ono sasvim sigurno neće biti originalno – štoviše, mnogima bi se moglo učiniti i potpuno trivijalno – rekao bih da sam ga dužan iznijeti upravo kako bih se postavio prema dobromu dijelu teorijske literature.

Slijedom prethodnoga izlaganja, a nasuprot Jenkinsovoj strogoj podjeli na “fizički svijet” i “diskurzivne prakse” što mu daju značenje, za potrebe ovoga rada čini mi se najsvrsishodnije pod *zbiljom* u najširem značenju podrazumijevati sve za što se na bilo koji način može kazati da jest slučaj, da postoji, neovisno o načinu. Uglavnom se ona poklapa s pojmom *svijeta*, o kojemu sam u uvodu govorio kao o predmetu znanstvenoga proučavanja, ali kao takva, a za razliku od srodnih pojmova *bića*, *stvarnosti*, *znanja*, *iskustva*, *svijesti* i *doživljaja* obuhvaća ne samo predmete, životinje, biljke i biološkoga čovjeka, nego i odnose, osjećaje, predodžbe te njihove mijene, uključujući naravno i *podsvjetove* vjerskih i pravnih tekstova te umjetničkih djela. U tom najširem značenju, dakle, zbilja su i Odin, i *Opći građanski zakonik*, i Njemačka i Thomas Mann, i raspored slova *Čarobne gore*, i za nju dobiveni honorar, i bolest Hansa Castorpa, najposlije i način na koji njegov neizvjesni kraj shvaća pojedini čitatelj.

Izložena definicija zbilje kao svega za što se na bilo koji način *može kazati* da jest očigledno upućuje na važnost *jezika* (ne samo verbalnoga, nego i slikovnoga, znakovnoga i sl., ne samo prirodnoga, nego i umjetnoga, općenito dakle svakoga simboličkoga sustava, sustava što, naravno, podrazumijeva neku množinu korisnika), i na njegovu povezanost s našim poimanjem zbilje, toliko raščlanjivanu u XX. stoljeću. Često se, naime, govori da jezik (kod Jenkinsa su to, dakle, diskursi) *konstituirao* ili *konstruirao* zbilju.⁸⁰ Nema sumnje, na mnogim razinama, jezik i zbilja u svom se opsegu podudaraju, nekad i tako da se zbog povratne sprege može govoriti o jezičnom konstituiranju zbilje. Ipak, iako sam zbilju odredio

⁸⁰ Npr. “Thus, instead of simply describing an already existing situation, language itself serves to determine the construction of that situation”. B. SOUTHGATE, *History*, 74. O tom pregledno i Milivoj SOLAR, *Teorija književnosti*, Zagreb 1994.¹⁶, 16.-19., M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 330.-332. te, naročito, ISTA, “O historiografiji posljednjih tridesetak godina”, 592.: “Najradikalnije mišljenje ‘lingvističkog obrata’ sastoji se u tvrdnji da tekstovi komuniciraju samo s tekstovima a ne s povijesnom zbiljom o kojoj govore. Realnost se konstituiru u jeziku koji prethodi znanju o svijetu. Jezik više nije funkcija individue koja govori. Čovjek više nije gopodar jezika jer ovaj njime vlada. Pobija se shvaćanje povjesničara da se jezični znakovi u povijesnome tekstu odnose na činjenice koje su postojale u zbilji izvan teksta.”

u jezičnom mediju, zbilja prema tom određenju u svojoj osnovi jest nešto izvan, štoviše nešto – prije jezika.⁸¹ Sav jezik jest zbilja (u njezinu najširem smislu), no sva zbilja nije jezik (u njegovu najširem smislu) – jezikom se, dakle, može priopćavati o svemu (uključujući jezik), no to *sve* (zbilja) ne može se jezikom potpuno iscrpsti.

Primjerice, o boli, gladi, strahu i užitku može se i potihom misliti i glasno govoriti, komunicirati, no niti jedna riječ, niti jedan pojam ne može ih prizvati u punini.⁸² Ti su osjeti ugođe i neugode, zajedno sa sredstvima njihova otklanjanja i posljedičnom ugodom nešto predjezično, nešto što prethodi diskurzivnom konstituiranju naše osobnosti.⁸³ Riječju, teško je osporiti zaključak da su oni plod genskoga nasljeđa što ga baštinimo od ostalih sisavaca, plod dakle milijuna godina “uštimaavanja” s filozofski “nedokidivim” izvanjezičnim okolišem, milijuna godina u kojima se još nije bio razvio kompleksni jezik kao odmak od neposrednoga iskustva svijeta.⁸⁴ I Odin, i *Opći građanski zakonik*, i roman *Čarobna gora* jezične su činjenice, nema spora, no strahopoštovanje ili užitak koje njihova predodžba i primjena, odnosno čitanje izazivaju nisu svodivi samo na jezik, kao što niti jedan niz rečenica o Thomasu Mannu neće do kraja objasniti što znači imati ga za prijatelja, oca ili muža, a notni zapis nekoga Schönbergova djela nadomjestiti izvedbu. I osjetilna percepcija kao takva diskurzivno je neiscrpna (možete li baš *potpuno* opisati što vidite kroz prozor, na koji način hladi led, kako miriše ruža?) te predjezična – premda im nitko nije pokazao ni objasnio kako se to radi, pčele nedvojbeno opažaju cvijetove određene boje i oblika, a dojenčad majčinu bradavicu... Zapravo, ne samo opažaju, nego i mijenjaju svoj položaj u prostoru kako bi dohvatili cilj. Da ne duljim – premda se autori razilaze o tomu gdje prestaje genetska, a gdje

⁸¹ U stvari, to na nekim mjestima dopušta i sam B. SOUTHGATE, *History*, 74.: “Linguistic studies have proposed that much of what we experience as ‘fact’ has been actually fashioned or conditioned by language.” Kao i drugdje, i ovdje sve ovisi o tomu nijansira li se “much” kao “gotovo uvijek, pretežno” ili pak “nerijetko, znatno, ali ne i presudno”.

⁸² To njihovo svojstvo posljednjih desetljeća pobuđuje znatnu i raznoliku filozofsku pozornost. Usp. npr. Michael TYE, “Qualia”, *Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/qualia/> (pristupljeno 17. kolovoza 2010.) te, u nas, gotovo iznimno, Damir MLADIĆ, *Um, svijest i qualia*, Klanjec 2007.

⁸³ Oni su k tomu i neki od dosad univerzalnih elemenata za Jenkinsa inače sporne “ljudske prirode”, o kojima, također u vezi s – prema njemu – ipak mogućom empatijom, usp. i M. BLOCH, *Apologija*, 64.-67.

⁸⁴ “Organism that do not react appropriately to their environments are not likely to survive to reproduce. In some organism this reaction can appropriately be termed ‘knowledge’. Those organisms that are better at learning about their environments (which includes other organisms) are more likely to survive to reproduce than their less adept congeners.” David L. HULL, “Evolutionary Epistemology”, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 7, Amsterdam–Paris–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo 2001., 5012.-5016. O razvitku ljudskoga mozga, jezika, uma i svijesti vidi. npr. i Richard LEAKEY, *The Origin of Humankind*, London 1995., 119.-157. S obzirom na njihove nevelike jezične sposobnosti, primjerice, od kraja 1960-ih veliko zanimanje među antropolozima pobuđuju istraživanja prema kojima se neke vrste čovjekolikih majmuna prepoznaju u zrcalu (“mirror test”) ili – u bogatom “društvenom” životu – koriste obmanom drugih jedinki, za što se pretpostavlja “a significant degree of reflective consciousness”. *Isto*, 150.-153.

počinje kulturna uvjetovanost ljudskoga ponašanja,⁸⁵ u prilog tvrdnje o velikom značenju predjezičnih odnosno izvanjezičnih čimbenika dovoljno je – vjerujem – spomenuti ne samo golemi utjecaj boli, gladi i straha, nego i spolnosti na zrela ljudska bića, često i unatoč diskurzivnim filtrima pa i jasnim zabranama restriktivnih okruženja. Ukratko, ako se već ne može izbjeći pitanje o tomu je li prije kokoš ili jaje, rekao bih da je općenito gledano ipak presudniji utjecaj zbilje na jezik – točnije, da zbilja više konstituira jezik nego što jezik konstruira zbilju; možda za neveliku, ali ipak ključnu marginu, marginu što njegovim korisnicima barem načelno povećava životne izgleda.

Važnost jezika stoga ne treba ni podcijeniti niti precijeniti. Iako je u odnosu na izloženo određenje zbilje on, slikovito rečeno, *second best*, i dalje je ključno sredstvo za njezino intersubjektivno, makar i samo približno posredovanje – od lovca lovcu, od narednika vojniku, od šefa radniku, od skladatelja izvođaču, od roditelja djeci.

Toliko o zbilji u najširem značenju. Redovito se, međutim, pod pojmom zbilje podrazumijeva samo jedan ili nekoliko od njezinih vidova: “vanjski”, fizički, opipljivi svijet (*stvarnost* ili *zbilja u užem smislu*), “unutrašnji”, psihički, svijet misli (*mentalna zbilja*), međuljudski odnosi općenito (*društvena zbilja*), međuljudski odnosi s obzirom na vlast (*politička zbilja*), obrasci mišljenja, vjerovanja i ponašanja (*kulturna zbilja*), nešto od toga, ali na više ili manje osobit način prerađeno (*umjetnička zbilja*), nešto od toga, ali što vjernije fiksirano i objašnjeno (*znanstvena zbilja*) itd.

Kao što se vidi, ne postavljam ni jedinstveno određenje, niti jednoznačno razgraničenje. Štoviše, mislim da se ono i ne može potpuno provesti, eventualno tek postulirati stalno određivanje novih i novih odvetaka i grana. No, kako god ih podijelili, bitno je uočiti, ontološki jaz među njima nije apsolutan kao u Jenkinsovu djelu – ti se vidovi prožimaju, oni su isprepleteni, ili bar povezani, na ovaj ili onaj način, više ili manje izravno, u cjelinu zbilje u širem značenju, i tijekom vremena više se ili manje usporedno mijenjaju (reći ću zasad toliko!).⁸⁶ U neke od tih vidova pojedina su ljudska bića trajno i neizbježno uronjena, nekih su manje svjesna, nekih više, u neke povremeno zahvaćaju, u neke nikada (katkad bi i

⁸⁵ Usp. npr. Neven SESARDIĆ, *Making Sense of Heritability*, Cambridge–New York–Melbourne–Cape Town–Singapore–Sao Paulo 2005.

⁸⁶ Usp. M. BLOCH, *Apologija*, 165.: “Prepoznali smo da se u društvu, ma kakvo ono bilo, sve povezuje i međusobno uzrokuje: politička i društvena struktura, ekonomija, vjerovanja, najelementarniji kao i najsuptilniji oblici mentaliteta. Taj kompleks ima svaki puta svoju boju. Svakako ju je teško izraziti.” Slično je i Luciën Febvre držao da “određena povijesna razdoblja i društva ne obilježava jedna razina struktura (primjerice ekonomija i politika), nego mreža njihovih odnosa.” M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 216. Također: “There is usually *some plausible connection* among the general and the scientific/technological components of a world picture [...] However, *there need not be such coherence in every case*”. Gerald HOLTON, *Science and Anti-Science*, Cambridge–London 1997.³, 160. (istaknuto u izvorniku).

htjela, ali ne mogu), neke oblikuju, nekima se podvrgavaju itd. No, zbog spomenute njihove međusobne povezanosti, jedan vid može se nerijetko koristiti za izgradnju, rekonstrukciju ili barem okvirno upoznavanje drugoga. Bolnim uzvikom mentalna se zbilja, makar nepotpuno, može prenijeti u fizički svijet, lirskom pjesmom k tomu u umjetnički, slušanjem, odnosno čitanjem opet u mentalni, makar i 100 godina kasnije (ne izaziva li Poeov *Gavran* i danas jezično neiscrpnu tugu?); izradom rada o svojstvima “plinovitih divova” niz se pojedinačnih opažaja vanjskoga svijeta objedinjuje u sustavan znanstveni prikaz, prikaz koji se, sveden na naziv, kao planetarni oblik može utkati i u znanstvenofantastični roman; slično tomu, revolver je i dalje revolver, smjestio se on u ruku Gavрила Principa ili inspektora Maigreta – nije nužno da ga autor dodatno opiše. S druge strane, zbog iste mreže odnosa znamo da revolver nema što raditi u Plautovim djelima, da Ciceron nije mogao biti smaknut na električnoj stolici, i da se Brut nije mogao nadati kako će mu jednoga dana pripasti Cezarov automobil... Kako bilo, premda su tehnološki anakronizmi vjerojatno najuočljiviji, sličan – jasno, ne uvijek linearan – usporedan razvoj prolaze i drugi vidovi zbilje.

Naravno, pojedina ljudska bića ne mogu obuhvatiti sve vidove zbilje, ni istodobno ni uzastopce. Eventualno tek mogu skakutati s jednoga elementa na drugi, amo-tamo, naprijed-natrag, vjerno ili manje vjerno, više ili manje redukcionistički (pa, kao Jenkins, razmatrati samo grubu podjelu na fizički svijet i diskurzivne prakse), poticajno ili manje poticajno, ovisno o tomu što im je bitno i na što se usredotoče, s većim ili manjim učinkom.

2.7. Jezik i istina – začarani krug ili učinkovita oruđa?

Ključni integrativni čimbenik u tom skakutanju uzduž i poprijeko zbilje, slijedi iz izloženoga – jest jezik, naravno. Tek u jeziku, i to na razini rečenice (suda), uvode se pojmovi istine, neistine, besmisla i modalnosti (neodlučivo, možda, vjerojatno, po svem sudeći i sl.) kao oznake za odnos dotične rečenice ili niza rečenica prema nekom referentnom uporištu,⁸⁷ odnosno prema pravilima o sastavljanju rečenica i njihovih nizova, tekstova.⁸⁸ Premda su dio zbilje u najširem smislu, i naš osjet boli, i revolver, ali jednako i Gavriilo Princip i Hans

⁸⁷ Usp. npr. Marian DAVID, “The Correspondence Theory of Truth”, *Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/truth-correspondence/> (pristupljeno 17. veljače 2011.).

⁸⁸ Usp. npr. Michael GLANZBERG, “The Truth”, *Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/truth/> (pristupljeno 17. veljače 2011.).

Castorp, i kao puke riječi i kao pojmovi i kao takvi,⁸⁹ ostaju izvan istinitosti ili neistinitosti, sve dok se ne uklape u smislenu rečenicu: “Tebe upravo boli glava” ili “Hans Castorp lik je u romanu Thomasa Manna” ili “Gavrilo Princip ubio je Franju Ferdinanda” ili, preciznije, “Gavrilo Princip ubio je revolverom 1914. u Sarajevu nadvojvodu Franju Ferdinanda i suprugu mu Sofiju”.

Očito – uostalom, o tomu sam već pisao u gornjim odlomcima – da bih općenito govorio o istini, nije nužna potpuna podudarnost (korespondencija), dostatna je i približna, ako je za danu svrhu dovoljna. Slično tomu, naglasiti je, za referentno uporište redovito se uzimaju oni vidovi zbilje koji nas u toj prigodi zanimaju – ako smo usredotočeni na konkretnu društvenu ili povijesnu zbilju,⁹⁰ nećemo naravno prihvatiti tvrdnju “Hans Castorp bio je 1914. njemački vojnik”, no ako se bavimo umjetničkim obradama I. svjetskoga rata, ona će u referentnom okviru *Čarobne gore* biti istinita, za razliku od istovjetne tvrdnje o Mynheeru Peeperkornu. Ovisno, dakle, o situaciji, *istinitost* rečenice o glavobolji mjerit će se prema mojem ili tvom stanju, prema odgovoru Jošue Ha-Nokrija Ponciju Pilatu (*Majstor i Margarita*) ili prema nečem četvrtom, petom ili šestom. Isto tako, iako su, primjerice, oksimoroni (npr. *drveno željezo*) besmisleni kao opis fizičkoga svijeta, u književnom i književnoznanstvenom tekstu oni mogu dobiti značenje uklopivo u istinite ili neistinite rečenice, isto kao i cijeli nizovi zasebno besmislenih riječi ili rečenica (npr. *nonsense poetry*).⁹¹

E sad, ako je tolika pozornost nužna da bi se ustanovio referentni okvir jedne jedine rečenice, kako tek mora biti teško učiniti to s rečeničnim slijedom, s tekstom od nekoliko desetaka ili stotina stranica? Ipak, kako proizlazi iz rečenica o boli, Principu i Castorpu, jezik – moglo bi se kazati – ima veliku sposobnost sažimanja i podrazumijevanja, sposobnost koja nam, među ostalim, omogućuje da, nasuprot skeptičkim stajalištima, pretežno dovoljno uspješno komuniciramo u ograničenom vremenu i s ograničenim obavijestima, čak i – a o tomu će još biti riječi – da na smislen način dovršimo svoju autobiografiju.

⁸⁹ Općenito o značenju usp. npr. Jeff SPEAKS, “Theories of Meaning”, *Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/meaning/> (pristupljeno 17. veljače 2011.).

⁹⁰ “The term ‘reference’ is generally used to indicate the relationship which linguistic terms have with an extralinguistic reality. In its most traditional and straightforward sense it indicates the relationship between a name and its object or referent. Thus, on this model, a name is taken as ‘standing for’ the object it refers to in a language.” Stephen HORTON, “Reference”, *Cultural Theory*, 331.

⁹¹ “The most influential figure upon modern **philosophy of science** [istaknuto u izvorniku – F. H.] is that of W. V. O. Quine (1953). Quine challenged the notion that there could be a viable theory of meaning couched in terms of any fragment of a language. Instead, language was to be viewed as a holistic structure, the meaning of whose parts were dependent upon a whole”. S. HORTON, “Meaning”, *Cultural Theory*, 230.

Naravno, pouzdanost jezičnoga podrazumijevanja i sažimanja uvelike ovisi o vidovima zbilje koju pojedinci dijele, no jedan zajednički, za svagdašnji život posve dostatan minimum (poput onoga sloja asfalta, odnosno ceste iz Jenkinsova krajolika) svojstven je, u najmanju ruku, svim ljudskim zajednicama – inače govornici udaljenih jezika nikako ne bi mogli poučiti jedan drugoga.⁹² Štoviše, taj minimum zajedničke zbilje i nije tako malen, budući da – uz nešto više uloženoga truda – kriptanalitičari mogu odgonetnuti i namjerno nerazgovijetne poruke. S druge strane, zbog arbitrarnosti jezičnoga znaka, na koju je Jenkins vjerojatno mislio spominjući jaz između riječi i predmeta – točnije, zbog kontingentnoga odnosa između *označitelja* (riječ, slika i sl.) i *označenika* (pojam),⁹³ jezik nerijetko zamagluje kakvoću, pa i smjer veze (utjecaja) između pojedinih vidova zbilje, čak i onda kada su oni razmjerno jednostavni. Zbog njegove sposobnosti govora o svemu, pa i o samome sebi, neki drže da svaki temeljni razgovor o istini, zbilji i jeziku mora dovesti u začarani krug – meni se pak čini da upravo ona omogućuje izlaz iz toga prividnoga paradoksa.

Cilj gornjih redaka bio je, stoga, pružiti kakvu-takvu orijentaciju u golemom moru poprilično utjecajne teorijske literature, posebice u pogledu skeptičkih pa i relativističkih tumačenja, za koja, dakle, držim da previđaju znatan dio epistemološke pa i ontološke filozofske tradicije, a i da u odnosu na vlastita lingvistička ishodišta nisu sasvim korektni. Ako sam ispravno kategorizirao svoja stajališta, ona bi se zacijelo mogla najsžetije opisati kao jedna od “slabijih” inačica tzv. Sapir-Whorfove hipoteze.

2.8. Prošlost, historija, pripovijedanje

Za razliku od prošle zbilje i njezinih tragova, koji su tek djelomično jezično ustrojeni, historija je to u potpunosti (kako rekoh, jezikom nazivam svaki simbolički sustav). Točnije

⁹² “The holist view of language has certain fundamentally important implications for not only the physical sciences but also the social sciences. If meanings are internal to a particular language or language-game, then communication between one language or language-game and another becomes problematic in that no common medium or communication exist between them. If languages or language-games are concomitant with particular cultures or parts of culture, then it seems to follow that communication between cultures or parts of a culture become similarly problematical [...] This being so, the the possibility of making cross-cultural comparisons seems ruled out as a matter of course since, by definition, the social scientist is trapped within the confines of a particular language or language game as those she or he professes to study.” *Isto*, 231.

⁹³ Poput Jenkinsa, izostavljajući “pojam”, B. SOUTHGATE, *History*, 76. također govori samo o odnosu jezika i “zbilje” (svijeta): “Since the publication in 1916 of Ferdinand de Saussure’s work on what was then the newly developing discipline of linguistics, the tendency has been to view language as an autonomous structure which has no necessary or god-given relationship with anything outside itself.”

rečeno, jezik je njezin medij. Za razliku od Jenkinsa, a u skladu s izloženim, ne mislim da je to spoznajnoteorijska katastrofa, samo nešto čega moramo biti svjesni.

Treba, prije svega, voditi računa o vidovima zbilje koju pojedinci dijele, podrazumijevanim značenjima i kontekstima, preciznosti izričaja, hijerarhiji pojmova,⁹⁴ najopćenitije – o komunikacijskim vještinama, a srodnu vrstu pozornosti, naravno, valja posvetiti i spomenutim pravilima o sastavljanju rečenica i njihovih nizova, tekstova. “Lijek koji bih preporučio jest poboljšanje kvalitete naše povijesne znanosti, kako bismo je učinili – ako tako smijem reći – znanstvenijom, te postavljanje još rigoroznijih zahtjeva pred one koji se njome bave.”⁹⁵

Naime, još u polovici XX. stoljeća bilo je pokušaja da se naracija (pripovijedanje) kao “neznanstvena” protjera iz historije⁹⁶ – čini se da se zbog spomenute pretjerane fasciniranosti matematikom smetnulo s uma da su narativni (pripovjedni) opisi obilato prisutni i u egzaktnim znanostima.⁹⁷ S druge strane, osim kritičkoga pristupa objektivnosti historijske spoznaje, odnosno historiografskoj istini na način o kojemu iscrpno piše Jenkins, u protekla dva i pol desetljeća autori poput Haydena Whitea, Dominicka LaCapre i Franka Ankersmita prihvatili su se dekonstrukcije historijske narativnosti kao takve, promičući – među ostalim – tezu kako je i samo historiografsko istraživanje tek književni postupak organizacije historijskoga teksta. Takvo, odnosno na taj način recipirano svođenje historije i historiografije na isključivo jezičnu problematiku naišlo je na Zapadu na znatan znanstveni pa i društveno-politički otpor (posebice u vezi s povijesnošću Holokausta), pri čem su i sami njegovi zagovornici donekle revidirali (neki će tek reći – pojasnili!) svoja stajališta, slažući se da ipak postoji odnos između teksta i konteksta (odnosno diskursa i zbilje) te da povjesničari, iako barataju nesavršenim jezičnim medijem, nipošto nemaju slobodu poput umjetnika.⁹⁸

Ne ulazeći u potanku kronologiju tih rasprava, u pogledu spomenutih pravila o sastavljanju rečeničnih nizova upozoriti je – dakle – na trajnu opasnost od podvrgavanja šarolike prošle zbilje ne samo već prepoznatim ideološkim, religijskim i sličnim,⁹⁹ nego i književnim obrascima o svrsi, tijeku i strukturi zbivanja. Dobar dio umjetničke proze, od

⁹⁴ O jeziku i historiografskoj “nomenklaturi” iscrpnije usp. npr. M. BLOCH, *Apologija*, 145.-158.

⁹⁵ E. H. CARR, *Što je povijest?*, 71.

⁹⁶ Npr. u francuskoj “serijalnoj” historiji. M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 251.

⁹⁷ O tom usp. spomenutu pomirljivu raspravu “kliometričara” R. W. FOGELA i “tradicionalista” G. R. ELTONA, *Kojim putem do prošlosti?* te M. GROSS, n. dj., 312.-313.

⁹⁸ Z. JANEKOVIĆ RÖMER, “Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni”, 214.-215. – Usp. i ISTA, “O pisanju povijesti i znanju o prošlosti”, 447.-448. te Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, “Historiografija i postmoderna teorija pripovijedanja: Hayden White i Dominic LaCapra”, *Časopis za suvremenu povijest*, 35/2003., br. 1, 217.-233.

⁹⁹ O njima pregledno npr. B. SOUTHGATE, *History*, 42.-57.

kratkim usmenim oblicima do najduljih romana, izgrađen je na jasnoj izraženoj kronološkoj strukturi *zapleta*, *vrhunca* i *raspleta* – u njima prikazana zbivanja imaju neki redosljed, neki početak i neki kraj, kojima izlaganje dobiva koliko-toliko zaokružene granice. Premda sama povijest, koliko znamo, još završila nije, početak i kraj – zbog svagdašnjih okolnosti, na koje s pravom upozorava Jenkins – imaju, naravno, i historiografski tekstovi. Štoviše, ne samo početak i kraj, nego nerijetko također svojevrsni *zaplet*, *vrhunac* i *rasplet*. Izazov je u pisanju historije stoga ne početi prekasno i ne završiti prerano,¹⁰⁰ ali i ne upisati bilo odlučni, bilo koherentni zaplet, vrhunac ili rasplet, tamo gdje ih zapravo nema, ili se pak ne podudaraju sa zadanim “metahistorijskim narativnim strategijama”.¹⁰¹

Primjerice, može li se smisleni prikaz I. svjetskoga rata kronološki i kauzalno započeti tek sa Sarajevskim atentatom? Aneksijom BiH? Marokanskim krizama? Treba li možda poći još od sklapanja francusko-ruskoga savezništva? Rusko-japanskog rata? Ubojstva Aleksandra Obrenovića? Okupacije Bosne i Hercegovine i Berlinskoga kongresa? Ujedinjenja Njemačke? Francusko-pruskog rata? Austro-ugarske nagodbe? Ujedinjenja Italije? Garašaninovih *Načertanija*? Zacijelo su važna i velika geografska otkrića, bez kojih ne bi bilo suparničkih kolonijalnih carstava! A izum kompasa? Strojnice? Itd.

Ili, nešto uži primjer – bitka kraj Jyllanda, koja se vodila poslijepodne i u noći 31. svibnja 1916., prema broju sudionika i gubicima najveća je pomorska bitka I. svjetskoga rata,¹⁰² no ukupan broj poginulih i ranjenih na objema stranama višestruko je manji od stradalih u kopnenim borbama, čak i ako se one svedu na razinu također jednodnevnoga prosjeka. Počinje li, dakle, pripovijedanje otvaranjem vatre, zamjećivanjem protivnika, isplovljenjem eskadri, utvrđivanjem planova ili pak porinućem revolucionarnoga bojnoga broda *Dreadnought* nekoliko godina prije? Smiju li se zaobići programi pomorskih akademija te ustroj brodograđevnih zavoda? A optika i ciljničke sprave? Tesla i radio-komunikacije? Parna turbina? Ukupna volja i razmjerna sposobnost njemačkoga i britanskoga društva da financijski podupiru goleme mornarice? A na kojoj tek razini promatrati rasplet? Njega se – barem u bitkama – uvriježilo promatrati u kategorijama pobjednika i poraženoga. Ali, zna se odavno, bitke mogu biti neodlučne, a mogu i okončati Pirovom pobjedom, ili sličnim ishodom, koji najposlije neće spriječiti poraz. Kratkoročni ishod Jyllanda, premda se plan

¹⁰⁰ Tako još M. BLOCH, *Apologija historije*, 53.

¹⁰¹ O Whiteovim načinima zapleta (romanca, komedija, tragedija i satira), mogućim argumentacijama (formativizam, organicizam, mehanicizam i kontekstualizam), ideološkim pristupima (anarhistički, konzervativni, radikalni i liberalni) te njihovoj povezanosti s tropima metafore, metonimije i ironije ukratko i kritički usp. npr. M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 336.-337., o nekim reakcijama također 338.-342. Za oduševljeni prikaz usp. B. SOUTHGATE, *History*, 115.-117.

¹⁰² Usp. npr. Boris PRIKRIL, *Tri tisuće godina pomorskih ratova*, sv. 3, Zagreb–Opatija 1985., 43.-60. i Aleksandar BUBNOV, *Istorija pomorske ratne veštine*, sv. 3, Dubrovnik 1930., 209.-285.

njemačke mornarice – slabije po istisnini brodovlja, broju i kalibru topovskih cijevi – o borbi samo s neprijateljskim bojnim krstašima izjalovio, nesporno govori da je potopljeno daleko više britanskih brodova i mornara. Srednjoročno gledano, međutim, znatan dio njemačkih brodova završio je na duljim popravcima, što je onemogućilo daljna djelovanja većega opsega. I na kraju, promatrano u još duljem razdoblju, njemačka mornarica nije se do kraja rata više upuštala u sličan pothvat, koji je za posljedicu trebao imati probijanje savezničke blokade i okončanje strategije izgladnjivanja. I ne samo to, glavninu rata na moru njemačko je ratno vodstvo potom prepustilo podmornicama, što se – poznato je – povezuje s ulaskom SAD u rat sljedeće godine.

Naravno, i ostale Whiteove metahistorijske kategorije (tragedija, ironija...) prepoznatljive su u mnogim djelima o I. svjetskom ratu, o čemu će još biti riječi.

2.9. Pripovjedna perspektiva – vrste, svrha i granice

Sljedeće je pitanje na tragu historijske narativnosti – kojega se Jenkins dotaknuo, no koje zaslužuje opsežniju razradu – također povezano s književnošću i književnoteorijskim razmatranjima, ono *perspektive*, *gledišta* ili *očišta*. Odakle se nešto gleda, odnosno, odakle se pripovijeda? Ili, filmskim rječnikom, odakle kamera snima? Iz perspektive Franje Ferdinanda, Gavrila Principa ili Oskara Potioreka? Londona ili Berlina, Zagreba, Pule ili Dubrovnika? Iz očišta glavnoga stožera, gdje su najniža razina zbilje divizije, pukovnije i eventualno bojne, ili iz onoga običnoga vojnika Vida Trdaka, gdje su najviša razina glad, umor, strah, možda i krunica te još opipljivija zrna što zuje ili bruje?

Prema shvaćanju dobrim dijelom još uvijek uvriježenom u historiografiji, perspektiva je gotovo sinonim za negaciju objektivnosti, nešto ugladeniji izraz za pristranost (koju, kako smo vidjeli, krajnji skeptici poput Jenkinsa općenito odbacuju). Primjerice, kada se govori o bitci kraj Jyllanda iz njemačke ili iz britanske perspektive, uzima se u obzir podrijetlo autora, i njegova sklonost da bitku promatra, odnosno tumači iz vlastite, nerijetko isključive nacionalne paradigme. Čija će se junaštva pritom istaknuti? Hoće li se ustrajati na neposrednim rezultatima, pa reći da su pobijedili Nijemci, ili s obzirom na dugoročne posljedice zajedljivo ustvrditi da je zatvorenik razbio tamničaru nos, no ipak ostao iza rešetaka? Ili – ne manje važno – čije će topovi pritom biti na strani civilizacije, a tko će braniti kulturu? U tom se smislu, znači, kao u uvodno spomenutom slučaju *Pacta conventa*, pod perspektivom podrazumijevaju ideološki čimbenici u najširem smislu – neki će ih pogrdno

nazvati ovim ili onim nacionalizmom, drugi pomalo patetično cjelokupnim povijesnim nasljeđem. Naravno, takav pogled na perspektivu nije odrediv samo nacionalno, nego i klasno, raso, rodno itd. – mjesto bitke kraj Jyllanda kao primjer se može uzeti i kmetski poraz kraj Stubice 1573., koji je u hrvatskoj historiografiji svejedno bio recipiran kao jedan od idejnih temelja socijalističke revolucije.¹⁰³

Drugi pak pogled na perspektivu, kojega sam pokušao formulirati u jednom članku,¹⁰⁴ usredotočuje se na uvjetovanost historiografske perspektive ne prethodnim zamislima (da ne kažem – predrasudama!) o tomu tko je na “našoj strani”, odnosno tko je u pravu ili tko je dostojan proučavanja (o čemu će još biti riječi), nego praktičnim, svagdašnjim ograničenjima. Naime, relevantno gradivo često je u inozemnim arhivima i knjižnicama, ili na nepoznatom jeziku, literatura također, ili se za njih u dotičnoj sredini i ne zna. Za uravnoteženu, makar samo događajnu, obradu bitke kraj Jyllanda valja uzeti u obzir gomilu izvora obiju strana – od pojedinih brodskih dnevnika do operativnih i strategijskih planova – za što su i bez arhivističkih zabrana, naravno, potrebna desetljeća sustavnoga rada. Nekad, dapače, izvori i nisu sačuvani – budući da o bitci kraj Stubice ne postoji nijedan izvor kmetske provenijencije, osim donekle istražnih saslušanja, perspektiva protivna ili komplementarna onoj plemićke vojske može se graditi uglavnom tek analogijskim domišljanjem.¹⁰⁵

Iz svega jasno proizlazi da je odabir perspektive u historiografskom pripovijedanju uvjetovaniji od istovjetnoga izbora u fikcionalnom, recimo romanesknom tekstu. Ono što je, međutim, bitno naglasiti – neovisno o svim ideološkim i praktičnim ograničenjima – jest da nijedna perspektiva nije potpuna, tek manje ili više prikladna za određenu svrhu. Ako nas zanima odlučivanje viših zapovjednika i zapovjedništava tijekom i nakon bitke kraj Jyllanda, primjerice kao pouka za neko buduće ratovodstvo, rabić ćemo njima blisku perspektivu, perspektivu brodova ucrtanih na zemljovidu, njihove trenutačne borbene sposobnosti i vatrenih dodira – kako se u danom trenutku osjećao ložac Fritz negdje duboko u zagušljivoj utrobi krhkoga razarača izloženoga stalnoj pogibiji bit će izvan našega interesa. Ali, čak i u takvom visokom kontekstu, raspoloženje anonimnoga ložaca moglo bi nas – dapače, trebalo

¹⁰³ Za pregled ocjena i popis literature o Seljačkoj buni 1573. usp. Mladen ŠVAB, “Gubec, Ambroz”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5., Zagreb 2002., 276.-277.

¹⁰⁴ F. HAMERŠAK, “Josip Jedlowski – životopis (s bilješkama za transnacionalnu povijest jedne građanske obitelji)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005., br. 1, 125.-126.

¹⁰⁵ S nešto više pesimizma, ali ipak bez krajnjega skepticizma – jer očito uključuje mogućnost korekcije – na to gleda npr. E. H. CARR, *Što je povijest?*, 11.: “Ono što je nama poznato kao činjenice o srednjovjekovnoj povijesti gotovo su u potpunosti odabrale za nas generacije kroničara koji su bili profesionalno zaokupljeni teorijom i praksom religije. Stoga su je smatrali nadasve važnom i bilježili sve u vezi s time, a malo što drugo. [...] Mrtva ruka isčezlih generacija povjesničara, pisara i kroničara nepovratno je odredila model prošlosti.”

bi nas – zanimati ako želimo shvatiti zašto su tisuće i tisuće Fritzova potkraj 1918. odbile poslušati svoje zapovjednike te isploviti u odlučni posljednji boj...

Štoviše – da nastavim s razlikama između prošlosti i historije – čak ni ako pretpostavimo potpunu infomiranost na razini svakoga broda kao cjelovite borbene jedinice, bitka se narativno ne može prikazati u svom simultanitetu, iz minute u minutu, na cijelom ratištu, nego tek djelomično i diskontinuirano, a tako je i s većinom drugih povijesnih pa i prirodnih zbivanja (spomenuh već nužnu selektivnost geografskih karata!).¹⁰⁶ Odgovara to, naravno, onomu što sam u jednom od prethodnih odlomaka napisao o nemogućnosti ljudskih bića da obuhvate sve vidove zbilje, bilo istodobno bilo uzastopce. I moje je optimističko rješenje za to jednako – unatoč svemu, jezično sažimanje i podrazumijevanje omogućuju nam ne samo da koliko-toliko vjerno prikažemo bitku kraj Jyllanda, nego i da barem sumiramo moguće kauzalne slijedove koji su doveli do I. svjetskoga rata, da vrednujući ih čak uvedemo opreku između uzroka i povoda, a i da bez pojedinačnoga iscrpljivanja svih perspektiva upozorimo na njihovo postojanje, različitosti, ali i podudarnosti.

Načelno je, dakle, bitno da se niti jedno ishodište ili perspektiva metodološki ne apsolutiziraju, čak niti ako su zaodjenuti u ruho tobože sveznajućega, objektivnoga pripovjednoga glasa.

Kao što je poznato, taj “sveznajući”, objektivni pripovjedni glas još uvijek je temeljni izražajni postupak većine historijskih tekstova, a tako će vjerojatno i ostati. Teškoća je, međutim, u njegovoj retoričkoj snazi, koja omogućuje da se u plašt općenite, općeobvezujuće istine, neopterećene spomenutim modalnim izrazima (“Rimsko carstvo propalo je jer robovi više nisu htjeli raditi” – tako je i nikako drukčije!) zaodjenu ne samo pojedinačne pa i sasvim osobne perspektive, nego i potpuno neutemeljene tvrdnje. Široko načitani povjesničari nerijetko steknu otpornost na njegovu pojačanu uvjerljivost, no – treba li reći? – konzumenti školskih udžbenika često mu podlegnu. Međutim, kada se govori o retoričkoj snazi, ne treba podcijeniti niti moć pojedinačnih, tzv. subjektivnih perspektiva. Ne mislim pritom na nekakvo prešućivanje ili iskrivljavanje u užem smislu, nego na odabirom gledišta uvjetovane mehanizme suosjećanja pa i poistovjećivanja s dotičnim “junakom”, prisutne podjednako i u historijskom i u književnom tekstu – pristupajući djelu pisanom iz perspektive domobrana Trdaka, mlinara Scandelle zvanoga Menocchio ili ložača Fritza većina će čitatelja barem na

¹⁰⁶ Slično upozorava još i “tradicionalist” Elton: “U govoru i pisanju jedna riječ slijede drugu dok se u životu koji se opisuje pojave, koje se tako nižu, često događaju istovremeno.” R. W. FOGEL i G. R. ELTON, *Kojim putem do prošlosti?*, 93.

neko vrijeme njihovoj perspektivi dati prednost pred ostalima, a katkada i te ostale vrednovati po njihovim mjerilima (naravno, ne potpuno neovisno o svojim prethodnim iskustvima).

Kada se na taj način govori o perspektivi,¹⁰⁷ mogu se uočiti neke sličnosti, ali i neke razlike spram Jenkinsova pojma diskursa. Kao prvo – njezino određenje ne doseže opću razinu “raspoznatljiva načina mišljenja ili govora”, kao drugo – ona nije nužno uvjetovana materijalnim interesima i odnosima moći, iako to, naravno, može biti, kao treće – ona implicira ili barem sugerira da postoji nešto, neki spoznatljivi vid zbilje izvan promatrača i njegova jezičnoga univerzuma, i kao četvrto – perspektiva se, za razliku od diskursa, može spregnuti s drugim perspektivama, napose s onima upućenima na isto područje zbilje. Za razliku od Jenkinsova pristupa, time se ne promiče spoznajni relativizam, nego nastoji dati cjelovitiji model, potpunije tumačenje ljudskih postupaka i općenito povijesnih zbivanja. Kao što se i konkretnom hljebu i apstraktnom kruhu može ne proturječno, nego komplementarno pristupati iz fizikalne, kemijske, nutricionističke, pekarske, ugostiteljske, prijevozne, skladišne, porezne, sanitarne i potrošačke perspektive, tako se i podređenima i nadređenima, i pobjednicima i poraženima, i bitci kraj Jyllanda, I. svjetskom ratu i ratovima općenito može pristupati iz politološke, sociološke, ekonomske, psihološke, povijesnoumjetničke, tehnološke, medicinske i svake druge perspektive. “Ovdje, dakle, nema ništa više ni ništa manje od jedne perspektive koju će druge morati dopuniti. To je doista u svakoj vrsti istraživanja uloga analize. Znanost raščlanjuje stvarnost samo kako bi je bolje promatrala, zahvaljujući igri unakrsnih svjetala čije se zrake neprestano kombiniraju i međusobno prožimaju. Opasnost počinje kad jedan projektor teži sve sam vidjeti; kad se svaki kanton znanja smatra domovinom.”¹⁰⁸ Također, “Ako neka planina ima drugačiji oblik kada se promatra iz različitih kutova, to ne podrazumijeva da ona objektivno nema nikakav oblik ili da ih ima bezbroj.”¹⁰⁹

Za razliku od književnih, različitost historijskih perspektiva, međutim, ima prilično čvrste granice. Ložač Fritz i njegov kapetan i njihov vrhovni zapovjednik ne moraju imati

¹⁰⁷ Uvelike su analogne mijene pripovjednih perspektiva u književnosti: “Takav slučaj [tobože sveznajućega pripovjedača – F. H.], koji je veoma čest u realističkom romanu devetnaestog stoljeća, u modernoj se prozi sve češće zamjenjuje složenim sustavom različitih pripovjedačevih perspektiva, takvih perspektiva koje se mijenjaju tokom pripovijedanja. Isti se događaji tada prikazuju s različitih aspekata, pri čemu čitatelj postupno dobiva sve širi i obuhvatniji, mada nikada ne i konačan sveobuhvatan, uvid u cjelinu ispričanoga.” M. SOLAR, *Teorija književnosti*, 204.

¹⁰⁸ M. BLOCH, *Apologija*, 140.-141.

¹⁰⁹ E. H. CARR, *Što je povijest?*, 21. – Premda se protivi “certističkom” shvaćanju objektivnosti, za razliku od samoga Jenkinsa, i B. SOUTHGATE, *History*, 9., 133.-134. drži da brojne perspektive nisu samo jezično ili politički relevantne, već da – doduše tek “ponešto” – “rasvjetljuju” prošlost. Uporabljene glagol svakako ima spoznajnu konotaciju, što se vidi i na str. 140.: “By casting additional light on the past, the historian can clarify our present and even give tentative sign-post to the future.”

jednake poglede na smisao svojega djelovanja, no ako jedan od njih tvrdi da se bitka odigrala na Pacifiku, a drugi je smješta u Atlantik, ne mogu oba biti u pravu.¹¹⁰ Očito, riječ je nečemu što bi se slijedom Jenkinsove dihotomije moglo povezati s razlikom između činjenica i vrijednosti, a na koju se nadovezuje i njegovo poimanje interpretacije.

2.10. Odvojeni kolosijeci ili cjelovita mreža?

Kako rekoh, način na koji je Jenkins pristupio tom problemu držim nedostatnim. U ovom poglavlju izložio sam već svoje poimanje zbilje, istine i jezika – mogu li se u nj uklopiti činjenica, vrijednost i interpretacija? Naime, prihvativši – čini se – za dotičnu prigodu teoriju potpune korespondencije, Jenkins je povijesnu činjenicu odredio kao nešto što možemo “definitivno spoznati”, navevši kao primjer datume pa i neke “prošle događaje”, od kojih se sastoji toliko prezreni historijski diskurs “kronike”. Međutim – a o tomu on ne govori – čak i to njegovo *definitivno* zapravo je tek *dovoljno* spoznatljivo. Zašto?

2.10.1. Postoje li definitivno spoznatljive povijesne činjenice?

Prije upuštanja u potanko obrazloženje, uvodno ću istaknuti da se u Jenkinsovu određenju pojedine povijesne činjenice kao nečega cjelovitoga, u sebi potpunoga (nasuprot intepretaciji kao dovođenju tih činjenica u neke odnose) mogu prepoznati prilično glasni odjeci britanske empirijske tradicije, napose one izražene u filozofiji *logičkoga atomizma*. Naime, u skladu s predodžbama o atomu kao o najmanjem i nedjeljivom djeliću materije, još u početku XX. stoljeća postavljena je teza “[...] da je svijet nešto složeno što se može raščlaniti u međusobno nezavisne dijelove, ali da ta analiza ima svoju granicu, jer postoje dalje neraščlanjivi, apsolutno jednostavni elementi stvarnosti.”¹¹¹ Prema toj postavci – riječima njezina autora Bertranda Russella: “Ako ne u praksi, u teoriji moramo moći da dođemo do posljednjih jednostavnih elemenata od kojih je svijet sagrađen.” Jer, svijet se, prema njemu, sastoji od činjenica (“Sokrat je bio mudar Atenjanin”), činjenice od *atomskih*

¹¹⁰ Slično npr. u vezi s tzv. kritičkom ili racionalnom metodom M. BLOCH, *Apologija*, 115.: “Ovdje je, dakle, konstatacija nepodudarnosti srušila jedno od suprotstavljenih svjedočanstava. Jedno je od njih moralo propasti. Tako je zahtijevao jedan od najuniverzalnijih logičkih postulata; načelo proturječnosti nemilosrdno sprečava da jedan događaj istodobno može biti i ne biti.”

¹¹¹ Gajo PETROVIĆ, “Pogovor” – u: Ludwig WITTGENSTEIN, *Tractatus logico-philosophicus*, Sarajevo 1987²., 201.

činjenica (“Sokrat je bio mudar” i “Sokrat je bio Atenjanin”), a te pak od jednostavnih elemenata (“Sokrat”, “Atenjanin” itd.). Činjenice su, pritom – izrijeком: “ono što jesu, ma šta mi izvoljeli misliti o njima”.¹¹² Nadalje, činjenice naše sudove čini istinitima ili lažnima – činjenica “Sokrat je bio Atenjanin” tako opovrgava sud “Sokrat nije bio Atenjanin”. K tomu, za sam *svijet* može se reći da je potpuno opisan tek ako su poznate sve atomske činjenice, zajedno s činjenicom da su to sve takve činjenice.¹¹³

Kao što se vidi, i sam Russel spominje neke ograde pri takvom protezanju logičke teorije na metafizičku sliku svijeta,¹¹⁴ a mnoge daljne nedoumice u pogledu odnosa između jezika, logike i zbilje izražene su, ili barem naznačene, već 1920-ih u djelu njegova mlađega kolege Ludwiga Wittgensteina, također i raznolikim pogledima pripadnika tzv. Bečkoga kruga.¹¹⁵

Za potrebe ovoga rada, prije svega, istaknuti je kako se Russelova razlika između činjenice “Sokrat je bio Atenjanin” i suda “Sokrat je bio Atenjanin” može, naravno, postulirati *for the argument's sake*, no kako će i jedno i drugo ponajprije ostati rečenice, dio nekoga jezika. U kontekstu logičkih razmatranja usredotočenih na njezinu strukturu i istinitost – nema sumnje – za drugu ćemo rečenicu bez većih teškoća objasniti zašto je nazivamo sudom, no mogućnost pripadnosti prve nekom izvanjezičnom, točno razgraničenom odsječku zbilje (“činjenici koja jest što jest, ma što mi izvoljeli misliti o njoj”) bez dodatnih će pojašnjenja ostati neizvjesna. Na sličan način, i “Sokrat” i “Atenjanin” mogu se na jednoj logičkoj razini nazvati jednostavnim elementima, no da bi nam oni išta značili o njima opet moramo moći sastaviti niz rečenica, odnosno – u Russelovim terminima – znati neke druge činjenice, sastavljene opet od njihovih vlastitih elemenata itd.¹¹⁶

Začudo, unatoč tim prijemorima – o kojima je također pisao još njegov prethodnik E. H. Carr¹¹⁷ – Jenkins i na kraju XX. stoljeća govori o izoliranim, definitivno spoznatljivim

¹¹² Prema G. PETROVIĆ, n. dj., 205.

¹¹³ Bertrand RUSSELL, “Uvod” – u: L. WITTGENSTEIN, n. dj., 9.-10.

¹¹⁴ G. PETROVIĆ, n. dj., 204. Vidi i F. COPLESTON, n. dj., sv. 8, 448.-449.

¹¹⁵ O tomu usp. naročito sustavni pregled B. BERČIĆ, *Filozofija Bečkog kruga*, Zagreb 2002.

¹¹⁶ “The alternative view of reference is the ‘description theory of reference’. This theory has its roots in the work of Frege (1892) and his seminal ‘sense determines reference’ thesis. On this view a proper name or kind name is a short-hand term for one or a number of definite descriptions which come to be associated with it. Accordingly, we can only refer to an object if we can, first, describe it in some way. If we accept this view, we appear to be defining the properties of one part of language, i. e. proper names and kind names, in terms of another part of language, i. e. definite descriptions [...] Accepting the implication of the description theory [...] effectively accepts that we can only reach the world through language [...] The fear of the theory’s critics is that from here it is but a short step to an acceptance of full-blown semantic holism”. S. HORTON, “Reference”, 332.

¹¹⁷ E. H. CARR, *Što je povijest?*, 6.-9.: “Vjerovanje u neku čvrstu jezgu povijesnih činjenica koje postoje objektivno i nezavisno od interpretacije povjesničara besmislena je zabluda, ali se takve zablude vrlo teško osloboditi.” Prema M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 227.-229., još prvih desetljeća XX. stoljeća, među ostalim, američki povjesničari Charles Beard i Carl Becker tvrdili su da “povijesna činjenica, dakle, nije nešto

činjenicama kao o temeljnom gradivnom elementu povijesti i historije. Kako rekoh, kao primjer činjenica navodi on datume i “neke prošle događaje” – i sada je vrijeme da ih razmotrimo. U odlomku o jeziku već sam naveo rečenice “Gavrilo Princip ubio je Franju Ferdinanda” i “Gavrilo Princip ubio je revolverom 1914. u Sarajevu nadvojvodu Franju Ferdinanda i suprugu mu Sofiju”. Obje su istinite (dakle, prema Jenkinsu, izražavaju neke činjenice a ne interpretaciju!), druga je – naravno – preciznija, no niti jedna nije “definitivan” opis danoga događaja. Mnogima će nastavak biti trivijalan, no čini se da za neke još uvijek ima smisla napomenuti kako bi se tu mogao dodati tip revólvera, broj zrna i njihovo rasipanje na cilju, ime ulice i dnevna temperatura, šum Miljacke, graktanje vrana i povici svjetine, kaplje znoja, curkovi krvi na bijeloj opravi, i tako u nedogled. Nekima bi vjerojatno valjalo opisati i tko je bio taj Princip, što je to “nadvojvoda”, kakva je razlika između revólvera i pištolja, kakvo je to mjesto “Sarajevo”, u kojoj se državi i na kojem kontinentu nalazi...

Isto tako, u pogledu datuma – drugoga Jenkinsova primjera za “definitivno” spoznatljive činjenice – većini autora dovoljna je istinita, ali nipošto definitivna konstatacija kako je Franjo Ferdinand ubijen 28. lipnja 1914. – kao što znamo, vrijeme se ne mjeri samo danima, nego i satima, minutama, sekundama te njihovim djelićima, koji su uvijek (čak i kad bi se moglo proizvesti potpuno “točan” sat!) tek aproksimativni matematički izraz kontinuiranoga vremenskoga tijeka. U krajnjoj crti, čak i kada u tom pogledu ne bi bilo prepreke, mogli bismo tek evidentirati trenutak u kojemu je Princip opalio (prvi, drugi, treći... put), potom onaj u kojemu je vrh zrna zaderao kožu, naćeo srce itd. Taj je ćin (ili – ti ćinovi?), nema sumnje, uzrokovao nadvojvodinu smrt, no u kojemu je trenutku toćno ona nastupila nije povezano samo s našim mjerenjem vremena, nego i s medicinskom definicijom smrti koju odlučimo primijeniti – prema jednoj od njih nadvojvoda je barem djelomićno mogao “ćživjeti” i nekoliko dana kasnije.¹¹⁸ Za tadašnji pravni poredak, međutim, smrt je znaćila prestanak disanja i rada srca, i tako je ta mješovita pravno-biološka ćčinjenica postala povijesnom, fiksiranom u neki sat mrtvozornikovim proglasom... Kao – ne zaboravimo – i svi nadnevc i stupanja na prijestolje nekoga vladara, objave rata, potpisa neke isprave ili prikljućenja nekoga teritorija, koji su opet, u najmanju ruku, povezani sa suvremenim definicijama ćživoroćdenosti, geofizikom i kartografijom.

Povjesničarima je – nema sumnje – posao nerijetko olakćšan time što radi urećenja međuljudskih odnosa pravni porećci ustanovljuju takve *pravne* ćčinjenice, no pravni porećci

stvarno nego samo simbol sloćzene zbilje. Prema tome, i elementarna ćčinjenica i sloćzene pojave bile bi ‘iluzorna neuhvatljiva stvar’.”

¹¹⁸ Usp. npr. “Smrt”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 10., Zagreb 2008., 66.-67. i Boris UGRINOV, *Teorija smrti i oćživljavanja*, Zagreb 1973., 141.

mogu se sukobiti (npr. u pogledu nasljeđivanja vladarskih prava ili razgraničenja teritorija), a mogu i pogriješiti – da je mrtvozornik kojim slučajem mjesto “lipanj” zapisao “srpanj”, pogreška bi obvezivala sve dok se ne ispravi. Nije tu riječ samo o pukom dovođenju do apsurdna – za daljnu sudbinu njihove siročadi može, primjerice, biti presudno koja je od Principovih žrtava, mrtvozornički gledano, preminula prva a koja druga, makar i za jednu, fiktivnu sekundu... Ili, kako je to izrazio još M. Bloch: “Ipak, čuvajmo se: najtočniji rez nije nužno i onaj koji priziva najmanju vremensku cjelinu – kad bi bilo tako, trebalo bi ne samo pretpostaviti godinu desetljeću, nego i sekundu danu. Prava je točnost u ravnanju, svaki puta, prema prirodi promatranog fenomena. [...] [U suprotnom – F. H.] izdao bih stvarnost na oltaru loše shvaćenog poštovanja brojke.”¹¹⁹

Drugim riječima, čini se da čak ni na taj način “proizvedene”, iz pravnoga poretka preuzete povijesne činjenice nisu ni sasvim nedvojbene, ni tako “definitivno spoznatljive”, kako to Jenkins postavlja. No, moj cilj nije dodatno oslabiti epistemološki položaj činjenica, već potkrijepiti tvrdnju kako niti između njih i onoga što Jenkins naziva *interpretacijom* nema tako drastičnoga raskida o kakvom on piše.

2.10.2. Interpretacija između subjektivnosti i objektivnosti

Nema sumnje, iako nisu “definitivno spoznatljive”, u svagdašnjem, nerefleksivnom, a i u stručnom, historiografskom govoru itekako ima smisla reći da je činjenica kako je Franjo Ferdinand ubijen 1914., isto kao što je razložito reći da je činjenica kako je – to je, sjetimo se, Jenkinsov primjer – Margaret Thatcher došla na vlast 1979. No, je li jednako nedvojbeni i činjenica da je Elvis Presley umro 1977.? A činjenica da se Josip Broz živ i zdrav vratio iz ruskoga zarobljeništva? Koliko znam, nema ljudi koji tvrde suprotno za austrijskoga nadvojvodu i za britansku premijerku, no s američkim pjevačem i jugoslavenskim maršalom nešto je drukčije... Otkuda znamo jedno, a otkuda drugo? Ili, još bolje – da uvedemo kategoriju intersubjektivnosti – kako razuvjeriti nekoga tko je uvjeren u protivno? Zašto je činjenica da se u Kraljevstvo SHS vratio taj Kumrovčanin, a nije činjenica da je njegov identitet preuzeo izvjesni sovjetski agent? Nema li to ipak neke veze s općim istraživačkim pravilima, za koja Jenkins tvrdi da ne postoje?

¹¹⁹ M. BLOCH, *Apologija*, 163.

Prije nego što sam ponudim odgovor, izložiti ću još jedan, nadam se nešto jednostavniji primjer. Spomenuh već kako su i *Opći građanski zakonik* i roman *Čarobna gora* jezične činjenice – pretpostavimo da nakon svih potrebnih kolacioniranja, na stolu, u obliku knjige, imamo neku konačnu inačicu njihova teksta. Riječ je, dakle, o tisućama rečenica, desecima tisuća riječi i milijunima slova. Okvirno rečeno, pojedina slova u tom slučaju predložuju glasove, riječi pojmove, a rečenice nekakve njihove odnose. Raspored slova – crnih znakova na bijelom papiru – dio je fizičkoga svijeta, onoga što sam nazvao stvarnošću, zbiljom u užem smislu. Međutim, nasuprot Jenkinsovim postavkama, već ni na toj razini ne postoji mogućnost definitivnoga “činjeničnoga” opisa – čak i sa svagdašnjom razlučivošću ljudskoga oka može se primijetiti da je crnilo neujednačeno i nepravilnih granica te da papirnata podloga ima brojne dlačice, zbog čega npr. nemamo samo jedno slovo “a”, nego tisuće njegovih inačica. Za većinu komunikacijskih situacija, ipak, u glasovnim je pismima sasvim *dovoljno* raspoznati četrdesetak slovnih i razgodbenih znakova, i uz dostatnu motivaciju i uloženi trud, svako će, makar i prosječno sposobno, zdravo ljudsko biće u svoju mentalnu zbilju “utuviti” koji glas valja pridružiti kojemu slovu – točnije, naučit će čitati (čita li potom naglas, proizvedeni zvuk također će biti dio spomenutoga fizičkoga svijeta, čujan ostalima). I zapamtimo za nastavak rasprave, odnos između slova i glasa – to da se npr. slovo “a” čita kao glas “a” skloni smo nazvati činjenicom, iako je ta veza veoma ovisna o pojedinoj sociolingvističkoj sredini, odnosno o zajedničkoj komunikacijskoj situaciji.

Nadalje, sjetimo se, Jenkins je govorio o tomu da, primjerice, krajolik nema nikakva intrinzična svojstva koja bi jedan diskurs činila povlaštenijim, “istinitijim” od bilo kojega drugoga. Riječ je tek o “sirovu materijalu” kojega obrađujemo različitim deskriptivnim kategorijama... Na stranu sad pitanja o tomu otkuda za taj “materijal” znamo, i kojemu bi od spomenutih diskursa, odnosno kategorija – ako uopće – u toj podjeli pripadali riječ i pojam “cesta” kao takvi. Ako, poput Jenkinsa, kao primjere različitih diskursa navedemo geografiju, sociologiju i historiografiju, savršeno je jasno da ništa u tom krajoliku samo po sebi ne određuje koji od njih valja na nj primijeniti – isto kao što u onomu papiru s nekim crnim znakovima nema ničega intrinzičnoga zbog čega ga mjesto za čitanje ne bismo uporabili za potpalu roštilja ili da uravnotežimo klimavi stol.

Najopćenitije gledano, naravno, niti u prošlosti nema ničega intrinzičnoga što bi uvjetovalo prednost empirijskoga, marksističkoga, feminističkoga, diltheyevskoga, weberovskoga ili inoga pristupa, kao što ni crni otisci na papiru sami na sebi ne povlače povezanost s nekim jezikom. Ipak, ako iza pojavne razine tih crnih mrljica poželimo otkriti neko značenje – točnije, ako naslutimo da one nisu samo mrljice, nego i nešto drugo, neki

znak, dapače slovo nekoga pisma, uspoređujući ih s poznatim nam pismima i jezicima, naći ćemo neki komunikacijski kontekst u kojemu će iz dotičnoga, banalnoga ali neupitno intrinzičnoga svojstva komada papira (Jenkinsova “sirovoga materijala”) slijediti veza s nekim glasom, glasa s riječi, riječi s pojmom, pojma napokon s predmetom i sl. – shvatit ćemo da su pred nama tekstovi *Općega građanskoga zakonika* i *Čarobne gore*. Te veze, naravno, često nisu sasvim jednoznačne, a nisu ni hijerarhijski uređene, u smislu složenih i jednostavnih činjenica te elemenata logičkoga atomizma. Naime, treba li skup slova “star” čitati prema hrvatskim ili engleskim pravilima, znači li on nešto iz prošlosti, ili nekoga u poznoj dobi, nebesko tijelo ili popularnu osobu, postat će najčešće jasno tek u sklopu rečenice – redovito dovoljnoga okvira za primjenu pojedinoga jezika – nakon niza interpretativnih, istraživačkih koraka koji su se dobrim dijelom odvijali na nesvjesnoj razini.

Neovisno, međutim, o razini, zamisliv je i obratni postupak – iskidamo li i pomiješamo papire s tekstovima *Općega građanskoga zakonika* i *Čarobne gore*, tako da nijedan nastali komadić ne sadrži, recimo, više od pet, ali ni manje od tri riječi, i uručimo li ih, uz najkraću informaciju o njihovoj podrijetlu (“ovdje imaš fragmente jednoga književnoga i jednoga pravnoga teksta”), sugovorniku upoznatom samo s općim svojstvima žanra romana i žanra zakonika, on će većinu, ako ne i sve – također nakon niza koraka – moći ispravno razvrstati na dvije hrpe, a neke dijelove i točno poredati (rekonstruirati), opet u skladu s njihovim intrinzičnim svojstvima. Kažemo li mu pak da je za razdjeljivanje fragmenata ista dva teksta (koje, dakle, nije nikada pročitao!) ponuđena i treća kategorija – recimo, ona historijske sinteze – posao će mu naravno biti teži, ali još uvijek ne i nemoguć.

Oba izložena postupka (čitanje i ponovno sastavljanje) nipošto se ne doimaju iznimno. Za razliku od, primjerice, dekriptiranja tajnih poruka, oni su više-manje dio svagdašnje ljudske spoznajne djelatnosti. No, tim je žalosnije što mnogi – podvrgavajući ih krivo shvaćenim dvojnim oprekama *riječ/pojam*, *pojam/predmet*, *svijet/diskurs*, *činjenica/interpretacija*, *tekst/kontekst*, *djelo/žanr*, *izraz/sadržaj*, *uzrok/posljedica*, *indukcija/dedukcija*, *nomotetsko/idiografsko*, *objašnjenje (erklären)/razumijevanje (verstehen)* i sl. – zapadaju u neku vrstu cirkularnosti, potpunoga negiranja intrinzičnosti ili barem spoznajnoga pesimizma. Načelno, na razini mentalnoga eksperimenta, može se uvijek pretpostaviti da smo sugovorniku zatajili o koliko i kakvih se žanrova radi, da smo za sebe pridržali papiriće s impresumom, da zakonik nije odijeljen u paragrafe označene brojevima, da se neki njegovi dijelovi mogu preuzeti i u književni tekst itd. Ali, u većini konkretnih slučajeva, to bi bila pretjerana redukcija, samorođeni Robinson Crusoe ili Pale, sam na svijetu

– kao da za dotičnoga sugovornika namjerno uzmemo nekoga tko slabo vidi, ima disleksiju ili se žuri na vlak.

2.11. Opća istraživačka pravila, ljudske potrebe, akumulacija znanja

Oprečna teza, dakle, jest da je zahvaljujući predjezičnom evolucijskom nasljeđu ljudske vrste skup tih mentalnih operacija, okosnica svih znanosti – u novije doba predmet kognitivne psihologije¹²⁰ i još mlađega područja kognitivne znanosti¹²¹ – na neki način povezan s intrinzičnim svojstvima svijeta,¹²² i u temeljnom smislu neovisan o pripadnosti pojedinom kulturnom krugu (dakle, prevlasti usmenosti ili pismenosti, žanrovskom sustavu i dr.).¹²³ S obzirom na to, one nisu tek plod pojedinoga svjetonazora ili ideologije, iako ih naravno pojedini svjetonazori ili ideologije više ili manje cijene. Ukratko, to su oni standardni spoznajni postupci ili opća istraživačka pravila koja Jenkins ne priznaje, i neki ih – preuzimajući svagdašnji sklop – zovu zdravim razumom.¹²⁴

U svojoj srži, ti su postupci neovisni o vrijednostima (dobrom i lijepom) – drugo je, naravno, pitanje koliko ih pojedinci pa i zajednice uspijevaju razlučiti. Recimo, u primjeru o crnim znakovima na bijelom papiru, ovisno o konkretnom slučaju, za neka će slova čitatelj odmah znati ime i izgovor, za neka ne, neka će u njenoj abecedi biti pri kraju, neka na početku, neka će mu biti ružna, neka draga, neka pak mrska (možda su simbol nekoga pokreta ili ih je kao prvašić teško pisao?), itd. Riječju, cijeli pothvat izazivat će u njemu mješavinu raznih emocija, no uz dovoljnu motiviranost oni ga u bitnom neće ugroziti.

¹²⁰ Usp. npr. Robert J. STERNBERG, *Kognitivna psihologija*, Jastrebarsko 2005.

¹²¹ Prema jednom od prihvaćenijih određenja, kognitivna znanost “proučava načela kojima inteligentna bića uspostavljaju međuodnose sa svojom okolinom”. Eckart SCHEERER, “Ususret povijesti kognitivne znanosti”, *Kognitivna znanost* (ur. Nikša Nikola Šoljan i Melita Kovačević), Zagreb 1991., 23. Usp. i Barbara VAN ECKARDT, *What is Cognitive Science?*, Cambridge–London 1993.

¹²² Šire o razilaženjima suvremenih teorija znanja (“opravdanoga istinitoga vjerovanja”) usp. antologiju Zvonimir ČULJAK, *Vjerovanje, opravdanje i znanje*, Zagreb 2003.

¹²³ Riječ je o sljedećem: “Cultural relativism thus holds that there is a fundamental incommensurability between the value-systems of different cultures. Whether or not such a view commits one to a relativism with regard to questions of knowledge [...] is a further issue which depends upon whether or not one is inclined to hold that the rules of validity which apply with regard to the construction of knowledge claims (for example, the principle of non-contradiction) are culturally constructed”. P. SEDGWICK, n. dj., 99.

¹²⁴ O tomu može li se epistemologija – kako je to 1969. predložio već spomenuti Willard van Orman Quine – potpuno svesti na znanost (psihologiju), mišljenja su naravno podijeljena, no držim da ih ozbiljni, a posebice skeptički, teorijski uvodi u historiju ne bi trebali toliko ignorirati. Usp. Willard VAN ORMAN QUINE, “Naturalizirana epistemologija”, *Scopus*, 2/1997., br. 6, 119.-120. i Richard FELDMAN, “Naturalized Epistemology”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/epistemology-naturalized/> (pristup 26. studenoga 2010.).

Međutim, Jenkinsova ključna poanta o nepostojanju intrinzičnosti/pristranosti odnosi se poglavito na razinu različitih historijskih pristupa, a ne na onu filološke analize, tj. ustanovljivanja nekoga teksta znak po znak. Prvo je interpretacija, a drugo su činjenice, slijedilo bi iz dobronamjernoga tumačenja onoga što Jenkins kaže. Ali – postavlja se u tom slučaju pitanje – gdje je ta čarobna granica, zbog koje su činjenice činjenice, a interpretacija tek izraz nekoga vrijednosnoga sustava?

Moj je zaključak da te granice nema, odnosno da je ona tek priručna oznaka za različite stupnjeve složenosti, za veći ili manji broj koraka u primjeni općih istraživačkih pravila (standardnih spoznajnih postupaka), povezan naravno s jezičnim sažimanjem i podrazumijevanjem (razinom zajedničke komunikacijske situacije), odnosno s razinom intersubjektivnoga konsenzusa.¹²⁵ To da Cezar nije mogao voziti crveni Ferrari školovanim je povjesničarima, a valjda i većini laika, neupitna “činjenica”, no do nje su – neki još kao djeca – došli nizom “interpretacija” o vremenitom razvitku tehnologije.¹²⁶ Ili, u slučaju Konstantinove darovnice, o mijenama u latinskom jeziku... Upućene u zbivanja uoči I. svjetskoga rata već će i same riječi *Apis* i *Este* asocirati na “činjenični” sklop Sarajevskoga atentata,¹²⁷ ali nekome – recimo – stasalom u Kini trebat će puno više, i to bitno transparentnijih koraka, da se primakne takovrsnoj “interpretaciji”.

Iz toga razloga, čak se ni jednostavni događaji poput Elvisove smrti ili Brozova povratka ne doživljavaju nužno kao neupitne “činjenice”. Netko bi mogao primijetiti da u ostrašćenim raspravama o takvim pitanjima opća istraživačka pravila ne pomažu puno, barem ne koliko retoričko umijeće. I moje je mišljenje da među njima ne bi trebalo povući odviše strogu granicu. U tom mogu zvučati poput Jenkinsa, ali moje je polazište drukčije – kako sam već natuknuo, govorničko i historiografsko uvjeravanje drugih osoba doista su slični, ali ne

¹²⁵ Tako već i M. BLOCH, *Apologija*, 72. i 137., “osnovnu interpretaciju” smješta na razinu blisku “instinktivnim mentalnim operacijama”: “Razumijevanje nema ništa od pasivnoga stava. Za stvaranje znanosti uvijek će biti potrebne dvije stvari: realnost, ali i čovjek. [...] Kao svaki znanstvenik, kao svaka glava koja jednostavno opaža, povjesničar odabire i razvrstava.” Pobijajući “bezlično podređivanje povjesničara [...] shvaćanju da je povijesna ‘činjenica’ nedjeljiva čestica povijesti koju treba, kritikom izvora, ponovo u njemu pronaći”, slično je i L. Febvre držao da “povijesna činjenica nije samo smrt nekoga vladara ili zaključivanje kratkotrajnoga ugovora, nego i postupan pad vrijednosti novca i nadnica. Predmet istraživanja treba, kao i kod sociologa ili znanstvenika koji se bavi prirodom, konstruirati hipotezama i rasuđivanjem.” M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 215. Način na koji je, primjerice, Elton, jezgrovito ocrtao istraživačka pravila za konsenzualno utvrđivanje onoga što Jenkins naziva činjenicama tomu se nipošto ne protivi, budući da ne pretpostavlja ništa više od neke vrste “usklađenosti umova”: “Takve stvari kao što su datumi, prisutnost ili odsutnost osobe ili izvorni jezik dokumenta mogu se ustanoviti postupkom provjere koji će dati iste rezultate kada ga primjeni drugi proučavatelj.” R. W. FOGEL i G. R. ELTON, *Kojim putem do prošlosti?*, 92.

¹²⁶ Uostalom, tek pravilnom interpretacijom razgovornoga tijeka zaključit ćemo da se pod Cezarom misli na rimskoga diktatora, a ne na nekoga nasilnika iz predgrađa.

¹²⁷ Riječ je o nadimku srpskoga pukovnika Dragutina Dimitrijevića i dijelu naslova nadvojvode Franje Ferdinanda, inače preuzetima u naslov prvoga dijela trilogije austro-njemačkoga pisca Brune Brehma (1892–1974.), objavljenoga i u Zagrebu 1944.

zato što se historija ne bi razlikovala od retorike, već zato što se obje djelomice preklapajućim strategijama referiraju na neki vid zbilje.¹²⁸ Na osnovnoj razini, podsjetimo, svi zdravi pripadnici ljudske vrste – u najmanju ruku – imaju podjednaku mozgovnu strukturu, i zato čak ni svaka Jenkinsova “subjektivna interpretacija” nije toliko subjektivna koliko bi se moglo pomisliti.¹²⁹ Ili, u nešto starijoj, gotovo do krajnjih granica napregnutoj terminologiji: “Iako je interpretacija neophodan dio utvrđivanja povijesnih činjenica, iako nijedna nije u potpunosti objektivna, to ne podrazumijeva da su sve podjednako vrijedne i da povijesne činjenice u načelu nisu podložne objektivnoj interpretaciji.”¹³⁰

Kao što je rečeno u uvodu, te se dvojake, spoznajno-retoričke korake u historiografiji nastoji obrazložiti – učiniti transparentnim! – podnožnim bilješkama, pozivom dakle na dokumente i na starija djela.¹³¹ Njihova intersubjektivna vjerodostojnost, naravno, često nije “činjenična”, nego također podložna nekoj “interpretaciji”, u kojoj pak neke tvrdnje čak ni u samom predmetnom izlaganju nisu označene kao sigurne, već kao pretpostavljene ili vjerojatne, ili pak njihovo prihvaćanje počiva na minulom autoritetu njihova autora.¹³²

I zato, unatoč onomu što Jenkins kaže o “fetišizmu dokumenta”, itekako i dalje ima smisla raditi na izvorima... Ako ništa drugo, onda zbog nehotičnih, u literaturi tako čestih “prepisivačkih” propusta.

Pa dobro, ako je tako, trebamo li onda provjeriti tko je to doista pokopan u Gracelandu, a tko u Kući cvijeća? Možemo li uopće kvalificirano nastupati ako to nismo učinili? Ili, aktualnije pitanje, može li se – prema Jenkinsovim postavkama – Holokaust nazvati “činjenicom” ako čak i strukovne procjene o broju stradalih variraju u stotinama tisuća? Iako Jenkins ne spominje ni jedno, ni drugo, ni treće, teško je oteti se dojmu da bi

¹²⁸ O ulozi retorike pri izlaganju rezultata egzaktnih znanosti usp. npr. G. HOLTON, *Science*, 74.-108.

¹²⁹ Iz istoga razloga B. SOUTHGATE, *History*, 63.-66. govoreći o individualnim razlikama u percepciji svijeta zapravo upućuje na opće mehanizme što vrijede za cijelu ljudsku vrstu.

¹³⁰ E. H. CARR, *Što je povijest?*, 21. O tomu opširnije usp. M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 377.-383. – Čini se da, u nešto drukčijem kontekstu, na tomu tragu ipak razmišlja i B. SOUTHGATE, *History*, 134.: “Any evidence deriving from that past is therefore inevitably partial – partial in being only a part (infinitesimal part) of what it might be, and partial in the sense of being not impartial, not ‘objective’. All we can do with that evidence, therefore, is to evaluate it, make some provisional sense.” Rekao bih, naime, da se podrazumijeva kako te potkrepe ili dokazi, “evidence” – bez obzira na konačnu neodlučivost (o kojoj, dakle, govore još Carr i Elton) – ipak moraju udovoljavati nekim minimalnim općim uvjetima. U tom slučaju, bit cijeloga spora između njih i Southgatea mogla bi se svesti samo na to je li historijska čaša polupuna ili poluprazna!

¹³¹ Usp. npr. M. BLOCH, *Apologija*, 97.: “Jer, izvan slobodne igre mašte, neka se tvrdnja ima pravo iznijeti samo pod uvjetom da se može provjeriti; povjesničar, rabi li neki dokument, mora, što je kraće moguće, naznačiti njegov izvor, što će reći omogućiti da ga se pronađe, znači bez daljnega pokoriti se univerzalnom pravilu poštenja.”

¹³² Po mojem mišljenju, u povijesnoj bi znanosti bilo manje nepotrebnih prijevora kada bi se češće rabili takvi modalni izrazi – u tom pogledu Jenkinsova kritika “certističkih” pretenzija u jednom je dijelu opravdana – no težište mogega argumenta počiva na drugoj vrsti “epistemološke krhkosti” historije, onoj koju uglavnom dijeli s egzaktnim znanostima. Upozoravajući kako ih je rabio još kemičar Robert Boyle, modalne izraze promiče i B. SOUTHGATE, *History*, 139.

dosljedna primjena njegovih kategorija sve njih morala označiti kao “subjektivne interpretacije”. Naravno, ovom prigodom neću ulaziti u tehničke istraživačke mogućnosti, samo podsjetiti na dva već spomenuta putokaza. Jedan od njih razina je *dovoljne* pouzdanosti... Ako ne pratimo pojedinačnu životnu sudbinu, nego opća demografska kretanja uzrokovana državnim nasiljem, metodološki maksimalno – a opet ne uvijek i potpuno – egzaktni, poimenični popisi žrtava potrebniji su kao pokušaj odgovora na osporavanja (ili pretjerivanja), nego kao historijsko znanje *per se*. Isto tako, pitanja poput Elvisove smrti ili Titova identiteta praktički su uglavnom nevažna. Živ ili mrtav, prvi više ne stvara i ne nastupa – iz javne perspektive, njega kao osobe doista više nema, osim u snimljenim i sličnim “tragovima”. Jugoslavenski maršal također je odigrao svoju političku ulogu, nakon 1948. i u otklonu od SSSR – Rus ili Zagorac, posljedice za većinu istraživačkih pitanja ostaju iste (osim što bi općini Kumrovec vjerojatno opali turistički prihodi).

Drugi putokaz stoga jest dobro staro *akumulirano znanje*, skup historijskih tvrdnji (sudova) strukovno razvrstanih po stupnjevima upitnosti, odnosno neupitnosti. Neovisno o tomu odgovaraju li one Jenkinsovim pojmovima činjenice ili interpretacije, i o tomu na čemu se temelje (npr. neposrednoj verifikaciji, posrednoj potkrepi, baštinjenoj predaji ili neotkrivenoj mistifikaciji), o nekim se tvrdnjama (praktički) svi povjesničari svijeta slažu, o nekima mnogi razilaze, neke ulaze u referentne publikacije kao pouzdana faktografija (“činjenice”), neke se tek spominju kao zanimljive, više ili manje potkrijepljene hipoteze (“interpretacija”).¹³³ Premda je to *akumulirano znanje* – ne zaboravimo – nestalan ili “elastično stabilan” sustav,¹³⁴ a na svojim rubovima i ne-neproturječan skup tvrdnji (to je, naime, ona cirkuska piramida s divovima i svadljivim patuljcima),¹³⁵ u njemu je ipak *dovoljno* čvrsto prihvaćeno da se Holokaust dogodio, da je Elvis umro i da je Tito od početka do kraja bio Zagorac, a iako ga Jenkins tako zdušno negira, njemu – barem načelno – mogu pristupiti

¹³³ Kao dodatak tako određenim činjenicama i hipotezama, a veoma slično pojmu “pristupa” o kojemu smo već govorili, njemački povjesničar Jürgen Kocka, među inima, predložio je 1970-ih razinu “teorije”, sustava “pojmovi i kategorija što služe proučavanju i objašnjenju određenih povijesnih fenomena a ne mogu se izvesti iz izvora”. M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 283.-285.

¹³⁴ Ili, još Eltonovim riječima: “Teškoće se mogu smanjiti ako se povjesničar sjeti da sve rekonstrukcije – njegove ili njegovih kolega – tvore stupnjeve u procesu rastućeg razumijevanja i stoga ostaju zauvijek otvorene preispitivanju od strane njega samoga, kao i od strane bilo koga drugog, kada se pronade više izvora, kada se preformuliraju pitanja, a srodna područja dalje razvijaju.” R. W. FOGEL i G. R. ELTON, *Kojim putem do prošlosti?*, 92.

¹³⁵ Dakle, iako na načelnoj razini teži koherentnosti, provjerenosti ili barem provjerljivosti, u svagdašnjem životu to “akumulirano znanje” nipošto nije samo skup “istinitih” tvrdnji, prije – da uporabim još jednu sliku – neka vrsta goleme gusjenice čije se nožice sapliću, a članci neusklađeno gibaju, ovisno o osobnim, institucionalnim i nacionalnim razilaženjima. U takvom svijetu, naravno, biti “povjesničar” ne znači samo valjano primjenjivati opća istraživačka pravila, nego – možda još i više – biti priznat kao takav u odgovarajućem, užem ili širem krugu. S obzirom na to, doista se može reći da “objektivnost jest društvena” (David Bloor), no – kako sam nastojao pokazati – opis time nipošto nije iscrpljen. Usp. npr. *Sociologija znanstvene spoznaje* (ur. Darko Polšek), Rijeka 1995.

svi ljudi. Načelno, naglašavam, jer ni uza sav uloženi trud većina tjelesno i mentalno “zdravih” pripadnika ljudske vrste nema dovoljno predispozicija da postane vrhunski astronaut, sudac, športaš ili povjesničar.

S jedne, dakle, strane takva pitanja o Elvisu, Titu i Holokaustu gotovo su trivijalna. No, kada bi ih netko svejedno želio “pročakati”, tj. ponovo istražiti (recimo, uspješnije od Davida Irvinga), na raspolaganju bi imao iste one spoznajne i retoričke korake, o kojima bi na kraju – barem koliko on može utjecati – ovisilo stjecanje intersubjektivne plauzibilnosti njegovih “otkrića”, odnosno mogućnost njihova utjecaja na izmjenu barem jednoga segmenta toga *akumuliranoga znanja*.

2.12. Nesložna braća – tko šije, a tko plete?

Kada se opća istraživačka pravila nazivaju zdravim razumom, moglo bi se pomisliti da je riječ o nečemu sasvim jednostavnom. Na neki način, zapravo i jest – naime, kao u priči o zrnima riže na šahovskoj ploči, golema složenost prije proizlazi iz mnoštva potrebnih (nerijetko, izloženo je, i transgeneracijskih) koraka, negoli iz zahtjevnosti njihova temelja.¹³⁶ Poslužit ću se ipak jednim drugim, još manje ratničkim primjerom – šivanje, kukičanje i pletenje imaju zajednička osnovna pravila uplitanja nekoliko temeljnih niti. Da bi se uspješno zašilo dugme, dovoljno je nekoliko minuta. Ako dugme i na kraju ostane klimavo – što je lako ustanoviti – cijeli se postupak može ponoviti, čak i bez uništavanja dotadašnjega rada. Međutim, kada se plete pulover, što je vještinom i vremenski daleko zahtjevniji posao, ponavljanje najčešće nije moguće – ako se paranjem ne vratimo do pogreške, ona će se odraziti na sve sljedeće redove. K tomu, *učinak* pletenja nerijetko je manje izravan – uspjeh rada na puloveru može se ocijeniti tek kad ga u cijelosti sagledamo ili čak isprobamo. I zar je onda čudno što se, za razliku od šivača dugmadi, pletilje pomažu šablonama i uzorcima – koji su, za razliku od uvodno spomenute *metode* humanističkih i društvenih znanosti, najčešće prethodno iskušani. I, da se – posljedično – humanistički i društveni puloveri tako često paraju, nerijetko i u nastojanju da se eliminira ona presudna, ishodišna pogreška?

¹³⁶ Prema tom shvaćanju, znači, znanost je zdravi razum na n-tu potenciju, osebujan, sustavni i transgeneracijski način “rješavanja problema”. Od “običnoga” zdravoga razuma, a i od – nazovimo ga tako – mitskoga mišljenja ne razlikuje se toliko supstancijalno, koliko svojom unutrašnjom strukturom, točnije nejednakom izraženošću pojedinih sastavnica. Usp. Npr. G. HOLTON, *Science*, 159.: “No world picture is truly anti-scientific [istaknuto u izvorniku – F. H.], insofar as it always has a core component containing a functional proto-theory of the physical and biological universe.”

Da ne bi ostalo nejasno – egzaktne znanosti nipošto ne svodim na šivanje gumba! Tek želim reći da se opća istraživačka pravila u humanističkim i društvenim znanostima nerijetko primjenjuju na, kibernetički rečeno, složenije sustave, i da je samim time mogućnost pogrešnoga koraka veća, a mogućnost njegova uočavanja manja. “Ljudsko je biće u svakom pogledu najsloženiji poznati prirodni entitet; stoga proučavanje njegova ponašanja može uključivati teškoće koje se znatno razlikuju od onih s kojima se suočava jedan fizičar.”¹³⁷

Već i na polaznoj, deskriptivnoj razini, humanisti i društvenjaci suočavaju se s ograničenjima jezičnoga sažimanja i podrazumijevanja – većina botaničara svih zemalja razumjet će odmah na što se misli pod “fotosintezom u lišću vinove loze”, a nad spomenutom “modernizacijom u Hrvatskoj i Slavoniji” zastat će i mnogi hrvatski povjesničari. Naravno, ne možda zato što ne bi znali što modernizacija kao takva jest, nego zato što pod njom različiti autori podrazumijevaju različite procese koji se ne mogu opisati univerzalnom kemijskom formulom.

Osim jezičnih, spomenuo sam već i ideološke čimbenike u užem smislu, mnogostrukost kauzalnih veza te neizravnost učinka kao glavne razloge za dodatnu epistemološku “krhkost” humanističkih i društvenih znanosti. Mnogi će k tomu – kako bi naglasili razlike – reći da “objekti” egzaktnih znanosti ne pokazuju emocije, ne glumataju, ne pamte i ne proganjaju svoje istraživače, od kojih se, nadalje, oni sami pretežno bez teškoća mogu razlučiti.

Međutim, postoje najmanje dva ključna istraživačka područja goleme kompleksnosti, neizravnoga učinka, velikoga ideološkoga pa i svjetonazorskoga uloga, na kojima posebice dolaze do izražaja neki oblici “epistemološke krhkosti” egzaktnih znanosti, ali i sposobnost općih istraživačkih pravila da se s njome nose. Riječ je o proučavanju biološke evolucije (uključujući podrijetlo čovjeka) i globalnoga zatopljenja, koje sam već ukratko spomenuo. U oba slučaja prevaljen je (nerijetko u oba smjera!) dugačak put od pojedinačnih opažaja do općih hipoteza i njihove potkrepe, put na kojem su unatoč žestokom otporu mnoge – prema Jenkinsovim kategorijama – neupitne “činjenice” otpale (npr. biblijska starost Zemlje) a “interpretacije” postale “činjenicama” (npr. zakoni nasljeđivanja), ili barem *dovoljnim* razlozima za djelovanje (npr. Kiotski protokol), premda se njegov neizvjesni učinak može očekivati tek za nekoliko desetljeća. No, osim što ilustriraju mogućnost uspješnoga nošenja sa sličnom razinom “epistemološke krhkosti”, oba su područja i primjer za propusnost granica između tradicionalno odvojenih znanstvenih područja. Mimo već spomenutih graničnih

¹³⁷ E. H. CARR, *Što je povijest?*, 58.

disciplina poput forenzike i pomoćnih povijesnih znanosti (kojima se može dodati i medicinska psihijatrija), u prvom slučaju riječ je ponajprije o prerastanju klasične etologije u animalnu psihologiju, o preklapanju znatnih dijelova biološke i kulturalne antropologije, napokon i o sve čvršćim zaključcima o razmjernoj genetskoj uvjetovanosti raznih oblika ponašanja. U drugom pak slučaju, primjerice, klimatologija u obzir mora uzeti cjelokupnu povijesnu emisiju stakleničkih plinova, što je – uz temeljna egzaktna predznanja, naravno – ostvarivo tek pristupima historijskih struka posvećenih urbanitetu, gospodarstvu i tehnologiji.¹³⁸

Moj je stoga sažetak da su temeljna opća istraživačka pravila ista ne samo u pojedinim historijskim pristupima, nego i u egzaktnim, društvenim i humanističkim znanostima. Još između svjetskih ratova pojedini pripadnici Bečkoga kruga iznosili su – s raznim varijacijama, a nekada i odviše redukcionistički – teze o jedinstvu znanja, odnosno svih znanosti, a osim samih “analista” (M. Bloch) i neki od Jenkinsovih “tradicionalista” pisali su 1960-ih kako “Danas [egzaktni – F. H.] znanstvenici i povjesničari njeguju tek skromnu nadu u postupno napredovanje od jedne djelomične hipoteze do druge, pritom izdvajajući činjenice posredstvom vlastitih interpretacija, te provjeravajući interpretacije pomoću činjenica; način na koji to čine i jedni i drugi ne izgleda mi bitno drugačiji.”¹³⁹ I, ako se za posljednje može reći da su manje uspješni brat, onda to nije zbog toga što ne raspolažu odgovarajućom metodom, nego zbog kompleksnosti predmeta kojima se bave, nedostatne spoznajne motiviranosti (povezane s neizravnošću učinka) i, ne manje važno, manjih ljudskih i materijalnih ulaganja.¹⁴⁰ Nije, naravno, stvar samo u cijeni i složenosti. Kako reko, proces fotosinteze isti je na cijeloj zemaljskoj kugli, i kao takav koliko-toliko zanima sve botaničare. Neolitska revolucija interesantna je antropolozima, pa i povjesničarima svih nacija, no spomenuta “modernizacija u Hrvatskoj i Slavoniji” zaokupit će i u najboljem slučaju tek regionalno ograničenu ščicu istraživača. Jasna stvar, domaćih proučavatelja autobiografije i I. svjetskoga rata – o kojima ću govoriti u posebnim poglavljima – još je manje...

Nasuprot, dakle, Jenkinsu, držim da riječi “činjenica” i “interpretacija” imaju smisla jedino kao priručne oznake za tvrdnje različitoga i ne uvijek stalnoga stupnja (ne)prijepornosti u danoj komunikacijskoj, odnosno akademskoj zajednici, izvedene bilo slijedom istih temeljnih istraživačkih pravila, bilo mimo njih. Recimo, činjenica jest da je Franjo Ferdinand

¹³⁸ O sličnoj isprepletenosti ljudskih i prirodnih čimbenika, i o potrebnoj suradnji raznih znanstvenih područja, M. BLOCH, *Apologija*, 49.-50., govori na primjeru nestanka flandrijskoga zaljeva Zwina, s kojim je povezano opadanje grada Bruggea.

¹³⁹ E. H. CARR, *Što je povijest?*, 51.

¹⁴⁰ O kompleksnosti “ljudskih činjenica” i o potrebi tinskoga rada, koji je u egzaktnim znanostima pravilo, a ne iznimka, usp. još M. BLOCH, *Apologija*, 83.

umro, ali interpretacija u koliko sati. Činjenica jest da ga je ubio Gavrilo Princip, ali interpretacija po čijem nalogu, na čiji poticaj i uz čiji prešutni pristanak. Napokon, činjenica jest da postoje različite historije, interpretacija pak koja je od njih vjerodostojnija. Kao što se vidi iz prethodne tri rečenice, i uporaba riječi “interpretacija” može se dalje stupnjevati, ovisno o konkretnim mogućnostima njezina istinosnoga određenja i provjere.¹⁴¹ Nadalje, iako se o “hipotezi” može govoriti i pri utvrđivanju “činjenica”, češće se spominje uz razinu “interpretacije”, nekada kao istoznačnica (barem za jedno od njezinih značenja), najčešće pak – tako i sam činim – kao ključna, makar i implicitna tvrdnja, na potkrepu, modifikaciju ili opovrgavanje koje je usredotočen cijeli spoznajni i retorički postupak dotičnoga rada.¹⁴²

2.13. Historijski pristupi i pitanje vrijednosti

Iz svih spomenutih razloga, povjesničari se, naravno, češće razilaze oko tvrdnja s nekom vrijednosnom konotacijom, no to nije dostatno da se, kako Jenkins čini, “interpretacija” poistovjeti s vrijednošću. O pojmu vrijednosti govorio sam već dotičući se razloga za odabir nekoga istraživačkoga predmeta – načelno, u jednakom smislu inicijalnoga vrijednosnoga utjecaja nisu lišene ni egzaktne znanosti. No velika želja da se, primjerice, proizvede nuklearno oružje, ne može nadomjestiti, nego samo potaknuti nužne istraživačko-tehnološke predradnje.

Teškoća je – osim u neizravnosti učinka – pretežno u tomu što se u društvenim i humanističkim znanostima vrijednosni (etički, estetički) izričaji puno lakše isprepletu sa spoznajno relevantnim tvrdnjama: “Danas bismo se smijali kemičaru koji bi odvojio loše plinove, kao što je klor, i dobre, kao što je kisik. Ali da je kemija u svojim počecima

¹⁴¹ Npr. prema E. H. CARR, *Što je povijest?*, 100.: “Jedino se najjednostavnije povijesne tvrdnje mogu ocijeniti kao potpuno točne ili potpuno netočne. Na složenijoj razini, povjesničar koji, recimo, osporava zaključak jednog od svojih prethodnika, u pravilu ga neće proglasiti potpuno pogrešnim, već nedostatnim, jednostranim, vodećim na krivi pravac, ili pak rezultatom gledišta koje su naknadno prikupljeni izvori učinili zastarjelim ili irelevantnim.”

¹⁴² Tako – slijedom još Henryja Poincaréa – podjednako o historiografiji i o egzaktnim znanostima još jednom E. H. CARR, *Što je povijest?*, 49.-50.: “Danas se prihvaća da znanstvenici ne dolaze do otkrića i ne stječu nova znanja uspostavljajući precizne i sveobuhvatne zakone, već izričući hipoteze koje otvaraju put novim istraživanjima. [...] Svako razmišljanje zahtijeva prihvaćanje određenih pretpostavki, utemeljenih na opažanjima, koje omogućuju znanstveno razmišljanje, ali su podložne i izmjenama u svjetlu tog razmišljanja. Te hipoteze mogu biti valjane u određenom kontekstu ili za neku određenu svrhu, a pokazati se nevažecima u nekim drugim situacijama. U svim slučajevima, test je empirijski i ispituje u kojoj mjeri hipoteze pridonose stvaranju novih uvida i širenju našeg znanja.” Kako rekoh, za razliku od svojih prethodnika, ni Jenkins niti Southgate ne spominju ovu rekonceptualizaciju egzaktnih znanosti, prilično udaljenu od svakoga “certizma”.

prihvatila takvo svrstavanje, bila bi se izložila opasnosti da u njoj zaglibi, na veliku štetu spoznaje o elementima.”¹⁴³

Sjetimo se, Jenkins govori kako ne postoji vrijednosno neutralna (objektivna) historijska metodologija, i kako nijedan historijski pristup (empirijski, marksistički, feministički, diltheyevski...), s iznimkom valjda njegovoga, “refleksivnoga”, ne vodi nekoj “istinitijoj” slici prošlosti. Ali – zapitajmo se – što bi to mogao biti marksistički ili feministički pristup povijesnom događaju poput bitke kraj Jyllanda? Teško je odbaciti Blochovu napomenu o ravnanju promatranja prema prirodi predmeta – čini se da je za opis same bitke ne samo povlašten, nego i jedini moguć “empirijski” pristup! Moglo bi se, doduše, reći da su žene kao isključene ostale kod kuće ili u tvornicama, da su mnoge ostale udovice, ili da je izgradnja velikih flota *posljedica* imperijalističkoga stadija kapitalizma, no to bi sve bila neka druga razina, razina društvenoga i kulturnoga okruženja... Da pojasnim – ako feminizam nekoga historijskoga teksta ostane, primjerice, na upozorenju kako bi se trebalo posvetiti i tzv. domovinskoj bojišnici (*homefront*), onda je on znanstveno sasvim legitiman način da se slijedom istih, općih istraživačkih pravila obradi jedna pozadinska, zapostavljena perspektiva, ali proučavanju same bitke, kretanja brodova i odlučivanja, neće puno pridonijeti. Prevladaju li pak u tekstu vrijednosno nabijene tvrdnje o nepravdi takve podjele, o muškoj agresivnosti, i o tragičnosti ratova, on više nije znanstveno djelo, nego politički program, da ne kažem pamflet... Slično bi se mogao razuditi i marksistički pristup – nesposoban da na neki “svoj”, poseban način, mimo temeljnih pravila, ustanovi i objasni empirijsko kretanje brodova i razmjenu vatre, mogao bi svakako upozoriti na perspektivu ložača Fritza i tisuća drugih bezimernih mobiliziranih radnika, radnika čiji su predstavnici ipak glasali za ratne kredite... Naravno, i ovdje se mogu pobrkati lončići uvođenjem pukih ideoloških tvrdnja, a posebice zamjenom temeljnih znanstveno legitimnih pretpostavki (hipoteza), npr. one o presudnosti proizvodnih odnosa, cirkularnim slastičarskim kalupom u kojem se šablonski određuje što je uzrok, a što posljedica. Naravno, ni diltheyevski se ne bi moglo konstruktivno pristupiti samoj bitci, nego tek njezinim kulturalnim preduvjetima ili pak odjecima... Ali, svi ti pristupi, pod uvjetom da ne zapadaju u spoznajni začarani krug, ili u propagandističku tiradu, tek su neki od mnoštva objasnidbenih modela dobivenih primjenom općih istraživačkih pravila na različite vidove zbilje... Drugim riječima, to su one zvonoliko ispaljene kuglice kojima se može pogoditi i vrabac!

¹⁴³ M. BLOCH, *Apologija*, 135.-136.

Kako rekoh, ako su ispravno ustrojeni, ti modeli nisu međusobno isključivi, već se mogu uklopiti u modelske sustave više razine, kao kod biološke evolucije i globalnoga zatopljenja. Lovac može gađati drugoga lovca, ali mogu se oni i udružiti!¹⁴⁴ Zbog količine “prljave vode”, u historiji se to, međutim, često ne primjećuje. Ta, osim spomenutih “metodoloških” nesuglasica, historiografije se – što Jenkins, začudo, ne spominje – razilaze i po nacionalnim granicama. Ipak, da optimizmu ima mjesta, i da mnogi povjesničari nisu nužno zatočeni u ideološki uvjetovane, šovinističke i monokauzalne sheme, upućuje nas i zamjetni zapadnoeuropski napredak u proučavanju I. svjetskoga rata, o kojemu će više biti riječi u jednom od sljedećih poglavlja.

Kako bilo, podsjećajući da pojmovi objektivnosti, istinitosti i pristranosti i dalje imaju smisla, nipošto ne mislim da bi vrijednosti valjalo protjerati iz samih historijskih tekstova, tek da bi ih trebalo unositi suzdržanije i u skladu s općim istraživačkim pravilima. Jednostavno, to je razlika između znanstvenoga i magijskoga mišljenja. Kao što se i u medicini, neovisno o snazi individualne želje za izlječenjem, na koncu može razlučiti koja skupina uzima učinkoviti lijek, a koja placebo. Ako želimo promijeniti reflektor, do nj se prije toga trebamo uspeti. Koliko-toliko stabilnom piramidom – jer ne možemo letjeti nego tek oprezno prelaziti s ramena na rame. U stvari, možda je rješenje u tomu da se povežu dvije ili tri piramide?

¹⁴⁴ O tomu M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 363.: “Danas je rašireno mišljenje da se ne može govoriti o jednoj historijskoj metodi, jer se postupci kojima se dobivaju obavijesti iz izvora mijenjaju u skladu s uvijek novim područjima istraživanja. Veći broj metoda proizlazi iz grananja suvremene znanstvene historije u poddiscipline koje ne postupaju na isti način. No, upotreba više metoda ne mora izazvati neusklađeno, raspršeno i zato oskudnu historijsko znanje nego se, naprotiv, može usmjeriti prema razumnom širenju historijske perspektive. Ako pluralitet metodskih postupaka omogućuje istraživanje kao širenje perspektiva koje su međusobno povezane pravilima istraživanja, jedinstvo historijske metode nije izgubljeno.”

3. ZBILJA, ISTINA I KNJIŽEVNOST

3.1. Prethodne napomene

Kada se služim slikom o povezivanju više cirkuskih piramida, ne mislim naravno na potpuno odvojene građevine, nego na statički najpovoljniji raspored divova i patuljaka, u kojemu oni na mjestima dodira ili presjeka mogu istodobno pripadati prvoj, drugoj ili n-toj piramidi, a neki se pak seliti ovisno o trenutačnim potrebama. Nakon što sam pokušao razmotriti odnos zbilje, istine i povijesti, u ovom poglavlju bavit ću se stoga područjem književnosti.

Kao što se povijest može raščlaniti na prošlost, historiju i historiografiju, tako se i riječju književnost upućuje na književno-umjetnička djela, radove znanosti o književnosti te književno-kritičke tekstove. Takva okvirna podjela – s raznim otklonima ili osporavanjima (književnu kritiku neki također ponajprije vide kao umjetnost, a drugi u njoj nalaze i elemente znanstvenosti) – u glavnim je crtama formulirana još u XIX. st., i društveni kontekst njezina nastanka, o kojemu sam govorio u uvodu, dobrano se poklapa s onime utemeljenja sociologije i moderne historije.¹⁴⁵ Te se kategorije, uz veće ili manje prilagodbe, primjenjuju i na ranija stoljeća pa i tisućljeća, no rasprava o (ne)primjerenosti takvih pothvata ostat će izvan ovoga rada.

Kako bilo, u ovom poglavlju, a pretežno i kasnije, pod pojmom književnosti podrazumijevat ću samo književno-umjetnička djela, dopuštajući da se u njih uključe i usmena te tzv. trivijalna književnost (same distinkcije, ako se i mogu ustanoviti, držim, nisu zasad bitne za ono čime se bavim). Niti ostale dvije kategorije, slično odnosu između *općih istraživačkih pravila i vrijednosti* u historiografiji, nisu uvijek lako razlučive (hoću reći, kao i u historiografiji, pojedini ih autori u svojim tekstovima kombiniraju), i možda bi ih bilo najprikladnije opisati kao nekakve idealtipske težnje – *znanost o književnosti* ili *književna znanost* bavila bi se, u najširem smislu, istraživanjem, odnosno objašnjenjem književno-umjetničkih djela u skladu s temeljnim znanstvenim zahtjevima,¹⁴⁶ a *književna kritika*

¹⁴⁵ Usp. npr. M. SOLAR, *Teorija književnosti*, 9.-12., 24.-27., 253.-256.

¹⁴⁶ Viktor ŽMEGAČ, *Književnost i zbilja*, Zagreb 1982., 12. – Premda uvodno odbacuje mogućnost “univerzalnoga modela znanosti i znanstvenosti”, slično Blochu, Eltonu i Carru i Žmegač upozorava na prevladanost shvaćanja o neprijepornosti “krutoga” objektivizma prirodnoznanstvenih struka, zbog čega se se “smisao humanističkih studija ne smije iscrpiti u metodološkoj utrci s takozvanim egzaktnim disciplinama, pa već i zato egzaktnost u užem smislu, tj. matematička iskazivost, nije bitan kriterij za sva područja.” Slijedom toga, drži on, i “spoznajno bavljenje književnošću” zaslužuje naziv znanosti. *Isto*, 11. Ta znanost, već klasičnim

njihovim vrednovanjem, u rasponu od najosobnijih impresija do prosudbe prema nekim sustavnijim estetičkim ili etičkim mjerilima. Tako shvaćena znanost o književnosti, valja još napomenuti, dijeli se redovno dalje na *povijest književnosti* ili *književnu povijest* (proučavanje pojedinačnih književnih dijela u njihovu slijedu) i na *teoriju književnosti*, koja nastoji utvrditi općenitije oblike i načine književnoga izražavanja i razumijevanja.¹⁴⁷

S druge strane, poput Jenkinsove *teorije historije*, naravno, i proučavanje književnosti može se okrenuti vlastitim postavkama/pretpostavkama, odnosno promišljanju i propitivanju vlastite prirode. Kako bi se takvi autorefleksivni pristupi razlikovali od sintetsko-klasifikacijskoga zanimanja tradicionalne poetike, mnogi ih autori obuhvaćaju krovnim pojmovima poput *metodologije proučavanja književnosti*¹⁴⁸ ili *književne teorije* (prvi, očito, izrazitije asocira na znanstvenost), a za niz tekstova koji se ne bave samo uže shvaćenom književnošću, nego i – na osobite načine – s njome više ili manje povezanim, cijelim spletom jezičnih, društvenih i kulturalnih pitanja posljednjih se desetljeća uvriježio i prilično nejasni termin *teorija*.¹⁴⁹

3.2. Književnost i zdrav razum

3.2.1. Metajezik i hijerarhija znanosti

Sjetimo se – negdje u početku svoje knjige Keith Jenkins potužio se na zapostavljenost autorefleksivnoga, teorijskoga pristupa historiji. I doista, barem ako se promotre visokoškolski nastavni programi u nas, kolegiji, a i literatura iz povijesne metodologije, odnosno teorije prilično su rijetki. Pa ipak, hrvatska historiografska produkcija sve je prije nego zanemariva, i u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu. Teorijsko-metodološka

riječima Milivoja Solara, “nastoji objasniti prirodu književnosti i omogućiti potpuno razumijevanje pojedinih književnih djela. Uloga književnosti u ljudskom društvu, odnos književnosti i jezika te odnos književnosti prema stvarnosti, mogućnosti tumačenja književnih djela i načini kako valja analizirati pojedina književna djela kako bi se objasnila njihova umjetnička struktura, pri tome čine najčešća okvirna i ujedno ključna pitanja”. M. SOLAR, *Teorija književnosti*, 246. Za razliku od Žmegača, kao glavnu značajku “tipa znanstvenosti” prirodnih znanosti Solar ističe osobitu “iskustvenu provjeru” istinitosti, ne precizirajući odnosi li se ona samo na eksperimentalnost, odnosno tehnološku primjenjivost, ili – primjerice – i na narativnu, intersubjektivno priopćivu deskripciju opaženoga, odnosno doživljenoga. Ipak, znanost o književnosti i za njega se razvija “u nizu često čak protuslovnih hipoteza i pojedinačnih teorija, takvih teorija koje tek u neprestanim, uvijek otvorenim međusobnim raspravama i uzajamnom pobijanju i upotpunjavanju, ostvaruju određen napredak u spoznaji [podcrtao F. H.]” *Isto*, 248.-249.

¹⁴⁷ *Isto*, 24.-26.

¹⁴⁸ *Isto*, 33., 246.-248.

¹⁴⁹ Usp. npr. Johnatan CULLER, *Književna teorija. Vrlo kratak uvod*, Zagreb 2001., 9.-11.

promišljanja, naravno, mogu je dodatno izbrusiti, otvoriti nove teme, perspektive i sl., no očigledno nisu nužan preduvjet, barem ne u onolikoj mjeri u kojoj su to tradicionalna “pravila zanata”, odnosno stečeno radno iskustvo. Izvan vode ne može se naučiti plivati, ustvrdio je davno jedan filozof, vjerojatno i ne sluteći gdje će se sve njegova prispodoba primjenjivati.¹⁵⁰

Nasuprot tomu, na književnim odsjecima teorijski su i metodološki kolegiji puno zastupljeniji, toliko čak da se mnogi tuže kako je teorija istisnula povijest književnosti, pa i samu književnost. Studenti povijesti tako “uče činjenice” i “svladavaju gradivo”, uvjereni – možda – da je pravi predmet njihova truda upravo prošlost po sebi, oni pak komparativne književnosti “upoznaju se” tek s “pojmovnim aparatom” i “analitičkim kategorijama” proučavanja, a ne s književnošću samom.¹⁵¹ Slikovito rečeno – dobiva se dojam da prvi već žanju usjeve dok se drugi muče s odabirom lopate... Jasna stvar, usporedba je potpuno shematizirana, i u njoj nisu zanemarene samo različite društvene funkcije obje znanosti, nego i različita didaktička nasljeđa.¹⁵²

Nasuprot tomu, u ovoj prigodi polazim samo od jedne – već na prvi pogled uočljive – razlike, razlike koja zacijelo ima i određeno epistemološko naličje. Riječ je, naime, o nejednakoj razvijenosti *metajezika* obiju struka. (Najkraće rečeno, za razliku od *prirodnoga jezika* svagdašnjih ljudskih potreba, predmetnosti i osjećajnosti, u *metajezicima* pojedinih znanosti nastoji se sustavno imenovati složene, neizravno opažljive ili u užem smislu neopažljive itd. pojave, odnose i sl., katkad i tako da sadrže određeni objasnidbeni ili barem asocijativni potencijal – sjetimo se samo gravitacije, oksidacije, evolucije ili fotosinteze, daljnjih, dakle razrada bliskoga nam padanja, gorenja, disanja, odnosno razvoja ili rasta životinja i biljaka.¹⁵³) Tvrdnju od koje polazim nije lako bibliografski potkrijepiti, no uvjeren sam da o njoj neće biti spora – od Herodota naovamo, većina se povijesnih pisaca služi razmjerno jednostavnim, “zdravorazumskim” opisnim pripovijedanjem, istovjetnim ili barem vrlo bliskim svagdašnjem, “danom” *prirodnom jeziku*, odnosno jeziku prikazane sredine, eventualno uz uporabu nekih poznatijih pravnih ili religijskih termina. Tek od XIX., a naročito u XX. st., povezano po svem sudeći sa suvremenim ubrzanjem društveno-

¹⁵⁰ Nerado primjećujem, no u dostupnim mi Jenkinsovim bibliografijama ne nalazim niti jedan naslov u kojemu bi svoje postavke primijenio na neko konkretno povijesno zbivanje, problem ili sl.

¹⁵¹ Koliko poznajem stanje na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, u kroatističkom je programu nešto naglašenija književnopovijesna, “činjenična” sastavnica.

¹⁵² Primjerice, očekuje li se od studenta repeticijski konačnog broja zaključaka znanstvenih autoriteta u vezi s nekim “činjenicama”, ili samostalno rješavanje budućih, nerijetko čak i unutar struke nepredvidljivih problema (“interpretacija”). Naravno, time se ne želi reći da nekada nemamo posla s trećom i najlošijom mogućnošću, naime s nekritičkim usvajanjem onih u sebe zatvorenih metajezičnih sklopova (“slastičarskih kalupa”).

¹⁵³ Naravno, prirodni su jezici polazište svakom metajeziku, a mnoge riječi skovane za neki stručni metajezik mogu se tijekom vremena – s izvornim ili izmijenjenim smislom – prihvatiti i u svagdašnjem govoru. Napomenuti je da se u logici i lingvistici ta dva termina rabe i s drukčijim značenjima.

tehnoloških mijena – o kojemu sam govorio u uvodu – u jezik povjesničarskih radova ulaze pojmovi poput feudalizma, buržoazije, kapitalizma, ideologije i svjetonazora, kasnije i liberalizma, sekularizacije, modernizacije, totalitarizma, individualizacije, fašizma, genocida, agresije i sl. Naravno, budući da se takvi metajezični termini stvaraju uglavnom tek kada se primijeti da je neko kompleksno stanje političkih, gospodarskih, kulturnih itd. stvari po nečemu drukčije od onoga koje mu kronološki prethodi (ili egzistira u drugom kraju svijeta), potpuno je razumljivo zašto, primjerice, antički povjesničari nisu pisali o feudalizmu, a renesansni o totalitarizmu – primjerice, da bi se govorilo o modernoj borbi ideologija, a ne samo onoj svojevrsnih političkih stranaka (za kakvu su znali još stari Grci i Rimljani), oprečne težnje sukobljenih pokreta moraju se odnositi na vidove zbilje koji prije dva tisućljeća još nisu bili diferencirani. Ono, međutim, što želim naglasiti, jest da takva vrsta jezično-pojmovne inovacije pretežno ne nastaje u tradicionalnoj povjesničarskoj “matici”, već se preuzima od “refleksivnijih” struka poput filozofije, ekonomije, sociologije i politologije.¹⁵⁴

Da ne bi bilo zabune – to nipošto ne znači da su povjesničari kao takvi načelno ograničeni, nego da ih u kolektivnoj “podjeli rada” razmjerno najčešće zapada neposredna interpretacija konkretne građe, isto kao što su – recimo – arhivisti nezamjenjivi u njezinu čuvanju i razvrstavanju. I ne samo to, ono što filozofi, ekonomisti, sociolozi i politolozi znaju, ili misle da znaju o prošlosti – čak i kada stvaraju taj svoj uopćavajući metajezik – i potječe upravo od povjesničara.

S obzirom na to, promatrajući cjelokupno akumulirano znanje, ovisno o njihovoj većoj ili manjoj interpretativnosti (sintetičnosti), već i u ovom uskom odsječku moglo bi se govoriti o trojnoj, metodološki uvjetovanoj “hijerarhiji” znanosti, primjerice: arhivistika–povijest–sociologija. U skladu s takvim pristupom, kao što se arhivistika počesto (sve rjeđe!) svrstava u pomoćne povijesne znanosti, tako se i povijest katkad (sve češće!) ubraja u pomoćne sociološke, a i politološke znanosti. Doista, ima u tome vrijednosnoga, pa i ciničnoga prizvuka, i ne čudi stoga da su među predstavnicima pojedinih struka zamjetna, slikovito rečeno, prepucavanja oko toga tko od šume ne vidi drveće, a tko od drveta šumu – koji bi to bio opipljivi povijesni supstrat “feudalizma” (pitaju jedni!), kako bez “fašizma” Mussolinija i Hitlera razlikovati od Staljina? (odgovaraju drugi)!

Smislenošću takovrsne hijerarhije, kao i mnogostrukim prijeporima o tomu koje su struke “kratkovidne” a koje “dalekovidne”, međutim, ne želim se ovdje baviti, tek na njih

¹⁵⁴ Katkada, naravno, i od dnevne politike, koju od prethodnih ne treba odviše strogo odvojiti.

upozoriti. U stvari, stanje i nije tako crno-bijelo! Govoreći o matici i o pojedinim strukama, mislio sam u stvari na idealtipske, dominantne tendencije – uvriježenu katedarsku podjelu (od koje sam i pošao) nipošto ne treba brkati sa sposobnošću pojedinaca da steknu, promiču ili primijene interdisciplinarna znanja, odnosno različite metajezike – ako ne od Diltheya, a ono sigurno već od prvoga naraštaja analista povijesna se istraživanja itekako nastoji povezati s dosezima bliskih društvenih i humanističkih struka. Ovdje je, dakle, samo bitno uočiti tek jednu sasvim općenitu nenaviknutost dijela školovanih povjesničara na kompleksni metajezik, odnosno na drugoj strani – s tim skopčanu – odviše slobodnu, nedosljednu i sl. uporabu njegovih termina. Naravno, tako nije teško postati lakom metom nadobudnih teoretičara, prema kojima su standardni povjesničari puki zatočenici zdravorazumskoga “naivnoga realizma”.

Međutim, cijeli ovaj ekskurs o povijesti, za koji bi se moglo pomisliti da bi se bolje uklopio u prethodno poglavlje, nužan je preduvjet za tezu o znatno razvijenijem metajeziku proučavanja književnosti. Jamb, trohej, lirika, epika, komedija, tragedija, katarza, mit, metafora, oksimoron i sl. termini su antičkoga podrijetla, koji se zajedno s onima kasnijega (novela, roman) pa i nedavnoga postanka (npr. fokalizacija) jednakopravno koriste u opisu, razvrstavanju ili tumačenju književnih tekstova, nerijetko i u nepromijenjenu značenju. Nasuprot tomu, Herodot, Ksenofont, Tukidid i ostali antički povijesni pisci – poput novinskih reportera zainteresiranih poglavito za pojedinačna zbivanja – ostavili su nam malo termina koji bi nadilazili granice pojedinoga polisa ili carstva, posebice u usporedbi s historiografski marginaliziranim uopćavateljima poput Aristotela i Cicerona. Kao što rekoh, nije stvar u pomanjkanju nečije mašte, već o još tada uspostavljenom razgraničenju predmeta,¹⁵⁵ razgraničenju koje će se, dakle, u nešto većoj mjeri omekšati tek u XIX. i XX. st.

Drugim riječima, i u proučavanju političkih poredaka i u razmatranju književnosti očito se još u antici nametnuo zaključak kako je za tako kompleksne, nerijetko i “umjetne” pojave prirodni jezik neophodno obogatiti novotvorenicama (osim spomenutih književnih termina, sjetimo se samo onih politoloških, poput generički shvaćene demokracije,

¹⁵⁵ “Iz onoga što je bilo rečeno jasno je i to da nije pjesnikov posao da pripovijeda o stvarnim događajima, nego o onome što bi se moglo očekivati da će se dogoditi, to jest o onome što je moguće po vjerojatnosti ili nužnosti. Povjesničar i pjesnik ne razlikuju se, naime, time što pripovijedaju u stihu ili prozi (ta bilo bi moguće da Herodotovo djelo bude stavljeno u stihove i ono ne bi ništa manje ostalo povijest nego što je to bilo u prozi); nego razlikuju se time što jedan pripovijeda stvarne događaje, a drugi ono što bi se moglo očekivati da se dogodi. Zato je pjesničko umijeće filozofskije od povijesti i treba ga shvatiti ozbiljnije od nje. Pjesništvo, naime, govori više ono što je općenito a povijest ono što je pojedinačno [podcrtao F. H.]. ‘Općenito’ znači kakva će se vrst stvari dogoditi čovjeku određene vrste da govori ili radi po vjerojatnosti ili nužnosti a za tim ide pjesničko umijeće nadijevajući imena. ‘Pojedinačno’ je opet ono što je Alkibijad uradio ili što mu se dogodilo.” ARISTOTEL, *O pjesničkom umijeću*, Zagreb 2005., 20.-21. (1451 a1 35-40 – 1451 b1 1-9).

aristokracije, tiranije i republike).¹⁵⁶ Nema sumnje, kao što “teorijski” opisi stilskih figura i književnih žanrova mogu povratno utjecati na autorsku odluku što i kako pisati, tako se i “kabinetska” tipologija poredaka može odraziti na tekuću političku zbilju, te na taj način dodatno otežati njihovu klasifikaciju. No, jedan drugi problem još je ključniji – ako se politologija, sociologija i srodne discipline radi svojih sintetskih zaključaka moraju uvelike osloniti na historiju, u kojoj je unatoč pokazanoj bliskosti svagdašnjem “zdravom razumu” toliko opisane “prljave vode”, što se tek može misliti o njihovoj pouzdanosti? Nije li nužno da se pogreške u pletenju njihova pulovera nepodnošljivo multipliciraju? Kako je tek onda s proučavanjem književnosti, kojega je predmet još “općenitiji”, artificijelniji i višeznačniji, već po svojoj definiciji (umjetnost!) teško svodiv na svagdašnju, instrumentalnu racionalnost, i k tomu znatno podložniji individualiziranoj recepciji? Ako skeptici povjesničare optužuju za “naivni realizam”, književni povjesničari, a i znatan dio književnih teoretičara jednako su izloženi prozivkama zbog “naivnoga konstruktivizma” svojih navodno nepostojećih, neodredivih ili nedohvatljivih kategorija – primjerice autorske osobnosti, žanra, književnih pravaca pa i cijelih razdoblja...

Starom pitanju o tomu ima li napretka u spoznaji prošlosti tako se pridružuje još škakljivije pitanje o dosezima proučavanja književnosti, djelatnosti koja, štoviše – za razliku od historije – redovito podrazumijeva svojevrsnu suspenziju “zdravoga razuma”. Jesu li suvremeni pristupi književnosti sintezno pomirljivi, ili je pak upravo njihova šarolikost krunski dokaz nemogućnosti objektivne znanosti o književnosti? Ako se već povjesničari kako-tako snalaze bez eksplicitno formulirane teorije, zašto to ne bi mogli i proučavatelji književnosti? Može li se povući granica između teorije književnosti kao konstruktivnoga usustavljivanja, književne teorije kao dobrodošle, metodičke skepse,¹⁵⁷ i onih pojavnih oblika teorije u kojima dominiraju krajnji skepticizam ili pak neosnovani *metafunktionalni skok*?¹⁵⁸

¹⁵⁶ “Tradicionalne akademske discipline, odnosno temeljne znanosti klasične epohe: pravo, medicina, pedagogija, politika, retorika [podcrtao F. H.], astronomija u osnovi su sistematizirano iskustvo i na takvom iskustvu razvijene vještine. [...] Što je djelatnost složenija, to je preča potreba da se iskustvo sistematizira. To znači da treba zabilježiti pojedine slučajeve, međusobno ih uspoređivati po sličnostima i razlikama, eventualno nastojati stvoriti analogne situacije u kojima bi se iz iskustva moglo učiti, nastojati iz uspoređenih sličnih slučajeva izvesti generalno pravilo kao neke vrste sažetka iskustva.” Eugen PUSIĆ, *Društvena regulacija*, Zagreb 1989., 18. – Drugim riječima, u tradicionalnoj historiografiji, koju Pusić ovdje s razlogom ne ubraja, umjesto na sekundarnoj sistematizaciji i tercijarnim generalnim pravilima naglasak je na primarnom iskustvenom opisu, a slijedom Aristotelova određenja pjesništva moglo bi se zaključiti kako je već i ono samo neka vrsta ekstrapoliranoga, “općega” iskustva.

¹⁵⁷ “Glavni učinak teorije jest osporavanje ‘zdravoga razuma’, odnosno zdravorazumskog pogleda na značenje, pismo, književnost te iskustvo.” J. CULLER, n. dj., 12.

¹⁵⁸ “Svaka je sistematizacija iskustva u funkciji određenog interesa, određene koristi od njegove praktične primjene. Karakteristika ljudske svijesti, međutim, težnja je poći dalje, preko neposredne iskoristivosti koja je u prvi mah motivirala traženje, prema pitanjima o strukturi svijeta kao takvog. [...] Posljedica je takve metafunktionalne reorijentacije interesa da istraživači u neku ruku gube čvrsto tlo pod nogama. A u isti mah

Kao što sam pišući o mogućnosti historijske spoznaje posegnuo za Jenkinsovim priručnikom, tako ću se ovom prigodom osloniti na recentno djelo francuskoga književnoga povjesničara i teoretičara Antoinea Compagnona (rođenoga 1950.).

3.2.2 *Demon teorije* Antoinea Compagnona

Nimalo slučajno, naslov ovoga odjeljka ("Književnost i zdrav razum") ujedno je i podnaslov Compagnonove knjige *Demon teorije*.¹⁵⁹ Za razliku od Jenkinsova djela, u kojemu se nastoje pregledno prikazati dosezi postmodernističkih pristupa povijesti (historiji), njegova je knjiga u većoj mjeri autorski koncipirana, točnije bez izrazitijega pozivanja na prethodne autoritete. Objavljena gotovo deset godina kasnije, pretežno je povoljno ocjenjivana,¹⁶⁰ uz određene zamjerke usredotočenosti gotovo isključivo na francuske književne teoretičare 1960-ih i 1970-ih te pretjeranoj zaoštrenosti nekih stajališta.¹⁶¹ Naočigled najozbiljnija primjedba ona je pak koja se tiče Compagnonova "ne-teorijskog" baratanja pojmovima 'zdravog razuma', odnosno takvog "hegemonijskog logocentrizma za koji se smatralo da je prevladan" – "ključno pitanje je pitanje ingerencije nad zdravim razumom. Tko ima pravo govoriti u ime zdravog razuma? Svi? Ili nas to Compagnon uvjerava da to on govori umjesto nas, što je nemala razlika?"¹⁶²

Nema sumnje, gledano poglavito iz skeptičke, teorijske tradicije, prigovor je sasvim na mjestu, to više što i sam autor knjige – kako to dobro primjećuje prikazivač Majić – izbjegavši da jasnije odredi "zdrav razum" drugdje izražava svoju "odanost teoriji", posežući

otvaraju se gotovo bezgranične mogućnosti nagađanja o tome do kakvih bi sve ciljeva novo 'znanje' moglo dovesti, kakve bi probleme bilo u mogućnosti riješiti. Očekivanja lako mogu eskalirati preko svih granica. [...] Tako se od posve praktične kemije koja je služila raznim svrhama, od bojenja tkanina do paljenja protivničkih brodova, u metafunkcionalnom skoku prešlo i na alkemiju, od astronomije kao sistematiziranog iskustva sa svrhom orijentacije na astrologiju koja zna odgovor na sva sudbinska pitanja pojedinca, pa i od praktičke atenske 'politike' na utopijska filozofska razmišljanja 18. i 19. stoljeća o društvu i usrećivanju čovječanstva." E. PUSIĆ, n. dj., 18.-19. – Ne želim prejudicirati, no vjerujem da će u ovom opisu svaki čitatelj prepoznati najmanje jedan suvremeni pristup književnosti, ako ništa drugo onda neki od onih kojima se sam ne bavi.

¹⁵⁹ Antoine COMPAGNON, *Demon teorije*, Zagreb 2007. (prevela Morana Čale, francuski izvornik 1998., englesko izdanje *Literature, Theory and Common Sense* 2004.).

¹⁶⁰ Usp. npr. Martin WALLACE, "In Theory's Wake", *Comparative Literature*, 58/2006., br. 3, 241.-245., Gary FARNELL, "Literature, Theory and Common Sense", *Literature & History*, 15/2006., br. 1, 76.-77. i Marina PROTRKA, "Što je ostalo od naših ljubavi?", *Književna republika*, 6/2008., br. 1-2, 233.-236.

¹⁶¹ Katarina LUKETIĆ, "Teorija i užitak", *Zarez*, 10/2008., br. 222, 38.-39. – Prema autorici, napose je Compagnonovo "čitanje" Barthesa odviše doslovno. Na stranu sad pitanje tko bi od njih dvojice mogao za to biti odgovoran, rekao bih da su Barthesovi tekstovi nezanemariv utjecaj – s kojim se, dakle, želi polemizirati – upravo i imali na takvoj "doslovnoj" razini. Paisley LIVINGSTON, "Authorship Redux: On Some Recent and Not-So-Recent Work in Literary Theory", *Philosophy and Literature*, 32/2008., br. 1, 191.-197. dodatno pak upozorava na površni tretman analitičke filozofije i povijesnoga konteksta.

¹⁶² Tako Ivan MAJIĆ, "Antoine Compagnon, *Demon teorije*", *Filozofska istraživanja*, 29/2009, br. 2, 393.-396.

pritom za višesmislenim tvrdnjama pa i sasvim pesimističkim pogledom na povijest književnih teorija prema kojemu se, dakle, “metode ne zbrajaju, a eklekticizam ne vodi nikamo”.

Unatoč tim nedostacima, nadoveže li se na prethodna promišljanja o jeziku, zbilji i povijesti, znatan dio Compagnonovih raščlambi (uvelike zrcalan Jenkinsovim tezama), rekao bih, može se poticajno uključiti u raspravu o istini i književnosti, dopuštajući – štoviše – da se na njih protegne i shvaćanje “zdravoga razuma” (općih istraživačkih pravila) izloženo u prethodnom poglavlju.

Naime, kako – slično Culleru – drži Compagnon, teoriji se (preciznije rečeno, njezinim francuskim ishodišnim tekstovima) mora odati priznanje zbog nesmiljene borbe “protiv mrtvila naslijeđenih nazora u proučavanju književnosti”.¹⁶³ To, međutim, ne znači da ta borba nerijetko nije bila pretjerano nepomirljiva, i da ostvareni rezultat – akademska ukorijenjenost – i sam nije bremenit natruhama šablonske krutosti, pa i “intelektualnoga terorizma”.¹⁶⁴ Nakon okvirnoga određenja pojma književnosti,¹⁶⁵ Compagnon se stoga upušta u svojevrsnu polemiku oko pojmova *autora*, *svijeta*, *čitatelja*, *stila*, *povijesti* i *vrijednosti*. S obzirom na njihovu naročitu relevantnost za odnos autobiografije i I. svjetskoga rata, u ovom radu usredotočit ću se poglavito na prva dva.

3.2.3. Književnost i svijet

S tvrdnjom kako “svijet/prošlost dolazi do nas uvijek već u obliku priča” iz kojih ne možemo izaći i “provjeriti odgovaraju li one stvarnom svijetu/prošlosti” susreli smo se već u odjeljku o Jenkinsovoj knjizi. Ako se tako nešto može tvrditi za struku u matici koje još uvijek prevladava izravni, prirodni jezik, lako je *a fortiori* pretpostaviti da su slične teze još i prisutnije u proučavanju književnosti! I doista, na staro pitanje “o čemu govori književnost?”,¹⁶⁶ na koje je većina tradicionalnih odgovora uključivala uvjerenje kako ona “kao umjetnost prenosi iskustva i znanja čovječanstva” pa ju stoga valja odrediti i kao “osobitu vrstu spoznaje”,¹⁶⁷ utjecajna teorija 1960-ih i 1970-ih otpovrnula je tvrdnjom o

¹⁶³ A. COMPAGNON, n. dj., 11.

¹⁶⁴ *Isto*, 7.-14.

¹⁶⁵ “*Književnost je književnost* [nakošeno u izvorniku – F. H.], ono što mjerodavni (profesori, nakladnici) uključuju u književnost. Granice joj se katkad, polako, umjereno, premještaju [...], ali je nemoguće s njezina opsega prijeći na njezino shvaćanje, s kanona na bit.” *Isto*, 47.

¹⁶⁶ *Isto*, 109.

¹⁶⁷ M. SOLAR, *Teorija književnosti*, 12.

“samostalnosti književnosti u odnosu prema zbilji, referentu, svijetu, te zastupala tezu o prvenstvu oblika pred pozadinom, izraza pred sadržajem, označitelja pred označenim, označavanja pred predstavljanjem, semioze pred mimezom”.¹⁶⁸ U tom sklopu, naravno, referencija je “opsjena koja priječi da se književnost razumijeva kao takva”, te “čitati radi zbilje, kao kad se traži uzor vojvotkinje de Guermantes ili Albertine, znači biti u zabludi u pogledu književnosti”, budući da književnost u stvari referira na samu sebe – u tom slučaju iz borgesovske “Babilonske knjižnice” jednostavno nema izlaza.¹⁶⁹

Prema Compagnonu, izvor takvoga teorijskoga “nijekanja zbilje” u najmanju je ruku dvojak. S jedne strane, postavke Charlesa Sandersa Peircea i Ferdinanda de Saussurea – o posljednjem je već bilo riječi – prema kojima se izvorna veza znaka i njegova predmeta gubi, odnosno ona o relativnoj autonomiji jezika naprama zbilji, zaoštrene su ili čak iskrivljene kao da uporišni referent ne postoji izvan jezika, nego ga proizvodi samo značenje, ovisno o pojedinom tumačenju.¹⁷⁰ U tom slijedu znameniti tekst Romana Jakobsona “Linguistics and Poetics” (1960.), u kojemu se – među ostalim – govori o *dominantnosti* poetske funkcije jezika u književnosti poslužio je kao podloga za redukcionističko shvaćanje o potpunoj *izuzetosti* pjesničke poruke iz referencijalnosti, odnosno za koncepciju poetskoga jezika kao referentnoga samome sebi.¹⁷¹ S druge strane, model strukturalne analize mita, a potom i drugih pripovjednih tekstova, zastupljen od 1945. u radovima Claudea Lévi-Straussa i kasnijih francuskih naratologa (među njima i ranoga Barthesa) težište je stavio na pripovjednu sintaksu umjesto na mimezu, semantiku odnosno opis. U stvari – drži Compagnon – promičući autonomnost književnih djela i “zatvorenost teksta” takvom trendu pogodovali su i raniji doktrinarni pristupi književnosti (Ruski formalizam i anglosaksonska Nova kritika) te dobar dio već i modernističke književne prakse, pa i one ostalih umjetnosti, koja se na račun “sadržaja” usredotočila na “izraz” ili “medij”.¹⁷²

¹⁶⁸ A. COMPAGNON, n. dj., 109. Usp. i David ŠPÖRER, *Status autora*, Zagreb 2010., 35.: “U podlozi su dva suprotna stava o shvaćanju ključnih izvora za tumačenje književnosti. Jedan prema kojem književnost treba tumačiti u skladu s kriterijima zbilje, i drugi koji smatra kako se književnost ne može tumačiti u odnosu prema zbilji. U tom posljednjem može se biti više ili manje ekstremna: od umjerenijeg zagovarivanja neovisnosti književnosti u odnosu na svakodnevicu prema kojem se književnost ne može svoditi isključivo na prikaz zbilje jer on čini samo jedan dio ili sloj književnih djela, do radikalnijeg stava prema kojem književnost nema nikakve veze sa zbiljom i zbog toga se njezino proučavanje mora osloboditi robovanja tim pogrešno usmjerenim kriterijima.”

¹⁶⁹ A. COMPAGNON, n. dj., 109.-110.

¹⁷⁰ *Isto*, 111.-112.

¹⁷¹ *Isto*, 112.-113.

¹⁷² *Isto*, 114.-115.

U tom sklopu, u samom području proučavanja književnosti od posebne je važnosti bio način na koji se tumači Aristotelov pojam mimeze¹⁷³ – u dvadesetak godina proteklih od Ericha Auerbacha do Gérarda Genettea i Tzvetana Todorova naglasak se, naime, s kriterija vjerojatnosti “u prirodnom smislu” pomakao na vjerojatnost u “kulturnom smislu”, s opisivanja (za koje je bitan odnos između književnosti i zbilje) na “konstrukciju književne opsjene” za koju je navodno ključna “pripovjedna uređenost događaja u priču”.¹⁷⁴ S takvoga polazišta, naravno, put izravno vodi u promišljanje ideološke uvjetovanosti mimeze, napose realizma kao književnoga postupka – prema tom shvaćanju, naročito izraženom u Barthesovim tekstovima, mimezi je “svojtveno bilo da se predstavlja kao samorazumljiva, to jest kao prirodna, dok je naprotiv kulturna”, ona “konvenciju predstavlja kao prirodnu” i stoga je tek “tobožnje oponašanje zbilje”, vezano uz građansku klasu i kapitalistički poredak, a ne nekakvo “sve autentičnije dočaravanje istinskoga iskustva pojedinaca”, povezano s pogrešnim uvjerenjem “da jezik može kopirati zbilju, da zbilju književnost može vjerno prikazivati konvencionalnim slikama iz romana kao da je zrcalo ili prozor u svijet”.¹⁷⁵ Kako stoga zaključuje Compagnon, “u sukobu s ideologijom mimeze književna teorija dakle realizam više ne poima kao ‘odraz’ zbilje, nego kao diskurs koji ima svoja pravila i konvencije, kao kôd koji nije ni prirodniji ni istinitiji od drugih”.

Takvom gledištu odgovara i “ekstremni konvencionalizam”, ponajbolje ocrtan u knjizi Thomasa Pavea *Fictional Worlds* (1986.), prema kojemu “književni se tekstovi [...] ne mogu shvaćati kao da govore o stanjima stvari koja se nalaze izvan njih samih, jer svime za što nam se čini da se referencijalno odnosi na njih zapravo ravnaju stroge konvencije, koje postižu da ta stanja stvari djeluju kao učinci potpuno arbitrarne igre privida.”¹⁷⁶ Na taj način, “složenost intertekstualnih odnosa poslužila [je] da dokine brigu o svijetu” – najkraće rečeno, teoretičari su zaključili kako “književnost govori samo o književnosti”.¹⁷⁷

Nema sumnje, u gornjem je zaključku zamjetan paralelizam s Jenkinsovim stajalištem kako je i historija (točnije historije!) intertekstualni konstrukt koji ne govori o prošlosti, nego eventualno tek – i to uz uloženi teorijski napor – o sebi samoj. Neka zajednička ishodišta, razložne primjedbe ali i slijepe pjege obaju pristupa, od tzv. lingvističkoga obrata naovamo,

¹⁷³ “Epsko, dakle, i tragičko pjesništvo, uz to komedija i sastavljanje ditiramba, te najveći dio sviranja na fruli i citri, sve se to, govoreći uopćeno, može označiti kao oponašanje [ili prikazivanje – F. H. prema napomeni prevoditelja Zdeslava Dukata]”, ARISTOTEL, n. dj., 7. (1447 a8 12-16).

¹⁷⁴ A. COMPAGNON, n. dj., 117.-119.

¹⁷⁵ *Isto*, 120.-121.

¹⁷⁶ Navod prema A. COMPAGNON, n. dj., 122.

¹⁷⁷ *Isto*, 129.

nadam se, naznačio sam u dosadašnjem izlaganju. U nastavku ovoga odjeljka zanimat ću se stoga ponajprije obranom referentnosti, odnosno kakve-takve veze književnosti sa zbiljom.

Naime, ako književni tekstovi doista ni na koji način ne govore o svijetu, povjesničari koji za njima posežu rabeći ih kao izvore za što vjerniju, modelsku rekonstrukciju nekoga segmenta prošlosti očividno su u debeloj zabludi, zacijelo još i većoj negoli zlosretni Jenkinsovi “tradicionalisti”. Iz istoga razloga, postavlja se također pitanje kako razvrstati vrste književnoga izraza poput autobiografije i putopisa, za koje se uvriježilo shvaćanje kako prema zbilji imaju ako već ne povlaštene, a ono barem drukčiji odnos – označimo li ih, primjerice, za razliku od romana kao “nefiktionalne”¹⁷⁸, “književno-znanstvene”¹⁷⁹ ili “vjerodostojne”¹⁸⁰, izložit ćemo se u tom slučaju opasnosti da ih se bez obzira na u njima sadržane umjetničke postupke ponovo prestane smatrati punopravnim dijelom književnosti. No, čak i u tom slučaju mogle bi ostati povećte teškoće ne samo u praktičnom, nego i u načelnom, kategorijalnom razgraničenju – s užega, naratološkoga stajališta lako je svaki prozni tekst u prvom licu nazvati autobiografskom formom, odnosno autobiografijom,¹⁸¹ ali štivo u kojemu, recimo, neka stvarna osoba u trećem licu pripovjeda o nečemu veoma nalik vlastitom životu ne može se bez zadržke proglasiti ni “izmišljenim”, “fiktionalnim” romanom niti “vjerodostojnom”, odnosno “nefiktionalnom” autobiografijom. Dilema je u tom slučaju uvelike nalik onomu antičkom sofizmu o tomu koliko vlasni valja iščupati da netko očelavi, i s njom se možemo suočiti na različite načine – primjerice, kako sam jednom pokušao pokazati, za daljnje interpretativne korake od presudne važnosti može biti već i to doživljavamo li dani tekst kao “autobiografski roman” ili pak “romansiranu autobiografiju”.¹⁸²

No, vratimo se poteškoćama u koje će povjesničari zapasti ako se pokaže da njihovi književni izvori nikako ne govore o svijetu – u stvari, rekao bih da u tom slučaju u “gabuli” ne bi bili samo povjesničari, nego i svi ostali interpreti tj. čitatelji. U tom slučaju, naime, I. svjetski rat kao zbiljsko zbivanje, I. svjetski rat iz povijesnoga udžbenika, I. svjetski rat iz Krležinih autobiografskih *Davnih dana* i onaj iz novele *Bitka kraj Bistrice Lesne* bili bi potpuno nesumjerljivi! U stvari, *Bitka kraj Bistrice Lesne* teško bi se mogla razumjeti, osim na nekoj najpovršnijoj razini, *Davni dani* isto tako, a za engleskoga čitatelja i hrvatski bi povijesni udžbenik bio teško prohodan, čak i kada ne bi bilo užejezičnih zapreka (sjetite se pitanja poput onih o tomu gdje je Sarajevo!). Za nekoga tko nije upoznat sa zbiljskim,

¹⁷⁸ Dean DUDA, *Priča i putovanje*, Zagreb 1998., 7.-10.

¹⁷⁹ M. SOLAR, *Teorija književnosti*, 220.-221.

¹⁸⁰ D. DUDA, n. dj., 48.

¹⁸¹ Npr. slijedom toga okvira Vladimir BITI, “Autobiografija”, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000., 18. razlikuje “pravu” od “fiktionalne” autobiografije.

¹⁸² F. HAMERŠAK, “Zastala recepcija – Mate Ujević: Mladost Tome Ivića”, *Kolo*, 16/2006., br. 4, 41.-54.

društvenim kontekstom njegova nastanka, Hašekov roman *Doživljaji dobroga vojaka Švejka* tek je niz prizemnih anegdota, a ne izniman izraz jednoga (“češkoga”?) pogleda na djelatnost i ustroj austro-ugarske vojske pa i Monarhije u cjelini, pogleda kojega su inačice prisutne i u brojnim drugim djelima. Uostalom, čak i u onim književnim žanrovima, poput kriminalističkoga i znanstvenofantastičkoga romana, u kojima neki “realizam” nije ni implicitno prisutna namjera, riječi poput “revolvera” ili “plinovitoga diva” (u stvari, i većine ostalih, “svagdašnjih” riječi!) – bilo je o tomu već spomena – bez prvotnoga oslonca na neku prethodnu, izvanknjiževnu, izvantekstualnu zbilju ostaju nepronične (za razliku od, primjerice, čisto interstekstualnoga “blastera”, za kojega se opet može reći da je tek funkcijska zamjena za nekakav tehnološki napredniji tip revolvera)...

Naravno, jednom kada se kotač umjetničkih obrada zavrti, i uza najpomniji, kronološki usustavljeni koncept “utjecaja”¹⁸³ teško je s potpunom sigurnošću ustanoviti je li djelo poput također satiričkoga Neimarevićeva autobiografskoga romana *1914*¹⁸⁴ izraz književno neposredovanoga, vlastita (“hrvatsko-bosanskoga”?) doživljaja prve faze I. svjetskoga rata, ili ipak ponešto duguje prethodnim obradama poput *Švejka*. U stvari, ni taj odgovor ne bi morao biti konačan, budući da se taj “dug” umjesto kao nekritičko preuzimanje nekoga uzora može shvatiti i kao “pristajanje uz”, pridruživanje nečemu s čim se autor promišljeno slaže, neovisno o tomu ima li sam slično zbiljsko iskustvo ili ne. Kako bilo, ako se u većem broju neovisnih ili barem relativno samostalnih tekstova mogu detektirati neka opća mjesta – da ne kažem *topoi* – onda je pretpostaviti da i za to postoji neki zajednički, ishodišni razlog! A to pak da I. svjetski rat kao povijesno zbivanje – sa svojim tijekom, sudionicima i žrtvama – nužno prethodi svojim umjetničkim obradama, koliko znam, nitko neće dovesti u pitanje...

Pa ipak, ako književnost tako zaoštreno nazovemo “potpuno arbitrarnom igrom privida”, teško je izbjeći zaključak kako se u spomenute četiri vrste tekstova (zašto onda ne i u svakom pojedinom tekstu?) moramo susresti i s četiri potpuno različita značenja za riječi poput “I. svjetskoga rata”, “revolvera”, “plinovitoga diva” itd. Da to očito nije tako natuknuo sam još u prethodnom poglavlju, govoreći o povezanosti različitih vidova zbilje i o integrativnoj funkciji jezika. I prema Compagnonu, pretpostavka o takvoj “arbitrarnoj i nepropusnoj razlučenosti između običnog jezika i književnosti, smisla i smislotvornosti” nedokazana je, i dotični teoretičari zapravo “zahtijevaju nemoguće (anđeosku komunikaciju),

¹⁸³ O tomu usp. npr. još Ivo HERGEŠIĆ, *Komparativna književnost*, Zagreb 2005., 57.-58. i 60.-76.

¹⁸⁴ Ante NEIMAREVIĆ, *1914*, Zagreb 1937. Roman je kasnije objavljen kao prvi dio jednosveščane trilogije *ISTI, 1914–1918*, Zagreb 1976.

da bi izveli zaključak kako je jezik nemoćan, a književnost izolirana. Razočarani u svojoj neumjesnoj želji za izvjesnošću na području gdje je takva izvjesnost nedostupna, radije se priklanjaju radikalnu skepticizmu nego razumnoj vjerojatnosti u pogledu odnosa knjige i svijeta. [...] No, tu se zbiva golem preskok, prema kojemu premise ‚Nema misli bez jezika‘ za sobom povlači arbitrarnost diskursa, ne više u smislu konvencionalnosti znaka, nego u smislu despotizma svakoga koda, kao da iz odustanka od dvojnosti misli i jezika neizostavno slijedi nereferencijalnost govora. No činjenica da jezici ne dijele jednako dugine boje ne znači da ne govore o istoj dugi.”¹⁸⁵

Nasuprot takvoj simplicističkoj koncepciji jezične referencije prema načelu “ili halucinacija, ili ništa”, ako se prihvati da mimeza “ni po čemu nije nalik na kopiju”, nego “poseban oblik spoznaje ljudskoga svijeta”, književnost se ponovo može povezati sa zbiljom – “činjenica da književnost govori o književnosti ne priječi je da govori i o svijetu. Na koncu konca, ljudsko je biće jezične sposobnosti ipak razvilo da bi razgovaralo o stvarima koje ne pripadaju poretku jezika.”¹⁸⁶ Ili, kako to sažima Pavel, “u mnogim povijesnim situacijama pisci i njihova publika uzimaju zdravo za gotovo da književno djelo opisuje sadržaje koji su doista mogući i u vezi sa stvarnim svijetom. Taj stav odgovara realističnoj književnosti u širokom smislu riječi. Ako se promatra na taj način, realizam dakle nije samo skup stilskih i pripovjednih konvencija, nego bitan stav koji se tiče odnosa između zbiljskoga svijeta i istine književnih tekstova. U realističkoj perspektivi kriterij istinitosti ili lažnosti književnoga djela i njegovih pojedinosti temelji se na pojmu mogućnosti [...] u odnosu naprama zbiljskome svijetu.”¹⁸⁷

To je sve lijepo rečeno, no može li takav načelan pristup pomoći povjesničarima što se u svojoj rekonstrukciji prošlosti žele osloniti na književne tekstove? Lako je reći da se treba vratiti “sustavu u kojem vrijedi više ili manje, u kojemu se odvaguje, procjenjuje otprilike”,¹⁸⁸ no što to zapravo znači? I prema Solaru, “književnost je dakako stvaralačka djelatnost, ali nitko ne može poreći da mnoga književna djela detaljno opisuju zbiljske ljude i događaje, da su mnoga pravi izvor mnoštva povijesnih podataka, a da se u mnogima čak i u najvećim uzletima mašte može lako razabrati okosnica u posve određenoj zbilji svagdašnjeg života. Tolstojev roman *Rat i mir* opisuje tako Napoleonov pohod na Rusiju, s mnogim potankostima od kojih barem jedan dio odgovara povijesnoj istini, a iz Homerovih epova svakako možemo

¹⁸⁵ A. COMPAGNON, *Demon teorije*, 129.-130. i 142.

¹⁸⁶ *Isto*, 145.-153.

¹⁸⁷ Navod prema A. COMPAGNON, n. dj., 156.-157.

¹⁸⁸ *Isto*, 145.

naučiti kako su stari Grci živjeli, kako su se odijevali, kako su ratovali, što su mislili i osjećali, kao i u što su vjerovali.”¹⁸⁹

Sve to stoji, no ključna je teškoća očito u tomu što se bilo *mimetičnost* bilo *fikcionalnost* nerijetko odviše doslovno shvaćaju! Sjetimo se, lako je zaključiti da rečenica u kojoj se spominje revolver (u značenju vatrenoga oružja) ne može biti Plautova, a i da robovi u “mogućem svijetu” *Ilijade* nemaju jednaki položaj kao i robovi u “mogućem svijetu” *Čiča Tomine kolibe*. Imagologija, odnosno proučavanje predodžbi o nekomu iksu (u ovom slučaju robovima) u nekakvom ipsilonu (antičkom epu ili devetnaestostoljetnom romanu) razmjerno je propulzivan pristup,¹⁹⁰ no sljedeći korak puno je zahtjevniji – pretpostavimo li da smo doista popisali sve rečenice o robovima i robovlasništvu u *Ilijadi* i *Kolibi*, čije predodžbe one u stvari izražavaju? Trinaestoga, osmoga ili petoga stoljeća prije Krista? Kraja XVIII. ili polovice XIX. st.? Jednoga Grka, Atenjanina ili Maloazijca, za kojega je uostalom upitno je li uopće postojao? Američkoga Sjevera ili američkoga Juga, neposrednoga života s crnim robovima, ili niza tiskovno posredovanih abolicionističkih pamfleta? Jesu li predodžbe autora u tom pogledu uopće bitne, ili je bitnije njihovo društveno (i književno) okruženje, kojega su oni samo voljni ili nehotični, svjesni ili manje svjesni izraz?¹⁹¹

Prema Compagnonu, mimeza iskorištava referentna svojstva običnoga jezika vezana ponajviše uz “oznake, deiktike ili pokazne riječi, vlastita imena”, i u književnosti takvih “referencijalnih izraza u pravom smislu ima u vrlo ograničenu broju: na prvoj stranici *Čiče Goriota*, Pariz i Ulica Neuve-Sainte-Geneviève imaju referente u svijetu, ali ih nemaju gospođa Vauquer, ni njezin pansion, ni stari Goriot jer ne postoje izvan romana.”¹⁹² Međutim, dodati je tomu, ne može se poreći da, osim, primjerice, potpuno opipljivih “konja”, “mačeva”, “dvoprega” te “šatora”, i “robovi” imaju nekakve referente (ako ništa drugo, onda skup određenih svojstava neslobode, podložnosti i sl.) izvan navedenih književnih djela, jednako kao i – pokazalo se – razoreno maloazijsko naselje zvano “Ilij” ili “Troja”, no “referencija” u tom slučaju nipošto nije neki jednostavan pojam, lišen višestrukih interpretativnih koraka i

¹⁸⁹ M. SOLAR, *Teorija književnosti*, 16.

¹⁹⁰ O tomu usp. npr. zbornik *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju* (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković), Zagreb 2009.

¹⁹¹ U tom pogledu usp. i sasvim umjesno upozorenje: “Da bi se imagologija plodotvorno primijenila, čini se da je istodobno valja i teorijsko-metodološki preosmišljavati. U tom se smislu i njezina ovdje kritizirana ograničenja – prenatrpanost usmjerenost na nacionalnu komponentu kolektivnih identiteta, zanemarivanje spoznajne i referencijalne dimenzije imago tipičkih predodžbi te imago tipičkih potencijala činjeničnih iskaza [podcrtao F. H.] – mogu razumjeti i kao njezini veliki programsko-istraživački i teorijsko-metodološki izazovi.” D. DUKIĆ, “Predgovor: o imagologiji”, *Kako vidimo strane zemlje*, 22.

¹⁹² A. COMPAGNON, n. dj., 153.

obrazloženja, za koja se pak, kao i za većinu ostale znanstvene djelatnosti, unaprijed može doista tek naznačiti određene smjernice, ne i propisati doslovni recept.¹⁹³

Kako na drugom mjestu kaže Solar, “izmišljeni ljudi i događaji u romanu rijetko su potpuno izmišljeni – oni nose mnoge zbiljske karakteristike – kao što su opet zbiljski ljudi i događaji rijetko bez izmišljenih dodataka”.¹⁹⁴ Stoga se može reći i da se književnost služi zbiljom kao građom, no pritom se nipošto ne smije smetnuti s uma da ta zbilja nije izravno prisutna već posredovana jezikom.¹⁹⁵ To je svakako velika, ali ne i nezaobilazna prepreka – sjetimo li se Blochovih riječi o istraživačkim mogućnostima koje nam otvaraju *Memoari* lažljivca Saint-Simona, posezanje za književnim tekstovima, koji načelno ne lažu nego dakle “izmišljaju”, počesto k tomu zadržavajući nekakav odnos prema ishodišnoj zbilji, bit će odmah manje neizvjesno.

Primjerice, dobar dio sadržajnih preokupacija djela poput *Pod starimi krovovi* Ksavera Šandora Gjalskoga (1886.), *U registraturi* Ante Kovačića (1888.), *Mrtvih kapitala* Josipa Kozarca (1890.) te *Posljednjih Stipančića* (1899.) i *Iz velegradskog podzemlja* Vjenceslava Novaka (1905.) čvrsto je povezan s hrvatsko-slavonskom društvenom zbiljom svojega doba, naročito s nuspojavama industrijalizacije, urbanizacije, pauperizacije i drugih modernizacijskih procesa. Koliko se zna, zagorski plemenitaš imenom Battorych nije postojao, no njegov način života, pogled na svijet i psihičke predispozicije takve su kakve jesu zacijelo i s nekim “izvanknjiževnim” razlogom... Isto tako, za broj hrastovih stabala u slavonskim šumama potkraj XIX. st. zasigurno postoje i veći autoriteti od Kozarca, no s obzirom na njegovo zanimanje (nadšumar) te realistički obrazac, gotovo bi mogli poslužiti i za taj podatak – u stvari, bio bi to podbačaj, budući da njegovo djelo tematizira i puno složenija, upravo “zbiljska” pitanja poput strane eksploatacije slavonskih prirodnih bogatstava, a napose njezinih društveno-gospodarskih posljedica.¹⁹⁶

Naravno, nijedan književni tekst – a to, kako rekoh, vrijedi i za uobičajenije povijesne izvore – ne smije se uzeti kao da omogućuje izravan uvid, uvijek valja biti svjestan njegove

¹⁹³ Nasuprot tomu, u svojoj potrazi za “Trojom”, vjerujući u potpunu doslovnost *Ilijade*, Heinrich Schliemann u obzir je isprva uzeo i broj obližnjih vrela (jedno hladno i jedno toplo), udaljenost razvalina od obale (Ahejci su se predvečer vraćali na brodove), opseg brežuljka na kojemu su se one nalazile (Hektor i Ahil, opremljeni za boj, optrčali su ih triput), pa i vidokrug gore Ide (s koje je sam Zeus tobože promatrao borbu). Usp. C. W. CERAM, *Bogovi, grobovi i učenjaci*, Zagreb 1955., 41.-46. – Sličnom metodologijom, polazeći od navoda o morskim strujama i smjeru vjetrova iz drugoga slavnoga grčkog epa, pojedini “istraživači” poput Aristida Vučetića i Roberta Salinas Pricea Odisejeve doživljaje precizno su razmjestili po Jadranu, samu pak “Troju” u Gabelu kraj Metkovića.

¹⁹⁴ M. SOLAR, “Istina književnosti”, *Granice znanosti o književnosti*, Zagreb 2000., 199.

¹⁹⁵ Isto, 200.

¹⁹⁶ Bez eksplicitnoga teorijskoga okvira, ali još i danas poticajno, cijelim se kompleksom odnosa između društvene zbilje i hrvatske književnosti XIX. st. u nas pozabavio već Antun BARAC, *Književnost i narod*, Zagreb 1941.

selektivne, hotimične ili nehотиčne perspektivnosti te stoga zadržati metodu skepsu, i ako je moguće usporediti ga s onime što kažu neki drugi tekstovi (kako književni, tako historiografski, pravni i sl.), uključujući tzv. pomoćne povijesne znanosti.¹⁹⁷ Ukratko rečeno, da bi spomenuto, nerijetko modalno ili aproksimativno “odvagivanje” o kojemu govori Compagnon (a prije njega, na srodnom području, vidjeli smo, i Bloch i Carr) bilo uistinu znanstveno, a ne neka olako izgrađena kula u zraku, nužno je stoga voditi računa i o relevantnim konvencijama književne proizvodnje, kao i o njezinoj društvenoj pozicioniranosti, između kojih često nema jasnih granica.

Nasuprot *Ratu i miru* ili portretima tvrdoglavih zagorskih plemenitaša, čitajući Melvilleova *Moby Dicka* (1851.), primjerice, lik kapetana Ahaba puno ćemo teže moći prispodobiti bilo kojem stvarnom čovjeku, pa i najšire shvaćenom mentalitetu američke sjeveroistočne obale polovicom XIX. st. Njegova je motivacija, doduše, sasvim ljudska osvetoljubivost, no ona se ne odvija na planu nekoga realistički doživljenoga “građanskoga” društva, već u simboličkom, “metafizičkom” okviru biblijskih aluzija, sudbine, kôbi, pobune, zagonetne prirode, ili nekoga od drugih sklopova za koje se pri višeznačnom tumačenju odlučimo. Ipak, kao što je Hašek služio u austro-ugarskoj vojsci, tako je i Melville doista plovio na kitolovcu, i – mimo esejističkih, tzv. cetoloških poglavlja – njegovi opisi poslovnih odnosa prigodom ukrcavanja, samoga *Pequoda* i krstarenja, kitolovne tehnike i pribora općenito, još i više nego sam, nerijetko i veoma tehnički leksik, potpuno odgovaraju onomu što o tomu pozivu govore tadašnji nefikcionalni izvori. Iz istoga razloga, premda se unedogled može raspravljati o tomu što simboliziraju tri “obojena” harpunara, oko odgovora na pitanje zašto su baš svi kapetani i časnici u knjizi “bijelci”, k tomu prema svim naznakama i anglosaksonski protestanti, ili zašto na brodovima nema žena i djece, puno je lakše postići suglasje.¹⁹⁸

Međutim, to Melvilleovo “životno iskustvo” ne treba shvatiti odviše usko, samo kao nekakvo znanje iz prve ruke. Kao što je cetološka poglavlja pisao služeći se tadašnjom stručnom literaturom, tako i za tzv. vatru sv. Ilije, ili za pojedine “strahotrepetne” ulješure

¹⁹⁷ Sjajan *caveat* daje V. ŽMEGAČ, *Književnost i zbilja*, 81.-82. u prispodobi o izvanzemalcima što bi život uništene ljudske civilizacije pokušali doslovno rekonstruirati na temelju malobrojnih sačuvanih romana nastalih oko 1900.: “Međuplanetarni posjetioci bili bi odlično obaviješteni o društvenim konvencijama i obredima iz kruga plemićkih i građanskih obitelji s prijeloma stoljeća, o izletima, kućnim koncertima i ogovaranjima, ponajviše o ljudima koji su imali prilike kultivirati svoj psihički život, stekavši profinjenu senzibilnost [...] Očito je, dakle, naš svijet tako izgledao, mislili bi posjetioci: svijet bez političke prakse, bez oštih društvenih opreka, bez manuelnog rada i gospodarskih djelatnosti, uglavnom i bez novca (jer tko ga ima, o njemu ne govori), svijet bez radnika i industrije”.

¹⁹⁸ Općenito usp. npr. Jelena ŠESNIĆ, *Metafore ideologije i figure teksta Moby-Dick u kontekstu “starih” i “novih” Američkih studija* (magistarski rad obranjen 2001. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu).

uopće nije presudno da ih je Melville i sam “doživio”. Priče o njima, više ili manje istinite, zasigurno su kolale među mornarima s kojima se družio, i zajedno s predajama o, primjerice, ukletim brodovima činile su sastavni dio tadašnjega profesionalnoga imaginarija, različitoga od današnjega, u kojemu se mjesto samih životinja preostali kitolovci zacijelo više plaše “zelenima” (Greenpeace i sl.), ili, u skladu s općim trendom, “malim zelenima” (tzv. leteći tanjuri).

U stvari, “životno iskustvo” kao takvo nerijetko možemo i potpuno zanemariti, i zamijeniti ga nečime što bismo prigodno mogli nazvati “kabinetskim znanjem”. Naime, vjeran opis kitolova 1870-ih, a i tadašnjih istraživanja “crne Afrike” (Stanley i Livingstone), nalazimo i u romanu *Petnaestogodišnji kapetan* Julesa Vernea (1878.). Smještajući svoje realističko pripovijedanje u navedeni vremenski kontekst, Verne se nije mogao praviti da je Afrika već istražena, ili da su kitovi već zaštićena vrsta... Mogao je doduše, manje truda uložiti u prethodni *research*, pa na temelju zastarjele literature prikazati neki anakroni oblik kitolova, navigacije i sl. (kao što u *Juliju Cezaru* zvone zvona, a u *Macbethu* gruvaju topovi), no takva vrsta nenamjerne *nevjernosti* redovito znači projekciju kasnijega u ranije, a ne ranijega u kasnije (zato, kako rekoh, u Plautovim tekstovima jednostavno ne može biti revolvera). Naime, tamo gdje autori poput Vernea svjesno posežu za nekim tek naslućenim korpusima znanja i tehnologije (podmornica na električni pogon u *20 000 milja pod morem*, 1870.), ili pak i za svoje vrijeme dvojbenim pretpostavkama (kruta planetarna jezgra u *Putu u središte Zemlje*, 1864.), takav je postupak jasno popraćen odmakom, sumnjom ili čuđenjem pojedinih likova čiji se tehnološki horizont, dakle, uvelike podudara s onime autora u vrijeme nastanka djela.

Naravno, što se autorova namjera više pomiče prema izgradnji nekoga alternativnoga, utopijskoga ili distopijskoga, pa i sasvim fantastičnoga, bajkovitoga modela svijeta (u kojemu se, prema definiciji, nitko ne čudi što vuk govori), taj eksplicitni odmak, ta ovakva ili onakva povezanost sa suvremenom društvom, kulturalnom i tehnološkom zbiljom, unutar samoga književnoga teksta mogu biti sve manje naznačeni, pa i gotovo potpuno izostati. Ipak, to i nije neka prepreka, budući da se – kako je rečeno – tekstovi ne pišu i ne čitaju u nekom izoliranom, zrakopraznom prostoru, bez ikakvih podataka o onomu “izvan”. Primjerice, ne računajući s čitateljem dvadesetoga ili nekih kasnijih stoljeća, upoznatim k tomu sa stvarnim ili potencijalnim suodnosom totalitarizma i tehnološkoga usložnjavanja, Orwellov roman *1984*. (1948.) eventualno će se moći shvatiti kao razvučena ljubavna priča, a Huxleyev *Vrli novi svijet* (1932.) niti kao to. S druge strane, televizijske pak serije iz univerzuma *Zvjezdanih staza* (1966–) nagađanjima se verneovskoga tipa (o tomu što bi u sljedećih tristotinjak godina

mogla donijeti interstelarna putovanja) pretežno koriste tek kao okvirnom podlogom za presađivanje starijih književnih i filmskih zapleta, u širokom rasponu od pukoga preuzimanja do kreativnoga propitivanja – zahvaljujući tomu, “razumljive” su široj publici, a u njima bi zacijelo, nakon kraće “pripreme”, mogao “uživati” i svaki školovani Europljanin XVII. st., čak i ako nije osobno sudjelovao u geografskim otkrićima.

Primjer daljnjega koraka prema arhetipskoj, načelno svestremenskoj bajki (pripovjednom žanru u kojemu je, dakle, povezanost sa suvremenom mu društvenom i tehnološkom zbiljom obično svedena na minimum, eventualno kroz dominantne oblike srodstva i osnovne životne uvjete), naravno, univerzum je *Zvezdanih ratova* (1977–), u kojemu je, osim isprepletanja drevnih motiva dobra i zla, ljubavi i mržnje, smrtnosti, oholosti, pada i iskupljenja,¹⁹⁹ većina sprava i spravica – poput već spomenutoga blastera – puka zamjena za sasvim tradicijski mač, luk i strijelu, brod, četveropreg i sl. Također, što se, primjerice, srodstva tiče, iz filmskoga dijela univerzuma ne doznajemo puno – prikazana je samo nuklearna obitelj, vjerojatno ne bez razloga – razina ljudskih prava i proizvodnih odnosa također je samo natuknuta (unatoč raširenoj automatizaciji, gdje gdje postoji ropstvo, sigurnost građana mjestimice je na razini Divljega zapada), a na političkom planu opreka između drevne, umorne republike i mlade, poletne diktature posredno je poveziva i s Rimskim Carstvom (tako je, nesumnjivo, intonirano knjižno izdanje 1970-ih), i sa suvremenim Sjedinjenim Američkim Državama (asocijacije dijela kritičara nakon reakcije na terorističke napade 2001.). Riječju, iako iz univerzuma *Zvezdanih ratova* možemo manje doznati o svagdašnjem životu europskoga kruga, negoli iz *Ilijade* i *Odiseje* o onomu starih Grka, i on prema svojim općenitim postavkama ne bi mogao proizaći iz ljudske civilizacije koja ne bi poznavala barem interkulturalnost, s njome povezanu mogućnost brzih putovanja, automatizirane strojeve, površinu bližih nebeskih tijela i svjetlosnu barijeru.²⁰⁰

U vezi s izloženim “odvagivanjem”, dakle, jedna od češćih pogrešaka odviše je kruta dioba između “književnoga teksta” i “povijesnoga konteksta”, pri kojoj se ili prošla zbilja reduktivno rekonstruira na temelju same književnosti, ili književni tekstovi podvrgavaju tumačenju proizašlom iz neke jednostrano hipostazirane “društvene stvarnosti” u kojoj

¹⁹⁹ Naravno, i njih bi se dalje moglo književno periodizirati. Sasvim priručni primjer – poznato je da motiv smrtnosti vezan uz lik Annakina Skywalkera alias Dartha Vadera nalazimo već u epu o *Gilgamešu*, oholost pak u grčkim tragedijama i starozavjetnoj priči o Saulu. Pad i iskupljenje kroz žrtvu nešto su složeniji – Samson i Sv. Petar mogući su primjeri, a Isus Krist, rekao bih, jedino ako u obzir uzmemo i trenutke sumnje (npr. na križu).

²⁰⁰ Zamislimo li na Žmegačevu tragu izvanzemaljske koji bi razinu zemaljskih znanstveno-tehnoloških spoznaja pokušali rekonstruirati na temelju znanstveno-fantastičnih filmova, bojim se da bi zbog zvuka brojnih eksplozija mogli zaključiti kako naša civilizacija nije znala za međuzvezdani vakuum, osim ako – recimo – ne bi prepoznali da je film Stanleya Kubricka *2001.: Odiseja u Svemiru* (1968.) u tretmanu takvih problema bio za suvremene pojmove “realističan”.

književnost kao takva tobože nema udjela.²⁰¹ “spoznaja da književnost nije autarkična nipošto ne bi smjela potaći misao da se ukinu razlike između *društvene ovisnosti* i *logičke autonomije*, jer je to temeljna distinkcija bez koje su pojmovne zbrke neizbježne. Ako zbog posebnih estetskih i logičkih obilježja književnih tekstova cijelo književno stvaralaštvo možemo smatrati specifičnom ljudskom, društvenom djelatnošću, onda iz toga treba izvesti zahtjev da se taj oblik kreativnosti tretira na njemu primjeren način i da se ne degradira na puku građu opće društvene povijesti.”²⁰²

Nadalje, sjetivši se neprikladnoga načina na koji Jenkins tretira “definitivno spoznatljive činjenice”, treba uzeti u obzir i da spoznajna relevantnost nekoga književnoga teksta ne ovisi o pedantnoj minucioznosti njegovih opisa (nešto slično, sjetimo se, natuknuo je i Bloch). Takva “ekstremna mimeza”, u kojoj je “pri opisivanju lista koji se otkinuo od stabla nužno bilježiti kako je, dok pada, svake sekunde drukčije osvijetljen, kako je nošen postrance, pa sve brže pada itd.”, značajka je primjerice eksperimentalnoga *Sekundenstila* njemačkih književnika Arna Holza i Johannes Schläfa s kraja XIX. st., no njega je nemoguće primijeniti na dulja zbivanja – samo za opis umiranja jednoga mladića ranjenoga u dvoboju autorima je trebalo punih 28 stranica. Kako ispravno primjećuje Žmegač, jedan od paradoksa toga nastojanja je što “količina detalja ide na štetu količine u ekstenziji, na štetu širine”, pa bi takav “naturalistički pripovjedni stil” dokinuo “naturalizam kao sociološko-deterministički program”.²⁰³ Iz istih razloga – a o sažimачkoj sposobnosti jezika i o “dovoljnoj” podudarnosti kao istinosnom kriteriju govorio sam u prethodnom poglavlju – nikada ne bismo mogli napisati povijest I. svjetskoga rata vodeći računa, primjerice, o leticama pojedinih zrna!

Nema sumnje, analogno perspektivnom, selektivnom spoznajnom prinosu historiografskih tekstova, ni “uvjerljivost učinka estetskih tekstova ne ovisi o količini informacija, nego uvijek o načinu kako je proveden izbor iz nekog unaprijed danog

²⁰¹ Na tomu tragu Louis Montrose svojevrsnim geslom novih historista s razlogom upozorava na usporednu “povijesnost tekstova” i “tekstualnost povijesti”, iz kojih – prema mojemu sudu – ipak ne proizlaze sve one konzekvence koje promiče Jenkins, a i dio samih novih historista, u čijim se “interpretacijama može sve, a s njima se ne može ništa.” Usp. D. ŠPORDER, *Novi historizam*, Zagreb 2005., 141.-148. i 159. – U vezi s tim npr. u mnogim radovima iz područja povijesti djetinjstva neosnovano se zaključuje “da je inauguracija književnosti za djecu reakcija na u 17. stoljeću neovisno o književnosti zgotovljenu ideju djetinjstva”. Za kritiku te teze, a i krutosti spomenute dihotomije usp. Marijana HAMERŠAK, *Tvorbe djetinjstva i preobrazbe bajke u hrvatskoj dječjoj književnosti* (doktorska disertacija obranjena 2008. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu), 38.-48. Ili, riječima Zdenke JANEKOVIĆ RÖMER, “O pisanju povijesti i znanju o prošlosti”, 453.: “Ako je literarnost konstituent povijesti, vrijedi i to da je literarno djelo dio stvarnosti, dijelom i njezin proizvod.”

²⁰² V. ŽMEGAČ, n. dj., 30.

²⁰³ *Isto*, 95.-97.

iskustvenog repertoara, odnosno – u tekstovima kojima ne upravlja iskustvo – o načinu kako se „stvarnosnim leksikom” u fantastičnim spojevima oblikuju nove konstelacije.”²⁰⁴

Međutim, od same “uvjerljivosti učinka” povjesničaru su u književnim tekstovima redovito i s razlogom zanimljiviji ta “građa”, taj “iskustveni repertoar” i “stvarnosni leksik” – za razliku od njega, tradicionalni proučavatelj književnosti sklon je uzdižući Brechtovu *Majku Courage* naglasak staviti upravo na “artificijelnost” pa, primjerice, reći da “stotine romana poput na *Zapadu ništa novo* ili *Goli i mrtvi* ne odražavaju totalitet rata, već su puki iskustveni fragmenti”.²⁰⁵ Ili, kako David Šporer sažima Barthesovo mišljenje: “Zato se može kao jednostavno pravilo postaviti sljedeće: što se neki tekst više veže uz okolnosti u kojima nastaje, to se njegove dimenzije s vremenom postupno smanjuju. Tekstovi se, naravno, nikada ne mogu u potpunosti odvojiti od okolnosti u kojima nastaju, i te okolnosti nisu uvijek jednako relevantne. Međutim, ako nisu svi tekstovi jednako višedimenzionalni, oni koji su manje vezani uz okolnosti kojima su potaknuti lakše mogu čuvati višedimenzionalnost jer imaju veću primjenjivost koja vremenski seže dalje od inicijalnog momenta nastanka.”²⁰⁶

Nasuprot tomu, ovaj se rad zanima poglavito tim ishodišnim “iskustvenim repertoarom” (“okolnostima nastanka”), no – naglasiti je – njegova rekonstrukcija neće težiti samo uskoj potrazi za zbiljskim referentima (“početnom dimenzijom”),²⁰⁷ već i pokušaju raščlambe onih razloga zbog kojih je autor nešto odabrao, ispustio, dodao ili izmislio, bili oni estetičke (žanrovsko-konvencijske) ili etičke (društveno-političke) prirode. Pretpostavka je dakle da se – kao i u samoj historiografiji – kulturalnost toga mimetičkoga “diskursa” ili “kôda” dade “probiti” primjenom općih istraživačkih pravila, osim ako ju ne definiramo u toliko širokom značenju kojim se dokida svaki njezin analitički smisao. Ili, drugim riječima, čak i književna *fikcija* – kao nešto što nije ni *istina* niti *laž*, nego *izmišljeno*, izmaštano, ono *kao da*²⁰⁸ – ima svoje granice, omeđene mogućnostima ljudskog iskustva u danoj kulturi.

²⁰⁴ Isto, 97.

²⁰⁵ Isto, 90. – Tako i Ivo Vidan ističe da je spomenuti roman *Moby Dick* jedan od vrhunaca američke književnosti “usprkos činjenično-opisnom balastu”. Ivo VIDAN, “Pogovor”, Herman MELVILLE, *Moby Dick ili Bijeli kit*, Zagreb 1985., 538.

²⁰⁶ D. ŠPORDER, *Status autora*, 36.-37. – Slijedom izloženih Barthesovih misli, teško je izbjeći zaključak da *Zvezdani ratovi* i *Zvezdane staze* lakše čuvaju svoju višedimenzionalnost od *Rata i mira*, *Posljednjih Stipančića* i *Švejka*, pogotovo pak od *Vrloga novoga svijeta* i *Putu u središte Zemlje*. Time ne želim reći ni da je Barthes u krivu, niti da je loše ako je u pravu, nego da književnosti očito možemo jednakopravno pristupati i tražeći u njoj jednu jedinu, što produbljeniju dimenziju, analognu onom odsječku zbilje koji nas u tom trenutku zanima, pa bila to propast senjskoga brodarstva, totalitarni nadzor ili romantična ljubavna veza.

²⁰⁷ Kako je to, primjerice, u vezi sa *Švejkom* učinjeno u žanrovski osobitom interpretativnom pomaganju *Encyklopedie pro milovníky Švejka*, sv. 1-2, Prag 1998–1999., o kojemu svoje članke npr. imaju i stvarna gostionica Kod kaleža, i natporučnik Lukaš i satnik Sagner, Hašekovi stvarni zapovjednici.

²⁰⁸ Usp. Andrea ZLATAR, *Istinito, lažno, izmišljeno*, Zagreb 1989., 43.-47.

3.2.4. Književnost i autor

Ako je – uvažavajući sve teorijske prigovore – dobar dio književnosti kao takve izravno ili neizravno spoznajno relevantan, i ako k tomu uz određeni oprez može poslužiti kao povijesni izvor, očekivati je da to još u većoj mjeri vrijedi za autobiografske tekstove, kojima se uvriježilo pripisivati kvalificiranu, “nefikcionalnu” razinu referentnosti prema zbilji. Osim toga, za razliku od samoga načela “selektivnosti”, koje književnu od historiografske matice razlikuje većim, ali ipak tek stupnjem slobode u aranžiranju toga “iskustvenoga repertoara”, autobiografski tekstovi prepoznatljivi su i povlasticom autorskoga govora o samome sebi, točnije objavljivanjem prethodno nedostupnoga, tajnoga “unutarnjega svijeta”. Ono, naravno, može biti više ili manje iskreno, više ili manje vjerno, no – poput introspekcije u psihologiji – za proučavanje nekih je vidova ljudske djelatnosti praktički nezaobilazno. I ne samo to, ako je autor shvaća kao u književnom pogledu rubni izražajni oblik, kao neku vrstu ispovijesti ili ovjerovljenoga iskaza o zbilji (svjedočanstva), koji stoga ne pretendira na “lijepo”, umjetnički “vrijedno” ili “trajno”, čak ni u smanjenom opsegu svojstvenom realističkom romanu, u njezin “iskustveni repertoar” mogu ući i neke sastavnice zbilje kojih se književna matica danoga razdoblja još skanjuje obraditi. No, o tomu kasnije, u poglavljima o autobiografiji i hrvatskom korpusu. Prije svega potrebno je reći još nekoliko riječi o toj zagonetnoj osobi – autoru, a posebice o relevantnosti njegove namjere.

Odnos teksta i njegova autora, točnije autorova odgovornost za smisao i značenje književnoga teksta, jedno je od – dugoročno gledano – najspornijih mjesta u proučavanju književnosti. Pišući o toj temi – analogno Šporerovim zapažanjima o dvama ključnim izvorima za tumačenje književnosti – Compagnon u glavnim crtama razgraničava dva temeljna gledišta: “Stari je naslijeđeni nazor smisao djela poistovjećivao s autorovom namjerom; bio je uvriježen u doba filologije, pozitivizma, historizma. Moderni (i više ne tako nov) naslijeđeni nazor prokazuje mjerodavnost autorove namjere da bi se odredili ili opisali smislovi djela; proširili su ga ruski formalizam, američki novi kritičari i francuski strukturalizam.”²⁰⁹ Naličje toga sukoba je “prijepor između pristaša književne *eksplikacije* (objašnjenja) kao istraživanja autorove namjere (u tekstu treba tražiti što je autor htio reći) i zagovornika književne *interpretacije* kao opisa smislova djela (u tekstu treba tražiti što on kaže, neovisno o namjerama njegova autora)”, pri čem se u novije doba “kao mjerilo književnoga smisla” ističe i čitatelja.²¹⁰ Načelno pritom gledano, “važnost koja se pridaje

²⁰⁹ A. COMPAGNON, n. dj., 49.

²¹⁰ Isto, 49.

posebnim osobinama književnoga teksta (literarnosti) obratno [je] razmjerna udjelu koji se priznaje autorovoj namjeri”, pa spomenuti a i neki kasniji zahvati koji “inzistiraju na tim posebnim osobinama autoru pripisuju prigodnu ulogu [...] da bi proučavanju književnosti osigurali neovisnost naprama povijesti i psihologiji.”²¹¹ Za one pristupe na drugoj strani, tekst je – kaže Compagnon – pak samo sredstvo, instrument kojim se dopire do te smišljene namjere, poimane naravno u cijelom spektru stupnjeva, a nekad shvaćene i kao nesvjesne, odnosno otuđene – za freudovce u tom slučaju pojedinačne, za marksiste skupne.²¹²

Nasuprot, dakle, *autorskoj namjeri* kao tradicionalnom pedagoškom i akademskom kriteriju književnoga značenja, koji je u svom krajnjem, pozitivističkom obliku navodno dokidao problem književne interpretacije – ako se ulaganjem dovoljnoga napora u, primjerice, proučavanje popratne korespondencije i općenito pišćeva životopisa (“biografski autor”), odnosno širega povijesnoga konteksta (u hermeneutičkoj tradiciji), doista može doći do neporecivoga, objektivnoga i konačnoga zaključka o tomu “što je autor htio reći”,²¹³ onda su daljnje tumačenje samoga teksta, književna kritika i teorija suvišni – javlja se stoga još od kraja XIX. st. isticanje uloge neosobnoga, anonimnoga *jezika*: “autor nikada nije više od slučaja pisanja, isto kao što *Ja* nije ništa više doli slučaj kad kažem *Ja*”, on je subjekt u gramatičkom ili lingvističkom smislu, “papirnato biće”, a ne psihološka “osoba”.²¹⁴

Cijeli taj razvoj, od biografskoga autora, do autora kao papirnata bića, čini se, u svojoj je srži motiviran težnjom da se – u skladu s pojednostavljeno percipiranom metodologijom egzaktnih znanosti, a nasuprot pojedincima poput Wilhelma Diltheya – neizvjesna, “neznanstvena” interpretacija zamijeni nekim opipljivijim, “činjeničnim” uporištem, po mogućnosti formuliranim u obliku zakona.²¹⁵ No, kao i u historiografiji, i ovdje se javilo

²¹¹ Isto, 50.

²¹² Isto, 50.

²¹³ Usp. D. ŠPORER, *Status autora*, 35.: “Iz onog prvog stava – povezivanja književnosti sa zbiljom – proizlazi usmjerenost na autora. Ako književnost preslikava zbilju, a to čini posredovanjem autora, tada se kao jasan i prilično egzaktni put za tumačenje književnih djela nameće bavljenje autorom. Pozitivne činjenice iz života autora daju čvrste koordinate za objašnjavanje različitih elemenata djela: od stila do sadržaja, od tema kojima se neki autor bavio do obrade kakvoj su one podvrgnute u posredovanju između iskustva i papira.”

²¹⁴ A. COMPAGNON, n. dj., 52.-53.

²¹⁵ “We can – and in the case of the manifestations of human life, should try to – make empathetic sense [*verstehen*, razumjeti – F. H.] of what takes place by looking for the perspective from which these manifestations appear to be meaningful and appropriate. Part of the positivistic project, however was to show that there is no need and no place for empathetic sense in science. If the meaning and the appropriateness of human actions are to be accounted for by science in a systematic and generally accessible framework, this should be done, according to the positivists, by investigating objective patterns of behaviour and not by telling stories about how these patterns look from the necessarily perspectivist point of view of the people on scene [...] actions are to be explained [*erklären*, objasniti – F. H.] by subsuming them under general, contingent, empirical, causal laws that connect mental states of individual agents (in particular, their beliefs and desires) to their actions, that is, their overt bodily movements.” Jan BRANSEN, “Verstehen and Erklären, Philosophy of”, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 24, 16 168.

pitanje – gdje je ta čarobna granica između “činjenica” i “interpretacija”? Nisu li i u proučavanju književnosti takve “činjenice” samo zaključci neke prikrivene, “fiksirane” – sjetimo se Jenkinsova upozorenja – zamrznute interpretacije? Na koji su nam to način “dostupne” pojedinosti iz autorova života, ili taj hipostazirani “društveni kontekst”? Očito, ne na neki sasvim izravni, lišen moguće problematizacije!²¹⁶ S druge, dakle, strane, i put koji su usredotočenjem na “objektivne”, ne-osobne i ne-društvene koncepte poput “književnoga postupka” nastavili ruski formalisti završio je u sjevlasti *jezika* kao takvog, odnosno u uspostavi heterogenih, pojedinačnih čitateljskih iskustava kao jedinoga kriterija tumačenja.²¹⁷

No, što se to sa samim jezikom može učiniti – ne dobiva li on pak svoje značenje tek ako postoji neka skupina ljudi što se njime koristi? Isto tako, ne gravitiraju li ta pojedinačna čitateljska iskustva odnosno interpretacije ipak nekom zajedničkom nazivniku, kako su to za historiografiju tvrdili još Bloch, Carr i Elton? Ako da, koji je tomu razlog? Nisu li književni tekstovi – izravno ili manje izravno – ipak posljedica djelatnosti neke osobe, živuće u nekom prostoru i vremenu, pa u Plauta zato, ponavljam dosjetku, nema revolveraških obračuna? S druge strane, zar je nužno da autorska namjera (intencija) obuhvaća isključivo svjesnu djelatnost, planiranu u svakom svom pojedinačnom koraku? – John Searle pisanje je, primjerice, usporedio s pješačenjem, koje nema sumnje, poduzimamo smišljeno, no ipak nimalo ne vodeći računa o radu pojedinih mišića: “pjesnik pišući ne misli o implikacijama riječi, ali iz toga ne slijedi da te pojedinosti nisu namjerne niti da pjesnik nije htio izreći značenja koja se pridružuju dotičnim riječima.”²¹⁸

Smrt autora – Barthesova sintagma skovana prema starom Nietzscheovu uskliku o smrti Boga – jedno je od ključnih teorijskih ishodišta.²¹⁹ Nema sumnje, kako god je shvatili, očividno je da – kao i s onim iskidanim papirićima što se mogu rabiti i za čitanje i za klimavi stol i za potpalu – doista nema policajca koji bi čitatelja doslovce mogao natjerati da književni tekst konzumira na jedan a ne na neki drugi način. Autor kao neka vrsta tiranina ili proročišta, koji jedini može odrediti “objektivno” valjanu, obvezujuću interpretaciju doista jest mrtav – točnije rečeno, nije nikada ni živio!

²¹⁶ D. ŠPORDER, *Status autora*, 35.: “Međutim pozitivne činjenice iz života mogu biti – i bile su – vrlo lako podvrgnute pukim nagađanjima u bavljenju autorovom biografijom kao sredstvom rekonstrukcije njegove intencije. U tom se pristupu tako miješalo dva niza podataka – s jedne strane provjerljive činjenice života i s druge strane intencije koje se najčešće ne mogu provjeriti i definitivno potvrditi.”

²¹⁷ A. COMPAGNON, n. dj., 74.

²¹⁸ *Isto*, 102.-103.

²¹⁹ *Isto*, 51.-54., 72.-74. i D. ŠPORDER, n. dj., 36.-46.

Nasuprot tomu, upozorava Compagnon, ovisno o svrsi s kojom pristupamo tekstu – poput Champolliona nad zagonetnim Kamenom iz Rosette²²⁰ – možemo se još uvijek odlučiti za neku konkretnu “strategiju” čitanja, vođenu bilo potragom za onim što tekst kaže s obzirom na njemu svojstveni izvorni (jezični, povijesni, kulturni) kontekst, bilo s obzirom na kontekst koji je suvremen čitatelju.²²¹ Nema sumnje, taj izbor podložan je u najmanju ruku načelnom opravdanju, kao i odabir teme, perspektive i pristupa u historiografiji.

Međutim, ne samo to – jednom kada smo taj izbor proveli, ostajući u okviru dotične “strategije”, primjerenost, poopćivost, intersubjektivnost pojedinih interpretativnih koraka ovisit će o njihovoj koliko-tolikoj usklađenosti s onim što sam nazvao općim istraživačkim pravilima. Ta će ovisnost, naravno, biti još i veća, ako nas – kao u ovom radu – poglavito zanima onaj u teoriji tako prijeporni, spoznajni ili zbiljski sloj značenja, shvaćen kao Aristotelov “govor o općem”, ali i kao Žmegačev pojedinačni “iskustveni repertoar”. Nema sumnje, zbog kompleksnosti predmeta, te je interpretativne korake u proučavanju književnosti nerijetko još i teže negoli u historiografiji učiniti dovoljno transparentnima (obrazloženima), no jedan od temeljnih znanstvenih postulata jest da se to barem pokuša.

U stvari, Compagnon pokazuje da čak i oni koji proklamiraju teze o *smrti autora* rabe pojmove koji su smisleni samo uz istodobno priznanje namjere.²²² Uloga namjere, slijedi iz rečenoga, još je i veća ako u tekstu tražimo ono što on kaže s obzirom na sebi svojstveni izvorni kontekst, a za određenje autobiografije mogla bi biti i ključna. Čini se, naime, da se upravo ona nalazi na sjecištu spomenutih dviju piramida.

²²⁰ A. COMPAGNON, n. dj., 105.

²²¹ Isto, 88. – U pogledu pravnih normi analogan je izbor između subjektivno-statičkoga i objektivno-dinamičkoga tumačenja, naime apsolutna vezanja norme uz osobu i volju ishodišnoga stvaratelja ili pak prilagodbe njezina značenja društvenim shvaćanjima u trenutku primjene. Berislav PERIĆ, *Država i pravni sustav*, Zagreb 1992.⁵, 237.-253.

²²² A. COMPAGNON, n. dj., 74.

4. AUTOBIOGRAFIJA IZMEĐU POVIJESTI I KNJIŽEVNOSTI

4.1. Prethodne napomene

Na početku, nekoliko terminoloških pojašnjenja – za razliku od dobrog dijela autora, pod *autobiografijama* u najširem, naslovnom smislu, u ovom radu podrazumijevam sve vrste govora ili pisanja o sebi, neovisno o tomu imaju li oblik dnevnika,²²³ memoara,²²⁴ autobiografije u užem smislu,²²⁵ pisma, anketnoga lista, neke druge isprave ili pak (snimljenoga) usmenoga kazivanja (*priča o životu*), te bez obzira na to jesu li u stihu ili u prozi, objavljeni (monografski, u periodici, na nosaču slike i/ili zvuka), ili neobjavljeni. Načelno, dakle, autobiografiju (u tom općem, naslovnom smislu) ne doživljam kao posebni književni žanr, nego kao krovni pojam za cijeli niz izražajnih načina što ih neki autori – ovisno o polazištu na koje se oslanjaju – obuhvaćaju ili opisuju sklopovima poput *autobiografistike*, *autobiografskoga akta*, *autobiografskoga diskursa*, *autobiografske aktivnosti*,²²⁶ odnosno *životne pripovijesti* (*life narrative*).²²⁷

Zapravo, za potrebe ovoga rada moguće pristupe autobiografiji valja dodatno uopćiti, i svesti ih na dva osnovna, no nerijetko isprepletena ishodišta, ono koje ponajprije vodi računa o njezinoj informativnosti ili referentnosti (autobiografija kao historiografski izvor), ali i ono posvećeno unutarnjim, oblikovnim, jezičnim odnosno umjetničkim postupcima (autobiografija kao književna tvorevina). Naime, prema mišljenju Andree Zlatar Violić, upravo “u toj dvostrukosti autobiografskih tekstova, činjenici da se u njima istodobno susreću dva načela proizvodnje diskursa, načelo fikcionalizacije i težnja za stvaranjem (privida)

²²³ Kao temeljna značajka dnevnika općenito se – ali ne nužno – uzima naizmjenično zapisivanje s manjim vremenskim odmakom, npr. iz dana u dana ili iz tjedna u tjedan, koje najčešće nije namijenjeno neprerađenoj objavi. H. SABLIĆ TOMIĆ, “Dnevnik”, *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 1, Zagreb 2010., 386.-388.

²²⁴ Memoarima se pak redovito nazivaju autobiografski zapisi s retrospektivnim osvrtom (“sjećanjima”, “uspomenama”) na šire društveno okruženje, u kojemu je autor obično imao i neku istaknutu, javno prepoznatljivu ulogu. S obzirom na to, najčešće su predviđeni za javno čitanje. ISTA, “Memoari”, *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 3, Zagreb 2011., 61.-63.

²²⁵ Dio književnih povjesničara i teoretičara, naime, termin “autobiografija” pridržava za osebujan, na sebe odnosno na razvoj vlastite osobnosti usredotočeni (“autoreferencijalni”), retrospektivni način pisane obrade autorova života što se – povezano s prosvjetiteljskim poimanjem subjekta – u europskom kulturnom krugu javio u XVIII. st., kada je prvi put zabilježen i sam naziv. A. ZLATAR, “Autobiografija”, *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 1, 70.-72. U vezi s tim, teškoće skopčane sa žanrovskim odrednicama srednjovjekovnih autobiografskih oblika raščlanjuje ISTA, *Ispovijest i životopis*, Zagreb 2000., 21.-78.

²²⁶ Za pregled vidi *isto*, 34.-35.

²²⁷ Tako npr. Sidonie SMITH i Julia WATSON, *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*, Minneapolis–London 2001., 3.-4. – Za opsežnu bibliografiju vidi *isto*, 227.-267. – U postupku finalizacije pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu nalazi se za naslovnu temu relevantan doktorski rad Marije Ott Franolić, kojoj zahvaljujem na poticajnoj razmjeni mišljenja.

istinosnog, provjerljivog i stvarnonosnog teksta, valja tražiti razloge zašto je u suvremenom hrvatskom proučavanju književnosti tema autobiografije još uvijek zanemarena.”²²⁸ Moja je ključna teza, naravno, kako se te dvije razine ne mogu potpuno odvojiti, čak ni ako nam je interes primarno usmjeren proučavanju jednoga relativno nedavnoga zbiljskoga zbivanja poput I. svjetskoga rata.

4.2. Kratka povijest proučavanja autobiografije

Prije svega, da ne bi bilo zabune – u odjeljku o *metajeziku* spomenuti proces razdvajanja književnosti i historiografije, kojega se u europskom kulturnom krugu, dakle, običava pratiti od njihovih zajedničkih judeokršćanskih i helenskih ishodišta, a na temelju uopćenih i nestalnih kriterija poput njihovoga predmnijevanoga odnosa prema zbilji (fikcionalno/nefikcionalno), jeziku (pjesnički/znanstveni) i svrsi (zabava/pouka), nije se uvijek odvijao pravocrtno.

Nema spora, analogno negdašnjem priznanju romaneskne proze, koja je još prije nekoliko stoljeća kao reprezentativni oblik zamijenila ep, proučavatelji književnosti u svoj su predmet posljednjih pola stoljeća sve spremniji uvrstiti tzv. nefikcionalne žanrove (autobiografija u užem smislu, memoari, dnevnik, putopis, esej),²²⁹ a poučna, informativna uloga književnosti (staro načelo *dulce et utile*) i dalje se uzima u obzir, makar i kao potraga za raznim inačicama onoga *što pisac nije htio reći*. I dok je znatan broj autora prozne književne žanrove poput realističkoga romana nekada legitimirao upravo njihovom sličnošću s historiografskim diskursom te eventualnim većim mogućnostima u istinolikom prikazu pojedinih osoba ili društvenih panorama, od 1970-ih naovamo pojedini teoretičari pokušavaju dekonstruirati sam pojam historiografske istine, promičući – među ostalim – tezu kako je i samo povijesno istraživanje uvjetovano književnim postupcima organizacije teksta. S nekima od njih susreli smo se već u prethodnim poglavljima, gdje sam nastojao pokazati da ta uvjetovanost – premda zasigurno znatna – ne mora biti potpuna pa ni pretežna, a i da se, nadalje, i sama književnost, ili barem njezini veliki dijelovi, mogu uzeti kao spoznajno relevantni. Pritom izražene nedoumice – pokušao sam naznačiti – dobrim su dijelom plod sve razvedenije strukovne specijalizacije, u kojoj se slijedom sve opsežnije proizvodnje

²²⁸ A. ZLATAR, *Autobiografija u Hrvatskoj. Nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika*, Zagreb 1998., 5.

²²⁹ D. DUDA, *Priča i putovanje*, 7.-10.

znanstvenih (i paraznanstvenih) tekstova istraživači sve više zatvaraju o svoje sve uže odsječke pojedinih vidova zbilje, a čak i transgeneracijski misaoni tijekovi izoliraju zapadajući bilo u skeptičku bilo u jednu od metafunkcionalnih, slastičarskih krajnosti (sjetite se svih onih samoživih i stoga svadljivih patuljaka).

Kako bilo, kada govorimo o povijesti proučavanja autobiografije i o njezinom trnovitom putu do priznanja, koje – čini se – i nije baš postignuto jednom za svagda, uputno je krenuti od konstituiranja moderne povijesne znanosti. Naime, matica profesionalne historiografije druge polovice XIX. i prve polovice XX. st., pod utjecajem Rankea i njegovih nasljedovatelja te s obzirom na pretežni interes za političku događajnicu,²³⁰ rabila je autobiografske tekstove – i to, sasvim logično, gotovo isključivo memoare utjecajnih (“velikih”) ljudi – kao sekundaran, manje pouzdan izvor, nasuprot pravnim i političkim ispravama.²³¹

Pri takvom su elitističkom pristupu ostali i Dilthey – za kojega je, u sklopu alternativno zamišljene “duhovne povijesti” (*Geistesgeschichte*), autobiografija kao predstupanj pravoga povijesnoga mišljenja štoviše bila “najviši i najpoučniji oblik u kojem se susrećemo s razumijevanjem života”²³² – te njegov zet Georg Misch, koji se pri sastavljanju višesveščane povijesti autobiografije također vodio prisutnošću autora u javnom životu i njegovom “reprezentativnošću” za danu kulturu.²³³

Kako god, upravo rankeovsko zanimanje za “stvari kakve su doista bile” potaknulo je već polovicom XIX. st. neke vojne pisce na prikupljanje autobiografskih iskaza nižih časnika kako bi se rekonstruirale prošle bitke – u Velikoj Britaniji toga se, primjerice, prihvatio satnik William Siborne, u Francuskoj pak pukovnik Ardant du Picq.²³⁴ No, o tomu kasnije, u odjeljku o vojnoj povijesti.

Mimo takve autobiografije nastale “na zapovijed”, na prijelazu u XX. stoljeće, zahvaljujući ne samo neporecivom širenju pismenosti i književne proizvodnje općenito

²³⁰ Usp. M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 120.-137.

²³¹ Prue CHAMBERLAYNE i dr., “Introduction”, *The Turn to Biographical Methods in Social Science* (ur. P. Chamberlayne, Joanna Bornat i Tom Wengraf), London–New York 2005., 3. te, opširnije, Mirna VELČIĆ, *Otisak priče: intertekstualno promišljanje autobiografije*, Zagreb 1991., 116.-133.

²³² Navod prema S. SMITH i J. WATSON, *Reading Autobiography*, 112. te A. ZLATAR, *Ispovijest i životopis*, 38., gdje se, među ostalim, potpuniye prenosi Diltheyeva misao: “Autobiografija je samo jedna samorefleksija čoveka o njegovom životnom toku, koja je dobila književni izraz. Ali takva samorefleksija obnavlja se na izvesnom stepenu u svakoj individui. (...) Samo ona omogućuje istorijsko viđenje. Moć i širina vlastitog života, kao i energija refleksije o njemu – temelj je istorijskog viđenja. Jedino ona omogućuje da se ulije drugi život beskrvnim senkama prošlosti. Njena povezanost s bezgraničnom potrebom čoveka da se unese u tuđu egzistenciju, da u njoj izgubi vlastito ja – čini velikog povjesničara.”

²³³ S. SMITH i J. WATSON, n. dj. 84.-85., 113.-117. – O Mischu usp. i A. ZLATAR, *Ispovijest i životopis*, 28.-33.

²³⁴ John KEEGAN, *The Face of Battle*, s. l., s. a., 68.-70., 119.-121.

(dakle, povećanju broja mogućih autora i čitatelja) – prosuđuje se – nego i raspravi podložnijim fenomenima poput sve izraženije individualizacije prosvjetiteljski ili romantičarski poimanoga subjekta, zamisli o neograničenom napretku, pojave školovanoga i samosvjesnoga radništva te općenito sve prisutnije demokratizacije (s revolucijama ili bez njih), najposlije i psihoanalitičke refleksivnosti kao puta u nesvjesno, a kao nastavak već ranije proširenoga trenda vođenja rukopisnih dnevnika,²³⁵ na Zapadu je došlo do novoga vala znatnoga porasta broja objavljenih autobiografskih tekstova.²³⁶

S druge strane, kao što je historiografija imala – ili još uvijek ima – svoje privilegirane “velike” teme i “primarne” izvore (o tomu još u jednom od sljedećih poglavlja), tako su i proučavanje književnosti, odnosno znanost o književnosti (povijest, kritika i teorija), ovisno o razdoblju i autoru – nešto sam već natuknuo – favorizirali ep, roman, lirsku pjesmu i dramu.²³⁷ U angloameričkom se svijetu, navode Smith i Watson, Mischovo djelo polako proćulo tek 1950-ih, i to u oporbi prema utjecajnoj Novoj kritici, koja je književne tekstove (i žanrove) također cijenila prema njihovoj samostalnoj estetskoj vrijednosti, najpotpunije postizivoj “nerješivom višeznačnošću”, pa su – primjerice – za njezina predstavnika Williama Wimsatta autobiografije bile tek svojevrsne marginalije uz prava umjetnička djela, bilješke “o tom što je autor htio reći”, a što prosuditelja-kritičara nipošto ne mora obvezivati (moguće odgovore na to pitanje podrobnije sam obradio u prethodnom poglavlju).²³⁸

Kako bilo, upravo na tragu Diltheya i Mischa bio je ustanovljen zapadnjački kanon nezaobilaznih autobiografija “velikih” ljudi (ponajprije, dakle, u kulturnopovijesnom smislu), kojemu su proučavatelji književnosti postupno počeli pozornije pristupati.²³⁹

Za razliku od te dvojice pripadnika prvoga vala, koji su – protiveći se, doduše, zamislila o nekoj trajno fiksiranoj ljudskoj prirodi – autobiografije doživljavali poglavito kao izvještaj lako usporediv s dokumentarnim izvorima, a naročito kao, vidjeli smo, nezaobilazno polazište za empatično oživljavanje prošlosti, proučavatelji druge polovice 1950-ih te 1960-ih (Georges Gusdorf, Francis R. Hart, Karl Joachim Weintraub) – polazeći, nije teško pogoditi, od Marxovih, Freudovih i de Saussureovih teza – počeli su, među ostalim, sve više problematizirati samo autorsko sebstvo, neovisnost subjekta i bezinteresnost njegovih

²³⁵ Općenito o procesima europske individualizacije – u kojima su autobiografije (u užem smislu), dnevnici i korespondencija imali zapaženu ulogu – usp. Richard VAN DÜLMEN, *Otkriće individuuma 1500.–1800.*, Zagreb 2005., napose 69.-88.

²³⁶ S. SMITH i J. WATSON, n. dj., 111.-113.

²³⁷ J. CULLER, *Književna teorija*, 86.-88. i D. DUDA, *Priča i putovanje*, 7.

²³⁸ S. SMITH i J. WATSON, n. dj., 117.-118. Usp. William WIMSATT i Monroe BEARDSLEY, “Intencionalna zablude”, *Suvremene književne teorije* (ur. Miroslav Beker), Zagreb 1999., 223.-235.

²³⁹ S. SMITH i J. WATSON, *Reading Autobiography*, 119.-122.

namjera, racionalnost njegove svijesti te transparentnost jezika,²⁴⁰ pri čem je ubrzo prevladalo mišljenje kako autobiografiji valja pristupati kao stvaralačkom činu, a ne kao pukom “prijepisu prošlosti”. Time je i glavnina autobiografskih oblika uspostavljena kao književni žanr, pogodan za književnoteorijsku klasifikaciju i književnopovijesnu obradbu na način analogan pristupu već priznatim žanrovima.²⁴¹

Nakon 1965. neka su od navedenih pitanja – napominju Smith i Watson – još radikalnije zahvaćena u radovima filozofa ili teoretičara Barthesa, Derrida, Foucalta, Jacquesa Lacana, Louisa Althussera i drugih, u kojima je subjekt jezično, ideološki ili kulturalno konstituiran (i bitno ograničen),²⁴² značenje nestalno, pamćenje i zaborav počesto traumatski uvjetovani, a pojmovi poput istine i kronološkoga vremena povijesno i prostorno promjenjivi.²⁴³ Štoviše, potkraj 1970-ih Paul de Man označio je autobiografsku prozu kao neizbježno samozavaravajuću praksu, koja nam ne predodžuje neki neovisni, realno egzistirajući “život”, već ga – kao u svakoj drugoj fikciji – sama “stvara” na temelju tehničkih zahtjeva žanra ili, u njegovu tumačenju (srodnom tadašnjem dekonstruiranju historiografske istine),²⁴⁴ tek figure, tropa čitanja ili razumijevanja: “Smrt je preneseno ime za jezičnu teškoću (kategoriju), a obnova od smrtnosti posredstvom autobiografije (posredstvom prosopopeje glasa i imena) lišava i razobličava (defiguriše) upravo u onoj meri u kojoj obnavlja. Autobiografija velom pokriva razobličenje uma čiji je sama uzrok.”²⁴⁵

S druge strane, kako bi očuvao upravo referentnost glavnine autobiografskih tekstova u odnosu na zbilju, tj. njihovu nefikcionalnost (i s tim u vezi razlikovnost prema romanu i

²⁴⁰ Primjerice, na tomu je tragu Weintraub promicao “sagledavanje povijesti i razvoja epoha putem izlučivanja teorija o individualitetu što su bile stvarane u pojedinim epohama, odnosno identificiranjem načina samopredstavljanja i samopoimanja. Ljudi uvijek slijede neki model individualiteta, tvrdi Weintraub, videći u njemu vrijednost koju treba oponašanjem dostići. Hipostazirani model jest ideal: najjasnije on je dat u sklopu kršćanskih ideja što su oblikovane u *Imitatio Christi*”. A. ZLATAR, *Ispovijest i životopis*, 85.

²⁴¹ S. SMITH i J. WATSON, n. dj., 122.-129. Usp. Linda ANDERSON, *Autobiography*, London–New York 2005., 4.-5.

²⁴² “For Jean-François Lyotard, for example, the notion of a self apart from language derives from an anthropocentric view of the nature of meaning which can be challenged. Selves, on this account, are not situated in a language-independent realm, nor are their attitudes, dispositions and intentions alone sufficient to secure an epistemological foundation for knowledge. Rather, such things as intentions, dispositions and interests are realised in and through language.” Peter SEDGWICK, “Self”, *Cultural Theory*, 349.-359.

²⁴³ S. SMITH i J. WATSON, n. dj., 129.-135. Usp. L. ANDERSON, n. dj., 60.-91. te J. CULLER, *Književna teorija*, 68.-81. – Znamenito djelo Jamesa Olneya *Metaphors of Self: The Meaning of Autobiography* (1972.) autorice svrstavaju upravo na razmeđe drugoga i trećega vala.

²⁴⁴ O Haydenu Whiteu stoga usp. i M. VELČIĆ, *Otisak priče*, 102.-112.

²⁴⁵ Paul DE MAN, “Autobiografija kao raz-obličenje”, *Književna kritika*, 19/1988., br. 2, 127. – “Tako ispada da je autobiografski subjekt više retorički konstrukt nego identitet oblikovan iz amorfne subjektivnosti u govor, više posljedica namještanja u procesu pripovijedanja, nego otisak zbiljske osobe u određenom pripovjednom modusu. [...] ‘Oda individualnosti’ i sistematsko inzistiranje na autoru-osobi i na ‘osobnosti iskustva’ ispadaju da su dug naivnih uvjerenja. [...] Sve to upućuje da riječi mogu biti stvarne, ali njihova materijalnost i sve što one otvoreno kažu ipak je nadomjestak za to što one ne mogu uključiti. [...] Zato bi se moglo reći da je autobiografija diskurs, a budući da je diskurs, ona je utemeljena u fikciji.” M. VELČIĆ, *Otisak priče*, n. dj., 28.-29.

biografiji), francuski književni povjesničar Philippe Lejeune uveo je 1975. pojam implicitnoga “autobiografskoga ugovora” između čitatelja i pripovjedača u kojemu se slijedom tekstualnih ali i juridičkih putokaza ustanovljuje da su autor (tj. onaj čije ime piše na koricama ili drugdje), pripovjedač i lik istovjetni,²⁴⁶ iako – što je razradio u jednom od kasnijih tekstova – čitatelj, kako rekoh, može odabrati i druge strategije čitanja.²⁴⁷

Usporedno s tim, u sredini druge polovice XX. st. pojavili su se i književni pristupi usmjereni poglavito na propitivanje odabira spomenutoga autobiografskoga kanona “velikih” ljudi – zanimanje za zapostavljene, “marginalizirane” ili “isključene”, o kojemu će još biti riječi, istaknulo je ne samo životna iskustva odnosno autobiografije žena (feministička kritika), tvorničkih radnika, robova i raznih manjinskih skupina (u pogledu spolnih sklonosti, narodnosne pripadnosti itd.) razvijenih zemalja Zapada, nego i stanovništva u državama tzv. Trećega svijeta (postkolonijalna kritika), koje je – kako neki, primjerice, ističu – bilo u podređenom (“subalternom”) odnosu čak i prema spomenutim nepriviligiranim pripadnicima tzv. Prvoga i Drugoga svijeta. Uglavnom, budući da se smislenost autobiografskoga – nerijetko pravednički gnjevnoga – progovaranja takvih “zakašnjelih subjekata” može osporavati, ili barem učiniti dvojbenom pozivanjem na ionako ne uvijek suglasno tumačene tekstove navedenih autoriteta poput Barthesa, Derridaa i ostalih,²⁴⁸ nimalo ne čudi što se literatura o toj tematici neslućeno proširila, katkad u opreci a katkad uz težnju da se njihove postavke što bezbolnije pa i plodonosno inkorporiraju.²⁴⁹

Na užem pak području književnoteorijskoga pristupa autobiografiji sličan se nemali obrat potkraj 1980-ih zbio posmrtnim otkrićem de Manove kolaboracionističke i antisemitske

²⁴⁶ Usp. Philippe LEJEUNE, “Autobiografski ugovor”, *Gordogan*, 11/1990., br. 31-33, 248.-273. – U skladu s tim, Lejeune autobiografskim romanom naziva “fikcionalne tekstove u kojima čitatelj može imati razloga da, na temelju podudarnosti koje misli da je otkrio, sumnja kako su autor i lik identični, premda je autor odlučio da tu identičnost zanijeće ili barem da je ne potvrdi.” ISTI, n. dj., 257. Za razmatranje radničkih, seljačkih i obrtničkih “kazivanja o životu” prikupljenih pomoću magnetofona usp. pak ISTI, “Autobiografija onih koji ne pišu”, *Gordogan*, 18/19/1997.-1998., br. 43-44, 63.-83. Općenito o razvoju njegovih teza A. ZLATAR, *Autobiografija u Hrvatskoj*, 149.-168.

²⁴⁷ S. SMITH i J. WATSON, *Reading Autobiography*, 139.-140. Usp. L. ANDERSON, *Autobiography*, 2.-3., 12.-15.

²⁴⁸ “Kad bismo inzistirali da nam se u duhu razlikovnih obilježja u koja su vjerovali strukturalni naratolozi odgovori na pitanje o tome što dijeli autobiografiju od fikcije u prvom licu, taj koji bi se držao teze da se sve u tekstu događa u okvirima jezika, bio bi primoran ustvrditi da je pitanje pogrešno. Naime, govore li naše pripovijesti o događajima u kojima smo uistinu sudjelovali, ili o izmišljenim zgodbama, odnose li se osobna imena na živa bića, ili su to pak izmišljeni ljudi, a njihova veza s konkretnim osobama puka slučajnost, strukturalnom naratologu je u krajnjoj instanciji svejedno. Taj je teorijski problem irelevantan u okrilju strukturalističkih učenja. [...] U autobiografskom iskazu, kao i u svakom jezičnom proizvodu, rekli bi strukturalisti, pošiljalac ne sluša toliko to što mu povjerava njegov unutrašnji život, koliko se povinuje nalogu određenoga kôda. [...] Svaki pokušaj da razlikujemo autobiografiju od fikcionalne autobiografije činit će se besmislenim, govorit će poststrukturalisti, jer se u oba slučaja radi o pripovjednim tekstovima, ne o životima.” M. VELČIĆ, *Otisak priče*, 33.-34.

²⁴⁹ S. SMITH i J. WATSON, n. dj., 144.-159. Usp. i L. ANDERSON, n. dj., 86.-91. te J. CULLER, *Književna teorija*, 127.-140.

prošlosti, koja je uputila na mogući “sukob interesa” između njegove zrele teoretizacije pisanja o životu i mladenačkih mu postupaka.²⁵⁰ Na drugi pak način ilustrativni su slučajevi poput onoga s tobožnjom autobiografijom mlade Aboridžinke, za koju se u polovici 1990-ih – no tek nakon nepodijeljenih pohvala kako je sjajno izrazila težnje jednoga naraštaja manjine razapete između tradicijskoga i urbanoga života – ustanovilo da ju je u stvari napisao muškarac europskoga podrijetla.²⁵¹

Kako bilo, premda su autobiografski oblici u hrvatskim krajevima odavno prisutni, preuzevši u razdoblju nakon 1945., štoviše, i jednu od nosivih uloga u “kulturi pamćenja”,²⁵² znatnijega sustavnoga interesa za njihovo načelno proučavanje historiografija nije pokazivala, a i prva se domaća književnoteorijska monografija, spomenuti naslov Mirne Velčić, pojavila tek 1991.²⁵³ Nakon nje slijedila su također već poznata nam djela Andree Zlatare Violić, napokon i ona Vinka Brešića²⁵⁴ te Helene Sablić Tomić²⁵⁵, studija Krležina slučaja Suzane Marjanić²⁵⁶, nešto članaka u periodici te prijevoda,²⁵⁷ a etnološki pak pristupi prepoznali su važnost osobnih (primjerice prognaničkih) svjedočanstava u proučavanju tekućega rata.²⁵⁸

²⁵⁰ L. ANDERSON, *Autobiography*, 15. – O povezanim prijemima usp. Alan SPITZER, “The Debate over the Wartime Writings of Paul de Man: The Language of Setting the Record Straight”, *Historical Truth and Lies about the Past*, Chapel Hill–London 1996., 61.–96.

²⁵¹ S. SMITH i J. WATSON, *Reading Autobiography*, 31.–32.

²⁵² U širokom rasponu od, primjerice, izjava Josipa Broza – dakle, samoga sudionika povijesnih zbivanja – koje se citiralo kao neupitnu istinu, do monografija i zbornika sa sjećanjima boraca Španjolskoga građanskoga i II. svjetskoga rata, a u usporedbi s mnoštvom kojih zasad četverosveščani niz *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990. –1995.: memoarsko gradivo* (2007–) Hrvatskoga memorijalno-dokumentacijskoga centra Domovinskoga rata nipošto ne djeluje impresivno. – Općenito o terminu usp. čitanku *Kultura pamćenja i historija* (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prleđa), Zagreb 2006.

²⁵³ “Autobiografski tekstovi, naime, u našim se prostorima rijetko drže pravom književnošću. Spočitava im se odviše razotkrivena osobnost, pad u svagdašnjicu, pretjerana subjektivnost ili pak memoarska vezanost uz povijesni kontekst, stilska nedotjeranost. U različitim situacijama izvlače se različiti prigovori [...] Za ozbiljnu historiografiju autobiografija je odviše poetična, a nedostatno dokumentirana: ona, bez sumnje, ne pripada području znanosti [sve istaknuto u izvorniku – F. H.]” A. ZLATAR, *Autobiografija u Hrvatskoj*, 5.–6.

²⁵⁴ Npr. antologija *Autobiografije hrvatskih pisaca*, (ur. Vinko Brešić), Zagreb 1997.

²⁵⁵ Helena SABLJIĆ TOMIĆ, *Intimno i javno. Suvremena hrvatska autobiografska proza*, Zagreb 2002. i ISTA, *Hrvatska autobiografska proza. Rasprave, predavanja, interpretacije*, Zagreb 2008.

²⁵⁶ Suzana MARJANIĆ, *Glasovi Davnih dana: transgresija svjetova u Krležinim zapisima 1914–1921/22.*, Zagreb 2005.

²⁵⁷ Uz već sporadično navođene tekstove upozoriti je na dossier “Autobiografija”, *Kolo*, 9/1999., br. 3, 227.–260., zbornike *Autotematizacija u književnosti* (ur. Magdalena Medarić), Zagreb 1996. i *Autor, pripovjedač, lik* (prir. Cvjetko Milanja), Osijek 2000. te knjige Živa BENČIĆ, *Lica mnemozine – ogledi o pamćenju*, Zagreb 2006. i Andreja KOS-LAJTMAN, *Autobiografski diskurs djetinjstva*, Zagreb 2011.

²⁵⁸ Usp. npr. zbornike *Fear, Death and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991–1992* (ur. Lada Čale Feldman, Ines Prica i Reana Senjković), Zagreb 1993. i *War, Exile, Everyday Life. Cultural Perspectives* (ur. Renata Jambrešić Kirin i Maja Povrzanović), Zagreb 1996.

4.3. Kako pristupiti autobiografiji?

4.3.1. “Fikcionalna” i “prava” autobiografija, subjekt i zbilja

Prethodni kratki pregled možda može ilustrirati dio dijakronijski varijabilnih teškoća s kojima se proučavanje autobiografije može susresti, no kao svojevrsan vodič u namjeravanom sinkronijskom pothvatu zacijelo nam neće biti od neke pomoći. Ni u nastavku ne namjeravam ponuditi neki konačni recept, tek izložiti nekoliko glavnih smjernica, kojima ću se voditi u radu na promatranom korpusu.

O temeljnom polazištu, prema kojemu i jezik i književnost više ili manje izravno referiraju na neku izvanjezičnu i izvanknjiževnu zbilju, ili se barem u mnoštvu slučajeva – naravno, uz dužan oprez – mogu s njome povezati, već sam govorio, isto tako i o općenitoj ulozi autora i njegove namjere. Na redu su, međutim, položaj autobiografskoga autora i pitanje nefikcionalnosti autobiografskoga diskursa, naročito s obzirom na mogućnosti ili ograničenja historiografskoga pristupa. Kao što sam dosad posezao za Jenkinsovom i Compagnonovom knjigom, tako ću u nastavku poći od nekih zaključaka Mirne Velčić, s čijom smo se prezentacijom trećega vala pristupa autobiografiji već susreli.

Kako ona – vidjeli smo – s pravom upozorava, pitanje razlikovanja između “izmišljene” (fikcionalne) i “prave” (nefikcionalne) autobiografije za strukturalne je naratologe i dobar dio poststrukturalista, najblaže rečeno, nezanimljivo. Pripovjedni tekst je pripovjedni tekst i točka. No, stara je pouka, ako neki problem ignoriramo, on neće nestati! Poistovjećivanjem prvoga i drugoga tipa autobiografije, očito, zaobilazi se cijeli niz pitanja povezanih s odnosom književnosti prema svijetu, zbilji i istini, njezinom društvenom ulogom (*Sitz im Leben*), napokon i ulogom autora te pojedinih čitatelja. Nema sumnje, u takvim okvirima, i povjesničari ostaju kratkih rukava, osim ako tvrdoglavo ne ustraju u spomenutom tradicionalnom, zdravorazumskom poimanju autobiografija (ponajprije, znači, memoara i dnevnika) kao subjektivnih, sekundarnih izvora. Međutim, srećom po nas, književna teorija time nije iscrpljena.

Nema sumnje, pristupi zaokupljeni tekstem na jedan način imaju pravo. Čak i ako neka knjiga započinje rečenicom poput “pripovijedat ću Vam svoje potpuno istinite zgođe”, pred sobom možemo imati samo još jednu inačicu staroga logičkoga paradoksa o Krećaninu što tvrdi da svi Krećani lažu. U stvari, ako slijedom Lejeuneovih uputa pogledom obuhvatimo i korice, i tamo opazimo osobno ime istovjetno u tekstu naznačenom imenu pripovjedača (ili

neke druge putokaze, poput podnaslova, predgovora i naziva bibliotečnoga niza), još uvijek neće biti nužno ni da to u stvari priča autor, niti da se nešto od toga doista i zbilo. Autora čije ime piše na koricama možemo i neposredno poznavati, isto tako i dio izloženih zgoda, no to nam još uvijek neće biti nikakvo jamstvo da je on “istovjetan” s pripovjedačem i da ostala zbivanja nisu hotimice izmišljena – možda je sve to, poput sjećanja one tobožnje mlade Aboridžinke, samo još jedno postmodernističko poigravanje s autobiografskim konvencijama? Književnopovijesno gledano, doduše, vjerojatno bi se još na tragu ruskih formalista moglo ustanoviti da takva svjesna nadogradnja pojedinih žanrovskih konvencija tek postupno ulazi u igru (što bi značilo da postupci oblikovanja “prave” autobiografije načelno dijakronijski prethode onima “fiktionalne”), no na razini pojedinoga teksta opet nećemo dobiti potpuno pouzdani odgovor.

Toliko o autobiografskoj nužnosti i autorovoj namjeri. Čak i oni koji ih ne dovode u pitanje, međutim, autobiografiju nerijetko doživljavaju kao jedan osobni, fragmentarni, u lošem smislu subjektivni pogled, bremenit nesvjesnim propustima, krivim sjećanjima, k tomu podvrgnut svoj, toliko opjevanoj nesavršenosti jezičnoga medija.

Nadalje, za neke autore, natuknuh već, za koje “kvaliteta referencijalnosti” nije dostupna izvan jezičnih kriterija,²⁵⁹ i sama ta privremena potpunost subjekta autobiografskoga diskursa – o kojoj govori Lejeune – prividna je, pa je stoga problematizaciji na Foucaultovu i Bourdieovu tragu otvorena i uloga vlastitog imena kao osnove za “objedinjenje ,slojevite i dispartne rapsodije manifestacija’ što ih pripisujemo pojedincu”,²⁶⁰ točnije za konstrukciju njegova apstraktno shvaćenoga identiteta.²⁶¹

U skladu s tim, nastavlja Velčić, “ni modeli subjekta za javnost ni povjerenje koje u njih ima recipijent ne proizlaze iz svjesne namjere proizvođača autobiografskog diskursa. Oni nisu plod njihove odluke. Društveni život traži da vjerujemo, a vjerovati možemo samo ako prihvatimo predstave o ljudskim životima kakve nam jamče društvene institucije. [...] Ako se dogodi da neke prepoznamo kao ,prave’ autobiografije, taj im oblik egzistencije ne jamče ni

²⁵⁹ “Svega toga ne bi bilo, kad bi nam ijedna instancija komunikacijskoga akta, pa ma koliko udaljena od samoga iskaza, mogla dati jamstvo zbiljnosti i povremeno nas podsjetiti tko zapravo jesmo i kakve to živote pripovijedamo. Da je kvaliteta referencijalnosti dostupna izvan jezičnih kriterija, ne bi bilo osjećaja tragičnosti niti tjeskobe upravo u onim primjerima autobiografskog kazivanja u kojima se čini da ništa nije prirodnije i logičnije od veze između života osobe koja govori ili uzima pero u ruke i njezina životopisa.” M. VELČIĆ, *Otisak priče*, 37., 61.-63.

²⁶⁰ *Isto*, 68.-69.

²⁶¹ “Funkcija autor dakle ne poravnava suprotnost između diskursa i zbiljskog svijeta, nego ga produbljuje i navodi na problem optičaja čitave skupine diskursa u određenom društvu, na putanju njihova kolanja. Funkcija autor zahtijeva da se preispita smještaj konkretnog teksta u određenoj skupini tekstova. Skupina će mu dati jamstvo na postojanje, a ne činjenica što on navodno referira na pojedinca koji ga proizvodi. I zato, zaključit će Foucault, treba se baviti diskursima u modalitetima njihove egzistencije. [...] Svijet diskursa nije svijet raspoznatljivih autorskih glasova, već anonimnost mrmljanja”. *Isto*, 64.-65.

veze što ih autobiografski tekstovi imaju sa zbiljom, ni unutrašnji pripovjedni prostor što ga održavaju kazivači i slušatelji, pripovjedači i čitaoci. Taj im oblik života mogu omogućiti jedino veze s drugim tekstovima i položaji koje na tržištu simboličkih dobara sebi pribavljaju njihovi proizvođači i potrošači.”²⁶²

Stoga, autoričin je intertekstualni naputak: “ako iskaze vidimo više kao poprišta njihova međusobnog razgovora, a manje kao stabilne predstave kakva izvanjezičnog svijeta, od njih ne treba očekivati da konstruiraju sasvim osobno iskustvo, ni da rekonstruiraju zbilju. [...] Kod toga ćemo izgubiti većinu ‘klasičnih’ uporišnih točaka za prepoznavanje žanrova. Na primjer, provjerljivost ispričanog postat će krajnje relativan kriterij, a veza: proživljeno–ispričano uzmaknut će kao racionalna osnova za izgradnju autobiografskog projekta.”²⁶³

Pa dobro, možemo se nakon svega pitati, ostaje li onda išta od te toliko spominjane “nefiktionalnosti” autobiografije, napokon i od te zbiljske osobe (subjekta, autora), koja iza nje, možda, ipak stoji? Nemamo li možda doista posla samo s pukom “biografskom iluzijom”?

Prije svega, sam pojam “nefiktionalnosti”, i s njome povezanoga “ugovora” doista ne treba shvatiti kao neki službeni pečat, kojim se ovjerava apsolutna vjerodostojnost danoga autobiografskoga iskaza. Riječ je ponajprije o jednoj inačici prisege (zbog njezine jednostranosti držim da je to prikladniji termin od Lejeunova ugovora), dodatnom ali zaista potpuno “subjektivnom” jamstvu kako u onom što iza nj slijedi nema ni “izmišljenoga” ni “lažnoga”, nekoj vrsti aktualizacije vlastitoga “prava na istinu”.²⁶⁴ Naravno, kao i svaka druga prisega, i ova se može dati s figom u džepu (pristojniji ju nazivaju *mentalna rezervacija*)... Iako ona, dakle, sama po sebi, nipošto ne jamči neku istinitost iskaza, niti u tom smjeru obvezuje čitatelja, u slučaju znatnijih odstupanja svojega autora ipak može izložiti nekoj vrsti gubitka kredibiliteta, pa i društvenoga ostracizma – u pravu, primjerice, razrađenoga pod kaznenim djelom klevete.

Posežući za pravnim kategorijama, naravno, može se zamisliti i potpuno obratan slučaj, pa i cijeli niz prijelaznih nijansi. Sadržajno, neko djelo može biti “nefiktionalna” autobiografija pa i potpuno vjerodostojna povijesna studija, izuzevši onaj mali formulaični, “fiktionalizacijski” dodatak “svaka sličnost sa stvarnim osobama slučajna je”, dovoljan da čitateljski pristup usmjeri na sasvim drugu stranu. S druge strane, da se tomu dodatku često ne vjeruje, odnosno da postoje različiti načini na koje se kazneni progon ili gubitak kredibiliteta

²⁶² Isto, 76.-77.

²⁶³ Isto, 43.-44.

²⁶⁴ A. ZLATAR, *Istinito, lažno, izmišljeno*, 29.

mogu izbjeći, a da se kroz “fikciju” pošalje manje jednoznačna, no podjednako recipirana “nefiktionalna” poruka, primjer je i tzv. *roman s ključem*, zastupljen i u suvremenoj hrvatskoj književnosti.²⁶⁵

Kako se sva ta odstupanja ili pak podudarnosti između teksta i zbilje utvrđuju (a to nas, za razliku od Velčić, s obzirom na svrhu ovoga rada poprilično zanima), naravno, posebna je stavka, povezana s općim istraživačkim pravilima – u historiografiji je, kako reko u uvodu, ona poznata kao dio “kritike izvora”, u pravu kao “ocjena vjerodostojnosti iskaza svjedoka”, a za sve zajedno, naravno, bitno je i već obrađeno pitanje doživljavamo li jezik i njegove konkretne instance kao poprište babilonske zbrke ili koliko-toliko uspješne komunikacije.

Ne bez razloga, dio suvremene teorije ističe upravo pojam “svjedočanstva” (*testimony*) kao jedan od ključeva za pristup autobiografiji, raščlanjujući i razine o kojima pripovjedač može svjedočiti.²⁶⁶ Kao što sam već natuknuo, neke od njih pripadaju unutrašnjoj, potpuno privatnoj perspektivi (npr. osjećaj straha), i njihova vjerodostojnost počiva uglavnom na uspostavljenom povjerenju, druge pak imaju i vanjske korelate, opažljive drugim ljudima, odnosno ostalim svjedocima (npr. plač), treće su isključivo predmetne prirode (eksplozija granate). Svaka od njih, međutim, relevantna je na svoj način, i bez neke od njih opis iskustva zatočenika u Auschwitzu, ili doživljaja I. svjetskoga rata manjkav je, odnosno redukcionistički u većoj mjeri nego što je to nužno.

U skladu, naime, s novijim psihologijskim teorijama, koje *nota bene* – poput našega svagdašnjega životnoga iskustva – subjektnost, odnosno osobni identitet ipak definiraju kao “razmjerno stabilan oblik ponašanja, navika i tendencija”,²⁶⁷ razumno je, nema spora, zadržati priličan odmak od shvaćanja autobiografije, posebice pak autobiografije u užem smislu kao neproblematične “ode individualnosti” nekakvoga monolitnoga, herojskoga subjekta, ali i od onih pristupa koji ga pokušavaju svesti na puku jezičnu (diskurzivnu) ili ideološku instancu, potpuno lišenu tzv. djelatne ovlasti (*agency*). U tom pogledu, nije nevažno, nasuprot negdašnjem jezičnom i kulturalnom obratu,²⁶⁸ u recentnoj se literaturi već nagovješta onaj –

²⁶⁵ Usp. npr. Cvjetko MILANJA, “Aralica, Ivan”, *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 1, 58.

²⁶⁶ Usp. L. ANDERSON, *Autobiography*, 126.-133. i SMITH i WATSON, *Reading Autobiography*, 206.

²⁶⁷ Usp. npr. “Identitet”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 5, Zagreb 2003., 36. i “Ličnost”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 6, Zagreb 2004., 558.

²⁶⁸ “Developments initially associated with the cultural turn demonstrated the shaping power of language, discourses, and sign-systems. They were anti-humanist and critical of the idea of the individual subject. But the later development of post-structuralism has taken a somewhat different course. Once the endless complexity of discourse and language comes to be recognised, the idea that it wholly determines individual and social experience becomes untenable.” Michael RUSTIN, “Reflections on the Biographical Turn in Social Science”, *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, 46.-47.

biografski, u kojemu nasuprot neadekvatnomu *erklärenu* stari Diltheyev *verstehen* odjekuje formuliran na novi način.²⁶⁹

U krajnjoj crti, dobar dio tih prijemora oko konstituiranja subjekta u ovom radu možemo ostaviti po strani, budući da nas načelno autobiografije – osim kao književni tekstovi – ne zanimaju kao izvori za *povijest osobe*, nego kao izvori za *povijest I. svjetskoga rata iz osobne perspektive*. Koliko god subjekt bio “homogen” ili “heterogen”, on je ipak konkretni tjelesno-psihički entitet, nositelj one poslovične kamere, ona dva proreza odakle svaki od nas “gleda” svoj djelić svijeta, njegovo je pamćenje (ma koliko nepouzđano) jedina filmska vrpca, a autobiografski iskaz jedino platno, ma koliko ono kvrgavo, poderano ili prljavo bilo – i da bismo vidjeli kakvu-takvu projekciju, valja gledati u nj, a ne izravno u zaslijepljujući projektor. Spomenuta “autobiografska prisega” stoga nije ni više ni manje od načelnoga heurističkoga putokaza, oborive presumpcije kako pred sobom imamo dokumentarni, a ne igrani film, presumpcije koja se štoviše – kao i onaj “iskustveni repertoar” romana – mora posebno ocijeniti za svaki novi kadar ili čak sličicu, neovisno o tomu stoji li iza projektora i neki kinooperater (*ghost in the machine*), ili je riječ o potpuno automatiziranom procesu.

Kako bi se u tom rasponu (u kojemu se, dakle, barata i s gotovo sofistički razgraničenim sklopovima poput *romansirane autobiografije* i *autobiografskoga romana*) razlučilo jasno od nejasnoga, vjerojatno od nevjerojatnoga, istinito od neistinitoga – potrebno je, naravno, puno interpretativnoga, spomenutoga stupnjevitoga “odvagivanja”, no to nije samo značajka filma, književnosti ili povijesti, nego i ljudske (možda, vidjeli smo, i majmunske) egzistencije općenito.²⁷⁰

²⁶⁹ “Recognition of contingency, of the spaces within which individuals create meaning and devise strategies for their lives, is critical if a biographical perspective is to escape from an ultimate social reductionism. [...] Biographical methods in social science need to develop a lexicon from the empirical investigation of lives, of biographies which are exemplary not in a moral sense, but as instances of representative kinds of lives. [...] It is because it is through single cases that self-reflection, decision and action in human lives can best be explored and represented that the case study is essential to human understanding.” *Isto*, 48.-49.

²⁷⁰ “At the present time, there is a growing awareness that scientific knowledge does not have to coincide with precise measurement. [...] Crucial social problems, especially in technically advanced societies, can be tackled only through a qualitative approach in which understanding does not mean qualitative measuring. This approach rests essentially on autobiographical materials and needs a rediscovery of the value of individual.” Franco FERRAROTTI, *On the Science of Uncertainty. The Biographical Method in Social Research*, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Oxford 2005., ix. Za daljnju kontekstualizaciju Ferrarottijevih stajališta u psihologiji, sociologiji i historiografiji usp. npr. William NASBY, “Biographical Methodology: Psychological Perspectives”, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 2, 1206.-1210., Daniel BERTAUX, “Biography and Society”, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 2, 1210.-1213. i Birgitte POSSING, “Biography: Historical”, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 2, 1213.-1217.

4.3.2. Ostale analitičke kategorije – rabiti uz oprez!

Međutim, ako i možemo prijeći preko toga “dubinskoga” ustroja subjekta (ima li kinooperatera ili ne?), neke dodatne analitičke kategorije mogle bi nam biti od koristi. Dobar dio njih pregledno su usustavile Smith i Watson, no ja ću ih iznijeti u nešto drukčijem slijedu. Prije svega, dakle, imamo autora, neku doista postojeću, zbiljsku osobu od krvi i mesa, neko stvarno, *povijesno* “Ja”, kojega se egzistencija redovito može verificirati u matičnim knjigama i drugim službenim evidencijama, obiteljskim albumima, napokon i u spomenima drugih ljudi. Ako je ono još uvijek živo, s njim možemo i razgovarati, i tako dopuniti “tragove” kojima raspolažemo. Njegov život, naravno, daleko je raznolikiji i razvedeniji od priča koje se o njemu pričaju, i stoga to “Ja” nije istovjetno onomu “Ja” na koje nailazimo u autobiografskom iskazu.²⁷¹

Čitajući neki autobiografski iskaz, naime, susrećemo se s *pripovjedačkim* “Ja” ili *pripovjedačem* – to je ono “Ja” u tekstu koje “tvrdi” da želi pripovijedati o sebi, ili je na to na neki način “natjerano”. Nasuprot zbiljskomu “Ja”, čije se iskustvo proteže od prvih sjećanja, pripovjedačko “Ja” priziva samo one dijelove toga iskustva što su povezani s danom životnom pričom. Ono najčešće “govori” u prvom gramatičkom licu, no nekada se može poslužiti i trećim pa i drugim licem, sugerirajući time da nije cjelovito i stalno, nego podijeljeno, promjenjivo, bivše. Ta se fragmentarnost, posebno u novijim autobiografijama (poput one Malcolma X), katkada dodatno ističe uvođenjem višestrukih “glasova”, načina kazivanja povezanih s pojedinom društvenom ulogom, situacijskim položajem ili ideološkim svrstavanjem.²⁷²

Sljedeće u nizu jest *pripovijedano* “Ja”. Za razliku od pripovjedača, koji je agent diskursa, pripovijedano “Ja” je objektno “Ja”, lik ili protagonist pripovijesti, subjekt unutarnje povijesti, ona starija inačica “sebstva” (*self*) koju pripovjedačko “Ja” odabere da sjećajući se sebe predoči čitatelju. Primjerice, pripovjedač svoju pripovijest može započeti uspomenama iz djetinjstva, oživljujući svoje viđenje svijeta, odnosno sebe, recimo, na svoj sedmi rođendan. To viđenje može biti “zapamćeno” ili na temelju fragmentarnih sjećanja “zamišljeno”, to objektno “Ja” može dobiti i svoj “glas”, pa stupiti u dijalog s nekom kasnijom inačica “sebstva”, uključujući i pripovjedačko “Ja”, no to “Ja” sa sedmoga rođendana, to “dijete” ne iznosi neka “svoja” sjećanja ili pripovijest – umjesto njega to čini pripovjedačko “Ja”, raspolažući većim znanjem, iskustvom i jezičnim vještinama, ma koliko

²⁷¹ S. SMITH i J. WATSON, *Reading Autobiography*, 58.-59.

²⁷² *Isto*, 59.-60.

se, eventualno, služilo jednostavnim vokabularom i sintaksom, naivnim tvrdnjama ili izvatcima iz davnoga dnevnika.²⁷³

Četvrta i posljednja polazna kategorija jest ona koju autorice povodeći se za knjigom Paula Smitha *Discerning the Subject* (1988.) nazivaju *ideološko "Ja"*, za kojega bi u hrvatskoj tradiciji vjerojatno bio prikladniji naziv *svjetonazorsko* ili *kulturalno "Ja"* (o razlici između ideologije i svjetonazora bit će još spomena u jednom od sljedećih poglavlja). Riječ je, naime, o povijesno, društveno, kulturalno – kako god hoćemo – uvjetovanom poimanju osobnosti (*concept of personhood*) koje je pripovjedaču "na raspolaganju". Interpersonalni i kolektivni odnosi, doživljaj vremena i životnoga tijeka, važnost položaja na društvenoj ljestvici, vrste i pogledi na motivaciju ljudskih postupaka, shvaćanje dobra i zla, nasilja i privrženosti, sve do metafizičkoga smisla Svemira – kako su govoreći o zbilji upozoravali još Bloch i Febvre – sve je to povezano, odnosno može se, kao i u slučaju *Zvezdanih ratova*, dobrim dijelom raspoznati s obzirom na konkretni prostor i konkretno vrijeme, pogotovo ako se u obzir uzme širi korpus. Autobiografije nastale u srednjem vijeku, o kojima piše Zlatar Violić, u tom se pogledu, primjerice, redovito drastično razlikuju od onih nastalih nakon I. svjetskoga rata, francuske iz toga doba pak od hrvatskih, one građana od onih seljaka. To ideološko "Ja" istodobno je i svugdje i nigdje u autobiografskom tekstu, ono je na neki način prikriveno – poimanje osobnosti i identiteta često je, naime, toliko duboko pounutreno (internalizirano), da se doživljavaju kao prirodne, univerzalne značajke. Pa ipak, to ne znači da je i ono bez ikakvoga konflikta – u svakom povijesnom trenutku, pripovjedaču je barem načelno, s većom ili manjom mogućnošću izbora, "dostupno" više heterogenih identiteta, povezanih s njihovom tjelesnošću i kulturalnom smještenošću – rodni, etnički, nacionalni, zavičajni, politički, vjerski, obiteljski, naraštajni, klasni, profesionalni, seksualni itd.²⁷⁴

Zaobilazeći prvu, Smith i Watson zanimaju se poglavito drugom, trećom i četvrtom razinom toga "Ja", za koje drže da su prisutne u autobiografskim tekstovima koje možemo imati pred sobom.²⁷⁵ Prema mojem mišljenju, tu je ipak potrebno malo pojašnjenje. Na neki način, možemo se složiti da su druga i treća razina "tekstualnije" od prve i četvrte (na stranu sad staro pitanje o njihovu "iskustvenom repertoaru", odnosno o tomu kako riječi dobivaju značenje). Svakako, od prve je "tekstualnija" i četvrta razina, razina ideološkoga, kulturalnoga "Ja". Međutim, u vezi s njom, uputno je – kako je to dobro pokazala Velčić – posegnuti i za pojmom "intertekstualnosti", budući da do spoznaje o različitim poimanjima osobnosti i

²⁷³ *Isto*, 60.-61.

²⁷⁴ *Isto*, 61.-63.

²⁷⁵ "As we read life narratives, we need to attend to these four 'I's or, rather, to the three that are available in the autobiographical act before us – the narrating, the narrated, and the ideological." *Isto*, 63.

pojavnim oblicima identiteta možemo doći tek eksplicitnom ili implicitnom usporedbom većega broja – korpusa – autobiografskih tekstova, njihovih međusobnih odnosa, odnosa prema nekim drugim tekstovima itd. Ono što Velčić nije dalje razradila, i preko čega Smith i Watson potihlo prelaze, jest to da se takva usporedba ne može smisleno poduzeti ako ne vodimo računa i o nekim “izvantekstualnim” činiteljima – u suprotnom, na kraju moramo upasti u logički začarani krug.

Primjer za takav krug imali bismo kada bi se svi metodološki izvodi, svi radovi o, primjerice, srednjovjekovnoj autobiografiji, mogli reducirati na slijed tvrdnji poput sljedećih:

- A) u autobiografijama x, y, z etc. ideološko “Ja” odgovara srednjovjekovnom poimanju osobnosti;
- B) stoga autobiografije x, y, z etc. uvrštavamo u korpus srednjovjekovnih autobiografija;
- C) budući da su srednjovjekovne i da su autobiografije, ideološko “Ja” toga korpusa izvor je za utvrđivanje srednjovjekovnoga poimanja osobnosti;
- D) u stvari, ideološko “Ja” toga korpusa jedini je izvor za utvrđivanje srednjovjekovnoga poimanja osobnosti, budući da – po definiciji – od stvarnih “Ja” ništa iole bitno nije sačuvano.

Kada se s tvrdnje pod D) opet vratimo na onu pod A), može se vidjeti da je cijeli proces zaključivanja svodiv na sljedeće dvije tvrdnje:

- α) srednjovjekovno poimanje osobnosti je ono što nalazimo u ideološkom “Ja” srednjovjekovnih autobiografija;
- β) ideološko “Ja” srednjovjekovnih autobiografija je ono u kojemu nalazimo srednjovjekovno poimanje osobnosti.

Njihova je cirkularnost već očividnija, no to se isto može izraziti i bez tehničkih termina:

- γ) srednjovjekovne autobiografije su one autobiografije u kojima nalazimo srednjovjekovno poimanje osobnosti, a srednjovjekovno je poimanje osobnosti ono poimanje osobnosti koje nalazimo u srednjovjekovnim autobiografijama.

Kada bismo zaključivali na taj način, nesporno je, nikada ne bismo mogli izaći iz intertekstualne, jezične tamnice, o kojoj smo već govorili u prvom poglavlju. Odgovor je, pogađate, već u prijelazu s tvrdnje A) na tvrdnju B). S jedne strane, taj prijelaz nije nužan, budući da se “srednjovjekovno poimanje osobnosti” vjerojatno može sasvim uspješno oponašati u nekom od kasnijih razdoblja. S druge strane, taj se prijelaz može prilično egzaktno opravdati, ali ne postupcima isključivo na tekst (ili intertekst) usmjerenoga teoretičara, nego povjesničara ili povjesničara književnosti. Naime, kolikogod je teorija književnosti potrebna da bi se neki tekst označio kao autobiografija, toliko su povijest i književna povijest neophodni da utvrdimo kako pred sobom imamo “pravu”–*srednjovjekovnu–autobiografiju*.

Osim verifikacije autorove egzistencije, o kojoj govore Smith i Watson, pozornost se, naime, mora posvetiti i onomu što se u novije vrijeme zove “materijalnim” vidom književnosti. U podlozi svakoga teksta – spomenuh to još u prvom poglavlju – nekakvi su intrinzični, kontrastirani grafički znakovi, biljezi na nekom mediju. Elektronički je zapis, nema sumnje, specifičan, no većina se pisane produkcije donedavno nalazila na trajnom, ili razmjerno trajnom materijalu – kamenu, glini, pergamentu, papiru – povezanom s promjenjivim tehnološkim kontekstom danoga društva, materijalu koji k tomu ima različite ritmove starenja te načine čuvanja, obrade i kolanja. S tim, “materijalnim” vidom književnosti, usko su povezane i bibliotečna te arhivska djelatnost, izrada bibliografija i metabibliografija, napokon i novinska kritika kao oblik najbrže vidljive recepcije, pogodan da kod tiskanih djela u slučaju sumnje omogući precizniju dataciju od one u impresumu. Naime, upravo su relativna i apsolutna datacija nastanka rukopisa, tiska ili institucionalnoga zaprimanja nekoga od materijalnih medija na kojima se mogu nalaziti autobiografski tekstovi jedno od polazišta za utvrđivanje njihove autentičnosti, točnije pripadnosti nekoj od osnovnih temporalnih ili spacijalnih odrednica bitnih za razgraničenje promatranoga korpusa (u navedenom primjeru riječ je, dakle, o pripadnosti “srednjovjekovlju”, a u vezi s I. svjetskim ratom bit će potrebno ispitati njihovu nacionalnu, geografsku i kronološku atribuciju), odnosno za opravdanje opisanoga prijelaza bez zapadanja u spoznajni začarani krug.²⁷⁶

Zašto toliko govorim o tomu ideološkom “Ja”, kada ni sam ne mislim da su izvodi Smith i Watson cirkularni? Preciznije rečeno, nisu cirkularni – budući da u vezi s poimanjem osobnosti ipak posredno upućuju na povjesničarske uratke – no sadrže, rekao bih, izvjesnu

²⁷⁶ Primjerice, predviđevši da njegov rukopisni izvor potječe iz XIII. st., Phillipe Ariès tako je, među ostalim, analizirajući jedan enciklopedijski tekst tiskan u XVI. st. zaključio kako se baš u to vrijeme javlja novi, renesansni “odnos prema djeci”. Usp. M. HAMERŠAK, “Desetljeća Arièsove povijesti djetinjstva”, *Časopis za suvremenu povijest*, 36/2004., br. 3, 1068.-1069.

blagu nedosljednost, nedosljednost koja za ono čime se one zanimaju vjerojatno uopće nije bitna, ali koja za ovaj rad može biti presudna. Naime, ako se to ideološko “Ja”, kako sam nastojao pokazati, iz očitih razloga ne može izgraditi na osnovi samih književnih tekstova, zašto je onda ono ipak uključeno u područje književnoga pristupa autobiografiji? Bolje rečeno, zašto je ono uključeno, a ono stvarno, povijesno “Ja” nije, ili se pak iscrpljuje pukim detektiranjem u službenim evidencijama i spomenima drugih osoba? Nema spora, svaki autor ima pravo ograničiti svoj predmet (perspektivu), vodeći se više ili manje arbitrarnim razlozima, i zasad ću se zadovoljiti tom konstatacijom.

Međutim, vratimo se na onu početnu tvrdnju, preuzetu od Smith i Watson, kako stvarno “Ja”, ono od krvi i mesa, i autobiografsko, pripovjedačko “Ja”, nisu istovjetni. Na jednoj razini, riječ je o samorazumljivoj razlici. Ali, što zapravo znači biti istovjetan? Marko očito nije istovjetan Luki, a ni Luka u ponedjeljak nije istovjetan Luki u petak. E sad, nema li tu ipak neke razlike? Čini se da Smith i Watson istovjetnost, točnije osobni identitet, poput Jenkinsa i onih teoretičara koje kritizira Compagnon, shvaćaju bliže matematičko-logičkim, negoli svagdašnjim, pravnim, psihološkim pa i brojnim filozofskim relacijama – ma što napisalo o sebi, to stvarno “Ja”, drže one, ostaje nedostupno, neznano i nepoznatljivo čitateljima.²⁷⁷ I tu je, rekao bih, najveći problem – kojem korpusu “čitateljskoga” znanja u tom slučaju pripadaju službene evidencije, osobni razgovori i spomeni, neophodni da zaključimo kako pred sobom imamo “pravi” a ne “fiktionalni” autobiografski iskaz? Još i više – da ostanem bliže središnjim tezama njihova izlaganja – kako istodobno na jednoj strani možemo tvrditi da je stvarno, osobno, pojedinačno “Ja” nepoznatljivo, a na drugoj istodobno baratati s iole pouzdanim znanjem o modusima skupnoga, ideološkoga “Ja”? Možda se do toga preskoka došlo samo zato što je, za razliku od prvoga, posljednje “fiksirano” u radovima kojih se selektivna perspektivnost smetnula s uma?²⁷⁸ Prema jednom aforizmu, čovjek koji ima dva sata nikada ne zna koliko je sati, budući da svaki pokazuje neko “svoje” vrijeme – no, hoće li taj biti u boljem položaju ako jedan sat odbaci, ili pak ako mehanički izračuna neko “srednje” vrijeme? Kako bilo, nije lako oteti se dojmu da je i tom prigodom ona naivna “oda individualnosti” – koju je s pravom kritizirala Velčić – samo zamijenjena gotovo jednako naivnom odom neosobnom ili nadosobnom, spominjanima već u kontekstu biografskoga obrata.

²⁷⁷ “But this ‘I’ is unknown and unknowable by the readers and is not the ‘I’ that we gain access to in an autobiographical narrative.” S. SMITH i J. WATSON, *Reading Autobiography*, 59.

²⁷⁸ O tomu bliskoj recepciji smjele Arièsove hipoteze o “otkriću djetinjstva”, koju su mnogi neprimjereno shvatili kao “činjenični izvještaj” usp. npr. M. HAMERŠAK, “History, Literature and Childhood: Encounters and Departures”, *Narodna umjetnost. Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research*, 41/2004., br. 1, 21.-28.

Uglavnom – a tu se sada vraćam na ono čime se Smith i Watson ne zanimaju – iako zbiljsko i one ostale tri razine autobiografskoga “Ja” nipošto nisu istovjetni u nekom strogom smislu, između njih ipak postoji izvjesna uzročno-posljedična veza (nije presudno ako je označimo i nekim nižim stupnjem korelacije), zbog koje se iz tih tekstualnih “Ja” nerijetko može valjano zaključivati o onomu zbiljskom, ili barem o dijelovima njegovih iskustava. Naravno, kao i općeniti odnos svijeta i književnosti, ni taj odnos nije jednostavan, već podložan interpretaciji u skladu s općim istraživačkim pravilima. Zapravo, iako je na nekoliko mjesta deklarativno negiraju, i tu vezu, čini se, podrazumijevaju same Smith i Watson, budući da su, primjerice, podžanrovi poput *autothanatology*, *slave narrative*, *survivor narrative*, *captivity narrative*, *trauma narrative* i *ethnic life narrative* također eksplicitno definirani time što ih pripovijeda “netko” (dakle, autor a ne puki tekstualni pripovjedač) tko je proživio odgovarajuće životno i društveno iskustvo.²⁷⁹

S tim u vezi napomenuti je kako u teoriji jednoga drugoga nefikcionalnoga žanra, putopisa,²⁸⁰ Dean Duda analizirajući Kukuljevićeve *Putne uspomene* – u kojima je, naime, prepoznatljiva mješavina dnevnika i naknadnih uspomena – također obraća pozornost na četiri slične naratološke razine (*doživljajno ja* ili putnik, *pripovjedno ja*, u ovom slučaju podijeljeno na *putopisca-dnevničara* i *memoarski subjekt*, *implicitno ja* i *stvarni autor*), no kako u glavnini svojih raščlambi polazi od više-manje jedinstvenoga “subjekta putopisnog diskurza”,²⁸¹ po svem sudeći uvedenoga zbog nerijetko problematičnoga razgraničenja između spomenutih kategorija.²⁸²

Umjesto tih razina, Dudi su zanimljivija književnopovijesno situirana pitanja poput onoga o putopiščevoj retoričkoj strategiji – putopisac koji težište stavlja na izvještajno prikazivanje, tj. na pripovijedanja zgoda i opisivanje predmeta, po naravi stvari povlači se u drugi plan (*nenametljivi putopisac*), onaj pak što često posreduje obavijesti o svom činu

²⁷⁹ Usp. npr. S. SMITH i J. WATSON, *Reading Autobiography*, 24.-28., 188.-206.

²⁸⁰ Prema ponuđenoj uvjetnoj definiciji, “putopis je književna vrsta tematski oblikovana vjerodostojnim putovanjem subjekta diskurza (putopisca) koji pripovijeda zgode na putu, opisuje prostore kojima putuje i mjesta na kojima boravi, iznosi svoja zapažanja o ljudima koje na putu susreće, o njihovim običajima i načinu života te počesto o kulturnim i umjetničkim znamenitostima krajeva u kojima se zatječe.” D. DUDA, *Priča i putovanje*, 48.

²⁸¹ “Kategoriju putopisnoga subjekta oblikuju pitanja o uporištima putopiščeve legitimacije, načinima njegova predstavljanja, perceptivnoj i diskurzivnoj sposobnosti, mogućim podudarnostima i razlikama s obzirom na mentalne stavove vremena i književnim strujanjima.” *Isto*, 111.

²⁸² “Implicitni autor, unatoč mnogim objašnjenjima, predstavlja sklisko mjesto teorije pripovijedanja. Shlomith Rimmon-Kenan napominje da je on ‘po definiciji – bezglasan i tih’ [...] Čini nam se prilično upitnim kako netko tko je bezglasan i tih može sudjelovati u pripovjednom posredovanju. Unatoč korisnim zapažanjima, skloni smo u naratologiji uobičajenu shemu pripovjedne komunikacije mjestimice razumjeti kao nespretni paralelizam komunikacijskih subjekata s njezine lijeve (pošiljatelji) i desne strane (primatelji).” *Isto*, 87.

pripovijedanja može se smatrati *samosvjesnim* ili *osviještenim putopiscem*.²⁸³ Kao što se vidi, dotične se kategorije lako mogu protegnuti i na subjekt autobiografskoga diskurza, pri čem – međutim – u prvi mah privlačnu analogiju kako *nenametljivi autobiograf* odgovara memoarskom, a onaj *samosvjesni* subjektu autobiografije u užem smislu ne treba automatski primijeniti. Naime, takve narativne signale uputnije mi se čini povezati s ispitivanjem o tomu je li pojedini autobiografski iskaz izvorno bio potpuno intiman (obično npr. dnevnik), namijenjen užem, obiteljskom ili prijateljskom krugu (najčešće rukopisna autobiografija u užem smislu) ili javnosti (memoari), odnosno – kako to postavlja još Elton – je li “stvoren sa sviješću da će utjecati na povjesničara ili ne”.²⁸⁴

Subjekt putopisnoga – odnosno, u našem slučaju, autobiografskoga – diskurza dalje se može promatrati s obzirom na značajke njegova ponašanja i djelovanja (kompetencija i karakter), kao i na odnos kojega prema njima može poprimiti. Putopisci, primjerice, na svojim putovanjima mogu biti veoma upućeni (*iskusni subjekt*), ali i potpuno zatečeni, podložni prijevari i sl. (*naivni subjekt*). Isto tako, oni mogu sklapati prijateljstva, ali i dolaziti u sukobe s okolinom, odnosno drugim *aktantima* – sve se to naknadno može retorički uveličati (*konfliktni subjekt*), ali i minorizirati, svrnuti na usputnu, beznačajnu zgodu (*nekonfliktni subjekt*).²⁸⁵ Nije teško zaključiti da je autobiografsko pripovijedanje o vojničkim doživljajima najčešće protiv svoje volje mobiliziranih ratnika još i pogodniji poligon za primjenu odgovarajućih kategorija, naročito u pogledu odnosa prema neprijatelju i suborcima, nadređenima i podređenima, ali i prethodnoj informiranosti o životu u vojsci i na bojištu.

U vezi sa subjektom diskurza spomenuti je još njegovu *perceptivnu usmjerenost*. Studirajući hrvatski putopisni korpus lako je zamijetiti zaokupljenost različitim predmetima, ovisno o pojedinom autoru i o njegovoj prostornoj i vremenskoj situiranosti. Neki putnici, naime, opisuju mahom kulturnopovijesne znamenitosti, drugi su zaokupljeni svagdašnjim životom, treći odjećom i običajima, četvrti pak ljepotom prirode.²⁸⁶ Kao što ćemo vidjeti, slična se razdioba interesa može naći i u autobiografijama povezanim s I. svjetskim ratom.

Kada već toliko propitujem poimanje ideološkoga “Ja”, i kada se o perceptivnoj usmjerenosti autobiografskoga subjekta govori na tragu one prispodobe o prorezima odakle svaki od nas “gleda” svoj djelić svijeta, moglo bi se doista pomisliti da ju zamišljam kao nekakvo atomarno, nedodirljivo uporište. Da to nije tako, zorno nam ilustriraju još neke analitičke kategorije. Prva od tih – o kojoj govore Smith i Watson – ona je *poticatelj* ili

²⁸³ Isto, 111.

²⁸⁴ R. W. FOGEL i G. R. ELTON, *Kojim putem do prošlosti?*, 85.

²⁸⁵ D. DUDA, *Priča i putovanje*, 74.-80., 115.

²⁸⁶ Isto, 115.-116.

prisilitelja na autobiografski čin. Riječ je, naravno, također o širokom nizu stvarnih, “izvantekstualnih” činitelja, koji u samom tekstu mogu, ali i ne moraju biti spomenuti. Ljubavni partner, prijatelj, svećenik-ispovjednik, sudac-istražitelj, nakladnik, gomila na političkom skupu, cjelokupna javnost – svi oni nekomu autoru mogu dati povod da pripovijeda o svom životu ili njegovu segmentu, utječući naravno i na sadržaj samoga izlaganja.²⁸⁷ Kategoriji poticatelja bliska je i kategorija *adresata*²⁸⁸ ili *naslovljenika*²⁸⁹, povezana i sa spomenutom razlikom između intimnih i javnih zapisa – tko je onaj za koga se piše, je li eksplicitno opisan ili samo implicitno naznačen? S druge strane, ako se, primjerice, autobiografija namijenjena samo članovima uže obitelji (a takvih u korpusu ima) nakon autorove smrti i bez njegova znanja objavi, tekst mogu čitati i oni na koje se izvorno nije računalo, pa povrh adresata valja uvesti i kategoriju stvarnoga *konzumenta* ili *recipijenta*.²⁹⁰

Takve obavijesti o tomu za koga se i zašto piše, napokon i kako se piše – tj. kako autor razumijeva žanr i svoju “komunikacijsku situaciju” – obuhvaćaju se pojmom *okvira* ili *obrazloženja*, a njihova uloga pojmom *metanarativnosti*, budući da ne pripadaju temeljnoj *priči* (događajno-aktancijalnoj strukturi putovanja odnosno života).²⁹¹ Ta se priča – a tu opet imamo staru razliku između *fabule* i *sižea* – može ispriповjedati različitim vrstama *zapleta*.²⁹² uvjetno rečeno, događaji u tekstu mogu biti poredani *kronološki*, onim redom kojim ih je autor i doživio (isključivi slučaj u dnevnicima i još uvijek najčešći u ostalim autobiografskim žanrovima), *geografski* (prema pojedinim društvenim ulogama odnosno odrednicama identiteta),²⁹³ koliko-toliko tematski odijeljeno ili pak potpuno asocijativno, a mogući su i retrospektivni osvrti i preskoci te brojne druge kombinacije.²⁹⁴ Na isti način, čak se i uobičajena struktura osnovne putopisne sekvence *odlazak–put–dolazak*²⁹⁵ može transponirati u *odlazak u rat (na bojište)–boravak na bojištu (ratovanje)–povratak kući (s bojišta)*, pri čem su u korpusu zamjetljiva dva temeljna ciklusa – veliki, najčešće višegodišnji (od mobilizacije do demobilizacije), i mali, raspona od nekoliko dana do nekoliko tjedana (od dolaska na prvu crtu do zamjene). I ovdje, vidjet će se, postoji cijeli niz odstupanja, budući da su mnogim

²⁸⁷ S. SMITH i J. WATSON, n. dj., 50.-56.

²⁸⁸ *Isto*, 68.-69.

²⁸⁹ D. DUDA, n. dj., 146.

²⁹⁰ S. SMITH i J. WATSON, n. dj., 77.-80.

²⁹¹ D. DUDA, n. dj., 93. i 140.

²⁹² Budući da su i autobiografije i putopisi nefikcionalni tekstovi, njihov je zaplet u stvari pseudozaplet – nasuprot fikcionalnim tekstovima, on ima posla ponajprije s neprerađenom, akcidentalnom stvarnošću, i to stvarnošću koju je autor – drukčije ne može biti – naposljetku preživio. *Isto*, 68.-70.

²⁹³ S. SMITH i J. WATSON, n. dj., 71.-74.

²⁹⁴ Proučavatelji srednjovjekovne autobiografije, primjerice, razlikuju *kronikalni* od *konfesionalnoga* (ispovjednoga) *modela*. A. ZLATAR, *Ispovijest i životopis*, 110. i 122.

²⁹⁵ D. DUDA, n. dj., 64.

autorima njihova ratna sjećanja tek djelić širega životopisa, a i da neki – razloge je lako naslutiti – opis svojega *ratnoga puta* započinju tek padom u zarobljeništvo.

Onaj pak tematski raspoznatljivi, informativno ustrojeni sloj, ovisno o tomu prevladava li u njem opis ili popis, u teoriji putopisa naziva se *leksikonom* ili *katalogom*, a dalje se može razuditi na *kulturnopovijesne obavijesti*, *obavijesti o svijetu prirode* i *obavijesti o svagdašnjem životu*.²⁹⁶ I te su kategorije, uz neke prilagodbe, primjenjive na promatrani autobiografski korpus, a to isto vrijedi i za *dotematizaciju*, misaonu nadogradnju osnovnoga izlaganja te s njom povezane dodatne figuralne postupke, napose esejističke ili na drugi način općenite dionice, dionice koje dakle ne proizlaze iz neposrednih subjektivih doživljaja ili opažanja – Kukuljević će tako u svojim *Putnim uspomename* iznijeti razmišljanja o braku i ljubavi,²⁹⁷ mnogi pak hrvatski autobiografi ona o uzrocima I. svjetskoga rata, pa i o općenitom stanju europske civilizacije. Sloj pak putopisa koji “obuhvaća obavijesti o odabiru i slijedu putničkih postaja, vremenu i načinu putovanja” Duda naziva *itinerarijem*, povezujući ga sa semantičkim naslagama stvorenima kroz povijest kulture (hodočašće u Rim i izlet u Samobor ne mogu biti isto), ali i s gospodarsko-tehnološki uvjetovanom razvijenošću prometne infrastrukture.²⁹⁸ Premda odredište, a ni postaje samoga putovanja najčešće nisu slobodno odabrani (sjetimo se Sterneovih *putnika iz nužde*)²⁹⁹, takav se itinerarij lako može pratiti i u promatranim autobiografijama, u kojima – nasuprot standardnim putopisnim ciljevima poput Rima ili Mletaka – i svako od postojećih bojišta (talijansko ili jugozapadno, rusko ili istočno, srpsko odnosno balkansko ili jugoistočno), vidjet ćemo, izaziva poveliku količinu kulturalno uvjetovanih iskaza, povezanih s jezičnim i povijesnim bliskostima ili razlikama, panslavizmom, jugoslavenstvom odnosno talijanskom iredentom. Kao i u nastanku modernoga turizma, veliku ulogu pritom igra mogućnost dalekoga i razmjerno brzoga putovanja željeznicom.

Neka mi to završno podsjećanje na znatnu društvenu i tehnološku uvjetovanost nefikcionalnih žanrova, a i književnosti općenito, posluži kao prijelaz na još jednu utjecajnu kulturalnu varijablu, onu tehnologije skupnoga oružanoga obračuna.

²⁹⁶ *Isto*, 122.-124.

²⁹⁷ *Isto*, 134.-136.

²⁹⁸ *Isto*, 101.-102.

²⁹⁹ *Isto*, 77.

5. VOJNA POVIJEST I POVIJEST ODOZDO

5.1. Prethodne napomene

Osim autobiografijom, u prošlim poglavljima bavio sam se općim odnosom između zbilje, istine, povijesti i književnosti, dotaknuvši se pojedinih vidova zbilje te perspektiva pri njihovu proučavanju. U tom okviru jedno od dojmljivijih upozorenja o udjelu društvenoga i tehnološkoga konteksta u našem načinu na koji doživljavamo, i sukladno tomu (umjetnički) prerađujemo zbilju ono je Alfreda Döblina: “Svijet gledan iz automobila izgleda drukčije nego iz kočije”.³⁰⁰ Iz istih razloga, za razumijevanje, objašnjenje i tumačenje autobiografskih tekstova s ratnom tematikom nije svejedno je li im autor lutajući vitez ili jedan od nekoliko milijuna unovačenih vojnika, također niti za koje ciljeve ratuje, što mu se u vojsci i na bojištu događa, kolika je numerički izražena vjerojatnost da bude ubijen, odnosno na koji način percipira taj strah... Nazvali ga “historijsko-materijalističkim”, “sociološkim”, općenito “kontekstualnim” ili kakvim drugim pristupom, teško je proglasiti ga suvišnim čak i prema standardnom, solarovskom određenju znanosti o književnosti.³⁰¹ U svojim polazištima on se, naravno, mora osloniti i na historiografiju – koju i kakvu?

Kako god odredili uzroke, tijek i posljedice I. svjetskoga rata, njima se – uz, naravno, druge znanosti – mogu baviti različite historijske grane i pristupi. Ne zaboravimo, sukobi, pa i oružani sukobi većega intenziteta (ratovi) dio su ljudske svagdašnjice – dugoročno gledano, potpuno mirnodopska stanja prije su iznimka nego pravilo. Ipak, već dvjestotinjak godina u europskom civilizacijskom krugu – doduše, uz poneki prilično znakoviti izuzetak – prevladava gledište kako je rat nešto izvanredno, štoviše nešto načelno nepoželjno, nešto čemu se pribjegava tek kada su sve druge (političke) mogućnosti iscrpljene. Stoga, uđe li se već u rat, treba ga voditi tako da se pobijedi – točnije, da se vlastita volja nametne protivniku – uz što nižu individualnu, materijalnu, društvenu i kulturalnu cijenu.³⁰²

Ako isključimo tehnološki razvoj – a to je onaj izravni učinak egzaktnih znanosti – sustavan pristup ratu i ratovodstvu, mjestimice doduše zamijećen još u europskom i kineskom

³⁰⁰ V. ŽMEGAČ, *Književnost i zbilja*, 178.

³⁰¹ Vidi bilješke 167, 194 i 195.

³⁰² Vidi Fran VIŠNAR, “Rat”, *Leksikon temeljnih pojmova politike* (ur. Ivan Prpić, Žarko Puhovski i Maja Uzelac), Zagreb 1990., 127.-131.

starom vijeku, u znatnijoj se, “znanstvenoj” mjeri javio tek u XIX. st., vođen ponajprije željom za također izravnim jačanjem borbene spremne pojedinih država.³⁰³

U svakom slučaju, riječ je o golemu i šarolikom tematskom području, pri razgraničenju kojega se gotovo prirodnojezični sklopovi poput *vojništva*, *vojne* ili *ratne vještine* i *vojnih pisaca* isprepleću ne samo s pojmovima poput vojne povijesti (historije), nego i onima sociologije, politologije, etnografije i antropologije rata, napokon i s u slavnom *Pravilniku* spomenutim sigurnosnim i obrambenim znanostima.³⁰⁴ Lista, naravno, nije konačna – osim navedenih društvenih i humanističkih struka, u novije vrijeme, kako rekoh, zasnovano je i eksplicite interdisciplinarno područje ratnih studija (*War Studies*). Nadalje, s obzirom na različite nacionalne tradicije te na pojave (odnose, procese, institucije, vrijednosti...) koje se žele istaknuti samim nazivom, u nas se osim o *vojnoj povijesti* govori i o *ratnoj*, odnosno *ratnoj i vojnoj povijesti*, pri čem se njezinoj pomorskoj sastavnici (*ratnom pomorstvu*, odnosno *pomorskoj vojnoj povijesti*) najčešće pristupa odvojeno. Zbog utemeljenja ovoga rada u postojećim humanističkim akademskim poljima povijesti i proučavanja književnosti, kao i zbog koliko-toliko prepoznatljivih domaćih prethodnika (o kojima će još biti riječi), tematici autobiografije i I. svjetskoga rata čini mi se najuputnije pristupiti upravo kroz prizmu *vojne povijesti*, koju jednostavnosti radi rabim analogno izrazima *military history*, *Militärgeschichte* i *histoire militaire*.

Kako se uopćeno tvrdi u jednoj od novijih historiografskih enciklopedija,³⁰⁵ premda se i vojna povijest može pozvati na vrlo stare korijene – Herodota, Ksenofonta, Tukidida i Vegecija – prije II. svjetskoga rata vojni su povjesničari u svijetu uglavnom djelovali izvan akademskih ustanova, kao neovisni publicisti ili predavači na visokim vojnim školama. Za akademske je, profesionalne, “prave” povjesničare ona u najboljem slučaju bila tek bilješka, dodatak političkoj povijesti. Unatoč tomu, zanimanje je javnosti za nju bilo – i još uvijek jest

³⁰³ O malo poznatom prinosu vojnih pisaca ustanovljenju društvenih znanosti usp. npr. Ozren ŽUNEC, “Pruski generalštab i počeci sociologije”, *Revija za sociologiju*, 27/1996., br. 1-2, 3.-19.

³⁰⁴ Dio autora bliskih zagrebačkom Fakultetu političkih znanosti promiče pak naziv “defendologija” za jedinstvenu “znanost o obrani, zaštiti i sigurnosti”. Usp. npr. Tatjana DELIBAŠIĆ i REDAKCIJA, “Javorović, Božidar”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6., Zagreb 2005., 372.

³⁰⁵ Opći pregled stanja u vojnoj povijesti prenosim prema Douglas PEERS, “Military History”, *Encyclopaedia of Historians and Historical Writing*, sv. 2, London–Chicago 1999., 814.-817. – Slično Michael HOWARD, *Rat u europskoj povijesti*, Zagreb 2002., [5]. Iscrpniji prikaz daju Jonathan BLOOM, “History, Military”, *International Military and Defense Encyclopedia*, sv. 3, Washington–New York 1993., 1205.-1211. te Hew STRACHAN, “Military History”, *International Encyclopaedia of the Social & Behavioral Sciences*, sv. 14, 9863.-9868. Usp. i “Istorija vojna”, *Vojna enciklopedija*, sv. 3, Beograd 1972., 682.-684. te, u cijelosti, *The Oxford Companion to Military History*, Oxford–New York 2001. Kao opći pregledi vojnopovijesnih zbivanja, s popisom starije literature, i danas su korisna djela Petar TOMAC, *Vojna istorija*, Beograd 1959., ISTI, *Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, Beograd 1965. i ISTI, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd 1968., a za ratno pomorstvo već spomenuti A. BUBNOV, *Istorija pomorske ratne veštine*, sv. 1–3 i B. PRIKRIL, *Tri tisuće godina pomorskih ratova*, sv. 1-3 te odgovarajući članci u dva izdanja *Pomorske enciklopedije* Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža.

– znatno, pa su njezini popularni pregledi na slobodnom tržištu oduvijek bolje prolazili od srodnih djela nevojnopovijesne tematike. To se, dakako, zbiva iako nerijetko ne zadovoljavaju svojom znanstvenom razinom – općenito se za njih može reći da primjenjuju “antikvarno-deskriptivni” pristup, da lako zapadaju u nizanje tehničkih svojstava pojedinih oružja, pa i da nerijetko promiču militarističke vrijednosti. S druge strane, “ozbiljnija” se vojna povijest počesto piše pri glavnim stožerima, iz didaktičkih poriva – kako bi se budući zapovjednici upoznali s osnovnim načelima ratovanja i ratovodstva (otuda, uostalom, onaj stariji sklop *vojna* ili *ratna vještina*) – a ne da bi se rat i s njim povezane institucije promatrali u širem kontekstu. U takva je djela često uložen golemi trud cijelih timova, no mnoga se pitanja znaju zaobići, a ni to što su autori većinom bivši časnici jedne od zaraćenih strana ne pridonosi njihovoj objektivnosti. Ipak, stanje se – napominje Douglas Peers – posebice 1970-ih u znatnoj mjeri popravilo, i vojna se povijest danas shvaća kao sastavni dio akademskoga bavljenja poviješću.

5.2. Vojna povijest odozdo

5.2.1. John Keegan i naličje bitke

Poput Jenkinsa i Compagnona u vezi s promišljanjem historije i (književne) teorije, na području kojime se bavim u ovom odjeljku nezaobilazno – premda donekle također kontroverzno – mjesto zauzima i Britanac John Keegan. Njegova djela i spomenuti Peers i Hew Strachan smještaju u popularnu vojnu povijest, odnosno vojnopovijesnu publicistiku, pri čem ga prvi ističe kao rijetki primjer u znanstvenom smislu besprijekornoga autora, čija je knjiga *The Face of Battle* (izvorno objavljena 1976.) svojom rekonstrukcijom prve borbene crte dovela do velikoga obrata.³⁰⁶ Sudržaniji Strachan uzima pak u obzir i ostatak njegova opusa – Keegan je, drži on, jedan od onih što su se okoristili procvatom vojnopovijesne publicistike, mnoge su njegove zasade sasvim tradicionalne, a katkad ih iznosi s novinarskom lakoćom – međutim, zaključuje, njegova knjiga *The Face of Battle* nedvojbeno je u akademskih povjesničara potakla zanimanje za *rat odozdo*.³⁰⁷

Za razliku od nekih “novopovijesnih” naslova, to je Keeganovo djelo ubrzo bilo zamijećeno i na drugoj strani Atlantika. Primjerice, već je David G. Chandler istaknuo kako

³⁰⁶ D. PEERS, n. dj., 815.

³⁰⁷ H. STRACHAN, n. dj., 9868.

se Keegan vrlo razborito koristi gradivom i vrsno izlaže svoje teze o zanemarenim mjestima vojne povijesti, pa mu se može oprostiti izvjesno zaoštavanje zbog kojega bi se moglo shvatiti kako je njegov pristup poželjniji, a ne tek jedan od komplementarnih. Prigovor bi se, zaključuje on, eventualno mogao uputiti pretežito britanskoj perspektivi te završnom poglavlju, u kojem se autor upustio u nedovoljno potkrijepljena i odviše emocionalna razmišljanja o značajkama budućih bitaka.³⁰⁸ I prema nešto kasnijem mišljenju Johna Beelera, uvodno Keeganovo poglavlje o “povijesti vojne povijesti” svakako valja pročitati, jer zacijelo još dugo neće biti nadmašeno. Iako su mu se potkrale manje činjenične pogreške i premda obrađujući bitku kraj Agincourta nije iskoristio sve dostupne izvore – dodaje John Beeler – njegov je pristup vrlo uvjerljiv i dojmljiv, posebice u prikazu bitke na Sommi, jedne od najkrvavijih bitaka I. svjetskoga rata.³⁰⁹

Tako je, dakle, historijska kritika engleskoga govornoga područja u proteklih četvrt stoljeća ocjenjivala odnos Keeganova djela prema razvoju vojne povijesti. U Hrvatskoj, međutim, o njem – koliko mi je poznato – donedavno nije bilo pisana spomena,³¹⁰ što je vjerojatno povezano s odnosom prema vojnoj povijesti uopće – primjerice, u temeljnim se metodološkim priručnicima ne spominju niti klasični vojni pisci, odnosno povjesničari Antoine H. Jomini, Karl von Clausewitz i Hans Delbrück.³¹¹ Svakako, bilo bi preuzetno na tom temelju ustvrditi da u nas nema vojne historiografije – ona se samo razvijala teorijski neosviješteno, ili prepuštena beogradskom Vojnoistorijskom institutu.³¹² No, o tom poslije, krenimo od početka – zašto držim da bi se rad o hrvatskoj autobiografskoj književnosti i I. svjetskom ratu trebao osloniti i na Keeganovu knjigu?

Poput mnogih djela što nastoje promicati novi pristup povijesti, ali i postići širi čitateljski uspjeh, i knjiga *The Face of Battle* sadrži svega nekoliko podnožnih bilježaka te nešto opsežniji, tematski strukturirani popis literature, u kojem se na neobjavljene izvore tek neizravno upućuje. Ako se to još i može doimati legitimnim, međutim, Keeganovo upuštanje u potanku raščlambu pojedinih događaja – riječ je o bitkama kraj Agincourta (25. listopada 1415.), Waterlooa (18. lipnja 1815.) i prvom danu bitke na Sommi (1. srpnja 1916.) – gotovo

³⁰⁸ David G. CHANDLER, “Reality versus Myth”, *History Today*, 26/1976., br. 10, 686.-688.

³⁰⁹ John BEELER, “John Keegan. The Face of Battle”, *American Historical Review*, 83/1978., br. 5, 1229.-1230.

³¹⁰ Vidi F. HAMERŠAK, “The Face of Battle Johna Keegana i obraz (hrvatske) vojne povijesti”, *Povijest u nastavi*, 2/2004., br. 1(3), 222.-239. – Na predavanjima poslijediplomskoga studija književnosti koja sam polazio 2001./2002. višeput ga je spominjao Nenad Ivić, a na neke njegove teze osvrće se 2011. i Siniša Malešević, u knjizi o kojoj će nešto kasnije biti više riječi.

³¹¹ Usp. npr. M. GROSS, *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb 1980. te ISTA, *Suvremena historiografija*.

³¹² Vidi npr. “Vojnoistorijski institut”, *Vojna enciklopedija*, sv. 10, Beograd 1975., 580.-581., “Vojnoizdavački zavod”, *isto*, 581. i “Vojnoistorijski glasnik”, *isto*, 580.

će sigurno izazvati nevjericu, posebice u svijetlu još uvijek rasprostranjenoga mišljenja kako je predan arhivski rad temelj ozbiljnoga povijesnoga istraživanja. Gotovo sigurno, ali ne i opravdano – naime, osim što Keegan djeluje u kulturi u kojoj o navedenim bitkama vjerojatno i nema bitnijega gradiva što ne bi bilo sređeno, priređeno i tiskano, za primjenu je njegove koncepcije značajnija pomna ocjena toga gradiva s obzirom na interdisciplinarna dostignuća humane i animalne medicine i psihologije te sociologije rata. Dakako, samo Keeganovo polazište ne može se razdvojiti od načina na koji ga primjenjuje – zato toliki dio teksta i posvećujem njegovoj analizi pojedinih bitaka – no zadržat ću se pretežito na onomu što ga u povijesti zanima, odnosno, na onomu po čemu bi nam još uvijek mogao biti novost.

A odabir njegova predmeta interesa – premda se umnogome podudara s trendovima u socijalnoj i kulturalnoj *povijesti odozdo* – i nije baš potaknut motivima na koje inače nailazimo u predgovorima “novopovijesnim” studijama.³¹³ Po svem je sudeći iz tih razloga čak sedamdesetak stranica Keegan posvetio izlaganju svojih gledišta o ratu, vojničkoj izobrazbi i povijesti vojne povijesti.³¹⁴ Kako naglašava već u početku, budući da sam nije nikad iskusio borbu, kao predavač predmeta poput strategije, obrambene politike i gospodarske mobilizacije nije se mogao osloboditi osjećaja krivnje da kadetima na Kraljevskoj vojnoj akademiji “Sandhurst” – vjerojatno budućim borcima – nikako ne uspijeva dočarati upravo ono što ih najviše zanima: kako je to biti u borbi, odnosno, kako bih se u njoj *ja* držao?

Premda se, kako primjećuje, u razrednoj raspravi ubrzo pojavljuju etičke dvojbe u vezi s odnosom prema protivniku, strahu od smrti i ranjavanja, odgovornosti, mržnji, bijesu i ubilačkom porivu, ozračje se britanskih vojnih akademija ni po čemu ne razlikuje od onoga na civilnim sveučilištima – znanje polaznika uvijek ostaje na takoreći nevinoj, “prijeratnoj” razini: teorija, slutnja, informacija iz druge ruke. Po svem sudeći, drži Keegan, taj se odnos svjesno njeguje – riječ je o spoju pristojnoga zaobilaženja onoga što bi moglo izazvati gađenje i tradicionalne engleske suzdržanosti, ali i sustavnoga potiskavanja potencijalno opasnih emocija u sklopu dvostoljetnoga nastojanja da se formalnom vojnom obukom – kroz standardizaciju postupaka (*drill*) – ponašanje u boju racionalizira. Kako bi se postigla što veća automatizacija znanje se osnovnih pravila pritom iskušava na brojnim vježbama, gdje se pojedine odluke uspoređuju s “idealnim”, udžbeničkim rješenjem zadane situacije. Sve u

³¹³ Njegova karijera nije se odvijala u znaku antiratnoga aktivizma. Rođen 1934., bio je, naime, 1960–1986. predavač na Kraljevskoj vojnoj akademiji “Sandhurst”, potom urednik za vojna pitanja u londonskim novinama *Daily Telegraph*, preminuo 2012. Za njegovu biobibliografiju usp. John E. Franklin, “Keegan, John”, *Encyclopaedia of Historians and Historical Writing*, sv. 1, London–Chicago 1999., 638.-639.

³¹⁴ J. KEEGAN, *The Face of Battle*, 13.-77.

svemu, zaključuje Keegan, iako bi antimilitaristi od učinaka priznali tek depersonalizaciju i – štoviše – dehumanizaciju, nesporno je da se takvom praksom mladomu časniku olakšava svođenje mnogobrojnih osjeta i osjećaja na konačan niz kategorija, omogućujući mu snalaženje na bojištu, a time i djelovanje cijeloga ratnoga “stroja”.³¹⁵

U tu je svrhu (ekstrapolacije iskustva u Pusićevu smislu),³¹⁶ ističe dalje Keegan, i napisana većina “službenih” vojnih povijesti – nasuprot tomu, kako kaže, akademski povjesničari skloni su u događajima, osobama i ustanovama tražiti i prepoznavati upravo jedinstvenost, a nikako sličnost (sjetimo se i Žmegačevih zapažanja o *Majci Courage*). Premda bi možda i priznali da su se bitke kraj Cannae (216. pr. Kr.) i Ramilliesa (1706.) odvijale prema istoj taktičkoj shemi, njih također zanimaju povijesno promjenjive značajke oružja i opreme, moral, ustroj, logistika te opći društveni kontekst.³¹⁷ Nadalje, mnoga vojnopovijesna djela – iako sama po sebi izvor vrijednih podataka – uzimaju u obzir samo “generalsku” perspektivu, pri čem katkad glavne likove uzdižu na mitsku razinu (dodajem – kao i u tradicionalno shvaćenom književnom kanonu).

Nastavljajući s kratkim presjekom stanja britanske vojnopovijesne tematike 1960-ih i 1970-ih, Keegan ističe kako je odnos prema osobnom doživljaju bitke umnogomu proturječan. Naime, pomalo paradoksalno, premda se ta sastavnica prošlosti obrađuje ne samo u klasicima svjetske književnosti – poput Tolstojeva *Rata i mira* (sjetimo se, apostrofirao ga je i Solar govoreći o zbiljskoj sastavnici književnosti)³¹⁸ – nego i u djelima koja se podvode pod, kako primjećuje, ponešto otrcani izričaj “pornografija nasilja”, historiografski su prikazi s njom u vezi uglavnom sudržani i zaodjenuti u standardne formulacije poput “došlo je do zbrke”, “nisu uspjeli napredovati” i “gubitci su bili teški”.³¹⁹

Pozornost bi stoga, drži Keegan, u znatno većoj mjeri valjalo posvetiti iskazima samih sudionika, uvažavajući, dakako, opću razinu pismenosti, ali i njihovu sklonost k izmišljanju i preuveličavanju. Osim toga, ako je moguće, vojni bi povjesničar trebao običi poprište o kojem piše i što više vremena provoditi s vojnicima svojega doba – sve kako bi shvatio uvjetovanost pojedinih odluka konfiguracijom terena i naučio zamijetiti naoko nevažne pojedinosti i nijanse u međuljudskim odnosima. Jedino tako, napominje Keegan, povjesničar može izbjeći

³¹⁵ J. KEEGAN, n. dj., 16.-20.

³¹⁶ Vidi bilješku 156.

³¹⁷ J. KEEGAN, n. dj., 20.-29.

³¹⁸ Vidi bilješku 189.

³¹⁹ J. KEEGAN, n. dj., 29.-31.

zamke partikularističkih pristupa, i u svoj njezinoj kaotičnosti “razumjeti bitku kakva se doista zbila”.³²⁰

Naime, kako kaže, upravo je tradicionalni prikaz bitke jedan od najmitotovornijih retoričkih postupaka vojne povijesti – raščlanjujući Napierov opis bitke kraj Albuere (1811.),³²¹ ali i radove nekolicine svojih suvremenika (spomenutih D. Chandlera i M. Howarda), Keegan im zamjera površnost u prikazu ljudskoga ponašanja i raspodjele uloga (“junaci–kukavice”, “vođe–vođeni” i “naši–njihovi”), neprikladnu podjelu na vremenske faze te zanemarivanje mrtvih i ranjenih (“kao da se dematerijaliziraju čim se sruše”).³²² Svakako, ograđuje se, nitko ne želi reći da spomenuti autori krivotvore povijest – ako ništa drugo, uvijek se mogu braniti da ih je ponajprije zanimalo značenje ishoda bitke u širem povijesnom kontekstu. Međutim, zašto su se onda uopće upustili u pripovijedanje o njezinu tijeku?³²³ Nije li, nadalje, od pobjede i poraza – do kojih je možda stalo vrhovnom zapovjedniku i njegovu kroničaru – običnim vojnicima (poput ložača Fritza i domobrana Trdaka iz prvoga poglavlja ovoga rada) bitnije puko preživljavanje?³²⁴

Primjerice – Keegan analizira britansku vojsku – poštivanje pravila službe uvelike ovisi o udaljenosti od bojišnice: dok će mnogi s prve crte spremno opravdati ubijanje nemoćnoga protivnika do kojega je došlo pod stresom, “u žaru borbe”, više će ga razine – smještene duboko u zaleđu – i kazнено goniti, a povjesničar zainteresiran za ishod eventualno dotaknuti tek kao “necivilizirano ponašanje manje skupine”.³²⁵ Time će, poantira Keegan, i nehotice priznati kako je vrhovni zapovjednik, doduše, utjecajniji od bilo koje skupine podređenih, no kako to nipošto ne znači da je njegova djelatnost odlučnija od onoga što čine oni kojima zapovijeda. Iako je zahvaljujući istraživanjima povijesnoga odjela vojske SAD za II. svjetskoga rata na temelju sličnih spoznaja o međuljudskim odnosima – posebice one o razvijanju zajedništva u skupinama od šest do sedam vojnika – izvršen preustroj većine suvremenih vojska, vojni se povjesničari, kaže Keegan 1976., još uvijek pretežito bave generalima i “velikim bataljunima”.³²⁶

Razlozi su višestruki, nacionalne se tradicije razlikuju – jedan će se odnos razviti ako iza sebe imate pola tisućljeća pobjeda, a drugi ako morate objasniti ponižavajuće poraze – no djelomice su, drži Keegan, ukorijenjeni još u oprekama koje izlaze na vidjelo u raščlambi

³²⁰ *Isto*, 32.-35.

³²¹ William F. P. Napier (1785–1860.), britanski časnik i vojni povjesničar, 1834.–1840. objavio šestosveščano djelo *War in the Peninsula and the South of France 1807–1814*.

³²² J. KEEGAN, n. dj., 35.-44.

³²³ *Isto*, 45.

³²⁴ *Isto*, 45.-47.

³²⁵ *Isto*, 47.-50.

³²⁶ *Isto*, 51.-52.

Tukididova prikaza bitke kraj Mantineje i Cezarova opisa pobjede nad Nervima – nasuprot raznolikim motivima, individualnim razlikama i zbrci na bojištu, posljednji je svojim legijama pridao značajke monolitnosti, čineći ih tek automatima u službi vlastita zapovjedničkoga umijeća.³²⁷ Međutim, još u polovici XIX. st. pojavilo se ozbiljno zanimanje za ponašanje pojedinca, pa je dijeleći upitnike među veteranima (jedna od prvih primjena ankete!) francuski vojni povjesničar Charles Ardant du Picq došao do zaključka kako je temeljni pokretač u samoj borbi strah – strah od stegovne kazne i strah od protivnika. Na tomu je tragu bila zamišljena i već spomenuta djelatnost povijesnoga odjela vojske SAD pod vodstvom generala Samuela L. A. Marshalla: “When a soldier is ... known to the men who are around him, he ... has reason to fear losing the one thing he is likely to value more highly than life – his reputation as a man among other men.”³²⁸ Ako se njihove teze i ne mogu prihvatiti u cijelosti, napominje Keegan, barem upućuju na pristup u kojem se bojište ne doživljava isključivo kao poprište za iskazivanje junaštva i hrabrosti, nego kao prostor na kojem se u mreži tehnoloških, strateških i taktičkih postignuća te osobnih, društvenih i kulturalnih odnosa odvija sukob osnovnijih emocija.³²⁹

5.2.2. Povijesnost ratnoga iskustva – Agincourt, Waterloo i Somme

Slijedom takvih postavki Keegan u nastavku raščlanjuje tri znamenite bitke što su se odigrale u proteklih šeststotinjak godina. Osim kao ilustracija metodoloških obrazaca *vojne povijesti odozdo*, odnosno istraživačkih pitanja i analitičkih kategorija primjenjivih na hrvatsku autobiografiju, sljedeći su retci stoga zamišljeni i kao kratki pregled povijesnih, zbiljskih trendova u većim oružanim sukobima – po čemu je, dakle, I. svjetski rat za običnoga vojnika i nižega časnika mogao biti drukčiji od svih prethodnih?

Do bitke kraj Agincourta (25. listopada 1415.) – bremenite simbolikom i umjetnički mnogostruko obrađivane³³⁰ – došlo je za pohoda engleskoga kralja Henrika V., koji je bio pokrenut kako bi se povratili prijeporni posjedi u Francuskoj.³³¹ Nakon što je Henrikova vojska utrošila nekoliko mjeseci i pretrpjela znatne gubitke u naposljetku uspješnom opsjedanju Harfleura, odlučeno je da se uputi prema Calaisu, tada engleskom posjedu. Budući

³²⁷ Isto, 63.-68.

³²⁸ Isto, 71.-72.

³²⁹ Isto, 73.-77.

³³⁰ U nas su vjerojatno od same Shakespearove dramatizacije poznatiji filmovi *Henrik V.* Laurencea Oliviera (1944.) i Kennetha Branagha (1989.).

³³¹ J. KEEGAN, n. dj., 78.-80.

da nije uspjela zaobići Francuze koji su joj presjekli put, zbog poteškoća u opskrbi, pa i gladi, engleska se vojska – pet do šest tisuća vojnika, većinom strijelaca – upustila u odlučnu borbu s oko 25 000 Francuza, većinom oklopnika (mnogi su bili na konjima).³³² U osnovnim se crtama prikazi sedmorice ili osmorice kroničara – trojica su bila prisutna – podudaraju, pa Keeganovu rekonstrukciju tijeka bitke neću prenositi. Napomenut ću samo da je riječ o prikazu onoga što bi se moglo nazvati mehanika bitke: bez vrijednosno konotiranih izraza vrlo se gusto opisuje kretanje i sraz pojedinih rodova (strijelci, oklopljeni konjanici i pješaci), njihovo sudjelovanje u samoj borbi te prodorna i ubojna moć pojedinih oružja. Bitnije je ono što bi se moglo podvesti pod već spomenutu sintagmu osobni doživljaj bitke. Često se, naime, zaboravlja da su obje strane bile postrojene u vidokrugu već tri do četiri sata prije bitke. Svi su zbog kiše bili promrzli, engleski vojnici k tomu i izgladnjeli. Mnogi su patili od proljeva, a budući da nisu mogli napustiti bojni red, morali su se olakšati na mjestu, često i bez zakučastoga skidanja oklopa.

U tim je uvjetima, zaključuje Keegan, borba vjerojatno dočekan kao dobrodošlo razrješenje napetosti.³³³ S druge strane, način na koji su engleski strijelci koordinirano postavili jednostavne palisade i neizravnim gađanjem potaknuli francusko konjaništvo na juriš, upućuje na to da je sustav zapovijedanja morao postojati i na nižoj razini.³³⁴ Na taj su način strah od neprijatelja i strah od zapovjednika zajedno potiskivali onu vrstu straha – paniku – koja dovodi do okretanja leđa neprijatelju i bijega. Dakako, ističe Keegan, mnogi su bili pripiti, ako već ne i pijani, a njihovu je odlučnost poticala i kraljeva prisutnost, vjera u pravednost rata te prethodno masovno pribijanje vjerskim službama. Gledano u širem kontekstu, premda je u to doba bitka svakako bila slučaj iznimnoga nasilja, nije toliko odskakala od svagdašnjega života, i obračun hladnim oružjem licem u lice bio je časna djelatnost za koju su se mnogi pripremali redovitim odgojem.³³⁵

Uostalom, kaže Keegan, veći se dio boraca i mogao obogatiti jedino skupljajući dragocjenosti ubijenih ili pak otkupninom koju bi platili zarobljenici. Ne iznenađuje stoga što su za njihovo odvođenje bile zadužene posebne skupine – bio je to način da se izbjegne rasulo.³³⁶ Naravno, spremnost pobjednika da prihvati predaju ovisila je ne samo o imućnosti poraženoga, nego i o općem stanju na bojištu. Primjerice, suočen s mogućnošću novoga juriša

³³² Bitka se odigrala na oranici koja se još uvijek između dvije šume proteže u smjeru sjever–jug kojih 1400 m, a u širinu oko 800 do 1100 m. Nakon bitke Henrik je s francuskim glasnikom uglavio njezin ishod i naziv. *Isto*, 82., 113.). Samo mjesto danas se zove Azincourt.

³³³ *Isto*, 81.-83.

³³⁴ Za to su još u vojsci engleskoga kralja Edvarda I. (vladao 1272–1307.) bili zaduženi dvadesetnici i stotnici. *Isto*, 92.

³³⁵ *Isto*, 114.-116.

³³⁶ *Isto*, 108.

francuskih konjanika i s istodobnim – više pljačkaškim nego vojničkim – prodorom u njegov tabor, Henrik V. zapovjedit će smaknuće svih zarobljenika. Kako ističe Keegan, premda je ta odluka imala jasnu vojničku logiku – osiguranje ugroženoga zaleđa – nesumnjivo je bila ne samo protiv materijalne koristi pojedinih sudionika, nego i protiv tadašnjega međunarodnoga prava. Opet, o njegovu doseg u ne bi trebalo prebrzo zaključivati – budući da Henrikovi vazali nisu naknadno osudili svoga sizerena, vjerojatno su samu bitku, kao i sudbinu zarobljenika dok ona još traje, doživljavali kao nešto izvanpravno. Međutim, upozorava Keegan, s obzirom na dostupne izvore, nije sasvim jasno je li tek jedna skupina strijelaca pristala izvršiti tu zapovijed zato što – za razliku od onih koji su je odbili – nije mogla računati na otkupninu, ili zato što njihov rod nisu obvezivali viteški odnosi i pravila o časnoj predaji.³³⁷

Što se pak tiče sudbine ranjenika, za njih se poslije bitke na engleskoj strani moglo pobrinuti tek dvadesetak ranarnika. Ipak, Englezi su imali malo mrtvih i nekoliko stotina ranjenih, koji su se s obzirom na prirodu ozljeda uglavnom mogli nadati ozdravljenju. Najzastupljenije su, naime, bile jednostavne rezne rane – zarasle bi nakon povezivanja – i slomljeni udovi, koje se znalo namjestiti. Najčešće su neizlječive, međutim, bile frakture lubanje i ozljede kralježnice – zbog pada s konja naročito učestale na francuskoj strani – te razne ubodne rane, posebice one s prodorom u prsnu i trbušnu šupljinu, koje su gotovo uvijek dovodile do komplikacija.³³⁸ Većinom su i od njih stradali Francuzi, bilo za juriša pogodeni strelicom iz relativne blizine, bilo – nakon što su oboreni – probodeni kroz spojeve na oklopu. Mnogi su francuski ranjenici zbog povlačenja svoje vojske ostavljeni na bojištu i prepušteni hladnoj noći – mještani okolnih sela predvođeni mjesnim biskupom pokopali su naposljetku oko 6000 mrtvih.³³⁹

Gotovo četiri stoljeća nakon Agincourta odigrala se bitka kraj Waterlooa (18. lipnja 1815.), jedna od onih koja se najčešće spominju među prekretnicama svjetske povijesti.³⁴⁰ Uistinu, njoj je – unatoč izjavama samoga vojvode Wellingtona – od početka bila pridavana iznimna pozornost: osim što su prvi puta u britanskoj vojsci spomen-odličje dobili svi sudionici, dodane su im i dvije godine vojničkoga staža. Takvim je odnosom, dakako, i Keeganu umnogomu bio olakšan posao – osim službenih izvješća, sačuvana su mnogobrojna osobna pisma i sjećanja, a 1830-ih preživjeli su britanski časnici popunjavali i posebne

³³⁷ *Isto*, 109.-112.

³³⁸ *Isto*, 112.-114.

³³⁹ *Isto*, 114.

³⁴⁰ Vojske su brojčano bile podjednake – oko 70 000 svaka – no dio je britanskih kontinentalnih trupa bio nepouzdan, a francuski vojnici u prosjeku iskusniji. Bojište se prostiralo oko 3400 m u smjeru istok-zapad te oko 2000 m u smjeru sjever-jug. Što se tiče naziva same bitke, ističe Keegan, na britanskoj je strani zbog lakšega izgovora prevladao Wellingtonov prijedlog, iako je general Hussey Vivian kao zemljopisnu odrednicu predlagao Mont St.-Jean, a pruski maršal Gebhard L. von Blücher La Belle Alliance. *Isto*, 123.-125., 206.

upitnike.³⁴¹ Za razliku od Agincourta, kraj Waterlooa nitko – pa ni vojskovođa – nije mogao imati pregled nad cijelim bojištem: premda je Wellington čitavu bitku proveo na konju, jašući od jedinice do jedinice, zbog veličine i brjegovitosti poprišta, visokih usjeva pšenice i raži te nadasve zbog dima topova i pušaka, čak je i njegov doživljaj bitke bio uvelike fragmentaran. Ne čudi stoga što se mnogi preživjeli sjećaju optičkih varki i halucinacija – neprijateljski vojnici znali su se doimati poput divova, a neki tvrde da su vidjeli Napoleona, premda niti jednom nije kročio na njihov dio bojišta.

Dakako, u skladu s tehnološkim napretkom promijenila se i zvučna kulisa: osim što je dosta topnika oglušilo, pamte se i osebniji učinci – primjerice, puščana zrna koja se zvonko odbijaju od mačeva i bajuneta te uhu nešto ugodnije gajde škotskih pukovnija. Gotovo da je stalno jedino zapomaganje ranjenih, posebice britanskih pješaka koji su pod topovskom paljbom satima stajali u obrambenim četverokutima, izgubivši ponegdje i više od pola ljudstva.³⁴²

Zašto se – za razliku od francuskih kolona – nisu razbježali? Keegan razmatra više čimbenika. Obje su se vojske srele gladne, pokisle, promrzle i umorne, nakon višednevnoga marša, za kojega se katkad već skuhanu hrana morala prolijevati iz kotlova – riječ je o naporima koji su mogli imati svojevrсни anestetički učinak.³⁴³ Masovnih vjerskih služba nije pak bilo – u francuskoj se vojsci nisu održavale još od Revolucije, a i britanska je, drži Keegan, uglavnom bila indiferentna; svaka je divizija imala tek jednoga kapelana. U sjećanjima se čak i osobna molitva rijetko spominje – doduše, možda i zato što nije bilo sasvim izvjesno da će se održati bitka. I tradicionalni motiv ratnoga plijena izgubio je na značenju – ako ga se kršeći stegu pokoji vojnik i uspijevao domoći, zbog naravi vojničke službe najčešće bi ga se u očekivanju sljedeće bitke prodavalo ispod cijene.³⁴⁴

Svakako, prije bitke dijelio se džin, no na običnoga je vojnika zacijelo velik utjecaj imala časnička prisila, naročito učinkovita u poretku četverokuta – naime, kaže Keegan, iako su francuski časnici uzorno nastupali na čelu svojih kolona, nisu mogli nadzirati što im se zbiva iza leđa, u neizvjesnosti predstojećega ulaska u borbu. Vjerojatno je pak najbitniji, dokazuje Keegan, bio osjećaj sigurnosti koji proizlazi iz zajedništva i odanosti jedinici – okupljeni oko zastave *Union Jack* i golemih pukovnijskih stijegova, mnogi su izginuli da bojni znakovi ne padnu u neprijateljske ruke.³⁴⁵ Klasna je razlika još uvijek bila velika, no

³⁴¹ *Isto*, 119.-120.

³⁴² *Isto*, 128.-144., 161.

³⁴³ *Isto*, 179.-181.

³⁴⁴ *Isto*, 182.-183.

³⁴⁵ *Isto*, 184.-185.

časnici nisu samo prijetili, nego i poticali podređene, ističući se ne toliko tehničkim vještinama – što savjetuju današnji priručnici – koliko hrabrošću: počinju nositi manje ubojito oružje, skanjuju ga se uporabiti, a radi očuvanja časti – s iznimkom par slučajeve “sramotnoga ponašanja” – postrojbu ne napuštaju ni kad su ranjeni. Možda u tom duhu – pretpostavlja Keegan – i leži ona granica, preko koje Francuzi nisu mogli: Waterloo “was won on the playing fields of Eton.”³⁴⁶

Kao i u prikazu Agincourta, i ovdje Keegan pomno rekonstruira tijek i mehaniku bitke, koja je zbog pojave novih rodova i unutrašnje podjele starih znatno složenija, pa će se zadržati tek na nekoliko naglasaka – primjerice, na srazu britanskoga pješastva i francuskoga konjaništva, oboje potpomognutih topništvom.³⁴⁷

Naime, premda je konjaništvo vrlo učinkovito protiv poljuljanoga ili razbijenoga pješastva, pješastvo u četverokutu – ispred kojega su i topovske bitnice – njegov je najveći neprijatelj. Jednostavno, pokuša li konjaništvo jurišati, topnici će ga do posljednjega trenutka obasipati kartečama, liježući potom na zemlju – izvan dohvata konjanika naoružanoga sabljom, ali ne i kopljem – ili sklanjajući se u pješačke četverokute. Iako su u tom trenutku topovi praktički napušteni, napadačevo ih konjaništvo u vrevi najčešće ne može ni odvesti ni onеспособiti, pa se nakon što napadaj završi opet mogu uporabiti. Uspije li se pak probiti do četverokuta, suočit će se s usredotočenim puščanim plotunom, a i konji će se zaustaviti pred tim zbijenim ljudskim zidom. Međutim, prevari li se pješastvo i prerano ispali svoj plotun, pokoleba li se i raspadne, po svoj će prilici pretrpjeti pravi pokolj – kao što se zbilo s nekim kontinentalnim pukovnijama pod Wellingtonovim zapovjedništvom.

Upravo je strah od takvoga raspleta, tvrdi Keegan, također poticao iskusnije britanske jedinice da u gustom poretku ustraju i pod najtežom francuskom topovskom paljbom, pri čem se znalo dogoditi da jedna kugla usmrti ili ozlijedi i po 25 vojnika.³⁴⁸ U taktičkom smislu, francuski bi juriši vjerojatno imali više uspjeha da su bili potpomognuti lakim topništvom, koje se brzo premješta konjima – međutim, za nj u ovom slučaju nije bilo mjesta.³⁴⁹ Naravno, time Keegan ne upućuje na nesposobnost francuskih zapovjednika – poglavito maršala Neyu – nego na spoj nepotpunih podataka o čvrstoći britanskih položaja s odlukom da se, s obzirom na približavanje Prusa, ide na sve ili ništa.³⁵⁰

³⁴⁶ *Isto*, 194.

³⁴⁷ *Isto*, 154.-162.

³⁴⁸ *Isto*, 161.

³⁴⁹ *Isto*, 160.-161.

³⁵⁰ *Isto*, 170.

Poslije bitke Napoleonova je vojska zapala u pravo rasulo. Mnogi su francuski vojnici zarobljeni, a progon ostalih preuzelo je prusko konjaništvo, pa je i s britanske strane podosta popustila borbena sposobnost – osim što su s padom prvoga sumraka zabilježeni mnogi nesretni slučajevi i stradavanje od prijateljske vatre, oni koji se nisu prepustili snu rastrčali su se skupljajući ratni plijen, neki čak i od ranjenih časnika vlastite strane.³⁵¹ Nakon višednevnoga gladovanja, navodi Keegan nekoliko izvora, osobito se cijenilo meso ispečeno na prsnom oklopu mrtvih kirasira. U uvjetima sveopće opuštenosti, razumljivo, vladala je pozamašna nezainteresiranost za ranjenike – za bitke su ih skupljali pukovnijski glazbenici, a sad ih se razmjerno sporo kolima prevozilo u poljsku bolnicu, odakle se teže prebacivalo u Bruxelles; prvo se pristupalo Britancima, poslije Francuzima, od kojih su neki na bojištu ležali dva dana i tri noći.³⁵²

Što se tiče tipova ozljeda, izravni je pogodak topovskom kuglom – sasvim očekivano – rastrgavao tijelo ili otkidao udove, najčešće sa smrtonosnim učinkom. Nešto je manje pogubno djelovala topovska karteča. Puščana zrna također su ubijala, no zbog male brzine nisu obarala pogođene – preživjeli stoga opisuju kako su se rane na njihovih suborcima jednostavno “pojavljivale” pred njihovim očima. Dakako, udarci sabljom i kopljem uzrokovali su rezne, odnosno ubodne rane. Primijećeno je i uzastopno ranjavanje već onesposobljenih protivnika, pri čem su se posebno istakla koplja francuskih konjanika (na britanskom pješaštvu) i bajunete pruskoga pješaštva (na oborenim francuskim konjanicima) – na tom se temelju Keegan upušta u spekulaciju o tradicionalnom rivalstvu između pješaka i konjanika, i o gubitku suosjećajnosti kad se “na svijet gleda odozgo”.³⁵³

U vezi s tim – prepoznavanjem ljudskosti u protivniku – Keegan navodi šarolike primjere: od adrenalinom ponesenoga časnika koji s užitkom pripovijeda kako mu je sablja škripala među zubima bespomoćnoga topnika, do poštede, pa i oslobođanja zbog mladosti doista je širok raspon.³⁵⁴ No, završimo s bolničkom statistikom: najviše se zapravo umiralo drugi i treći dan nakon bitke, zbog općega šoka, upale potrbušnice, dehidracije i gubitka krvi, katkad i namjerno prouzročenoga sasvim neprikladnom terapijom pomoću pijavica.³⁵⁵

Stotinjak godina kasnije bitku na Sommi (1. srpnja 1916.) britansko je zapovjedništvo pokrenulo kako bi se neizravno pomoglo Francuzima kraj Verduna, gdje je još u polovici

³⁵¹ *Isto*, 195.-198.

³⁵² *Isto*, 199.-201.

³⁵³ *Isto*, 202.-203.

³⁵⁴ *Isto*, 204.

³⁵⁵ *Isto*, 205.

veljače te godine počeo njemački napadaj.³⁵⁶ Prema Keeganovim navodima, prethodnom se nezapamćenom višednevnom topovskom paljbom planiralo zasuti njemačke rovove i uništiti prilazne putove.³⁵⁷ U idućoj je pak etapi topovsku baražu (tadašnji francuski neologizam) valjalo pomicati ispred pješništva, koje se bez ozbiljnijih borba preko ničije zemlje trebalo “ušetati” u prvi red njemačkih rovova. Upravo je dometom britanskoga topništva i granica napredovanja prvoga dana određena na nekih 3700 m od polazne crte – drugi red njemačkih rovova ostao je izvan dosega.³⁵⁸

Na britanskoj je strani prvoga dana u borbu ubačeno 13 divizija – četiri profesionalne i devet divizija uglavnom sastavljenih od tzv. Kitchenerovih dragovoljaca.³⁵⁹ Za razliku od prijeratnih vojnika po pozivu, koji su potpisivali na sedam godina djelatne službe i pet u pričuvi, najčešće motivirani siromaštvom, većina se tih dragovoljaca oduševljeno prijavila u jesen 1914., napustivši dobro plaćene poslove. Bilo ih je ukupno oko 600 000, i mnogima je od njih dopušteno da se kao “bojne kompića” (“Pals battalions”) ustroje prema postojećim građanskim organizacijama: tvornicama, klubovima, župama itd.³⁶⁰

Premda su to po moralu, poslušnosti, tjelesnoj spremi i pripravnosti na žrtvu – ističe Keegan – bile izvanredne jedinice (usporedive jedino s dragovoljcima iz bjelačkih dominiona te njemačkim đačkim i studentskim jedinicama),³⁶¹ vojničko im je znanje bilo na vrlo niskoj razini, čemu svakako nije pomagala ni dodijeljena im šačica časnika, čija je zadaća – između ostalog – bila i da tek izaberu svoje dočasnike. Svakako, u takvim se uvjetima teško mogla održati uvriježena društvena stratifikacija.³⁶² Njihove je nespremnosti, naravno, bilo svjesno i britansko zapovjedništvo, pa jedinice nisu trebale napredovati u manjim skupinama – tu su taktiku već bili prihvatili Francuzi – nego u vrstama, s razmakom 1.8–2.8 m između strijelaca. Vjerovalo se, naime, da će topništvo onemogućiti njemački otpor.

³⁵⁶ Do 18. studenoga 1916. odigralo se još osam faza velike bitke na Sommi. Prva je poslije imenovana bitkom kraj Alberta, no taj se naziv u međuvremenu izobičajio. Ukupno je, prema Keeganovim navodima, u tom razdoblju na Sommi ubijeno ili ranjeno 420 000 britanskih i 200 000 francuskih vojnika. *Isto*, 285.

³⁵⁷ Na britanskoj je strani bilo pripremljeno oko 3 milijuna granata (usporedbe radi, francusko je topništvo kraj Waterlooa raspolagalo s 20 000 zrna). *Isto*, 216.-217.

³⁵⁸ *Isto*, 231.-240.

³⁵⁹ Horatio Herbert Kitchener (1850–1916.), britanski feldmaršal, do pol. 1916. ustrojio više od 60 dragovoljačkih divizija, također potaknuo donošenje zakona o općoj vojnoj obvezi.

³⁶⁰ J. KEEGAN, n. dj., 219.-229.

³⁶¹ Slavni njemački proturatni romanopisac poslije će tematizirati upravo razvoj jednoga od tih gimnazijalaca: “Na satovima gimnastike [razrednik] Kantorek nam je toliko govorio i propovijedao dok nismo svi zajedno, cio razred, krenuli s njim na čelu u okružnu regrutnu komandu [popunidbeno zapovjedništvo – F. H.] i prijavili se. [...] I dok su oni pisali i propovijedali, mi smo gledali bolnice i ljude na samrti; dok su oni služenje državi isticali kao nešto najviše, mi smo već saznali da je strah od smrti najjači. Mi nismo zbog toga postali ni buntovnici ni dezerteri ni kukavice – oni su vrlo lako izgovarali te riječi – mi smo voljeli svoju domovinu kao i oni, u svakom smo jurišu hrabro išli naprijed. Ali smo već umjeli da pravimo razliku i naučili se da gledamo. I vidjeli smo da od njihovog svijeta nije ostalo ni traga.” Erich M. REMARQUE, *Na zapadu ništa novo*, s. l. 1966., 15.-16.

³⁶² J. KEEGAN, n. dj., 225., 278.-279.

Međutim, premda je za sedmodnevnoga granatiranja ispaljeno oko milijun i pol zrna, a izveden je i napadaj klorom, bio je zatrpan tek dio njemačkih skloništa i bodljikava žica tek djelomice prekinuta – naime, od 21 000 tona projektila ispaljenih na područje površine 23 000 s 1800 m čak su dvije trećine (polu ukupne mase) činila slabo razorna, rasprskavajuća zrna (šrapneli); zbog debelih stijenki, u eksplozivnim je zrnima pak bilo tek 900 tona eksploziva.³⁶³

Tako je svanulo i jutro 1. srpnja 1916. – unaprijed obaviješteni da će poći u napad, i da će se topništvo za sve pobrinuti, mnogi su britanski vojnici prethodnu večer razmjerno dobro raspoloženi pisali kući. Neki su – za svaki slučaj – sastavili oporuke i oprostili se s prijateljima, a održane su i vjerske službe (svaka je bojna imala svoga kapelana).³⁶⁴ Podijeljena je dodatna oprema, topla hrana i rum iz zaleđa. Obrijavši se u vrućoj vodi, naoružana nerijetko jedino štapovima, većina je časnika u 7.30 dala znak za izlazak iz rovova.³⁶⁵ Ukratko, jurišajući ususret netaknutim njemačkim strojopuškama toga je dana poginulo 21 000 i ranjeno 39 000 britanskih vojnika, većina u prvom satu, čak u prvim minutama napadaja.³⁶⁶ Jedna je postrojba, primjerice, s 856 spala na 266 vojnika. Oni pak koji su i stigli do njemačkih rovova, ostali su u nezavidnom položaju: bile su im presječene sve veze, baraža im je “pobjegla”,³⁶⁷ a njemačko se pješništvo pribralo i počelo koordinirati s vlastitim – manje brojnim, no pretežito netaknutim – topništvom. Pokušavajući ručnim bombama izbaciti Nijemce iz rovova, do kraja dana gotovo su svi ubijeni, zarobljeni ili povučeni.³⁶⁸

Sve u svemu, zaključuje Keegan, dobiva se dojam besmislene ljudske klaonice, nešto poput kasnijih logora smrti – kako to da je većina sudionika pristala na dodijeljenu ulogu? S jedne strane, radilo se o općoj vojničkoj logici ustrajavanja u planu, ali i o teoriji toga doba, koja je prihvaćala teške gubitke u ljudstvu. S druge strane, niži časnici i obični vojnici nisu mogli ni slutiti što se događa na cijeloj širini bojišnice – primjerice, iako su mnoge jedinice kasnije na temelju sjećanja i ratnih dnevnika napravile sjajne pukovnijske povijesti, što je zbivanje intenzivnije i gubitci teži, zapisi su sažetiji, upisani naknadno ili čak iz druge ruke.³⁶⁹

³⁶³ *Isto*, 235.-240.

³⁶⁴ *Isto*, 241.-242.

³⁶⁵ *Isto*, 245.

³⁶⁶ Tijekom pripremnoga granatiranja bilo je onesposobljeno 6000 od 35 000 njemačkih vojnika. *Isto*, 260.

³⁶⁷ Neke je pak topnička baraža spriječila u brzem napredovanju, omogućivši Nijemcima da dovedu pojačanja. *Isto*, 256., 267.

³⁶⁸ *Isto*, 258.

³⁶⁹ Autor navodi kako je 1971. entuzijast Martin Middlebrook objavio sjećanja svih 546 živućih britanskih veterana kojima je uspio doznati adresu. Nije potrebno spominjati da je taj pogled još fragmentarniji. *Isto*, 260.-264. – S drugoga pak polazišta službena vojna povijest omalovažava se u liku jednogodišnjega dobrovoljca Mareka koji se na zapovijed prihvatio opisivanja “junačkih” djela svoje bojne prije negoli što su se ona uopće zbila. Jaroslav HAŠEK, *Doživljaji dobrog vojaka Švejka za Svjetskog rata*, Zagreb 1965³, 618.-619., 643.-647.,

Ako je – upozorava Keegan – i pomalo karikaturalna slika generala koji izdavši sve potrebne zapovijedi odlazi u ribolov dok se bitka ne završi, ne smije se zaboraviti da su čak i na razini pukovnije ordonansi izvještaje dostavljali s dvosatnim zaostatkom.³⁷⁰

U spomenutom ozračju “mehaniziranoga ubijanja”, promijenila se i struktura ozljeda: za najmanje 70% zaslužna su topovska zrna i ručne bombe (bilo udarnim tlakom, bilo krhotinama), za 30% puščana zrna (zbog velike brzine prisutan je tzv. hidraulički učinak), a za najviše 1% hladno oružje (bajunete).³⁷¹ Mnogi pogodoeni topovskim zrnem, dakako, i nisu bili te sreće da uopće budu prebačeni u bolnicu i statistički obrađeni. Ipak, brojne su sanitetske pripreme izvršene unaprijed: osigurani su bolnički kreveti te zalihe anestetika i antiseptika, a svaki je vojnik nosio i tzv. prvi zavoj. Nadalje, u to se doba počela primjenjivati i transfuzija krvi, a čišćenjem rana smanjivala se vjerojatnost komplikacija. Doduše, amputacije su još uvijek razmjerno česte, kao i letalni ishod infekcije – antibiotici će ostati nepoznati do II. svjetskoga rata.³⁷²

Ranjenici se pak na prvoj razini smještaju u pukovnijsku ambulantu, odakle ih se otprema u zaleđe na liječenje ili natrag na bojište. Uvedene su i operacije blizu bojišta, za one koji ne bi podnijeli transport – tako je, prema Keeganu, i nastao pojam “trijaža”: pristigle je valjalo podijeliti na one koji će izdržati putovanje, na one koje treba odmah operirati, i na one koje će se pustiti da umru.³⁷³ Daleko od samotne smrti na bojištu, međutim, u za to predviđenim “šatorima za umiruće” kraj se čeka pod sedativima, uz njegu ljubaznih sestara. Još uvijek, međutim, u slučaju većih gubitaka 32 nosača nosila na svakih tisuću ljudi ne mogu puno učiniti – dvojici treba oko sat vremena za izvlačenje jednoga ranjenika. Statistički, oko jedna trećina svih rana bila je kritična, ali uz pravodobnu pomoć ne i smrtonosna, čemu su svakako pridonijela i primirja koja su upravo u tu svrhu Nijemci povremeno nudili.³⁷⁴

Usavršavanje sanitetske službe, drži Keegan, svakako pomaže borbenom moralu, no strah ostaje: javlja se namjerno samoranjavanje, kao i pojam “sretne rane” koja jamči “časno” napuštanje bojišnice, a od 1917. u britanskoj se vojsci priznaju i psihički poremećaji – dotad

677.-678., 681., 804.-805. Budući da je taj žanr općenito u hrvatskoj historiografiji posve neproučen, upozoravam na neke predstavnike: *Geschichte des Kaisl. und köngl. Infanterie-Regiments Nr. 78*, Esseg 1890., *Izvadak iz povjesti[!] ces. i kr. pješačke pukovnije Nadvojvode Leopolda broj 53*, Zagreb 1891., *Spomen listovi iz povjesti[!] c. i kr. zborne topničke pukovnije kneza Lobkovitza br. 13*, Zagreb 1893., *Nekoja junačka djela pojedinaca i odjela zagrebačke 25. domobranske pješ. pukovnije*, Zagreb 1916. te Anton PICHLER, *Kratki izvadak iz građe za povijest kr. ug. karlovačke 26. domobranske pješačke pukovnije*, Karlovac 1918., djelo koje mi je ostalo nedostupno. Pomorsku pak sastavnicu obrađuje *Spomenica junačkih djela c. i k. ratne mornarice*, sv. 1-2, Pula 1898.

³⁷⁰ J. KEEGAN, n. dj., 266.

³⁷¹ *Isto*, 268.-270.

³⁷² *Isto*, 271.

³⁷³ *Isto*, 272.

³⁷⁴ *Isto*, 272.-274.

su “kukavice” strijeljali.³⁷⁵ Što se tiče motivacije, otpalo je obogaćivanje,³⁷⁶ ali i – u općem metežu – neposredni časnički nadzor. Ipak, premda su zabilježeni neki slučajevi “unutrašnjeg dezertiranja”,³⁷⁷ udaljenost bojišta od mobilizacijskoga područja te uvođenje posebnih jedinica – isprva “bojne policije”, potom vojne policije – djeluju kao vrlo učinkovito sredstvo prisile.³⁷⁸ Dakako, to ne znači da se prije ili poslije neće pojaviti ratni zamor – globalno gledano, računa Keegan, kolektivno odbijanje poslušnosti pojavilo se u francuskoj, ruskoj i talijanskoj te u dijelovima britanske vojske nakon što je ukupan broj poginulih dosegao broj borbeno sposobnoga pješastva.³⁷⁹

Sve u svemu, zaključuje Keegan, sudbina “izgubljena naraštaja” tzv. Kitchenerovih bataljuna snažno je utjecala ne samo na mnogobrojna književna djela, nego i na mirotvornost britanske poslijeratne politike.³⁸⁰ Potaknut tom mišlju, u završnom se poglavlju Keegan upušta u razmatranja o različitim trendovima, a najviše o mnogostrukim razinama “dehumanizacije bitke” – od sasvim tehnološke zamjene pojedinačne borbe sve dalekometnijim oružjima do antropološkoga pristupa sve većoj razlici između redovitoga stanja, “mira”, i izvanrednoga stanja, “rata”.³⁸¹ Naposljetku, za način na koji se vojna povijest shvaća nije nebitno ni misli li se da uzroci rata i agresivnosti – kako je držao Konrad Lorenz – leže u čovjekovoj životinjskoj prirodi, ili su pak – prema Erichu Frommu – sociokulturno uvjetovani i otklonjivi. No, i to je već tematika izvan okvira ovoga rada.³⁸²

³⁷⁵ *Isto*, 274.-277. Takva “comfortable wound”, ozbiljna no razmjerno bezopasna ozljeda, u hrvatskim je autobiografijama pretežno poznata pod njemačkim nazivom “Tausendguldenschuss”, gdje gdje osuvremenjeno i kao “Tausendkronenschuss”. – O stresu, grupnoj dinamici i psihofarmacima u okviru ratne odnosno vojne psihologije i psihijatrije (s povijesnim osvrtom) vidi npr. *Uvod u ratnu psihologiju i psihijatriju* (ur. Eduard Klain), Zagreb 1991., također i zbornike još širega zahvata *Ratna psihologija i psihijatrija* (ur. E. Klain), Zagreb 1992. te *Vojna psihologija – priručnik za hrvatske časnike* (ur. Željko Stipanović), sv. 1-3, Zagreb 2000–2005.

³⁷⁶ Time je, prema Keeganu, nestao jedan od motiva za prihvaćanje predaje, u rovovskom ratu inače otežane i opasnim pojasom “ničije zemlje” kojega treba prijeći do protivničkoga zaleđa. J. KEEGAN, n. dj., 281.-283.

³⁷⁷ Opskrbljujući se hranom iz nedovoljno čuvanih skladišta na zapadnom su bojištu neke skupine australskih vojnika u napuštenim rovovima navodno živjele sve do svršetka rata. *Isto*, 316.-317. – U literaturi se spominje i usmena predaja o “republici vojnih bjegunaca” tj. o području na kojem bi otpadnici sviju zaraćenih strana živjeli u prijateljstvu.

³⁷⁸ J. KEEGAN, n. dj., 282.-284.

³⁷⁹ *Isto*, 276.-277.

³⁸⁰ *Isto*, 286.-289.

³⁸¹ *Isto*, 290.-343.

³⁸² Za još širi povijesno-antropološki pristup ratu vidi. npr. i Keeganova djela *A History of Warfare*, New York 1994. te *War and Our World*, London 1999.

5.2.3. Richard Holmes i ratna svagdašnjica

Desetak godina nakon Keegana britanski profesor “ratnih studija” Richard Holmes (1946–2011.) objavio je knjigu *Firing Line*, kasnije tiskanu i pod naslovom *Acts of War*.³⁸³ Premda je riječ o djelu koje bi se moglo svrstati i u područja psihologije te sociologije rata, pohvalno je prikazivano u historiografskim časopisima.³⁸⁴ Ukratko rečeno, u njem se neke postavke Keeganova pristupa dalje razrađuju na temelju interdisciplinarne literature i zapažanja sudionika u modernim ratnim sukobima, napose onima u XX. stoljeću. Upravo stoga za njim ću češće posezati u drugom dijelu disertacije, kad se pojavi potreba da se opisi i stajališta iz hrvatskih autobiografija usporede s odgovarajućim mišljenjima veterana drugih nacija ili zaključcima znanstvenih tekstova. Na ovom mjestu istaknuti je tek najopćenitija Holmesova gledišta.

Kako, naime, kaže, osnovna mu je težnja bila što vjernije pristupiti proučavanju cijeloga niza vojnikovih osjećaja i ponašanja, u rasponu od vježbi i ratnih priprema do sudjelovanja u bitci i ponovnom uklapanju u civilni život. Ne želi uzdizati rat, ali ne može zaniijekati niti da sudionici katkad doživljavaju zadovoljstvo pa i ugodu.³⁸⁵

Objašnjavajući svoje stajalište, i on – poput Keegana – započinje svojevrsnom stilskom vježbom o razlikama između opisa pojedinčeva doživljaja i službene vojne povijesti, ali i povišenoga tona “pornografije nasilja”, tako omiljenoga među nakladnicima i čitateljstvom.³⁸⁶ Njemu samom ta je razlika naročito pala u oči tijekom sudjelovanja u jednoj vojnoj vježbi – ako se, nastavlja, i ne može u potpunosti prihvatiti tvrdnja Alfreda Vagtsa iznesena u knjizi *A History of Militarism* (1959.) – prema kojoj su vojne povijesti najčešće pisane kako bi se opravdali pojedinci ili vojske, zanemarujući društveno i kulturalno relevantne činjenice, a posebice izbjegavajući otkrivanje tajni, slabosti i propusta³⁸⁷ – nesporno se premalo pozornosti posvećivalo svoj složenosti nagona i emocija kojoj su bili izloženi naraštaji vojnika.³⁸⁸

³⁸³ Richard HOLMES, *Acts of War. The Behaviour of Man in Battle*, London 2004.

³⁸⁴ Robert PEARCE, “Acts of War. The Behaviour of Man in Battle”, *History Today*, 55/2005., br. 5, 89.-90.

³⁸⁵ R. HOLMES, n. dj., 30. – O tomu pišu i pomalo neočekivani svjedoci: “Bilo je to poput alegorične slike rata; vlak pun novih ljudi klizi ponosno prema liniji, osakaćeni se ljudi polako vuku s linije, a sve vrijeme topovi na otvorenim vagonima nagone čovjekovo srce da poskoči kao što to topovi uvijek čine, oživljavajući onaj poguban osjećaj, kojega se tako teško osloboditi, da rat ipak jest veličanstven.” George ORWELL, *Kataloniji u čast*, Zagreb 1983., 203.

³⁸⁶ R. HOLMES, n. dj., 3.-4.

³⁸⁷ U tom se smislu navodi i slikovita optužba francuskoga državnika Georgesa B. Clemenceaua kako vojni povjesničari o svoje bubnjeve udaraju kostima ratnih stradalnika. *Isto*, 6.

³⁸⁸ *Isto*, 6.-7.

Unatoč Tolstojevim nastojanjima u *Ratu i miru*, često se, kaže Holmes, previđa i ono što je feldmaršal Archibald Wawell u pismu vojnom povjesničaru Basilu Liddellu Hartu poodavno nazvao *ratnom svagdašnjicom* (*actualities of war*): učinak umora, gladi, straha, nedostatka sna i vremenskih prilika. Već spomenuti “tradicionalist” Geoffrey Elton upravo je to naznačio kao jedan od uzroka zašto akademski, profesionalni povjesničari tako rijetko pristupaju proučavanju rata – dok jedni osjećaju moralnu odbojnost prema katastrofičnosti ratnih zbivanja, drugi drže kako je nedostatak vlastita iskustva nepremostiva zapreka.³⁸⁹ Tako je, primjerice, vojni povjesničar Winston H. A. Groom napao kolegu Johna Terrainea da nije bio u ratu pa ne može poznavati psihičke napore kojima je čovjek izložen na bojišnici.³⁹⁰ Slične prigovore – susreli smo ih već u Jenkinsovim tezama o nemogućnosti empatije – Leonard V. Smith prisposobljuje aktualnim prijeporima o tomu mogu li muškarci pisati povijest žena ili Europljani povijest afričkih naroda.³⁹¹

Međutim, zaključuje Holmes, premda možemo suosjećati s veteranima koji dani rat shvaćaju kao “svoj”, povjesničari se – i taj nam je odgovor već poznat – ne bi dobro proveli kada bi mogli pisati samo o onom što su doživjeli.³⁹² Uostalom, očevidci – ma koliko željni pripovijedanja – nerijetko ne mogu naći prikladne riječi,³⁹³ ili se pak (riječima Alana J. P. Taylora o usmenoj povijesti uopće) ono što naposljetku kažu može svesti na obično žaljenje za izgubljenom mladošću, žaljenje u kojem se istina potiskuje i proizvodi mit.³⁹⁴

S druge strane, napominje Holmes, pojedini istraživači nastoje borbu proučavati što bliže onomu što doživljavaju kao egzaktne znanosti, vodeći napose računa o tehnologiji i s njome povezanim kvantitativnim pokazateljima poput vjerojatnosti pogotka na određenoj udaljenosti. No, ograničiti se na isključivo takvo shvaćanje, poantira Holmes argumentacijom sličnom onoj u vezi s biografskim obratom, bilo bi kao da sve što možemo znati o ljudskoj erotičnosti pokušamo doznati iz ginekološkoga priručnika.³⁹⁵

Logično, i ovdje je rješenje u metodološkoj raznovrsnosti i pomnoj procjeni vjerodostojnosti izvora, pri čem Holmes kao uzore – među ostalima – navodi već spomenute

³⁸⁹ *Isto*, 7.-8.

³⁹⁰ *Isto*, 9.

³⁹¹ Leonard V. SMITH, “Paul Fussell’s *The Great War and Modern Memory* Twenty-Five Years Later”, *History and Theory*, 40/2001., br. 2, 248.

³⁹² R. HOLMES, n. dj., 9.

³⁹³ “What was Iwo Jima like? It was ... it was ... it was fucking rough man! I know that, but what was it like? Really, really tough!” Nat Frankel prema *isto*, 10.

³⁹⁴ *Isto*, 10. – Sam je Holmes intervjuirao 150 vojnika iz svjetskih ratova, arapsko-izraelskih ratova, Korejskoga rata, Vijetnama, rata za Falklandsko otočje te nekoliko manjih sukoba. *Isto*, 15.

³⁹⁵ *Isto*, 12.

Ardanta du Picqa, Marshalla i Keegana,³⁹⁶ napominjući kako se ne smije se zaboraviti ni ono što je Thomas E. Lawrence (u nas zacijelo poznatiji kao Lawrence od Arabije) nazvao “krugovima tuge” – čak i ograničeni rat ostavit će duboke osjećajne tragove ne samo na izravnim sudionicima, već i na njihovim srođnicima i prijateljima, koji samoga bojišta nisu ni vidjeli.³⁹⁷

Na tako shvaćenu ratnu svagdašnjicu u najužem smislu može se, naravno, nadovezati cijeli niz dodatnih analitičkih kategorija poput prethodnih predodžbi i motivacije pojedinih vojnika, njihova odnosa prema napuštanju obitelji, seksualnoj deprivaciji, stjecanju borbenoga iskustva (od inicijacijskih obreda do mirnodopskih veteranskih udruga), strahu od smrti i ranjavanja te nasilju općenito, napokon i religioznosti te raznolikim sredstvima za umirenje – Holmes to i čini – no njih ću opširnije obraditi na samom korpusu.

5.2.4. Vojna povijest odozdo u Hrvatskoj

Dakle, zašto držim da nas djela poput Keeganova i Holmesova trebaju zanimati? Ta objavljena su prije više desetljeća, a premda im priznaju veliki utjecaj – kako smo vidjeli – znatan dio prikazivača svrstava ih u povijesnu publicistiku. Odgovor će po običaju biti formuliran na nekoliko razina.

Za početak, iako odsutnost kritičkoga aparata nipošto ne govori u prilog strogosti Keeganova pristupa (Holmes je u tom pogledu nešto pedantniji), korpus tekstova na koje se poziva popisan je i jasno ograničen. Takav način otežava provjeru, no ocjenjivači tj. stručnjaci za pojedina razdoblja u njoj bi, pretpostavljam, primijetili bitnije propuste, napose ako uzmemo u obzir da se obrađuju središnje bitke britanske vojne povijesti. Također, ne bi trebalo smetnuti s uma da su i mnoga općeprihvaćena “novopovijesna” djela, ali i tradicionalnije sinteze, napisana tek sa sumarnim bibliografskim napomenama, i da je odnos profesionalnoga povjesničara prema njihovoj pouzdanosti višestruk – uzimaju se kao konceptualni poticaj, faktografski podsjetnik ili kao privremena karta još neistraženoga područja. Očito, nema opasnosti sve dok se nekom djelu ne pristupi sa zahtjevom kojem ono nije doraslo. S druge strane, uzmemo li već spomenutu granicu među znanstvenim područjima u nešto mekšem smislu, zanimljivost navedenih knjiga mogla bi donekle umanjiti relativna

³⁹⁶ *Isto*, 11. – O Holmesovu vlastitom formiranju – u mladosti, kako sam kaže, bijaše poklonikom “bubnjeva i fanfara” tj. “drum and trumpet” pristupa vojnoj povijesti – usp. *isto*, 16.-18.

³⁹⁷ *Isto*, 16.

“apsolviranost” upravo one sastavnice njihova pristupa po kojoj su se u svoje vrijeme izdvajale kao novost.

Naime, ne samo u svjetskim, nego i u hrvatskim okvirima, bilo izravno, bilo posredstvom srodnih nastojanja u drugim disciplinama, *pogled na rat odozdo* već je prisutan. O dvama zbornicima posvećenima hrvatskoj ratnoj etnografiji bilo je već riječi,³⁹⁸ dotaknuto je i područje sociologije rata,³⁹⁹ a raspolažemo i jednim osebnim spojem osobnih doživljaja i stručne distance, barem za pobjedničku stranu u zadnjem svjetskom sukobu.⁴⁰⁰

U samoj matici domaće, ionako nevelike vojnopovijesne struke, međutim, još uvijek prevladava glavnostožerno-deskriptivni pristup, nerijetko s težištem na objavljivanju gradiva (uključujući u nj i memoare),⁴⁰¹ no to je logična posljedica dugotrajne zanemarenosti pojedinih osoba, ustanova i razdoblja – kako je poznato, institucije bivše države, napose već spomenuti Vojnoistorijski institut te Vojnoizdavački zavod u Beogradu, pri kojima su 1958–1969. te 1971–1976. (s dotiscima do 1985.) objavljena i dva izdanja doista kapitalne *Vojne enciklopedije*, imale su drukčije prioritete,⁴⁰² pa temeljna prepreka – rekao bih – nije nekakav načelni metodološki tradicionalizam, nego razina dosadašnjih dosega. Drugim riječima, Keeganov bi se *case study* bitke na Sommi mogao iskoristiti kao obrazac za, primjerice, obradbu hrvatskih pogleda na tzv. Brusilovljevu ofenzivu lipnja 1916. – u rasponu od neupitne lojalnosti Monarhiji do planirane predaje i prijavljivanja u jugoslavenske dobrovoljce – ali tek nakon što se barem djelomice obave neki predradovi: usustavljivanje nazivlja,⁴⁰³ sređivanje ili čak sukcesija arhivskih i muzejskih fondova, objavljivanje organizacijskih shema i podataka o borbenom putu “velikih bataljuna”, prikupljanje dnevnika i pisama, evidentiranje odjeka u medijima i književnosti⁴⁰⁴ i sl.

Na kraju krajeva, uvažimo li okolnosti u kojima se odvijao razvoj vojne historiografije, ni osvrt na četiri *opća* hrvatska vojnopovijesna publicistička djela – budući da

³⁹⁸ Vidi bilješku 258.

³⁹⁹ Časopis *Polemos* izlazi od 1998., zbornik *Sociologija i rat* (ur. Ognjen Čaldarović i dr.), Zagreb 1992., doduše, nedostupan je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, no nedavno je tiskan hrvatski prijevod 2010. objavljene američke knjige Siniše MALEŠEVIĆA, *Sociologija rata i nasilja*, Zagreb 2011., za koju sam međutim doznao tek kada je ovaj rad bio gotovo dovršen.

⁴⁰⁰ Josip ŽUPANOV, *Zaboravljeni rat. Sociologija jednog sjećanja*, Zagreb 1998.

⁴⁰¹ Vidi bilješku 252.

⁴⁰² Bibliografija izdanja Vojnoistorijskoga instituta 1945.-2001. dostupna je na http://www.isi.mod.gov.rs/docs/sr/bibliografija_vi_1945_do_2001.pdf (pristupljeno 11. ožujka 2011.).

⁴⁰³ O nekim poteškoćama u vezi s domaćom terminologijom usp. još M. ŠVAB, “Hrvatsko vojno nazivlje”, *Nova Matica*, 42/1992., br 1, 37.

⁴⁰⁴ Za Domovinski rat usp. npr. Dubravka ZIMA, “Hrvatska dječja književnost o ratu”, *Polemos*, 4/2001., br. 2(8), 81.-122. i Jagna POGAČNIK, “Usponi, padovi i napokon dobri radovi. Tema rata u suvremenoj hrvatskoj prozi”, *Hrvatska revija*, 9/2009., br. 3, 55.-64.

znanstvenih još nemamo⁴⁰⁵ – koja su prvotno objavljena ili pretiskana 1990-ih neće uroditi odviše pesimističnom ocjenom.⁴⁰⁶ Premda se u svima u većoj ili manjoj mjeri prošlosti pristupa kroz katkad i anakrono primijenjenu nacionalnu paradigmu (što je iz vjerojatno još uvijek razumljivih razloga obilježje znatnoga dijela hrvatske političke povijesti) i premda se u njima katkad i nekritički ističu ratnički uspjesi (što je – ako je vjerovati Peersu – globalna značajka toga žanra, ali – dodajem – i očekivani učinak nedavnoga rata), donekle su zastupljene i sastavnice na zapostavljenost kojih su u anglosaksonskoj vojnoj historiografiji upozorili Keegan i Holmes.

Sasvim ukratko, znamenitu sintezu Slavka Pavičića⁴⁰⁷ zbog niza bi metodoloških nedostataka valjalo što prije nadomjestiti novom, no u njem preuzeti izvatci iz knjige sjećanja Pere Blaškovića (1939.) te rukopisnih dnevnika pukovnika Stjepana Delića i samoga autora uvelike nadopunjuju neosobno, glavnostožerno očište. I sam veteran I. svjetskoga rata, u kojemu je služio kao topnički satnik – kasnije se bavio odvetništvom – autor je, štoviše, imao potrebu istaknuti vrijednost *pogleda odozdo*: “Osobiti je manjak, da su velikim dielom dnevnici naših zapovjednika i pojedinih časnika i vojnika ili nestali ili ne dolaze na površinu. Koliko smo mogli, nastojali smo iztražiti opise i manje važnih osoba, sudionika tih borba, jer ti opisi donose ono, što mnoge privlači, tako osobito život i rad na bojištu i dojmove jednostavnog vojnika i nižeg časnika, a ne samo strategijske opise pojedinih operacija.”⁴⁰⁸

Manje je ambiciozna knjiga Ernesta Bauera, književnoga i kulturnoga povjesničara, diplomata i političkoga analitičara.⁴⁰⁹ Riječ je, zapravo, o pregledu odabranih epizode hrvatske ratničke prošlosti do 1918., napisanom mnogo čitljivije i dosljednije od Pavičićeva, no bez ikakvih bibliografskih napomena. Iako se u njem ratna zbivanja povezuju s geografskim, političkim, društvenim i tehnološkim kontekstom, prisutnost autorovih subjektivnih prosudbi te izostanak *pogleda odozdo* također joj pridaju značajke umnogome privremenoga uvoda.

⁴⁰⁵ Tako i Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija*, Zagreb 2004², 847.-848.

⁴⁰⁶ U negativnom smislu ipak valja upozoriti i na nesuvisli, upravo fantazmagorični niz Ivo OMRČANIN, *Ratna povijest Hrvatske*, sv. 1-4, Washington 1993. Kraća knjiga istoga autora, *Military History of Croatia*, Bryn Mawr 1984., te skripta Ivan BALTA, *Hrvatska vojna povijest*, Zadar 1998., ostali su mi nedostupni.

⁴⁰⁷ Slavko PAVIČIĆ, *Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1943., pretisci 1994., 1998. i 2009. – Djelo ne sadrži prikaz talijanskoga bojišta za I. svjetskoga rata, koji je – prema kasnijim navodima samoga autora – bio ispušten zbog “posebnih političkih prilika”. Usp. S. PAVIČIĆ, *Jugozapadno (talijansko) bojište u Prvom svjetskom ratu*, sv. 1, Zagreb 1944., V.

⁴⁰⁸ S. PAVIČIĆ, *Jugozapadno (talijansko) bojište*, VII.

⁴⁰⁹ Ernest BAUER, *Sjaj i tragika hrvatskog oružja*, Zagreb 1991. – Djelo je i prije bilo objavljivano na njemačkom (Wien–München 1969.) i hrvatskom (Wien–München 1973.), a prema autorovoj bilješki nastalo je još 1941. za tadašnje ratne saveznike NDH. Usp. M. ŠVAB, “U spomen Ernestu Baueru”, *Časopis za suvremenu povijest*, 29/1997., br. 1, 215.-224.

S druge strane, knjiga Ive Mažurana i Mladena Trnskog (1993.)⁴¹⁰ slikovno je bogat,⁴¹¹ bilježkama nepotkrijepljen i sukladno naslovu fragmentaran pregled s naglaskom na političkom kontekstu, pri čem su društveni uvjeti i vojna tehnologija podosta zapostavljeni. Ipak, premda im se mjestimice može spočitnuti i previše umjetničke slobode, literarni prilozi Trnskoga svakako su na tragu onoga što su Keegan i Holmes htjeli postići svojom knjigom: perspektiva tzv. maloga čovjeka, vojnička svagdašnjica, bezobzirnost svojstvena vremenu, suočavanje sa strahom i patnjom.⁴¹²

Knjigu Tomislava Aralice (1996.)⁴¹³ čini mi se pak pomalo nepravedno svrstati čak i u iznimno ozbiljnu publicistiku. Ako se izuzme standardni uvodni dio, riječ o doista pomno izvedenoj rekonstrukciji, koja polazi od materijalnih ostataka i likovnih prikaza, a popraćena je s gotovo 400 bilježaka o izvorima, po čem je i više nego dobrodošla sintetska dopuna u prethodna tri djela marginalizirane tehnološke a i ustrojbene sastavnice.⁴¹⁴

U svemu, može se dobiti dojam da za određeni dio hrvatskoga čitateljstva pogled na rat odozdo nije apsolutna novost. Teško je, međutim, reći zašto je tomu tako. S jedne strane, kako rekoh, službena vojna historiografija u Hrvatskoj donedavno uopće nije postojala,⁴¹⁵ a profesionalna se u to područje upuštala tek sporadično, ili pak djelujući u beogradskoj sredini, u oba slučaja s naglaskom na II. svjetskom ratu.⁴¹⁶ S druge strane, budući da dobar dio tih “profesionalaca” i nije imao formalnu povjesničarsku izobrazbu, teško ih je jasno razlučiti od više ili manje kvalitetnih “amatera”.⁴¹⁷ Međutim, ne ulazeći ovdje u vrednovanje njihova rada, bitno je primijetiti da su i među prvima i među drugima dominantni udio ionako imali

⁴¹⁰ Ive MAŽURAN i Mladen TRNSKI, *Hrvati. Slike iz ratničke prošlosti*, Zagreb 1993. – Za tadašnji pohvalni prikaz usp. Vladimir BRNARDIĆ, “Hrvati. Slike iz ratničke prošlosti”, *Hrvatski vojnik*, 3/1993., br. 51, 114.-115.

⁴¹¹ Knjigu, naime, supotpisuju ilustratori Zvonimir Grbašić, Julio Jules Radilović i Velimir Vukšić.

⁴¹² U tom je žanru autor bio djelatniji već više od desetljeća. Usp. npr. M. TRNSKI, *Prokletstvo historije*, Zagreb 1984.

⁴¹³ Tomislav ARALICA, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća. Oprema, oružje i odore hrvatskih ratnika od oko 800. do 1918. godine*, Zagreb 1996. Autor ilustracija povjesničar je Višeslav Aralica. – Dijelovi knjige prethodno su objavljivani u časopisu *Hrvatski vojnik*.

⁴¹⁴ Zajedno s dotiskom prvoga, isti autori objavili su 2006. i 2010. drugi i treći svezak, posvećen razdoblju jugoslavenske kraljevine odnosno hrvatskim vojnicima u osovinskim postrojbama, a 2011. i četvrti, o onima u partizanskima. Budući da nije riječ o općim djelima ne uključujem ih u ovaj kratki osvrt, uz napomenu da su u pogledu dokumentiranosti na još višoj razini.

⁴¹⁵ Primjerice, ustanova općega Ratnoga muzeja postojala je samo pri oružanim snagama NDH. Usp. Rhea IVANUŠ i Andro PURTIĆ, “Ratni muzej i arhiv NDH”, *Informatica Museologica*, 21/1990., br. 3/4, 59.-63. – Što se tiče institucionalnoga odnosa prema hrvatskoj vojnoj baštini, ne treba smetnuti s uma ni da je novi Vojni muzej osnovan tek 1997., i to pod okriljem Ministarstva obrane, a ne Ministarstva kulture, te da ni danas nema stalni izložbeni postav.

⁴¹⁶ Istaknuto mjesto u redakciji spomenute *Vojne enciklopedije* imali su i hrvatski autori poput Petra Tomca, Vjekoslava Klišanića, Franje Tuđmana i Vojmira Kljakovića, a u Vojnoistorijskom institutu djelovali su i Fabijan Trgo te Nikola Anić. Prva dvojica, vrijedi napomenuti, bili su bivši pukovnici domobranstva NDH, koji su vojnu službu započeli još u austro-ugarskim oružanim snagama.

⁴¹⁷ Usp. npr. opuse Đure Kladarina, Petra Kleuta i Ivana Košutića, zajedno s Klišanićem i Kljakovićem obrađenih u sedmom svesku *Hrvatskoga biografskoga leksikona* (Zagreb 2009.).

sudionici II. svjetskoga rata u nižim činovima, po naravi stvari upućeni da – poput Pavičića – mimo nekih metodoloških promišljanja barem dio “svoje” perspektive iskažu i “pišući povijest”. Ne želim nipošto reći da je to pravilo, no tradicionalni povjesničari sa strožim “treningom” tomu su bili manje skloni – primjerice, premda ratni vojni invalid, znameniti francuski povjesničar Pierre Renouvin, o kojemu će još biti riječi, izrijeком je držao da autobiografski iskazi mogu, doduše, pridonijeti razumijevanju ozračja neke bitke, no tek neznatno pridonose proučavanju tijeka neke ratne operacije (“velikoga bataljuna”), još manje općih političkih zbivanja (kojima, naravno, prema njemu, u odabiru teme valja dati prednost).⁴¹⁸

Osim te načelne nesuglasice, čije je ishodište, među ostalim, u već višestruko naznačenom pitanju o tomu zanima li nas povijest gledana “odozdo” ili “odozgo”, uzrok razilaženja leži i u metodološkom (neki će reći etičkom!) problemu: tko je vjerodostojniji tumač prošlosti – školovani, distancirani, sustavni i “objektivni” profesionalni povjesničar (makar i sam bio ratni invalid, poput Renouvina), ili amater-veteran, čiji legitimitet počiva upravo i jedino na izravnom, osobnom, “subjektivnom” (pa i u negativnom značenju te riječi!) iskustvu?

Za razliku od sličnih prijedora u vezi s Domovinskim ratom,⁴¹⁹ rekao bih da su u hrvatskom i jugoslavenskom kontekstu između 1918. i 1990. te opreke – između glavnostožernoga i individualnoga, profesionalnoga i amaterskoga pristupa – bile manje izražene, odnosno međusobno isprepletenije negoli, recimo, u Francuskoj i Velikoj Britaniji. S obzirom na to, zamijetiti je, niti utjecaj na javnu percepciju književnih, odnosno filmskih djela u kojima se rat u pravilu tematizira odozdo, kroz “uzbudljivu” djelatnost pojedinaca i manjih skupina (ta, inače bi “umjetnički” bio nezanimljiv!) – od *Bitke kraj Bistrice Lesne* i *Kad čuješ zvona* do *Spašavanja vojnika Ryana* i *Pisama s Iwo Jime* – nije, kao u spomenutim većim kulturama, bio uvijek popraćen odgovarajućom “protutežom” neosobnih, “suhoparnih” i “tehničkih” obrada.⁴²⁰

Može se, dakle, zaključiti kako su, nešto manje sputani tradicionalnom usmjerenošću “pravih” ili “službenih” vojnih povjesničara na “velike” teme, hrvatski vojnopovijesni autori

⁴¹⁸ Jay WINTER i Antoine PROST, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge 2005., 83.

⁴¹⁹ Primjerice, u emisiji *Nedjeljom u dva* I. programa Hrvatske televizije emitiranoj 28. veljače 2011. umirovljeni general Željko Sačić zatražio je da optuženicama za ratne zločine sude isključivo suci koji su i sami bili sudionici Domovinskoga rata, budući da ih navodno jedino oni mogu razumjeti, što je potkrijepio i primjerom obvezne zastupljenosti “crnaca” u američkim porotama.

⁴²⁰ Koliko mi je poznato – ako ne računamo televizijske ekranizacije drama Miroslava Feldmana i Krleže – film *Josef Stanislava Tomića* (2011.) prvi je hrvatski film smješten na neko od bojišta I. svjetskoga rata, svakako prvi kojega se radnja većim dijelom zbiva na samoj bojišnici.

– bilo zahvaljujući vlastitom iskustvu, bilo zbog već spomenuta personalnoga kontinuiteta između ratnoga i mirnodopskoga političkoga vodstva⁴²¹ – načelno gledano, anticipirali dio Keeganovih i Holmesovih tema. Međutim, jedno je gotovo intuitivno naslućivanje, a drugo sustavna obrada, i uza sve rečeno i dalje valja tražiti uzore za to kako se o ratu može pisati, a da ga se ne glorificira niti proskribira.

Nasuprot još uvijek raširenom stajalištu, prema Keeganu i Holmesu – vidjeli smo – rat nije dobrodošlo poprište za inače nezamisliva junačka djela, nego pothvat iz raznoliko uvjetovane nužde. Generali nisu polubogovi, već ljudi od krvi i mesa, koji odluke donose na temelju nepotpunih obavijesti, a vojnici ne ginu samo s vječnom mišlju na domovinu, nego i u povijesno promjenjivu strahu od prijatelja, neprijatelja i zapovjednika. Dakako, i u već započetom postupku – parafraziramo li i Keeganovo nazivlje – demitologizacije hrvatske vojne povijesti⁴²² te se ideje mogu doimati kontroverzima (neke zasigurno to i jesu), no argumentirana je rasprava, složiti ćemo se, moguća tek nakon što sve strane izlože svoja početna gledišta. Pritom ne treba zanemariti ni činjenicu da živimo u društvu koje se uz znatne poteškoće suočava s posljedicama nedavnoga a i onoga prethodnoga rata, društvu u kojemu se k tomu praktički u jednom desetljeću tzv. javni diskurs od uzdizanja ratničkih vrlina preusmjerio na ukidanje vojnoga roka, a realna mogućnost osobnoga sudjelovanja u borbi od ruba rodnoga grada ili sela u daleki Afganistan.

5.3. Socijalna i kulturalna povijest odozdo

5.3.1. Prethodne napomene

Premda u navedenim knjigama nerijetko raščlanjuju društveni položaj i kulturalne predodžbe ratnih sudionika, i za Keegana i za Holmesa *vojna povijest odozdo* ponajprije znači frontašku perspektivu, izravnu izloženost naporima i smrtnoj opasnosti. U tom smislu, predmet su njezina interesa podjednako i nasilno unovačeni, nepismeni kmet, i visoko

⁴²¹ Naime, ako se II. svjetskom ratu pa i znatnomu dijelu poraća toliko naglašeno pristupalo kroz “kult ličnosti” Josipa Broza i mnogih nižih dužnosnika, od narodnih heroja do običnih kurira, odnosno od istaknutih “društveno-političkih radnika” do “radnika-udarnika”, razumljivo je da su dodatnu pozornost dobivale i njihove osobne, autobiografske perspektive. O tomu koje se od njih mogu označiti kao one “odozdo”, koje pak “odozgo”, kako se nečiji položaj pritom može “srozati” ili “uzdići”, reći ću nešto i u sljedećem odjeljku.

⁴²² Kao izrazite polemičke predstavnike usp. npr. Vlado HODALJ, “102. brigada Hrvatske vojske u operaciji Vihor 1991. godine”, *Polemos*, 2/1999., br. 1/2, 11.-41. i Ante NAZOR, “Hrvatska vojska u ranom srednjem vijeku (činjenice i mitovi)”, *Polemos*, 3/2000., br. 2(6), 93.-145., općenito nešto novije opuse Davora Marijana i Marinka Ogorelca te pregled Hrvoje KEKEZ, *Bitke prekretnice hrvatske povijesti*, Zagreb 2010.

stratificirani plemić koji vođen kodeksom časti pogiba u jurišu malobrojnih oklopljenih konjanika – drugim riječima, biti “dolje” na bojištu ne znači nužno i biti “nisko” u društvu, kulturi ili književnosti. Za planirani pristup autobiografijama nižih časnika, dočasnika i običnih vojnika uputno je stoga posegnuti za još jednim strukovnim područjem, područjem koje ću prigodno nazvati *socijalna i kulturalna povijest odozdo*.

Što bi, nasuprot vojnoj, bila kulturalna, a što socijalna povijest odozdo? No, prije svega, što je kulturalna, a što socijalna povijest? Naime, iako su im po perspektivi veoma bliski, Keegan i Holmes u navedenim se djelima (iz 1976. odnosno 1985.) tek iznimno pozivaju na radove britanskih, francuskih ili njemačkih povjesničara posvećenih nekoj drugoj, ne-vojnoj i ne-ratnoj vrsti *povijesti odozdo*. Razmjerno donedavno vrijedilo je i obratno, no tada su se – a to bi moglo biti povezano i s pojavom internetskih baza znanstvenih članaka – odnosi počeli mijenjati. Naime, duhovito označivši kulturalnu povijest kao Pepeljugu koja je ponovno otkrivena 1970-ih, u svojem pregledu iz 2004. Peter Burke okvirno ju je odredio kao “zaokupljenost simboličkim i njegovom interpretacijom”⁴²³ – nasuprot starijoj podjeli struke prema pojedinim predmetima (stanovništvu, diplomaciji, idejama, ženama, gospodarstvu, ratovanju...), kulturalna povijest nema svoj specifični predmet, ili bolje rečeno, svim predmetima može pristupiti na svoj ili, točnije, jedan o svojih načina: “kulturalna povijest hlača, primjerice, razlikovat će se od ekonomske povijesti istog predmeta, kao što se kulturalna povijest parlamenta razlikuje od političke povijesti takve institucije”.⁴²⁴

Naravno, ni Burke pritom ne želi reći da je “kulturalni” pristup potpuniji, ispravniji ili bolji od “političkoga”, radi se samo o dodatnoj perspektivi, jednomu od onih reflektora o kojima je govorio još Carr: “unutarnji pristup bavi se ponovnim buđenjem kulturalne povijesti kao reakcijom na raniji odnos prema prošlosti, kada se propuštalo ono što je u datom trenutku bilo neobjašnjivo a važno. Sukladno tome, kulturalni povjesničari prikupljaju one dijelove prošlosti koje drugi povjesničari nisu kadri vidjeti.”⁴²⁵ U skladu s tim, Burke se u pojedinim poglavljima svoje knjige osvrće na “povijest čitanja”, “povijest sjećanja”, “povijest tijela”, “kulturalnu povijest politike”, “kulturalnu povijest emocija”, “kulturalnu povijest percepcije”, naposljetku i na “kulturalnu povijest nasilja”.

Za nas je, nema sumnje, najzanimljivija ova posljednja, u kojoj Burke svoj prikaz započinje sljedećom konstatacijom: “Vojni povjesničar John Keegan, čuven po svojoj

⁴²³ Peter BURKE, *Što je kulturalna povijest?*, Zagreb 2006., 13.

⁴²⁴ *Isto*, 13.

⁴²⁵ *Isto*, 11. – Jedan od Burkeovih primjera: “Povjesničari koji se bave zamkovima okreću se kulturi, odbacujući vojni determinizam – odnosno, tumačenja izgradnje zamkova isključivo iz razloga obrane – i umjesto toga naglašavaju važnost prikazivanja bogatstva, moći i gostoljubivosti – zamak kao teatar.” *Isto*, 117.

socijalnoj povijesti ratova, sada dokazuje kako je rat kulturalni fenomen.”⁴²⁶ Iako se završni dio citirane rečenice odnosi na Keeganovu knjigu *History of Warfare*, razlozi za tako izričito – makar i zakašnjelo – Burkeovo priznanje njegova prinosa očito imaju svoj korijen još u knjizi *The Face of Battle*. Tri više-manje odvojena povijesna slijeda – vojni, socijalni i kulturalni – napokon su se i službeno susreli, potvrdivši ono što se između redaka već moglo naslutiti.

Naime, ako Keegana zanima ne samo motivacija pojedinih vojnika u bitci na Sommi, nego i cijela mreža društvenih odnosa u kojoj se oni nalaze, a Burkea ne samo utjecaj prijetnje ratom na formiranje generacije 1914., nego i kulturalni učinci I. svjetskoga rata zamjetni do naših dana,⁴²⁷ onda se usporedba s ekipama koje isti tunel buše svaka sa svoje strane praktički nameće, kao i zaključak kako je – sjetimo se napomene uz vidove zbilje – počesto teško govoriti o nekim krutim razgraničenjima, puno lakše pak o izvjesnim naglascima što se nadovezuju na pojedine intelektualne tradicije. Na sličan način, napominje i sam Burke, “godinama su britanski antropolozi sebe opisivali kao ‘socijalne’, dok su se njihovi američki kolege nazivali ‘kulturalnima’”, a u Francuskoj se pak povijesnoj znanosti riječ “kultura” izbjegavala u korist “kolektivnih mentaliteta” i “socijalnoga imaginarija”.⁴²⁸ U skladu s tim, zaključit ću ovaj uvod, Burke i sebe pomalo ironično opisuje kao kulturalnoga povjesničara što se bavio raznim pristupima, od socijalne povijesti elitne i popularne kulture i historijske antropologije do povijesti izvedbi.

Uvažavajući, dakle, svu nemogućnost podjele pojedinih tekstova a još manje autora na strogo odijeljene ladice,⁴²⁹ za potrebe ovoga rada najuputnije mi se povrh toga Keeganova i Holmesova “frontaškoga” shvaćanja pojma “odozdo” te – već spomenutoga – biografskoga obrata čini nadovezati na skup pristupa proizašlih poglavito iz francuske socijalne povijesti, pristupa u ovom slučaju usko povezanih s društvenom, a ne kulturalnom ili književnom stratifikacijskom perspektivom.⁴³⁰ Djelatni ili pričuvni niži časnici, dočasnici i obični vojnici,

⁴²⁶ Isto, 116.

⁴²⁷ Isto, 116.

⁴²⁸ Isto, 116.

⁴²⁹ Ladice se, naravno, mogu definirati i tako da se manji naglasak stavi na srodnu komplementarnost, a veći na disharmoničnu konkurentnost: “Svakako se može reći da se socijalna historija snažno probila na međunarodnoj razini [...] No s druge strane socijalna historija više ne postoji kao takova. Ona se sastoji od niza specijalnih područja među kojima nema stručnoga dodira. Sredinom 80-ih godina počeo je napad ‘nove kulturne historije’ na socijalnu historiju” [...] Dok su socijalno-historijske struje bile uvjerene u važnost svojih istraživanja za političko-ideološke sukobe sadašnjosti, ‘nova kulturna historija’ počela se oblikovati na područjima koja nisu bila važna za problem sadašnjosti.” M. GROSS, “O historiografiji posljednjih trideset godina”, 591. i 593.

⁴³⁰ Te tri perspektive dobrim se dijelom, naravno, preklapaju ili su barem međuovisne, no načelno se mogu razlikovati. Jedno je, naime, biti “plemić” ili “kmet”, “građanin” ili “seljak” (društvena stratifikacija), drugo uživati u “uzvišenoj” tragediji ili “prizemnoj” komediji, odnosno “umjetničkom”, pisanom, ili “pučkom”, usmenom modusu (kulturalna stratifikacija), a treće izražavati se podjednako “ozbiljnim”, no više ili manje

dakle autori i likovi promatranoga autobiografskoga korpusa – nemaju li oni i u mirnodopskom životu bitno drukčiji društveni položaj od, recimo, kraljeva, generala i uglednih političara? Konzekventno, ne odražava li se ta razlika i na njihov tretman u povijesnim rekonstrukcijama, točnije u historiji, odnosno historiografiji? S tim u vezi, postavlja se i pitanje smještaju li se jedni u središte, “centar”, a drugi na rub, “marginu” zauvijek, ili naknadno stručno zanimanje može donijeti i određenu rehabilitaciju? Napokon, i ne manje važno – što sve na nju može utjecati? Na ta ću pitanja pokušati odgovoriti u sljedećem odjeljku.

5.3.2. Tko sve može biti “marginalac”?

U jednom od prethodnih poglavlja uputio sam na Žmegačev primjer o izvanzemalcima koji bi život uništene ljudske civilizacije pokušali doslovno rekonstruirati na temelju malobrojnih sačuvanih romana nastalih oko 1900. Međutim, nimalo potpuniji, ako ne i znatno oskudniji uvid izvanzemalci bi mogli dobiti kada bi umjesto za književnošću posegli za tadašnjom – a većim dijelom i kasnijom – historiografijom! Sažimajući riječi Jean-Claudea Schmitta u već poodavnom zborniku *La nouvelle histoire* (1978.), može se, naime, doći do zaključka kako je jedan od središnjih ciljeva francuske “nove povijesti” stoga bio skrenuti pozornost s povijesti “moćnih” na povijest “nemoćnih”, s povijesti onih “odozgo” na povijest onih “odozdo”, na “obične ljude”.⁴³¹ Kao i u novijem proučavanju književnosti, držalo se, naime, da se iz središta onih koji dominiraju određenim društvom – iz elite političke moći, bogatstva ili kulture – ne može obuhvatiti društvena cjelina, nego da bi trebalo obuhvatiti i perspektive koje polaze od društvenih rubova. Tako je nastala historija “marginalnih” skupina ili “drugoga”, onih koji žive izvan norma dotičnoga društva. Teme su istraživanja marginalni slojevi u gradovima u doba francuskoga feudalnoga društva, krivovjerci, Židovi, siromasi, prosjaci, luđaci, kriminalci i prostitutke, odnosno – u inim historiografijama ili potaknutim pristupima – marginalizirane ili “ušutkane” spolne, etničke, klasne, seksualne ili po drugim kriterijima određene društvene grupe i njima pripadajući pojedinci različitih razdoblja,⁴³² pa

“cijenjenim” žanrom, primjerice romanom odnosno autobiografijom (književna stratifikacija). Kao što se i iz ovoga sasvim pojednostavljenoga primjera može vidjeti, put prema “dolje” prohodniji je od puta prema “gore”, i ponajprije uvjetovan društvenom stratifikacijom.

⁴³¹ Prema D. ROKSANDIĆ, “Luj Matutinović (1765.–1844.). Istraživački izazovi životopisa jednoga nepoznatog maršala”, *Narodna umjetnost*, 33/1996., br. 2, 212.

⁴³² Usp. npr. M. GROSS, “Mikrohistorija. Dopuna ili suprotnost makrohistorije”, *Otium*, 2/1994., br. 1/2, 25.–26., P. BURKE, “Overture: the New History, its Past and its Future”, *New Perspectives on Historical Writing*

danas jedva da ima takvih entiteta – u bilo kakvu shvaćanju društvenopovijesnoga raslojavanja i kulturalnoga razlikovanja – koji nisu bili predmetom istraživanja u toj disciplini.⁴³³

Ne ulazeći dalje u višestruka i počesto prijemna pojmovna određenja “marginalnih slojeva”, “marginalnih grupa”, “drugoga” i “marginalaca”,⁴³⁴ pokušat ću se ukratko osvrnuti na neke specifičnosti primjene te paradigme na hrvatsku situaciju u XX. st.

Glavna bi se posebnost — prihvatimo li zadani kategorijalni aparat — mogla naći u iznimnoj nestalnosti dominantnih norma. Za razliku od društava u kojima su značajke središta i ruba razmjerno stabilne, odnosno podložne dugotrajnim procesima ekonomske i kulturalne mijene te ograničenoj stopi vertikalne mobilnosti pojedinaca, političke prijelomnice 1918., 1929., 1939., 1941., 1945., 1948., 1971. i 1990. (vjerojatno bi se mogla naći još poneka) u većoj su ili manjoj mjeri značile ne samo promjenu u normama koje se posreduju upravnim, pravosudnim, obrazovnim, medijskim i drugim sustavima nego i korjeniti zahvat u ono što se prije njih moglo poimati kao marginalna društvena skupina. U tom smislu uvriježeni primjeri propadanja i marginalizacije, odnosno transformacije plemstva, brodovlasničkih obitelji i seljaka, koji se povezuju sa sporim no uglavnom neizbježnim procesima industrijalizacije i urbanizacije – na što se veže i promjena u dominantnim normama te poteškoće u prilagodbi – dobivaju burnije i državnim aparatom obilnije potpomognute – ako ne uvijek i potaknute – analogone. Progoni i zapostavljanje cijelih narodnosnih skupina, prisilno (re)definiranje nacionalnoga i vjerskoga identiteta, ograničavanje slobode javnoga, znanstvenoga,

(ur. P. Burke), Cambridge 1995., 4., M. GROSS, “Susret historije i antropologije”, *Narodna umjetnost*, 33/1996., br. 2, 72., 80.-82., ISTA, *Suvremena historiografija*, 264., 289.-291, 306.-307., 343.-349. i Z. JANEKOVIĆ RÖMER, “Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni”, 208.

⁴³³ D. ROKSANDIĆ, n. dj., 212. Mnogi u tom – pomalo s visine – vide nastavak “borbe za priznanje” drugim sredstvima: “Sve društvene skupine, radnici i žene, djeca i manjine, u današnje su doba pronašle svoje predstavnike koji ih zastupaju kao pripovjedači i apologeti. Njemački povjesničar Thomas Nipperdey jednom je prigodom ironično primijetio da svaka skupina danas zapošljava vlastitog povjesničara kako bi ozakonila specifičnost svoje jedinstvenosti i stvorila vlastitu povijest.” Konrad KÖSTLIN, “Nova shvaćanja regije i kulture”, *Narodna umjetnost*, 38/2001., br. 2, 34.

⁴³⁴ Koliko mi je poznato, u hrvatskoj se historiografiji postavljanjem problema i komentarom nazora Nevena Budaka i Tomislava Raukara — u vezi s hrvatskim srednjovjekovnim društvima — ističe rad Damira KARBIĆA, “Marginalne grupe u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od druge polovine XIII. do početka XVI. stoljeća. Postavljanje problema i pokušaji rješavanja”, *Historijski zbornik*, 44/1991., 47., 49.-50., 58., u kojemu se – što je rijetko slučaj – dosljedno razlikuju marginalne “grupe” (strogo definirane, formalno ili neformalno ustrojene) od “slojeva” (zbroy pojedinaca) i “marginalnost” (društvena uloga i djelatnost pojedinca nisu potpuno dokinute) od “isključenosti”, u kojoj se prekidaju sve veze i teži potpunomu uklanjanju pojedinaca. – S obzirom na isprepletenost raznolikih teorijskih podloga te na njihovo ponekad implicitno prihvaćanje – ili tek sadržajnu podudarnost – teško je povući granicu danoga područja. Nadam se da neću izostaviti (niti uključiti!) previše imena ako preliminarno uputim na opuse Branke Boban, Lovorke Čoralić, Andree Feldman, Valentine Gulin-Zrnić, Zorana Ladića, Jasminke Ledić, Suzane Leček, Nelle Lonze, Tihane Luetić, Dubravke Peić-Čaldarović i Gordana Ravančića te u još širem smislu Vladimira Geigera, Ive Goldsteina i Dragutina Roksandića. Noviji presjek dijela relevantnih istraživanja može se naći u zbornicima *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba* (ur. Anela Mateljak i dr.), Zagreb 2004. te *Na rubu zakona: društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest* (ur. Suzana Miljan), Zagreb 2009.

umjetničkoga i drugoga izražavanja, nekoliko valova agrarnih reforma, nacionalizacija i etničkom pripadnošću ili političkim deliktima uvjetovanih konfiskacija, raznovrsna proračunska pogodovanja te promjene u zakonski više ili manje reguliranoj “podobnosti” dužnosnika, sudaca i državnih činovnika ili u općoj politici zapošljavanja zbivanja su koja svojim izravnim i posrednim učincima umnogome proširuju i usložnjuju početno gledanje na “elitu moći, bogatstva i kulture” kao na nešto čemu bi se – ne uzimajući previše u obzir političku povijest i vremensku sastavnicu – i u Hrvatskoj prošloga stoljeća jednostavno mogli suprotstaviti npr. žene, djeca, radnici, homoseksualci, prostitutke, prosjaci, kriminalci i luđaci.

U prostoru i vremenu u kojima nije bilo nezamislivo da grofica postane prostitutkom, izbjegli osuđenik na smrt poglavnikom, a bravar doživotnim predsjednikom države – dakako, manje drastičnih primjera znatno je više, no istraživanja šire osnove tek su u početku⁴³⁵ – i u kojima se pojam kriminalca znao proširiti i na apstraktno ugrožavanje poretka, pokraj ili čak mimo tradicionalnih manjinskih grupa javnim su diskursom (historiografijom nešto manje) u razmjerno najdužem razdoblju stigmatizirani i najčešće iz njega isključeni upravo “aristokracija”, “buržoazija” i “kler”, odnosno društveni činitelji kojima se obično pridaju značajke elite. Sličnu su sudbinu – ne ulazeći ovdje u raspravu o njihovoj stvarnoj “povijesnoj krivnji” – doživjeli i pripadnici “poraženih snaga” poput “ustaša”, “frankovaca”, “mačekovaca” i “četnika”, “građanskih relikata” poput “masona” i slobodnih zanimanja uopće, uz, dakako, “folksdojčere”, “esule” te iseljenike općenito od “gastarbajtera” do “neprijateljske emigracije”, ili pak nositelje “idejnih skretanja” poput “staljinizma”, “nacionalizma” i “tehnokracije”.⁴³⁶

Premda se dnevopolitička i druga sumarna etiketiranja nikako ne smiju poistovjetiti sa stvarnim mogućnostima definiranja neke skupine i položajem njezinih pripadnika u danom

⁴³⁵ Koliko mi je poznato, dosad je u smislu društvenoga podrijetla izvan službenih evidencija statistički obrađeno 1636 pripadnika međuratne “stvaralačke inteligencije”. Usp. Milan JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984., 23.-45., 83.-92., 275.-273. Obradeni podatci o hrvatskim doktorima u Pragu odnosno prvim studentima Sveučilišta u Zagrebu mogu se pak naći u radovima Damir AGIČIĆ, “Hrvatski doktori u Pragu”, *Časopis za suvremenu povijest*, 27/1995., br. 1, 137.-154. i Tihana LUETIĆ, “Socijalna slika studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1874.-1914.)”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 24/2006., 199.-222.

⁴³⁶ Utoliko se – vjerujem – svaki čitatelj može domisliti prigodne lokalizacije Burkeove anegdote: “In the 1950s, when a British historian wrote a thesis about a popular movement in the French revolution, one of his examiners [Lewis Namier, koji je međutim još 1920-ih i sam započeo istraživati biografije “običnih” članova Parlamenta – F. H.] asked him, ‘Why do you bother with these bandits?’”. P. BURKE, “Overture: the New History, its Past and its Future”, 4. – Ovdje je spomenuti i drugu posebnost, povezanu s obratima u dominantnim normama. Dok se drugdje zastupljenost proučavanja “nemoćnih” i “rubnih” širila kapilarno, najčešće u službi njihova društveno-političkoga jačanja ili usporedno s njim, u nas je tako bilo tek djelomice. Naime, izravno ovladavši institucijama, donedavni su marginalci u nekoliko navrata sebe preporučivali (i nametali) kao predmet.

društvu,⁴³⁷ očita otvorenost pojmova poput “marginalne grupe” i “drugoga” dopušta, primjerice, znanstveniku koji se bavi poviješću npr. HSS-a, komunističkoga, ustaškoga ili bilo kojega drugoga nacionalnoga pokreta da malim pomakom u vrijednosnom obrazloženju “aktualizira” predmet svojega interesa, odnosno, da se onima koji bi ga u drugim uvjetima mogli prozvati zbog “događajnice” i “etnocentrizma” sa znatnim pravom predstavi ne samo kao istinoljubivi istraživač koji prati trendove nego i kao političkom korektnošću zaštićeni zastupnik “manjinskoga diskursa”.

Dakako, i u međunarodnim su se teorijskim okvirima vodile rasprave o tom što jest, a što nije marginalno ili elitno, i kako sve to dovesti u vezu s pojmovnim sustavima i empirijskim potkrepmama širih, sistemskih teorija – primjerice, s utvrđivanjem dominantnih norma ili stratifikacijske sheme.⁴³⁸ Nasuprot izloženu “marginalocentričkomu” pristupu, naime, može se prihvatiti i druga pretpostavka, pretpostavka prema kojoj svatko može biti marginalac, neovisno o svojem naslijeđenom društvenom ili kulturnom statusu: “Unutar svih društvenih slojeva, a naročito ,viših’, moguće je otkriti ljude koji svoj vijek provode kao ,pobunjenici’ protiv sredine iz koje potječu i kojoj pripadaju, od koje se ne mogu, a niti hoće izdvojiti te se stalno od nje distanciraju, ,bježe’, a ustvari joj posvećuju svoj život.”⁴³⁹ Prema Roksandićevim riječima u radu o francuskom feldmaršalu i habsburškom generalmajoru Luji Matutinoviću, tradicija europske književnosti već od XVIII. st. poznaje mnoštvo vrijednih djela koja rabe motiv “marginalca unutar vlastitoga svijeta”, a krajem toga i početkom XIX. st., u “doba revolucija” i “doba restauracija”, u “vremenima mnogostrukih ukrštanja prosvjetiteljstva i romantizma, Vjere i Razuma, Srca i Glave, takvih [je] ljudi bilo mnogo više nego što danas možemo pretpostaviti”.⁴⁴⁰ Nimalo nas ne mora začuditi da nerijetko “takvi marginalci, upitni za svoju sredinu za njihova života, poslije smrti nestaju u povijesnom zaboravu te ponekad nije jednostavno doći do elementarnih podataka o njihovu životopisu”.⁴⁴¹

Premda je taj nestanak u “povijesnom zaboravu” za Roksandića, očevitno, tek jedna od uzgrednih značajki “marginalaca ,pobunjenika””, i na njoj se valja zadržati. Načelno gledano, do podataka o nečijem životu – natuknuh to već u odjeljku o uvjetovanosti historiografskih perspektiva – može biti teško doći iz nekoliko razloga. S jedne strane, možda

⁴³⁷ Usp. npr. Mario JAREB, “Etiketa ustaštva kao izgovor za progon političkih protivnika u poslijeratnoj Hrvatskoj”, 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti* (ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak), Zagreb 2006., 289.-304.

⁴³⁸ Za prevladavanje te dihotomije usp. npr. P. BURKE, “Overture: the New History, its Past and its Future”, 9.-10.

⁴³⁹ D. ROKSANDIĆ, n. dj., 214.

⁴⁴⁰ *Isto*, 215.

⁴⁴¹ *Isto*, 215.

nikad nisu bili ni zapisani, ili jesu, ali u rudimentarnom obliku. Tu su se onda istraživači (posebice etnolozi i folkloristi) znali pomagati predmnijevom da se, primjerice, svadbeni obred ili priručna biblioteka seljaka iz Kašine – opisani, recimo, prema usmenom kazivanju – 1930-ih može uzeti kao reprezentant koji omogućuje zaključivanje o seljačkoj (i seoskoj) svagdašnjici na znatno širem području. Slično tomu, iskazi poput onih mlinara Domenica Scandelle zvanoga Menocchio iz XVI. st. nerijetko se koriste – često unatoč ogradama samih istraživača – kako bi se rekonstruirale predodžbe pučana na još većim prostorima.⁴⁴²

Međutim, polazište koje se dugo činilo prihvatljivim za proučavanje pučke, dominantno usmene kulture – tradicionalno doživljavane kao homogene – izjalovljuje se već pri prvom ulasku u obližnji grad. Osim što nam je sasvim neprimjereno iz svadbenoga obreda ili knjižnice jednoga zagrebačkoga odvjetnika, profesora ili učitelja bilo što zaključiti o sličnim sklonostima drugoga, čak ni njihovi osobni zapisi – ovdje prelazimo na drugi problem – ne moraju nam mnogo pomoći. Premda jesu – ili baš zato što jesu – dionici pismenosti, njihov je život također nerijetko prepušten povijesnomu zaboravu, ovaj put kroz olako svrstavanje u ne sasvim dorečene ideološke, političke ili poetičke formacije nedavne prošlosti ili čak današnjice.⁴⁴³ Koliko oskudica obavijesti upućuje na uopćivanje (uvijek razapeto između dosjetljivosti i samovolje), toliko bi ga i bogatstvo izvora trebalo kočiti.⁴⁴⁴ Budući da sam se takvim, “trećim” određenjem “marginalaca” već bavio na drugom mjestu,⁴⁴⁵ ovdje samo napominjem kako pod njime podrazumijevam životopisno odredive osobe koje su obuhvaćene pisanom kulturom i tragove kojih možemo pratiti u raznolikom gradivu, pohranjenom u arhivima i knjižnicama. One su ponekad sudjelovale i u “velikim događajima”, no ako jesu, bile su uvijek nekako na rubu, u sjeni, pa ih tradicionalni historiografski (i književnopovijesni) pristup – neovisno o tekućim društveno-političkim promjenama – zaobilazi ili spominje tek usputno, pridajući im sumarno odmjerene značajke.⁴⁴⁶ Opet, zbog svoje su izdvojenosti iz “bezimenih masa” ti pojedinci na neki način

⁴⁴² Za rad na gradivu usp. npr. Carlo GINZBURG, *Sir i crvi. Kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*, Zagreb 1989., za “neuhvatljivost” P. BURKE, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope*, Zagreb 1991., 63.-78. i M. GROSS, “Mikrohistorija. Dopuna ili suprotnost makrohistorije”, 21., 28., za pristup “nove kulturne povijesti” pak Suzanne DESAN, “Svjetina, zajednica i ritual u radovima E. P. Thompsona i Natalie Davis”, *Nova kulturna historija*, Zagreb 2001., 82.-112.

⁴⁴³ Usp. upozorenje u M. GROSS, “Mikrohistorija. Dopuna ili suprotnost makrohistorije”, 31.

⁴⁴⁴ Dakako, nečiji je život mogao biti u tančine opisan, bilo u javnim evidencijama (uključujući i zapisnike sa saslušanja) bilo u objavljenim djelima, a da opet – zahvaljujući propasti, premještanju ili nesređenosti arhivskih i knjižničnih fondova – ostane nepoznat. Naravno, suvremena prevlast elektroničkih medija, a posebno sve izraženija internetizacija, donose vlastite izazove.

⁴⁴⁵ F. HAMERŠAK, “Jerko Iljadica, Hrvatski biografski leksikon i hrvatska margina u XX. stoljeću”, *Biobibliographica*, sv. 1 (ur. Trpimir Macan), Zagreb 2003., 45.-68.

⁴⁴⁶ Dakle – idealtipski – značajka bi toga pristupa bila da se, ovisno o trenutačnom društveno-političkom kontekstu u kojem dana znanost (ili pojedini znanstvenik) živi, jedan kriterij po kojem su neka osoba ili događaj

“prekvalificirani” i za noviju, antropološki shvaćenu *povijest odozdo*.⁴⁴⁷ Ne ulazeći u šire ideološke okvire i moguće uzroke, takva se sudbina tih “marginalaca treće vrste”⁴⁴⁸ – držim – može dovesti u vezu i sa svojevrsnom inertnošću akademske zajednice. Naime, osim vjerojatno iskustvom uvjetovane načelne odbojnosti prema biografskom pristupu, čini se da je u Hrvatskoj velika prepreka i utvrđivanje osobnih bibliografskih korpusa, ukupnosti onoga što je neka osoba napisala, ili što su drugi o njoj i njezinim tekstovima pisali, pa se s novim generacijama znanstvenika horizont individualnih povijesnih ili književnih perspektiva ne širi koliko bi se moglo očekivati. S obzirom na to, u veliku skupinu na taj način “zanemarenih” ne ulaze samo oni na koje se može odmah pomisliti pri spomenu “marginalaca”, nego i brojni plemićki rodovi, brodarske obitelji, prelati i visoki časnici, odnosno umjetnici, znanstvenici, industrijalci i veletrgovci.

Kako bilo, ostavivši po strani Barčevu doskočicu o (estetičkoj) “veličini malenih”, dojam je da u hrvatskoj historiografiji – između šačice “velikana” i nepregledne mase “običnih ljudi”, između slave i svagdašnjice, autoriteta i statistike – postoji doista veliko, plodno i poučno područje kojim se gotovo nitko ne zanima, područje na kojemu bi se trebali smisljeno prožeti dosezi kulturalnoga i biografskoga obrata te standardnih postupaka egzaktnih znanosti (neki će čak reći od povijesti mentaliteta do teorije kaosa)⁴⁴⁹: “Prečesto je ona

“veliki”, zamjenjuje drugim, ponekad i uz omalovažavanje onih koji su bili “veliki” u prethodnom ciklusu toga “kruženja elitâ”. Uopćeno rečeno, tako na mjesto interesa za radnički dolazi interes za seljački pokret, a njega pak zamjenjuje zanimanje za liberalnu misao. S druge strane, recimo, Gaja istiskuje Starčević, a toga Dragojla Jarnević. Pritom se može dogoditi da je netko još uvijek “marginalac” iz jednostavnoga razloga što njegov “veliki događaj” nije došao na red, ali i da istodobno uz golemu zalihu ničijih “minornih” osoba postoji nekoliko različitih lista “velikih”. Druga je – i novija – mogućnost da se popis i ocjena “velikih” događaja i osoba ne ispisuje svaki put ispočetka, nego da se sami događaji pokušaju prikazati “višeglasno”, uzimajući u obzir veći broj marginalnih i nerijetko oprečnih perspektiva, kojih izbor ne bi trebao toliko biti posljedica misli o njihovu iznimnu značenju, koliko dotadašnje nepokrivenosti i praktične specijalizacije. Za sličnu “heteroglosiju” usp. npr. Peter BURKE, “History of Events and the Revival of Narrative”, *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1995., 238.-239. – Donekle su slične i mijene u shvaćanju književnoga kanona kao skupine djela kojoj je (obično) akademska institucija pripisala središnju ulogu za određenu kulturnu zajednicu. Premda je izbor “vrijednih” djela pretpostavka svake književnokritičke škole, početkom 1970-ih kanon postaje i teorijskim problemom. Naime, tada pod optužbama za nasilnu homogenizaciju pojedini pristupi prestaju postavljati zahtjeve da se postojeći kanon zamijeni njihovim. Konzekventno, uskoro su se pojavili prijedlozi da na razini institucija jedinstveni kanon ustupi mjesto poučavanju studenata o nesuglasicama u vezi s njegovim sadržajem, no i tomu su poslije upućeni mnogobrojni teorijski prigovori. Opširniji izvod u V. BITI, “Kanon”, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000., 245.-247.

⁴⁴⁷ Za njezino određenje usp. npr. Jim SHARPE, “History from Below”, *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1995., 24.-41., Matt PERRY, “History from Below”, *Encyclopaedia of Historians and Historical Writing*, sv. 1, 543.-544. i M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 299.-300.

⁴⁴⁸ “At one extreme, then, are exemplary historical figures whose lives take on mythic proportions in the floodlights of public recognition, and at the other are census figures made out of obscure lives that now seem exemplary precisely because they were commonplace. In between is a twilight zone, a semiprivate realm occupied by minor poets, lesser dignitaries, hands that rocked important cradles, single flashes of success or fame, and the friends, relatives and disciples of great men and women.” Jean STROUSE, “Semiprivate Lives”, *Studies in Biography* (ur. Daniel Aaron), Cambridge–London 1978., 114.

⁴⁴⁹ Tako npr. Darko DUKOVSKI, “Povijest mentaliteta”, metoda ‘Oral History’ i teorija kaosa”, *Hrvatska revija*, 48/1998., br. 4, 788.-795.

[tradicionalna historiografija – F. H.] svodila analizu na umjetan izbor podataka: u prošlosti je prečesto bila bremenita nereprezentativnim mislima nekolicine izuzetnih autora, dok danas, pod utjecajem socijalne antropologije, ona predstavlja previše sumnjivih djelatnosti nepismenih umova. Kliometrička analiza trebala bi spriječiti pogreške, koje proizlaze iz proučavanja zapisa odvojenih od onoga što bismo mogli nazvati *milieuom* mišljenja.”⁴⁵⁰ Ili, da posegnem za ilustracijom s bliskoga, no još aktualnijega područja: “One recent trend in Europe is the comparative study across Western Europe of poverty and precariousness by means of case studies and case histories [...] Together with the very dynamic field of European comparative research on Welfare States [...], such studies provide ‘views from below’. They usually complement the statistical surveys of poverty research, which prove inadequate in capturing the complexity of local situations, and, especially the survival tactics and strategies of individuals and households confronted with the precariousness of their conditions of life.”⁴⁵¹

Naravno, čak ni takvi pojedinačni *pogledi odozdo* – i to je ono na što je već upozoreno s više strana – pritom nisu neki spoznajno potpuno transparentni, neprerađeni izvještaji o zbilji; uvijek postoji neki kôd kojega valja probiti, neki minimum interpretativnoga, istraživačkoga napora koji valja uložiti kako bismo od jednostavne *građe* ili logički sučeljenih *svjedočanstava* dobili znanstveni tekst: “tradicionalno viđenje autobiografija kao priča o istini ili o laži postupno je bilo zamijenjeno suptilnijim pristupom koji je uzimao u obzir konvencije ili pravila samopredstavljanja u danoj kulturi, percepciju sebe u pojmovima određenih uloga (časnog plemića, čedne supruge ili nadahnutoga umjetnika) i percepciju života u uvjetima određenih namjera (uspon iz pukog siromaštva do bogatstva, na primjer, grešnikovo pokajanje ili preobraćenje).”⁴⁵²

No, vratimo se I. svjetskom ratu – prije nego što na tomu tragu svojevrzni spoj kvantitativnoga i kvalitativnoga pristupa pokušamo primijeniti na dani autobiografski korpus, reći je nešto o mogućoj zastupljenosti svake od navedenih triju kategorija “marginalnosti”. Za početak, lako je primijetiti da se vojnička hijerarhija uvelike podudara s društvenom stratifikacijom. Uvelike, međutim, ali ne i potpuno, no o tomu malo poslije. Naime, po udjelu seoskoga, a i po udjelu nepismenoga stanovništva u oružanim snagama, 1914–1918. Austro-Ugarska se nalazila negdje između europskih vojski industrijski razvijenih zemalja (Velika

⁴⁵⁰ G. R. ELTON, *Kojim putem do prošlosti?*, 76.

⁴⁵¹ D. BERTAUX, “Biography and Society”, 1212. – Za nadahnuti prikaz kompleksnih odnosa između nerijetko biografske “mikrohistorije”, uvriježene “makrohistorije” i dobrim dijelom statističke “serijalne historije” – u kojemu istaknuto mjesto nalaze i primjeri Tolstojevih te Stendhalovih opisa bitaka – usp. i C. GINZBURG, “Microhistory: Two or Three Things That I Know about It”, *Critical Inquiry*, 20/1993., br. 1, 10.-34.

⁴⁵² P. BURKE, *Što je kulturalna povijest*, 98.

Britanija, Njemačka, donekle i Francuska) i pretežno agrarnoga Ruskoga Carstva. Međutim, i unutar Monarhije postojale su velike razlike, pa su – recimo – češke zemlje po strukturi mobiliziranih bile bliže svojim sjevernim i zapadnim, hrvatske pak istočnim susjedima (sličan je odnos bio i između sjevera i juga Italije). Tipična predodžba o hrvatskom domobranu kao o nepismenom ili slabo pismenom seljaku u tom pogledu uvelike odgovara stvarnom stanju, kao i slike iz njemačke ili engleske književnosti, u kojima su obični vojnici – bilo mobilizirani, bilo dobrovoljci – dobrim dijelom ili čak pretežno urbani, tvornički radnici s adekvatnom obveznom izobrazbom.⁴⁵³

Nasuprot tomu, u postrojbama iz jugoistočnoga dijela Monarhije radnici, zanatlije i uopće pojedinci sa svršenom pučkom i eventualno nekom nižom školom poput učiteljske ili trgovačke popunjavali su mahom dočasničke redove, pri čem su neki od posljednjih tijekom rata mogli steći i niže časničke činove, načelno pridržane za gimnazijske maturante i sveučilišne studente.⁴⁵⁴ I sad, govoreći u kategoriji “marginalnosti” kao razmjernoj udaljenosti od središta društvene moći, lako je zaključiti da su mu – načelno – oni u višim činovima poput generalskih bili blizu, niži časnici podalje, a oni bez čina, odnosno obični vojnici jako, jako daleko.

Ipak, pritom valja uzeti u obzir još nekoliko distinkcija. Ako promatramo sve oružane snage u vrijeme I. svjetskoga rata, taj ionako poprilično hipostazirani pojam “središta društvene moći”⁴⁵⁵ korisno je dopuniti razinom osobnoga utjecaja na ratna zbivanja te

⁴⁵³ Prema službenim evidencijama, godine 1900. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je “posve nepismeno” (ne znaju ni čitati niti pisati) 46.95 % muškoga i 61.74 % ženskoga stanovništva iznad šest godina, u usporedbi sa – popisna metodologija se vjerojatno donekle razlikuje od slučaja do slučaja – 75% nepismenih obaju spolova u Rumunjskoj, 70 u Portugalu, 62 u Rusiji i Srbiji, 53 u Bugarskoj, 33 u Italiji, 2 u Francuskoj, 1 u “Engleskoj” i 0.05% u Njemačkoj. Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. 9, Zagreb 1913.², 145. i 149. Istodobno, broj “nepismenih” u stajaćim postrojbama zagrebačkoga okružja oscilirao je od 67.9% (1879.) do 62,1% (1893.), pa opet na čak 71.8% (1907.). *Isto*, 150.

⁴⁵⁴ Iako je riječ o vojničkim činovima, za potrebe ovoga rada pod dočasnicima austro-ugarskoga pješaštva u širem smislu podrazumijevam i razvodnika (*Gefreiter*) te desetnika (*Korporal*), iznad kojih hijerarhijski slijede vodnik (*Zugsführer*), narednik (*Feldwebel*), stožerni narednik (*Stabs-Feldwebel*) i zastavnik (*Fähnrich*) te časnici poručnik (*Leutnant*), natporučnik (*Oberleutnant*), satnik (*Kapitän*) i bojnik (*Major*). Jednogodišnji dobrovoljac (*Einjährig Freiwilliger*) i kadetaspirant-narednik (*Kadettaspirant-Feldwebel*) bili su ispod stožernoga narednika, a časnički namjesnik (*Offiziersstellvertreter*) iznad, s time da su u pogledu njihovih prava, dužnosti i položaja bile moguće različite kombinacije (jednogodišnji dobrovoljac-desetnik i sl.). Nakon bojnika slijedili su potpukovnik, pukovnik, glavnostožerni pukovnik, generalbojnik, podmaršal, general pješaštva, generalpukovnik i feldmaršal. P. JUNG, *The Austro-Hungarian Forces in World War I*, sv. 1, Oxford–New York 2003., 17. Prema István DEÁK, *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*, New York–Oxford 1992., 15.-16., najniži pak časnički čin bio je onaj zastavnika.

⁴⁵⁵ Kažem hipostazirani jer povrh “političke” moći imamo – u najmanju ruku – još “gospodarsku” i “kulturalnu”. Ostavivši po strani koja je od njih u danom trenutku više ili manje “realna” (a tu se dominantni utjecaj politike, potpomognute vojskom i policijom ipak mora priznati, neovisno o formativnoj snazi npr. obveznoga školstva), odnosno koja djeluje na dulji ili na kraći rok (povjesničari i književnici pritom mogu računati na određenu satisfakciju), ne treba smetnuti s uma da su unatoč cenzuri i drugim sredstvima nadzora pojedinci poput Miroslava Krleže vrhove Monarhije uspijevali javno izvrnuti ruglu i prije 1918. Usp. Ivo FRANGEŠ, “Barun Konrad”, *Krležijana*, sv. 1, Zagreb 1993., 51.-52.

faktorom izloženosti opasnosti. Najgrublje rečeno, što je viši položaj u zapovjednoj i društvenoj hijerarhiji, to je veća mogućnost donošenja “strateških” odluka, ali i manja izloženost njihovim neposrednim posljedicama – odavno je to zamijećena razlika između visokih časnika što u toplim uredima pomiču figurice na zemljovidima, i “topovskoga mesa” koje po kiši i snijegu juriša na strojnice.

Međutim, između toga “vrha” (“vojskovođa”) i takve “baze” (“momčadi”), onih “odozgo” i onih “odozdo” cijeli je, kontinuirani, spektar – kao prvo, osim što se glavnostožerna mjesta popunjavaju razmjerno malim brojem časnika (i to ne samo generalskih, nego i nižih činova), njihovo odlučivanje redovito je sputano nalogima samoga vladara ili barem političara od njegova povjerenja;⁴⁵⁶ kao drugo, dobar dio običnih vojnika dodjeljuje se na prilično bezopasnu, čuvarsku, opskrbnu ili neku drugu pozadinsku (“etapnu”) službu. Nema, nadalje, sumnje, za običnoga su vojnika na bojištu bojnik ili pukovnik, koji zapovijedaju nad nekoliko stotina odnosno nekoliko tisuća ljudi, gotovo pa božanstva koja viđaju jednom tjedno ili mjesečno, a žive u nedostiživom komforu. Ipak, za razliku od običnih vojnika u zaleđu, i oni su nerijetko izloženi smrtnoj opasnosti,⁴⁵⁷ a u pogledu odlučivanja imaju tek razmjerno niske, “taktičke” ovlasti.

Položaj ostalih nižih časnika – a takvi su većinom zastupljeni u autobiografskom korpusu – još je teži jer su redovito izvrgnuti podjednakom riziku kao i momčad, za koju k tomu odgovaraju.⁴⁵⁸ Dapače, u nekim tehnički zahtjevnijim rodovima, poput ratnoga

⁴⁵⁶ Čime su pak sve sputani sami vladari i političari drugo je pitanje, kojega ću se još dotaknuti u sljedećem poglavlju.

⁴⁵⁷ Književno je to dojmljivo prikazao i Krleža u romanu *Zastave*, u odjeljku u pogibiji generala Martinenghija i njegova stožera, od ruskoga topničkoga napada. Primjerice, za I. svjetskoga rata ubijeno je čak 56 britanskih generala, 34 artiljerijom i 22 streljačkim naoružanjem. J. KEEGAN, *The First World War*, New York–London 2000., 312.

⁴⁵⁸ U stvari, gledano prema odnosnom postotku, poginulo je znatno više nižih časnika nego vojnika – iz I. svjetskoga rata poznati su omjeri u njemačkom pješaštvu (75.5% svih časnika nasuprot 13.9% ukupno) te britanskim postrojbama na zapadnom bojištu (27% svih časnika nasuprot 12% svih vojnika). R. HOLMES, n. dj., 346., 348. Inače, procjenjuje se da je 1914–1918. prosječno od tisuću mobiliziranih vojnika u srpskoj vojsci poginulo ili od bolesti umrlo 371, u turskoj 268, rumunjskoj 250, bugarskoj 220, kontinentalnoj francuskoj 168, njemačkoj 154, austro-ugarskoj 122, otočkoj britanskoj 118, ruskoj 115, talijanskoj 103 i američkoj 27. Omjer pak smrtno stradalih vojnika na tisuću stanovnika nešto je drukčiji: 57 u Srbiji, 37 u Turskoj, 34 u Francuskoj, 33 u Rumunjskoj, 30 u Njemačkoj, 19 u Bugarskoj i Austro-Ugarskoj, 16 u Italiji i Velikoj Britaniji s Irskom, 11 u Rusiji te svega 1 u SAD. Jay WINTER, “First World War, The”, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 8, 5692. – Brojeve valja uzeti tek orijentacijski jer se podosta razlikuju od autora do autora, pa neki, primjerice, gubitke Srbije (uz rumunjske, još uvijek najviše!) smanjuju na 33% mobiliziranih vojnika, a one Austro-Ugarske povećavaju na 16%. Tako npr. Rüdiger OVERMANS, “Kriegsverluste”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg* (ur. Gerhard Hirschfeld i dr.), Paderborn 2002., 664.-665. – Službeni periodični popisi umrlih, ranjenih i zarobljenih vojnika austro-ugarskih oružanih snaga i danas se uvezani u 42 debela sveska (zapravo 41, jer nedostaje br. 12) – ali samo do studenoga 1917. – nalaze u središnjoj čitaonici Hrvatskoga državnoga arhiva; prema nekim procjenama, na području Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i BiH ukupno je u borbene ili radne postrojbe mobilizirano oko milijun ljudi, od kojih se nije vratilo gotovo 190 000 (više nego svaki peti). Dinko ČUTURA i Lovro GALIĆ, “Veliki rat. Pregled ratnih operacija”, *Hrvatska revija*, 4/2004., br. 3, 54.-55. Budući da je 2590 aktivnih i 3200 pričuvnih časnika bivših austro-ugarskih

zrakoplovstva, upravo niži časnici i dočasnici – kao piloti odnosno izvidnici – jedini i sudjeluju u borbenim zadaćama.

Na sličan način, usko društveno-stratifikacijski gledano, zarobljenici se nalaze još niže od običnih vojnika pa i od neprijateljskih civila, no u pogledu izbjegavanja opasnosti, jednom kada su smješteni u logor ili čak u obični, neograđeni smještaj (a to je specifičnost I. svjetskoga rata o kojoj će biti još riječi) nerijetko imaju znatnu prednost. S druge strane, može se zamijetiti da su hijerarhijske razlike često veće od nacionalnih, pa zarobljeni časnici, dočasnici i vojnici prije uspostavljaju prijateljske veze sa svojim parnjacima na neprijateljskoj strani negoli sa podređenim ili nadređenim suborcima. Nadalje, i unutar toga odnosa – kako se govorilo – “subordinacije i superordinacije” postojale su dodatne razlike, posebno između djelatnih i pričuvnih časnika kao takvih, a obrađena neprijateljstva između pripadnika pojedinih naroda same Monarhije nerijetko su bila gotovo pa izraženija negoli među zaraćenim stranama.

Kako bilo, jasno je kako je i pitanje te “marginalnosti prve vrste” prilično složeno (vojnik je, dakle, svojevrsni marginalac u odnosu na nižega časnika, no svi su oni podjednaki “marginalci” u odnosu na visoke časnike – jesu li onda ti notorni “obični ljudi” samo vojnici, ili i neki časnici?), a i da se ne može promatrati sasvim odvojeno od konkretnoga položaja na bojištu ili u zaleđu.

Što se pak tiče Roksandićevih “marginalaca unutar vlastitoga svijeta”, i njih se može slijediti na nekoliko razina. Premda su i najviši vojni činovi u austro-ugarskim oružanim snagama bili dostupni pripadnicima “nedualističkih” naroda razmjerno niskoga društvenoga statusa – naravno, ako su u miru prošli odgovarajuću školu i trupni staž⁴⁵⁹ – o tomu se

oružanih snaga primljeno u vojsku Kraljevstva SHS do 1920. (Mile BJELAJAC, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921.*, Beograd 1988., 91.-92.), može se zaključiti da ih je najmanje toliko bilo osposobljeno potkraj rata, što znači da je – isključiti, dakle, valja slovenske zemlje, Istru i Vojvodinu – u tomu broju ukupno oko 4000 moglo biti s područja BiH i Trojednice. Ako se pretpostavi da je časnička piramida trajno činila između pola i četiri posto vojne hijerarhije, u onih milijun mobiliziranih tijekom cijeloga rata moglo ih je biti između pet i 40 000, i tu svaka procjena, naravno, postaje vrlo šakaljiva, pogotovo ako se obazremo na to da je dobar dio časnika bio iz drugih krajeva Monarhije, a i da su, kako je rat odmicao, dočasnici preuzimali sve više dužnosti. Kako bilo, čak i ako kao polazište uzmemo omjer od svega jednoga domaćega časnika na svakih 120 mobiliziranih na području BiH i Trojednice (8200 od milijun) te uvećani broj od 5000 “domaćih” časnika na kraju rata, doći ćemo do izračuna kako je po prilici svaki treći od njih smrtno stradao. Inače, tijekom opće mobilizacije 1914. 414 000 vojnika i dočasnika stajaće vojske naraslo je na njih 3 260 000, vođenih sa svega 60 000 časnika, tj. oko 5.43% ukupnoga broja. I. DEÁK, n. dj., 75.-76.

⁴⁵⁹ Primjerice, po zakonskim člancima o domobranstvu Hrvatska i Slavonija činile su “posebni domobranski odio”, u kojemu je “službeni i komandovni” jezik bio hrvatski. Od samoga njegova osnutka u Varaždinu je djelovala Domobranska škola, no ona je ubrzo premještena u Vukovar, potom u Zagreb te 1873. pripojena peštanskom Ludoviceumu kao odjel s hrvatskim nastavnim jezikom. Kada je i on ukinut 1883., nestalo je hrvatske domobranske škole, no od 1904. ključni su se predmeti mogli na hrvatskom polaziti u domobranskoj kadetskoj školi u Pečuhu. Na istom području budući pak časnici zajedničke vojske naobrazbu su uočili rata počimali u pješačkim kadetskim školama u Karlovcu i (Srijemskoj) Kamenici. Primani u dobi od 14 do 17 godina (nakon niže gimnazije, građanske ili više škole, nedovoljan uspjeh iz klasičnih jezika nije bio zapreka, ali

prigodom postavljanja na položaj itekako vodilo računa,⁴⁶⁰ pogotovo kada se tijekom rata povećala mogućnost “sukoba interesa” između odanosti Monarhiji, i, primjerice, nekomu od njezinih “potlačenih” ili susjednih naroda. Do daljnjih istraživanja pretpostaviti je stoga da su takvu vrstu nepovjerenja – poput spomenutoga Matutinovića – za I. svjetskoga rata od vremena do vremena doživljavali i visoki časnici hrvatskoga podrijetla (nekoliko slučajeva spominje se i u promatranom autobiografskom korpusu),⁴⁶¹ i da su na njih različito reagirali, neki ogorčeno, neki još revnijim službovanjem.⁴⁶²

U svakom slučaju, o sličnom odnosu svojih austrijskih i mađarskih kolega svjedoči znatan dio hrvatskih autobiografa, a neki od njih dodatnu su distancu osjećali i zbog svjetonazorskih razlika – krajnost u tom pogledu, nema sumnje, namjerno je prebjegavanje “neprijatelju”, opisano od nekoliko autora.

Napokon, dolazimo i do treće vrste “marginalnosti”, one povezane s “povijesnim zaboravom”. Jasna stvar, za spomenutu većinu slabo pismenih vojnika seljačkoga podrijetla on je neizbježna sudbina, osim ako se ne oslonimo na zapise njihovih pismenijih suboraca, što

tjelesna nesposobnost jest), nastavu na hrvatskom mogli su imati samo u prvom razredu (*tečaju*), od drugoga do četvrtoga, koliko je školovanje trajalo prije *udjelbe*, isključivo na njemačkom. Nakon trećega razreda uspješni su polaznici mogli dobiti besplatno mjesto na jednoj od prestižnih vojnih akademija (*Ludoviceum* za ugarsko-hrvatsko domobranstvo, *Theresianum* u Bečkom Novom Mjestu za zajedničku vojsku, iznimno *Franz-Josef Militärakademie* u Beču za austrijsko domobranstvo i *Technische Militärakademie* u Mödlingu za tehnološki zahtjevnije rodove), što je bilo bitno i stoga što je u kadetskim školama godišnja školarina za sinove aktivnih časnika i dočasnika bila 24 krune, za one pričuvnih časnika i službenika 160, a za ostale 300. A. CUVAJ, *Grada za povijest školstva*, sv. 10, 421.-425. – Za stanje u austrijskoj polovici Monarhije, no uglavnom zaključno s krajem XIX. st. usp. Tado ORŠOLIĆ, “O časničkoj izobrazbi, plaći i časničkom kadru u austrougarskoj vojsci s naglaskom na Dalmaciju”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48/2006., 557.-568. – Na razini pojedinih postrojba (u ugarskom domobranstvu tomu je, dakako, bilo otpora) zapovijedi su se – s iznimkom osnovnih osamdesetak – morale izdavati i na nekom od sedam-osam inih jezika, ako je koji od njih govorilo najmanje 20% pripadnika, tj. idealno čak na pet jezika. I. DEÁK, n. dj., 99.

⁴⁶⁰ Osim jezičnih, nezadovoljstvo zagrebačkoga tiska izazivali su i narodnosni odnosi u domobranstvu, pa se tako u jednom članku 1911. upozorava kako u stožeru zagrebačkoga okružja od 47 časnika ima svega 29 Hrvata ili Srba, u 25. pješačkoj pukovniji 50 od 96, a kod varaždinskih husara 11 od 43, što sve “uzrokuje razne neprilike, koje škode ugledu vojske i disciplini, a nije u skladu sa ustanovama [Hrvatsko-ugarske] nagodbe”. Inače, u Cuvajevo doba škola u Kamenici imala je 85 polaznika, 71 Hrvata i 14 Srba. A. CUVAJ, n. dj., 422., 424.-425. Općenito, iako su 1910. zajedno činili čak 10.9% stanovništva i 11.4% ljudstva zajedničke vojske, Hrvati, Srbi i Slovenci iste su godine činili tek 2.1% njezinih pričuvnih, a 1900. 4.5% djelatnih časnika (naravno, uz nužnu ogradu u pogledu statističke metodologije). I. DEÁK, n. dj., 179.-185.

⁴⁶¹ Za okvirni popis stotinjak viših hrvatskih časnika 1914–1918. usp. D. ČUTURA i L. GALIĆ, “Veliki rat. Pregled ratnih operacija”, 56.-60.

⁴⁶² Taj odnos podijeljene lojalnosti naznačen je i u prijeratnoj poluslužbenoj povijesti HSS, u okviru portreta Ivana Murkovića, bivšega djelatnoga časnika 26. domobranske pješačke pukovnije, iste one u kojoj je služio Vladko Maček: “Međutim, bilo je mnogo Hrvata-časnika u vojsci za vrijeme Austro-ugarske monarhije, koji su pratili dnevno sve političke, kulturne i druge događaje. Čitali su novine, zalazili u društva civila, prijatelja, sjedili u kavanama čak i s politički jasno opredijeljenim ljudima, pa su, što više, i sudjelovali u političkim debatama, samo ako to nitko nije vidio. Nisu se sakrivali možda zbog toga, što bi im bio u opasnosti kruh i vojnička karijera. Ne, u prvom redu, pokoravali su se vojničkoj disciplini i nijesu je nikada pokušali javno kršiti, a u drugom redu, stajali su na stanovištu, da su Hrvati kao časnici u Austro-ugarskoj vojsci bili veoma potrebni. A s njima se u vojsci i postupalo kao sa svakim drugim, t. j. imali su mogućnosti da postanu najviši časnici, kao i Austrijanci i Mađari.” Mirko GLOJNARIĆ, *Borba Hrvata*, Zagreb 1940.², 163.-164.

je, vidjet ćemo, izvedivo tek u manjoj mjeri. Druga pak teškoća je što je tek manji broj sudionika – nižih časnika – pisao isključivo o svom ratnom iskustvu. Većina su ionako bili književnici, pa su im i ta sjećanja nekako hoćeš-nećeš došla na red – autobiografija u širem pučanstvu statistički puno zastupljenijih “neknjiževnika” rjeđa je, a i tada potaknuta inom, znanstvenom ili političkom afirmacijom. Da nije postao vođa Hrvatske seljačke stranke, Vladko Maček zacijelo nikada ne bi objavio svoju autobiografiju, u kojoj dobar dio zaprema i I. svjetski rat, isto kao što niti Marko Orešković ne bi nikada pisao o svojim doživljajima da od “ložača Fritza” nije napredovao u istaknutoga člana Komunističke partije, posmrtno k tomu proglašena narodnim herojem.

No, osim takvih, osobnih činitelja, kada govorimo o “povijesnom zaboravu” u obzir – kako rekoh – valja uzeti i općenite društvene tijekove. Da nije bilo prekretnice 1945., umjesto Oreškovićevih memoara domaće bi čitateljstvo – uključujući povjesničare – još i prije 1990. čitalo Mačkova sjećanja (ovako objavljena 1957. u New Yorku na engleskom), a i za generale poput Stjepana Sarkotića, Svetozara Borojevića, Antuna Lipoščaka i Pavla Puhala, “deklasirane” ili “marginalizirane” još 1918. vladalo bi veće, odnosno uravnoteženije zanimanje.

Društveno-politički obrati, riječju, imaju kao uzrok ne samo pomak više ili manje istaknutih pojedinaca prema novom “središtu” ili “rubu”, nego i redefiniranje cjelokupne istraživačke pa i kulturalne paradigme. No, o tomu detaljnije u sljedećem poglavlju, u kojem nastojim razmotriti mijene u pristupu proučavanju I. svjetskoga rata.

6. PRVI SVJETSKI RAT U HISTORIOGRAFIJI

6. 1. Hrvatska i Jugoslavija

Tvrđnja – raširena u zapadnoeuropskim historiografijama – kako i na znanstvenom i na popularno-publicističkom području zanimanje za II. svjetski rat uvelike nadmašuje ono za I. svjetski rat u još radikalnijem obliku vrijedi kao opis stanja u Republici Hrvatskoj, državi na čijem tlu – treba li podsjećati? – ni rat okončan 1945. nije bio posljednji. Osim vremenskoga slijeda i biološke smjene generacija, tj. sasvim očevidnih razloga zbog kojih su danas ne samo znanstvena i publicistička pozornost nego i “kolektivno pamćenje” u nas posvećeniji II. svjetskom i Domovinskom ratu, hrvatsko XX. stoljeće – spomenuh to u prethodnom odjeljku – obilježeno je s više političkih potresa pa i preokreta, od kojih su neki na društveno, kulturalno i umjetničko ozračje utjecali ne samo posredno, nego i izravnim određivanjem više ili manje poželjnih te potpuno nepoželjnih tema.

6.1.1. Razdoblje 1918–1945.

Općenito rečeno, ako je I. svjetski rat u razdoblju 1918–1941. i zanimao profesionalne (dakle, većinom sveučilišne i o vladajućem sustavu ovisne) povjesničare u nestabilnoj jugoslavenskoj državi,⁴⁶³ bilo je to upravo u vezi s njezinim nastankom, čija se načelna smislenost nije dovođila u pitanje, nego su u prvi plan – donekle uz razgraničenje s Italijom – redovito izbijali unutrašnji politički odnosi toliko presudni za njezino poslijeratno prijeporno uređenje.⁴⁶⁴ U skladu s tim, službeni je pogled novu državu umnogome percipirao kao proširenu Kraljevinu Srbiju, a njezine oružane snage napose kao nastavljачa srpske vojničke tradicije.⁴⁶⁵ Obilježena kao stoljetna “tamnica naroda” te kao nedvojbeni agresor u proteklom

⁴⁶³ Zbog njihove množine publicističke tekstove u dnevnom tisku do 1945. izostavljam iz analize.

⁴⁶⁴ Usp. npr. djela poput Ferdo ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.–1919.*, Zagreb 1920., ISTI, *Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu*, Zagreb 1920., Milada PAULOVA, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1925. te Milan P. ĐORĐEVIĆ, *Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914–1918.*, Beograd 1922. – Kasniji je i manje poznat pothvat Vladimir ŠULEK, *Diplomatska historija Centralnih sila 1882–1915*, sv. 1-2, Zagreb 1938–1939., a kao jednu od zanimljivijih protuhabsburško-protufrankovačkih knjižica “po neizdanim dokumentima” spomenuti je Milovan GRBA, *Gledišta austro-ugarskih generala i državnika na pitanje o aneksiji Srbije, Crne Gore i Albanije te o riješenju(!) jugoslavenskog problema*, Zagreb 1920.

⁴⁶⁵ Usp. npr. već i sami naslov opsežna niza Glavnoga đeneralštaba *Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca*, sv. 1-30, Beograd 1925–1937.

svjetskom ratu, izvan toga pojmovnoga sklopa za bivšu se “crno-žutu” Monarhiju i novije pothvate njezinih postrojba nije nalazilo riječi,⁴⁶⁶ iako je, podsjetih već, Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. hrvatski – (uz njemački i mađarski jezik u drugim dijelovima zemlje) – postao službenim jezikom, a hrvatska trobojnica vojničkim stijegom u postrojbama zagrebačkoga (hrvatsko-slavonskoga) domobranskoga okružja, pa se o njima govorilo i kao o “Hrvatskom domobranstvu”,⁴⁶⁷ hrvatska vojnička tradicija spominjala se redovito – ako uopće – kao nešto što pripada dalekoj prošlosti, primjerice protuosmanskim ratovima, ili toliko omraženoj borbi za “tuđe interese” u europskim sukobima XVIII. st. Slijedom takvoga odnosa snaga u javnom prostoru,⁴⁶⁸ ako su i nastojali naći svjetli primjer – motivirani ponajprije dnevnopolitičkim ciljem da se upozori na nesrpske žrtve u stvaranju nove države – hrvatski ili u hrvatskim krajevima djelujući autori okretali su se tzv. dobrovoljačkom pokretu te neuspjelim pokušajima Jugoslavenskoga odbora da stvori vlastite oružane snage.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Za uvod u tematiku usp. Tomislav MARKUS, “Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historijskih istraživanja”, *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1994., br. 1, 81.-98. te radove Mate Artukovića, Josipa Jurčevića i Stjepana Matkovića u zborniku *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva* (ur. Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević, Zagreb 2009. – Promjenjivim prikazima ujedinjenja 1918. u hrvatskim i srpskim povijesnim udžbenicima bave se pak Dubravka Stojanović, Magdalena Najbar-Agičić i Damir Agičić te Jasna Turkalj u zborniku *1918. Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević), Zagreb 2007.

⁴⁶⁷ O njegovu ustroju i ne sasvim jasnom nazivu usp. T. ORŠOLIĆ, “Hrvatsko domobranstvo kao ‘separatum corpus’ ugarskog domobranstva (1868.–1914.)”, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, 39/2000., br. 39(26), 165.-190. i Tomislav ZORKO, “Hrvatsko domobranstvo i oružništvo kao odrednice hrvatske autonomije 1868.–1914.”, *Lovrečki libar*, 8/2006., br. 8, 33.-40. te Vladimir HUZJAN, “Raspuštanje Hrvatskog domobranstva nakon završetka Prvog svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005., br. 2, 445.-465. Osim domobranskih (austrijskih, *Landwehr*, i ugarskih, *Honvéd*), na teritoriju Trojednice popunjavale su se i postrojbe zajedničke vojske (*Heer*) i mornarice (*Kriegsmarine*) te tzv. pučkoga ustanka (*Landsturm*, odnosno *Népfölkelo*), o čem usp. Milan POJIC, “Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914.”, *Arhivski vjesnik*, 43/2000., 147.-169. te T. ARALICA, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, sv. 1, 189.-206.

⁴⁶⁸ Kako je rečeno, djelomice i preko kratkotrajne vojske Države SHS u oružane je snage Kraljevstva SHS bio preuzet znatan broj bivših djelatnih i pričuvnih pripadnika austro-ugarskih postrojba, koji su se – međutim – od prvih dana većinom tretirali kao politički nepouzdani i vojnički manje vrijedni. Zato su u profesionalnu službu uglavnom primani niži časnici, koje se dodatno “prosijavalo” prijevremenim umirovljenjima, a nadzor nad njima postizao se i upućivanjem u krajeve inoga narodnosnoga sastava. Kao tehnološki zahtjevnija, ratna mornarica ostala je jedini pretežno nesrpski rod, što se trajno – drže i srpski povjesničari – odražavalo u njezinu oskudnu proračunu. Usp. M. BJELAJAC, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921.*, 51., 77.-82., 91.-97., 286.-287. i Hrvoje ČAPO, “Broj primljenih časnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 3, 1087.-1103. te Mladen IKICA, “Ratna mornarica Jugoslavije od 1918. do 1941. godine”, *Pomorski zbornik*, 1962., sv. 1, 649., 660., 664.-666., Jovan VASILJEVIĆ, “Stvaranje ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije (oktobar 1918–septembar 1923)”, *Istorija XX. veka*, 1970., sv. 11, 167.-171., 219.-220., M. BJELAJAC, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918.–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004. i T. ARALICA, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, sv. 2, Zagreb 2006.

⁴⁶⁹ Usp. npr. Branko LAZAREVIĆ, *Jugoslovenski dokumenti – pregled narodnog pokreta u domovini i inostranstvu za vreme Svetskog rata*, Zagreb 1919. i Pero SLIJEPCJEVIĆ, *Naši dobrovoljci u Svetskom ratu*, Zagreb 1925. te publicističko-memoarska djela bivših članova Jugoslavenskoga odbora: Hinko HINKOVIĆ, *Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme Svetskog rata*, Zagreb 1927., Bogumil VOŠNJAK, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*, Ljubljana–Beograd–Zagreb 1928. te ISTI, *Jugoslovenski odbor u Londonu*, Ljubljana 1940. – Kao iznimke mogu se navesti brošure iseljenoga, tada već pokojnoga Svetozara BOROJEVIĆA, *O ratu protiv Italije*, Ljubljana 1923. i, eventualno, zapovjednika garde Petra I., pukovnika Aleksandra DASKALOVIĆA, *Bitka kod Kaporeta*, Beograd 1925. (drugo izd. Split 1926., treće izd. Zagreb

U kratkotrajnom, no zgusnutom razdoblju Nezavisne Države Hrvatske, koje se redovita vojska 1941–1942. također zvala Hrvatsko domobranstvo, a 1942–1944. Domobranstvo,⁴⁷⁰ hrvatskoj se vojničkoj baštini – i tada s obzirom na potrebe ratnoga konteksta – nastojalo udahnuti novi život. Osim u samim oružanim snagama (pri kojima je, kako rekoh, osnovan i prvi hrvatski Ratni muzej i arhiv) te u mobiliziranim javnim medijima,⁴⁷¹ znatna je pozornost novijoj hrvatskoj vojnoj povijesti posvećena i u publicistici, napose u već obrađenoj Pavičićevoj sintezi.⁴⁷² Spomenuto je već kako je zbog odnosa s davnašnjim “himbenim saveznikom” prikaz talijanskoga bojišta u njoj bio potpuno ispušten (i djelomice naknadno tiskan), a vjerojatno je u tomu tražiti i razlog što je pregled kapetana bojnog broda i pravnika u diplomatskoj službi Vilima Bačića o pomorskim borbama do proljeća 1916. objavljen tek potkraj NDH.⁴⁷³ Sličnim je ograničenjima obilježena i tadašnja leksikografija – u odjeljku većega poglavlja o hrvatskoj vojnoj povijesti Pavičić i “politički urednik” (u stvari preventivni cenzor) Franjo Perše naveli su da su se u I. svjetskom ratu Dalmatinci mahom borili na “zapadnom bojištu” (kako bi se razlikovalo od francusko-belgijskoga, talijansko bojište, vidjeli smo, i u to se vrijeme preciznije zvalo jugozapadnim), a za bivši austro-ugarski bojni brod *Viribus Unitis*, koji se već nalazio pod zapovjedništvom Narodnoga vijeća SHS, evazivno je rečeno kako je 1. studenoga 1918. “potopljen od preostalih lutajućih podmornica”.⁴⁷⁴ Pavičić je potpisan i kao autor članka “Domobranstvo” u posljednjem, petom svesku nedovršene *Hrvatske enciklopedije* u kojemu je dan prilično

1930.). – Djelatnošću kratkotrajne vojske Države SHS bavi se pak zbornik *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske* (ur. Petar Jelavić), Zagreb 1940. – Poseban je slučaj, vrijedan dodatne raščlambe, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* (ur. Stanoje Stanojević), sv. 1-4, Zagreb 1926–1929. Iako, primjerice, domobranstvo u njoj nema svoj članak, a “Svjetski rat” je obrađen tek dvojako – iz globalne političke te srpske vojničke perspektive (u oba slučaja za ono doba prilično korektno) – u njem su s vrijednosno neutralnim biografijama zastupljeni i bivši austro-ugarski časnici poput Borojevića, Sarkotića (o kojem, među ostalim, stoji da je 1914. zapovijedao 42. domobranskom divizijom protiv Srbije i 1915. zauzeo Lovćen) te Maksimilijana i Viktora Njegovana, većinom iz pera također bivšega habsburškoga generala Vladimira Laxe.

⁴⁷⁰ O njegovu ustrojbenom i personalnom (dis)kontinuitetu, a napose o napetostima s Ustaškom vojniciom i tadašnjoj prijemnosti samoga naziva – koji je neke asocirao na drugorazrednost – usp. Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, Zagreb 2003., 19.-42., 450., 463.-465. te T. ARALICA, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, sv. 3, Zagreb 2010., 10.-125.

⁴⁷¹ Među ostalim, na privremenom popisu “pisaca zabranjenih za prodaju” Državnoga izvještajnoga i promidžbenoga ureda našli su se 1942. J. Hašek, Egon E. Kisch, Henri Barbusse, E. M. Remarque, Stanko Tomašić i, dakako, Krleža, sve autori djela o I. svjetskom ratu. Podatak prema stranici časopisa *Luč*, reproduciranoj u Josip GRBELJA, *Uništeni naraštaj – tragične sudbine novinara NDH*, Zagreb 2000., 19. Vidi i Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, sv. 3, Zagreb 2008., 496.-497.

⁴⁷² U njoj zbivanja I. svjetskoga rata – s kojima knjiga završava – obuhvaćaju čak 450 od ukupno 700 stranica.

⁴⁷³ Vilim BAČIĆ, *Poviest Prvog svjetskog rata na Jadranu*, sv. 1, Zagreb 1945. – Za studiju slučaja s općim pregledom literature usp. T. JONJIC, “Jadranske teme u *Hrvatskom narodu* od travnja 1941. do rujna 1943.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 3, 911.-932.

⁴⁷⁴ S. PAVIČIĆ i Franjo PERŠE, “Hrvati u Prvom svjetskom ratu”, *Naša domovina*, sv. 1 (ur. Filip Lukas), Zagreb 1943., 199.-200. – U stvari, u priloženom listiću “važnijih izpravaka” istaknuto je da autori za cijelo poglavlje ne odgovaraju ravnopravno, nego da ga je “napisao” Perše uz Pavičićevu “suradnju”, što bi moglo biti i naznakom određenih njihovih razilaženja.

iscrpni, no isključivo mirnodopski pregled razvoja hrvatskoga domobranstva (za domobranstvo NDH upućeno je na članak “Hrvatska, vojničko ustrojstvo”, koji međutim nije nikada tiskan),⁴⁷⁵ pa je tako u toj pionirskoj ediciji I. svjetski rat, čini se, osim u biografijama, ostao obrađen samo u Hauptmannovu dijelu članka “Austrija”, u kojemu unatoč svoj akribičnosti, primjerice, stoji da je austro-ugarski poraz u Brusilovljevoj ofenzivi 1916. izazvan “nehajem vodstva i izdajstvom slavenskih četa.”⁴⁷⁶

6.1.2. Razdoblje 1945–1990.

Nakon uspostave komunističke vlasti opisani je slavljenički pristup hrvatskoj vojnoj povijesti niz godina bio moguć isključivo u inozemstvu, pri čem je u vezi s I. svjetskim ratom svakako spomenuti i druga publicistička djela Ernesta Bauera.⁴⁷⁷ Usredotočeni velikim dijelom u beogradskom Vojnoistorijskom institutu te Vojnoizdavačkom zavodu, o kojima je također već bilo govora, ako već nisu bili posvećeni II. svjetskom ratu, zajedno s nekolicinom inozemnih gostiju, povjesničari su se i publicisti socijalističke Jugoslavije – slično kao i u njezinoj monarhističkoj prethodnici – zanimali općim političkim,⁴⁷⁸ a manje vojnim

⁴⁷⁵ S. PAVIČIĆ, “Domobranstvo”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 5 (ur. Mate Ujević), Zagreb 1945., 192.-193.

⁴⁷⁶ Ljudmil HAUPTMANN, “Povijest Austrije”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1 (ur. M. Ujević), Zagreb 1941., 779.-780. – Prema redakcijskoj napomeni, tisak je dovršen u veljači te godine, dakle prije uspostave NDH.

⁴⁷⁷ E. BAUER, *Der Löwe vom Isonzo. Feldmarschall Svetozar Borojević de Bojna*, Graz–Wien–Köln 1985. i 1986. (tal. izd. Gorizia 2006.); ISTI, *Der letzte Paladin des Reiches. Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen*, Graz–Wien–Köln 1988. (tal. izd. Trieste 1989.). – Sličnom tematskom krugu pripada i djelo bivšega člana Borojevićeva stožera, Rudolf KISZLING, *Die Kroaten. Der Schicksalweg eines Südslawenvolkes*, Graz–Köln 1956., u kojemu poglavlje “Die Kroaten im Ersten Weltkrieg” obuhvaća str. 97.-127., a kao presjek ne uvijek usuglašenih pogleda hrvatskoga političkoga iseljenništva na vojnu sastavnicu I. svjetskoga rata zanimljivi su i tekstovi Ivan BABIĆ, “Military History”, *Croatia – Land, People, Culture* (ur. Franjo H. Eterović), sv. 1, Toronto 1964., 148.-151. i Stanko GULDESCU, “Croatian Political History 1526–1918”, *isto*, sv. 2, Toronto 1970., 70.-96. Prvi, naime, teške gubitke 36. i 42. divizije tijekom Brusilovljeve ofenzive povezuje s njihovom slabom borbenošću, objašnjavajući je općom mađarskom politikom, drugi s osloncem na Pavičićevu sintezu dokazuje kako su poraz izazvale pogrešne procjene visokoga vodstva. U tom izdanju prilog o pomorstvu istočne obale Jadrana, u kojem se hvali i partizanska ratna mornarica, objavio je već poznati nam V. BAČIĆ, “Maritime History of the Eastern Adriatic”, *isto*, sv. 2, 119.-156.

⁴⁷⁸ Usp. npr. Ferdo ČULINOVIĆ, *1918. na Jadranu*, Zagreb 1951.; Bogdan KRIZMAN i Dragoslav JANKOVIĆ, *Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I–20. XII 1918)*, sv. 1-2, Beograd 1964.; Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat*, Zagreb 1967.; Dragovan ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918.*, Zagreb 1970.; D. JANKOVIĆ, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*, Beograd 1973.; B. KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977. te ISTI, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989. – Izraženom socijalnopovijesnom sastavnicom u tom se sklopu izdvaja djelo Vladimir KAPUN, *Međimurje 1918.*, Čakovec 1982., a na publicističko-memoarskom području spomenuti je djela i dalje aktivnih bivših članova Jugoslovenskoga odbora: Ante MANDIĆ, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956., Ljubo LEONTIĆ, *O Jugoslovenskom odboru u Londonu*, Zagreb 1960. te Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.-1917.*, Zagreb 1960. te njihove prinose zborniku *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb 1966.

zbivanjima,⁴⁷⁹ nadalje dobrovoljcima,⁴⁸⁰ pobunama⁴⁸¹ i širenjem komunističkih ideja (posebice među povratnicima iz ruskoga zarobljeništva),⁴⁸² u znatnoj mjeri i djelatnošću oružanih snaga kraljevina Srbije⁴⁸³ i Crne Gore⁴⁸⁴ te sarajevskih atentatora,⁴⁸⁵ pri čem je

⁴⁷⁹ Usp. npr. Milan ZELENKA, *Bitka kod Kaporeta*, Beograd 1950., ISTI, *Prvi svetski rat 1914.*, Beograd 1962. i Petar TOMAC, *Prvi svetski rat 1914–1918.*, Beograd 1973. Inače, i Zelenika je bio bivši austro-ugarski glavnostožerni časnik, sin bosanskoga pravoslavnoga svećenika; "istoriju ratne veštine" predavao je još na Višoj školi Vojne akademije Kraljevine Jugoslavije. M. BJELAJAC, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918.–1941.*, 309.-310.

⁴⁸⁰ Usp. npr. Ilija JOVANOVIĆ i dr., *Jugoslovenski dobrovoljački korpus u Rusiji. Prilog istoriji dobrovoljačkog pokreta (1914–1918)*, Beograd 1954.; Bogumil HRABAK, *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915–1918.*, Novi Sad 1980. te zbornik dokumenata *Jugoslovenski dobrovoljci 1914–1918* (prir. Nikola Popović), Beograd 1980.; Ivan ČIZMIĆ, "Dobrovoljački pokret jugoslavenskih iseljenika u SAD u Prvom svjetskom ratu", *Historijski zbornik*, 23-24/1970–1971., 21.-43.; B. HRABAK, "Pojava tzv. disidentskog pokreta među Jugoslovenima u Rusiji 1917. godine", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 13/1976., 1.-114.; ISTI, "Konceptije federativne i konfederativne Jugoslavije među Jugoslovenima u Rusiji (od aprila 1916. do aprila 1918. godine)", *Časopis za suvremenu povijest*, 21/1989., br. 1/3, 1.-28.

⁴⁸¹ Npr. B. HRABAK, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918.*, Novi Sad 1990.; B. KRIZMAN, "Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.", *Historijski zbornik*, 10/1957., br. 1/4, 111.-129.; Benjamin STULLI, "Prilozi građi o ustanku mornara u Boki Kotorskoj 1.–3. februara 1918.", *Arhivski vjesnik*, 1/1958., br. 1, 174.-248.; ISTI, "Vojna pobuna u Kragujevcu 1918 [sic!] godine", *Arhivski almanah*, 3/1960., br. 2/3, 269.-275.; Dinko FORETIĆ, "Antiaustrijski pokreti u ratnoj mornarici u Šibeniku 1917/1918.", *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, 6/1964–1967., 195.-214.; Karel PICHLÍK, "Pobune Jugoslovena u austrougarskoj vojsci u proleće 1918. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, 15/1964., br. 6, 69.-107.; B. STULLI, "Prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1918. god.", *Arhivski vjesnik*, 9/1966., br. 9, 7.-109.; ISTI, "Revolucionarni pokreti i pobune u austrougarskoj mornarici tijekom 1917. i 1918.", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 6/1967, br. 1-4, 46.-63.; ISTI, "Novi prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1917–1918.", *Arhivski vjesnik*, 10/1967., br. 10, 1.-51.; B. KRIZMAN, "Predaja austrougarskog ratnog brodovlja u Puli 1918. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, 18/1967., br. 2, 239.-266.; Mirko RADMANOVIĆ, "Ustanak na ratnim brodovima austrougarske flote u Boki kotorskoj", *Vojnoistorijski glasnik*, 34/1983., br. 3, 203.-227.

⁴⁸² Npr. F. ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Zagreb 1957.; Ivan OČAK, *U borbi za ideje Oktobra. Jugoslavenski povratnici iz Sovjetske Rusije (1918–1921)*, Zagreb 1976.; ISTI, *Jugoslavenski oktobarci. Likovi i sudbine*, Zagreb 1979.; Drago ŠKORIĆ, "Uloga povratnika iz ruskog zarobljeništva u razvoju događaja u Hrvatskoj potkraj godine 1918." *Starine JAZU*, knj. 46, Zagreb 1956., 7.-21.; Josip VIDMAR, "Prilozi građi za povijest 1917–1918 (s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas)", *Arhivski vjesnik*, 1/1958., br. 1, 11.-173.; B. HRABAK, "Dolazak organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918-1919. g.", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 4/1966., 239.-282.; ISTI, "Partijska organizacija i forumi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj Republici 1918–1921. godine", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 6/1967, br. 1-4, 7.-45.

⁴⁸³ Usp. npr. Milan RADENKOVIĆ, *Cerska operacija*, Beograd 1953.; M. ZELENKA, *Rat Srbije i Crne Gore 1915.*, Beograd 1954.; M. RADENKOVIĆ, *Kolubarska bitka*, Beograd 1959.; Đorđe LUKIĆ, *Bitka na Drini 1914.*, Beograd 1966.; Živko G. PAVLOVIĆ, *Rat Srbije sa Austro-Ugarskom, Nemačkom i Bugarskom 1915. godine*, Beograd 1968.; Andrej MITROVIĆ, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984.; Petar OPAČIĆ, *Srbija i Solunski front*, Beograd 1984.; A. MITROVIĆ, *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918.*, Beograd 1988. te B. KRIZMAN, "Srpska Vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918.", *Historijski zbornik*, 14/1961., 167.-216.; B. HRABAK, "Operacije na srednjoj i gornjoj Drini i u Sandžaku avgusta 1914. godine", *Istorijski glasnik*, 17/1964., br. 3, 3-58.; Mitar ĐURIŠIĆ, "Sremska operacija srpske vojske 1914. godine", *Istorijski zapisi*, 17/1964., br. 3, 459.-477.; Velimir TERZIĆ, "Napad Austro-Ugarske na Srbiju i Crnu Goru 1914. godine", *Istorijski zapisi*, 17/1964., br. 3, 397.-401.; B. KRIZMAN, "Pripremanje ofanzive na Solunskom frontu (septembra 1918)", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 4/1965., br. 5, 55.-82.; ISTI, "Dobropoljska bitka", *Vojnoistorijski glasnik*, 17/1966., br. 6, 47.-69.; Jurij A. PISAREV, "Napad Austro-Ugarske na Srbiju i Crnu Goru 1914. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, 18/1967., br. 2, 95.-122.; B. KRIZMAN, "Solunsko primirje 29. septembra 1918.", *Vojnoistorijski glasnik*, 19/1968., br. 1, 71.-94.; ISTI, "Završne operacije srpske vojske u jesen 1918. godine. (Do oslobođenja Beograda)", *Vojnoistorijski glasnik*, 20/1969., br. 2, 27.-108.; M. ĐURIŠIĆ, "Napad austrougarske 6. armije i borbe na frontu srpske 3. armije 1914. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, 20/1969., br. 1, 47.-99.; P. OPAČIĆ, "Trupe odbrane Beograda u Kolubarskoj bici 1914. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, 33/1982., br. 3, 201.-236., zbornik *Naučni skup Kolubarska bitka. Ratni napori Srbije*

narodnosnoj demonizacijskoj osnovici Austro-Ugarske Monarhije nerijetko dodavana i ona klasna, a hrvatskom domobranstvu i vojnoj tradiciji uopće hipoteka II. svjetskoga rata.⁴⁸⁶ Osim u zastupljenosti znanstvene, stručne i memoarske literature, znatne razlike u tretmanu pripadnika zaraćenih strana I. svjetskoga rata mogle su se, naravno, stoga primijetiti i u pogledu djelatnosti veteranskih udruga, nošenja odlikovanja te održavanja vojničkih groblja i drugih spomen-obilježja.⁴⁸⁷

Za razliku od opsežnije tretiranih političkih, vojne su teme I. svjetskoga rata prilično fragmentarno bile zastupljene u izdanjima Krležina Leksikografskoga zavoda,⁴⁸⁸ a prvi svezak

1914. godine (ur. Danica Milić), Beograd 1985., općenito i zbornike *Naučni skup Srbija 1915. godine*, Beograd 1986., *Naučni skup Srbija 1916. godine* (ur. Ljiljana Aleksić), Beograd 1987., *Naučni skup Srbija 1917. godine* (ur. Slavenko Terzić), Beograd 1988. i *Naučni skup Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države* (ur. Jovan Pejin) Beograd 1989.

⁴⁸⁴ V. TERZIĆ i dr., *Operacije crnogorske vojske u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1954.; Uroš KOSTIĆ, “Operacije crnogorske vojske 1914. godine”, *Istorijski zapisi*, 17/1964., br. 3, 403.-458.

⁴⁸⁵ Npr. V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, Beograd 1966. Zanimljiv, kritički pregled izvora i literature daje jedan od sudionika, Cvetko Đ. POPOVIĆ, *Oko Sarajevskog atentata*, Sarajevo 1969. Jedno od u nas dostupnih austrijskih djela, s reproduciranim dokumentima i fotografijama, je i Wladimir AICHELBURG, *Sarajevo 28. Juni 1914.*, Wien 1984.

⁴⁸⁶ Toga se neizravno dotaknuo već B. HRABAK, “Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju”, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 1/1964., br. 2, 107.: “Ima tema koje nisu popularne i koje se prešućuju, koje naročito nacionalnopolitičko shvaćanje određene sredine nerado akceptira, i koje čak s vremenom postaju skoro ‘nepotrebne’, iako u sebi sadrže mnoge elemente značajne za razumijevanje povijesnih tokova i možda upravo za proučavanje nacionalnopolitičkog razvitka i shvaćanja u određenom vremenskom razdoblju.” Zaključujem da se ovo odnosi na samu hrvatsku sredinu i na njezine povjesničare koji su se u složenim jugoslavenskim društveno-političkim prilikama mogli voditi nastojanjem da se izbjegne podsjećanje na “stare grijehe” tj. na sudjelovanje hrvatskih postrojba u ratu protiv Srbije. – S obzirom na učestalo citiranje Budakova djela *Ratno roblje*, zanimljivo je, također, da se u jednom kasnijem radu taj inače suzdržani autor oštro odlučio istaknuti ideološke nedostatke dijela literature, premda bi – kako sam natuknuo – i uži, sasvim metodološki prigovori mogli biti dostatni za njezino odbacivanje: “Iz načelnih razloga nisu upotrebljeni radovi (Pavičića i drugih) nastali u tzv. NDH, iz kojih zaudara crno-žuta gnjilež i habzburško velikohrvatstvo.” ISTI, *Jugosloveni zarobljenici*, 8.

⁴⁸⁷ Vidi npr. Olga MANOJLOVIĆ PINTAR, “Tradicije Prvog svetskog rata u Srbiji”, 1918. *Kultura sjećanja*, 155.-166. te John Paul NEWMAN, “Forging a United Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The legacy of the First World War and the ‘invalid question’”, *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies* (ur. Dejan Djokić i James Ker-Lindsay), London–New York 2011., 47.-61.

⁴⁸⁸ Primjerice, iako je – bez obradbe razdoblja I. svjetskoga rata! – nepotpisana zastupljena već u općoj *Enciklopediji Leksikografskoga zavoda* (1956.) te, s manjim izmjenama u sljedećim njezinim izdanjima (1967. i 1977.), pri čem je domobranstvu NDH posvećeno isto toliko prostora koliko općem pojmu i “Hrvatskom domobranstvu” zajedno (svima trima ukupno oko pola stupca), natuknice “Domobranstvo” nema u *Enciklopediji Jugoslavije* (1958.), a u drugo njezino izdanje (1984.) uvršten je tekst pukovnika Mladena Colića (inače stručnjaka za povijest NDH) na tzv. istočnoj varijanti, koji je domobranstvu do 1918. posvetio nešto manje od pola stupca, onomu 1941–1945. pak gotovo tri; za razliku od prethodnih natuknica, on je – međutim – ispuštivši podatak o hrvatskom kao službenom jeziku, obradio i razmještaj hrvatskih domobranskih postrojba za I. svjetskoga rata, pa i onih na srpskom bojištu. – Radi kontekstualizacije valja napomenuti kako Leksikografski zavod nikada nije imao zaposlenika specijalizirana za vojnu povijest i vojništvo općenito te se s izvjesnim teškoćama – uz oslonac na vanjske suradnike – pokrivalo čak i ideološko-politički ključne podstrukture poput “Narodnooslobodilačke borbe”. Osim toga, da stvar bude složenija, Colićeva natuknica znatan dio svojega sadržaja – a posebno u vezi s I. svjetskim ratom – duguje iscrpnijim natuknicama bivšega domobranskoga pukovnika Vladimira Kalečaka (stupac i pol do 1918.) te pukovnika Miroslava Stepančića (tri stupca 1941–1945.) iz prvoga (1959.) i – u tom dijelu neznatno izmijenjena – drugoga (1971.) izdanja spomenute beogradske *Vojne enciklopedije*. – Slučajno ili ne, ekstrapolacijom navedenih autora i tema dobiva se jednostavno “pravilo” – o perspektivi većinski hrvatskih postrojba za I. svjetskoga rata u Hrvatskoj su 1945–1990. objavljivali samo Srbi, a u Srbiji samo Hrvati.

Hrvatskoga biografskoga leksikona (1983.), u kojemu se i njih pokušalo sustavnije obraditi, bio je izložen oštroj kritici.⁴⁸⁹ Zbog slične sudbine spomenuti je i nešto raniji pothvat *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture* (1980.), u kojemu je – međutim – uz Zeleni kader⁴⁹⁰ zasebnim člankom bilo zastupljeno samo domobranstvo NDH,⁴⁹¹ a I. svjetski rat kao takav obrađen pretežno na globalnoj razini.⁴⁹²

Ovom se prigodom ne mogu detaljnije posvetiti niti hrvatskoj odnosno jugoslavenskoj znanstvenoj i dnevnoj periodici 1945–1990.,⁴⁹³ tek valja uočiti da su i “strogo kontrolirani” domaći popularni mediji katkada afirmativno pisali o južnim Slavenima u austro-ugarskim potrojbama – osim uobičajenih obljetničarskih polazišta poput prinosa rušenju stare Monarhije⁴⁹⁴ ili stradanja u “svjetskom klanju”,⁴⁹⁵ pritom se (očito u trenucima napetijih međudržavnih odnosa) povremeno podsjećalo i na talijanske vojne neuspjehe tijekom I. svjetskoga rata.⁴⁹⁶ Zacijelo i zbog manje opterećenosti spomenutim povijesno-političkim skrupulama, u tom su prednjačili slovenski autori,⁴⁹⁷ objavivši i nekoliko monografija⁴⁹⁸ te izložbeni katalog.⁴⁹⁹

⁴⁸⁹ Usp. Aleksandar STIPČEVIĆ, *Priča o Hrvatskom biografskom leksikonu. Pokušaj ubojstva jedne knjige*, Zagreb 1997. Povrh toga, zacijelo u skladu s “pravilom” iz prethodne bilješke, obrada Mile Budaka u *Hrvatskom biografskom leksikonu* izazvala je 1983. pravu buru, iako se o njemu desetak godina prije neutralno pisalo u novosadskom *Leksikonu pisaca Jugoslavije*.

⁴⁹⁰ Premda ga označuje kao “pokret” sa “socijalno-revolucionarnom komponentom”, zanimljivo je da poslije od partijskih struktura ugnjeteni autor ističe kako “njegova konkretna djelatnost bili su napadi na veleposjednike, trgovce, lihware, često iz osvetničkih motiva”. Ivan JELIĆ, “Zeleni kader”, *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture* (ur. Igor Karaman), Zagreb 1980., 766.

⁴⁹¹ I. JELIĆ, “Domobranstvo NDH”, *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 103.

⁴⁹² Rene LOVRENČIĆ, “Prvi svjetski rat”, *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 517.-519.

⁴⁹³ Usp. stoga Vijoleta HERMAN (kasnije: Herman Kaurić), “Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenim(!) u historijskim časopisima u razdoblju 1945–1998. godine”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33/1999.-2000., 491.-498. Radovi su razvrstani u četiri glavne skupine: “Radovi o prilikama u Habsburškoj Monarhiji uoči I. svjetskog rata”, “O prilikama za vrijeme svjetskog rata 1914-1918.” (uključujući ravno deset članaka u podskupini “Vojna problematika”), “Prilike obrađene tijekom dužeg vremenskog perioda” te “Prikazi i ocjene strane literature”. Premda bez vojnopovijesne sastavnice, za radove objavljene 1965–1975. usp. i anotiranu bibliografiju D. ŠEPIĆ, “Razdoblje Prvog svjetskog rata”, *Historijski zbornik*, 31-32/1978–1979, br. 1-4, str. 109.-122.

⁴⁹⁴ Usp. npr. Mihailo MARIĆ, “Zagrepečanin – obavještajac srpske vojske”, *Vjesnik u srijedu*, 13/1964., br. 637, 14. i br. 638, 14.

⁴⁹⁵ Usp. npr. povodom 50. obljetnice nepotpisani podlistak “Na bojištima 1914–1918”, *Večernji list*, 6/1964., br. 1524-1583, passim; Ive MIHOVILOVIĆ, “Prije pedeset godina počeo je Prvi svjetski rat”, *Vjesnik u srijedu*, 13/1964., br. 631-639, passim; Ante KOVAČ, “Uplašeni ulani u Šokadiji (uz 50. godišnjicu Prvog svjetskog rata)”, *Revija*, 4/1964., br. 4, 66.-68.; Milan RADEKA, “Prvi odjeci rata u Karlovcu”, *Karlovački tjednik*, 12/1964., br. 29, 10.; Dionizije ŠVAGELJ, “Petnaest tisuća grobova drvenog Beča”, *Republika*, 4/1964., br. 4, 69.-72.; Stipe PEČAR, “Put u Australiju, natrag na Solunski front te ponovo u Australiju”, *Matica – iseljenički kalendar*, Zagreb 1979., 294.-298. i V. KAPUN, “Mobilizacija 1914–1918. godine”, *Međimurje*, 2/1982., br. 3, 5.-17. – Zahvaljujem kolegi Borisu Kukiću što me ljubazno upozorio na Pečarova sjećanja, ustupivši mi i njihovu presliku.

⁴⁹⁶ I. MIHOVILOVIĆ, “Šta je zapravo ‘Caporetto’?”, *Vjesnik u srijedu*, 1/1952., br. 2190 (3), 5.

⁴⁹⁷ Usp. npr. Janez MUŠIČ, “Boji za Gorico (1915–1916)”, *Kronika*, 8/1960., br. 3, 200.-204.; Janez MESESNEL (pod pseudonimom Ivan Hmelak), “Pred petdesetimi leti so divjale hude bitke na soški fronti”, *Tedenska tribuna*, 14/1966., br. 17-54, passim i 15/1967., br. 1-8, passim; Mirko BELOŠEVIĆ i Rudko FAJGELJ, “Avstrijsko-junijska ofenziva 1918 in Jugoslovani”, *Celjski tednik*, 12/1968., br. 42-45, passim; Janez

U tomu kontekstu interesantna je iznimka – možda naznaka raširenijega trenda kojega bi trebalo istražiti – naoko nepretenciozni članak Dragutina Šćukanca, povjesničara u zagrebačkom Institutu za historiju radničkog pokreta, objavljen u jeku Hrvatskoga proljeća.⁵⁰⁰ Svoju reakciju na jedan tekst u *Der Spiegelu*, u kojemu se navodno tvrdilo da hrvatski jezik nije bio službeni u nijednoj postrojbi austro-ugarske vojske, autor je – naime – osim za kratki povijesni pregled staroga “Hrvatskoga domobranstva”, iskoristio da napomene kako su ondašnji vojnici služili u svom užem zavičaju, da je 1868–1918. “postojala, makar i po veličini ograničena, vlastita hrvatska oružana sila”, pa i da je ta “višenacionalna država” (Austro-Ugarska) “i propala baš zbog toga što svim svojim narodima nije ni načelno ni stvarno priznavala suverena prava”.⁵⁰¹

Nije lako odmjeriti koliko, no neki od razloga za oskudno pridavanu pozornost I. svjetskom ratu mogli bi se ticati i kasnije sudbine jednoga dočasnika 25. domobranske pješačke pukovnije. Riječ je, naravno, o Josipu Brozu, rečeno je već, nositelju središnjega “kulta ličnosti” u socijalističkoj Jugoslaviji, koji se – prema životopisu napisanom 1935. za Kominternu – na srpskom bojištu borio od kolovoza do prosinca 1914.⁵⁰² Iako se mogla naslutiti praznina koja je prethodila njegovu premještanju na rusko bojište, u biografijama objavljenima za Brozova života, međutim, to se nije spominjalo – Vladimir Dedijer tvrdi da je takvu direktivu još 1952. dobio od Milovana Đilasa,⁵⁰³ u vrijeme rada na njihovoj ishodišnoj inačici.⁵⁰⁴ Općenito gledano, čini se kako se sam Broz prema svojoj borbi u austro-ugarskoj vojsci isprva prilično opušteno odnosio – poznata je Krležina anegdota o tomu kako je 1946. maršala Tolbuhina nimalo diplomatski iznenadio izjavom da su njih dvojica u Karpatima 1915. bila na suprotnim stranama⁵⁰⁵ – no da su ga upravo njegovi srpski suradnici, bolje poznavajući raspoloženje u vlastitoj sredini, upozorili da iznijeti cijelu istinu ne bi bilo

J. ŠVAJNCER, “Slovenski polki in njihovi znaki v Prvi svetovni vojni”, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 52(17)/1981., br. 1, 117.-134. i Miroslava GRAŠIČ, “Oris vprašanja jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev v času prve svetovne vojne v Rusiji in pojav disidentskoga gibanja”, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 55(20)/1984., br. 1, 310.-333.

⁴⁹⁸ Usp. npr. J. MESESNEL (pod pseudonimom Ivan Hmelak), *Soška fronta*, Koper 1968. (drugo izd. Ljubljana 1987.) i Vladimir GRADNIK, *Krvavo Posočje*, Trst–Koper 1977.

⁴⁹⁹ J. J. ŠVAJNCER, *Svetovna vojna 1914–1918. Slovenci v avstro-ogrski armadi*, Maribor 1988.

⁵⁰⁰ Dragutin ŠĆUKANEC, “Ipak i u vojsci na hrvatskom jeziku”, *Kritika*, 3/1970., br. 13, 562.-563.

⁵⁰¹ Za one kojima takve aluzije na JNA i SFRJ možda nisu odmah bile jasne, autor je – poslije će zbog navodne špijunaže u skupini s Franjom Tuđmanom i Brunom Bušićem biti osuđen na četiri godine strogog zatvora (Zvonimir KOMARICA, *Uznički zapisi '71*, Zagreb 1999., 228. i Franjo TUĐMAN, *Petrinjska 18*, Zagreb 2003., 703., 699.-700., 753.) – u kratki popis literature stavio i tekstove o domobranstvu iz dva u to doba iritantna naslova, spomenutih prvoga sveska zbornika *Naša domovina* (1943.) i petoga sveska *Hrvatske enciklopedije* (1945.).

⁵⁰² Vladimir DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2, Rijeka–Zagreb 1981., 243.

⁵⁰³ *Isto*, 245.-246.

⁵⁰⁴ ISTI, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, Zagreb 1953.

⁵⁰⁵ *Isto*, 62.-63.

oportuno (osim Dilasa u tom se kontekstu navodi i Aleksandar Ranković).⁵⁰⁶ Unatoč tomu, dio novijih srpskih autora, u takvom spletu događaja sklon je vidjeti veliku, isključivo hrvatsku urotu, u kojoj nije nebitno i to što je Brozovim bataljunom zapovijedao bojnik Slavko Štancer, koji će kasnije u NDH neko vrijeme biti na čelu kopnene vojske.⁵⁰⁷

Kao što se vidi, za razliku od svojih slovenskih kolega, hrvatski su povjesničari i publicisti zacijelo imali i nekoliko dodatnih razloga zbog kojih je pisanje o vojnom sudjelovanju u I. svjetskom ratu bilo toliko – kako reče Hrabak – nepopularno.

6.1.3. Razdoblje 1990–2010.

U pogledu objavljenih monografija, uz spomenute pretiske stare Pavičićeve sinteze (1994. i 1998., 2009.), koja je poput knjige *Hrvatska na mučilištu* Rudolfa Horvata (1942., komentirani pretisak 1992.) – uza sve nedostatke – u svom području praktički stekla status osnovice razložitoga revizionizma, međutim, u Hrvatskoj ni razdoblje političkoga pluralizma nije donijelo izrazitijih pomaka.⁵⁰⁸ U ovom pregledu, osim politološkoga djela s diplomatskim

⁵⁰⁶ Usp. npr. Pero SIMIĆ, *Tito. Fenomen stoljeća*, Zagreb 2009., 44.-45.

⁵⁰⁷ Usp. npr. Veljko MILADINOVIĆ, “Tito u kazненоj ekspediciji na Srbiju”, *Press online*, <http://www.pressonline.co.rs/sr/vesti/magazin/story/106830/Tito+u+kazненоj+ekspediciji+na+Srbiju.html> (pristup 29. ožujka 2011.). Također Aleksandar VOJINOVIĆ, “Štancer, Slavko”, *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 389.-390. – Nakon 1945. Štancer je osuđen na smrt, a Tito nije iskoristio svoje pravo da ga pomiluje. O tomu još bilješka u V. DEDIJER, *Josip Broz Tito*, 60.

⁵⁰⁸ U Sloveniji je posebna pozornost posvećena i pojedinim dijelovima bojišnice, fotografskim izvorima, spomen-obilježjima i drugim tragovima u krajoliku. Od 1990. u Kobaridu djeluje i posebni muzej posvećen I. svjetskom ratu, napose stradanjima “malih ljudi”, a na njih se misli i u okviru kulturalne povijesti. Usp. npr. Petra SVOLJŠAK, *Soška fronta*, Ljubljana 1994. (te godine njem. i tal. izd.; drugo njem., slov. te eng. izd. 2002.); Vasja KLAVERA, *Die Blaukreuz. Die Isonzofront. Flitsch/Bovec 1915–1917*, Celovec–Ljubljana–Beč 1993. (dopunjeno slov. izd. 2000.); ISTI, *Koraki skozi meglo. Soška fronta. Kobarid/Tolmin 1915–1917*, Celovec–Ljubljana–Beč 1994. (njem. izd. 1995.); ISTI, *Škabrijel. Soška fronta 1917*, Celovec–Ljubljana–Beč 1997. (njem. izd. 1998.); Oto LUTHAR, “O žalosti niti besed”. *Uvod v kulturno zgodovino Vélike vojne*, Ljubljana 2000.; P. SVOLJŠAK, *Soča, sveta reka. Italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)*, Ljubljana 2003.; Lovro GALIĆ i Branko MARUŠIĆ, *Tolminsko mostišče*, sv. 1, Tolmin 2005.; P. SVOLJŠAK i dr., *Tolminsko mostišče*, sv. 2, Tolmin 2005.; L. GALIĆ i Darja PIRIH, *Od Krna do Rombona 1915–1917*, Kobarid 2007.; Marko ŠTEPEC, *Vojne fotografije 1914–1918. iz fotografske zbirke Muzeja novejše zgodovine Slovenije*, Ljubljana 2008. te *Slovinci + Prva svetovna vojna 1914–1918* (ur. M. Štepec), Ljubljana 2010. S obzirom na slabu opskrbljenost hrvatskih knjižnica, za sintezni pogled s popisom najvažnije slovenske literature, autobiografija, novela i romana usp. Irena NOVAK POPOV, “Pozabljena slovenska pričevanja iz vélike vojne”, *Jezik in slovstvo*, 50/2005., br. 1, 9.-24. te također internetski dostupan diplomski rad Miha SLUGA, *Lojalnost slovenskega vojnika med Prvo svetovno vojno* (obranjen 2007. na Fakulteti za društvene vede Univerze v Ljubljani), u tri dijela objavljen i u *Časopisu za zgodovino in narodopisje* (2009.). Općenito usp. i J. J. ŠVAJNCER, *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1991. i 1992. – Noviju srpsku i crnogorsku produkciju još je teže nabaviti pa usporedbe radi samo evidentiram monografije Slobodan RISTANOVIĆ, *Cerska bitka*, Loznica 1991. (drugo izd. 1992., treće izd. Beograd 2003.); P. OPAČIĆ, *U bitkama kod Beograda 1915, Mojkovca, Kajmakčalana i Dobrog Polja*, Beograd 1998.; S. RISTANOVIĆ, *Bitka na Drini (Mačkov kamen, Gučevo, Mačva)*, Beograd 2005.; A. MITROVIĆ, *Serbia's Great War 1914–1918*, London 2007. i S.

naglaskom,⁵⁰⁹ spomenuti je tako tek tri izložbena kataloga,⁵¹⁰ tri kraća vodiča,⁵¹¹ prigodnu spomenicu,⁵¹² veći dio ratnoga dnevnika 16. pješačke pukovnije⁵¹³, davno nastala sjećanja jednoga dočasnika⁵¹⁴ te tri publicistička djela s “taktičko-tehničkim” povijestima brodova austro-ugarske ratne mornarice.⁵¹⁵ Naravno, I. svjetski rat, točnije njegova politička, manjim dijelom i glavnostožerna vojna sastavnica, s ponešto se izmijenjenim naglascima obrađuju i u općim povijesnim pregledima, no njih ovom prigodom mimoilazim.

Što se tiče znanstvenih članaka u periodici i zbornicima, sudjelovanja na prigodnim skupovima (uz skup Hrvatskoga instituta za povijest potkraj 2008. gotovo istodobno održan je i skup u organizaciji Matice hrvatske, a 2006. onaj posvećen Svetožaru Borojeviću),⁵¹⁶ obranjenih magistarskih⁵¹⁷ i doktorskih⁵¹⁸ radova te leksikografije i enciklopedike stanje je

RISTANOVIĆ, *Kolubarska bitka*, Beograd 2007. te zbornik *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1998.

⁵⁰⁹ Livia KARDUM, *Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, sv. 1, Zagreb 1997. i 2000²; ISTA, *Suton stare Europe. Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2009.

⁵¹⁰ Zvonimir ČERVENKO i dr., *Hrvatsko domobranstvo 1868–1993.*, Zagreb 1994.; M. POJIĆ, *Vojskovođa Svetožar Borojević 1856–1920*, Zagreb 2006.; Katarina POCEDIĆ, *Za cara i domovinu 1914–1918.* (ur. Davor Mandić), Pula 2008.

⁵¹¹ Jelena BOROŠAK MARIJANOVIĆ, “*Dadoh zlato za željezo*” 1914.–1918. *Hrvatska u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Zagreb s. a., Ivanka BREKALO, *Prvi svjetski rat iz Samoborske zbirke Ivice Sudnika*, Samobor 2008. i Marina ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, *Godina 1918. u Hrvatskoj* (ur. Stjepan Čosić), Zagreb 2008.

⁵¹² D. ROKSANDIĆ, *Svetožar Borojević od Bojne (1856–1920) – lav ili lisica sa Soče?*, Zagreb 2007.

⁵¹³ *Ratni dnevnik C. K. Varaždinske pješačke pukovnije br. 16. 26. srpnja 1914.–29. siječnja 1915.* (ur. Željko Pleskalt), Bjelovar 2004. i *Ratni dnevnik C. K. Varaždinske pješačke pukovnije br. 16. 30. siječnja 1915.–23. lipnja 1918.* (ur. Ž. Pleskalt), Bjelovar 2004.

⁵¹⁴ Frane DUBRAVČIĆ, *Živ sam i dobro mi je. Uspomene iz Prvog svjetskog rata 1914.–1918.*, Otočac 2002. – Ponovno je tiskano i *Ratno roblje* Mile Budaka (1995.), no to, držim, nije uputno uzeti kao znak obnovljenoga zanimanja za I. svjetski rat.

⁵¹⁵ Zvonimir FREIVOGEL, *Austrougarski bojni brodovi I. svjetskog rata*, Rijeka 2003., Dario PETKOVIĆ, *Ratna mornarica Austro-ugarske Monarhije. Brodovi u K. u. K. Kriegsmarine s prijelaza 19. u 20. stoljeće do kraja Prvog svjetskog rata*, Pula 2004. i Z. FREIVOGEL, *Austrougarske podmornice u I. svjetskom ratu*, Rijeka 2007. – Za pomorsku sastavnicu I. svjetskoga rata također su relevantni zbornik *Mornarička knjižnica (K. u. K. Marinebibliothek) i austrijska/austrougarska mornarica u Puli* (ur. Bruno Dobrić), Pula 2005. te izložbeni katalozi Davor MANDIĆ i Marijan ORLIĆ, *Austrougarski bojni brod klase “Tegetthoff” “Szent Istvan”*, Pula 1998., Dieter WINKLER i dr., *Carska i kraljevska mornarica u Puli* (ur. B. Dobrić), Pula 1999., Stjepan LOZO, *Alexander Kircher. Portreti brodova*, Split 2000. te Bojan PEŠL, *More i brodovi Johanna Seitsa*, Split 2005., a D. Mandić i B. Dobrić autori su i drugih prinosna o austro-ugarskoj ratnoj mornarici, njezinu zrakoplovstvu i kopnenim objektima.

⁵¹⁶ Izlaganja sa skupa Hrvatskoga instituta za povijest objavljena su u zborniku *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice* (ur. Z. Matijević), Zagreb 2010., a sažetci s onoga u Mečenčanima u knjižici *Međunarodni znanstveni kolokvij Svetožar Borojević od Bojne (1856.-1920.)* (ur. Mario Manin), Zagreb 2006., kojega je nedavno nastavio i zbornik *Feldmaršal Svetožar Borojević od Bojne (1856.-1920.)* (ur. M. Manin), Zagreb 2011. Uoči predaje ovoga rada tiskan je i zbornik Matičina skupa 1918. u hrvatskoj povijesti (ur. Željko Holjevac), Zagreb 2012.

⁵¹⁷ V. HERMAN KAURIĆ, *Funkcioniranje zdravstvene službe u Požeškoj županiji tijekom Prvog svjetskog rata. Primjer Kraljevske zemaljske bolnice u Pakracu* (magistarski rad obranjen 2002. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu); Dinko ČUTURA, *Hrvatske postrojbe u Prvom svjetskom ratu i vojni raspad Austro-Ugarske* (magistarski rad obranjen 2003. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu); Ivan BULIĆ, *Vojna cenzura u Trojnoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za vrijeme Prvoga svjetskoga rata* (magistarski rad obranjen 2007. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu); H. ČAPO, *Svakodnevni život u Požegi od 1910. do 1921. godine. Povijesnodemografska analiza* (magistarski rad obranjen 2007. na Filozofskom fakultetu

istraživanja povezanih s I. svjetskim ratom nešto bolje, pri čem se može primijetiti da je u mlađih pisaca – u skladu sa spomenutim metodološkim tendencijama u historiografiji druge polovice XX. st. – izraženije zanimanje za njegove nevojničke i ne-izravno-političke sastavnice: novinsku cenzuru, ratnu publicistiku⁵¹⁹ i općenite odjeke⁵²⁰, internirce, špijune i zarobljenike,⁵²¹ svagdašnji život civila,⁵²² zdravstvenu zaštitu, školstvo i socijalnu skrb,⁵²³

Sveučilišta u Zagrebu; izmijenjeno tiskano kao knjiga *Povijest Požege i njezina stanovništva od 1910. do 1921.*, Jastrebarsko 2009.).

⁵¹⁸ Ante BRALIĆ, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata* (doktorska disertacija obranjena 2005. na Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru); V. HERMAN KAURIĆ, *Za naše junake... Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.–1918.* (doktorska disertacija obranjena 2007. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu). Nakon predaje ovoga rada u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici evidentirane su još tri doktorske disertacije obranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Nikola ANUŠIĆ, *U sjeni Velikog rata: utjecaj pandemije španjolske gripe (1918/1919) na sociodemografske promjene u sjevernoj Hrvatskoj* (2011.), I. BULIĆ, *Ivan Skerlec Lomnički 1913.–1917. kraljevski komesar i hrvatski ban* (2011.) i D. ČUTURA, *Stjepan Sarkotić. Časnik, strateg i političar* (2012.).

⁵¹⁹ I. BALTA, "Grad Osijek u Prvom svjetskom ratu kroz povijesne priče i iskaze", *Književna revija*, 41/2001., br. 3-4, 129.-144.; ISTI, "Zapisi o osječkim vojnim jedinicama u Prvom svjetskom ratu", *Analiza Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 17/2001., 67.-89. – Veoma slični drugomu su radovi ISTI, "Slavonija i slavonske vojne jedinice u Prvome svjetskom ratu", *Polemos*, 8/2005., br. 15/16, 205.-219. i ISTI, "Vojne jedinice iz Hrvatske (Slavonije) u I. svjetskom ratu", *Dani Frane Tuđmana*, sv. 1, Veliko Trgovišće 2008., 129.-143.

⁵²⁰ D. AGIČIĆ, "Civil Croatia on the Eve of the First World War (The Echo of the Assassination and Ultimatum)", *Povijesni prilozi*, 14/1995., 301.-317.; I. BULIĆ, "Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu. Između kronike i interpretacije", *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 3, 687.-704.

⁵²¹ Mira KOLAR, "Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirane i evakuirane u Koprivnici 1915.-1917.", *Podravski zbornik*, 30/2004., 153.-176.; Diana MIKŠIĆ, "Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu Hrvatskoga državnog arhiva", *Arhivski vjesnik*, 48/2005., 100.-114.; H. ČAPO, "Gradivo požeskog arhiva o špijunima u Prvome svjetskom ratu", *Scrinia slavonsica*, 6/2006., 267.-289.; D. MANDIĆ, "Pulski Hrvatski list (1915.–1918.) – zapisi o 'evakuircima' s područja Pomorske utvrde Pula", *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2010., br. 3, 779.-820.; Andrej BADER, *Zaboravljeni egzodus 1915.-1918.*, Medulin 2009. (drugo prošireno izdanje Pula 2011.). Nakon predaje ovoga rada tiskani su i knjiga D. MANDIĆ, *Istra u vihoru Velikog rata–sudbina evakuiraca 1914.-1918.*, Pula–Zagreb 2013. te članak Željko KARAULA, "Sarajevski atentat 28. lipnja 1914. godine – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji" *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 43/2011., br. 43, 255.-291.

⁵²² A. BRALIĆ, "Kako preživjeti u Zadru? Prvi svjetski rat", *Radovi Filozofskoga Fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 37/1998., 155.-175.; ISTI, "Kretanje cijena u Zadru tijekom Prvog svjetskog rata", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42/2000., 413.-430., ISTI, "Zadar u Prvome svjetskom ratu", *Hrvatska revija*, 4/2004., br. 2, 58.-63.; H. ČAPO, "Požega u Prvom svjetskom ratu kroz deset slika", *Hrvatska revija*, 5/2005., br. 2, 69.-75.; ISTI, "Prisiljeni živjeti s ratom: franjevci u Brodu, Požegi i Cerniku u Prvom svjetskom ratu (pogled kroz samostanske kronike)", *Croatia Christiana periodica*, 29/2005., br. 56, 171.-191.; A. BRALIĆ, "Zadar u vrtlogu propasti Habsburške Monarhije (1917.-1918.)", *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006., br. 1, 243.-266.; Velimir URLIĆ, *U spomen 1914.–1918. Makarsko primorje*, Makarska 2007.; V. HERMAN KAURIĆ, "Prvi svjetski rat", *Slavonija, Baranja i Srijem*, sv. 1 (ur. Božo Biškupić), Zagreb 2009., 431.-435.; Mirjana JURIĆ, "Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti", *Libellarium*, 2/2009., br. 2, 121.-143.

⁵²³ A. BRALIĆ, "Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48/2006., 597.-630.; M. KOLAR, "Petrinjeci i briga za istarsku djecu za vrijeme Prvog svjetskog rata", *Petrinjski zbornik*, 1/1998., 75.-90.; ISTA, "Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici", *CRIS*, 8/2006., 14.-25.; ISTA, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod 2008.; V. HERMAN KAURIĆ, "Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata", *Historijski zbornik*, 62/2009., br. 2, 427.-463.; ISTA, "Projekt gradnje vojne zarazne bolnice u Brodu na Savi za Prvoga svjetskog rata", *Scrinia Slavonsica*, 9/2009., 275.-295.

katkada još uvijek i nemire,⁵²⁴ a da se srednji i stariji naraštaj uvelike – i s razlogom – zanima propitivanjem jugoslavocentričnih polazišta, ali i zaključaka ranije političke događajnice, na kojima se s obzirom na usmjerenost ovoga rada neću podrobnije zadržavati.⁵²⁵ Pozornost se k tomu sve više posvećuje i biografskoj perspektivi – osim obrade rukopisnih ostavština istaknutih pojedinaca,⁵²⁶ proučavaju se ili barem detektiraju i autobiografski zapisi manje poznatih osoba,⁵²⁷ nekada i s načelnim podsjećanjem na zanemarenost *pogleda odozdo*.⁵²⁸

Kako bilo, dojam je da se hrvatska profesionalna historiografija najposlije uglavnom uspjela odhrvati ne samo iskušenjima jednostavnoga “suprotnoga govora”, nego i nekritičkom veličanju “hrvatskih ratničkih vrlina”, prisutnom u dijelu publicistike i popularne periodike (u koju uključujem i neke od tekstova objavljenih u službenom glasilu *Hrvatski vojnik*), posebice u ponovno ratnoj prvoj polovici 1990-ih.

Iako je tiskano u doba kada je disertacija koju čitate dobrim dijelom bila dovršena, za sam kraj ovoga pregleda upozoriti je na još jedan, dugo iščekivani, upravo monumentalni katalog *Dadoh zlato za željezo – Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja* (Zagreb 2011., ur. Jelena Borošak Marijanović), nezaobilazan ne samo zbog građe koju obrađuje, već i zbog sintetskih članaka o pojedinim njezinim segmentima. Odgovarajući prostor tako je posvećen i “svjedočanstvima” (fotografijama, dopisnicima i razglednicama, dnevnicima...), uključujući i životopise “malih ljudi”, dijelom preuzetih iz spomenutih brojeva *Hrvatske revije*, a dijelom potpuno novih.⁵²⁹

⁵²⁴ Ivo BANAC, “‘I Karlo je o’šo u komite’. Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 24/1992., br. 3, 23.-43.

⁵²⁵ Usp. npr. veći broj radova odnosno objavljenju građu Z. Matijevića, Hrvoja i S. Matkovića, Ljubomira Antića, Branke Boban i Jure Krište.

⁵²⁶ Ornata TADIN, “Osobni fond generala Stjepana Sarkotića – analitički inventar”, *Arhivski vjesnik*, 37/1994., 221.-262.; Andrej ČEBOTAREV, “Prvi svjetski rat u očima grofa Stjepana Erdödyja”, *Gazophylacium*, 2/1995., br. 1/2, 33.-58.; Nikola BATUŠIĆ, “Ratni dnevnik Branka Gavelle”, *Krležini dani u Osijeku 2002.* (ur. Branko Hećimović), Zagreb–Osijek 2003., 132.-157.

⁵²⁷ Meri KUNČIĆ i Zoran LADIĆ, “Prilog životopisu Milana Japunčića”, *Biobibliographica*, sv. 1 (ur. Trpimir Macan), Zagreb 2003., 69.-90.; Ela JURDANA, “Prvi svjetski rat u zapisima časnika Stjepana Kolandera”, *II. kongres hrvatskih povjesničara. Knjiga sažetaka*, Pula 2004., 74.; Davorin PETERLIN, “Josip ‘Josipović’ Rukavina”, *Hrvatska revija*, 6/2006., br. 1, 4.-11.; V. HERMAN KAURIĆ, “Sjećanja dr. Vatroslava Florschütza sa ratišta Prvoga svjetskoga rata”, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, 15/2008., 35.-49.

⁵²⁸ Ivan HRSTIĆ, “Dnevnik Ivana Čovića – prilog istraživanju dobrovoljačkog pokreta među Hrvatima u SAD-u u vrijeme Prvoga svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2010., br. 1, 157.-177. Na važnost književnosti za proučavanje “tragične sudbine običnog vojnika” upozorava Filip NOVOSEL, “Hrvatsko-slavonske postrojbe u sastavu austrougarske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata”, *Scrinia Slavonica*, 10/2010., 267.-289. Usp. i opsežni blok “Hrvati i europski bog Mars”, *Hrvatska revija*, 4./2004., br. 2-3, passim, u kojem je sintetski pregled ratnih zbivanja iz pera D. Čuture i L. Galića (autor, vidjeli smo, pretežno objavljuje u Sloveniji) dopunjen sudbinama dvanaestorice nepoznatih ljudi, nižih časnika, dočasnika i vojnika, o čemu su gradivo od obitelji prikupili urednici Mladen Klemenčić i Lovorka Čoralčić.

⁵²⁹ E. JURDANA, “Dokumentarna zbirka I.: Svjedočanstva iz vremena Prvog svjetskog rata”, *Dadoh zlato za željezo. Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja* (ur. Jelena Borošak Marijanović), Zagreb 2011., 36.-96. – Kako bi se razlikovao od manjega prethodnika, ovaj katalog citirat ću po drugom dijelu naslova. Dojmljive fotografije iz razdoblja I. svjetskoga rata zajedno s tekstom veterana ruskoga bojišta Stjepana Sertića

S obzirom na toliki utjecaj izvanstrukovnih (ponajprije, dakle, političkih) razloga na razvitak ionako metodološkim promišljanjima oskudne hrvatske povjesnice, držim da je korisno – posebno s obzirom na donekle još uvijek prijepornu spoznajnu vrijednost autobiografskih izvora – ukratko razmotriti mijene u dijelu stranih historiografija, koje su, uz izraženu refleksiju, barem u pogledu I. svjetskoga rata u nešto većoj mjeri bile uvjetovane svojom unutrašnjom dinamikom.

6.2. Inozemne obratnice i putokazi

6.2.1. Prvo pitanje – tko je kriv?

Prema pregledu kanadskoga profesora Jonathana Vancea,⁵³⁰ koji se u bitnim crtama podudara s novijom i umnogomu slojevitijom studijom Britanca Jaya Wintera i Francuza Antoinea Prosta,⁵³¹ već 1920-ih rasplamsao se mirnodopski boj oko uzroka toga velikoga sukoba.⁵³² Kao svojevrsni nastavak ratne prakse, zaraćene države ili njihove sljednice tiskale su opsežne zbirke dokumenata nastojeći dokazati kako im političke, vojničke i diplomatske spletke nisu bile ni bolje niti lošije od ponašanja bilo koje druge države. Istodobno, povjesničari su počeli upirati prstom (*Kriegsschuldfrage*): spomenuti sorbonski profesor Pierre Renouvin okrivio je za izbijanje rata Njemačku i Austro-Ugarsku (1925.),⁵³³ njemački časnik Alfred von Wegerer Rusiju i Britaniju (1928.), a Harry E. Barnes sa Sveučilišta Columbia Francusku i Rusiju (1929.). Neki su pak, poput Goldsworthyja Lowesa Dickinsona (Cambridge), uvelike opravdano upozoravali kako je I. svjetski rat proizišao iz općega neuspjeha europske diplomacije.⁵³⁴ Upravo su međunarodni (međudržavni) odnosi sve do

moгу se naći i u knjizi Branka HLEVNJAK i Rhea IVANUŠ, *Hrvatska antiratna fotografija*, Zagreb 2008., 9.-15. i 25.-93.

⁵³⁰ J. F. VANCE, "World War I (1914–1918)", *Encyclopaedia of Historians and Historical Writing*, sv. 2, 1335.-1336.

⁵³¹ J. WINTER i Antoine PROST, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge 2005. Posebice usp. iznimnu bibliografiju s odabranih 500 naslova na str. 214.-240. – Za tematiku ovoga rada usp. i komentirane popise literature u István DEÁK, *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*, New York–Oxford 1992., 213-224., 254.-259. i J. KEEGAN, *The First World War*, 449.-455. te H. STRACHAN, *The First World War*, London 2004., 345.-354.

⁵³² Premda je u općem poimanju "Veliki" ili "Svjetski" rat postao "Prvim" tek nakon što je izbio Drugi, na ovom je mjestu spomenuti da je već 1920. Charles à Court Repington – u želji da upozori kako rat nije bio ni veliki niti posljednji – svoje memoare nazvao *The First World War 1914–1918*.

⁵³³ Usp. Pierre RENOUVIN, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965. i 2008.

⁵³⁴ Među povjesničarima toga naraštaja što su težili kompleksnijem shvaćanju uzroka i raspodjeli "krivnje" i harvardski je profesor Sidney B. FAY, *The Origins of the World War*, New York 1928., koji se – znajući tko se krije iza pseudonima von Südländ – poziva i na Pilarovo djelo *Die Südslavische Frage und der Weltkrieg*, Wien

početka 1960-ih ostali glavnim predmetom zanimanja onih koji su se bavili uzrocima rata,⁵³⁵ no tada se pojavila knjiga hamburškoga profesora Fritza Fischera o njemačkim ratnim ciljevima – u njegovu prikazu njemačko je državno vodstvo snažno priželjkivalo rat i prije 1914. godine; veći su utjecaj, prema tom autoru, imali unutrašnji čimbenici (demokraciji nesklona vojnička autokracija) negoli vanjski.⁵³⁶ Nakon toga uslijedila je burna rasprava, koja je naposljetku dovela do – barem prema Vanceovu mišljenju – prikladna i široko prihvaćena tumačenja događaja u srpnju i kolovozu 1914. Nakon višestране obrade Marca Ferroa (1969.),⁵³⁷ na tom je temelju – drži Vance – jedan od najcjelovitijih prikaza početkom 1980-ih dao James Joll, zasnivajući svoje objašnjenje na fenomenima poput imperijalizma i militarizma, ali i na isprepletenim savezništvima, unutarnjim političkim odnosima, razvoju naoružanja i strategije pa i na pogrešnim “neizgovorenim pretpostavkama” te psihološkim nagnućima vodećih pojedinaca.⁵³⁸

S druge strane – također prema Vanceu – uža ratna zbivanja privukla su ne samo profesionalne već i mnoštvo amaterskih povjesničara. Osim što je međuratno razdoblje proteklo u znaku službenih vojnih povijesti različitih stupnjeva objektivnosti,⁵³⁹ australski novinar Charles E. W. Bean (1934.) stvorio je mit o “kopaču” (*digger*) kao utjelovljenju svega što je veliko u vezi s Australijom, a kanadski pukovnik Archer F. Duguid (1938.) zapeo je pak na prvom svesku zaplevši se sa svojim britanskim kolegama u raspravu o Drugoj bitci kraj Ypresa.

U to se vrijeme, dakle 1930-ih, pojavilo i mnoštvo literature o političkim i vojničkim ratnim vođama – u rasponu od kritičkih raščlambi i u nas čuvenoga Liddella Harta do svojevrstnih hagiografija i neosnovanih osobnih napadaja. Tek polovicom 1950-ih, nastavlja Vance, slični je “bum” opet značila knjiga australskoga publicista Alana Mooreheada o galipoljskoj operaciji. U idućem desetljeću povjesničari su – u većini oni neakademi – napisali više veoma prodavanih knjiga: kasniji konzervativni ministar Alan Clark

1918. – Za pregled bližu tadašnjim hrvatskim perspektivama usp. npr. i Robert W. SETON-WATSON, *Sarajevo. Studija o uzrocima Svetskoga rata*, Zagreb 1926.

⁵³⁵ S iznimkom, primjerice, niza Zaklade Carnegie objavljena 1920-ih i 1930-ih s ukupno 132 sveska o gospodarskoj strani rata, u čijem je nastanku sudjelovalo i 25 bivših ministara te, primjerice, guverner austro-ugarske državne banke Alexander POPOVICS (Popović!? – F. H.), *Das Geldwesen im Kriege*, Wien–New Haven 1925. Navod prema J. WINTER i A. PROST, n. dj., 110.-113., 125.

⁵³⁶ Za blagonakloni domaći osvrt usp. B. KRIZMAN, “Fritz Fischer, Griff nach der Weltmacht – Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18”, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1/1962, br. 2, 133.-138., za metodološku instruktivnost i spomen u M. GROSS, *Suvremena historiografija*, 273.

⁵³⁷ J. WINTER i A. PROST, n. dj., 24.-25.

⁵³⁸ Usp. *isto*, 25., 52.-53.

⁵³⁹ Za predmetnu temu uz spomenuti *Veliki rat Srbije* usp. npr. i službeni niz *Österreich-Ungarns Letzter Krieg, 1914–18*, sv. 1-7, Wien 1930–1938., kojega je suuredio Edmund Glaise von Horstenau, kasniji njemački “opunomoćeni general” u NDH.

popularizirao je tobožnju Falkenhaynovu opasku kako su britansku vojsku činili lavovi predvođeni magarcima; s druge strane, John Terraine uzeo je u obranu feldmaršala Douglasa Haiga i njegove strateške poglede. Kako prosuđuje Vance, ako su neke od tih knjiga i bile metodološki dvojbene, u najmanju su ruku prodrmale historiografske krugove. I ne samo to – desetljeća jednostrane, nekritičke literature prepune stereotipa, jednom kada su arhive postale dostupnima, suvremenim su povjesničarima upravo otvorila izniman istraživački prostor, posebice pogodan za novije pristupe kulturalne, vojne i socijalne povijesti, u kojima su – dakle – autobiografije jedno od cjenjenijih, a ne tek pomoćno vrelo.

6.2.2. Drugo pitanje – što si radio u ratu, djede?

Prema Winteru i Prostu, naime, zasićenost – bilo pozitivnom bilo negativnom – pozornosti pridavanom političkim i vojnim vođama, zajedno sa sve izraženijim *pogledom odozdo*,⁵⁴⁰ a ja bih rekao i sve većom generacijskom distancom, omogućili su i tom području preispitivanje nekih uvriježenih pretpostavka. Guy Pedroncini, također sorbonski profesor, pokazao je potkraj 1960-ih da su pobune francuskih vojnika 1917. bile uzrokovane njihovim lošim životnim uvjetima – mjesto pukom pacifističkom agitacijom, kako se godinama tvrdilo na desnici – te da je vojne vlasti nisu smirile grubom represijom (*decimiranje*), kako je ponavljala ljevica, već njihovim djelomičnim poboljšanjem.⁵⁴¹ Upravo neposredni borbeni doživljaj pojedinačnoga borca, vojnika ili nižega časnika, središnja su tema u već obrađenoj Keeganovoj knjizi (1976.), a njihovom motivacijom pionirski se – prema Vanceu – potkraj 1970-ih pozabavio Eric J. Leed u djelu znakovita naslova *No Man's Land: Combat and Identity in World War I*, nakon čega su, a posebice 1990-ih, slijedili mnogi pokušaji da se rekonstruira kako su se “Tommy”, “poilu” ili “Doughboy”⁵⁴² odnosili prema suborcima i

⁵⁴⁰ “In their time, almost all the leading commanders of the war were seen as the great men, the imperturbable Joffre, the fiery Foch, the titanic Hindenburg, the olympian Haig. Between the wars their reputation crumbled, largely at the hands of the memoirists and novelists – Sassoon, Remarque, Barbusse – whose depiction of the realities of ‘war from below’ relentlessly undermined the standing of those who had dominated from above.” J. KEEGAN, *The First World War*, 311.

⁵⁴¹ J. WINTER i A. PROST, *The Great War in History*, 24.

⁵⁴² Redom razgovorni nazivi za britanskoga, francuskoga i američkoga običnoga vojnika; u hrvatskom domobranstvu, dobrodušno, “matek”, u bosanskim pukovnijama, pogrdno, “ćuš”. Općenito za manje poznate riječi i pojmove domobranske tradicije usp. ironični no još uvijek korisni Krležin tumač u npr. Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Split 1985., 321.-357. te njemačko-hrvatski rječnik u Pero BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, Beograd 1939., 493.-497. Još potkraj XIX. stoljeća tiskan je pak Teodor TÓTH, Dragutin SCHWEITZER, Šandor PANDIĆ i Mavro SPICER, *Vojnički rječnik. Magjarsko-hrvatski dio*, Budimpešta 1900., nešto kasnije i T. TÓTH, D. SCHWEITZER i M. SPICER, *Vojnički rječnik. Hrvatsko-magjarski dio*, Budimpešta 1903. Od propisa i pravila na hrvatskom jeziku usp. npr. *Naredbenik za Kraljevsko*

prema vojsci u cjelini – Leonard V. Smith obradio je tako grupnu dinamiku pobunjene francuske 5. pješačke divizije, polazeći od važnosti popularne kulture Britanac John G. Fuller i Francuz Stéphane Audoin-Rouzeau proučili su frontaške, “rovovske” novine i časopise,⁵⁴³ australska profesorica Angela Woollacott objavila je, ističe Vance, jednu od najboljih knjiga o pozadinskoj, domovinskoj bojišnici, studiju o radnicama u tvornicama streljiva, a 2003. u knjizi Maxa Arthura objavljen je pak izbor iz zvučnog zbirke londonskoga Imperial War Museuma u kojoj se čuva više tisuća intervjua britanskih, kanadskih, američkih ali i njemačkih običnih vojnika te civila, snimljenih u proteklih četrdeset godina.⁵⁴⁴

Premda neki odbacuju povijest taktike u I. svjetskom ratu kao nužno zlo, i u tom se području u protekla dva desetljeća pojavilo više vrijednih knjiga. Bruce Gudmundsson obradio je spontanu evoluciju k uporabi manjih jedinica, jurišnih postrojba (*Sturmtruppen* ili *Stoßtruppen*), do koje je došlo zbog nesposobnosti njemačke vojske da napreduje na zapadnom bojištu. Timothy Travers i William Rawling posvetili su pak svoja djela složenom

hrvatsko-ugarsko domobranstvo, sv. 1-15, Zagreb 1870–1873., *Službovnik za Kr. ug. domobranstvo*, sv. 1-3, Budimpešta 1875–1876. (rekonstruirani podatak, u hrvatskim je knjižnicama dostupno tek drugo izd. 1887–1890., a kompleti kasnijih, zaključno s posljednjim iz 1917., nepotpuni su), *Vježbovnik za Kr. ugarsko domobransko konjaničstvo*, Zagreb 1873. (drugo izd. 1890., treće izd. 1900.), *Vježbovnik za Kr. ug. domobransko pješačstvo*, Budimpešta 1881. (također rekonstruirani podatak, u hrvatskim knjižnicama dostupno tek treće izd. 1889. te dijelovi više njih do zaključnoga 1916.), *Obučevna knjiga za jednogodišnje dobrovoljce*, sv. 1-2, Zagreb 1903–1905. te T. TÓTH, *Obrambeni zakoni i provedbeni nalogi*, Budimpešta 1908. (drugo izd. 1909.). Tijekom rata u nakladi spomenutoga S. Štancera (vjerojatno je on i autor) objavljena je pak zanimljiva knjižica, u drugom licu pisani spoj borbenih uputa i pobudbenoga obraćanja *Put do pobjede. Sastavljen za podčastnike i momčad svijet četa hrvatske krvi*, Zagreb 1916. (drugo, izmijenjeno izd. *Put do pobjede sastavljen za vojnike Hrvate*, Zagreb 1917.). – Za inozemni ilustrirani uvodni pregled ustroja vojske i pojedinih postrojbi, činova, odora, opreme i naoružanja s popisom vrela usp. James LUCAS, *Austro-Hungarian Infantry 1914–1918*, London 1973., ISTI, *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army 1868–1914*, New York–Turnbridge Wells 1987. (zahvaljujem Nikici Bariću na darovanim primjercima), Peter JUNG, n. dj. te manje precizni Nigel THOMAS i Dusan BABAC, *Armies in the Balkans 1914–18*, Oxford–New York 2001., a za cjelokupnu organizaciju do početka I. svjetskoga rata zbornik *Die Bewaffnete Macht. Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, sv. 5 (ur. Adam Wandruszka i Peter Urbanitsch), Wien 1987. Ostalo mi je, međutim, nedostupno 2009. u Beču objavljeno djelo prikazano u Ž. HOLJEVAC, “Poticajna jezgra i slaba opća mjesta ili uz knjigu Catherine Horel *Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914*”, *Historijski zbornik*, 54/2011., br. 1, 171.–185.

⁵⁴³ Autor raščlanjuje povezanost borbenoga morala i popularnokulturnih sadržaja zastupljenih u tiskovinama – njih oko 400 u francuskoj, odnosno 107 u britanskoj vojsci – što su se tijekom rata pokretale uglavnom spontano, “odozdo”. U nedostatku drugih izvora te su novine i časopisi nezaobilazni izvor za proučavanje uske recepcijske zajednice poput jednoga bataljuna – neopterećene promidžbenim pokušajima oni su bili svojevrsan odušak za svakojaka zadirkivanja, pa i za, primjerice, nesmetano izražavanje nezadovoljstva promaknućem pojedinih časnika ili ponašanjem bolničara, kuhara i intendantata. Dakako, u njima su prisutna i prevladavajuća shvaćanja o raznolikim oblicima vojničke zabave, od kantine i poučnih izleta do nogometa, koncerata i kina. John G. FULLER, *Troop Morale and Popular Culture in the British and Dominion Armies 1914–1918*, Oxford 1990.

⁵⁴⁴ Uza sva ograničenja usmene povijesti, takvi su intervjui nezaobilazan izvor za prihvaćanje ili odbacivanje istraživačkih pretpostavki o pojedinim segmentima svagdašnjeg života: reakcija pojedinca na objavu rata i primirje, uvjete na bojištu i u zaleđu, uopće istodobna raznorodnost ili sukcesivna promjena osobnih stajališta. Vjerojatno se, primjerice, ne može drukčije ustanoviti kako su se osjećali ljudi koji bi na ulici dobili bijelo pero – neformalni prijekor zbog “kukavičluka” – premda su bili premladi za vojnu službu ili pak iznureni vojnici na kratkom dopustu (zanimljivo, u knjizi nema intervjua s onima koji su bijela pera dijelili). U prodaji je i dvanaest kompaktnih diskova s predmetnim zvučnim zapisima. Usp. Max ARTHUR, *Forgotten Voices of the Great War*, London 2003., (324.).

odnosu između taktičkih zamisli i tehnoloških pomaka, ističući kako su i viša zapovjedništva – neka brže, neka doduše sporije – svoje zamisli prilagođavala ratnim poukama (*learning curve*).⁵⁴⁵

Neka su djela na engleskom jeziku odlučila poći dalje od samih zbivanja na – svakako za anglosaksonsku perspektivu – ključnom, zapadnom bojištu. Kako kaže Vance, Akinjide Osuntokun (1979.) objavio je knjigu o Nigeriji u I. svjetskom ratu, a Albert Grundligh (1987.) pisao je o utjecaju rata na južnoafričko crnačko stanovništvo. Iako se poglavito bave ratnim operacijama na ipak nešto manje egzotičnim bojištima, zbog važnosti inače zapostavljene austro-ugarske odnosno hrvatske perspektive⁵⁴⁶ njima je dodati uzorno zaokružena djela Normana Stonea (1975.) i Marka Thompsona (2008.) o istočnom, odnosno jugozapadnom bojištu, te politici, gospodarstvu i kulturi njihovih zaleđa.⁵⁴⁷

Za razliku od većine britanske i američke literature, za ovdašnje je ljude i krajeve ne samo načelno, metodološki, nego i izravno, kao činjenični prikaz, posebice zanimljivo prvotno na engleskom objavljeno (1990.) djelo jednoga iseljenoga Mađara, inače profesora na Sveučilištu Columbia – socijalna i politička povijest časnika staleža Habsburške, odnosno Austro-Ugarske Monarhije u XIX. i XX. stoljeću, koja zahvaća i razdoblje I. svjetskoga rata,

⁵⁴⁵ J. WINTER i A. PROST, *The Great War in History*, 75. Za razinu vojne doktrine, tj. složenoga suodnosa taktike, strategije i (pogrešnih) prethodnih očekivanja usp. i zbornik *Military Strategy and the Origins of the First World War* (ur. Steven E. Miller, Sean M. Lynn-Jones i Stephen Van Evera), Princeton 1991.

⁵⁴⁶ Primjerice, iako se obojica diče nastojanjem da osim britanskoga pokriju i druga područja ratnih djelovanja, u opsežnoj vojnopovijesnoj knjizi J. KEEGAN, *The First World War*, 54., 151.-163., 166.-172., 249.-255., 301.-308., 343.-350., 416. od ukupnih 475 stranica srpskom je bojištu posvećeno 12, galicijsko-karpatsko-bukovinskom 22, a talijanskom sedam, pri čem su propalaj državi – ako se uopće i izdvajaju iz “Slavena Austro-Ugarske Monarhije” – hrvatski vojnici pretežno odani, dok je Srbi listom doživljavaju kao “tamnicu naroda”; u nešto pak kraćem, na političku i diplomatsku povijest usmjerenijem djelu H. STRACHAN, *The First World War*, 9.-10., 20., 23.-24., 26.-27., 156.-159., 321., sedam je stranica zauzeo prikaz austro-ugarsko-srpskih odnosa u posljednjim godinama mira i prvim mjesecima rata, četiri stranice poraz i okupacija Srbije, jednu stranicu proboj solunske bojišnice, a stanje u Hrvatskoj te ključne borbe na galicijsko-bukovinskom i talijanskom bojištu spominju se u manjim odlomcima, no svoje su mjesto – makar u jednoj rečenici – našle i pobuna mornara u Boki kotorskoj 1918. te hrvatska odrednica feldmaršala Borojevića – ISTI, n. dj. 6.-7., 28.-31., 155., 190., 256.-257., 288., 318., 324. Ipak, u usporedbi s njima odluka da se uz *Slobodnu Dalmaciju* objavi prijevod knjige Martin Marix EVANS, *Bitke Prvog svjetskog rata*, Split (2005.), nipošto nije bolji izbor – nasuprot naslovu, osim uvodnoga dijela o pohodima na Srbiju (ISTI, n. dj. 11.-16.), u njem su, naime, osim galipoljske operacije obrađene isključivo bitke zapadnoga bojišta u kojima su sudjelovale britanske i američke jedinice. – Kada se govori o literaturi na engleskom, upozoriti je na uravnotežene studije Wilfrieda FESTA, *Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918*, New York 1978. i Samuela R. WILLIAMSONA, *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*, Basingstoke–London 1991. te na nedostupna mi djela Richard B. SPENCE, *Yugoslavs, the Austro-Hungarian Army, and the First World War*, Santa Barbara 1981. i I. BANAC, “South Slav Prisoners of War in Revolutionary Russia”, *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War* (ur. S. R. Williamson i Peter Pastor), New York 1983., 119.-148.

⁵⁴⁷ Usp. Norman STONE, *The Eastern front 1914–1917*, London 1998. i Mark THOMPSON, *The White War. Life and Death on the Italian Front 1915–1919*, London 2008. Na žalost, i ovdje je spomenuti jedno nedostupno mi djelo, objavljeno 2010. u kanzaškom Lawrenceu i prikazano u Vedran MUIĆ, “Graydona[!] A. Tunstall, Blood on the Snow; The Carpathian Winter War of 1915”, *Historijski zbornik*, 54/2011., br. 1, 249.-252.

u kojem će, kako je rečeno, zbog velikih gubitaka i opsežne mobilizacije pričuvni časnici gotovo posve zamijeniti djelatne.⁵⁴⁸

Socijalnopovijesnim pristupom uvelike je srodna rana knjiga već spomenutoga britanskoga povjesničara Jaya M. Wintera (1989.), ilustrirani sintetski prikaz rata i njegova utjecaja na više razina.⁵⁴⁹ Premda je njegova shema s četiri ratna razdoblja (iluzija 1914.; pat i stagnacija 1915.; veliko klanje 1916–1917.; društveni nemiri i revolucija 1917–1918.) tek djelomice primjenjiva na Austro-Ugarsku i Srbiju, zanimljiv je način na koji je – po svem sudeći nadahnut izloženim težnjama k uključivanju “isključenih” – uveo različite društvene perspektive. Kako kaže, jedan od načina da se razumije I. svjetski rat pretpostavlja da ga se zamisli kao potres pokrenut ljudskom rukom – udaljenost od epicentra u tom slučaju raste s opadanjem dostupnosti nadzora nad sredstvima društvene prisile, tj. vojske, policije i pravosuđa. Tako se u prvom, unutrašnjem krugu nalaze političari koji su odlučivali o ratu i miru, a u drugom generali, koji su upravljali oružanim snagama i reorganizacijom industrije te društva u cjelini. U trećem su pak krugu vojnici i mornari, na kojima je bilo breme borbi i o čijem je entuzijazmu ili razočaranju ovisio uspjeh ili slom svih ratnih napora, a u četvrtom civili, zaposleni u ratnim tvornicama ili obitelji čiji se najmiliji nalaze na bojištu.⁵⁵⁰ No, to nije sve – i dugo vremena nakon što je rat gotov, ističe u kasnijim radovima Winter, ne samo pripadnost tim krugovima, nego i nekomu od sljedećih naraštaja, pa bilo to i u okviru profesionalne historiografije, utječe na odnos prema ratu u skladu s nekim od (ne uvijek predvidljivih!) obrazaca individualnoga, ali i društvenoga pamćenja, potiskivanja ili zaborava (*memory*).⁵⁵¹

Ukratko rečeno, kao u prethodno prikazanom razvoju vojne povijesti prema *povijesti odozdo*, i promatrajući mijene zapadnoeuropske te američke historije I. svjetskoga rata može se primijetiti pomak naglaska s “herojskih” osobnosti i “velikih bataljuna” na ostale

⁵⁴⁸ I. DEÁK, *Beyond Nationalism* – u knjizi se, primjerice, obrađuju njihovo školovanje, društveno značenje, životni uvjeti i shvaćanja (od nacionalne i vjerske pripadnosti do obitelji i kriminaliteta), pri čem se – rubno – spominje i desetak viših i visokih časnika hrvatskoga podrijetla (katkad, doduše, kao u slučaju generalpukovnika Sarkotića, samo s oznakom “južnoslavenski”). Posebno je poglavlje posvećeno časničkom staležu u fikcionalnoj i autobiografskoj književnosti – u prvu je skupinu od za nas relevantnoga korpusa, naravno, svrstano Krležino djelo, a u drugu tek sjećanja podmaršala Gregora von Miščevića te kasnijega njemačkoga nacističkoga generala Lothara Rendulica.

⁵⁴⁹ J. WINTER, *The Experience of World War I*, London 1989.

⁵⁵⁰ U odjeljku “Rat jedne obitelji” obrađena je, primjerice, korespondencija jednoga britanskoga časnika – kasnije će poginuti – i njegove supruge. *Isto*, 180.-181.

⁵⁵¹ Usp. npr. ISTI, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge 2006., ISTI, *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven–London 2006. pa i Paul CONNERTON, *Kako se društva sjećaju*, Zagreb 2004., 31.-32.

perspektive, perspektive u kojima je nerijetko bitan i svagdašnji život tih — “malih” ili “običnih” ljudi.⁵⁵²

6.2.3. Treće pitanje – kako je rat utjecao na nas?

Taj pomak prema socijalnoj i vojnoj *povijesti odozdo*, u kojima su – dakle – sve zamjetniji i učinci spomenutoga *biografskoga obrata*, dopuniti je, međutim, još jednom sastavnicom, onom o kojemu je već bilo ponešto riječi u odjeljku o radovima Petera Burkea. Nakon niza slutnji naznačenih u većem broju književnih djela, već desetljećima raste i broj znanstvenika što se I. svjetskim ratom bave ne samo kao stjecištem vojnih, političkih, gospodarskih i društvenih događaja i procesa, nego i kao zbivanjem sa silovitim kulturalnim i svjetonazorskim učincima, često vođeni i pretpostavkom kako je percepcija samoga rata možda i bitnija od onoga što bi se moglo nazvati njegovom neposrednom stvarnošću.

Još je američki povjesničar René Albrecht-Carrié svoju knjigu posvetio upravo raščlambi onoga po čemu je – prema njegovu mišljenju – I. svjetski rat bio globalnom prekretnicom, uspoređujući ga sa značenjem Reformacije i Francuske revolucije. Pritom nije mislio samo na nestanak europske prevlasti i pojavu nove velesile (SAD), niti na prvu uspješnu komunističku revoluciju (Rusija), nego i na općeniti uzmak demokracije te gubitak stabilnosti u sve međuovisnijem svijetu.⁵⁵³ Naročito je, međutim, zanimljivo da je u neveliku popisu literature naveo i nekoliko fikcionalnih djela – većinom sudionika borbi – ističući kako su ona katkad učinkovitija od znanstvenih radova u približavanju duhu vremena.⁵⁵⁴

Svjetonazor i duh vremena – *Weltanschauung* i *Zeitgeist* – pojmovi su koje u historiografiju na velika vrata, sjetimo se, uveo još Dilthey, jedan od začetnika intelektualne

⁵⁵² J. WINTER i A. PROST, n. dj., 29.

⁵⁵³ René ALBRECHT-CARRIÉ, *The Meaning of the First World War*, Englewood Cliffs (1965.), V-VII, 135.-172. – O I. svjetskom ratu kao kraju “dugoga XIX. stoljeća” i slomu tadašnje (zapadne) kapitalističke, liberalne i buržoaske civilizacije piše i Eric HOBBSBAWM, *Doba ekstreme. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2002., 12.-13. Usp. npr. i zbornik *The Effects of World War I: The Class War after the Great War: The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918–1921* (ur. I. Banac), New York 1983., udžbenik Henry COWPER i dr., *World War I and Its Consequences*, Buckingham–Bristol 1990. te prilog Alan KRAMER, “The First World War as Cultural Trauma”, *The Oxford Handbook of Fascism* (ur. Richard Bosworth), Oxford 2009., 32.-51.

⁵⁵⁴ R. ALBRECHT-CARRIÉ, n. dj., 173. – Primjerice, s obzirom na rečeno u poglavlju o književnosti i zbilji, a povrh slojevito prikazana uzmaca talijanske vojske nakon proboja kraj Kobarida 1917., imagološki je vrijedan i pripovjedačev navod u Ernest HEMINGWAY, *Zbogom oružje*, Zagreb 1995., 188. i 191. (izvorno objavljeno 1929.), kako se protiv Talijana bore i Hrvati (a ne Slaveni, Jugoslaveni ili čak Schiavi).

povijesti ili povijesti ideja.⁵⁵⁵ I u našem dobu, toliko – barem na riječima – nesklonom “velikim pripovijestima” (ne tvori li i sama ta tvrdnja, naime, jednu “velika pripovijest?”), opravdano je o njima govoriti, ali uza nešto izraženiju svijest o uopćenoj parcijalnosti gotovo svake rekonstrukcije. S obzirom na to, na tragu prijašnjih napomena o krutoj diobi “književnoga teksta” i “povijesnoga konteksta”, pri kojoj se ili prošla zbilja reduktivno rekonstruirala na temelju same književnosti, ili književni tekstovi podvrgavaju tumačenju proizašlom iz neke jednostrano hipostazirane “društvene stvarnosti” u kojoj književnost kao takva tobože nema udjela, upozoriti je na jednu od rasprava ključnih za pristup kulturalnoj povijesti I. svjetskoga rata.

Naime, upravo u vrijeme kada je Keegan dovršavao svoju prevratničku *The Face of Battle*, američki književni povjesničar Paul Fussell javio se knjigom o utjecaju I. svjetskoga rata na suvremeno kulturalno pamćenje (1975.).⁵⁵⁶ Međutim, vrativši se četvrt stoljeća kasnije temi I. svjetskoga rata, Keegan će ju s razlogom opisati kao “now one of the most famous of all Great War books”.⁵⁵⁷ I ovdje je za nas ključno pitanje kako se takav status postiže i može li se on i trajno zadržati.

Prije svega, Fussell je svoju knjigu osmislio kao prikaz “britanskoga doživljaja zapadnoga bojišta 1914–1918., napose nekih književnih postupaka kojima je ono zapamćeno, konvencionalizirano i mitologizirano”.⁵⁵⁸ Autor se, kako kaže, posebice usredotočio na “mjesto i situacije u kojima se književna tradicija i stvarni život presijecaju”, odnosno na razumijevanje “istodobnoga i dvosmjernoga procesa u kojem život daje građu književnosti, a književnost uzvraća pridajući forme životu”. Posljedica je, zaključio je Fussell, da su se “tijek i ikonografija Velikoga rata pokazale ključnim političkim, retoričkim i umjetničkim odrednicama kasnijih zbivanja”, uključujući u to i “naše”⁵⁵⁹ živote. U svojem pristupu koristio polazištima Northropa Fryea, tekstovima već klasičnih britanskih memoarista Siegfrieda Sassoon, Roberta Gravesa i Edmunda Blundena, pjesnika Davida Jonesa, Isaaca Rosenberga i Wilfreda Owena te spomenutim “amaterskim” sjećanjima iz Imperial War Museuma.⁵⁶⁰ Rabeći analogiju, neki budući “medijevist”, napisao je Fussell, taj bi korpus tekstova jednoga dana mogao nazvati Ciklusom o Flandriji i Pikardiji (“The Matter of Flanders and Picardy”).

⁵⁵⁵ Usp. npr. Seán FARREL MORAN, “Intellectual History/History of Ideas”, *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, sv. 1, 589.-591.

⁵⁵⁶ PAUL FUSSELL, *The Great War and Modern Memory*, Oxford–New York 2000.

⁵⁵⁷ J. KEEGAN, *The First World War*, 454.

⁵⁵⁸ P. FUSSELL, n. dj., IX.

⁵⁵⁹ Naravno, Fussell se implicitno obraća čitateljstvu engleskoga jezičnoga područja. Nije li to lijepa ilustracija značenja perspektive, odnosno ograničene “univerzalnosti” društvenih i humanističkih znanosti?

⁵⁶⁰ *Isto*, IX.-X.

Međutim, premda znatna, ni recepcija Fussellova djela nije bila nepodijeljena. Primjerice, unatoč načelnoj pohvali, već Alfred L. Rowse prigovorio mu je nedostatak povijesnoga konteksta i skučenost perspektive. Ako su neki književnici, drži on, i pisali o apsurdnosti ratnih zbivanja, velika većina britanskoga stanovništva, pa i oni sami – poput spomenutoga Sassoon (inače autora zapažene proturatne izjave), koji je naposljetku zahtijevao da se iz sanatorija vrati na bojište – vjerovala je u ratne ciljeve i u potrebu da se poteškoće izdrže.⁵⁶¹ Pogrešno je, istakao je dalje, zaključiti da su osjećaj besmisla i kasniji nihilizam proizašli iz samoga rata – ratova je bilo i prije, i jednako se mogu opisati kao barbarski (Rowse opućuje na Grimmshausenova *Simplicissima*); u ovom je slučaju šok vjerojatnije prouzrokovao slomom liberalne iluzije o neograničenom napretku čovječanstva.⁵⁶² Sličnoga je mišljenja bio i Alastair Thompson, koji je knjizi zamjerio pristup ratu kao katastrofi bez uzroka te povelik broj nepotkrijepljenih tvrdnji – jedna se od njih, primjerice, odnosi na problematičnu tezu o svjesnom, ironijskom nadovezivanju lirike o zori i sutonu – za rata dobima dana u kojima se napeto iščekivao njemački juriš – na idilični ugođaj motivski srodnih pjesama engleske romantičarske tradicije.⁵⁶³

Najopsežniju je, međutim, raščlambu Fussellove knjige – i to povodom 25-godišnjice njezina objavljivanja – ponudio već spomenuti L. V. Smith. Kako piše u članku koji je zamišljen kao revalorizacija u kontekstu “književnoga obrata u historiografiji”, slične ograde o pojedinim sastavnicama knjige izrazili su još prikazivači Frank Kermode, M. Howard i William Golding.⁵⁶⁴ Nadalje, uzme li se u obzir današnje stanje stvari, pokazat će se – osim što u svoje vrijeme značajno otvaranje k obradbi homoerotske književne tematike (sam je Fussell mjesto homoseksualizma rabio riječ “homoeroticism”) više nije nikakva novost – da se odnosima u trojstvu riječ–književnost–zbilja uvriježilo pristupati znatno opreznije.⁵⁶⁵ Primjerice, već spomenuti pojam povijesnoga pamćenja ili sjećanja (*memory*) Fussell je uzimao kao nešto apsolutno, neprijeporno zadano u okviru tekstova visoke kulture.⁵⁶⁶ Nasuprot tomu, posebice 1980-ih pojavilo se mnoštvo radova o tomu kako se ono gradi

⁵⁶¹ Znameniti psihijatar William H. Rivers ostavio je o Sassoonovu slučaju prilično tjeskobna razmatranja o tomu zašto je pacijentov pacifizam morao držati za psihički poremećaj (“proturatni kompleks”) koji treba “liječiti”.

⁵⁶² Alfred L. ROWSE, “The Great War and Modern Memory”, *History Today*, 26/1976., br. 4, 269.-270.

⁵⁶³ Alastair THOMPSON, “The Great War and Modern Memory. Out of Battle. The First World War in Fiction”, *English Studies*, 60/1979., br. 3, 324.-329.

⁵⁶⁴ L. V. SMITH, “Paul Fussell’s *The Great War and Modern Memory* Twenty-Five Years Later”, *History and Theory*, 40/2001., br. 2, 241.-260. – Prema Smithovoj bilješki, Robin Prior i Trevor Wilson u članku “Debate: Paul Fussell at War” objavljenom 1994. u časopisu *War in History* potanko su pak popisali Fussellove faktografske propuste.

⁵⁶⁵ Autor citira olake Fussellove tvrdnje poput “Svaki je rat ironičan jer su svi ratovi gori nego što se očekivalo” ili “Zora se nije nikada oporavila od onoga što joj je učinio Veliki rat”. L. V. SMITH, n. dj., 242.-243.

⁵⁶⁶ Izravne “odraze” I. svjetskoga rata Fussell će tako, primjerice, nalaziti i u romanima *Kvaka* 22 Josepha Hellera i *Požudno sjeme* Anthonyja Burgessa.

složenim međudjelovanjem kulturalnih, političkih, gospodarskih i društvenih čimbenika – drugim riječima, knjige poput njegove nisu nesporni izvještaj već i same sudjeluju u “stvaranju” prošlosti.

Isto tako, određeni postupci svjedoče o tom da je autor – poput mnogih – vjerovao kako ga njegovo osobno borbeno iskustvo (doduše, u II. svjetskom ratu) čini pozvanijim tumačem,⁵⁶⁷ pa je, dokazuje Smith, sjećanja onih “običnih ljudi” iz Imperial War Museuma citirao tek sporadično, i to više kao potvrdu vlastitih životnih shvaćanja o uzaludnosti rata i nesavršenosti vojne hijerarhije, negoli kao kompleksni izvor kojega valja nepristrano vrednovati. S druge strane, ističe Smith pozivajući se na teze Joan W. Scott (s glavnim njihovim naglascima već smo se susreli u poglavlju o autobiografiji),⁵⁶⁸ 1980-ih počelo se propitivati i značenje takvoga “pripovijedanja iz prve ruke” kao povijesnoga izvora – svijest subjekta (osobe koja pripovijeda ili povjesničara koji to pripovijedanje uobličuje i prosuđuje) o istinitosti iskaza ne počiva na nekom očevidnom, nepobitnom, čistom “iskustvu”, već je i sama posredovana diskursom odnosno kulturom – individualnost koja bi kazivala o svojim doživljajima nije prethodno zadana, nego je upravo ti doživljaji oblikuju.

Time se, naravno, ne želi osporiti “zbiljnost” smrti, straha i patnji na bojištu – bit je samo u tomu, drži Smith, da se ne može uzeti kao apsolutno iskustvo ni kralja, ni generala ili političkoga vođe, ali niti žena, seljaka i radnika. Još je vojvoda Wellington izjavio da izrada povijesnoga prikaza neke bitke nalikuje pisanju povijesti plesne zabave – povjesničareva zadaća je da tisuće različitih i nerijetko proturječnih pojedinačnih pripovijesti uklopi u jedinstvenu cjelinu, pri čemu mnoge od njih mogu i otpasti. Primjerice, i Remarque i Ernst Jünger borili su se u I. svjetskom ratu na njemačkoj strani, a teško je zamisliti razrožnije književne tematizacije ratnoga iskustva od *Na zapadu ništa novo* i *In Stahlgewittern*.⁵⁶⁹ Može li se reći da je prva vjernija od druge? Prema Smithovu zaključku, utemeljenom također u shvaćanjima Whitea i Lyotarda, ali za razliku od Jenkinsa, bez krajnjega skepticizma, upravo

⁵⁶⁷ Kao što je Keegan u početku svoje knjige *The Face of Battle* imao potrebu napomenuti da zbog tjelesne nesposobnosti nikada nije bio u borbi, tako je – čini se – i Fussell odlučio svoje djelo posvetiti uspomeni narednika Edwarda K. Hudsona “ubijena uz mene u Francuskoj 15. III. 1945.” L. V. SMITH, n. dj., 242. Također, uplevši se kasnije u javnu polemiku o uporabi nuklearnoga oružja svoje je protivnike nastojao diskvalificirati tvrdnjama kako su oni 1945. – dok se njegova jedinica spremala za opasno iskrcavanje na japansko kopno – mogli jedino ispasti iz kolijevke.

⁵⁶⁸ Smithova bilješka upućuje na njezin članak “The Evidence of Experience” objavljen 1991. u časopisu *Critical Inquiry* (br. 4).

⁵⁶⁹ “Such libations after a successfully endured engagement are among the fondest memories an old warrior may have. Even if ten out of twelve men had fallen, the two survivors would surely meet over a glass on their first evening off, and drink a silent toast to their comrades, and jestingly talk over their shared experiences. There was in these men a quality that both emphasized the savagery of war and transfigured it at the same time: an objective relish for danger, the chevalierlike urge to prevail in battle. Over four years, the fire smelted an even-purer, even bolder warriorhood [podcrtao F. H.]” Ernst JÜNGER, *Storm of Steel*, London 2004., 140. (eng. prijevod prema konačnoj njem. redakciji iz 1961.).

u tom je glavni Fussellov propust – u nametanju Fryevom terminologijom uobličene “tragičke metanaracije” bitno šarolikijoj zbilji.⁵⁷⁰

Znatno proširivši zahvat, drukčijim je stoga putem pošao Samuel Hynes u knjizi koja je zamišljena kao britanska kulturalna povijest I. svjetskoga rata, točnije, kao opis promjena što ih je rat izazvao ne samo u doživljavanju rata, nego i u pogledu na svijet, odnosno u široko shvaćenoj kulturi.⁵⁷¹ Osjećaj radikalnoga diskontinuiteta s prošlošću, drži Hynes, bit je onoga što naziva *Mitom o ratu*, pri čem se ne misli na nekakvo krivotvorenje zbilje, već na njezinu zamišljenu inačicu, skup stajališta ili opću pripovijest (*narrative*) o ratu koja se doživljava kao istinita. Konstrukcija te pripovijesti počela je još za rata – nasuprot službenom gledištu – i trajno se uobličila potkraj 1920-ih, a mogla bi se ovako sažeti: “a generation of innocent young men, their heads full of high abstractions like Honour, Glory, and England, went off to war to make the world safe for democracy. They were slaughtered in stupid battles planned by stupid generals. Those who survived were shocked, disillusioned and embittered by their war experiences, and saw that their real enemies were not the Germans, but the old men at home who had lied to them. They rejected the values of the society that had sent them to war, and in doing so separated their own generation from the past and from their cultural inheritance.”⁵⁷²

Međutim, proces nastanka toga mita – kojega je, vidjeli smo, prigrlio i Fuller – nije bio nimalo jednostavan. Primjerice, upozorava Hynes, i u samoj Velikoj Britaniji za jedne je izbijanje rata značilo propast civilizacije, drugima je pak trebalo donijeti njezino pročišćenje od raznih dekadentnih pojava i postupaka.⁵⁷³ Kasnije će jedni biti skloni idealizaciji prijeratnog razdoblja, dok će drugi upozoravati da se društvo već i tada nalazilo u krizi, opterećeno irskim, ženskim i klasnim pitanjem. Snažna cenzura i propagandna djelatnost suočavat će se – za razliku od uvriježenoga mišljenja – od početka s tvrdokornim otporom pojedinih “pacifističkih” kritičara, a postupno i s pojavom spomenutih “rovovskih pjesnika”, kojima se neće moći zaniijekati vojnička hrabrost. Namjeravano čišćenje umjetnosti od kontinentalnih utjecaja doživjet će neuspjeh, kao što je i starija njemačka glazba naposljetku proglašena općim dobrom čovječanstva (ipak je jedno apsolutni Bach, a drugo pangermanski Wagner); slično tomu, zbog nepreciznosti propisa jedna će socijalistička drama istodobno biti

⁵⁷⁰ Kako i sam kaže u pogovoru najnovijemu izdanju, da isto djelo piše danas znatno bi se manje pozivao i na Fryea i na elitističku tradiciju engleske književnosti. P. FUSSELL, n. dj., 341.

⁵⁷¹ Samuel HYNES, *A War Imagined. The First World War and English Culture*, London 1990., IX.-XI. – O njem usp. osvrt John RAMAZANI, “The Great War and the Modern Imagination”, *Virginia Quarterly Review*, 68/1992., br. 1, 156.-161.

⁵⁷² S. HYNES, n. dj., X.

⁵⁷³ O tom stajalištu, posebno izraženom u Njemačkoj, usp. i Goran GRETIĆ, “‘Veliki rat’ u liku sukoba kulture i civilizacije”, 1918. *Kultura sjećanja*, 55.-76.

dopuštena u Manchesteru i zabranjena u Londonu.⁵⁷⁴ Kao što se može zaključiti, umjesto da se poput Fullera zadrži pretežno na odabranim tekstovima “visoke” književnosti, Hynes pojavu ili nestanak protivnih tendencija slojevito prati i u drugim umjetničkim djelima, dnevnom tisku, privatnim pismima te u donošenju i primjeni pravnih propisa.

U svemu, razlike između Fusselova i Hynesova pristupa dobro su polazište i za osvrt na hrvatsku situaciju – kako s razlogom ističe jedan njemački autor, konstrukcija takvoga “ratnoga mita” značajka je i drugih europskih književnosti, iskazana, naravno, na raznolike načine, ovisno o ishodu, ali i o cjelokupnoj nacionalnoj tradiciji.⁵⁷⁵ Primjerice, vjerojatno nema umjetničkoga djela koje je više od Krležinih drama, a pogotovo njegovih domobranskih novela – posredovano i obveznom lektinom – utjecalo na naknadnu percepciju I. svjetskoga rata. U tom smislu, ono bi se moglo uzeti kao svojevrsan pandan hrvatskoj općoj pripovijesti o I. svjetskom ratu, mitu o neratobornim, nepismenim i domotužnim domobranima što prisilno mobilizirani uzaludno ginu za trulu Monarhiju, tu vjekovnu maćehu, kojoj pomažu i domaći karijeristi ili jednostavno neosvijesteni pojedinci. Kao što Hynes relativizira Fussellovu poziciju, u pitanje se, naravno, može dovesti i Krležina – kao što je poznato iz njegova životopisa, Krleža je protivnik austro-ugarskih struktura bio i prije 1914., a kao bivši polaznik pečujске kadetske škole i peštanskoga Ludoviceuma imao je, čini se, i dodatni osobni *pik* na vojnu hijerarhiju i dril, *pik* koji bi se literarno vjerojatno izrazio i da je služio u bilo kojoj drugoj, njemu ideološki bližoj vojsci.⁵⁷⁶ Nadalje, intenzivnije njegovo druženje s običnim domobranima započelo je, u stvari, tek potkraj 1915., kada je ratni zamor već u znatnijoj mjeri dolazio do izražaja.⁵⁷⁷

Drugim riječima, makar i Krležina, makar možda i brojem dionika odnosno pristaša najraširenija, i ta perspektiva obuhvaća tek vremenski, prostorno i personalno ograničeni dio zbilje I. svjetskoga rata, sasvim legitimni dio koji je – međutim – većim dijelom neovisno o svom autoru, a zbog spomenutih susljednih društveno-političkih promjena (kakvih u britanskom slučaju, dakako, nije bilo), prerastao u mitotvorni privid cjelovite istine, podložan naravno tomu da u jednom trenutku (npr. nakon 1990.) i sam bude zamijenjen nekom drugom krajnošću. Budući da su šira istraživanja još u začetku, u tom je pogledu najlakše posegnuti za

⁵⁷⁴ S. HYNES, n. dj., 3.-7., 12., 43., 58., 75., 81.

⁵⁷⁵ Bernd HÜPPAUF, “Kriegsliteratur”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, 177.-191. Usp. i Christophe PROCHASSON, “La littérature de guerre”, *Encyclopédie de la Grande guerre* (ur. S. Audoin-Rouzeau i Jean-Jacques Becker), Paris 2004., 1189.-1201. te Frank FIELD, *British and American Writers of the First World War*, Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney 1991.

⁵⁷⁶ S druge strane, Hašek, za kojega bi se moglo pretpostaviti da je potpuno anarhistički pisac, svoju je djelatnost u češkim legionarskim postrojbama – kao jezgri buduće nacionalne vojske – veoma ozbiljno shvaćao. Usp. J. HAŠEK, *U Sovjetskoj Rusiji*, Zagreb 1937.

⁵⁷⁷ Vidi V. VISKOVIĆ, “Životopis”, *Krležijana*, sv. 2, Zagreb 1999., 562.

primjerom kruga, koji se u proteklih stotinjak godina zatvorio od opisane “demonizacije” Austro-Ugarske Monarhije i, posebno Mađara, do razmatranja o pristupu Europskoj uniji, s čim u vezi se nasuprot “balkanskom geopolitičkom prostoru” govori i “o svojevrsnom hrvatskom povratku u prirodno geopolitičko okruženje nakon desetljeća iluzija, lutanja i bolnih otrežnjenja”.⁵⁷⁸

Govoreći pak o Krležinoj ratnoj novelistici, i o novijim pokušajima radikalnoga omalovažavanja njegova opusa, spomenuti je i to da prikazano prevladavajuće “čitanje” na tragu Frangešove interpretacije domobrana kao pasivnerezistentnoga “kolektivnoga junaka”⁵⁷⁹ ipak pretjerano uopćava dosege samoga ciklusa, iz kojega se zapravo može dobiti znatno slojevitija “slika” domobrana koji su istodobno čvrsto ukorijenjeni u neuništivi predkršćanski “svijet života”, ali i fanatično odani katoličkom vladaru smrt čijega nećaka valja osvetiti, bivajući tako u isti mah i poneseni i nedirnuti promidžbom. Mnogi od njih, nadalje – Krleža i to spominje – ushićeni su mobilizacijom te isprva idiličnom (u odnosu na siromašno selo!) vojničkom svagdašnjicom u kojoj su barem želudci puni, a kreveti podstavljeni, što međutim ne znači da se postupno ne javlja i čežnja za domom i obitelji; isto tako, u tekstu se susreću slavenska uzajamnost, ali i apolitički bijes u odnosu na neprijatelja.⁵⁸⁰ Ne ulazeći u autorovu namjeru, rekao bih da je stoga u pogledu njegova opusa uputnije govoriti o više tipova, ako ne i o potpuno pojedinačnim, “idiografskim” domobranskim sudbinama.

Kako bilo, u svezi s njegovim kulturalnim učincima, i u širim europskim okvirima još se uvijek razilaze mišljenja o tomu je li I. svjetski rat bio presudna prekretnica ili je tek ubrzao nastup određenih tendencija, a nije sasvim jasno ni u kojoj se mjeri masovni, pučki doživljaj (ne zaboravimo, riječ je o jednom od prvih ratova u kojima su mobilizirane goleme brojke civila) slagao sa stajalištima intelektualne elite.⁵⁸¹ Očito, i te nedoumice kulturalne povijesti vraćaju nas opet socijalnoj perspektivi, pa je sve izraženiji trend da se one – zajedno s vojnomo – spoje u kompleksna djela što barem svojom enciklopedičkom strukturom pretendiraju na sveobuhvatnost.⁵⁸²

⁵⁷⁸ “Riječ uredništva”, *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, 9.

⁵⁷⁹ Ivo FRANGEŠ, “Kolektivni junak Krležine ratne proze”, U: M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Split 1985., 359.-371. Slično i Đorđe ZELMANOVIĆ, “Domobrani”, *Krležijana*, sv. 1, Zagreb 1993., 163.-164.

⁵⁸⁰ Usp. M. KRLEŽA, n. dj., 7.-9., 29.-33., 49.-50., 70., 86.-87., 98.-101., 118., 135., 140., 151., 223., 228., 231., 235.-236.

⁵⁸¹ Aviel ROSHWALD i Richard STITES, “Introduction”, *European Culture in the Great War. The Arts, Entertainment, and Propaganda, 1914–1918*. (ur. A. Roshwald i R. Stites), Cambridge 1999., 1.-7. – Posebno o kulturnom životu južnoslavenskih zemalja vidi u tom zborniku sažeti pregled Andrew WACHTEL, “Culture in the South Slavic lands, 1914–1918”, 193.-214.

⁵⁸² Za razliku od razmjerno površnih, publicističkih, djela pojedinaca veoma su uspjeli interdisciplinarni radovi cijelih skupina stručnjaka, već spomenuti *Encyklopädie Erster Weltkrieg* te *Encyclopédie de la Grande guerre*.

6.2.4. Četvrto pitanje – kako sve to izraziti?

Prethodna tri pitanja – može li se za rat nekoga okriviti, što su njegovi sudionici doživjeli, mislili i osjećali te kako je cjelina toga iskustva utjecala na njih, ali i više ili manje posredno na nas – susreću se u četvrtom pitanju, pitanju o tomu kako se sve to može izraziti. Ta riječ *izraz*, naravno, priručna je oznaka za cijeli niz nižih pojmova poput diskursa, medija, modusa, žanra, sižea, pojmova (bliskih, dakle, *obliku* ili *formi*) koji na različite načine sugeriraju i određenu povezanost s drugim dijelom te klasične dihotomije, naime sa – *sadržajem*.⁵⁸³ O tragičkom modusu pisao sam već u vezi s Fussellovim interpretacijama, o diskursu, mediju i žanru u poglavlju o autobiografiji, pri čem sam se – nimalo originalno – osvrnuo i na neodržive konzekvence do kojih može doći ako se izvedenice te “binarne opreke” shvate odviše doslovno.⁵⁸⁴ Isto tako, taj “plan izraza” imao sam na umu kada sam u prethodnom odjeljku govorio o pretenzijama enciklopedičke strukture, a za njim bi se – primjerice – moglo posegnuti i u razmatranju razina autobiografskoga “Ja”, napokon i Krležine odluke da umjesto u romanu ili poeziji I. svjetski rat obradi poglavito kroz novele i drame.

U krajnjoj crti, ako u “plan sadržaja” uključimo i ono što Žmegač naziva “iskustvenim repertoarom”, prema “planu izraza” moći ćemo – barem načelno – razlikovati ne samo pojedine književne rodove i vrste, nego i “fikcionalnu” od “nefikcionalne” književnosti, pa i od znanstvenih tekstova općenito. Najjednostavnije rečeno, ne može se izbjeći već naznačeni zaključak da svi oni na neki od dostupnih načina “govore” o I. svjetskom ratu, točnije o nekom njegovom segmentu, i da su stoga svi oni na neki način ograničeni, ili – kako to ljepše nazvah u jednom od prethodnih poglavlja – perspektivni. Naličje te perspektivnosti – u kojoj, dakle, razlika između “izraza” i “sadržaja” može postati nepronična (nije li odabir *izraza* kroz *pogled odozdo* isto što i odabir *sadržaja odozdo*, nisu li i Krležine *fikcionalne* novele *izraz* njegovih zbiljskih *doživljaja* po bolnicama, u vojarni i na bojištu?) – jest, naravno, da neke dijelove toga nepreglednoga “iskustvenoga repertoara” u jednih autora nalazimo, a u drugih ne, i da se (kao u slučaju Remarqueova romana i Jüngerovih sjećanja) niti za jednoga od njih ne može reći da krivotvori neku zbilju, tek da se s njima nije susreo, ili im pak nije pridao jednaku perceptivnu pozornost, odnosno etičku vrijednost.

Ne ulazeći u daljnje mogućnosti ili pak zamke u razlikovanju između “izraza” i “sadržaja”, zadržat ću se ipak na nekima od prijepornih značajka takvoga *autobiografskoga*

⁵⁸³ Usp. npr. M. SOLAR, *Teorija književnosti*, 43.-45.

⁵⁸⁴ *Isto*, 45.

izraza, a naročito na teškoćama koje se mogu javiti s njihovim prenošenjem u neki od *znanstvenih izraza*. Jednu od njih, opasnost da pojedinačno neosnovano postane opće, već sam opisao – kao što su Fussellova osobna gledišta bila izravno pretočena u njegovu veoma utjecajnu “znanstvenu” knjigu, tako je i Krležina umjetnička proza – u odsutnosti sustavnijih, “suhoparnih” istraživanja, i uz pogodovanje društveno-političkoga ozračja – ispunjavajući još 1918. nastalu prazninu preuzela gotovo sve nadležnosti historiografskoga diskursa. Međutim, ako ih uglavnom i možemo razlikovati, nije uvijek lako reći kako se to od osobnoga, individualnoga ili umjetničkoga primjereno može doći do metodološki održivoga *znanstvenoga izraza*.

Temeljni recept, nema sumnje, bio bi da se nijedan od tih pojedinačnih izraza ne smije zanemariti, odnosno da ih u obzir valja uzeti što više – teza o prelasku *kvantiteta* u *kvalitet* često se podcjenjivački tretira kao puka doskočica, no ako se bavimo iole empirijskom znanošću (u skladu s općim istraživačkim pravilima), logička nepotpunost indukcije ne bi nas trebala obeshrabriti da joj težimo, kao ni stalna svijest o ograničenosti pa i privremenosti postignutih zaključaka⁵⁸⁵ – na kraju krajeva, cilj nam je baratati ponajprije s jasno omeđenim tekstualnim korpusom, tek uzgredice s naznakama nekakvoga kulturalnoga ili društvenoga “totaliteta”. Uostalom, golema većina sudionika I. svjetskoga rata o svojim doživljajima nije ostavila ama baš nikakve osobne zapise, i ako to smetnemo s uma, na dobrom smo putu da počinimo neku od brojnih inačica *pozitivističke pogreške* o kojoj je britanski arheolog Anthony Snodgrass govorio upozoravajući na metodološke učinke veće zastupljenosti otpornih i lako uočljivih grnčarskih krhotina u odnosu na, primjerice, propadljivo drvo, o izvornoj nazočnosti kojega se redovito valja domišljati.⁵⁸⁶

Sljedeći korak tiče se granica spomenutoga jezičnoga sažimanja – kako prenijeti, kako znanstveno obraditi ono što u dostupnom autobiografskom korpusu piše, a da u tom procesu daljnje neizbježne homogenizacije tekstova koji su i sami već “destilat” izvorišne, heterogene zbilje, neke od ključnih stvari ne ispadnu ili ne promijene svoj smisao, kao što su i u interpretacijama Krležinih tekstova slojeviti domobrani postali hipostazirani “kolektivni junak”. Slično pitanje, sjetimo se, postavljalo se i o tomu kako autobiografski tekst može izraziti stvarni, pojedinačni život – nije li to pretjerana redukcija ili čak puka konstrukcija? I

⁵⁸⁵ Slično Z. JANEKOVIĆ RÔMER, “Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni”, 213.-214.

⁵⁸⁶ “When we have a great number of sources, that does not mean that an event was significant. Nor does a small number of sources mean that nothing happened. We have no written sources about the Claudian army reforms, but they were important [...] scholars have implicitly assumed that the sources we have, refer to the most significant events in the past. [...] What scholars did wrong, is that they forgot that there are many historical facts for which we have no evidence. Instead they focused on the facts for which positive evidence exists”. Jona LENDERING, “The Positivist Fallacy”, *Livius*, <http://www.livius.org/th/theory/theory-positivist.html> (pristup 6. travnja 2011.)

ovdje je odgovor sličan – kao što svaki autobiografski iskaz nije ni više niti manje od svojevrsnoga *reziduuma* (ostatka) ishodišne osobe (subjekta), tako se i ovaj rad u krajnjoj crti može svesti na pokušaj da se individualno dugotrajno iščitavanje toga razmjerno opsežnoga no još uvijek pretežno nepoznatoga korpusa nadomjesti izdvajanjem određenih referentnih naglasaka, ujedno i njihovom komparacijom s onim što možemo doznati iz drugih izvora. Kako sam nastojao pokazati izlažući Jenkinsove i Compagnonove teze, izbor znanstvenika (a i ljudskih bića uopće), naime, nije između *sve* i *nešto*, već između *nešto* i *ništa*! U skladu s tim, opasnost nije samo u tomu da se to *nešto* pesimistički svede na *ništa* (krajnji spoznajni skeptici), nego i da se to *nešto* neosnovano promakne u *sve* (krajnji spoznajni optimisti).

Što pak sve to – *kvantitet, kvalitet, sažimanje, reziduuum i komparacija* – u praksi može značiti, lijepo se može vidjeti iz pregleda Wintera i Prosta. Poput hrvatskoga odnosno jugoslavenskoga, i francusko je nakladništvo 1920-ih i prve polovice 1930-ih bilo preplavljeno autobiografskim prikazima nižih časnika i vojnika, sudionika sukoba 1914–1918. Za te se prikaze, tadašnja francuska profesionalna historiografija, međutim, nije gotovo nimalo zanimala – s Renouvinovim pomanjkanjem interesa već smo se susreli. Nastojeći da se takva povjesnica “lišena pravoga značenja života i smrti” (dakle, onoga čime se tradicionalno bavila umjetnost a ne znanost) dopuni strašnim doživljajima sudionika dugotrajnoga rovovskoga rata kao historijskoga novuma, u međuratnom razdoblju ostvareno je ipak nekoliko ilustrativnih pothvata.

Prije svih, književni povjesničar i prevoditelj Jean Norton Cru pedantno je – provjeravajući njihovu vjerodostojnost uspoređivanjem sa službenim izvorima – obradio tristotinjak knjiga ratnih romana, sjećanja i tiskane korespondencije, povjesničar Jules Isaac u srednjoškolski je udžbenik uvrstio sjećanja nekoliko običnih vojnika, novinar i publicist Jacques Péricard svoju je povijest teških borbi za Verdun utemeljio na čak 6000 odgovora što ih je prikupio pomoću novinskih oglasa, a srednjoškolski profesor André Ducasse sastavio antologiju književnih ratnih svjedočanstava.⁵⁸⁷ Ipak, pod Renouvinovim utjecajem, ali i zbog spomenute nezainteresiranosti povjesničara oko časopisa *Annales*, i za navedena se djela držalo da su zanimljiva ponajprije psiholozima i književnim povjesničarima⁵⁸⁸ – sve do reportažno strukturirane knjige Ducassea te njegovih “šulkolega” Jacquesa Meyera i Gabriela Perreuxa *Život i smrt Francuza 1914.–1918.* (1959.), nakon koje se uporaba autobiografija “običnih ljudi” uvriježila kao legitimno sredstvo, pa je – dodajem već spomenutim radovima

⁵⁸⁷ J. WINTER i A. PROST, *The Great War in History*, 13.-15., 82.-87., 107.

⁵⁸⁸ “For historians like Renouvin, soldier’s narratives were related to history in the same improbable way that café music was related to that of concert halls.” *Isto*, 87.

– američki književni povjesničar George Panichas zajedno objavio svjedočenja veterana više zaraćenih strana (1968.), francuski povjesničar Rémi Cazals nepoznati ratni dnevnik pacifistički nastrojenoga bačvara Louisa Barthasa (1978.),⁵⁸⁹ a spomenuti Smith teorijski potkovanu krunsku sintezu o svjedočanstvima francuskih vojnika (2007.).⁵⁹⁰

Dakle, lako je nakon svega zaključiti, u mnogima od dosad prikazanih suvremenih povijesnih pristupa autobiografski su izvori nezaobilazni, pa i nezamjenjivi, jer službeni izvještaji i dokumenti o mnogim ratnim aspektima jednostavno šute, ili pak ne donose potpune i vjerodostojne podatke.⁵⁹¹ Ipak, za drastične metodološke mijene u pristupu autobiografijama od Nortona Crua do Leonarda Smitha, međutim, izdvojiti je još nešto prostora.

Naime, općeniti pomak od shvaćanja autobiografija kao jednostavno istinitih ili lažnih priča prema suptilnijem gledištu, za koje su – ne nužno usuprot njihove referentne vrijednosti – bitni i općenite konvencije ili pravila samopredstavljanja u danoj sredini, a o kojemu su govorili Zlatar, Anderson, Sidonie Smith, Watson i Burke, zamjetan je i u proučavanju I. svjetskoga rata. Objavivši 1929. svoj oveći pregled *Témoins (Svjedočanstva)*, u kojemu je naglasak bio upravo na *ratnoj svagdašnjici*,⁵⁹² Norton Cru nije nastojao provjeriti samo zbiljnost i ratni put osoba koje su bile naznačene kao autori, već i empirijsku utemeljenost njihovih pojedinačnih iskaza, uključujući i tvrdnje poput onih o “brdima leševa” i “rijekama krvi”, za koje je naposljetku ustanovio da su nemoguće.⁵⁹³ Sjetimo se, takav način uvelike odgovara onomu Diltheyja i Mischa, koji su autobiografije doživljavali kao izvještaj kojega se *autentičnost* – unatoč svim teškoćama – može ustanoviti usporedbom s drugim, posebice dokumentarnim izvorima, ujedno i uvriježenom sudbenom modelu *svjedočanstva*, razumljenom u sklopu spomenutoga postupka *ocjene vjerodostojnosti iskaza svjedoka*.⁵⁹⁴

Iako se i dalje divi Cruovu pothvatu, Smith drži da je takva “empirijska ocjena” autobiografske vjerodostojnosti promašena u najmanje tri bitna pogleda. Kao prvo – a s tim smo se problemom susreli već u odjeljku o činjenicama i interpretaciji, odnosno “certizmu” i “objektivnosti” – Cru je uporno vjerovao da se u gotovo svakom slučaju može sa sigurnošću

⁵⁸⁹ *Isto*, 88.-89., 99., 177.

⁵⁹⁰ L. V. SMITH, *The Embattled Self: French Soldier's Testimony of the Great War*, Ithaca–London 2007.

⁵⁹¹ Za kratku elaboraciju usp. još npr. Z. JANEKOVIĆ RÖMER, “Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni”, 214.-215., a za nešto dulju (sa spomenom Jüngerovih i Orwellovih ratnih sjećanja) npr. James WILKINSON, “Izbor fikcija: povjesničari, sjećanja i dokazi”, *Gordogan*, 18/19/1997.-1998., br. 43-44, 95.-112.

⁵⁹² “On the contrary, he puts the emphasis on soldier's hardships, and the misery of their material existence, and the harshness of a ravaged battlefield, on its stinking pestilential smells, on the haunting calls of distress and cries of agony, on the soldiers's minds, their fear and their courage, their solidarity and their individualism, their obedience and their revolt.” J. WINTER i A. PROST, n. dj., 87.

⁵⁹³ L. V. SMITH, *The Embattled Self*, IX., 8.

⁵⁹⁴ *Isto*, 14.

odrediti što se, recimo, u rovovima zbilo ili nije zbilo,⁵⁹⁵ a to jednostavno ne stoji. Kao drugo, jezik svjedočanstava ne iscrpljuje se u doslovnom opisu opipljive stvarnosti – “brda leševa” i “rijeke krvi” nisu mjerljivi u metrima ili hektolitrima, već prerađeni (figurativni ili čak umjetnički) *izraz* dojma susreta s nekim neodređenim, za autora očito veoma začudnim brojem mrtvih ili ranjenih. Kao treće, dakle, budući da nisu i ne mogu biti zrcalni odraz vanjskoga svijeta, svjedočanstva su i rezultat unutarnjega napora u izgradnji koherentne, priopćive *pripovijesti* o doživljenom, zbog čega se njihova “istinitost” ne može mjeriti uobičajenim mjerilima – prema naoko paradoksalnim riječima vijetnamskoga veterana, pisca Tima O’Briena, “In any war story, but especially a true one, it’s difficult to separate what happened from what seemed to happen. What seemed to happen becomes it’s own happening and has to be told that way.”⁵⁹⁶

Iako u dekonstrukciji autobiografije ne ide tako daleko kao Velčić, i Smith zauzima stajalište kako pripovijest (*narrative*) i pripovjedač (*narrator*) na neki način stvaraju jedan drugoga: “Firsthand testimonies share a common goal of constructing the ‘embattled self’, an identity as well as a text.”⁵⁹⁷ U tekućoj raspravi o tomu postoji li neko “iskustvo” neovisno o “identitetu” kojega samo konstituira – sjetimo se još njegova pozivanja na Joan Scott – Smith se, dakle, priklanja onima koji odbijajući jednostavnu definiciju “iskustva” kao nečega “što se dogodilo” upozoravaju da se to “iskustvo” uobličava pripovjednim postupcima (Hayden White i ovdje je jedan od oslonaca): “In this book, I reflect on how experience became structured through narrative practices [...] In terms of simple cognition, experience can achieve some sort of coherence only through recollection.”⁵⁹⁸ Pritom je, naravno, nezaobilazna fiksacijska, kako i Smith kaže, uloga jezika, uloga koja se ne bi naročito iskazala kada bi – poput Žmegačeva *Sekundenstila* – “iskustvo” izražavala kao niz nepovezanih “sada”.⁵⁹⁹

Premda se mjestimice može dobiti takav dojam, za razliku od konzekvenci Jenkinsovih teza, ovdje, međutim, nemamo posla sa spoznajnim relativizmom – “by no means do historians need to read all accounts as in some equivalent sense true”⁶⁰⁰ – već s intelektualnim naporom da se usuprot Cruovim ili Fussellovim lakim metanarativnim

⁵⁹⁵ “He not only established a matrix of good and bad testimony, according to his own experience [podcrtao F. H.], but also provided many citations of passages he thought the most revealing of the war the soldiers endured [...] He offered no concessions to those he considered excessive, as well as to those he considered pacifist or nationalist.” J. WINTER i A. PROST, n. dj., 87.

⁵⁹⁶ L. V. SMITH, *The Embattled Self*, 14.

⁵⁹⁷ *Isto*, 8.

⁵⁹⁸ *Isto*, 13.

⁵⁹⁹ *Isto*, 15.

⁶⁰⁰ *Isto*, 14.

odgovorima na teška pitanja pokušava doskočiti svoj šarolikosti pogleda na ratnu zbilju i njezine obrade: “This book explores means of transition between ‘what happened’ on the battlefield and ‘experience’ as rendered in published texts [...] All the texts considered here, independent of genre, claimed some form of truthfulness and testified to *something*. This book is about figuring out what that something is [...] This book assumes that in the end, the search for juridical truth in Great War testimony breaks down – not because of deception or a lack of sincerity on the part of the witness, but because true testimony meant so many different things to different people.”⁶⁰¹ Štoviše, razlika između tih “istina”, nastavlja Smith, može se uočiti i među raznim životnim fazama, odnosno prigodama u kojima se pripovijeda: “Rather, stories are as diverse and changeable as the individuals who tell them. A given individual, such as Blaise Cendrars,⁶⁰² can also tell any number of seemingly contradictory stories.”⁶⁰³

U skladu s takvim metodološkim naglaskom na pripovjednim postupcima, Smith pod pojam *svjedočanstva* ne podvodi samo nefikcionalne žanrove, već i romane te novele,⁶⁰⁴ pri čem nema namjeru zahvatiti sve takve tekstove, niti kvantitativno ih vrednovati – Cruovih tristotinjak polaznih knjiga danas su tek oko trećine detektiranoga francuskoga korpusa, kojega je za razliku od hrvatskih četrdesetak naslova već zbog opsega praktički nemoguće induktivno obraditi.⁶⁰⁵

Nema sumnje, izložene Smithove teze za ovaj su rad veoma poticajne, većim dijelom i prihvatljive,⁶⁰⁶ i na njih ću još upućivati u poglavljima o korpusu. Ipak, i u njegovu djelu ima nekih nejasnoća, a u pojedinim sastavnicima i razlika spram mojega pristupa. Prije svega, s obzirom na sve što u drugom poglavlju stoji o odnosu književnosti i zbilje, jasno je da se koristiti kao povijesni izvor pa i u – nekom širem smislu – nazvati *svjedočanstvom* može i, primjerice, ratni roman, odnosno tekst nekoga drugoga fikcionalnoga žanra. Međutim, zbog svega onoga što sam o autobiografiji iznio u trećem poglavlju, držim da je načelno razlikovanje nefikcionalnih žanrova i dalje održivo, i da oni ipak na jedan obvezatiji, da ne

⁶⁰¹ *Isto*, 13.-14.

⁶⁰² Blaise Cendrars (1887–1961.), francuski književnik švicarskoga podrijetla, za I. svjetskoga rata kao član Legije stranaca izgubio desnu ruku.

⁶⁰³ L. V. SMITH, n. dj., 11.

⁶⁰⁴ *Isto*, 1.

⁶⁰⁵ Već i najgrublja usporedba, između današnjih 70 milijuna Francuza, i oko 6 milijuna stanovnika hrvatskoga korpusnoga teritorija (70:6=12:1), govori o nejednakoj zastupljenosti publiciranih autobiografskih tretmana I. svjetskoga rata (900:40=22:1).

⁶⁰⁶ U dostupnim mi bazama naišao sam isključivo na pohvalne prikaze: Eugenia KIESLING, “The Embattled Self. French Soldier’s Testimony of the Great War”, *The Journal of Military History*, 72/2008., br. 3, 967.-968.; Stephanie L. MCKINNEY, “Leonard V. Smith: The Embattled Self. French Soldier’s Testimony of the Great War”, *History Teacher*, 41/2008., br. 3, 415.-416.; Michael S. NEIBERG, “Leonard V. Smith: The Embattled Self. French Soldier’s Testimony of the Great War”, *American Historical Review*, 114/2009., br. 2, 494.; William PHILPOTT, “The Embattled Self. French Soldier’s Testimony of the Great War. By Leonard V. Smith”, *War in History*, 16/2009., br. 4, 529.-531.

kažem izravniji način – koji u stvari, jedini i odgovara izvornom značenju riječi – konzumirajući spomenuto “pravo na istinu” referiraju na neki izvanjezični, izvantekstualni vid zbilje.

O načinu pak na koji jezik i pripovjedni postupci uvelike strukturiraju naše poimanje te zbilje govorio sam u prvom poglavlju, i u tom se pogledu sa Smithom mogu složiti, pod uvjetom da se oni ne shvate kao nešto suprotstavljeno “iskustvu”, kao neki mit, jezična ili književna “fikcija” ontološki oprečna nedostižnoj i nespoznatljivoj “zbilji” u smislu one stare “stvari o sebi”. Nasuprot tomu, priklanam se stajalištu kako kategorije poput *prije* i *poslije*, odnosno *zapleta*, *vrhunca* i *raspleta*, a i one više razine, poput *tragičkoga* ili *komičkoga modusa*, nisu samo sastavnice neke tobože potpuno izmišljene, *izmaštane* “umjetnosti riječi” (na koju su neki, barem se tako percipira, pokušali svesti i historiografiju), nego i orijentiri običnoga, svagdašnjega ljudskoga snalaženja u svijetu.⁶⁰⁷

S druge strane, budući da – kako sam nastojao pokazati – *narativnost* nekoga iskustva nije nužno protivna njegovoj *objektivnosti*,⁶⁰⁸ posebno ako posegnemo za novijim koncepcijama *znanja*, koje dakle čak i mimo biografskoga obrata uvažavaju modelsku perspektivnost – sam Smith u to se ne upušta – ostaje nam mogućnost ponešto revidirati spomenuti *sudbeni model*, revidirati kako bi njegove temeljne značajke ostale očuvane, barem u jednoj *mekšoj* inačici. Naime, ako je jedan od problema izvornoga modela bila pretjerana homogenizacija pojedinačnih *izraza*, ne čini mi se nemoguće više pozornosti posvetiti očuvanju njihove idiografske supstance, naravno uz analizu realnih podudarnosti – otprilike na način na koji su današnji precizni zemljovidni nastali evolucijom onih grubih iz XVI. st.⁶⁰⁹

Isto tako, zaslužena pozornost što se nakon lingvističkoga obrata posvećuje jeziku i pripovijedanju ne priječi nas, nego dapače osposobljava da taj *kôd* pokušamo probiti (nasuprot tomu, Smith se ponajprije zanima samim *kôdom*, što je također sasvim legitimno), pitajući se, primjerice, i zašto je većina autora – poput onih što su preživjeli logore smrti – odabrala baš tragički modus? Uostalom, nekima je već u vrijeme objave Cruova djela bilo jasno da “brda

⁶⁰⁷ “Konačno, osnovno je teorijsko pitanje u području pripovijesti sljedeće – je li pripovijest temeljni oblik znanja (daje nam znanje o svijetu kroz tumačenje svijeta), ili je ona retorička struktura koja izobličuje koliko i otkriva. Je li pripovijest izvor znanja ili obmane?” J. CULLER, n. dj., 108.

⁶⁰⁸ “Pripovjedne su strukture sveprožimne – Frank Kermode primjećuje da čak i onda, kada kažemo kako sat otkucava ‘tik-tak’, pridajemo zvuku fikcionalnu strukturu razlikujući dva fizički istovjetna zvuka, pretvorivši *tik* u početak i *tak* u svršetak. ‘Satni *tik-tak* vidim kao model onoga što zovemo zapletom, ustrojem koji humanizira vrijeme dajući mu oblik’.” *Isto*, 98.

⁶⁰⁹ “Finally, eye-witnesses speak in many different voices. Perhaps it would be useful to revise the presuppositions on which the whole history of the war experience rests. Certainly, all front soldiers were marked by an intense and deep experience, but not all in the same way. We need to find commonalities which unite the soldiers, but it is dangerous not to take into account individual differences and the individual trajectories.” J. WINTER i A. PROST, n. dj., 106.

leševa” nisu mišljena doslovno, i da su mnoge rečenice u objavljenim svjedočanstvima “istine” na neki drugi način,⁶¹⁰ a kada se već poseže za usporedbama sa sudskim procesom potrebno je reći i da se u samom pravosuđu (o psihologiji je već bilo riječi) nerijetko nastoji “objektivno” rekonstruirati unutarnji, “subjektivni” svijet pojedinca, njegova svijest, osjećaji i motivacija – stara latinska izreka *testis unus, testis nullus*,⁶¹¹ koja bi mogla sugerirati da se “empiričnost” opažljivih zbivanja mjeri brojem svjedoka kao takvim u tom pogledu nije od apsolutne važnosti, bitnija je *uvjerljivost* iskaza za suce, koja često može počivati i na drugim osnovicama, razvoj kojih se k tomu odvijao analogno mijenama u pristupu autobiografiji.⁶¹² Napokon – i tu je vjerojatno najveća razlika između mene i Smitha – nasuprot njegovu odustanku od što širega zahvata,⁶¹³ meni se čini da je uza svo uvažavanje izloženih načela na hrvatskom korpusu prethodno potrebno obaviti i Cruov dio posla, točnije otkriti, opisati i koliko-toliko usustaviti što veći broj tekstova, odnosno tematskih krugova.

S obzirom pak na to da ih je tek omanji dio poznat današnjem čitatelju, i pretežno teško dostupan, a da je u interpretaciji potrebno pripaziti na mnoge jezične nijanse, zaključio sam i da pritom ne bi bilo uputno suzdržavati se od opsežnoga prenošenja, ma koliko ono inače bilo nepoželjno.

Ta Smithova usredotočenost na pripovjedni postupak, zbog koje se čitajući njegovu knjigu mjestimice dobiva dojam da u nagoviještenom “figuring out what that something is” ne ide onoliko daleko (ili duboko) koliko bi se zadržavajući analitički dosljednost moglo, zanimljivu je usporednicu dobila u također recentnom djelu mlađega mađarskoga

⁶¹⁰ “The accounts of such intense individual and collective experience can never be understood as matters of fact; they need literary elaboration in order to reach their aim [podcrtao F. H.]; to move the reader, to make it possible for us to hear his or her voice. This is a point Norton Cru never understood, as many writers noted critically after the publication of his book in 1929 [...] The intimate history of the soldiers of the Great War (or any war) cannot escape for long the epistemological reflections on the way in which eye-witness testimony itself was produced; only after such a set of reflections can such text be used as evidence [podcrtao F. H.] in an historical narrative or account.” J. WINTER i A. PROST, n. dj., 106.

⁶¹¹ “Testis unus, testis nullus”, *Pravni leksikon*, Zagreb 2007., 1609.

⁶¹² Usp. npr.: “Vidimo, prema tome, da su već prije bili poznati razlozi koji govore za to da bi neka osoba kao svjedok mogla svjesno lažno iskazivati [...] Nije, međutim, još u dovoljnoj mjeri bila poznata okolnost da svjedok, koji inače ima normalne prirodne mogućnosti svjedočenja i koji želi reći istinu, može, iz različitih razloga, dati objektivno lažan iskaz [...] Općenito uzevši, može se reći da rezultati istraživanja ljudske sposobnosti za svjedočenje i svega onog što je sa svjedočenjem u vezi nisu do sada značajnije utjecali na praksu kaznenog procesa u modernim državama [...] Mora se, po našem mišljenju, prije svega priznati da dosadašnja ‘empirijska’ ocjena iskaza svjedoka nije na visini suvremene znanosti [...] Praktična pouka rezultata tih [psihologijsko-psihijatrijskih] istraživanja nije u tome da je iskaz svjedoka a priori nesigurno dokazno sredstvo koje treba izbjegavati, nego u tome da je empirijska ocjena svjedočkog iskaza kao dokaza u kaznenom postupku od strane [u tim strukama neškolovanoga] suca nešto posve nesigurno i opasno.” Vladimir BAYER, *Kazneno procesno pravo – odabrana poglavlja*, sv. 1 (prir. Davor Krapac), Zagreb 1995., 316., 319.-320.

⁶¹³ “I have made no attempt here to study this body of work ‘scientifically’, in the sense of obtaining ‘representative’ sample or of making quantitative statements that pertain to all texts. I chose specific texts simply because they seemed to have something to contribute to the issues at hand of narrative and narrative strategies.” L. V. SMITH, n. dj., 18.

povjesničara Gergelyja Romsicsa.⁶¹⁴ Za razliku od Smitha, istodobno sklonoga *pogledu odozdo*, ali i selektivnom zahvatu, Romsics je težeći što široj reprezentativnosti za svoj polazni korpus uzeo stotinjak memoara austro-ugarskih istaknutih političara, visokih časnika i novinskih urednika nastalih 1919–1945. – svjesno su ispušteni autobiografi poput seoskih učitelja, lokalnih dopisnika i policijskih službenika, budući da ih je zanimala ponajprije neposredna okolina, ali i oni “nedualističkih” naroda, koji se, kako kaže, ne mogu označiti kao ratni *gubitnici*.⁶¹⁵

Takvo razgraničenje uvjetovano je upravo autorovom odlukom da se usredotoči na predodžbe bivše elite o uzrocima propasti Monarhije, predodžbe koje će u knjizi – služeći se, među ostalim, terminologijom iz već spomenute domene proučavanja “kolektivnoga pamćenja” – trojno razvrstati na Lyotardove *velike pripovijesti* (*master narratives*) carskoga ili staroautrijskoga, mađarskoga te austro-njemačkoga ili novoautrijskoga predznaka.⁶¹⁶ Više od Romsicsevih zaključaka, međutim, za ovaj su rad, kao i u Smithovu slučaju, bitne neke njegove metodološke napomene. Zanimajući se, dakle, kompleksnim odnosom jezika, pripovijesti (*narrative*) i kolektivnoga pamćenja, i on će se naći u položaju koji jednostavno nameće sklisko posezanje za razmjerno neovisnim intelektualno-cirkuskim piramidama: “The tools of traditional historiography are insufficient for introducing and analyzing the above. The process must be open toward the social sciences regardless of the hazards this might entail. But then, is it justified to use literary, sociological, socio-psychological and anthropological theories? Do crossovers into the social sciences yield an unscientific, at worst, dilettantish product? Regardless from which scientific discipline my work is examined, it may appear that my conclusions are unfounded because the discussion and the models lack the cohesive and contextualizing discourse of the given discipline and because I lack the expert knowledge that comes only from a lifetime of deep devotion to the field.”⁶¹⁷

Kao svojevrsan odgovor na tu dvojbu, Romsics izražava svoju sumnjičavost prema onomu što će sam nazvati tradicionalnim historijskim razumijevanjem (*verstehen*)⁶¹⁸ – umjesto da piše o “zbilji” (*reality*), on raščlanjuje fiktionalne predodžbe o njoj (*fictional representations of reality*),⁶¹⁹ njega ne zanima veća ili manja “istinitost” (*truth content*) pojedinih memoara, nego njihova društveno uvjetovana “fiktionalnost” (*socially conditioned*

⁶¹⁴ Gergely ROMSICS, *Myth and Remembrance. The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite*. Boulder–Wayne–Budapest 2006.

⁶¹⁵ *Isto*, 1.-3.

⁶¹⁶ *Isto*, 167.

⁶¹⁷ *Isto*, viii.

⁶¹⁸ Vidi bilješku 215.

⁶¹⁹ G. ROMSICS, n. dj., viii.

fictions),⁶²⁰ naročito s obzirom na proučavanje mentaliteta (*study of mentalities*), odnosno ideoloških i vrijednosnih obrazaca (*ideological and value canons*).⁶²¹ Međutim, premda ih označuje kao fikcije, memoarski tekstovi niti za njega nisu autoreferentne tvorbe, nego označitelji (*signifiers*) povijesnih struktura (*historic structures*), pa onaj tko ih proučava mora se baviti “as much with textual structures as with the aspects of society and mentality that condition, and at the same time are conditioned by, these texts.”⁶²²

Uza sve pohvale, takav pristup obrađenim memoarima kao “fikcionalnim tekstovima” odnosno “fikcionalnim predodžbama o zbilji”, u kojemu su konkretne osobe i njihova specifična djelatnost (*agency*) stavljeni na stranu,⁶²³ zbog svoje je spoznajno-metodološke lagodnosti izazvao i nezadovoljstvo nekih prikazivača.⁶²⁴ Nadalje, za razliku od Smithova pojma “pripovjednoga postupka”, Romsicsevu “fikcionalizaciju”, koje se značenje ionako potanje ne elaborira – kao ni ono “označitelja povijesnih struktura” – nešto je teže smisleno nadovezati na prethodnu literaturu. Primjerice, ako pretpostavimo da “fikcija” za Romsicsa također znači nešto što nije ni istina niti laž, slijedi li iz toga da se – idealtipski gledano – promatrani memoari uzimaju kao “potpuno” fikcionalna djela (u stvari, što bi to značilo?), ili samo kao načelno nefikcionalna djela s određenim “fikcionalnim” slojem (što je već prihvatljivije)? U vezi s tim, sjetimo se, i na Jenkinsove sam teze o povjesničarima kao piscima fikcije pokušao ponuditi odgovor kako taj neosporni “fikcionalni” (narativni, svjetonazorski, ideološki...) element ne mora nepopravljivo kontaminirati spoznajnu vrijednost cijeloga historiografskoga teksta, a da na referentni “iskustveni repertoar” i “stvarnosni leksik” počesto nailazimo i u punokrvnoj književnosti.

Napokon, ne ulazeći u općenito neospornu korisnost Romsicseve sistematizacije, mora se – kao i u Dukićevoj kritici dosadašnje imagologije⁶²⁵ – primijetiti da nije sasvim jasno zašto bi proučavanje “fikcionalnih predodžbi” o nekoj “zbilji” u metodološkom pogledu bilo bitno manje suspektno od “izravnoga” proučavanja same te “zbilje”, posebice ako se prihvati ono što sam u prvom poglavlju natuknuo o izostanku ontološkoga jaza između pojedinih vidova zbilje – u tom pogledu, dapače, mogla bi se uvesti i obratna teza, pa ustvrditi kako

⁶²⁰ *Isto*, 142.

⁶²¹ *Isto*, 167.

⁶²² *Isto*, ix.

⁶²³ Iako nasuprot pojmu *verstehen* sam Romsics ne poseže za pojmom *erklären*, za implicitne sličnosti vidi bilješku 215.

⁶²⁴ “While Romsics’s book is adequate as far as it goes, it surely does not go far enough.” Laurence COLE, “Gergely Romsics: Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite”, *American Historical Review*, 112/2007., br. 5, 1636.-1637. Slično i Cynthia PACES, “Romsics, Gergely. Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite”, *Austrian History Yearbook*, 39/2008., 217.-218.

⁶²⁵ Vidi bilješku 191.

Romsics u okviru svojega navodno *erklären*-pristupa jednu od prikrivenih inačica toga sumnjivoga mu *verstehena* prešutno primjenjuje na još složenije “povijesne strukture” poput mentaliteta, pri čem mu se mjestimice događa da – kao i u raščlanjenom slučaju ideološkoga “Ja” – nepoznato pokušava objasniti vrteći se u krugu ili pak pomoću još manje poznatoga.⁶²⁶ Kolektivno pamćenje, nema sumnje, uporabiva je analitička kategorija, no memoarski tekstovi njegov su dio, tek iznimno posljedica, na isti način na koji grupa ili grupne norme ne postoje bez pojedinaca, iako neki pojedinci mogu biti njihov “proizvod” – navedene pojmove, poput *iskustva* i *pripovjednih postupaka*, *izraza* i *sadržaja* valja tretirati kao strane istoga novčića ili čak prizme, dakle kao načelno ravnopravne, isprepletene a ne hijerarhijski ili čak monokauzalno ustrojene *znanstvene perspektive*.⁶²⁷

Teorijsko-metodološki dio ovoga rada stoga bih završio zaključkom kako je u pristupu ratnim autobiografijama nužno imati na umu nekoliko donedavno odvojenih nizova znanstvenih i općenito intelektualnih dosega. Nijedan od njih, međutim – bio on najnoviji ili nešto stariji – ne treba uzeti kao potpuno imun na svakojake nedoumice, ali niti kao potpuno neplodan, o čemu – vidjeli smo – svjedoči i to da se neka pitanja pojavljuju tek kada pomislimo da smo došli do određenih odgovora. U tom pothvatu gotovoga recepta, naravno, nema, eventualno tek načelnoga upozorenja da se poštujući opća istraživačka pravila ionako kompleksnom specijalističkom *metajeziku* ne dopusti prelazak u aberantni *metafunktionalni skok*. Između te Scile i Haribde, točnije pretjeranoga pojednostavljenja i prividno sistematičnoga kategorijalnoga podvajanja, između okoštalih podjela na *razumijevanje* i *objašnjenje*, odvijala se i ponuđena rasprava o odnosu između povijesti i historije, jezika i svijeta, činjenica i interpretacije, književnosti i zbilje, rata i mira, pojedinca i društva, napokon kulture i politike, izraza i sadržaja. Približivši se tako poslovičnim cirkuskim piramidama, primijetili smo da umjesto jednoga patuljka gdjegdje stoji više njih (i obratno), ali i da se određena razina suradnje može postići, barem na neko vrijeme. Nasuprot nekim

⁶²⁶ “These texts were shown to be governed by the elements of collective memory which conditioned the outlook, political and sociological, of the individual authors. As a result, these memoirs were analyzed not as products of individuals but as collective social texts, united in the process of analysis [...] if it can be shown that the tools of fiction condition narration, and that these tools are used by the authors in accordance with group norms and expectation, we can account for the final products, the texts of the memoirs in a way that explains more than simply treating them as products of individual memory [sve podcrtao F. H.]. In other terms, what follows is a formal, rather than content-based investigation of texts, aimed at discovering the instruments of rhetoric used in narrating the past.” G. ROMSICS, n. dj., 140.-141.

⁶²⁷ “We cannot sidestep the attempts of agents to ascribe meaning to their actions. In speaking of actions we have to take seriously the commonsensical and folk-psychological interpretations of those involved in actions. This does not, however, commit us to accept that the agent’s interpretation of the action has a privileged authoritativeness. Both neither has ours. It is in the careful and sensitive confrontation between the various ways of ascribing meanings that two things happen: (a) the manifestations of human life take shape, and (b) interpretative understanding (*verstehen*) [istaknuto u izvorniku – F. H.] becomes possible.” J. BRANSEN, n. dj., 16169.

skepticima, nakon poduljega uspona, ustanovili smo također da zasad nema dokaza kako je cijeli strujni krug izgubio napajanje, već da po svem sudeći imamo posla samo s običnim pregorjelim reflektorom. Nakon što smo ga, eto, odvili, ostaje nam još vidjeti hoće li zamjenski pristajati.

7. OPĆE ZNAČAJKE HRVATSKOGA AUTOBIOGRAFSKOGA KORPUSA

7.1. Prethodne napomene

U prvom dijelu rada nastojao sam, dakle, kontekstualizirati svoj pristup hrvatskoj ratnoj autobiografiji unutar više znanstvenih, istraživačkih, metodoloških pa i teorijskih tijekova. Među ostalim, vidjeli smo, autobiografija je podjednako predmet interesa i historiografije i proučavanja književnosti – u prvom slučaju uglavnom s naglaskom na njezinu referentnost, u drugom pak na tekstualnost. Budući da se ta razlika nerijetko tumači kao posljedica dvojnih opreka između, primjerice, izraza i sadržaja, fikcionalnoga i nefikcionalnoga te juridičkoga i umjetničkoga teksta, držao sam nužnim ispitati mogućnost njihova dosljednoga razgraničenja, a naročito prihvatljivost pojedinih ponuđenih koncepcija.

Krenuvši od krajnjega predstavnika postmodernističke teze o literarnosti same historiografije (Jenkins), koju se tradicionalno shvaćalo kao *par excellence* nefikcionalni žanr, razmotrio sam i primjedbe jednoga “razočaranoga” teoretičara (Compagnon), čiji su nas pogledi na ulogu mimeze i autora odveli u suprotnom smjeru, onomu prema (potencijalnoj) historiografičnosti same književnosti, odnosno, drukčije rečeno, prema nefikcionalnoj sastavnici fikcije.

S obzirom pak na različite interpretacije tzv. lingvističkoga obrata – jezik je, kako reko, medij obje te vrste izraza – te na njihove konzekvence za svako od mogućih određenja autobiografije, u tom sklopu valjalo je dotaknuti općefilozofske pojmove poput istine, zbilje, značenja i vrijednosti, kao i njihove užestrukovne implikacije za pojmove poput činjenice, interpretacije, perspektive i subjekta, a za cijelu su raspravu bile bitne i razlike u (percipiranom) funkcioniranju egzaktnih te društvenih i humanističkih znanosti, u kojima, čini se, idiografski (biografski) pristup ponovo dobiva na vrijednosti.

Budući da dostupna mi literatura autobiografiju, odnosno ponajprije autobiografiju u užem smislu, pretežno promatra kroz tekstološku prizmu, u njoj izložene analitičke kategorije u sljedećem sam poglavlju pokušao ponešto proširiti kontekstualno-kulturološki znatno relevantnijom shemom, izvorno izrađenom za jedan drugi nefikcionalni žanr, putopis.

Nakon toga, ponovo promijenivši fokus, u završnim poglavljima prvoga dijela bavio sam se mijenama u pristupu vojnoj povijesti i I. svjetskom ratu, kako u Hrvatskoj, tako i u susjedstvu i u daljem inozemstvu. Kako smo vidjeli, uz načelnu profesionalizaciju, depolitizaciju i dezideologizaciju, u tom je području – inače, u nas prilično zanemarenom –

sve zamjetnije prožimanje s metodološki šarolikim smjerovima socijalne i kulturalne povijesti, u kojima također nailazimo na povećano zanimanje za autobiografiju, u znatnoj mjeri povezano s odjecima spomenutih teorijskih rasprava o zbilji, istini i subjektu.

Nasuprot tomu, drugi dio disertacije zamišljen je kao rad na korpusu odabranih hrvatskih autobiografskih tekstova. Nakon prethodnoga pokušaja da se – u mjeri u kojoj je to uopće moguće – raščiste temeljni pojmovi te ocrtaju relevantni, uvelike zasebni znanstveno-istraživački nizovi, ovdje bi se na postavljena istraživačka pitanja trebao dati i koliko-toliko zakružen odgovor.

Prije svega, u sljedećim odjeljcima iznijet ću kriterije kojima sam se sastavljajući predmetni korpus nastojao voditi, potom ocrtati njegov kronološki raspored i žanrovsku pripadnost te društvenu stratificiranost autora.

Na taj način odmah u početku osvijestit ćemo njegovu selektivnost, odnosno tek djelomičnu reprezentativnost, što će biti naročito bitno kako se zapavši u već opisanu pozitivističku pogrešku ne bismo upuštali u odviše dalekosežne zaključke, posebno kada kasnije na red dođu teme poput političke, ideološke i svjetonazorske pripadnosti, ali i općenita odnosa prema ratu, borbi i smrti. Obitelj, suborci i neprijatelj također su dio te raznoliko tretirane svagdašnjice – u zaleđu, na bojištu ili u zarobljeništvu – nerijetko protkane strahom, umorom, glađu, bolešću, seksualnom te intelektualnom deprivacijom, nasuprot kojima se, kada nestane ishodišne motivacije, nudi propaganda ili pak utjeha traži u pobožnosti, čitanju, opijanju i “bludničenju” (ovisno o ukusu i mogućnostima, katkad praćena unutrašnjom borbom).

Kako se, očito, “sadržaj” ne može potpuno odvojiti od “izraza”, zanimat će nas i položaj pripovjedača, status i perceptivna usmjerenost subjekta, vrste zapleta, a naročito ono što se u izloženoj teoriji putopisa naziva okvirom – za koga autor piše i zašto autor piše, tj. vjeruje li uopće da je njegovo (traumatično) iskustvo prenosivo.

Ukratko, u svemu tomu manje ćemo se zanimati poginulima a više preživjelim. Proučavajući njihove autobiografije, dnevnike i memoare, naime, nastojat ću poglavito ustanoviti kako je (i zašto) I. svjetski rat izmijenio pojedince koji su u njemu sudjelovali – točnije, kako su to (i zašto) na planu isprepletenih psiholoških, ideoloških i poetskih silnica neki od njih odlučili izraziti ili prešutjeti? Drugo, ali ne i manje važno pitanje nametnut će se pak na općenitoj, sinteznoj razini – mogu li se, kulturološki gledano, uočiti neke (kakve?) razlike spram percepcije ranijih ali i kasnijih oružanih sukoba, razlike kojih bi se domašaj mogao protezati sve do naših dana? Unatoč svom trudu, kako sam pokušao obrazložiti u

prvom dijelu rada, odgovori pritom najčešće neće biti sasvim decidirani, no drugo nam, međutim, ne preostaje.

7.2. Selektivnost, pomagala, pomagači

Pretpostavivši da sam u četvrtom poglavlju dovoljno objasnio što – na načelnoj razini – podrazumijevam pod autobiografijom, krenut ću od metodološki ključne značajke, naime selektivnosti promatranoga korpusa. Ponajprije, sve obrađene tekstove stvorili su živi, odnosno barem neko vrijeme preživjeli sudionici I. svjetskoga rata. Premda to, naravno, proizlazi već iz same definicije autobiografskoga čina, bitno je, držim, još jednom uočiti da nijedna autorska perspektiva ne predstavlja poginule. Drugim riječima, koliko god je autobiografija više ili manje retrospektivni prikaz vlastita života, ona nastaje za njegova trajanja, iz jedne nedovršene, ovozemaljske perspektive. Gornja je tvrdnja, nema sumnje, ono što engleski govornici nazivaju *truizmom*, no u ponešto izmijenjenom obliku ističe se i kada se – uvođenjem vremenskoga odmaka (*distance*) – žanr autobiografije u užem smislu, primjerice, razdvaja od dnevničkih zapisaka. Budući da nas posebno zanima *utjecaj* ratnih zbivanja na pojedinca, tu je kategoriju *fiksirane nedovršenosti* uputno imati na umu naročito kod autobiografija zgotovljenih tijekom samoga rata – do njegova kraja, naime, autor je mogao stubokom promijeniti mišljenje, a bogme i poginuti.

U stvari, pod utjecajem novih osobnih doživljaja ili društvenih okolnosti (a drastičnih je prekretnica, sjetimo se, bilo nekoliko), pa i s iskustvom II. svjetskoga rata, autor je mogao mijenjati svoja stajališta sve do kraja života, naročito pritom pak ono njihovo lice kojim se odlučio predstaviti užoj ili široj javnosti (i kasnije, naravno, u to se mogu uplesti nasljednici ili priređivači). U tom kontekstu, razumno je *a priori* pretpostaviti određenu podzastupljenost prohabsburški ili apolitički intoniranih autobiografija, memoara i dnevnika.

Isto tako, budući da u nas nije bilo sustavnoga intervjuiranja ratnih veterana iz razdoblja od 1914. do 1918., očekivati je i znatnu nadzastupljenost autobiografija pismenih ljudi, među njima pak nadasve onih koji su po svojem pozivu i inače bili skloni pisanju, a imali su dovoljno vremena i volje, k tomu prodornosti da se probiju do nakladnika. Kao i drugdje u starijim povijesnim razdobljima, statistički gledano (u odnosu na cjelokupno pučanstvo), taj segment “kulture sjećanja” zauvijek će stoga ostati baštinjenim tek od neznatnoga dijela malobrojne elite.

Nadalje, iako se već i malo opasnih doživljaja može pretočiti u zanimljivo štivo, očekivana je tendencija i da se vojnici koji su rat proveli na neborbenim ili manje izloženim dužnostima (od kuhara do topnika) rjeđe javljaju svojim sjećanjima, a i da nepatvoreni frontaši sažimaju zbivanja u zaleđu, iako su zahvaljujući dugotrajnom uvježbavanju, a poslije i periodičnoj rotaciji postrojbi u njemu nerijetko boravili dulje nego na samom bojištu. Načelno gledajući, čini se stoga da je u cijelom korpusu uputno očekivati svojevrzni senzacionalistički pomak, odnosno pripovjednu usredotočenost na uzbudljive, po nečemu iznimne trenutke (*granične situacije*).⁶²⁸ To je, uostalom, slučaj i u drugim književnim žanrovima – pokušajte zamisliti kako bi bilo naporno čitati dnevnik koji bi iz dana u dan opisivao ama baš svako jutro, poslijepodne i večer od mobilizacije do razvojačenja, više od 1600 puta...⁶²⁹ U tom sklopu, naravno, moglo se dogoditi i da budu izostavljene neke teme koje su u svoje vrijeme – s razlogom ili ne – ocijenjene kao općepoznate ili čak trivijalne, a danas bi nam svaki izvor o njima bio dobrodošao. S druge strane, neke su teme i tada i danas bile i ostale gotovo podjednako tabuizirane.⁶³⁰

S obzirom na izloženo, jasna je, vjerujem, moja odluka da u promatrani korpus uvrstim isključivo (za)pisane autobiografske iskaze. Sljedeća razina selekcije, međutim, u još je većoj mjeri posljedica želje da si olakšam posao – osim što moraju biti (za)pisani, uvjet je i da su objavljeni, bilo tiskom, bilo elektronički, bilo za života autora, bilo nakon njegove smrti. Osim moje osobne komocije razlog za to je i veći utjecaj objavljenih tekstova na opću kulturalnu sliku, razina kojega se donekle može dokumentirati i kritičkom recepcijom u novinama i časopisima.

⁶²⁸ “Firstly, the process of memory tends to emphasise the peaks and troughs of experience at the expense of the great grey level plain between. [...] Secondly, historians, whether writing original work of their own or editing first-hand accounts, tend to focus upon battle as the event which has all the elements of excitement, drama and, in a broader historical perspective, decisiveness. Finally, because battle is the end to which an army’s activities are ultimately directed, it is only natural that it should be the crescendo of battle rather than the andante of day-to-day military life which attracts the lion’s share of interest.” R. HOLMES, n. dj., 79.

⁶²⁹ Nasuprot tomu, češki novinar i književnik njemačkog izraza Egon Erwin Kisch (1885–1948.), koji se kao pričuvni desetnik 11. pješačke pukovnije VIII. vojnoga zbora borio na srpskom bojištu i u Galiciji, svjesno je pak težio zabilježiti što više svagdašnjih “sitnica”, tako da objavljenih osam mjeseci obuhvaća oko 260 tiskanih stranica: “U svoj sam dnevnik stenografirao bez prekida. Nije bio namišljen štampi, ali je još onda, još za vrijeme rata, uzaludno kušao da prodre iz rovova i da se objavi. [...] Ako je netko pri iskapanju rova naišao na smetenu krticu, nasmijao bi se: ‘Zapiši to, Kisch!’ ... Uzimao se rum, netko išao na latrinu: ‘Zapiši to Kisch!’ [...] Tako sam ja ostavio i pogreške i opetovanja. Mnogo je bilo jednoličnih dana. I njihov sam tok točno pribilježio, jer ova knjiga prije svega opisuju običan dan običnog vojnika u ratu.” Egon Erwin KISCH, *Zapiši to, Kisch*, Zagreb 1930., 5.-6.

⁶³⁰ Između jedne i druge skupine nije uvijek lako ustanoviti razliku. Primjerice, iako nekoliko autora bez većega srama opisuje svoje posjete javnim kućama, preljubničke aktivnosti pa i ono što bi se moglo okarakterizirati kao blaži oblik seksualnoga zlostavljanja, posvećujući dotičnoj materiji cijela poglavlja, homoseksualizam se više-manje izravno spominje jedino u kritičkom osvrtu na političara Ivana Lorkovića (“Vidio sam da nije bio sposoban da i sebe izliječi, a kamoli Austro-ugarsku monarhiju”, Lavoslav KRAUS, *Susreti i sudbine*, Osijek 1973., 48.), a autoerotizam nigdje.

Nema sumnje, osim tih kritika u periodici su objavljeni i mnogobrojni izvorni autobiografski zapisi o I. svjetskom ratu. Naime, pod tom općom predmetnicom u Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža samo do 1945. evidentirano je oko 6000 bibliografskih jedinica. Premda se većina zacijelo odnosi na ratne izvještaje, komentare i naknadna mirnodopska razmatranja, za ovu etapu istraživanja broj potencijalnih autobiografskih fragmenata jednostavno je prevelik, posebice ako se uzmu u obzir i znane nam ograničene mogućnosti posudbe starijih novina u hrvatskim knjižnicama.

Iz toga razloga ograničio sam se gotovo isključivo na prozne autobiografije objavljene u formatu knjige, njih više od 40, s eventualnom napomenom ako sam u ovoj fazi rada uspio ustanoviti da su neke od njih, bilo u cijelosti, bilo u dijelovima, bilo prethodno, bilo naknadno, tiskane i u periodici.

S druge strane, kao što se Romsics usredotočio na memoare istaknutih pojedinaca, nadovezujući se na izloženi svjetski trend prema vojnoj, socijalnoj i kulturalnoj *povijesti odozdo* odlučio sam se pozabaviti upravo tom istraživačkom prazninom, za koju držim da se posebno ističe unutar već samoga po sebi zanemarenoga hrvatskoga sudjelovanja u I. svjetskom ratu. Budući da je politički, a u znatnoj mjeri i vojni *pogled odozgo* iz perspektive jugoslavenskoga ujedinjenja koliko-toliko istražen, a da u zadnja dva desetljeća jačaju i naponi na obradi njezinih oponenta, kao i na onoj više-manje apolitičkoga života u zaleđu, u korpus nisam uvrstio ni memoare tadašnjih javnih djelatnika, točnije utjecajnijih pripadnika vojnoga i političkoga miljea, primjerice već spomenutih članova Jugoslavenskoga odbora, osim ako – poput Vladka Mačeka i Ivana Ribara – nisu ispunjavali i sljedeći uvjet.

Naime, bez obzira na to koji su status dostigli nakon 1918., i jesu li je uopće doživjeli, zanimali su me isključivo pojedinci koji su u I. svjetskom ratu sudjelovali kao niži časnici, dočasnici te obični vojnici ili mornari, pri čem *sudjelovati* nije nužno značilo boriti se ili provesti neko vrijeme na bojištu, već biti bilo mobiliziranim bilo profesionalnim članom neke vojne postrojbe – neovisno o spolu i društvenom položaju, autobiografije osoba koje su cijeli rat provele kao civili ostale su, dakle, ovom prigodom izvan zahvata.⁶³¹

Nasuprot tomu, definirajući pak kategoriju *hrvatske* autobiografije, odlučio sam se za inkluzivno umjesto ekskluzivnoga polazišta. Bez nužne kumulativnosti, bilo mi je bitno da je

⁶³¹ Primjerice, Marko CAR, *Iz ratnih zapisa 1914–1918. Besmrtna Francuska*, sv. 1, Zadar 1918., Dragan BUBLIĆ, *Na rubu. Dnevnik iz jedne tragedije*, Zagreb 1920., Oskar TARTAGLIA, *Veleizdajnik. Moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla*, Zagreb–Split 1928., Joso DEFRANČESKI, *C. i kr. ratni logori 1914–1918.*, Osijek 1937., Jozo KLJAKOVIĆ, *U suvremenom kaosu*, Buenos Aires 1952. (drugo izd. Zagreb 1991.). Već spomenuti Roda Roda te Ivo ČIPIKO, *Iz solunskih borbi*, Beograd 1919. bili su pak ratni dopisnici. Jedan zanimljivi autor, za čija sam djela nažalost doznao prekasno da ih uzmem u obzir, dio je rata proveo – doduše – u odori, ali samo u “lakoj”, pozadinskoj službi, i to pretežno u civilnim tijelima – Velimir DEŽELIĆ MLADI, *Tisuću metara nad morem*, Zagreb 1944., 99.-157. i ISTI, *Kakvi smo bili?*, sv. 2, Zagreb 2011., 787.-918.

autor po vjerojatnoj narodnosnoj pripadnosti Hrvat, potom da je rođen i neko vrijeme živio na teritoriju Republike Hrvatske (uključujući krajeve koji su nekad pripadali Trojednici, a danas nisu u njegovu sastavu), ili da je, ako se ništa od toga ne može sa sigurnošću ustanoviti, autobiografski tekst barem na njem po prvi put tiskan.⁶³² Iznimno, mimo usmjerene potrage, no uvažavajući njihovu informativnu vrijednost, u korpus sam uveo i nekoliko tekstova autora što su samo službovali u postrojbama popunjavanima na tako određenom hrvatskom ozemlju. Slijedom tih kriterija, za koji se nadam da dostatno odražava svu složenost raznolikih utjecaja na formiranje šire shvaćenoga hrvatskoga identiteta, obuhvatio sam i Hrvate iz BiH ili iseljenike, Srbe s područja današnje zapadne Vojvodine, ali – primjerice – i potomke službenika pridošlih iz inih krajeva Monarhije.⁶³³

Unatoč svom trudu, čak ni tako selektivni, ograničeni korpus ne može biti konačan. Nije, međutim, samo riječ o tomu da se do jučer još rukopisni tekst već sutra može kvalificirati svojom objavom,⁶³⁴ nego i o tomu da autobiografski korpus koji bi se isključivo, pretežno ili djelomično odnosio na I. svjetski rat još nitko nije niti popisao.⁶³⁵ U domaćoj literaturi navedenoj u odjeljku o književnoznanstvenim pristupima nalaze se i prilično opsežne bibliografije hrvatske autobiografije, barem za neka razdoblja i samu književničku profesiju, no one su za predmetnu temu bile od ograničene koristi. Budući da se i u radovima povjesničara spominju svega tri-četiri djela, i to iz zlatnoga doba žanra (druga polovica 1930-ih), formirati kakav-takav popis potencijalnih korpusnih djela bila mi je jedna od prvih istraživačkih zadaća.

Predvidljivo, glavninu naslova pronašao sam pregledavši 25 svezaka *Građe za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835–1940.* (Zagreb 1982–1999.). Usmjerivši potragu prema godinama izdanja i naslovima što asociraju na I. svjetski rat, nerijetko sam se pritom morao služiti i “metodom” pokušaja i pogrešaka – tijekom samoga čitanja višeput se

⁶³² Stoga tekstove časnika za kojega mogu samo pretpostaviti da je bio bosanski musliman nisam uključio. Usp. Rifat GOZDOVIC, *Im blutigen Karst*, Stuttgart 1915. te ISTI, *Um Col di Lana*, Stuttgart 1916.

⁶³³ Vjerojatni kandidat za dnevnik istarskoga Talijana (ili možda talijaniziranoga Hrvata?) bilo bi djelo Carlo POKRAJAC, *Diario di guerra di un adolescente*, Monfalcone 2006., koji međutim dosad nisam uspio nabaviti. Zahvaljujem dopisniku internetskih foruma s vojnopovijesnom tematikom Klemenu L. što me na nju ljubazno upozorio.

⁶³⁴ Od zasad neobjavljenih autobiografija, dnevnika i memoara koji ispunjavaju sve ostale kriterije navesti je one Stjepana Delića (Državni arhiv u Zagrebu), Stjepana Kolandera, Ivana Vukovića i Roberta Richtera (Hrvatski povijesni muzej), Franje Bučara (Nacionalna i sveučilišna knjižnica), Ivana Kovačića (Muzej grada Splita), Zvonimira Gervaisa (u posjedu obitelji) te već spomenute Milana Japunčića (u posjedu obitelji) i Ivana Čovića (Gradski muzej Makarska). Zahvaljujem kolegama Vladimiru Brnardiću i Ivici Šuteu te internetskom dopisniku Klemenu L. što su me upozorili na Bučarov odnosno na Delićev i Gervaisov dnevnik.

⁶³⁵ Knjigu Josip RUKAVINA, *Zarobljenik*, Zagreb 1940. nisam uspio pribaviti, tako da ne znam ni je li riječ o sjećanjima ili ipak o romanu, a za djela Boris KIŠ-ŠAULOVEČKI, *“Pričešća”*, Zagreb 1924. i ISTI, *Veliki dani*, Zagreb 1935. doznao sam istom nakon obrane doktorskoga rada pa ih ovdje samo evidentiram (uzgredice, prvo bi se moglo označiti kao autobiografski roman, a drugo kao ratna sjećanja).

moglo ustanoviti da je posrijedi zapravo primarno romaneskna obrada,⁶³⁶ ili da na prvi pogled autobiografska knjiga sadrži tek manje autobiografske fragmente.⁶³⁷

Sljedeći veliki niz, kojim sam se nastojao pomoći, tekuća je *Bibliografija Jugoslavije. Knjige, brošure i muzikalije* (Beograd 1950–1990.), no u njezinu 41 svesku naišao sam tek na manji broj relevantnih tekstova – računalni katalozi Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Narodne in univerzitetne knjižnice u Ljubljani te Narodne biblioteke u Beogradu, posebno pretraživi po odrednicama povezanim s autobiografijom i I. svjetskim ratom, bili su mi od znatno veće koristi, kao i sedam za internu uporabu digitaliziranih svezaka *Hrvatskoga biografskoga leksikona* (Zagreb 1983–2009.). Štoviše, u gotovo deset godina tijekom kojih sam radio kao član njegova uredništva, naišao sam – bilo u sklopu redovnih zadaća, bilo usputno, a nekada i sasvim slučajno – na više autobiografskih tekstova za koje inače vjerojatno i ne bih doznao.

Napokon, upoznati s tematikom ovoga rada, pojedini kolege podijelili su sa mnom svoje znanje o mogućim kandidatima za obradu, na čemu im – nadam se, ne izostavivši nikoga – poimence zahvaljujem na odgovarajućem mjestu.

7.3. Društveni položaj autora

Prema polaznoj definiciji korpusa, jasno je već da ćemo u njemu naći autobiografije ponajvećma pismenih nižih časnika, dočasnika i običnih vojnika, odnosno mornara, većinom hrvatske narodnosne pripadnosti. No, o njihovu položaju u društvu i u vojnoj hijerarhiji još se ponešto može reći. Prije svega, na obje se ljestvice pojedinac mogao kretati i prema gore i prema dolje. U najmanju ruku, kao referentne točke stoga valja uzeti i početak i kraj rata, odnosno i odlazak u vojsku i njezino napuštanje, bilo da je riječ o austro-ugarskim oružanim snagama, bilo o vojskama neke od susjednih ili kasnijih država.

Primjerice, već spomenuti rođeni Karlovčanin Pero Blašković (1883–1945.), autor jednoga od najpoznatijih autobiografskih tekstova, tijekom rata napredovao je od djelatnoga poručnika do bojnika zajedničke vojske (najviši zastupljeni čin kopnenih rodova), potom

⁶³⁶ Npr. Milko KELOVIĆ, *Zarobljeni*, Zagreb 1916., ANONIM, *Zrakom u Italiju. Doživljaji hrvatskoga časnika u neprijateljskoj zemlji*, Zagreb (oko 1916.), Zofka KVEDER, *Hanka. Ratne uspomene*, Zagreb 1918., Ante NEIMAREVIĆ, *1914.*, Zagreb 1937. te ISTI, 1914–1918, Zagreb 1976.

⁶³⁷ Npr. Ilija BOŽIČIĆ, *Bojevi Jelačićevaca u Srbiji. Od 12. kolovoza do 8. rujna god. 1914.*, Osijek (1914.) i Pero BLAŠKOVIĆ, *B. H. 3*, Budapest 1917. Graničan slučaj bio bi literarno-ludički neobično zanimljiv, ali informativno oskudan fragment književnika mobiliziranoga u 13. sklop teških haubica – Drago ĆEPULIĆ, “Hrvatski bog Mars i božica Belona 1916.”, *Eis heauton (literarno-metafizički trio)*, Zagreb 1940., 26.-50.

kratko služio u vojsci Kraljevstva SHS, a nakon uspostave NDH reaktivirao se kao domobranski general; umirovljen već u kolovozu 1941., zbog navodne povezanosti s nastojanjima Vokića i Lorkovića uhićen 1944., obolivši u leproglavskom zatvoru od pjegavca iduće je godine i umro. Svoja sjećanja, nakon II. svjetskoga rata oskudno recipirana, objavio je, međutim, još 1939., dok se bavio civilnim poslovima u u cementnoj industriji te vodio Hrvatski klub u Beogradu.⁶³⁸

S druge strane, osječki maturant židovskoga podrijetla Lavoslav Kraus (1897–1984.) nerado je 1915. u rat otišao kao jednogodišnji dobrovoljac; ipak, zbog sposobnosti i junaštva do 1918. višeput je odlikovan, promaknut preko reda u zastavnika ili čak poručnika, a imenovan je i zapovjednikom satnije 28. domobranske pukovnije te pozvan od samoga generala Čičerića da stupi u djelatnu službu, što ga međutim nije spriječilo da 1917. cionizam zamijeni komunizmom i postane “politički sumnjiv”. Završivši pak nakon rata studij medicine, svoja također slabije recipirana sjećanja je objavio tek 1973., kao umirovljeni pukovnik JNA.⁶³⁹

Kako se vidi i iz ranijih primjera Josipa Broza, Vladka Mačeka i Marka Oreškovića, ne samo vojnohijerarhijski nego i općedruštveni položaj autora u trenutku objave autobiografije može se prilično razlikovati od onoga u doba njezina nastanka, naročito pak od onoga za samih opisanih doživljaja. U stvari, budući da je bojišnica i tada mahom bila prepuštena mlađim naraštajima (najmlađi autor iseljeni je šumarski stručnjak Mirko Sančević, rođen 1900., najstariji Maček, rođen 1879.; poduzetnika Mirka Livadića, rođenoga 1866., ovdje ne računam jer je po svem sudeći služio u zaleđu), činjenica da o njoj pišu sudionici što će se tek naknadno društveno afirmirati prije je pravilo nego izuzetak – za razliku, primjerice, od Mačeka, koji je još od 1906. bio član glavnoga odbora HPSS,⁶⁴⁰ i posebice Ivana Ribara (1881–1968.), izabranoga 1913. za saborskoga zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije,⁶⁴¹ donekle i već za rata razglašenoga Miroslava Krleže (1893–1981.),⁶⁴² karijere istaknutih književnika i/ili političara Mile Budaka (1889–1945.),⁶⁴³ Petra Grgeca (1890–1962.),⁶⁴⁴ Stanka Tomašića (1893–1963.)⁶⁴⁵ i Ante Kovača (1897–1972.)⁶⁴⁶ te novinara i publicista

⁶³⁸ Vera HUMSKI, “Blašković, Pero”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Zagreb 1989., 17.-18.

⁶³⁹ Vladimir DUGAČKI i F. HAMERŠAK, “Kraus, Lavoslav”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8 (rukopis u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža).

⁶⁴⁰ “Maček, Vladko”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 6, Zagreb 2004., 728.

⁶⁴¹ “Ribar, Ivan”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 9, Zagreb 2007., 321.

⁶⁴² “Krleža, Miroslav”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 6, 281.-283.

⁶⁴³ M. ŠVAB i REDAKCIJA, “Budak, Mile”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, 421.-423.

⁶⁴⁴ Ivo BALETOVIĆ i REDAKCIJA, “Grgec, Petar”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, Zagreb 2002., 173.-174.

⁶⁴⁵ “Tomašić, Stanko”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 10, Zagreb 2008., 797.

⁶⁴⁶ F. HAMERŠAK, “Kovač, Ante”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb 2009., 744.-745.

Josipa Horvata (1896–1968.)⁶⁴⁷ i farmaceuta Antuna Vrgoča (1881–1949.)⁶⁴⁸ znatniji su uzlet doživjele tek nakon 1918., a slično je bilo i s danas manje poznatim književnicima i publicistima poput Viktora Kralja (1881–?),⁶⁴⁹ Slavka Diklića (1883–?),⁶⁵⁰ Ive Jelavića (1888–1936.),⁶⁵¹ Dane Hranilovića (1892–1943.),⁶⁵² Hrvoja Grgurića (1893–1981.),⁶⁵³ Jovana Korde (1892–1967.?),⁶⁵⁴ Vinka Barčota (oko 1895–?) i Luje Lovrića (1895–1986).⁶⁵⁵

Da ne bilo zabune – osim možda Grgurića i Blaškovića, nijedan autor nije se proćuo upravo zbog svojih ratnih sjećanja; oni među njima koji se više ili manje uvjetno mogu svrstati u profesionalne književnike proslavili su se redovito tekstovima nekoga drugoga žanra. U stvari, dobromu dijelu autora umjetničko je pisanje zauvijek ostalo drugotna djelatnost – kada se govori o njihovu usponu na društvenoj ljestvici, nužno je imati na umu da je do njega došlo zahvaljujući postignutom priznanju u njihovoj matičnoj struci. Među ostalim, premda je dobar dio autobiografa rođenih 1890-ih još uoči rata objavljivao pjesme u *Pobratimu*,⁶⁵⁶ to se očito nije doživljavalo kao prvi korak prema ozbiljnijem bavljenju književnošću, nego tek kao jedan element u odrastanju svestranijega gimnazijalca ili studenta.

Naravno, uspjeh i na prvom i na drugom području mogao je biti vezan uz veći ili manji politički angažman, odnosno uz jasno izraženo opredjeljivanje za neki od tadašnjih društvenih pokreta, pa se i razmjerno mali broj tekstova, odnosno autora može označiti apolitičkim ili – u ponešto proširenu značenju – asocijalnim. Na tomu tragu, za sjećanja poput onih tvorničkoga radnika Grge Turkalja (oko 1880–?) i brijača Mate Blaževića (1893–1953.), kojih su se autori svojim ne tako uvažanim zanimanjima bavili i prije 1914., a po svem se sudeći kasnije nisu nadovezali na neku od skupina snažnijega promotivnoga učinka, relativno je najlakše ustanoviti da su – unatoč svoj zanimljivosti – bila osuđena na to da ostanu tek jedna od kratkotrajnih epizoda veteranske svagdašnjice, bez znatnije recepcije i utjecaja na njihove živote.

Nasuprot njima – dakle, osobama na čiji društveni položaj rat odnosno objavljena sjećanja nisu bitnije utjecali, a i onima iz prethodnoga odlomka, čije su karijere stjecajem ovih ili onih okolnosti nakon 1918. obilježene napretkom – spomenuti je, međutim, i jednoga

⁶⁴⁷ M. ŠVAB, “Horvat, Josip”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, 641.-643.

⁶⁴⁸ “Vrgoč, Antun”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 11, Zagreb 2009., 511.-512.

⁶⁴⁹ Podatak o rođenju prema Osobniku Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža.

⁶⁵⁰ Miroslava TUŠEK-ŠIMUNKOVIĆ, “Diklić, Slavko”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb 1993., 380.-381.

⁶⁵¹ Borna PALJAN, “Jelavić, Ivo”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, Zagreb 2005., 413.

⁶⁵² Martin KAMINSKI, “Hranilović, Dane”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, 689.

⁶⁵³ F. HAMERŠAK, “Grgurić, Hrvoje”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, 610.-611.

⁶⁵⁴ ISTI, “Korda, Jovan”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, 199.

⁶⁵⁵ Boris GRBIN, *Portret Luje Lovrića*, Zagreb 1985.

⁶⁵⁶ Vidi spomenuti Bibliografski katalog Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža.

autora kojemu je ta godina donijela posvemašnji profesionalni krah, omogućivši mu međutim da jednoga dana postane planetarno poznat na jednom začudno drukčijem području. Naime, ako se upitamo tko je od uvrštenih u korpus danas zacijelo najpoznatiji – posebno na razini praktički već univerzalne popularne kulture – autobiograf, onda to neće biti ni Tito niti Maček, još manje Krleža ili Budak. Neće, to ipak biti niti rođeni Slavonac židovskoga podrijetla, slavni humorist Sándor Friedrich Rosenfeld (poznatiji kao Alexander Roda Roda; 1879–1945.),⁶⁵⁷ niti blaženi Ivan Merz (1896–1928.), jedan od aktualnih hrvatskih kandidata za kanonizaciju.⁶⁵⁸

Osoba na koju mislim je Georg von Trapp, o kojemu se zadnjih desetljeća, srećom, sve više piše i u nas. Rođen 1880. u Zadru, u Rijeci je završio Pomorsku akademiju te kao časnik službovao na austro-ugarskim ratnim brodovima, stekavši za I. svjetskoga rata glas slavnoga podmorničkoga asa (njegov čin kapetana korvete ekvivalentan je Blaškovićevu činu bojnika). Raspadom Monarhije, koji ga je i emotivno pogodio, društveni mu se status, nema sumnje, drastično snizio (uostalom, nastanio se u Austriji, državi bez mornarice), a zapavši u financijske teškoće polovicom 1930-ih mnogobrojna mu se obitelj pomalo počela uzdržavati pjevačkim nastupima, posebice kada su se nakon Anschlusa iselili u SAD, gdje je 1947. i umro. Istaknuti pomorski zapovjednik postao je tako u šestom desetljeću života menadžer skupine *Trapp Family Singers*, u svijetu ponajprije poznate kao vrelo “iskustvenoga repertoara” za znameniti mjuzikl *The Sound of Music* (*Moje pjesme, moji snovi*).⁶⁵⁹

Da stoga sažeto zaključim ovaj pregled – prema svom društvenom položaju za I. svjetskoga rata većina autora mobilizirani su intelektualci (uvjetna oznaka za osobe sa završenom srednjom ili višom školom) seoskoga ili malogradskega podrijetla, čiji su roditelji najčešće niže od njih na društvenoj ljestvici; u oružanim su snagama, točnije u pješaštvu (većim dijelom u hrvatsko-slavonskim postrojbama, nešto češće u domobranstvu i pučkom ustanku negoli u zajedničkoj vojsci, dvojica – računamo li i Pavičića – u topništvu, nitko u zrakoplovstvu), služili kao pričuvni časnici i vojni svećenici, ili su pak internirani kao mobilizirani “politički sumnjivci”, a vrativši se iz rata, zarobljeništva ili vojnoga zatočeništva, dovršili su školovanje te se većim dijelom po prvi puta zaposlili, manjim pak vratili svojim civilnim zanimanjima kao učitelji, profesori, odvjetnici, liječnici, novinari, književnici,

⁶⁵⁷ Uostalom, kada bi – kao ratni dopisnik – i ulazio u korpus, morao bih sa žaljenjem ustanoviti da mi njegova djela *Serbisches Tagebuch*, Berlin 1918. i *Irrfahrten eines Humoristen 1914-1919*, München 1920., nisu bila dostupna te da mu autobiografija *Roda Rodas Roman*, Wien 1950. (prvo izdanje 1925.), obuhvaća samo zbivanja do 1905. Usp. i Ilse STIASSNY-BAUMGARTNER, “Roda Alexander”, *Österreichisches biographisches Lexikon*, sv. 43, Wien 1986., 193. O njegovu silovitom ponašanju na osječkim ulicama 1890-ih, dok je još bio u vojnoj službi, vidi pak Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, Zagreb 2003², 275.-276.

⁶⁵⁸ “Merz, Ivan”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 7, Zagreb 2005., 242.

⁶⁵⁹ Goran ŠAPONJA, “Zaboravljeni podmorničarski as”, *Epvlon*, 4/2006, br. 4, 115.-120.

političari, župnici i redovnici. Samo dva su autora prepoznatljivoga plemićkoga podrijetla, i jedan je od njih – konjanički dočasnik grof Juraj Oršić – istodobno i jedan od svega četvorice profesionalnih ratnika. Tek iznimno – također – pisci su obrtnici, radnici i seljaci, i oni su uglavnom rat okončali kao pješački dočasnici, samo budući narodni heroj Orešković kao obični mornar. Riječju, kako sam nastojao objasniti, s obzirom na tadašnju strukturu pučanstva, a i na teritorijalnu zastupljenost, selektivnost je nezaobilazan pojam.⁶⁶⁰

7.4. Žanrovsko-tematski presjek

Osim na društveni položaj autora, prije podrobnije raščlambe pojedinih sadržajnih i oblikovnih odrednica čini mi se uputno u jednom vremenskom slijedu ukratko osvrnuti na one njihove temeljne značajke koje bi mogle poslužiti kao ključni orijentiri za razumijevanje cjelokupne žanrovske slike.

Statistički gledano, najveći dio obrađenih djela objavljen je između dvaju svjetskih ratova, a sasvim mali prije 1919. i nakon 1989. Udio pak djela tiskanih između 1945. i 1990. nije neznatan (neka su, doduše, objavljena u političkoj emigraciji), no za razliku od starijega razdoblja, u kojemu je glavnina stranica posvećena upravo ratnim doživljajima (eventualno s kraćim uvodom o prethodnim mirnodopskim iskustvima, planovima i sl.), većina njih I. svjetski rat tretira kao – naravno, nezaobilazan i formativan – dio šire životne sudbine. Ponešto može začuditi tek izostanak autobiografija objavljenih u razdoblju NDH, no on bi osim izloženoga konteksta nesklona prikazu borbi na talijanskom bojištu mogao biti i posljedicom praznine između dvaju navedenih bibliografskih nizova.

Uglavnom, većina djela objavljena je za života autora, ili barem uz njihov pristanak; broj potpuno intimnih tekstova, ili onih namijenjenom užem krugu čitatelja, u obrađenom je korpusu vrlo malen (naravno, za pretpostaviti je da će se s vremenom povećati).

U pogledu oblika, većina tekstova napisana je kao autobiografija u užem smislu, tj. kao više ili manje distanciran naknadni osvrt na ratne doživljaje, s razmjerno skromnom memoarskom (društveno-kontekstualnom) sastavnicom, svega nekolicina kao neposredni dnevnik (nijedan od obrađenih autora nije kasnije poginuo, osim, eventualno, Livadića). Ipak, znatan dio autobiografa oslanjao se na svoje dnevničke bilješke te ih povremeno – poštujući

⁶⁶⁰ Ipak, zahvat je bitno širi nego u I. DEÁK, n. dj., 103., gdje autor – sa žaljenjem – konstatira da su mu bila dostupna svega jedna dočasnička sjećanja, a običnoga vojnika nijedna.

njihovu strukturu – prenosio u tekst, a slično je, u manjem stupnju, bilo i s korespondencijom, mjestimice i sa službenim izvještajima ili zapovijedima.

Navedeni postupak, među ostalim, potaknuo je neke autore da osvijeste promjene svoje osobnosti – doduše, ne samo zbog rata, nego i proteklih desetljeća drugih iskustava; kako bi to dodatno naglasili, dvojica od njih odlučila su se, štoviše, za pisanje isključivo u trećem licu (Petar Grgec postao je pritom Grga Mikulin, Mate Blažević Blaško Matić). Takav pristup imao je zacijelo i ulogu stanovite “fiktionalizacijske” ograde od već spomenutih neželjenih pravnih i društvenih posljedica, ne samo za autora nego i za bliske mu osobe (primjerice, na zarobljene se hrvatske časnike u Budakovim sjećanjima referira isključivo prema nadimcima). Među ostalim, sa stajališta žanrovske poetike zanimljiv je i jedan rani slučaj autobiografije u autobiografiji, Grgecovi *Jugoslavenski argonauti*.

Nadalje, općenito gledano, većina autora opisuje sebe kao slabi, tihi subjekt, prepun strahova i preispitivanja, tek dio – i to ne samo profesionalnih vojnika – kao odlučni, neustrašivi, borbeni pa i izrazito konfliktni.

Što se pak tiče pripovijedanja (naracije), glavnina tekstova slijedi realističku matricu, s jasnim kronološkim slijedom (najčešće od mobilizacije do završetka rata, katkad s ispuštanjem borba na srbijanskom bojištu) te detaljnim opisima okoline i – iz njih redovito proizašla – vlastitoga stanja, manji pak dio modernističku, s nepravocrtnom, fragmentiranom pa i nejasnom kronologijom zbivanja, te oskudnim naznakama o okolišu koji, u tom slučaju, zbog usredotočenosti na unutrašnji doživljaj ima drugotnu, izvedenu važnost, a jedan se čak nadovezuje na usmenu narodnu epiku, sa svim njezinim figurama preuveličavanja.

U vezi s izraženim političkim gledištima, zamjetna je – razumljivo – razlika između djela objavljenih za Monarhije i onih tiskanih nakon njezine propasti. Nasuprot onomu što bi se u prvi mah moglo očekivati, tekstovi objavljeni do 29. listopada 1918. ne sadrže izravnih pohvala njezinoj vladarskoj kući, političkom odnosno upravnom sustavu i sl. U stvari, legitimitet austro-ugarske države uzima se u tim tekstovima kao samorazumljiv, smisao vojne obveze isto tako, eventualno se katkad spominju podaničke dužnosti – nije mi zasad poznat nijedan autobiografski tekst u kojemu se čitatelja u tako nešto uvjerava, što u usporedbi sa sljedećim svjetskim ratom, ako ništa drugo, govori o razmjernoj nerazvijenosti državne promidžbe, bila ona izravno ili neizravno prisutna. U kasnije pak objavljenim tekstovima učestala je kritika hrvatskoga položaja u Monarhiji u vezi s austro-mađarskom pa i navodnom židovskom hegemonijom – mnogi su u vrijeme rata priželjkivali njezinu temeljitu reformu pa i propast – ali i ona je do krajnosti oštra tek u sjećanjima manjega broja integralnojugoslavenski nastrojenih Hrvata te nacionalnopolitički angažiranih Srba, koji se –

kako se čini – nisu dospjeli razočarati u novoj državi; štoviše, znatan se dio autora u tom pogledu uopće ne određuje već piše isključivo o ratnoj svagdašnjici.

S obzirom na tadašnji a i razmjerno donedavni društveno-politički kontekst, u kojemu je bio toliko utjecaj Krležina djela, još je zanimljivije da je – unatoč kritici pojedinačnih slučajeva – i u njih pretežno izostala potpuna osuda austro-ugarske vojne organizacije, točnije ljudskih i zapovjedničkih svojstava njezinih istaknutih pripadnika.

U pogledu uzroka I. svjetskog rata i moguće krivnje za njegovo izbijanje, o kojoj se – kako je izloženo u šestom poglavlju – u međuraću toliko raspravljalo, može se zaključiti da autorima pretežno ili nisu bili bitni, ili su se također svjesno izbjegli odrediti, bilo zato što su ih držali za opće poznate, bilo zato što su se klonili eventualnih prijevora. Znatna skupina autora, međutim, usmjerila je svoju pozornost na opće svjetonazorske promjene (varijacije se uglavnom kreću oko sve prisutnijega darvinističkoga materijalizma, bezvjerja i s time povezanoga uzmaca morala), a nekolicina je okrivila “gospodu”, kapitalističko gospodarstvo i navodno osobito im blisko međunarodno židovstvo (samo je Budak optužio i srbijansku ekspanzionističku politiku). Razmišljanja nisu uvijek bila šablonska, pa je tako čak i jugoslavenski orijentirani dječji pisac Viktor Kralj ustvrdio kako je rat pokrenula Velika Britanija da bi oslabila Njemačku i Rusiju.

Odnos prema ratnoj svagdašnjici, naporima i smrtnoj opasnosti – kako je spomenuto – česta je tema inozemnih istraživanja. U promatranom korpusu, odmah je uočljivo, nema hrvatskoga Jüngera, nekoga tko bi ratna iskušenja uzdizao kao priliku za vlastito usavršavanje. Mnogi zastupljeni autori – i tu ne bih rekao da je stvar u “naknadnoj pameti” – iznose kako su od samoga početka iskazivali manjak oduševljenja; nekima su vojnički život pa i sama borba isprva bili uzbudljivi (poneseni trenutkom, ili izobraženi za rat, htjeli su se uvjeriti od kakve su “građe”), no u većine su se ubrzo javili zamor i razočaranje, kod dijela njih čak u sami ljudski rod, pa je dio autora svoje tekstove i zasnovao kao izravnu pacifističku poruku mlađim naraštajima. S druge strane, čak i neki visoko kultivirani, proturatno nastrojeni autobiografi, u određenim su okolnostima znali iskazati neobičnu borbenost, preko granica dužnosti pa i mimo njih.

Njima bliskima, no još intimnijim temama, poput dojmova o prvom borbenom iskustvu (“vatreno krštenje”), prvom susretu s ranjenima i mrtvima, posebice pak unakaženima ili raskomadanima, o stresu kojega izaziva izloženost dugotrajnoj topovskoj vatri te iskustvima poput gladi, seksualne, emotivne i – da se našalim – čitalačke deprivacije autori pak prilaze na različite načine. Neki ih, naime, zaobilaze, neki daju tek fragmentarne ili posredne obavijesti, katkada čak samo o reakcijama drugih osoba. Ipak, u nekolicini tekstova

može se naići i na prilično začudnu otvorenost, posebice ako se usporedi s onime što je u isto doba mogao tolerirati uobičajeni javni diskurs, a donekle i fikcionalna književna matica.

Pišući pak o svojim suborcima, svi su autori – neovisno o ostalim razlikama – jedinstveni u ocjeni da je ona golema većina običnih vojnika, koju je činilo mobilizirano pretežno seosko pučanstvo, unatoč načelno obveznoj pučkoj školi bila praktički nepismena te u političkom smislu neosviještena. To je, međutim, za jedne značilo njihovu neograničenu podložnost makar i nesustavnoj austro-ugarskoj ratnoj promidžbi (kojoj su, barem kako ističu neki autori, napose u pogledu oduševljenja kaznenom ekspedicijom protiv Srbije, podlegli i mnogi “malograđani”), a za druge već stoljećima podrazumijevanu odanost Habsburgovcima i njihovim ratnim potrebama. Kako bilo, do druge polovice rata – opisuje se – proširio se svojevrsni fatalizam, a potkraj njegova kraja hrvatski su se vojnici znali buniti čak i na talijanskom bojištu. Nešto je spornija karakterizacija mlađih pričuvnih časnika većinski hrvatskih postrojba, za koje se sve strane slažu da su mahom bili izrazito prosrbijski i proruski raspoloženi (osim, primjerice, u 79. pješačkoj pukovniji) te su se u zarobljeništvu u znatnom broju prijavili u srbijanske odnosno jugoslavenske dobrovoljačke postrojbe. Za starije pak pričuvne časnike prevladava konsenzus kako su bili politički umjereniji (pristaše Hrvatsko-srpske koalicije), a često i u punom smislu “Kaisertreu” (sa znatnijom zastupljenošću Stranke prava, “frankovaca”).

Što se tiče poimanja neprijatelja, u navedenom korpusu jedino je prisutno gledište da su za ratna stradanja krive političke elite, a ne narodi. Dapače, pretežu pozitivne predodžbe o njihovim pripadnicima, i to posebice prema srbijanskom i ruskom seljaštvu, s kojima su austro-ugarski ratni zarobljenici najviše dolazili u dodir te s kojima su oni iz naših krajeva dijelili i sposobnost verbalnoga razumijevanja (katkad se i neosnovano iskazujući kao Srbi). I dok su iskustva s talijanskim seljacima također povoljna, iskustva s talijanskim građanima bitno su lošija – što se može protumačiti njihovom većom izloženošću medijima i nacionalnointegracijskim procesima – a ni zarobljenicima u francuskoj nadležnosti nisu ostala ugodna sjećanja. Općenito rečeno, neprijatelja se ubija, ali ne mrzi, osim u žaru borbe te u iznimnim situacijama percipiranim kao podlost ili potencirani, osobni sukob, kada se bijes znalo iskaliti i na civilima (uobičajeno otimanje živežnih namirnica i sl. ovdje ne računam!). Mimo tih ispada, koliko-toliko podložnih naknadnoj racionalizaciji, međutim, zamjetne su i neke naznake o maglovito motiviranom, da ne kažem sadističkom iživljavanju pojedinaca, no nejasno je u kojoj je mjeri ono doista bilo rašireno. S obzirom na izloženo, predaja je – čak i za prebjega – bila riskantan potez, ali po svem sudeći još uvijek sigurniji nego u sljedećim ratovima, posebice na našem području.

Fenomen spontanih primirja (o Božiću i Uskrsu katkada i službenih), prisutan na Zapadu između Britanaca i Nijemaca, ali – koliko mi je poznato – ne i između Nijemaca i Francuza, ističe se u predmetnom korpusu naročito na ruskom bojištu, pri čem su i domoljubno nastrojeni, lojalni pojedinci znali zajednički blagovati. Na srpskom i talijanskom bojištu prisutan je on u manjoj mjeri, no i ondje su opisani slučajevi pošteđe neprijatelja kojega se bezopasno može ubiti (u britanskoj literaturi odnos poznat kao “live and let live”).⁶⁶¹

Cjelina je za se odnos autobiografa prema religiji i njezinim posvećenim predstavnicima. U osnovi, stara uzrečica kako na bojišnici nema ateista vrijedi za veliku većinu promatranoga korpusa. Premda mnoge pisce muči pitanje zašto svemogući i dobrohotni Bog dopušta ratna zla, a dio njih i to što se sve zaraćene strane zaklinju u njegovu pomoć, većina se priklanja drevnom teološkom objašnjenju što počiva na slobodi volje, a jedan čak promiče vjeru “da će Bog kazniti zemaljske bogove, kraljeve i bogataše, koji sirotinju šalju u ratove”. Nekoliko je pisaca prije odlaska u rat bilo u vjerskom pogledu indiferentno, a mladi što su se u desetljeću uoči 1914. školovali za djelatne časnike čak su se, prema kvalificiranom prikazu, i “natjecali” u iskazivanju prezira prema religiji, no – kako se većina slaže – taj se odnos uvelike promijenio s prvim pucnjevima. Naravno, ovisno o slučaju, nije uvijek lako ustanoviti je li bila riječ o dubinskoj preobrazbi, ili samo o prihvatanju nekih oblika utješnoga praznovjerja. Isto tako, podijeljene su i ocjene običnih vojnika, za koje se tvrdnja kako se “nadmeću u pobožnosti” može shvatiti i kao da se odnosi na tradicijski vanjski formalizam, posebice ako se uzme u obzir raširenost psovki, s kojima je nekolicina prisutnih pripadnika Hrvatskoga katoličkoga pokreta bila naprosto zgrožena. Vjerojatno s najviše realizma o tomu sudi sam Grgec, koji piše o svojevrsnim ciklusima, u kojima se – ovisno o relativnoj udaljenosti od bojišnice – smjenjuju pobožnost i spolni nemoral (među ostalim pogodnostima, austro-ugarska vojska posjedovala je od 1915. vlastite javne kuće – “Feldpuff” – posebne za časnike, posebne za vojnike). Vojni pak svećenici, koji su kao i u većini tadašnjih vojska s mobilizacijom dobivali časnički čin, uglavnom nisu bili cijenjeni, te se čak i kod dvojice vojnih svećenika-autobiografa mogu naći anegdote o tomu kako njihovi kolege izbjegavaju duhovničke dužnosti na bojišnici, ne sustežu se spolno te ratoborno propovijedaju; s druge strane, većini je pisaca ostao u sjećanju barem po jedan vojni svećenik (“Feldkurat”) koji se isticao iznimno požrtvovnim pružanjem duhovne utjehe. Krug iznesenih

⁶⁶¹ Usp. R. HOLMES, n. dj., 318.-320.

stajališta o religiji, a i cijelo ovaj odjeljak, može se pak zatvoriti s mišljenjem nekolicine kako je upravo opće slabljenje religijske svijesti glavni uzrok I. svjetskog rata.

7.5. Kronološko-kontekstualni pregled

Podimo, dakle, nekim vremenskim slijedom. Prvo objavljeno djelo u promatranom korpusu, *Odiseja jednog hrvatskog vojnika 1914.-15.* (Zagreb 1916.), nevelika su sjećanja malo poznatoga poduzetnika Mirka Livadića, koji je – kako pripovijeda – uoči rata živio u Parizu i Bordeauxu, odakle se dosjetljivo prebacio u Južnu Ameriku kako ga francuske vlasti ne bi internirale. Ni ondje, međutim, nije imao mira, nego se odlučio odazvati carevu mobilizacijskom pozivu. Ponovni put preko Atlantika bio je još uzbudljiviji zbog britanskih i francuskih kontrola, koje je naposljetku ipak uspio zavarati krivotvorenom talijanskom putovnicom. Stigavši pak u tada još neutralnu Italiju upućen je na vojnu službu u Brindisi, odakle se izvukao uz pomoć austro-ugarskoga konzulata. Premda sadržava očitu lojalističku, prohabsburšku poruku, u Livadićevu djelu nema niti traga izravne ratne promidžbe, no ne može se isključiti da su ga barem u nekim dijelovima preradili tadašnji preventivni cenzori.⁶⁶² Što se s autorom kasnije događalo nije se uspjelo doznati, tek na temelju u knjizi objavljene fotografije i drugih nekih naznaka zaključujem da se naposljetku doista i priključio nekoj vojnoj postrojbi.⁶⁶³

Izravne ratne promidžbe nema niti u također nedugim zapiscima grofa Jurja Oršića (oko 1880–?), dočasnika zagrebačke 12. ulanske konjaničke pukovnije (*Na konju i u rovu*, Beograd 1917.), a isto vrijedi i za knjižicu Branka Kneževića (1891–1918.), inače natporučnika 25. domobranske pješačke pukovnije, a početkom rata pobočnika u 11.

⁶⁶² O vojnoj cenzuri za I. svjetskoga rata, u kojoj je polovicom 1917. došlo do znatnoga popuštanja, vidi spomenuti magistarski rad I. BULIĆ, “Vojna cenzura u Trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za vrijeme Prvoga svjetskoga rata” te ISTI, “Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskoga rata”, *1918. u hrvatskoj povijesti*, 323.-352.

⁶⁶³ Primjerice, nema ga u kazalima *Schematismus für das K. u. k. Heer und für die K. u. k. Kriegsmarine für 1914*, Wien 1914. niti u *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918*. Wien 1918. Neki “M. Livadić”, vjerojatno upravo naš autobiograf, javljao se 1907. u tršćanskom *Balkanu* te u *Tršćanskom Lloyd*u dopisima o gospodarstvu Južne Amerike, napose – kritički – o sve jačem njemačkom utjecaju. Nema, međutim, sumnje, da su njegovi prilozi, uključujući i fragmente sjećanja, 1916. objavljeni u okupacijskim novinama *Belgrader Nachrichten* (iako se sadržajno djelomice poklapaju, valja ih razlikovati od istodobnih *Beogradskih novina*), a 1917. u *Narodnim novinama* i *Jutarnjem listu*. Iz posljednjih bi slijedilo da je, zbog prijeratnoga iskustva na izgradnji Bagdadske željeznice, potkraj 1916. – u sastavu austro-ugarskih oružanih snaga, budući da tvrdi kako su on i njegov pratitelj nosili puške – kao tumač upućen na područje tadašnjega Osmanskoga Carstva, odakle se javio putopisnim prikazom Damaska. Vidi M. LIVADIĆ, “Ratne crtice sa pruga i krajeva Balkana”, 1-2, *Jutarnji list*, 6/1917., br. 1916 od 11. VII., 2.-3. i br. 1930 od 25. VII., 2.-3. te ISTI, “Od Caribroda do Damaska”, *Narodne novine*, 83/1917., br. 180 od 7. VIII., 1. i br. 181 od 8. VIII., 1.

domobranskoj hodnoj pukovniji, koji je još uoči rata pokazivao literarne ambicije (*Gledanje u viđeno*, Zagreb 1917.).⁶⁶⁴ U stvari, strukturirani kao niz kratkih crtica o borbama 1914. u Galiciji odnosno Srbiji (drugi pritom uokviren elementima službene pukovnijske povijesti), oba ta teksta djelatnih vojnika sadrže ne samo tvrdnje o piščevoj anksioznosti, nego – Oršićev manje, Kneževićev više izravne – i o prepoznavanju ljudskosti u neprijateljskih vojnika, pa i o načelnoj besmislenosti svih ratova. Da stvar pritom bude začudnija, Oršićevo je djelo tiskano u “carskoj i kraljevskoj vojno gubernijskoj štampariji” okupirane Srbije, a Knežević je tijekom druge polovice rata služio u bečkom *Kriegspresssequartier* tj. Ratnom uredu za tisak.⁶⁶⁵

Nakon raspada Austro-Ugarske i jugoslavenskoga ujedinjenja 1918. perspektiva objavljenih autobiografija doživjela je drastičnu promjenu. Premda se tijekom 1920-ih njihov broj znatno povećao, samo jedna od njih pretežno je apolitički prikaz doživljaja na bojištu. Riječ je o sjećanjima pacifistički nastrojenoga prevoditelja i pisca za mlade Viktora Kralja (*Ratni dojmovi*, Zagreb 1923.), koji je za rata kao pričuvni časnik bio mobiliziran u 53. pješačku pukovnju.⁶⁶⁶ S obzirom na to da opisuju isključivo boravak na ruskom bojištu te u zarobljeništvu od početka 1916. do polovice 1918., a bez ikakvoga uvoda o tomu odakle je i kako autor tamo dospio, pretpostaviti je da su prethodne borbe na srpskom bojištu bile jednostavno – izostavljene.

Na tomu tragu, zacijelo motivirani određenim političkim razlozima, dvojica jugoslavenski orijentiranih članova Hrvatskoga katoličkoga pokreta svoja su sjećanja ograničila na još uži vremenski odsječak. Ivo Jelavić, budući odvjetnik i državni iseljenički izaslanik u Buenos Airesu, kao svjedok “prusko-mađarskoga barbarstva” iznio je isključivo svoja negativna iskustva za konačnoga pohoda na Srbiju 1915–1916., tijekom kojega je bio

⁶⁶⁴ Klara PRANJKO, “Knežević, Branimir”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, 426. Među ostalim tekstovima, fragmenti ratnih sjećanja tiskani su mu u *Savremeniku* 1915. i 1918.

⁶⁶⁵ Oršić se u shematizmu *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 1023.-1024. ne navodi kao časnik 12. ulanske pukovnije, a ne spominje ga niti jedan poznati mi rad o plemićkom rodu Oršića. Inače, još 1902. izdao je u Zagrebu *Prvu knjigu*, kraću no zanimljivu zbirku satiričkih, ljubavnih i domoljubnih crtica, u kojoj se pripovjedač opisuje kao praunuk Krste II. Oršića, a slične je sastavke prije rata objavljivao u *Obzoru*, *Ilustrovanom Obzoru* i kalendaru *Strossmayer*. Od 1915. do 1916. bio je odgovorni urednik okupacijskih *Beogradskih novina* (ulomci ratnih sjećanja objavljivani su mu također ondje, u *Jutarnjem listu* te u *Ilustrovanim cetinjskim novinama*), a 1925. glavni urednik osječkoga *Narodnoga glasa*. Posljednji njegovi tekstovi registrirani u Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda su dopis iz Beča o cijeni srebra (*Jutarnji list*, 1931., br. 7061) te onaj o Gradišćanskim Hrvatima (*Božićnica*, 1938.). Vidi i Marina VINAJ, *Građa za bibliografiju osječkih novina 1848.-1945.*, na: http://www.dksb.hr/knjiznicarstvo/materijali/03_1-2_Vinaj_7.pdf (pristupljeno 9. srpnja 2011.).

⁶⁶⁶ Do kraja rata autor je promaknut najmanje u natporučnika, a odlikovan je – među ostalim – i Križem za vojničke zasluge III. razreda. *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 628. Njegova bibliografija, iz pera Klare Pranjko, izaći će u osmom svesku *Hrvatskoga biografskoga leksikona*. Kako se može zaključiti iz Bibliografskoga kataloga, ulomci iz ratnih sjećanja tiskani su mu u *Vijencu* (1922–1923.) te *Omladini* (1926., 1928.)

tumač s činom narednika u 18. brdskoj brigadi (*Iz pregažene Srbije*, Sarajevo 1919.).⁶⁶⁷ Puno poznatiji Petar Grgec, koji je glavninu rata proveo kao vodnik, manjim dijelom i poručnik veoma angažirane 37. pučko-ustaške bojne iz Znojma, prikaz je pak suzio na svoj boravak u zarobljeničkim logorima na talijanskom kopnu te zakašnjelo priključenje jugoslavenskim dobrovoljcima u Grčkoj,⁶⁶⁸ pri čem je središnje mjesto – odatle i naslov cijele knjige – dano pripovijedanju nekolicine prebjeglih dalmatinskih Hrvata, koji su “nezahvalnim” Talijanima dostavili informacije što su 1918. omogućile torpediranje bojnoga broda *Szent István* (*Jugoslavenski argonauti. Istinita slika iz talijanskoga ropstva*, Zagreb 1919., dva izdanja).⁶⁶⁹

Slično tomu, ma koliko trajala, prethodna služba u austro-ugarskoj vojsci redovito se krajnje oskudno spominje i u politički puno izravnijim sjećanjima drugih dobrovoljaca – bez obzira na to jesu li autori Hrvati ili Srbi s područja Monarhije, taj se trend nastavlja dobro u 1930-e. U objektivistički pisanim sjećanjima predratnoga povjerenika Hrvatske napredne omladine i kasnijega farmaceuta Dane Hranilovića (*Iz zapisaka jugoslavenskog dobrovoljca*, Zagreb 1922.) ne navodi se ama baš ništa o tomu kako je autor bio 1915. zarobljeni časnik,⁶⁷⁰ a tako je i s naglašeno putopisnom knjigom rođenoga Petrovaradinca Slavka Diklića, prijeratnoga zagrebačkoga studenta i kasnijega osječkoga javnoga bilježnika sklonoga literarnim pokušajima (*Putničke bilješke jugoslovenskog ratnog dobrovoljca. Od Dobrudže do Soluna preko Dalekog istoka*, Osijek 1932.).⁶⁷¹ Slično je i s dvodijelnom knjigom Hranilovićeva i Diklićeva vjerojatnoga poznanika Luje Lovrića, bivšega tajnika nacionalističke omladine na Sušaku i poslijeratnoga organizatora dobrovoljačkih veterana

⁶⁶⁷ Dijelovi ratnih sjećanja objavljeni su mu 1919. u beogradskom listu *Narodno jedinstvo*. B. PALJAN, n. dj.

⁶⁶⁸ Procjenjuje se da je tijekom rata oko 12 000 južnih Slavena iz Rusije (dospjevši ondje kao zarobljenici), oko 10 000 iz obje Amerike (ekonomska emigracija) te oko 300 iz Italije (također zarobljenici) pristupilo posebnim dobrovoljačkim divizijama srpske vojske koje su se borile u Dobrudži i na Solunskom bojištu. Onih pak oko 13 000 “disidenata” koji su ih polovicom 1917. napustili zbog percipirane nacionalne neravnopravnosti – dijelom i želje da, po ruskom uzoru uvedeni, vojnički odbori imaju veće ovlasti – pritom se po svem sudeći ne uzima u obzir, a gdje gdje se kao vršna, za siječanj 1917., navodi i brojka od 914 časnika te 42 260 dočasnika i običnih vojnika. Usp. I. HRSTIĆ, “Dnevnik Ivana Čovića – prilog istraživanju dobrovoljačkog pokreta među Hrvatima u SAD-u u vrijeme Prvoga svjetskog rata”, 159., M. PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor*, 320. i Živorad KOSTIĆ, “Dobrovoljci”, *Vojna enciklopedija*, sv. 2, 497.

⁶⁶⁹ Neovisno o njima, kao informator se navodi i poručnik bojnoga broda Slavomir Draksler, koji je Talijanima prebjegao motornim čamcem. Joso DEFRANČESKI, *C. i kr. ratni logori 1914–1918.*, Osijek 1937., 184. Još tijekom rata Grgec se dopisima iz vojarne te s bojišta javljao u *Novinama* (1915–1916.), a ulomci *Argonauta* tiskani su i u *Seljačkim novinama* 1919. te *Krijesu* 1920–1921.

⁶⁷⁰ U austro-ugarskoj vojsci bio je sanitetski poručnik, a ako je riječ o istoj osobi (Dane = Daniel), služio je u 78. pješačkoj pukovniji. *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 718., 1576. Dijelovi ratnih sjećanja tiskani su mu u tjedniku *Karlovac* 1920–1921. te u *Velikom narodnom kalendaru Jugoslavije*, Zagreb 1923. M. KAMINSKI, n. dj.

⁶⁷¹ Kao zastavnik služio je u 79. pješačkoj pukovniji. *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 722. Prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda može se zaključiti da je o dobrovoljačkim temama pisao i u periodicima *Jug* (1925–1926.), *Beli orao* (1932.) i *Vrbaske novine* (1934.).

(*Suzna jesen*, Zagreb 1922.; *Kroz snijegove i magle*, Zagreb 1923.),⁶⁷² koji je kao “politički sumnjiv” također bio mobiliziran u 79. pješačku pukovniju, s tom razlikom što njezin siže ne započinje pristupanjem dobrovoljcima, nego tek buđenjem u odeskoj bolnici tipičnim za podžanr *autopatografije*⁶⁷³ – u Dobrudži 1916. teško ranjeni autor izgubio je vid na oba oka, suočavanje s čime čini okosnicu njegova djela – a retrospektivno ipak ponešto doznajemo o ozračju mobilizacije.

Nasuprot njima, Ante Kovač (Pfifficus), poslijeratni urednik zagrebačkih novina Demokratske stranke i, među ostalim, tajnik Narodne skupštine na listi Petra Živkovića, svoja prilično bombastična sjećanja *Impresije iz jedne epohe. Kroz zemlje i gradove* (Zagreb 1923.), započinje upravo podrobnim opisom svojega zarobljavanja u Bukovini lipnja 1916., gdje je kao kadet-aspirant služio u 28. domobranskoj pukovniji.⁶⁷⁴ Nekoliko dana kasnije, kao pripadnik iste postrojbe predao se i mirkovački Srbin Jovan Korda, kasniji načelnik više slavonskih kotareva, koji je – za razliku od Kovača – konačnu odluku da se dade zarobiti donio u posljednjem trenutku, a u sjećanjima opisuje i svoje oprezno protuhabsburški intonirane pothvate iz austro-ugarske vojske (*Odesa–Arhangelsk–Solun. Iz života ratnih dobrovoljaca*, Osijek 1937.).⁶⁷⁵

Premda nisu svi sudjelovali u ozbiljnijim borbama – oslijepljeni Lovrić, po svem sudeći, jedini bi od njih mogao pretendirati na status istinskoga junaka – kako se već može naslutiti iz šestoga poglavlja, u razdoblju 1918–1941. pripadnost tzv. solunskim dobrovoljcima službeno se veoma cijenila, a s njom na bilo koji način povezivi tekstovi očito su bili tražena nakladnička roba. Odatle, čini se, proizlazi i njihova izrazita razmjerna nadzastupljenost u obrađenom korpusu, pa i jedan uvelike dvojbeni slučaj pokajanoga “disidenta”, svršenoga đaka Trgovačke akademije i publicista Hrvoja Grgurića. Taj bivši topnički poručnik,⁶⁷⁶ zarobljen u ljeto 1916. na ruskom bojištu pri 79. pješačkoj pukovniji, pod lukavo je smišljenim naslovom (*Na Dalekom Istoku – uspomene našega dobrovoljca iz Sibirije, Mandžurije, Mongolije i Kine*, Zagreb 1931.), ali bez veće sadržajne veze s dobrovoljcima, u popularnoj Zabavnoj biblioteci fragmentarno opisao svoje azijske doživljaje

⁶⁷² Kolegi Johnu Paulu Newmanu s National University of Ireland u Maynoothu ovom prigodom zahvaljujem što me na njih upozorio. Prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda, Lovrić je u međuratnim periodicima objavio podosta priloga o jugoslavenstvu, sokolstvu i dobrovoljcima. Ulomci iz objavljenih mu sjećanja tiskani su u *Dobrovoljačkom glasniku* (1933., 1934.), vjerojatno i ranije, a navodni dnevnički ulomak iz 1915., zacijelo dok je još bio u austro-ugarskoj vojsci 1922. u *Pučkoj prosvjeti*.

⁶⁷³ Usp. S. SMITH i J. WATSON, *Reading Autobiography*, 187.-188.

⁶⁷⁴ Prema uvodnoj napomeni, nešto “dobrovoljačkih putopisa” objavio je prethodno u *Savremeniku* te *Kritici*.

⁶⁷⁵ Fragmenti sjećanja objavljeni su mu u periodicima *Nova smena* (1938.) i *Dobrovoljački glasnik* (1940.). F. HAMERŠAK, “Korda, Jovan”.

⁶⁷⁶ Tako njegova izjava; u kazalu *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.* ne spominje se.

1918–1924.,⁶⁷⁷ a sljedećom je knjigom, o svojem zatočeništvu u Dalekoistočnoj Republici i Sovjetskom Savezu 1921–1923. postigao i neku vrstu međunarodnoga uspjeha (*Kroz tamnice i crvenu maglu – doživljaji u zemlji nove ideologije*, Zagreb 1932., dva izdanja, i 1934.).⁶⁷⁸

Nadovezujući se na veliko zanimanje koje je vladalo za posljedice Listopadske revolucije 1917. (bivši zarobljenici skloniji boljševicima bili su po svem sudeći 1920. ušutkani *Obznanom*), sličnu je strategiju iskoristio i neki “M. M.” (oko 1880–?), o čijoj austro-ugarskoj vojničkoj službi doznajemo samo kako je kao časnik bio zarobljen nakon pada Przemysla 1915., puno pak više o njegovim poslijeratnim odnosima s kavkaskim i srednjoazijskim protukomunističkim vođama (*Bijeg iz boljševičke Rusije*, Zagreb 1922.).⁶⁷⁹

Kako je već naznačeno kod Korde, a posebno dolazi do izražaja u već spomenutu Hašekovu romanu, jedan od poetički djelotvornijih načina osude austro-ugarskoga poretka jest prikazati ga satirički, iznutra. Nasuprot navedenim pojedincima koji su svoje doživljaje za Monarhije odlučili izostaviti, bački Srbin Živko Prodanović (oko 1884–?), liječnik mobiliziran u karlovačku 26. pučko-ustašku pukovniју, iznio je isključivo sjećanja na prve dane rata i borbe u Srbiji 1914., (*Iz ratne torbice. Pohod na Srbiju 1914.* Novi Sad 1927.).⁶⁸⁰ Prema vlastitim navodima, do krajnosti nezadovoljan držanjem svojih “izdajničkih”, “ropskih” ili čak “duševno bolesnih” suboraca (kvalifikacije kao da su preuzete iz najpeckavijih odjeljaka *Švejka*), odlučio se čak – doduše, potaknut od jednoga Hrvata – na to da sučeljenoj srpskoj postrojbi dostavi obavještajne podatke.⁶⁸¹

Slični, no ponešto blaži tonovi mogu se naći i u inače pretežno neosobnoj knjizi u Podravini rođenoga Dušana Obradovića (1887–?), koji kao pravoslavni vojni svećenik nije, međutim, služio na bojištu već u logorima za srpske i ruske zarobljenike (*Srbija i austrijski*

⁶⁷⁷ Kako sam drugdje ustvrdio, razvrsta li se kao putopis, to bi Grgurićevo djelo u Hrvatskoj moglo biti prvo toga žanra posvećeno Kini (ne računaju li se izvještaji Tome Skalice). Inače, u posebno objavljenom novinskom intervju autor navodi kako je već u ljeto 1916. pokušao pobjeći iz ruskoga zarobljeništva, što baca dodatno svjetlo na njegovu – možda izvorno prohabsburšku – motivaciju. Općenito o njemu usp. F. HAMERŠAK, “Nepoznati Hrvoje Grgurić”, *Kolo*, 10/2000., br. 4, 25.–40.

⁶⁷⁸ Njemačko izdanje pod mistifikatorskim naslovom *11 Jahre Sowjetkerker in Ostsibirien*, Berlin 1934.

⁶⁷⁹ Prema iskazu na str. 4, autorovo “pravo ime” bilo je “M. Marinić”, što je preneseno na katalošku karticu Nacionalne i sveučilišne knjižnice, s koje je podatak prenesen u *Građu za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga*. Navod u novijem, računalnom katalogu kako je riječ o M. Mariniću, vjerojatno je ishod pogreške pri prijepisu. U shematizmu za 1918. spominje se djelatni zastavnik Milivoj Maričić 53. pješačke pukovnije, no naš autor zacijelo je prije pada u zarobljeništvo morao biti bar natporučnik, ako ne i satnik, budući da je navodno zapovijedao logorom u Čardžuju (danas Türkmenabat). *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 627. U Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda njegovi se tekstovi ne spominju.

⁶⁸⁰ Prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda, autor je od 1905. do 1940. često surađivao u periodicima; glavnina, ako ne i cjelina ratnih sjećanja na 1914. tiskana mu je u *Zastavi* 1927., a fragmenti u *Ženi* 1918–1921. i *Narodnom jedinstvu* 1920.

⁶⁸¹ Ponovo zahvaljujem gospodinu Klemenu L. na bibliografskoj informaciji o ovom djelu.

Sloveni u Svetskom ratu 1914–1918, Novi Sad 1928.),⁶⁸² također i u knjigama mobiliziranoga “politički sumnjivoga” dočasnika, 1917. na smrt osuđenoga Korčulanina Vinka Barčota (oko 1890–?; *Za otadžbinu. Crtice iz ratnog dnevnika*, Dubrovnik 1919.),⁶⁸³ odnosno već 1914. u Srbiji zarobljenoga Marka Jakovljevića, zagrebačkoga studenta i osječkoga profesora, rođenoga u Srijemskim Karlovcima, koji je glavninu svojega djela posvetio upravo kritici radikalskoga velikosrpstva (1880–?; *Iz rata i emigracije. Uspomene. Odgovor g. Jovanu Tomiću*, Subotica 1923.).⁶⁸⁴

Međutim, pomalo neočekivano, nepolitički motiviranim autobiografskim tekstovima najviše je obilovalo sljedeće desetljeće. Premda za potrebe ovoga rada njegov početak možemo smjestiti u 1929. kada se zajedno s načelno integralnojugoslavenskom Šestosiječanjskom diktaturom ponovo uvodi preventivna cenzura, pomak je vidljiv još početkom 1930-ih, a posebno će doći do izražaja za namjesništva kneza Pavla, čija će više ili manje iznuđena spremnost za uvažavanjem nekih elemenata tzv. hrvatskoga pitanja – kako je poznato – naposljetku 1939. dovesti do sporazuma Cvetković–Maček i skopčanoga osnutka Banovine Hrvatske. Posljedični društveni kontekst, čini se, postao je nešto skloniji sjećanjima koja nisu bila izravno velikosrpski ili jugoslavenski nastrojena, a njihovoj su objavi, po svem sudeći, pogodovali i vremenska distanca (strašna su iskustva, ističu neki, dotad bila odviše svježa da bi se o njima pisalo) te prijeteće naznake novoga svjetskoga sukoba (više tadašnjih autora svoja je sjećanja namijenilo mlađim, navodno ratobornim naraštajima).

Prva u ovom odjeljku sjećanja su Karlovčanina Stanka Tomašića, deseterika 26. domobranske pješake pukovnije, na teške borbe u Srbiji 1914. (*Crni Vrh*, Zagreb 1930.). Iako još uoči rata pobornik jugoslavenskoga ujedinjenja (među ostalim, 1915. uhićen pod sumnjom za veleizdaju), za razliku od, primjerice, Prodanovića, autor gotovo i ne izražava svoj prijekor, tek neku vrstu razočaranoga iznenađenja općom “zaostalošću” caru i kralju odanih običnih vojnika. Više od toga, naime, bavi se krvavom ratnom svagdašnjicom (Crni Vrh na Gučevu i Mačkov Kamen na Jagodnji, brdske kote na putovima prodiranja u Šumadiju, ostat će zlokobni pojam za pripadnike obaju zaraćenih strana),⁶⁸⁵ dočaravajući je

⁶⁸² Prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda, tridesetak nastavaka njegovih “Utisaka iz Svetskog rata” objavljeno je 1928. u *Zastavi*.

⁶⁸³ Prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda, Barčot je objavio tek članak u *Privrednom pregledu* 1932.

⁶⁸⁴ Podatak o djelu također dugujem gospodinu Klemenu L., a za godinu autorova rođenja zahvaljujem kolegici Tihani Luetić Letnić. Prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda, Jakovljevićeva sjećanja izlazila su 1927–1928. u listu *Nezavisnost*, ali nakon 27. nastavka ostala su nedovršena.

⁶⁸⁵ O tomu prema autorovim dnevničkim bilješkama usp. i S. PAVIČIĆ, *Hrvatska vojna i ratna poviest*, 293.–300.

katkada, povrh općenita ekspresionističkoga tona, i posebice uznemirujućim nadrealističkim postupcima.⁶⁸⁶

Podjednako opora, no tiskana u inozemstvu i s obuhvatom cijeloga ratnoga razdoblja sjećanja su Grge Turkalja, također mobiliziranoga dočasnika 26. domobranske pješačke pukovnije (*1609 dana na fronti od Grge Turkalja-Guslara*, Winnipeg 1930.). Po svem sudeći jedini koliko-toliko pismeni član obitelji (vjerojatno zahtjevne uloge priređivača prihvatio se Petar Stanković, u Kanadi nastanjeni novinar blizak Hrvatskoj seljačkoj stranci), autor nastupa i kao svojevrsni glasnogovornik svoje braće Mate i Janka, pripadnika iste domobranske odnosno 39. topničke pukovnije. Puna tradicijskih usmenoknjiževnih formula, Turkaljeva su sjećanja jedinstveni spoj “potonulih” anarho-socijalističkih ideja i neke vrste tvrdoglave seljačke upornosti zbog koje su, čini se, mnogi ustrajali u borbi iako su izgubili vjeru u pobjedu, ili ih otpočetak nije bilo briga za ratne ciljeve.⁶⁸⁷

Ponešto drukčiji svjetonazor izražen je u sjećanjima Ante Messnera-Sporšića (1876–1956.),⁶⁸⁸ katoličkoga vojnoga svećenika, koji je u raznim postrojbama služio još od početnih borbi u Srbiji, prikazavši ipak samo svoj boravak na talijanskom bojištu (*1915–1918. Odlomci iz ratnih uspomena*, Zagreb 1934.). Kritičan i prema austro-ugarskoj i prema talijanskoj državnoj politici, autor iznosi tek umjerena jugoslavenska stajališta – puno više od toga zaokupljen je hrabrošću i stoicizmom običnih južnoslavenskih vojnika. Rat je za njega prije svega pakao s kojim se čovjek može suočiti jedino iskrenom religioznošću (za što, tvrdi, mnogi huškački kapelani, sklonjeni daleko u zaleđu, nisu bili sposobni).⁶⁸⁹

Osim Turkalja, o djelomice zapovijedenom, a djelomice osvetničkom pa i više-manje spontanom ubijanju ruskih zarobljenika i galicijskih civila, u svojim iznimno detaljnim sjećanjima iz prve ruke svjedoči i već spomenuti švicarski specijalizant Antun Vrgoč, pričuvni poručnik novosadske 6. pješačke pukovnije (*Moje uspomene na Svjetski rat. Godina 1914–1920*, sv. 1-3, Zagreb 1937.), koji je rat započeo čuvajući granicu prema Srbiji, a nakon što je već 1914. teško ranjen i zarobljen na ruskom bojištu postao je ni manje ni više nego

⁶⁸⁶ Prema popratnoj napomeni te Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda, sadržaj *Crnoga vrha* prethodno je 1923. objavljen u *Jugoslavenskoj knjizi*, u kojoj je 1924. nastavljen *Crvenim paragrafom*. Po svem sudeći, Tomašić je ratne doživljaje fragmentarno obrađivao i u *Ilustrovanom listu* (1915.), *Hrvatskoj prosvjeti* (1918., 1920.), *Mladosti* (1923., 1930.) i *Riječi* (1927.).

⁶⁸⁷ Prema Stankovićevoj uvodnoj napomeni, sjećanja Turkaljevih prethodno su bila objavljena upravo u *Kanadskom glasu*.

⁶⁸⁸ Završivši studij geografije, etnologije i filozofije doktorskom tezom *Kolonije hrvatskih plemića u Banatu* (1928.), od 1923. do umirovljenja 1932. bio je profesor I. klasične gimnazije u Zagrebu. Đuro KUNTARIĆ, “Messner Sporšić, Antun”, *Požeški leksikon*, Slavonska Požega 1977., 164.

⁶⁸⁹ Autor je objavio više knjiga putopisa te – prema Bibliografskom katalogu – redovito surađivao u nizu periodika, no o iskustvima s bojišta pisao je tek u *Hrvatskoj* (1917.) te *Malom Istraninu* (1934–1935.)

asistent na Sveučilištu u Tomsku (kako sam kaže, u početku se želio boriti protiv carizma no poslije se priklonio nekoj vrsti pesimističkoga pacifizma).⁶⁹⁰

Bez općih misli o budućnosti čovječanstva, ali ostavljajući dojam posvemašnje, možda čak i ponešto priproste iskrenosti (krv, fekalije i seksualnost uključeni),⁶⁹¹ a svakako nedostižne upućenosti u cijeli niz vojničkih tema spomenuta su opsežna sjećanja Pere Blaškovića, djelatnoga časnika 3. bosansko-hercegovačke pukovnije (*Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, Beograd 1939.; ponovno izdanje Beč–Lovran 2000., njemačko izdanje, *Mit den Bosniaken im Weltkrieg*, Beč 2001.). Osim što je knjizi opisao svoje doživljaje i na srpskom i na ruskom i na talijanskom bojištu (zarobljen posljednjih dana rata na Piavi, iz francuskoga se zarobljeništva vratio tek polovicom 1919.), bez većega friziranja otvoreno je ustvrdio kako je tijekom rata ponosno radio svoj posao (što pak nije mogao dulje nastaviti u vojsci Kraljevine SHS zbog njezina drugačijega “duha”, uglavnom preuzeta iz srpske vojske), smjestivši nastup nekih oblika ratnoga zamora tek u drugu polovicu 1918. (ako izuzmemo paralizu donjih ekstremiteta 1915. koja je mogla biti uzrokovana konverzivnom neurozom).⁶⁹²

Još jedna u Beogradu tiskana sjećanja bosanskoga Hrvata ona su Mate Blaževića, dočasnika 1. bosansko-hercegovačke pukovnije (*Zaboravljeni grobovi*, Beograd 1937.; drugo izdanje Zagreb 1994.), koji je uoči rata kao brijač radio u Münchenu, Veneciji i Trstu, što mu je omogućilo dobru komunikaciju na talijanskom bojištu (ondje će 1916. i započeti svoje pripovijedanje, izostavivši prethodna zbivanja na srpskoj i ruskoj granici). Neprijepornoga literarnoga talenta, jezgrovitosti stila i realističnosti sadržaja, a donekle i svjetonazorski, Blažević je, rekao bih, od svih hrvatskih autobiografa najbliži glasu Remarqueova pripovjedača iz romana *Na zapadu ništa novo*.⁶⁹³

Više od dvadeset godina poslije svojega kratkoga prvijenca, Petar Grgec objavio je cijeli trosveščani ciklus o svojoj Golgoti na talijanskom bojištu (*Krvava služba. Ratne uspomene*, sv. 1, Zagreb 1940.; *U paklenom trokutu. Ratne uspomene*, sv. 2, Zagreb 1940.; *Topovi su grmjeli. Iz ratnih uspomena*, Zagreb 1941.). Ravnopravan Blaškoviću, Vrgoču i

⁶⁹⁰ Prema vlastitim napomenama te Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda, svoja ratna sjećanja Vrgoč je uglavnom prethodno objavio u *Hrvatskoj straži* (1934–1937.) i *Hrvatskom listu* (1936–1937.) te, manjim dijelom, u subotičkim novinama *Napló* (1934–1935.).

⁶⁹¹ Dojam još Josipa Horvata iznesen u pismu Živku Vekariću od 18. studenoga 1965.: “Dabome onaj oficir, koji Te nazvao ‘Schweinkerlom’ bio je Blašković, koji je ostavio posve interesantne memoare, upravo zbog toga jer su naivni i iskreni.” Iz “Pisma Josipa Horvata Živku Vekariću, 1962–1968 (i dva pisma Berislavu Angjelinoviću, 1963–1964)”, *Gordogan*, 22/2005., br. 50, 129.

⁶⁹² Iako, prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda, 1930-ih poprilično prisutan u gospodarskim periodicima, čini se da je od ratnih sjećanja – ako ne računamo ulomke u Pavičićevoj sintezi – jedino poglavlje o služaku Osmanu naknadno objavio u listu *Handžar* (1943.), a spomena je vrijedan i nekrolog generalu Ivanu Salisu-Seewisu, tiskan u *Jutarnjem listu* (1940., br. 10 079).

⁶⁹³ Još jednom zahvala gospodinu Klemenu L. Blaževiću autobiografski fragmenti objavljeni su u beogradskim periodicima *Politika* (1937.) i *Pravda* (1938.) te u *Hrvatskom radio listu* (1941.).

Blaževiću u pogledu oka za pojedinosti, kao praktični katolik Grgec je neprispodobiv u iznošenju intimnih, redovito tegobnih promišljanja o raznolikim aspektima savjesti i morala, od apsurdnosti rata do ispraznosti opijanja i promiskuiteta u zaleđu (“Andr’e Städtchen, andr’e Mädchen”), pri čem znatan prostor dobivaju i tadašnja književna, kulturna i politička zbivanja.⁶⁹⁴

Sedmo mjesto u ovom za hrvatske okolnosti jedinstvenom nizu zaokruženih ratnih sjećanja pripada knjizi Mile Budaka (*Ratno roblje. Albanski križni put austrougarskih zarobljenih časnika*, sv. 1-2, Zagreb 1941., dva izdanja, također 1991. i 1995.), često – poput Blaževićeve i Grgecove – neprikladno označenoj kao roman.⁶⁹⁵ Većim dijelom napisan u talijanskim zarobljeničkim logorima davne 1917., tekst se pretežno odnosi na mukotrpno pješaćenje zarobljenih austro-ugarskih časnika od Niša do albanske obale potkraj 1915. Kao što je poznato, autor je za I. svjetskoga rata bio blizak “frankovačkim” protivnicima jugoslavenskoga ujedinjenja, a 1930-ih jedan od vodećih članova ustaške organizacije – u skladu s tim, u djelu se nalaze odgovarajući odjeljci o “velikosrpskom imperijalizmu”, u opsegu kojega banovinske vlasti vjerojatno nisu mogle dulje vremena tolerirati (uostalom, početkom 1940. uhićen je pa interniran),⁶⁹⁶ ali i pomalo začudni topli osvrti na čovječnost srpskih trećepozivaca, tzv. čiča. U stvari, glavni naglasak nipošto nije stavljen na poslijeratnu visoku politiku, nego na prevladavajuću sebičnost uzrokovanu nedostatkom hrane i drugim nevoljama tijekom prelaska zasnježenih planina, pri čem su i odnosi unutar Monarhije raščlanjeni u kritičkom svjetlu, budući da su i se zarobljeni časnici – nasuprot tradicionalnom *Kameradschaftu*, kojega toliko slavi Blašković – čvrsto podijelili prema narodnostima.

Suvremen tomu “zlatnomu dobu” domaće ratne autobiografije je i tekst već spomenutoga Austrijanca Georga von Trappa (*Bis zum letzten Flaggenschuss. Erinnerungen eines österreichischen U-Boots-Kommandanten*, Salzburg–Leipzig 1935.; englesko izdanje *To the Last Salute. Memories of an Austrian U-Boat Commander*, Lincoln–London 2007.). Iako, kako je naznačeno, ne bi bila dijelom usko shvaćene hrvatske perspektive, njegova su sjećanja prikaz zaboravljenoga ali veoma zanimljivoga svijeta vojnih i civilnih dužnosnika

⁶⁹⁴ Zacijelo veći dio navedene trilogije Grgec je objavio u *Luči* 1924–1925. i *Hrvatskoj straži* 1939–1940.

⁶⁹⁵ Premda su Budakova sjećanja gotovo sigurno objavljena nakon uspostave NDH, sve okolnosti upućuju na zaključak kako je njegova konačna urednička inačica bila dovršena još 1940. pa ga je stoga primjerenije promatrati u društveno-političkom kontekstu Banovine Hrvatske. Usp. Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2009., 130. S druge strane, B. HRABAK, “Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji”, 109., njihovu publikaciju smješta “pred slom stare Jugoslavije”.

⁶⁹⁶ M. ŠVAB i REDAKCIJA, “Budak, Mile”, 421. Prema Bibliografskom katalogu, može se zaključiti da su ulomci *Ratnoga roblja* objavljeni u *Radiši* (1922.), *Vijencu* (1923., 1925.), *Hrvatskom listu* (1940.), *Hrvatskom narodu* (1941.) i *Neue Ordnung* (1941.) te da je neki – u njih nepreuzeti – fragment iz Budakova ratnoga dnevnika tiskan već 1914. u *Hrvatskoj*.

dodijeljenih na službu negdje na “periferiji” Monarhije. Kao član austrijskoga plemstva, von Trapp nesporno promatra južnoslavenske stanovnike istočne jadranske obale kroz neku vrstu paternalističke, polukolonijalne prizme, što ga međutim ne priječi da nerijetko – poput mnogih drugih, primjerice Rebecce West – bude fasciniran njihovim “herojskim” načinom života i prirodnim ljepotama, koje će nastaviti posjećivati i poslije 1918.⁶⁹⁷

Nakon ratnim autobiografijama oskudnoga razdoblja NDH, odnosno II. svjetskoga rata i socijalističke revolucije – autobiografski ulomci u Pavičićevoj sintezi 1943. jedini su poznati mi predstavnik⁶⁹⁸ – sa zaostatkom od jednoga desetljeća, a u redakturi Jure Kaštelana objavljena su još 1939. napisana sjećanja Marka Oreškovića (1896–1941.), istaknutoga komunista i u međuvremenu ubijenoga narodnoga heroja (*Autobiografija*, Zagreb 1950.; izvornu inačicu objavio je 1976. Ivan Očak).⁶⁹⁹ Unutar jednostavnoga “ljevičarskoga” okvira taj u siromašnoj seljačkoj obitelji rođeni autor, koji je od običnoga radnika-pečalbara postao dočasnik, potom obični mornar i naposljetku revolucionar neobično izravno pripovijeda svoj uzbudljivi život, priznajući da je u veljači 1915. gotovo četverogodišnju epizodu I. svjetskoga rata započeo kao da ide na neku “prijatnu zabavu”. Ubrzo, međutim, razočaran ponižavajućim odnosom prema podređenima, zatražio je premještaj u mornaricu, o kojoj je kao izglednjeli ložac torpediranoga *Szent Istvána* ostavio rijetke zapiske što predstavljaju svojevrsnu protutežu von Trappovu aristokratskom *pogledu odozgo*.⁷⁰⁰

Šest godina kasnije Miroslav Krleža objavio je autobiografsku knjigu koja zahvaća i razdoblje I. svjetskoga rata (*Davni dani. Zapisi 1914.–1921.*, sv. 1-2, Zagreb 1956.; kasnija izdanja ponešto su izmijenjena, npr. *Dnevnik 1914–17* i *Dnevnik 1918–22*, Sarajevo 1977.). Iako naslov sugerira da je tekst nastao prije četiri desetljeća, on je zasigurno novijega nastanka, bogat ne narativno-događajnim nego atmosferičnim, fragmentarno-anegdotalnim diskursom, što ga sve u interpretativnom smislu čini teško prohodnim (o autorovu boravku na

⁶⁹⁷ O njem vidi i Carl VON BARDOLFF, *Der Militär-Maria Theresien-Orden – die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914–1918*, Wien 1943., 322.-324.

⁶⁹⁸ S. PAVIČIĆ, *Hrvatska ratna i vojna poviest*, 293.-300., 303.-304., 307.-309., 415.-420., 423.-424., 432.-440., 453., 504.-513., 525.-532.

⁶⁹⁹ “Orešković, Marko”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 8, Zagreb 2006., 128.

⁷⁰⁰ Od budućih hrvatskih komunista, osim onih Tita, Krleže i Oreškovića, spomenuti je – primjerice – i ratne putove Vladimira Čopića (1891–1939.) i Ivana Krndelja (1888–1941.). Prvi je kao poručnik 31. lovačke bojne 1915. zarobljen na ruskom bojištu, a nakon što je 1916. zbog protivljenja prisezi isključen iz I. dobrovoljačke divizije pridružio se boljševicima; na temelju njegove korespondencije s Isom Kršnjavim te kasnijih izjava za pravosudne zapisnike, I. OČAK, *Vojnik revolucije. Život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980., 26.-68. sastavio je svojevrsni autobiografski kolaž. Informacije o drugomu zasad su oskudnije, no u nekomu od bečkih arhiva vjerojatno bi se moglo saznati zašto je kao poručnik 2. bosansko-hercegovačke pukovnije bio degradiran, i u činu zastavnika premješten u 4. bosansko-hercegovačku pukovniju. Vidi Ivan Krndelj – *građa za monografiju* (prir. Ahmed Hadžirović i dr.), Beograd 1977., 5. te *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 889.

galicijsko-bukovinskom bojištu, u sastavu 25. domobranske pješačke pukovnije pritom nema bitnijih referenci).⁷⁰¹

Kako rekoh, već sljedeće godine svojim se cjeloživotnim sjećanjima javio i izbjegli Vladko Maček (*In the Struggle for Freedom*, New York 1957.; hrvatska izdanja pod naslovom *Memoari* 1992. i 2003.). Premda se načelno ocjenjuju kao apologetska u vezi s političkim zbivanjima – što nimalo ne iznenađuje – razdoblje I. svjetskoga rata u njima je prilično iscrpno obrađeno, od improvizirana okupljanja 25. pučko-ustaške pukovnije, preko borbi u Srbiji i – nakon ranjavanja u nogu – inženjerijskih dužnosti u Puli, Budimpešti i Albaniji, odakle je autor, navodno zbog sve većega udjela oboljelih, na vlastiti zahtjev prebačen k 26. domobranskoj pješačkoj pukovniji na talijanskom bojištu. Promaknutoga u pričuvnoga satnika, 28. listopada 1918. pobunjeni su ga hrvatski vojnici ondje “zadužili” da ih vodi kući, što je, ako mu je vjerovati, i učinio služeći se vještīm uvjeravanjem, veoma nalik njegovim kasnijim govorima pred masovnom publikom (druga zanimljiva Mačekova karakterna crta stečena je sklonost fatalizmu, kojom se možda može objasniti i njegova relativna pasivnost za sljedećega svjetskoga sukoba).

No, vratimo se u Hrvatsku. Osim mnogobrojnih, no sažetih inačica ratnih doživljaja Josipa Broza pripovijedanih poglavito također već spomenutom Vladimiru Dedijeru – iz kojih se može naslutiti da se kazivač kao vođa izvidnice u Karpatima svjesno držao podalje od borbi, no da je, vođen vjerojatno vojničkom čašću, imao i nekoliko odvažnih pothvata te bio zarobljen neplanski, tek nakon teškoga ranjavanja⁷⁰² – na svoja ratna iskustva usputno se osvrnuo i Ivan Ribar, poslijeratni predsjednik Prezidija Ustavotvorne i predsjednik Narodne skupštine FNRJ.⁷⁰³ Iako je kao poručnik 79. pješačke pukovnije potkraj 1916. ili početkom 1917. bio ranjen na talijanskom bojištu, glavnina njegova izlaganja posvećena je nedaćama nepoćudnoga saborskoga zastupnika, koji je 1914. čak trebao biti strijeljan kao talac u slučaju srpskih “komitskih” napada.⁷⁰⁴

Sljedeća opsežnija autobiografska obrada I. svjetskoga rata objavljena je desetak godina kasnije. Kako se u četiri ratne godine može postati i slučajnim junakom i sumnjivim zbog veleizdaje, rekosmo već, opisao je Lavoslav Kraus, negdašnji načelnik Instituta za

⁷⁰¹ Vidi Dean DUDA, “Davni dani. Zapisi 1914–1921”, *Krležijana*, sv. 1, Zagreb 1993., 136.-137. i Suzana MARJANIĆ, *Glasovi Davnih dana: transgresija svjetova u Krležinim zapisima 1914–1921/22.*, Zagreb 2005.

⁷⁰² V. DEDIJER, *Josip Broz Tito*, 56.-73. i ISTI, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2, 243.-266.

⁷⁰³ Ivan RIBAR, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, Zagreb 1965., 83.-177. (passim). – Sasvim kratke reference o autorovu sudjelovanju u I. svjetskom ratu mogu se naći i u ISTI, *Politički zapisi*, sv. 1, Beograd 1948., 10.-129. (passim).

⁷⁰⁴ Ipak, do kraja rata odlikovan je ne samo Karlovim četnim križem nego i Brončanom medaljom za vojničke zasluge s mačevima na vrpici Križa za vojničke zasluge. *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 721.

zdravstveno prosvjećivanje Vojnomedicinske akademije u Beogradu (*Susreti i sudbine*, Osijek 1973.).⁷⁰⁵

Zbog rijetkosti autobiografija posvećenih austro-ugarskoj ratnoj mornarici i njezinoj propasti viđenoj iznutra, upozoriti je i na sjećanja Mirka Pleiweissa (1896–1979.), inače integralno-jugoslavenski nastrojenoga Slovenca, koji kao kvalificirani svjedok (zapovjednik obalne oklopnjace *Budapest*) svoje izlaganje započinje tek prikazom posljednjih dana rata i prvih dana primirja u pulskoj luci.⁷⁰⁶

Tri godine kasnije odulje poglavlje *Do donske stepe i natrag (autobiografski zapisi)* tiskano je pak u trećem izdanju mozaične knjige istaknutoga slavista i knjižničara Josipa Badalića (1887–1985.; *Moslavačke razglednice*, Kutina 1981.; četvrto izdanje 2008.).⁷⁰⁷ Iako autor navodi da je početkom rata kao pričuvni poručnik bio uvršten u sastav (vjerojatno tirolske) lovačke bojne smještene kraj Celja,⁷⁰⁸ u kojoj se – kako kaže – ubrzo sprijateljio s nekoliko ljubitelja *švejkovskih* šala, središnji tijek njegova izlaganja započinje tek opisom zarobljavanja prigodom neuspješnoga demonstracijskoga prijelaza Dnjestra početkom 1915., a glavnina mu se odnosi na višegodišnje ugodno druženje s civilnim pučanstvom oko Voroneža.

Godinu dana kasnije tiskana je i cjeloživotna autobiografija iseljenoga, tada već pokojnoga šumarskoga stručnjaka Mirka Sančevića (1900–1981.), koji je kao opskrbnik osječke 5. ulanske konjaničke pukovnije 1918. služio u okupiranoj Mačvi, navodno u dobrim odnosima s domicilnim srpskim stanovništvom.⁷⁰⁹

Kako je rečeno, Messner-Sporšić i Grgec svoja su sjećanja objavili prije 1945. – kao što je poznato, za socijalističke Jugoslavije Katolička crkva i bliske joj organizacije nerijetko su prikazivane kao licemjerne, nacionalističke pa i ratnohuškačke ustanove, a u tom sklopu valja podsjetiti i na neke od Krležinih književnih portreta. U takvom kontekstu posmrtna objava fragmenata ratnoga dnevnika Gabre Cvitanovića (1887–1955.), vojnoga kapelana i kasnijega franjevačkoga redovnika,⁷¹⁰ koji je k tomu jedini mi poznati autobiografski tretman isključivo I. svjetskoga rata objavljen između 1942. i 2001., nema sumnje, značila je određeni pomak u suprotnom smjeru, do kojega međutim nije došlo od povjениčara, nego od kolege

⁷⁰⁵ Prema predgovoru, sjećanja su u stotinjak nastavaka bila objavljena u *Glasu Slavonije* 1969–1970.

⁷⁰⁶ Mirko PLEIWEISS, *Slomljeno sidro*, Beograd 1978. (slovensko izdanje Maribor 1975.).

⁷⁰⁷ Usp. “Badalić, Josip”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb 1999., 535.

⁷⁰⁸ Godine 1918. neki pričuvni poručnik “Josef Badalić” spominje se u sastavu također celjske 87. pješačke pukovnije. *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 754. – Kako se vidi iz prijašnjih slučajeva, zarobljenici se nisu brisali iz shematizma.

⁷⁰⁹ Mirko SANČEVIĆ, *Od bosanskih šuma do Venezuele*, München–Barcelona 1982. – Još jednom zahvala gospodinu Klemenu L. što me podsjetio na ova sjećanja.

⁷¹⁰ Karlo JURISIĆ, “Cvitanović, Gabrijel”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, 775.

svećenika.⁷¹¹ Naime, slijedeći isti požrtvovni poriv za pružanjem duhovne utjehe poput Messnera-Sporšića, Cvitanović je odlučio ostati s ranjenicima koje je austro-ugarska vojska ostavila tijekom povlačenja iz Valjeva 1914. Iako primjereno tretiran od srpskih vlasti i civila, i on se 1915. morao pridružiti pohodu preko albanskih planina (suputnik Budak u svojim ga sjećanjima, rabeći pseudonim, pohvalno spominje), sa završetkom u talijanskom zarobljeničkom logoru na golom otoku Asinari.

Da se tijekom okršaja mole i mirnodopski ateisti zamijetio je i već više puta spomenuti Josip Horvat, čija su sjećanja posmrtno objavljena iste godine kada i Cvitanovićeva (*Živjeti u Hrvatskoj 1900–1941. Zapisci iz nepovrata*, Zagreb 1984.). Blizak Tomašiću po svojim političkim uvjerenjima prije 1918. i s ratnim putom veoma nalik Badalićevu (iskusivši zapovjedništvo tada već potpukovnika Štancera, kao kadet-aspirant 25. domobranske pješačke pukovnije zarobljen je 1916. tijekom ljetne Brusilovljeve ofenzive), autor je ostavio sofisticirana, veoma informativna zapažanja o svagdašnjem životu u vojarnama i na bojištu te o mentalitetu časnika ali i običnih vojnika.

Nakon još jednoga većega vremenskoga razmaka slijede također posthumno objavljena sjećanja posvećena isključivo I. svjetskom ratu i danima poslijeratnoga bezvlada. Frane Dubravčić (1893–1964.), apolitički dočasnik, potom i natporučnik 79. pješačke pukovnije, u civilu inače računovođa sa završenom gimnazijom, narativno je puno više od Horvata usmjeren k vlastitom preživljavanju, od zarobljavanja na Drini 1914., preko ruskoga i talijanskoga bojišta (ondje je pridijeljen nakon što su ga 1915. oslobodili Bugari) pa do organiziranja gradskih straža u rodnom Otočcu 1918. (*Živ sam i dobro mi je. Uspomene iz Prvog svjetskog rata 1914.–1918.*, Otočac 2002.).⁷¹²

Napokon, godinu dana kasnije internetski je objavljeno posljednje djelo uvršteno u korpus, izvateci iz opsežnih dnevničkih bilježaka još jednoga člana Hrvatskoga katoličkoga pokreta, blaženika Ivana Merza. Još posvećeniji unutarnjem samopropitivanju od Grgecovich, odabrani se ratni dio njegovih zapisa također uglavnom odnosi na talijansko bojište 1917–1918., bez bitnijih borbenih akcija.⁷¹³

Kronološki gledano, time se zaključuje ovaj okvirni pregled hrvatskoga autobiografskoga korpusa nižih časnika, dočasnika i vojnika, sudionika I. svjetskoga rata. U

⁷¹¹ ISTI, *Fra Gabro Cvitanović i njegov ratni dnevnik (1914.-1918.)*, Split 1984.

⁷¹² Frane DUBRAVČIĆ, *Živ sam i dobro mi je. Uspomene iz Prvog svjetskog rata 1914.–1918.*, Otočac 2002. Usp. i prikaze V. HERMAN KAURIĆ, “Živ sam i dobro mi je. Uspomene iz Prvog svjetskog rata 1914.–1918.”, *Povijest u nastavi*, 3/2005., br. 1, 83.-84. i F. HAMERŠAK, “Spašena sjećanja”, *Hrvatska revija*, 5/2005., br. 1, 123.-125.

⁷¹³ Ivan MERZ, *Dnevnik 1914-1927*, na: <http://www.ivanmerz.hr/sabrana-djela/dnevnik/index.htm>, (pristupljeno 7. srpnja 2011). Zahvaljujem ocu Božidaru Nagyju što me ljubazno upozorio na te internetske stranice, posvećene postulatori za kanonizaciju Ivana Merza.

odnosu na prošlu zbilju, zapamtimo, selektivan je on na više razina – autobiografske zapise stvaraju i ostavljaju isključivo preživjeli te pretežno pismeni stanovnici gradova, pripadnici srednjega i višega sloja; također, tijekom dugih razdoblja najveće šanse za objavu imali su tekstovi više ili manje izraženoga jugoslavenskoga i/ili komunističkoga predznaka, bitno manje apolitički ili ideološki neutralni, rubne tek autora iz ovoga ili onoga razloga odanih Habsburgovcima. U sljedećem poglavlju posvetit ćemo se stoga upravo tomu tematskom sloju.

8. POLITIKA, IDEOLOGIJA, SVJETONAZOR

8.1. Prethodne napomene

Prelazeći na prvi od tematskih odjeljaka, dvoumio sam se oko toga čime započeti. Na neki način, naime, već i sam redoslijed izlaganja može sugerirati hijerarhijsku vrijednost pojedinih segmenata zbilje, pa i smjer uzročno-posljedičnih utjecaja među njima. Budući da je istraživanje osobnoga doživljaja rata jedan od glavnih ciljeva ovoga rada, očekivano bi bilo poći od onoga što ga je najviše odredilo. Iskustvo bojišta i borbe, odnosno neposredne smrtno opasnosti, zasigurno je snažan kandidat, no s njim u vezi nameću se i neke nedoumice.

Primjerice, iako je prvi susret s takvom *graničnom situacijom*, u širokom rasponu od pukoga pogleda na mrtve ili ranjene do tzv. *vatrenoga krštenja*, zahvalna pobuda za nijansirane prikaze u mnogim autobiografijama, od takvoga trenutačnoga *šoka* možda i trajnije posljedice ostavlja njihova repetitivnost, odnosno kronični psihički zamor. Naime, manifestni, izdvojeni događaji redovito pružaju prikladniju pripovjedačku osnovu od slabije strukturiranih, latentnih procesa, ma kako dalekosežni oni bili – stoga nipošto ne smijemo zaboraviti onu napomenu o *senzacionalističkom pomaku*.

S druge strane, u oba ta slučaja na individualnu a potom i kolektivnu percepciju ratnoga sukoba (ujedno i poetiku njegovoga naknadnoga opisivanja!) – osim uže shvaćenih psihosomatskih predispozicija pojedinca – utječu i nekakva prethodna očekivanja. Na jednoj razini, o kojoj sam već govorio, riječ je o tomu shvaća li se oružana borba – sa skupčanim rizicima i nedaćama – kao koliko-toliko sastavni dio ljudske svagdašnjice, ili kao nešto sasvim izvanredno. Bilo jedno ili drugo – a tu se, osim Keegana i Holmesa valja još jednom sjetiti i Fussella i Jüngera – bitno je i to drži li se da u borbi ima mjesta za junaštvo i osobno uzdizanje, ili već i sama tehnološka zakonitost višednevnih *materijalnih bitaka* vodi u neizbježni slom, kako sudionika tako i zaraćenih zemalja. Na tomu tragu, pretpostaviti je da, ovisno o svojoj vrijednosno-informativnoj usmjerenosti, umjetnička književnost, stručna literatura i razgovor s veteranima sraz novaka s neugodnom zbiljom mogu donekle ublažiti, ali i znatno pojačati – u promatranom korpusu a i drugdje u djelima zaokupljenima ratom, *dulce et decorum est pro patria mori* stoga je jedan od najismijavanijih književnih navoda.

Napokon, čak i kada se rat općenito poima kao nepoželjno, načelno pogubno zbivanje, redovito ga lakše podnose (aktualni njemački izraz bio je *durchhalten*, izdržati) oni sudionici koji su uvjereni da je tekući sukob, barem što se njihove strane tiče, neizbježan odnosno

pravedan (bellum justum), pri čem se zbog više-manje trajne naravi međunarodnih odnosa i sam *preventivni napad* – uza sve prijepore – nerijetko doživljava kao legitimni dio inače *obrambene* strategije. Gledano u tom horizontu, smisao nekoga rata (alternativno: *ratni ciljevi*) usko je povezan s percipiranim njegovim uzrocima (u tom kontekstu, ne uvijek najjasnije, rabi se i pojam povoda, kao “površinskoga”, “prividnoga” ili čak “podmetnutoga” uzroka), katkada i sa znatnim ulogom tzv. *naknadne pameti*, posebice ako krajnji ishod i posljedice nisu bili predviđeni, željeni ili planirani.

Nadalje, premda je povrh običajnoga prava još polovicom XIX. st. započet proces međunarodne kodifikacije koji je do 1914. proizveo cijeli niz ratificiranih propisa o miroljubivom rješavanju međudržavnih sporova, načinu započinjanja neprijateljstava, zabranjenim sredstvima i postupcima te poboljšanju položaja civila, ranjenika i ratnih zarobljenika – riječju, o *pravilima ratovanja*⁷¹⁴ – mimo većine pravnih i moralnih ograničenja (ili, reći će neki, kao osebujni etički, socijaldarvinistički nazor)⁷¹⁵ stara maksima *finis sanctificat media* i tijekom I. svjetskoga rata odjekivat će u raznolikim prigodama, od proglašenja njemačkoga jamstva belgijske neutralnosti pukim komadom papira do Salandrine *svete sebičnosti*. Međutim, ako počesto i nisu bili iskreno internalizirani,⁷¹⁶ teorija pravednoga rata i srodni regulativni mehanizmi poslužili su kao dobrodošlo polazište da se u sve razvijenijim propagandnim nastojanjima prokažu “podmuklost”, “zločinstvo” pa i općenito kulturološko “barbarstvo” cijelih protivničkih naroda. U tom kontekstu, kako duhovito primjećuje Glenn Gray, temeljni cilj zaraćene države jest uspostaviti takvu predodžbu o neprijatelju, pomoću koje će se njegovo ubijanje što jasnije razlikovati od mirnodopski sankcioniranoga ubojstva.⁷¹⁷ Ili, kako to sažima već spomenuti Vagts: “enemies are to be deemed criminals in advance, guilty of starting the war; the business of locating the aggressor is to begin before or shortly after the outbreak of war; the methods of enemy in conducting the

⁷¹⁴ Usp. “Ratno pravo”, *Pravni leksikon*, 1382.-1384. i, posebice, Vuko GOZZE GUČETIĆ, “Međunarodno ratno pravo”, *Vojna enciklopedija*, sv. 5, Beograd 1973.², 376.-378. te zbirku izvora, uključujući i one povijesne, Boško PETKOVIĆ, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i sigurnosti*, Zagreb 1979.

⁷¹⁵ Pod tim nazivom obuhvaćam cijeli niz shvaćanja, nerijetko i nepovezanih s Darwinovom teorijom evolucije, kojima je zajedničko da rat a i sukobe (borbu) općenito, promatrajući ih u kontekstu “preživljavanja najsposobnijih”, doživljavaju kao zbivanja koja na ovaj ili onaj način stimuliraju razvoj ljudskih potencijala. Vidi npr. Robert BANNISTER, “Evolutionism, Including Social Darwinism”, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 7, 5033.-5038. te S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 146.-151.

⁷¹⁶ Štoviše, za neke autore, dehumanizacija ratovanja (u smislu njegove apsolutizacije), dominantna je tendencija većega dijela moderniteta: “Međutim, u novom vijeku, os.[obito] od XVII. do sred.[ine] XX. st., prevladavalo je shvaćanje po kojem pravo na rat (*ius ad bellum*) pripada suverenim državama bez obzira na motive i etičku opravdanost rata, a koje je našlo izraz u moralno indiferentnom shvaćanju K. von Clausewitza da je r.[at] nastavak politike drugim sredstvima (*O ratu*, 1832). Krajnja konzekvencija toga shvaćanja bila [!] je r.[at] u kojem se pobjeda nastojala postići uporabom maksimalne raspoložive sile i svih sredstava kojima društvo raspolaže (*totalni rat*).” “Rat”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 7, Zagreb 2007., 211.

⁷¹⁷ Prema R. HOLMES, n. dj., 360.

war are to be branded as criminal; and victory is not to be a triumph of honour and bravery over honour and bravery but the climax of a police hunt for bloodthirsty wretches who have violated law, order, and everything else esteemed good and holy.”⁷¹⁸

No, ma koliko bila moćna, moderna promidžbena djelatnost⁷¹⁹ tek je jedna u cijelomu nizu sastavnica.⁷²⁰ Kako bi se koliko-toliko razumjela izravna ili posredovana stajališta pojedinaca-autobiografa, rečeno je već, *vojnu povijest odozdo* valja proširiti spoznajama ne samo političke, već i socijalne te kulturalne historije. U skladu s tim, a polazeći od općih okolnosti što su u tolikoj mjeri utjecale na već opisanu selektivnost promatranoga korpusa, u ovom poglavlju posvetit ću se kontinuiranom spektru kojega se višestrukost uvriježilo promatrati kroz prizmu pojmova *politike, ideologije i svjetonazora*.

Najkraće rečeno, za potrebe ovoga rada *politikom* nazivam još u starom vijeku ustanovljeni sklop praktičnoga upravljanja nekom više-manje ustrojenom skupinom ljudi, od pojedine stranke (ili športskoga kluba) do grada, države, naroda i društva u cjelini, uključujući ne samo ostvarivanje, nego i utvrđivanje zajedničkih ciljeva, pa i samo njihovo iznošenje ili zagovaranje.⁷²¹

Ti ciljevi, međutim, ne utvrđuju se i ne ostvaruju u zrakopraznom prostoru – osim konkretnim okruženjem, njihovo definiranje kao i “lista” dopuštenih načina ostvarivanja, uvjetovano je cjelokupnim kulturalnim (vrijednosnim i spoznajnim) nasljeđem, kojega se koliko-toliko odjelite inačice u XIX. st. – bilo je već riječi – stalo nazivati pogledom na svijet ili *svjetonazorom*.⁷²²

Negdje pak između ta dva pola (također prepoznato u pretprošlom stoljeću!) nalazilo bi se široko područje *ideologije*, svojevrsno susretište teorije i prakse, jedinstveni katalog ključnih ciljeva i općih smjernica za njihovo ozbiljenje.⁷²³

Nema sumnje, dosljedno razgraničenje navedenoga trolista teško je provesti, a kada bi to i bilo moguće, ostao bi konkretni problem afilijacije pojedinih tekstova i njihovih autora.⁷²⁴

⁷¹⁸ Prema *isto*, 365. Tako i S. MALEŠEVIĆ, *Sociologija rata i nasilja*, 154.-158. Za konkretni sukob, vidi John HORNE, “Barbaren”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, 371.-372.

⁷¹⁹ Također, vidi Michael JEISMANN, “Propaganda”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, 198.-209. i Olivier FORCADE, “Information, censure et propagande”, *Encyclopédie de la Grande guerre*, 451.-465.

⁷²⁰ “Zdravorazumsko razumijevanje ratne propagande perpetuira četiri široko prihvaćene zablude: 1. da je propaganda moćan i vrlo djelotvoran mehanizam društvenog nadzora; 2. da je propaganda u biti smišljen čin prijave; 3. da propagandne prakse prevladavaju u autoritarnim, a da su rijetke u demokratskim političkim porecima; i 4. da je propaganda prastara praksa, sastavni dio ratovanja od pamtivijeka do danas.” S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 220.

⁷²¹ Usp. Ž. PUHOVSKI, “Uvod – pojam politike”, *Leksikon temeljnih pojmova politike*, XIII.

⁷²² Usp. Hotimir BURGER, “Svjetonazor”, n. dj., 90.-91.

⁷²³ Usp. ISTI, “Ideologija”, n. dj., 255.-258.

⁷²⁴ Usp. F. HAMERŠAK, “O Matici, Hrvatskoj, fašizmu i historiografskom objašnjenju”, *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2010., br. 3, 874.-876., 883., 885.-888.

Stvar je, naravno, dodatno usložnjena svime već rečenim u kontekstu tzv. lingvističkoga obrata, kao i naknadnim bujanjem srodnih kategorija poput *slike svijeta*, *mentaliteta*, *velike pripovijesti* i *diskursa*.

Kako bilo, uza sve nedoumice, a zadržavajući svijest kako se ti metodološki konstrukti faktički mogu kombinirati na najrazličitije načine, politika, ideologija i svjetonazor i dalje mi se čine najprikladnijim oznakama za – uvjetno rečeno – tri perspektive pomoću kojih možemo lakše sagledati ostatke prošle zbilje. Na prvom ćemo planu, primjerice, tako promatrati konkretno djelovanje pristaša Hrvatsko-srpske koalicije, Jugoslavenskoga odbora ili Stranke prava (“frankovaca”), na drugoj govoriti o integralnom jugoslavenstvu, hrvatskom i srpskom nacionalizmu, kapitalizmu, socijalizmu, liberalizmu, monarhizmu, antisemitizmu, militarizmu ili antimilitarizmu, a na trećoj o idealizmu, materijalizmu, kršćanstvu ili znanstvenom skepticizmu, imajući trajno na umu brojne izvedenice, nejasne, nestalne, pogrdne ili sasvim priručne pojmove, kao i one koji se jednakopravno mogu promatrati iz dvije perspektive (npr. pravaštvo kao politika i ideologija, marksizam i liberalizam kao ideologije i svjetonazori), ili – unatoč očitim razlikama – staviti u istu analitičku ravninu (primjerice, predložena široka kategorija politike podjednako se može primijeniti na Hrvatsku pučku stranku, Hrvatski katolički pokret i Katoličku crkvu).

Ma koliko, dakle, taj spektar bio kontinuiran, segment onoga što sam nazvao *politikom* istraživački je ipak redovito opipljiviji od *svjetonazora*. Čini mi se se stoga da je najprimjerenije sukladno tomu strukturirati i samo izlaganje.

O utjecaju društvenopolitičkih promjena od 1918. do 1990. na selektivnost samoga korpusa bilo je već riječi. Što su, međutim, o svemu tomu ljudi mogli misliti odlazeći u I. svjetski rat? Kakva su im bila očekivanja, i što se naposljetku ostvarilo? Kako su gledali na rat kao takav, na njegove uzroke i na njegov ishod – na političkoj, na ideološkoj, na svjetonazorskoj razini, za vrijeme i nakon borbi? Napokon, što je od toga uopće izraženo u predmetnom korpusu? Riječima Smith i Watson, na redu su *ideološka* ili *kulturalna* “Ja”, u Dudinom pak nazivlju pojedini elementi *leksikona* i *dotematizacije* određeni specifičnom *perceptivnom umjerenošću*. Zbog skopčane analitičke potrebe da se usporedno zahvate opća kretanja i veći broj s njima isprepletenih, inače malo poznatih pojedinačnih sudbina – stajališta k tomu počesto nisu dana izravno, već se moraju izvoditi iz opisanoga ponašanja – ovo je poglavlje najdulje u radu, ali i potka na koju će se vezati daljnja problemska razmatranja.

8.2. Politika i ideologija – s kime između koga?

8.2.1. Povijesna pozornica i glavni aktanti

Kako se vidi iz pregleda literature u odjeljku o I. svjetskom ratu u hrvatskoj historiografiji, politička djelatnost 1914–1918. dosada je najviše obrađivana. Tijekom dugih desetljeća činjeno je to, doduše, iz jugoslavenske perspektive, no posljednjih dvadesetak godina mnogo je truda uloženo u rasvjetljavanje prohabsburških nastojanja, naročito onih iz kruga Stranke prava (“frankovaca”), kao i u istraživanje onih velikosrpskih tendencija koje su jugoslavenstvu bile izravno protivne, ili su ga pak koristile kao dobrodošli paravan. Zbog predmnijevanih znanja čitateljstva sintezno ću se osvrnuti tek na one odrednice koje bi mogle pripomoći razumijevanju predmetnoga autobiografskoga korpusa.⁷²⁵

Kao što je poznato, nakon Austro-ugarske (1867.) i Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.), koje su u bitnom određivale stanje do 1918., dobar dio većinski hrvatskih (pretežno građanskih, manjim dijelom i plemićkih) političkih, gospodarskih i kulturnih elita u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji ostao je nezadovoljan, napose državnom pravnom rascjepkanošću i podređenošću što realnoga, što virtualnoga, što predmnijevanoga hrvatskoga teritorija, u koji su se – opadajućom učestalošću – osim translajtanske Rijeke i Međimurja ubrajali i veći dio inače cislajtanske Istre te bosanskohercegovački kondominij.

Prema prilikama, ti zahtjevi, želje i pretenzije temeljili su se – ili pokušavali utemeljiti – na povijesnom i pozitivnom (tzv. hrvatsko državno pravo), a sve češće i na prirodnom pravu (tzv. etnografsko ili narodnosno načelo), kolidirajući poglavito s odgovarajućim težnjama

⁷²⁵ Povrh već navedenih te starijih djela, npr. M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907.*, Beograd 1960., Jaroslav ŠIDAK i dr., *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb 1968., Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972., Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike “novog kursa”*, Zagreb 1972., temeljne – i ne uvijek suglasne – obavijesti o raznim aspektima relevantnoga razdoblja daju Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, Zagreb 1991., Tereza GANZA-ARAS, *Politika “novog kursa” dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split 1992., M. GROSS, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb 1992., Horst HASELSTEINER, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997., Mario STRECHA, *Katoličko hrvatstvo – počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj 1897.-1904.*, Zagreb 1997., Arnold SUPPAN, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918)*, Zagreb 1999., Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895–1903.*, Zagreb 2001., Dalibor ČEPULO, *Prava građana i moderne institucije – europska i hrvatska pravna tradicija*, Zagreb 2003., Jure KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.)*, Zagreb 2004., Zlatko MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, Zagreb 2005., Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Zagreb 2009., M. STRECHA, *Katoličko pravaštvo – politički katolicizam u banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvog svjetskog rata (1904-1914)*, Zagreb 2011., širi pregledi D. DUKOVSKI, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. 1-2, Zagreb 2005., Trpimir MACAN, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1992., Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2007., Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2007. te zbornik *Hrvatska i Europa* (ur. Mislav JEŽIĆ), sv. 4, Zagreb 2009.

elita dualističkih naroda, a s vremenom i Srba te Talijana (kako unutar, tako i izvan Monarhije).

Vladarska, habsburška dinastija – car i kralj Franjo Josip I., početkom XX. st. i prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand, od 1916. car i kralj Karlo I. odnosno IV. – počesto se pritom poimala ne samo kao nadustavni i nadpolitički, nego i kao nadnacionalni, a u svakom slučaju zadani faktor, u znaku ugovorne pa i sakrosantne odanosti.⁷²⁶

U toj borbi, koja će (s iznimkom okupacije Bosne i Hercegovine 1878.) tek 1914. ponovo poprimiti oblik oružanoga sukoba, kako bi ostvarile svoje tek razmjerno stabilne ciljeve, sve su uključene strane (odnosno njihove frakcije) sklapale najrazličitije kompromise i koalicije – otuda i naslov ovoga odjeljka. Nakon dugotrajnoga banovanja Khuena Héderváryja (1883–1903.), čija suradnja s glavnom srpske elite u Hrvatskoj i Slavoniji nipošto nije pridonijela njezinoj popularnosti među većinskim stanovništvom, a naročito nakon neuspjele operacionalizacije Riječke rezolucije (1905–1907.), bez većih izgleda bili su ne samo sporazumna revizija, nego i poštivanje temeljnih nagodbenih okvira od nadmoćne, mađarske strane (zajedničke financije, jezični režim na željeznici, izvlaštenje morske obale).

Na vanjskopolitičkom planu, Monarhija – za razliku od Njemačke, bez svjetskih kolonijalnih pretenzija (*Weltpolitik*), s iznimkom satirički spominjane, nenaseljene Zemlje Franje Josipa – u to vrijeme nije uključena u ozbiljnije nesuglasice. Međutim, nakon dolaska Karađorđevića na vlast (1903.) dugo vremena klijentelistička Kraljevina Srbija – uz neujednačenu potporu Rusije – ponovno počinje voditi aktivniju politiku, koja je uključivala otvoreno širenje na jug te prikriveno, subverzivno djelovanje prema zapadu i sjeveru. Kao što je poznato, odnosi između tih dviju država naročito će se zaoštriti nakon austro-ugarske aneksije Bosne i Hercegovine (1908.), a do vrhunca dugogodišnje krize doći će potporom pripadnika srpske vojne obavještajne službe Sarajevskom atentatu 1914., od koje se službena Srbija neće distancirati na način koji bi zadovoljio jačega susjeda.

Unatoč težnjama za južnoslavenskim – poglavito kulturnim, a dijelom i političkim – povezivanjem, pretežno *unutar* Habsburške Monarhije, izražavanima još od 1830-ih,

⁷²⁶ Odanost Hrvata Habsburgovcima (a ne svome narodu ili domovini kao takvima) – s kojom ćemo se još susresti – jedno je od općih mjesta i službenih pukovnijskih povijesti: “Evo ima 150 godina, da postoji naša pukovnija. Njezina je povijest tako lijepa, tako uzvišena i puna junačkoga duha, da treba da bude svakome od vas poznata. [...] Pukovnija sastoji se još dan danas od istoga naroda, iz kojega je i osnovana bila. Mi nalazimo u pukovnji još sada ista imena, koja nam povjest [!] častno spominje pred više nego sto godina. Treba dakle, da znadete, što je pukovnija učinila pod različnijem okolnostima tvoreći junačka djela, žrtvujući se rado u svakoj prilici i imajući čvršću vjernost[!] od kamena, sve za svoga cara i gospodara. [...] Pokažite da ste dostojni sinovi vaših pradjedova. Pokažite da ste sinovi junačkoga naroda, koji ponosno ljubi i štuje svoga vladara [sve podcrtao F. H.]” *Izvadak iz povjesti (!) ces. i kr. pješačke pukovnije Nadvojvode Leopolda* (namijenjen dočasnici, 1891.), 3.-4.

ponajviše od hrvatskih elita (katkada, s drukčijih polazišta, i od dužnosnika srpske države), hrvatsko-srpski ideološko-politički odnosi tijekom četvrte četvrtine XIX. st. pretežno su bili napeti, doživjevši najnižu točku posljednjih godina Khuenova banovanja.

Međutim, povezano s dinastijskom promjenom u Srbiji, srpski zastupnici u Hrvatskom i Dalmatinskom saboru te Carevinskom vijeću 1905. napokon prihvaćaju suradnju s glavninom hrvatskih političara, na načelima Riječke rezolucije. Zauzvrat, postojeća srpska crkveno-školska autonomija nadograđena je – po tko zna koji put – priznanjem srpskoga naroda kao “ravnopravnoga” hrvatskom u Trojednici. Na tom pomalo nejasnom, ali praktičnom temelju ubrzo će nastati i Hrvatsko-srpska koalicija, stranačka grupacija što će prvi put na izborima za Hrvatski sabor pobijediti već 1906. te kontinuirano u njem dominirati 1913–1918.

Priznajući pak postojanje samo “hrvatskoga političkoga naroda”, i sa snažnijim osloncem na paradigmu “hrvatskoga državnoga prava”, odnosno na dinastiju (poglavito prijestolonasljednika Franju Ferdinanda) i velikoaustrijske vojne krugove – zabrinute potencijalima Riječke i Zadarske rezolucije – a u nadi da će se na taj način zaobići mađarsko protivljenje trijalističkoj (u stvari predmnijevano velikohrvatskoj preobrazbi Monarhije), od 1895. Frankova, a nakon njegova povlačenja (1909.) “frankovačka” sljednica rascijepljene Stranke prava, do posljednjih je dana I. svjetskoga rata igrala na legitimističku, protujugoslavensku kartu, unovčivu dakako samo u slučaju koliko-toliko povoljnoga ishoda za Centralne sile, ali i to ne nužno – zbog spomenutoga mađarskoga otpora.

No, kao što je potpora “frankovaca” učestalim suspenzijama hrvatskoga ustavnoga poretka dovela do daljnjih unutarnjih podjela, zbog kojih ih ni njihovi nekadašnji stranački drugovi (Starčevićeva stranka prava, milinovci) niti povremeni saveznici (Hrvatska pučka seljačka stranka) nisu naposljetku htjeli uključiti u Narodno vijeće SHS, tako su i brojni kompromisi Hrvatsko-srpske koalicije, uoči rata nužni da se ostane na vlasti, a tijekom njega zadrži makar i suženo funkcioniranje civilnih struktura – uvjetovano također posve realnim predviđanjima o tomu da će Monarhija i ovaj put preživjeti – značili pasivizaciju pa i odbijanje aktivistički nastrojenih pristaša jugoslavenskoga ujedinjenja.

Prije 1914., a naročito tijekom Cuvajeva komesarijata te za Srbiju veoma uspješnih Balkanskih ratova, to je značilo ustupiti znatan dio političkoga utjecaja radikalnim pripadnicama mlađega naraštaja, okupljenima po raznim kružocima tzv. *nacionalističke omladine* (mobilizirani pa zarobljeni, mnogi od njih stupit će u neku od dvije “jugoslavenske” dobrovoljačke divizije srpske vojske). Od 1915. do posljednjih dana rata – kada je Hrvatsko-srpska koalicija kao izborna najlegitimiranija grupacija sretno zavládala Narodnim vijećem SHS – to je značilo prepustiti inicijativu izbjegličkom Jugoslavenskom odboru (podupiranom

od američkih iseljenika) pa čak i južnoslavenskim zastupnicima u Carevinskom vijeću, pri čem je perspektiva istarskih, dalmatinskih i slovenskih političara, čija se pokrajinska predstavnička tijela nisu sastajala, i čije su državnopravno ionako slabo osigurane zemlje bile ugrožene Londonskim ugovorom, bila sklonija *va banque* igri na pobjedu Antante, odnosno slabije uvjetovanom udruživanju sa Srbijom (npr. stajalište Dalmacije 1918.).

Ukratko, čak i prema mišljenju generala Sarkotića, iznesenom u jednom pismu što će kasnije biti zaplijenjeno i objavljeno, već u kolovozu 1918. protiv Monarhije i za ujedinjenje sa Srbijom bilo je cjelokupno “hrvatsko-katoličko” stanovništvo Dalmacije te 60% onoga u Hrvatskoj i Slavoniji, kojemu se protivilo svega 40% “frankovački” nastrojenih pristaša hrvatske države pod Habsburgovcima.⁷²⁷ S druge strane, naravno, ako Sarkotićeva procjena iole odgovara stvarnom stanju, pretpostaviti je da nije trebalo proći puno mjeseci nove vlasti pa da – barem na području Hrvatske i Slavonije – u pogledu njezina prihvatanja navedene brojke zamijene mjesta.

U svakom slučaju, mimo burnih prijedora o temeljnom državnopravnom okviru, a povezano s usporednim, ali nešto tišim tijekovima tzv. *nacionalne integracije*, od polovice XIX. st. broj sudionika tih političkih, gospodarskih i kulturnih elita, ili bar pismenih ljudi zainteresiranih za mogućnost utjecaja na neku vrstu društvene mijene, neprestance je rastao, naročito na tlu Hrvatske i Slavonije, gdje su 1870-ih položeni zakonski i organizacijski temelji zagrebačkom sveučilištu, kao i cjelovitu sustavu državnih (obveznih) pučkih i srednjih škola. Srodni modernizacijski procesi – u literaturi popraćeni s manje uzavrelih emocija – zahvatili su ne samo poljoprivredu, industriju, trgovinu i prometnu infrastrukturu, nego (unatoč učestalim suspenzijama pa i nazadcima tijekom duljih razdoblja) i cijeli kompleks prava građana, državne uprave i uopće pravnoga sustava, rezultirajući, među ostalim, u uvođenju općega i jednakoga prava glasa za muškarce (Carevinsko vijeće 1907., Hrvatski sabor 1918.).

Takve korjenite promjene, naravno, nisu mogle proći bez dubokih socijalnih potresa, koji su potkraj XIX. i početkom XX. st. doveli do osnutka dviju političkih stranaka, usredotočenih na mobilizaciju novonastalih (Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije) odnosno dotada neosvijesćenih (HPSS) društvenih slojeva, svakoga s paletom dodatnih tj. specifičnih interesa, od borbe za uže shvaćena radnička prava do preobrazbe cjelokupne proizvodne pa i životne osnovice. Međutim, iako su uoči i za vrijeme I. svjetskoga rata –

⁷²⁷ Prema M. GRBA, *Gledišta austro-ugarskih generala i državnika*, 16. Iako knjižica ima svoju jasnu tendenciju, u vjerodostojnost odnosnoga prijepisa zasad nemam razloga sumnjati.

katalizirani i Listopadskom revolucijom 1917. – već dobrobrano zakoračili na političku pozornicu, odnosno pokreti vodeću će ulogu preuzeti tek poslije 1921. odnosno 1943.

Povrh svega, kao reakcija na sekularizacijsku sastavnicu modernizacije – slabljenje društvenoga položaja Katoličke crkve i religije općenito, povezano s propulzivnošću znanosti i tehnologije te raznovrsnim tendencijama ondašnje umjetnosti (najčešće vezane uz weberovski *raščaranu* percepciju ljudske prirode i osnova morala) – od početka XX. st. u Trojednici se ustrojavaju razne više ili manje hijerarhijski ustrojene, a katkada i međusobno zavađene organizacije sa zadaćom katoličkoga preporoda, neke među njima i formalno uređene kao političke stranke, s daljnjim naglascima bilo na programu socijalne solidarnosti, bilo na rješavanju hrvatskoga (jugoslavenskoga) pitanja unutar Monarhije, odnosno izvan nje.

8.2.2. Ključna razilaženja – rat ili mir, Monarhija ili Jugoslavija

U svemu, iako čak ni vrhovi hrvatskih političkih elita nisu mogli utjecati na izbijanje I. svjetskoga rata, tijekom njegova trajanja – kako u Monarhiji, tako u inozemstvu – dolazili su u priliku da odlučuju, ili barem pokušaju odlučiti o daljnjoj sudbini Trojednice i njezina stanovništva, a posredno, razumije se, i o onoj ostatka države.

Nedvojbeno, niži časnici promatranoga korpusa, kao pripadnici donjega dijela opisane virtualne hijerarhijske ljestvice, te dočasnici i vojnici – redovito, štoviše, pozicionirani izvan nje – takvim su nastojanjima mogli pridonijeti tek na osobnoj, eventualno i taktičkoj razini, odlukom da se sami, ili kao zapovjednici manjih postrojba, više ili manje uporno bore, riskirajući živote ili sklanjajući se od opasnosti kada god je to moguće. Naravno, umjesto konkretnoga ponašanja – koje se često može označiti i kao *iracionalno* (o tomu više u poglavlju o subjektu) – ako im je i bitno nešto osim vlastitoga preživljavanja, na planu politike, ideologije i svjetonazora autobiografi nerijetko opisuju tek svoje planove, želje i nadanja, i to redovito u znaku oskudne informiranosti, a nekada i potpuno utopijski. Budući da nas tekstovi ne zanimaju toliko kao izvori za *povijest osobe*, koliko – rečeno je već – kao izvori za *povijest I. svjetskoga rata iz osobne perspektive*, osim onoga što autori pišu o sebi i u ovom ćemo se poglavlju baviti i onime što pišu o drugima.

Baveći se tako korpusom od stotinjak memoara austro-ugarskih istaknutih političara, visokih časnika i novinskih urednika dualističkih naroda, nastalih 1919–1945., već u šestom poglavlju spomenuti Romsics predodžbe bivše elite o uzrocima propasti Monarhije razvrstao je na svega tri *velike pripovijesti*, onu carskoga ili staroaustrijskoga, onu mađarskoga te onu

austro-njemačkoga ili novoaustrijskoga predznaka. Budući da na bitno nižoj teorijskoj razini nastojim obraditi nešto veći skup pitanja, umjesto o *predodžbama* i *pripovijestima* u ovomu ću radu ponajviše govoriti o divergentnim *stajalištima* (uključujući skopčano djelovanje, ako ga uopće ima) priručno ih – dakle, od oduševljenja do ogorčenja, od truda do opstrukcije – grupirajući po raznolikim kriterijima i u odnosu na različite objekte, pri čem će se pojedini tekstovi, naravno, moći naći u više skupina.

Kada se govori o vrijednosnom odnosu prema Monarhiji, Hrvatskoj, ratu i Jugoslaviji, jasno je da nemamo posla s jednostavnim pojmovima. Prije svega, vidjeli smo, gotovo opće nezadovoljstvo elita spomenutom rascjepkanošću i podređenošću hrvatskih zemalja (Hrvatsku ovdje rabim kao kraticu za njih) može se očitovati u želji da se Monarhija (konstruktivno) reformira ili (destruktivno) raspadne. U prvom slučaju, međutim, problem se u najmanju ruku cijepa na hrvatsko-mađarski, hrvatsko-austrijski i hrvatsko-habsburški aspekt, u drugom pak još na hrvatsko-talijanski i hrvatsko-srpski (hrvatsko-slovenski i hrvatsko-muslimanski odnosi, dakako, nisu nevažni, no u korpusu ne dolaze baš do izražaja).

Naravno, u oba slučaja i Hrvatska i Monarhija i Jugoslavija – kako nazivam projekt velike južnoslavenske države mimo Habsburgovaca – mogu se zamišljati na svakojake načine, u najrazličitijim opsezima i državnim uređenjima, od kojih se svi odnosno sva – ovisno o autoru – mogu percipirati i kao nešto idealno i kao manje zlo, ali i kao nešto više-manje irelevantno za pojedinačnu ljudsku sudbinu. Osim toga, ovisno o informacijama s bojišta, htijenja 1914. mogu se razlikovati od onih 1916. ili 1917., a posljednjih mjeseci 1918., primjerice, mogu se i mijenjati iz dana u dan.

Isto tako, i sam ratni sukob – uključujući vlastiti borbeni angažman – može se doživjeti kao dobrodošlo sredstvo za ostvarenje željenoga cilja, kao prijetnja svemu dosad postignutom (bilo na osobnom, bilo na društvenom području), ali i kao dužnost koja se prihvaća bez veće refleksije. Napokon, ovisno o novim iskustvima (kako u ratu, tako i u Jugoslaviji), pogledi na sve to pojedinoga autobiografa mogu se promijeniti, a u slučaju objavljivanja – u nekom od susljednih društveno-političkih okruženja – i prešutjeti, ublažiti ili zaoštriti, opet s najrazličitijom motivacijom.

8.2.3. Za Monarhiju – iz internalizirane dužnosti

Kako je rečeno, u trima autobiografskim tekstovima objavljenima do 1918. Monarhija se u svim svojim aspektima – pretežno implicitno – prihvaća kao nešto samorazumljivo i

monolitno (Hrvatska se u njoj izričito ne izdvaja, još manje autorova eventualna stranačka naklonost), a o aktualnom jugoslavenskom projektu, odnosno o talijanskim presizanjima nema čak ni polemičkoga spomena.

Za 1916. objavljena sjećanja Mirka Livadića ustvrdih već da vjerojatno nisu objavljena bez cenzorskih intervencija. Bilo je, međutim, riječi i o njegovu itinerariju – iz Argentine, u kojoj je jačalo neprijateljstvo prema Centralnim silama, prebacio se u naklonjeniji Urugvaj, potom s krivotvorenom talijanskom putovnicom na brod za Europu – za kojega je teško naći motiva ako se ne pođe od njegovih tvrdnja poput: “Velikim oduševljenjem odazvaše se u Argentini i u Braziliji pripadnici Austro-Ugarske monarkije i Njemačke pozivu svog vrhovnog ratnog vodje i kralja.”⁷²⁸ Istina, o razini toga oduševljenja moglo bi se raspravljati, i vjerojatno bi ga valjalo ponešto sniziti, ili barem eliminacijom uobičajenih političkih elemenata svesti u okvire predanoga izvršavanja svete podaničke dužnosti, onako kako se to spominje u navedenoj pukovnijskoj povijesti, a i u Livadićevu uvodu, gdje se drži da sjećanja dobivaju na zanimljivosti “već pogledom na to, što je ipak velik broj naših pripadnika, vrativ se sa žala onkraj Oceana, ostao vjeran svojoj zakletvi, da brani u času pogibelji stari kraj i svoju domovinu, koja ih je rodila.”⁷²⁹

Kako bilo, ako je cenzura negdje i zadirala u izvorni tekst, znakovito je za takvu – potencijalno propagandističku knjigu – da u njoj prevladava opušteni, putopisno-kozerijski ton, s povelikim naglaskom na uzgredna⁷³⁰ pa i pomalo frivolna zbivanja,⁷³¹ i da autoru ostaje slobodno istaknuti kako je za britanske internacije u Gibraltaru s njime bilo dobro postupano.⁷³²

Ako je takav osjećaj dužnosti prema vladaru i Monarhiji prikazan u sjećanjima pričuvnika,⁷³³ bit će zanimljivo ispitati kako se prema njemu odnose djelatni časnici. No, prije

⁷²⁸ M. LIVADIĆ, *Odiseja jednog hrvatskog vojnika*, 29.

⁷²⁹ *Isto*, 11.

⁷³⁰ Primjerice, nije propušteno spomenuti kako su paragvajske novine *El Diario* donijele vijest da se “srpska ratna mornarica s austrijskom pobila pod Karpatima.” *Isto*, 27.

⁷³¹ Npr. u Livadićevu osvrtu na jeftini hotel u Montevideu, u koji se štoviše smjestio na preporuku austro-ugarskoga konzulata: “Za budjenje gostova ne služi tu – kano u Europi – ‘prvi’ ili ‘drugi portir’ sa admiralskom kapom, koji govori sedam jezika na izust, a niti prefrigani ‘londiner’ bez plaće, budjenje je tu prepušteno chanteclairima ili pijevcima, koji se u svojoj važnoj službi ne dadu, kad zora puca, podnipošto od nikoga buniti, ali zato ni od koga traže ‘Trinkelda’.” *Isto*, 36.

⁷³² “Engleski guverner Gibraltara dozvolio je svim zarobljenicima, da mogu do devet sati u večer izostati i da slave u jednoj dvorani ‘Majestetic[!] Hotela’ rodjendan svog cara. Da su njemački i naši zarobljeni pripadnici najmili jednu španjolsku glazbu i marširali upaljenim lampionima cijelim gradom s usklikima ‘Živio car Vilim!’, ‘Živila Njemačka!’ pjevajući ‘Deutschland, Deutschland über alles’, ‘Die Wacht am Rhein’, nije bilo u dozvoljenom programu guvernera, ali pučanstvo Gibraltara i engleski vojnici koracali su zajedno taktom glazbe zarobljenika sve do ulaza u logor, odakle se je glazba svirajući vratila u grad.” *Isto*, 58.

⁷³³ Slično, ali s izraženijim austroslavističkim (zapravo, austrokroatističkim!) razlozima, u svom djelomice objavljenom dnevniku bilježi i gospički gimnazijski profesor Milan Japunčić, mobilizirani natporučnik 79. pješačke pukovnije: “Ta znamo kamo me vodi ovaj željezni gorostas. Ne ide na veselje, tamo se ide jer traži

toga učinit ću jedan vremenski preskok. Spomenuh već kako se vojna elita Kraljevstva odnosno Kraljevine SHS brižno skrbila o tomu kojima će od bivših austro-ugarskih časnika omogućiti nastavak službe u novoj državi. Jednom kada su primljeni i iskušani, glavnina primjedbi na njihov račun nije se stoga ticala nekakvoga hrvatskoga nacionalizma i separatizma, već njihovih stručnih i karakternih osobina (uostalom, nije bila riječ samo o Hrvatima, nego i o Slovencima te Srbima).

Početak 1920-ih, u više dopisa divizijskih i armijskih zapovjednika, za preuzete se časnike tako tvrdi da su mahom “slabi službenici” (jer je u habsburškoj vojsci, navodno, sve počivalo na dočasnicima), često na bolovanju i slabe spreme. K tomu, ističe se drugdje, “na svakom od njih se primećuje da je bio čovjek-dinastičar i da je austrijsko vojno vaspitanje ubilo u njemu svaki nacionalizam”, pa i da imaju “mentalitet srednjovjekovnih plaćenika”. I ne samo to – prema dostupnoj literaturi, nasuprot “spartanskoj jednostavnosti” starih srpskih časnika čak su i neki strani promatrači u lošem svjetlu spominjali “bečki način” tj. “površnost i snobizam” njihovih novih kolega.⁷³⁴

Tematski okvir ovoga rada ne dopušta mi detaljniju raščlambu toga slojevitoga problema. O tomu kako hrvatski autobiografi časnike Kraljevine Srbije znatno češće doživljaju kao sposobne a opet humane zapovjednike, ističući posebno njihovu nacionalnu (više srpsku, manje jugoslavensku) izgrađenost i vjeru u ratne ciljeve, bit će više riječi kasnije – za početak, nastojat ću ispitati kako (manje ili više izravno) u tom pogledu predočuju sebe.

Nasuprot pričuvniku Livadiću, u naslovu čijega je teksta a i sadržaju – za kojega je zacijelo pretežno on bio odgovoran – eksplicitno naznačena pripadnost hrvatskom nacionalnom korpusu⁷³⁵ (ako već ne Hrvatskoj i Slavoniji kao entitetu s elementima državnosti), u 1917. objavljenom djelu aktivnoga ulanskoga dočasnika Oršića doista se može naići na svojevrsni nehaj za širi kontekst pa i na znakovitu brigu za pomalo nadmeni “umjetnički dojam”, prilično na tragu onoga što je za neke osječke časnike zajedničke vojske tako porazno zapisala Vilma Vukelić.⁷³⁶

domovina, jer traži kralj, a po njemu i svi oni koji su mili i dragi. Ta braneći ondje međe naše države, branim i domovinu, branim i svoj rodni prag, branim ženu i djecu i oca, branim i grob mile majke, branim sve što mi je sveto i milo. Pa ureba li da i ja posijem svoju glavu neka, samo da bude od koristi, da mi s tim domovina Hrvatska bude sretnija i časnija nego je zadnjih vremena bila, da bude slobodna i velika.” Prema M. KUNČIĆ i Z. LADIĆ, “Prilog životopisu Milana Japunčića”, 85.

⁷³⁴ Prema M. BJELAJAC, *Vojaska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, 51., 94.-96.

⁷³⁵ Očito, s prilično propusnim granicama prema ostalim južnim Slavenima, budući da u “naše zemljake” (razlikujući ih od drugih građana Monarhije) ne uvrštava samo iseljenike iz Hrvatske, Dalmacije i Istre, nego i one iz – Kranjske. M. LIVADIĆ, *Odiseja jednog hrvatskog vojnika*, 31.

⁷³⁶ “Nisu imali pravoga osjećaja za domovinu, a i njihovo poimanje ‘esterajherstva’ bijaše prilično apstraktno. Nisu poznavali osjećaj sraslosti s nekim krajem niti drugih ljudskih ovisnosti osim vjernosti zastavi i čisto formalističke odanosti vlastitoj kliki. Već u kadetskim školama oni su bili depolitizirani i otuđeni od svake

Samom činjenicom što svoje pripovijedanje započinje iskrcavanjem iz vlaka na nekoj maloj postaji kraj Rave-Ruske⁷³⁷ (gdje je doputovao s “južne granice”, očito prvih tjedana rata), a bez pobližih vremenskih, narodnosnih i uzročno-posljedičnih odrednica (s iznimkom posvete “uspomeni palih hrvatskih junaka” te čudnovata spomena “otadžbine tamo daleko na jugu”⁷³⁸), njegova se sjećanja toliko ne razlikuju od nekih drugih, koja uže shvaćena ratna zbivanja obrađuju bez osvrta na njihov civilni kontekst. No, dok se takav postupak kod drugih može tumačiti ili željom da se rat prikaže kao jedan katastrofičan, iracionalan, od normalne ljudske svagdašnjice potpuno odvojen niz događaja, ili nesklonošću izmijenjenih političkih okolnosti, u Oršićevom tekstu on je na više mjesta ocrtan kao neka samosvrhovita, otmjena, prije čak pomodarska negoli uzvišena aktivnost, neka vrsta doduše opasnoga, ali ponajprije zabavnoga športa, poput lova na krupnu divljač, u kojemu – događa se – i lovci nekada stradaju.⁷³⁹ Čovjek se, naravno, katkada u njemu može i grdno preplašiti – primjerice, kada ga drugovi napuste u blizini usnulih ruskih vojnika,⁷⁴⁰ ili kada ga neprijatelji nakratko nenaoružanoga zarobe i, nezadovoljni što pri sebi nije imao duhana, fizički zlostavljaju,⁷⁴¹ no to, sugerira se, nisu doživljaji koje bi trebalo preduboko raščlanjivati. Osim toga, ono po čemu se djelatni (do)časnici i inače razlikuju od običnih građana, pa i od pričuvnih časnika, njihova je spremnost da svoj život riskiraju i za njima nevažne stvari, poput oružane obrane osobne

stvarnosti, ako se ona nije ticala njihovog društvenog položaja. Iznimku u tom pogledu činili su domobrani, koji su stajali, što se vojnog ugleda tiče, na samom dnu ljestvice, ali su većinom sačuvali određeni domoljubni osjećaj, to više što su bili sinovi hrvatske zemlje. [...] Oni su [bivši graničarski časnici – F. H.] imali grube manire i ratnički duh svojih borbenih predaka; ni traga gizdavoj uglađenosti koja je karakterizirala ‘opće’ oficire, ni traga njihovu ekskluzivnom kastinskom duhu, njihovom tvrdokornom samoprecjenjivanju i aroganciji, koji su dijelom proizlazili iz njihova karaktera, a dijelom iz mentaliteta čitavog tog povlaštenog staleža. Općenito vojna su gospoda i u Osijeku izborila za sebe osobit status u koji se nije smjelo ni dirnuti, redovito čak ni posumnjati. Jer svaki prijeki pogled nosioci šarenih odora ocjenjivali su kao uvredu.” V. VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, 274.-275. Općenito, ali s naglaskom na zajedničku vojsku, usp. I. DEÁK, n. dj.

⁷³⁷ Danas Rava Rus’ka, oko 50 km sjeverozapadno od Lavova, u Ukrajini, tada u Galiciji. – Zbog nedostupnosti tiskanih zemljovida, manja mjesta u Sloveniji, Italiji te – posebice – Galiciji i Bukovini nastojao sam ubicirati pomoću usluge *Google Earth*, što je bilo dosta šakljivo zbog brojnih promjena naziva (uključujući i njihov jezik), kao i toga što ih autori nisu uvijek dosljedno bilježili. Stoga u navodnicima donosim oblik u kojem se u pojedinoj autobiografiji spominje, eventualno zamijenjen hrvatskim oblikom, a u bilješki njihov današnji naziv i prvo veće mjesto uvršteno u tiskane atlase. Pomnija pretraga, koja bi pošla od izvornih skica, možda bi i danas mogla ustanoviti konture rovova ili pokojega vojničkoga groblja, posebice u onim dijelovima Bukovine u kojima dominira poljoprivredno zemljište.

⁷³⁸ J. ORŠIĆ-SLAVETIČKI, *Na konju i u rovu*, 26.

⁷³⁹ Štoviše, uoči svoje prve borbe, Oršić Kozake označuje kao “više prezrene nego li opasne neprijatelje”. *Isto*, 16.

⁷⁴⁰ “Nijesmo više mislili na stražu na drumu, a ni onu u polju prema mlinu, nego smo letjeli kao ludi u noć, mrklu noć. Nešto me je bilo steglo u grlu, kao da će me svaki čas ugušiti, tijelom mi je prolazila jeza, neprijatna drhtavica, a noge, moje noge su bile kao od teškog, vrlo teškog olova.” *Isto*, 23.-24.

⁷⁴¹ “Oni straga nešto rekoše, ali prije nego šta su izrekli, živiznu jedan, pa drugi i treći šamar preko moga nosa i ustiju, da sam pao, a tu me još jedan grunu čizmom u najdonji dio ledja, srećom gdje su već znatno mekanija.” *Isto*, 58.

časti.⁷⁴² S obzirom na to, kao što lovac cijeni lava ili jelena, protivniku se mogu priznati i snaga i vještina i gracioznost, no posve je nebitno tko je u pravu ili tko se brani a tko napada, a suosjećanje – ako i postoji – javlja se naknadno, i u nedovoljnoj mjeri da se od ubilačke aktivnosti odustane, čak i u slučajevima kada se to može učiniti bez opasnosti za vlastiti život.⁷⁴³

Drugim riječima, pitanje *opravdanosti* rata i ubijanja u ratu u Oršićevu se tekstu uopće ne postavlja, ni na konkretnoj, niti na apstraktnoj razini. Bitno je samo na taktičkoj razini nadigrati protivničku ekipu – primjerice, ako treba, bez sentimenta postaviti zasjedu i likvidirati kozačku izvidnicu,⁷⁴⁴ eventualno zato da se, kako se to danas voli reći, neovisno o krajnjem ishodu uživa u adrenalinu,⁷⁴⁵ odnosno dobije *štof* za daljnje elegantno prepričavanje.⁷⁴⁶

Današnjem čitatelju, ako – recimo – pođe od uobičajenih predodžbi o II. svjetskom, Korejskom, Vijetnamskom ili Domovinskom ratu, takav će doživljaj vojništva zacijelo biti stran. Naime, od mobiliziranih ili prigodno dobrovoljno unovačenih građana očekuje se neka vrsta više odanosti ratnim ciljevima, svojevrсно uvjerenje o transcendentnom smislu njihovih patnji, ono što Malešević prikladno označuje dugoročno razvijanim spojem “kumulativne organizacije prisile”⁷⁴⁷ i “centrifugalne ideologizacije”⁷⁴⁸, karakterističnim za moderne nacije-države. Kako se društveni život postupno racionalizira, sažima se misao Maxa Webera, “rat, kao i drugi oblici društvenog djelovanja, postaje rutiniran, instrumentalan i birokratski. Individualno junaštvo primitivnih ratnika zamjenjuje opća racionalizacija vojne prakse i principa. Obilježje moderne vojske nisu osobna i emocionalna hrabra djela, nego učinkovit

⁷⁴² “Nijesam doduše bio bez svakog osjećaja, da sam otupio prema svemu, ali ne bi znao pravo reći, što i kako mi je bilo. Jedno ipak mogu stalno reći, da je duhovno raspoloženje čovjeka pred prvu borbu u ratu daleko prijatnije, nego li pred prvi dvoboj [podcrtao F. H.]. Neznam[!] čini li to općenitost, društvo, ili je uzrok tome u čemu drugom.” *Isto*, 8. Inače, ako mu je vjerovati, paljbi nepoznatih albanskih strijelaca autor je bio izložen još 1908. u Sandžaku – usp. J. ORŠIĆ, “Prva vatra”, *Obzor ilustrirani*, 1/1908., br. 25, 1.-6. O cijelomu pak poimanju nužne obrane časničke časti (“Ehrennotwehr”), uključujući dueliranje, vidi npr. I. DEÁK, n. dj., 126.-138.

⁷⁴³ Kao prigodom slučajnoga nalaska – na jednom sjeniku – usnulih ruskih vojnika: “Obuzme me neka želja, da nešto učinim, naškodim onima, koji su bez brige spavali i moguće baš prijatno sanjali.” J. ORŠIĆ-SLAVETIČKI, n. dj., 23.

⁷⁴⁴ “Sad – sad je bilo pravo, ali i skrajnje vrijeme! Primjerim, karabinka plane ... više nijesam ništa vidio, tek sam čuo brzu paljbu mojih ulana. Kada je stala puščana paljba, ležao je jedan od one dvojice prednjih jahača potrbuške ispod motke, drugi koja tri koraka dalje, a prama Tarnagori trčalo je natrag desetak konja, a pred njima samo još tri jahača od dvadeset.” *Isto*, 19.

⁷⁴⁵ “Čuo sam, da se nešto govori o ‘pravom vremenu’, o ‘proboju’ i ‘uspjehu’. Od svega toga nijesam razumjeo[!] ništa. Znao sam jedino, da je to bilo u koliko lijepo, u toliko i bijesno jahanje [podcrtao F. H.].” *Isto*, 11.

⁷⁴⁶ “Pripovijedaju [ushićeni ulanski izvidnici – F. H.], da je onaj lijepi, mladi crni [podcrtao F. H.] kapral Rukavina sasjekao sabljom jednog Rusa, a drugog oborio iz pištolja. Niko u pukovniji nije se nadao, da je Rukavina takav junak.” *Isto*, 9.

⁷⁴⁷ S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 15.-18., 122.-130.

⁷⁴⁸ *Isto*, 18.-21., 195.-250.

birokratski ratni stroj”.⁷⁴⁹ Istodobno, budući da se nasilno djelovanje općenito smatra nelegitimnim oblikom društvenoga ponašanja, taj se “stroj” – kao i sve druge društvene organizacije – prožima nekom legitimirajućom ideologijom, povezanom sa širenjem javne sfere uslijed opismenjivanja, demokratizacije itd.⁷⁵⁰

Nasuprot tomu, uopćava Malešević, u predmodernu je doba – misli se, općenito, na zahvat od europskoga srednjovjekovlja pa do, po prilici Francuske revolucije, iako u pojedinim elementima (i krajevima) granice mogu biti veoma fluidne – bilo manje zahtjeva za legitimacijom ratova, koji su se shvaćali kao uobičajeni kraljevski prerogativ, uključujući nadmetanje za zemlju, nasljednike, čast i dinastička prava,⁷⁵¹ odnosno uzak krug aristokrata koji su se upuštali u kvaziritualne čarke s malobrojnim žrtvama, obično cijeneći svojega protivnika kao sebi ravnoga.⁷⁵²

S druge strane, pođe li se od tendencija u zadnjim desetljećima, u kojima se opća vojna obveza (s aktivnom časničkom jezgrom) ponovo zamjenjuje razmjerno malobrojnim profesionalnim vojskama, a uzajamno pogubni pješački sukobi – kada god je to moguće – jednostranim *gađanjem na daljinsko upravljanje* (npr. pomoću bespilotnih letjelica),⁷⁵³ govor o *kasti* sa stajalištima nalik onima lovaca ili športaša mogao bi ponovo postati aktualan, s tom razlikom što bi u tom asimetričnom kompjuteriziranom ratovanju – kao u nekoj računalnoj igri, podređenoj što većem *skoru* i ulasku u *Hall of Fame* – s nestankom osobne izloženosti riziku mogao iščeznuti i posljednji trag uvažavanja neprijatelja.⁷⁵⁴

Na jednoj dakle, strani, imamo različite mješavine više-manje personaliziranoga odnosa, od mržnje do suosjećanja, na drugoj pak hladnokrvni *posao* nakon kojega se ide na pivo, pred televizor i u krevet...

Kako bilo, vidjeli smo već, poimanje rata kao gospodске aktivnosti srodne lovu ili športu bilo je uvelike strano već bivšim srpskim časnicima, prožetima nacionalizmom, i svjesnima zahtjevnih organizacijskih preduvjeta masovnoga ratovanja.⁷⁵⁵ No, taj sukob nazora bilo bi vjerojatno pogrešno svesti samo na razliku između još polufeudalne Austro-Ugarske i građanske Kraljevine Srbije. Prije svega, čini se da je taj element sputavajuće *elegantne konzervativnosti* i inače u *blatnom, prašnjavom, prljavom* pješaštvu (glavnom rodu srpske

⁷⁴⁹ *Isto*, 38.

⁷⁵⁰ *Isto*, 18.-20.

⁷⁵¹ *Isto*, 75.

⁷⁵² *Isto*, 17., 119.-120.

⁷⁵³ *Isto*, 333.-334.

⁷⁵⁴ *Isto*, 142.-143.

⁷⁵⁵ Mišljenje je to i jednoga od spomenutih vojnih povjesničara-veterana: “Zauzvrat, srpska vojska je nadmašivala svog napadača i mnoge druge vojske nacionalnom kohezijom, svešću, ratnim iskustvom, uigranošću trupa i štabova, samopouzdanjem izraslim iz nedavnih pobjeda.” P. TOMAC, *Prvi svjetski rat*, 54.

vojske) manje izražen,⁷⁵⁶ negoli u *bijeloj* mornarici i *kićenom* konjaništvu, u kojemu je Oršić služio. S druge strane, za razliku od svojega maloga susjeda, austro-ugarske oružane snage (osim, naravno, zrakoplovstva, a donekle i mornarice) umjesto recentnoga borbenoga iskustva imale su višestoljetnu tradiciju, tradiciju koja ih je mogla kočiti u prihvaćanju pojedinih modernih tekovina, na isti način na koji se – prema mišljenju istaknutoga ruskoga kontraadmirala što se poslije 1918. nastanio u Dubrovniku – pozornost koju je uoči I. svjetskoga rata mlada njemačka mornarica posvećivala metodičkoj i tehničkoj izobrazbi mnogim britanskim časnicima, odgojenima u duhu Drakeovih i Nelsonovih improvizacija, činila birokratskim filistarstvom.⁷⁵⁷

Naposljetku, naravno, potpuna je nepoznanica kakvo bi stajalište prema ratu Oršić zauzeo da je o njem pisao nešto kasnije, izmoren njegovom beznadnom dugotrajnošću (zbivanja u njegovim sjećanjima opsežu tek do polovice 1915.).

Primjerice, nesuđeni dočasnik Marko Orešković prema ratu zauzima potpuno negativno stajalište, no tako nije mislio oduvijek. Naime, objava rata zatekla ga je na privremenom radu u nekoj njemačkoj tvornici, odakle se na poziv austro-ugarskoga konzulata vratio u Monarhiju, gdje će – međutim – tek u veljači 1915. biti i formalno mobiliziran. Bez znatnije imovine i obiteljskih obveza, izbijanje rata, čini se, shvatio je kao mogućnost za avanturistički bijeg od jednolične svagdašnjice: “Nisam tada ni slutio šta su ratne strahote. Smatrao sam to čak nekim veseljem i rado sam krenuo kući.”⁷⁵⁸

Osim što uopće nije pomišljao da bi mogao poginuti, u to vrijeme nije imao još niti izgrađena politička stajališta. Antisrpsko raspoloženje, kako kaže, bilo mu je – doduše – “neprijatno”, no nije ni slutio da će “uskoro postati žarki pristaša sjedinjenja sa Srbijom”, što će ga kasnije potaknuti da neuspješno traži premještaj na rusko bojište kako bi uzmogao prebjeći i potom stupiti u jugoslavenske dobrovoljce.⁷⁵⁹ Ono što valja posebno zapamtiti jest da je Orešković – a, ako mu je vjerovati, u tomu nije bio usamljen – pozitivno mišljenje o ratu imao još i u spomenutom trenutku odlaska u postrojbu, više od pola godine nakon njegova

⁷⁵⁶ Vrlo kritički o vlastitom konjaništvu, uključujući i ratno doba, kada je većinom bilo prenamijenjeno za rovovsku službu, očituju se i neki pripadnici austro-ugarskoga pješništva, u čemu zacijelo nije tražiti samo profesionalnu ljubomoru: “U predratno doba gajili su njezini gospodski oficiri jedino sport jahanja, a tako je bilo i sada”. P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 267.

⁷⁵⁷ “Engleski su mornari bili više vojni ‘sportsmeni’ – dakako vrlo hrabri i spretni – nego marinski borci izobraženi i pripremljeni na temelju sistematskih nastavnih planova izrađenih u potpunom skladu sa savremenim zahtevima pomorske ratne vještine. Općenito govoreći, u engleskoj mornarici predratnog doba mnogo se je pazilo na čistoću, ‘eleganciju’ svih radnja i sportivni duh, a malo se je ulazilo u dubinu svih onih sitnih pojedinosti oko čisto ‘vojne’ pripreme osoblja ratne mornarice koje danas igraju tako važnu ulogu.” A. BUBNOV, *Pomorski ratovi*, sv. 3, 17.-18.

⁷⁵⁸ M. OREŠKOVIĆ, *Autobiografija*, 37.

⁷⁵⁹ *Isto*, 37.-38., 42.

izbijanja: “Na polasku bio sam raspoložen kao i ostali, gledali smo na rat kao na neku prijatnu zabavu. Nije mi bilo jasno zašto su majke toliko plakale...”⁷⁶⁰ Ako se pitamo za razlog, rekao bih da je taj manje ležao u izraženoj ratničkoj tradiciji, a više u informativnoj izoliranosti njegova rodnoga ličkoga kraja, u kojemu je tada boravio.

Da se iznošenje koliko-toliko pozitivnih stajališta o ratu i ratovanju ne može pripisati samo cenzorima i uopće ratnoj propagandi, pokazuju sjećanja Branka Kneževića, u kojima su – pod budnim nadzorom cenzure 1917. – nazočna i drukčija mišljenja. Profesionalni natporučnik, autor ni retka nije posvetio tomu zašto se bori, tek se i ovdje može naslutiti neki općeniti osjećaj dužnosti.⁷⁶¹ Ponešto zavijeno, ali bez propagandističkih natruha – objašnjavajući ga tek time što su Srbi vladali unutarnjim komunikacijskim pravcima – u knjizi se na više mjesta spominje austro-ugarski uzmak nakon borbi u drugoj polovici rujna, završno i onaj u prosincu 1914.⁷⁶² S druge strane, protivno uobičajenoj demonizaciji “perfidnoga” neprijatelja, spomenuta je i epizoda u kojoj je ranjeni srpski zarobljenik upozorio Kneževića da ne pije iz zatrovanoga vrela,⁷⁶³ srpske kuće su “lijepa”,⁷⁶⁴ civili, s iznimkom “komita”,⁷⁶⁵ prijateljski nastrojeni (odsutni ukućani “brane domovinu!”),⁷⁶⁶ iako izloženi strogim postupcima,⁷⁶⁷ a najizrazitija proturatna poruka – po svem sudeći upućena svim zaraćenim stranama – ostavljena je za sami kraj. Scena je to u kojoj pred kućom nekoga staroga Srbina leži mrtav austro-ugarski vojnik, okružen uplakanom djecom: “Zašto, starče, ne zaklonite djecu? – pitao je netko uzbudjenoga starca, a on je odgovorio mučnim glasom: – Neka, neka vide! Kad će poodrasti, ne će misliti da ratuju. Neka dobro zamrže sve to!”⁷⁶⁸

⁷⁶⁰ *Isto*, 38.

⁷⁶¹ Npr. “Evo pogledajte, kako znade šutnja biti velika, jer to hoće stvar i čas! Evo pogledajte, kako se znade veličanstveno izdignuti čovjek iznad sebe! Pojmite li vi, za koje se daje žrtva, kolika je to žrtva.” B. KNEŽEVIĆ, *Gledanje u vidjeno*, 124.

⁷⁶² *Isto*, 18.-22., 45., 156.

⁷⁶³ “Gledao sam ga i bio sam uvjeren, da ljudi i u grozotama mogu biti lijepi, pa sam ga pitao kako je dospio ovamo.” *Isto*, 16.

⁷⁶⁴ *Isto*, 107.

⁷⁶⁵ “Na istočnoj strani vrta oko crkve [u Šapcu – F. H.], što iznakažena od granata melankolično šuti, vidi se duboka jama natrpana leševima. To su oni, koji su iz potaje pucali na vojsku, a nisu bili vojnici.” *Isto*, 23. No, i njih se na neki način uvažava: “Poznate li, gospodine, one čupave a sa zadjevenim noževima u svijetlim koricama i sa kuburama o pojasu? [...] A vojska ih je rabila na najopasnijim mjestima [...] oni su morali osvećivati izdajstva svojih zemljaka; oni su htjeli da se žrtvuju za zemlju, koja je i u miru i u ratu vapila za njihovom krv. Pomislio je na ljude, što nisu spadali ni u čije društvo, a opet su živjeli za društvo.” *Isto*, 31.

⁷⁶⁶ “Momci su se zaista udomili u srpskim kućama. Sela su u ovom kraju pošteđena od granata i šrapneta, jer su se bojevi odigrali u okolišu, pa su ljudi ostali sa ženama i djecom u domovima. Žene su se srpske brinule, da bude našim vojnicima toplo, jer u ovom svome činu mislile su sigurno na muševce, koji su hrabro i mukotrpno branili svoju domovinu. Mnogoput je znala koja snaša, da skuha jelo za umorne momke, koji nisu htjeli da badava primaju, već su ili plaćali, kada su osjetili troškove domaćice, ili su zahvalno uzeli”. *Isto*, 128., 145.

⁷⁶⁷ *Isto*, 33.-34.

⁷⁶⁸ *Isto*, 126.

Za razliku od hrvatskih autora, Georg von Trapp, u vrijeme objave svojih sjećanja (1935.) nastanjen u Salzburgu, zacijelo je u nešto manjoj mjeri morao voditi računa o sadržanim ideološkim i političkim konotacijama. Ako se, dakle, složimo da je rod u kojem je služio – mornarica – poput Oršićeva konjaništva bio dodatno opterećen već spomenutom *elegantnom konzervativnošću* (prema predgovoru njegove unuke, na riječkoj Pomorskoj akademiji početkom 1890-ih poučavali su se dvorska etiketa i ples),⁷⁶⁹ onda su podmornice početkom I. svjetskoga rata bile njegov najavangardniji, a opet najmanje *ušminkani* dio. Zanemarene i slabo cijenjene od vrhovnoga zapovjedništva,⁷⁷⁰ s podjednakim izgledima – a time i lako održivim *timskim duhom* – za sve ukrcane od najviših do najnižih (“Monarhija u malom”),⁷⁷¹ talentirane su mlade časnike poput Trappa očito mamile na pobijanje predrasuda o njihovoj borbenoj vrijednosti. No, prikazana njegova motivacija podosta se razlikuje od Oršićeve.

Nema sumnje, slično Oršiću, i von Trapp zauzima se da sa svojim plovilom što prije bude upućen u borbu, do čega će međutim doći tek uoči izbijanja neprijateljstava s Italijom.⁷⁷² Smislenost Monarhije, uzroci i krivnja za rat pritom se ne dotiču, prevladava očito duboko usađeni osjećaj dužnosti, i to prema caru, državi i posadi, nipošto političarima – oni se općenito karakteriziraju kao podmukli.⁷⁷³ Premda otpočetka svjestan nepovoljnoga odnosa snaga,⁷⁷⁴ von Trapp stoga do njegova svršetka iskazuje izrazitu želju za uspjehom, koji se u skučenom prostoru podmornice obilježava međusobnim čestitanjem i šampanjcem, no bez zapisa koji bi upućivali na nekakav verbalni trijumfalizam.⁷⁷⁵

Dakle, ubijanje i borba kao internalizirana dužnost (otuda i naslov “Do posljednjega pozdrava”), a ne kao neka vrsta opasnoga športa, kojega se uzima zdravo za gotovo. Nadalje, iako niti on ne propituje rat kao takav – za razliku od Oršića – von Trapp na više mjesta razmišlja o etičkom utemeljenju pojedinih postupaka, a osvrće se i na opći politički kontekst. U travnju 1915., u jednoj od svojih prvih borbenih akcija – i uopće prvom uspješnom noćnom podmorničkom napadu u zaronjenom stanju – potopit će u Jonskom moru francuski oklopni krstaš *Léon Gambetta*. Nakon što si je živo predočio sav užas na iznenađenom brodu, slijedila

⁷⁶⁹ G. VON TRAPP, *To the Last Salute*, XIII. Zbog nedostupnosti njemačkoga izvornika, tekst citiram prema engleskom izdanju, kojega je uz autorizaciju ostalih – inače bilingualnih – potomaka prevela autorova unuka.

⁷⁷⁰ *Isto*, 14.

⁷⁷¹ *Isto*, 19.-20., 141.

⁷⁷² *Isto*, 10.

⁷⁷³ *Isto*, 25. U kontekstu reakcije na one koji su istim atributom označivali upravo podmornički način borbe.

⁷⁷⁴ *Isto*, 9.

⁷⁷⁵ *Isto*, 50.

je teška, ali neizbježna odluka da se brodolomci ne spašavaju, iako se tek moglo nadati da će u čamce stati svi preživjeli.⁷⁷⁶

Među nazočnim podmorničarima o tomu se očito raspravljalo – jedan od njih utješno je dometnuo kako ni Francuzi nisu spašavali posadu austro-ugarske krstarice *Zenta*, potopljene još u kolovozu 1914. pred crnogorskom obalom.⁷⁷⁷ Kako kaže von Trapp, s time se i on morao složiti, no u to vrijeme još nije tako razmišljao – iznenadna spoznaja da se ne nalazi na vježbi, nego u ratu, stegla mu je grlo; upravo je utopio 700 ljudi koji su također izvršavali svoju dužnost, k tomu u srodnoj struci, na način prispodobiv hladnokrvnom ubojstvu iz zasjede (u rovu se, držao je, čovjeku barem “uzburka krv” jer neprijatelj puca po njemu i njegovima). Prvi časnik Sajfertić na to je umirujuće izjavio da na podmornici osim zapovjednika ionako nitko ništa ne vidi, a i da su oni sami u opasnosti; uostalom, viteštvo ovih dana ubrzano nestaje (s iznimkom, kako ističu, odluke Franje Josipa I. da se vojvoda Radomir Putnik, koji je bio na liječenju u austrijskim toplicama, ne zarobi nego vrati u Srbiju posebnim vlakom).⁷⁷⁸

S vremenom, zaokupljen ratnim potrebama i rutinom, a pod dojmom neodrživosti dotadašnjega ratnoga prava, von Trapp u svojim će se sjećanjima sve manje baviti takvim mislima. Kada 1916. preuzme bivšu francusku podmornicu *Curie*, koja je nakon potapanja pred Pulom bila popravljena i uvrštena u austro-ugarsku flotu, s tugom će se sjetiti nesretne sudbine njezine prvotne posade,⁷⁷⁹ no kritički nastrojen prema predsjedniku Woodrowu Wilsonu i njegovim “jeftinim sloganima” o slobodi plovidbe, iza kojih se – držao – krila želja za materijalnom potporom Antanti,⁷⁸⁰ početkom 1917. pozdravit će ponovno proglašenje neograničenoga podmorničkoga rata i mobilizaciju industrije,⁷⁸¹ a zbog već osjetnih posljedica “gladne blokade”, kako kaže, potopljenu tonažu skupljat će kao što je u mladosti skupljao poštanske marke, očito bez naročitoga sentimenta prema skopčanim ljudskim žrtvama.⁷⁸²

⁷⁷⁶ Nada, međutim, nije bila osnovana – prema službenim izvorima, posada krstaša u more je uspjela spustiti svega jedan čamac i nekoliko splavi, pa su tom prigodom smrtno stradala 684 od 821 francuskog pomorca. B. PRIKRIL, *Tri tisuće godina pomorskih ratova*, sv. 3, 112.

⁷⁷⁷ Na ranijem mjestu autor navodi da su s francuskih brodova tom prigodom otvorili paljbu i na bespomoćne plivače. G. VON TRAPP, *To the Last Salute*, 8.

⁷⁷⁸ *Isto*, 23.-25. Prema literaturi, vojvoda Putnik bio je na povratku u Srbiju 25. srpnja 1914. uhićen u Budimpešti te sljedećega dana pušten po nalogu Konrada von Hötzendorfa, budući da “do objave rata nije bilo nikakvog pravnog osnova da se zadrži”. P. TOMAC, n. dj., 49. S obzirom na satirički kontekst “promašenoga viteštva”, navod kako se u toplicama ili u Budimpešti nalazio još 28. srpnja, na dan izbijanja rata, zacijelo je pogrešan. Drukčije H. STRACHAN, *The First World War*, 24. te I. DEÁK, n. dj., 191.

⁷⁷⁹ G. VON TRAPP, *To the Last Salute*, 66.-67.

⁷⁸⁰ *Isto*, 60.

⁷⁸¹ *Isto*, 89.-90.

⁷⁸² *Isto*, 99.-100.

Kako je uglavnom službovao u izoliranoj Boki kotorskoj, prve ozbiljnije sumnje u sretni ishod rata, čini se, javit će mu se tek potkraj 1917. Neki mornarički časnici u njegovu okruženju spomenuli su tada mogućnost abdikacije cara i kralja Karla, no on je i sam razgovor o tomu držao neprimjerenim.⁷⁸³ Vraćajući se u to doba s odmora, u vlaku će pak polemizirati s mađarskim pričuvnim časnicima koji su bili uvjereni da ih se borbe na sočanskom bojištu uopće ne tiču, a do njega će doći i vijesti o masovnom dezertiranju u češkim postrojbama te popularnosti Zelenoga kadera u Slavoniji, za kojega se govorilo da je jači od oružništva.⁷⁸⁴

Sve to, može se zaključiti, još će neko vrijeme odbacivati kao defetistička naklapanja, no početkom 1918. doznat će da se Nijemci (Austrijanci) počinju sve masovnije iseljavati iz Bosne pa i Kranjske.⁷⁸⁵ Nestašice u Beču, a posebno izbjegavanje borbenih dužnosti (kako civila, tako i časnika, sklonjenih u pretrpani glavni stožer), rašireno ratno profiterstvo i učestale pronevjere rekviriranih namirnica⁷⁸⁶ – dakle, općenito stanje duha više nego odnos snaga – osvijestit će mu tada šokantnu misao da bi uskoro mogao ostati i bez mornarice i bez zanimanja, to težu jer u samoj Austriji više nije imao živih srodnika, a mornaricu je doživljavao kao svoj dom.⁷⁸⁷ S tim u vezi, iako do posljednjega trenutka – očito, slabo upućen u jugoslavenski projekt – nije isključivao mogućnost da bi južni Slaveni ipak mogli ostati u okviru Monarhije,⁷⁸⁸ nesumnjivo je morao uvažavati manje optimistične poglede svojih kolega.⁷⁸⁹

U svemu, način na koji von Trapp – nasuprot gotovo idealnom stanju u mornarici – kritički prikazuje ono u zaleđu, spominjući i “unutarnje neprijatelje”, ima mnogo dodirnih točaka s tzv. *Dolchstossom*, međuratnim, masovno-psihološki veoma privlačnim shvaćanjem kako njemačka vojska nije bila poražena na bojištu (što se “dokazivalo” time da se u vrijeme zaključenja primirja još nalazila na francuskom tlu), nego podmuklim udarcem s leđa, izdajom političara i nepouzdanih, socijalističkih, židovskih itd. itd. elemenata građanstva.⁷⁹⁰

⁷⁸³ *Isto*, 167.

⁷⁸⁴ *Isto*, 152.-153., 168.-169.

⁷⁸⁵ *Isto*, 169.

⁷⁸⁶ *Isto*, 121.-122., 177.-178.

⁷⁸⁷ *Isto*, 179.

⁷⁸⁸ *Isto*, 185.

⁷⁸⁹ “Or do you have the feeling that you belong to Pola, to Dalmatia...? There is a lot that makes you feel at home: the sun, the sea, the smell of the herbs, if you will, the songs of the drunks. But the people? They are as strange to us as we are to them. Down here we have always been the usurper who must be tolerated because there is no other way out, but toward whom you cannot have heartfelt affection. We are not welcome here – and you can feel that.” *Isto*, 179.

⁷⁹⁰ *Isto*, 178.

Ipak, iako u kontekstu konačnoga raspada Monarhije piše o svađama među njezinim brojnim narodima, apostrofirajući – čini se, jače nego ostale – osim “boljševika” i “Slavene” te Čehe, prema kojima je i prije bio nepovjerljiv, sumnjajući da u pulskom arsenalu odugovlače s pregradnjom njegove podmornice,⁷⁹¹ još početkom rata von Trapp se, kaže, zabrinuto pitao nema li Njemačka skrivenu namjeru proširiti se na jug,⁷⁹² a kada se u bečkim krugovima počne otvorenije pristupati preustroju Monarhije, konstatirat će kako je za to prekasno – da im se prišlo prije, reforme bi ipak polučile neku zahvalnost.⁷⁹³ Ukratko, iako mu je to bio tek povremeni, i k tomu zakašnjeli interes, čak niti taj autor – od svih u korpusu najbliži Rössicsevoj staroautrijskoj paradigmi – nije držao da je Austro-Ugarska savršeni državni organizam, kojega nije potrebno mijenjati da bi opstao.

Jedan od habsburških profesionalnih časnika, koji je neko vrijeme služio i u jugoslavenskoj vojsci, već je višeput spomenuti Pero Blašković, u čijim se sjećanjima nazire određena bliskost stajalištima Oršića i von Trappa, ali i neke znakovite razlike. Ponajprije, i on tek sporadično ulazi u ocjenu političkih okolnosti, vjerojatno i zbog načelne odluke da što je više moguće izbjegne aktualno svrstavanje, odnosno dojam tzv. *naknadne pameti*.⁷⁹⁴ Slijedom imena civila ili neboraca s kojima se tijekom rata družio – Ksaver Šandor Đalski, Aladar Janković, Nikola Mandić, Jovan Hranilović, Franjo Fancev⁷⁹⁵ – mogla bi se, doduše, nazrijeti simpatija za Hrvatsko-srpsku koaliciju, a možda i “milinovce”, no izravnijega spomena o njima nema. Što se pak tiče “jugoslavenskoga pitanja”, za nj samo na jednom mjestu tvrdi kako je još početkom rata zabilježio da će se ako pobijedi Antanta ono riješiti u srpskom, ako pak Centralne sile onda u hrvatskom duhu, pri čem se vjerojatno imalo podrazumijevati ujedinjenje izvan, odnosno u okviru Monarhije, s osloncem bilo na međunarodno priznatu Srbiju, bilo na hrvatsku državnu autonomiju.⁷⁹⁶

U tom kontekstu relevantan je i njegov odnos prema monarhijskim, dotično bosanskim Srbima. Kako kaže, osim što su na početku rata Srbi u njegovoj postrojbi mogli birati hoće li biti upućeni na srpsko ili neko drugo bojište (navodno ih se od 30% ukupnoga sastava, tj. oko 1000 vojnika, javilo njih svega osamnaest),⁷⁹⁷ u habsburškoj se vojsci između triju naroda nije činila neka razlika – internaciju, taoce i strijeljanja pripisati je, tvrdi se, “pogrešnom

⁷⁹¹ *Isto*, 93., 184.

⁷⁹² *Isto*, 29.

⁷⁹³ *Isto*, 170.

⁷⁹⁴ Usp. npr.: “Prebjeći nije laka stvar. Ne ulazim u ocjenu sa moralnog gledišta, jer su prilike danas drukčije, pa bi kazali da govorim pod uticajem novih okolnosti.” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 55.

⁷⁹⁵ *Isto*, 68., 100., 344.

⁷⁹⁶ *Isto*, 429.

⁷⁹⁷ *Isto*, 81.

postupanju” civilnih vlasti u kondominiju.⁷⁹⁸ Da to ne može imati opću valjanost, proizlazi, međutim, već iz Blaškovićeve prikaza reakcije njegovih kolega na zarobljavanje cijele II. bojne 3. bosansko-hercegovačke pukovnije, za što su osumnjičeni pričuvni časnici Srbi, pa ih je on nastojao opravdati da im imanja ne budu zaplijenjena.⁷⁹⁹ Bilo zbog nekoga oblika jugoslavenstva, bilo zbog jednostavne vojničke logike da od koliko-toliko lojalnih građana ne treba stvarati državne neprijatelje, a možda i zbog jednostavne ljudske suosjećajnosti,⁸⁰⁰ u pohvalu i zaštitu “naših pravoslavnih Srba”, pripisujući im izjave poput “ono su Srbijanci, dok smo mi u prvom redu Bosanci”, isti je autor pisao i prije 1918., u pukovnijskoj spomenici sastavljenoj u tradiciji pučke usmene književnosti.⁸⁰¹

Kako bilo, Blašković je u nekom trenutku morao postati svjestan uvelike ekskluzivističke propulzivnosti srpskog nacionalizma. Ocjenjujući časnike zaraćenih strana, još u uvodnom poglavlju ocijenit će, primjerice, da su “Austrijanci, oficiri i vojnici u prosjeku [...] bili osrednji i dosta mlitavi”, dok je kod “Srba [...] bio najbolji rezervni oficir, kao glavni nosilac borbenog morala.”⁸⁰² Iako se, tvrdi, već prigodom repatrijacije 1919. prilično razočarao,⁸⁰³ među prvima je bio primljen u vojsku Kraljevstva SHS, u kojoj je službujući u elitnim jedinicama napredovao i bio odlikovan. Unatoč diplomatskom tonu u kojemu završava svoju knjigu, teško je izbjeći zaključak kako odabir ključnih riječi – već tada na jedan način konotiranih u Zagrebu, a na drugi u Beogradu, gdje je knjiga, podsjećam, objavljena 1939. – smišljeno upućuje na duboki ponor između dva svijeta, ponor je morao izazivati zazor i u onih bivših habsburških časnika koji nisu bili anacionalni ili pak “frankovački” orijentirani.⁸⁰⁴

Da je tomu tako, potvrđuje i reakcija *Srpskoga glasa*, koji je autoru ponajviše zamjerio upravo taj završni odlomak. Uzvrćajući u *Jutarnjem listu* – ne zaboravimo, sada već nakon

⁷⁹⁸ *Isto*, 55.

⁷⁹⁹ *Isto*, 148.

⁸⁰⁰ Za NDH Blašković će kao domobranski general prigovarati ustaškim “akcijama čišćenja”, potaknut možda i izloženosti vlastite obitelji – u svibnju 1941. petorica pripadnika karlovačke Ustaške mladeži ubila su odvjetnika Milana Vujičića, supruga Blaškovićeve nećakinje, inače Srbina. Slavko GOLDSTEIN, 1941. *Godina koja se vraća*, Zagreb 2007., 75.-76., 319.

⁸⁰¹ P. BLAŠKOVIĆ, *B. H. 3.*, 12. Također, kako sažeto navodi, neki njegov kolega, pričuvni poručnik Vaso Ristić, bio je 1915. optužen zbog veleizdaje: “Radi mog obrambenog govora na glavnoj raspravi htio je državni tužilac auditor, da i mene stavi pod optužbu. Politički momenat je kod toga igrao veliku ulogu, pa su se dogodile teške protivuzakornosti, ali sam se dobro izvukao zbog svojeg držanja na ratištu.” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 203.

⁸⁰² *Isto*, 59.-60.

⁸⁰³ “Uzbuđenim srcem stupili smo na tlo svoje nove, velike i slobodne domovine, ali smo u njoj našli takav nered, zbrku, samovolju i indolenciju [...] da nas je oduševljenje brzo prošlo.” *Isto*, 491.

⁸⁰⁴ “Usprkos svega toga nisam bio zadovoljan. Uzroci su teško dokučivi. Oficir je u Austriji uživao neograničeno povjerenje i poštovanje. Živio je u drugarstvu, koje je bilo legendarno. Toga u novoj vojsci nije bilo, pošto je zadržan duh i način srpske vojske, u kojoj su njegovane političke, patriotske, oslobodilačke i četničke vrline [podcrtao F. H.], a zauvijek je odzvonilo onom gospodskom duhu, u kojem smo dotada rasli i živjeli.” *Isto*, 491.

osnutka Banovine Hrvatske – Blašković je skinuo rukavice, progovorivši otvoreno o temi koja je zacijelo tištila ne samo njega, nego i brojne druge veterane: “Moji navodi su dokumentirani i za sve posjedujem dokazni materijal. [...] Više od polovine današnjih građana Kraljevine Jugoslavije borilo se pod zastavom vojske Austro-ugarske monarhije. Sigurno je da je 90% tih građana ispunjavalo svoje građanske i vojničke dužnosti. Kultus zaveden poslije Ujedinjenja da se govori ogavno o svima nama koji smo se borili na raznim ratištima pod Monarhijom, kao da smo radi toga izdajice i crno-žute hijene mora neminovno prestati. Ne samo to, nego ne može biti ni da se veliča samo Kajmakčalan, Crni Vrh i Mačkov Kamen, a da se zaboravi na Soču, na Karpate ili na Volhiniju, gdje su se pripadnici našega naroda često borili kao lavovi i ostavili tamo svoje kosti. Nisu se borili za Habsburga ili crnožute zastave, već za svoj život i radi svoje građanske dužnosti.”⁸⁰⁵

No, vratimo se Blaškovićevim stajalištima o ratu i Monarhiji. U osnovi, dakle, i ona počivaju na internaliziranoj dužnosti te uvriježenom poimanju osobne časti,⁸⁰⁶ s tom razlikom što mu se sumnje u krajnji ishod te sposobnost, poštenje i pravednost vojnih struktura, kako navodi u memoarima, počinju javljati puno prije. U stvari, već sam početak njegova izlaganja u znaku je već toliko puta spominjane razlike između gornje i donje perspektive, zbog kojega visoki zapovjednici i frontaški borci (političari ovdje u priču ulaze tek na kraju) jednostavno ne mogu imati isto viđenje rata.⁸⁰⁷ Znači li to i da su njihovi interesi nužno različiti, odnosno da prvi (zajedno s političarima) na neki način iskorištavaju druge? Pa, Blaškovićev tekst u tomu nije sasvim jednoznačan. Ipak, ako išta, moglo bi se zaključiti da autor – kao profesionalni, hijerarhijski socijalizirani niži časnik – nipošto ne dovodi u pitanje tu temeljnu *podjelu rada*, tek njezine, tijekom rata, doduše, odviše česte zastranke.

Naime, bez posluha i autoriteta nadređenih, makar to počesto značilo slijepo izvršavanje zapovijedi kojih širi kontekst pa i opravdanost nisu jasni, ratni stroj masovne vojske I. svjetskoga rata – i ne samo nje! – ne može funkcionirati. Čak i satnik u njemu je tek jedan sitan kotačić, kotačić koji međutim može biti veoma svjestan,⁸⁰⁸ pa i ponosan na uspješno obavljanje te svoje uloge: “Uvijek sam pripadao trupi i bio sam prava ‘Hura-beštija’ [...]

⁸⁰⁵ P. BLAŠKOVIĆ, “Uzbuna ‘Srpskog glasa’”, *Jutarnji list*, 29/1940., br. 10 079 od 15. II., 5.

⁸⁰⁶ Među ostalim, za jednoga odmora u Budimpešti 1915. i on se, po svem sudeći, upustio u neku vrstu dvoboja: “Jedne me večeri u Pešti napao suludi i zloglasni provokator Mádi Kovács Dénes, koji je bio narodni zastupnik i ulanski rez. oficir. Posjekao sam ga i teško povrijedio, ali sam s tim u vezi samo jednom saslušan kao sudski svjedok jer je sva javnost jubilirala, da je napasni silnik konačno našao ono što je tražio.” *Isto*, 203.

⁸⁰⁷ “Novim će se generacijama sačuvati kako je tekao i kako se vodio svjetski rat, jer ima dosta pisaca na svijetu. Pišu generalštableri i vojskovođe, pišu razni stručni vojni literati, pa ratni dopisnici i drugi koji mnogo toga znaju, koji su mnogo naučili i mnogo čuli, ali na svojoj koži većinom nisu iskusili šta znači rat [podcrtao F. H.]” *Isto*, 3.

⁸⁰⁸ “Moram spomenuti, da sam vrlo malo znao o velikim i važnim borbama izvan svoje sfere pošto sam bio suviše sitan u velikoj borbi.” *Isto*, 5

Rijetko se koja regimenta može pohvaliti kao B. H. I. R. 3, da nije nikada izgubila svog položaja iako je za cijelog rata ratovala na eksponiranim mjestima”.⁸⁰⁹

Taj isti satnik, međutim, intimno ne mora nimalo cijeniti svoje više zapovjednike. Štoviše, uspjesi njegove postrojbe mogu se tumačiti i njima usprkos: “Mnogo nas je zla snašlo uslijed zlokobne ratne sudbine, koju su diktirale ratne operacije, ali bilo je i mnogo takovog zla, kojemu je izvor bila ljudska zloba, nevaljalost i nesposobnost.”⁸¹⁰ Naime, prema Blaškovićevim riječima, samo 1914–1915. izredalo se desetak nesposobnih pukovnijskih zapovjednika, a najgori je bio neki pukovnik Hoffman, koji je – da nezadovoljstvo bude veće – za svoje “zasluge” ubrzo dobio i plemstvo: “nikada nije imao ni truna osjećaja za naše vojnike, ni za oficire, već jedino za sebe i svoj trbuh. O njemu se govorilo samo pogrdno i s najvećim prezirom. U najteže dane mobilnog ratovanja i kroz neprohodne krajeve vodio je dvojica kola kao svoj lični tren. Na jednim je vozio svoju prtljagu i plijen, a na drugima svoj obilan provijant, a postavljao je oko tih kola jake straže.”⁸¹¹

Ne ulazeći, doduše, u opću ocjenu njihovih sposobnosti, Blašković je dobro zapamtio lakonsku izjavu kojom je general Pflanzner-Baltin popratio pogibiju čak šesnaest vojnika na vježbama koordinacije s topništvom: “Gospodo, nemate pravo kritike, kod piljenja pada pilotina”,⁸¹² a na drugom će mjestu iz sličnih razloga generala Karla von Tersztyanskyja nazvati “krvolokom”.⁸¹³ Unatoč svim pohvalama na račun bošnjačkih postrojba, niti njihovo ljudstvo nije bilo imuno na takav doživljaj viših zapovjedništava, što je – kako autor sugerira – već početkom 1915., tijekom borbi u ruskoj Poljskoj, znalo dovesti do neke vrste *pasivnoga otpora*: “Akciju ne želim detaljnije opisati, jer je bila pravo ruglo. Poučeni od prvog napada o snazi neprijatelja, o našim nedostacima u artiljerijskoj pripremi i pomoći, te konačno o nesposobnosti našeg vodstva, kojeg su pokretale jedino pretjerane ambicije, trupe nisu bile toliko lude, da uzaludo gube glave.”⁸¹⁴

Premda od rane mladosti odgajan za časnika, kao sin razmjerno nisko pozicioniranih Karlovčana, a nasuprot grofu Oršiću i situiranom von Trappu, Blašković jednostavno ne može prijeći preko golemih socijalnih pa i staleških razlika, u vezi kojih se redovito svrstava na stranu *momčadi*: “Osim toga, ostali su nam u neoprostivom sjećanju befeli iz Rusije kojima se

⁸⁰⁹ Isto, 5.

⁸¹⁰ Isto, 22.

⁸¹¹ Isto, 22.-23.

⁸¹² Isto, 396. Ipak, Pflanzner-Baltinovo stajalište nipošto nije bilo jedinstveno. Na tomu tragu, nekoliko desetljeća kasnije, “realističko” uvježbavanje njemačkih SS postrojba tolerirat će još veće, petpostotne gubitke među sudionicima, a u sovjetskim oružanim snagama vojnici će se doista izlagati bojnim otrovima. R. HOLMES, n. dj., 54.

⁸¹³ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 174.

⁸¹⁴ Isto, 179.

najavljuje, da će određenog dana održavati na tome ili onome mjestu veliki lov gg. oficira viših komanda na divljač, dok smo mi kao ‚hura-beštije‘ i dalje trebali ubijati ljude.”⁸¹⁵ Na drugom mjestu taj žalac protiv zatečene podjele na nas (pučane) i njih (plemiće) još je oštiji: “Bila je razlika samo u tome, što su plemeniti ljudi uništavali prostu divljač, a mi prosti ljudi ubijali plemenitu zvjerad ljude.”⁸¹⁶

Iako, dakle, poput Oršića i von Trappa niti Blašković ne raspravlja izravno o svrsi i uzrocima rata i ratovanja, o mnogim je njihovim sastavnicima bitno kritičniji. Za razliku od mornarice, koja će izrazitije udarce doživjeti tek u posljednjoj godini rata, neuspjesi kopnene vojske u Srbiji i Galiciji već su prvih mjeseci uzrokovali veliku zabrinutost. Tijekom borbi oko Lavova, početkom rujna 1914., Blašković je, tvrdi, “proročanski i decidirano zapisao u svoje ratne bilješke” da je deprimiran što pripada “potučenoj vojsci, pošto je rat za Monarhiju izgubljen.”⁸¹⁷ I ne samo to, već tada mu se, kaže, činilo da divizijsko zapovjedništvo mađarske pukovnije čuva više od bosanskih,⁸¹⁸ a i o časničkoj hijerarhiji vlastite postrojbe izgubio je svaku iluziju.⁸¹⁹ Uostalom, na dan 1. prosinca te godine, prema Blaškovićevom navodu, od 3218 momaka s kojima je 3. bosanskohercegovačka pukovnija pošla u borbu ostalo ih je svega 150, a od časnika samo – on!⁸²⁰ Kada su nešto ranije bili prebačeni na njemački teritorij, blizu Kreutzburga⁸²¹, radi sudjelovanja u pohodu na ruski dio Poljske, tamošnji stanovnici oduševljeno su ih pozdravljali, no u autorovoj okolini raspoloženje je bilo sasvim suprotno: “Mi smo ih apatično gledali i bojali se da ne uskliknu: ‚Živio rat‘, jer bismo ih bili ubili.”⁸²²

U skladu s tim, niti intrinzični osjećaj nadmoći frontaša prema u zaleđu sklonjenim časnicima-zabušantima (“Etappenschweine”⁸²³) nije se uvijek mogao održati: “Smješkali su se na naše ruganje, jer ih je dopalo ružno ime i fini život, a nas u rovu problematična slava i

⁸¹⁵ *Isto*, 26.

⁸¹⁶ *Isto*, 194.

⁸¹⁷ *Isto*, 110.

⁸¹⁸ *Isto*, 108.

⁸¹⁹ Primjerice, kada se pukovnija iznenada našla pod ruskom paljbom, “doviknuo nam je regimentskomandant bježeći u sklonište: ‚Angriff!‘ Kamo treba napadati, sa kojim ciljem, koje jedinice da napadnu i kolika je snaga neprijatelja, sve je to ostalo na mladima. A među njima je bilo toliko iznemoglih staraca, da je bilo za Bogu plakati.” *Isto*, 144.

⁸²⁰ *Isto*, 149. Prema Blaškovićevu računu, pukovnija je tijekom rata primila oko 30 maršbataljuna s po 1000 svježih ili oporavljenih boraca, a s drugim sastavnicama kroz nju je prošlo ukupno oko 100 000 ljudi. *Isto*, 4. Potkraj 1917. pak u njoj je, navodno, ostao samo jedan vojnik što je od početka rata bio neprestano na ratištu, pa je dirnut zatražio “da ga sačuvaju za muzej.” *Isto*, 344.

⁸²¹ Danas Kluczbork u Poljskoj.

⁸²² *Isto*, 140.

⁸²³ Iako u strategijskom kontekstu, dakako, imaju svoju nezaobilaznu ulogu, vojnici koji ne službuju na samom bojištu izazivaju animozitet “frontaša” i u drugim vojskama – i američki vojnici u Vijetnamu imali su tako svoje REMFs (Rear Echelon Mother-Fuckers). R. HOLMES, n. dj., 76.-79.

život skota.”⁸²⁴ Kažem održati, jer unatoč svim iznesenim zamjerkama pa i proturatnim stajalištima – rječju, zamjetnoj podvojenosti – taj osjećaj vrijednosti zadobiven kroz izloženost opasnosti na temelju dužnosti ipak uvelike prevladava u Blaškovićevim zapisima, neovisno o zaraćenoj strani: “Ne znam kome sam se više divio, dali svojim sjajnim Bosancima, dali uzornom i hrabrom napadu Rusa”.⁸²⁵

Iako cijeni i ljude bez “vojničkih sposobnosti”,⁸²⁶ za razliku od nekih drugih autobiografa, sve do samoga kraja njemu, naime, ne pada na pamet izvući se od ratnih zadaća, ili barem o tomu slavedobitno ne piše. Premda na čudnom mjestu – kao kontrapunkt vlastitom ratnom zamoru potkraj 1918. – i Blašković kaže da je 1914. “pošao u rat u uvjerenju, da mu se ne može ništa dogoditi”⁸²⁷, a i kasnije će, tvrdi, na front odlaziti “jednako lakog srca” kao i kad se bude vraćao.⁸²⁸ Određujući se kao pripadnik posebne, na neki način posvećene skupine ljudi – od svih hrvatskih autora stoga najbliži Jüngeru – o toj podvojenosti i sam će uvodno progovoriti: “Temperament ratnika iznenadio bi svakoga iz pozadine. Kod samoga juriša, kad radi nož i padaju glave. čovjek je pun divergentnih osjećaja. Pada mu najbolji drug i prijatelj i čovjek se čudi svom suhom oku, a istodobno bi kliktao od radosti zbog postignutog uspjeha.”⁸²⁹

Nasuprot Oršiću i von Trappu, koji se o vlastitim osjećajima suzdržano izjašnjavaju (a da o drugima i ne govorim), Blašković otvoreno prikazuje svoj poprilično iznimni optimizam: “Po svojoj sam prirodi vedar čovjek i stalno sam nastojao, da tu vedrinu prenesem i na svoju klonulu okolinu”,⁸³⁰ koji ga neće napustiti niti nakon napuštanja mostobrana na Piavi u lipnju 1918.: “Iako smo izgubili mnogo vrijednih drugova, roda i prijatelja, ipak je nadjačala želja za samoodržanjem i veselje, što je ostala glava na ramenu”.⁸³¹

Zaokupljen zbivanjima na taktičkoj razini, slično von Trappu, i Blašković svoju prvu pomisao da će poraz ovoga puta dovesti do raspada države smješta tek na početak listopada 1918., kada je za proslave pukovnijske obljetnice u Budimpešti – dakle, duboko u zaleđu – “svuda primijetio izrazite znakove raspadanja”.⁸³² Istina, nakon dodira sa zabušantima, i prije se u svoju postrojbu znao vraćati “duševno izmučen”, pridižući se tek skrbnju za momčad.⁸³³

⁸²⁴ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 194.-195.

⁸²⁵ *Isto*, 274.

⁸²⁶ *Isto*, 166.

⁸²⁷ *Isto*, 394.

⁸²⁸ *Isto*, 62.

⁸²⁹ *Isto*, 5.

⁸³⁰ *Isto*, 3.-4.

⁸³¹ *Isto*, 418. Prema Blaškoviću, u tim je borbama samo njegova pukovnija izgubila 32 časnika i 1100 momaka. *Isto*, 417.

⁸³² *Isto*, 428.

⁸³³ *Isto*, 195.

Posljednjih mjeseci rata, međutim, u očekivanju završne talijanske ofenzive – u dogovoru s vojnim liječnikom – čak i lakše bolesne borce slat će na oporavak u zaleđe, kako bi im povećao izgleda za preživljavanje: “Zlo nam je bilo suviše blizu. Zlo kod naših vojnika, zlo u narodu ovdje i kod kuće, a u kojoj familiji nije bilo mnogo zla? Čeznja za domom i za bilo kakvim svršetkom rata bila je prevelika i nije dopustila, da se razvije bilo koje drugo osjećanje.”⁸³⁴ Po svem sudeći, čak niti ono – susrećemo ga u drugim sjećanjima – da je održanje bojišnice na Piavi ili barem Soči najbolje jamstvo protiv provedbe Londonskoga ugovora...

Rječito o takvoj prednosti osobnih razloga nad državnima pa i nacionalnima progovara i sam Blašković, reagirajući na pohvalu što ju je dobio od samoga princa Friedricha Franza zu Hohenlohea povodom uspješnoga lokalnoga protunapada posljednjih dana rata: “Ja sam se toj čestitci gorko nasmijao, jer se mi više nismo borili za njegovu kožu i Monarhiju, već za svoj račun, za svoj spas, a i za našu čast i naš ugled.”⁸³⁵ Štoviše, inače uvijek agilni autor, o tim trenucima zapisao je i ovo: “Zakleo sam se, međutim, da neću nijednu zapovijest prebrzo poslušati, kako bih spriječio suviše prolijevanje krvi, pošto je situacija bila već dosta teška i beznadna.”⁸³⁶

Pa ipak, čini se da Blaškovićevo razočaranje nije bilo dubinsko, tek posljedica akumuliranoga zamora. Jednom na sigurnom – u francuskom zarobljeništvu – autor svoj položaj više ne doživljava kao olakšanje, već kao svojevrsnu sramotu: “Pripadati tučenoj vojsci nije ugodna stvar. Kadgod me obuzeo taj osjećaj nije mi bilo ugodno”,⁸³⁷ odnosno, na drugom mjestu, s izraženijom lojalističkom porukom: “O Bože! Mi koji smo do konca izdržali i toliko dali za državu nismo zaslužili tako krutu sudbinu.”⁸³⁸ Napokon, i spomenuti Štancerov priručnik “za podčastnike i momčad sviju četa hrvatske krvi” dopuštao je predaju samo u slučaju ranjavanja, preporučujući čak kao alternativu “smrt u borbi”, ako ništa drugo a onda zato da bi se izbjegao navodni loš tretman u zarobljeništvu.⁸³⁹ Ako ju na kraju i nije izabrao, premda naklonjen Narodnom vijeću SHS, u tom kontekstu Blašković otvoreno

⁸³⁴ *Isto*, 38., 361., 363.

⁸³⁵ *Isto*, 444.

⁸³⁶ *Isto*, 435. Prema Blaškovićevu naknadnom mišljenju, vrhunac materijalne opremljenosti i borbenoga duha austro-ugarskih oružanih snaga bio je početkom 1916., nakon proboja kod Gorlica i talijanskih neuspjeha u prvim sočanskim bitkama (vjerojatno i slijedom okupacije Srbije, o kojoj međutim nema spomena). Nezasitni političari i vojskovođe tada su, drži, trebali radi sklapanja (očito separatnoga) mira s Rusijom “ponuditi im sve što im je po pravu pripadalo”. *Isto*, 215., 429.

⁸³⁷ *Isto*, 429.

⁸³⁸ *Isto*, 453.

⁸³⁹ “Iznevjeri li Ti se bod i kundak, udri rukama i nogama. Nemožeš li više ovako, onda zubima, – jer bolje je, sto puta bolje i častnije junački i dično poginuti, nego li da živ upadneš dušmaninu u ruke, da postaneš tužnim sužnjem, prezrenim robom.” *Put do pobjede*, 1916., 22.

navodi kako se prisegom caru i kralju Karlu osjećao vezan sve do njegove izričite abdikacije 11. studenoga 1918.⁸⁴⁰ Međutim, jednom kada je bio formalno razriješen autor je – za razliku od iskorijenjenoga von Trappa – postao slobodan za ponovno vezivanje: “Lično sam bio potpuno miran, jer sam znao, da ću uvijek moći zaslužiti svoj kruh, a nije bilo sumnje, da ću imati i svoju domovinu, što kod mnogih mojih drugova nije bio slučaj.”⁸⁴¹

Vrlo slična po samouvjerenom, odlučnom nastupu, ali izravnija u političkom pogledu, sjećanja su djelatnoga mornaričkoga časnika Mirka Pleiweissa, integralno-jugoslavenski nastrojenoga Slovenca. S obzirom na to da su objavljena tek 1978., nakon višestrukih društveno-političkih promjena, valja ih naravno uzeti s još više opreza, no krajnji je dojam da autor – osim izostavljanjem ranijega razdoblja – ipak bitnije ne prilagođava prikaz svojih stajališta.

Glavno težište sjećanja, naime, na njegovoj je službi nakon 1918., napose na travanjskom ratu 1941., kada mu je pripisana odgovornost za crikveničku pogibiju Petra Milutina Kvaternika, brata zapovjednika oružanih snaga NDH.⁸⁴² Nasuprot tomu, njegova karijera u austro-ugarskoj ratnoj mornarici praktički i nije obrađena – doznajemo, međutim, da je, kako kaže, kao oduševljeni Jugoslaven,⁸⁴³ već tijekom rata održavao tajne političke sastanke s istomišljenicima, koji su vjerovali da će Londonski ugovor stupiti na snagu jedino u slučaju oružane talijanske pobjede.⁸⁴⁴

Ako je tomu tako, razumno je pretpostaviti da je i Pleiweiss, poput Grgeca, vidio određeno poklapanje između “jugoslavenskih” i monarhijskih interesa, no daljnje razrade toga nema, tek usputna, možda i nehotična blaškovićevski intonirana napomena o visokoj kakvoći staroga mornaričkoga ustroja, koji nije nestao niti s propašću države: “Još uvijek su djelovali ona disciplina i onaj osjećaj odgovornosti koji su u dugim ratnim godinama i u svakodnevnim vježbama ušli u krv i meso svakom pojedincu.”⁸⁴⁵

Kako bilo, očito već pod određenim boljševičkim utjecajem, na dan prepuštanja flote Narodnomu vijeću SHS, 31. listopada 1918., Pleiweissa je u Puli brodski odbor mornara imenovao zapovjednikom stare obalne oklopnjače *Budapest*. Jedna od prvih njegovih zadaća bila je otpustiti ne-Slavene (kako kaže, svi zatečeni časnici osim dvojice “zbog pravilnog i pravednog odnosa prema posadi bili su [...] omiljeni i poštivani, pa im je bilo dozvoljeno da borave na brodu”) – von Trapp, koji se tada zatekao u Boki kotorskoj, pristup tom problemu

⁸⁴⁰ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 455.

⁸⁴¹ *Isto*, 429.

⁸⁴² S. MATKOVIĆ, “Kvaternik, Petar Milutin”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8 (rukopis).

⁸⁴³ M. PLEIWEISS, *Slomljeno sidro*, 15.

⁸⁴⁴ *Isto*, 19.-20.

⁸⁴⁵ *Isto*, 18.

opisuje s priličnom gorčinom⁸⁴⁶ – no nasilje, čini se, nije zabilježeno niti kada je te noći miniran *Viribus Unitis*, za što su mnogi okrivili upravo njih,⁸⁴⁷ o čemu i von Trapp ima svoje mišljenje.⁸⁴⁸

Ipak, čak i na njegovu brodu, dakle pod mladim i agilnim zapovjednikom, tih je dana ostalo svega 100 od 450 članova posade, koji su k tomu uzalud nadali da će 6. studenoga, kada su doplovila dva talijanska torpedna čamca, kao prethodnica jačih snaga, uslijediti bilo kakva zapovijed za otporom. Na kraju se, štoviše, izjalovio i plan da se barem stariji bojni brod *Radetzky*, koliko-toliko popunjen posadom, prebaci u Split.⁸⁴⁹ Ukratko, iako bi sam Pleiweiss želio drukčije, zaključiti je da niti u mornarici nije bilo nekih izgleda za otpor talijanskom nadiranju.⁸⁵⁰

8.2.4. Za Hrvatsku u Monarhiji – pokušaj redefiniranja paradigme

Nije teško pretpostaviti da su stajališta poput Oršićevih pa i Blaškovićevih doista mnoge srpske časnike mogla asociirati upravo na spomenuti “mentalitet srednjovjekovnih plaćenika”. Kako smo vidjeli, i Livadić, i Oršić, i von Trapp i Blašković, dakle tri Hrvata i jedan Austrijanac, odnosno tri djelatna (do)časnika i jedan pričuvnik, u tekstovima objavljenima i prije i nakon sloma Austro-Ugarske, kao glavne motive za borbu – s izvjesnim varijacijama – naznačuju osjećaj dužnosti prema vladaru, odnosno čast. Nekakva odanost državnoj tvorevini kao takvoj (*patriotizam*) – osim donekle kod von Trappa – gotovo uopće i ne dolazi do izražaja, još manje vlastitom narodu kao svojevrsnoj kolektivnoj nadosobi (*nacionalizam*).⁸⁵¹ Nema u njima čak niti kritike protivničkih patriotizama odnosno nacionalizama, primjerice talijanskoga ili srpskoga.

⁸⁴⁶ “Now the Yugoslavians lord it over their old comrades, and these men lose any desire to continue serving in the Yugoslavian navy. Ironically, the Yugoslavians badly need their former comrades.” G. VON TRAPP, *To the Last Salute*, 185.

⁸⁴⁷ M. PLEIWEISS, n. dj., 15.-16.

⁸⁴⁸ “Only a few of the Yugoslavian petty officers here have a hostile attitude. In particular, the radio station on the [bojnom brodu – F. H] Hapsburg arouses ill feeling; after all, it is ‘Yugoslavian property’. Then just at the right moment the word ‘guests’ appears. A ‘guest’ still has great meaning in the South Slav region, and everyone calms down.” G. VON TRAPP, n. dj., 187.

⁸⁴⁹ M. PLEIWEISS, n. dj., 12.-16.

⁸⁵⁰ U domaćoj publicistici uvriježilo se mišljenje o većinski hrvatskom značaju austro-ugarske ratne mornarice. No, prema podacima iz 1910., od ukupno 34 150 ljudi njezina djelatnoga i pričuvnoga sastava, “dalmatinski Hrvati” i “Talijani” zajedno (prvi s 29.8%, drugi s 18.3%) – dakako, i ovdje je metodologija upitna – činili su tek 48.1%, pri čem ih je obično zapadala palubna služba. Među časnicima, “južni Slaveni” i “Talijani” davali su – svaka skupina – tek po 9.8%. I. DEÁK, n. dj., 201.

⁸⁵¹ Tako se, bez nekih promjena u promatranom razdoblju, interpretira i nastavni program *Theresianuma*. I. DEÁK, *Beyond Nationalism*, 83.

Jedno od objašnjenja moglo bi glasiti kako je od njih četvoro jedino von Trapp pripadnik vladajućega, dualističkoga naroda, k tomu odgojen i izobražen u provinciji, daleko od vlastite nacionalne matice. Ali, tu je protuprimjer ne samo Stranke prava (“frankovaca”), nego i Japunčićeva neobjavljena dnevnika koji – ako odbacimo malo vjerojatnu mogućnost da je prilagođavan očekivanjima slučajnih čitatelja – pokazuje da se i moderni hrvatski nacionalizam znao iskreno spajati s austro-ugarskim patriotizmom; uostalom, zbog hrvatsko-slavonske posebnosti, koja je k tomu od svih nedualističkih naroda jedina dijelila pravo na službeni jezik u domobranstvu, za to je bilo i određene stvarne podloge. Za službene krugove, čini se, bila je to prvih godina rata jedna poprilično avangardna ideja – prema lucidnoj opasci Josipa Horvata, političke izobrazbe u vojsci isprva nije bilo, budući da je sustav počivao na pretpostavci kako je već i zbog položene prisega svaki pojedinac patriot, uključujući i one s oznakom “politički sumnjiv”.⁸⁵² U stvari, iako Horvat o tomu ne govori, pretpostavka i nije nužno bila toliko naivna, budući da je već i najbenignija politizacija oružanih snaga nosila sa sobom rizik da se otme kontroli, odnosno da koliko-toliko homogena platforma dužnosti prema vladaru kao barem nominalno natpolitičkom čimbeniku bude zamijenjena usitnjenim mnoštvom oprečnih nacionalnih interesa (što se iz raznih razloga na kraju i dogodilo).

Izložena predmnijeva o lojalnosti, očito, i dalje je vrijedila za aktivne (do)časnike poput zacijelo praktički anacionalnoga plemića Oršića i osvještenijega no umjerenoga koalicionaša Blaškovića, također za starije pričuvnike poput Livadića (koji je k tomu niz godina proveo daleko od previranja u domovini), nadasve pak – o čem će još biti riječi – za dobar dio seljaštva, no njezina sve slabija utemeljenost⁸⁵³ s vremenom je po svem sudeći potakla inovativne zapovjednike da uvedu svojevrсну političku izobrazbu (Horvat tu ističe upravo Štancera, koji mu je 1915., a možda i kasnije, bio nadređen).⁸⁵⁴

Dopunjujući paradigmu podrazumijevane odanosti vladaru, u spomenutoj knjižici, tiskanoj 1916. i – s manjim izmjenama – 1917., u izravnim obraćanjima, u povišenom tonu, ali uz neke formulaične izraze usmene književnosti, vojnička se dužnost, primjerice, ovako određuje: “Pozvan si da ispuniš najljepšu, najsvetiju, najuzvišeniju zadaću Tvoga života. Pozvan si da braniš Tvoju djedovinu, Tvoju ženu, Tvoje starce roditelje i Tvoju djecu, pozvan si da braniš i obraniš prijestolje Tvoga siedoga vladara, Tvoga dobrog car-kralja.”⁸⁵⁵

⁸⁵² J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 53.

⁸⁵³ O tom usp. sažeti no slojeviti zaključak: “Austrougarska vojska, najheterogenija od svih drugih, patila je od nesavladivih nacionalnih problema. Vojska sastavljena od desetak narodnosti sa suprotnim interesima nije mogla biti duhovno homogena, ali to će se osetiti tek kasnije u toku rata. U prvo vreme će prevagnuti jake kohezivne sile – tradicija, disciplina, profesionalni polet kadrova, politička inercija vojnika.” P. TOMAC, n. dj., 53.

⁸⁵⁴ J. HORVAT, n. dj., 54.

⁸⁵⁵ *Put do pobjede*, 1916., 7.

Međutim, osim na zaštitu vladara te bliskih pojedinaca, na mnogim se mjestima u toj pobudbenom priručniku apelira ne samo na obranu hrvatske domovine,⁸⁵⁶ već i nacionalne časti te, naravno, hrvatskih ratničkih vrlina: “Ova knjižica neka Ti bude drugom, neka Ti bude prijateljem, razbibrigom, utjehom i savjetnikom, neka Ti bude poticalom da do zadnjeg daha, do zadnje kapljice krvi ostaneš onakav, kakav si se rodio, da ostaneš što su Ti i pradjedovi bili, da ostaneš pravi hrvatski junak, kao što i oni bijahu.”⁸⁵⁷

U tom kontekstu, pomalo nevjerojatno, poseže se čak i za uspomenom na jednoga od slavnih protuhabsburških urotnika iz 1671.: “Ako se sluči pa se ne vratiš iz boja [...] znaj [...] da su istinite rieči hrvatskog uzor junaka i pjesnika kneza Frankopana, koji je pred stoljeća rekao: *na vik on živi, ki zgine pošteno!*’ [istaknuto u izvorniku – F. H.]”⁸⁵⁸

U strogom smislu, međutim, knjižica nije militaristička. Rat je i za nju strašna stvar, krajnje rješenje, iznuđeni odgovor na dugogodišnju srpsku subverzivnu djelatnost, koja je eskalirala Sarajevskim atentatom. Iz službene austro-ugarske perspektive – izložene već u proglasu *Mojim narodima* Franje Josipa I. – to izgleda ovako: “Pazi: Sadanji rat nametnuli su nama i našim saveznicima dušmani naši. Ruke su naše čiste od krvi u ovom ratu prolivene. Kroz godine i godine podnosili smo samopriegorno i strpljivo sva podla rovarjenja i zadirkivanja, te drzovita izazivanja naših neprijatelja u nadi, da ćemo moći sačuvati narodima i zemlji blagoslovni mir. Nu, kada je uzprkos svih naših nastojanja drzovitost i opaćina dušmana naših prekoračila sve granice, kada su, da nas ujedu za srce i da izazovu rat, posegli za dragocjenim životom prijestolonasljednika, tada je taj crni zločin bio ona kap, koja je prevršila već i onako punu čašu naše strpljivosti. Nevino prolivena, kneževska krv vapila je za strašnom, nesmiljenom osvetom!”⁸⁵⁹

S obzirom na to, kako je već rečeno u jednom od prethodnih odlomaka o teoriji pravednoga rata, neprijatelj je moralno i pravno diskvalificiran. On nije samo napadač od kojega se valja obraniti, nego zločinac, ravan zmiji koju valja nemilosrdno tamaniti: “Srbije, tog zmijskog legla otrovnih zločina, nema! Carske i kraljevske, te njemačke i bugarske vojske uništile su krvnog dušmanina našega, osvojile su cielu njegovu zemlju!”⁸⁶⁰

Za razliku od, primjerice, refleksivnijega Budaka, koji – vidjet ćemo – odgovornu elitu odvaja od “običnoga čovjeka”, vojnička logika masovnog oružanoga sukoba ne može si dopustiti takva razmatranja. S njezina stajališta, ne bez razloga, svaki neprijateljski pješak,

⁸⁵⁶ Npr. “Ti ćeš pobijediti, te konačno viencem slave i slobode ovjenčati ćeš drago čelo Tvoje svete majke – Tvoje krasne i slavne hrvatske otačbine!” *Isto*, 8.

⁸⁵⁷ *Isto*, 5.

⁸⁵⁸ *Isto*, 6.

⁸⁵⁹ *Isto*, 31.

⁸⁶⁰ *Isto*, 34.

ako baš nije odbacio pušku, dionik je toga “zločina”, prema kojemu ne treba imati milosti, kao što ni borci u narodnoj epici nemaju milosti prema Osmanlijama: “A među četama našim, prvi među prvima, junaci nad junacima bore se Tvoji najbliži, bore se hrvatski junaci. Zločinac neprijatelj strepi pred njima. U rukama im gromovi, a mačevi njihovi otvaraju široke krvave puteve u redovima dušmanskim.”⁸⁶¹ U skladu s takvim kontekstom, premda već i za ono doba pomalo anakrono, kao emotivni vrhunac ratnoga umijeća prikazan je pješački juriš, borba prsa o prsa hladnim oružjem: “Gledat ćeš, kako oko Tebe padaju desno i lievo drugovi, nu ništa zato. Ti stisni zube i srce, pa napred proti neprijatelju, da ga u bližem razmaku uništiš, to jest dok mu ne urineš bod u srce njegovo.”⁸⁶²

Ista ta vojnička logika nesklona je prepoznavanju ljudskosti protivnika. Jer svaki, pa i najmanji tračak povjerenja – nema spora – može se zlorabiti; suosjećanje je stoga slabost: “Noću ne zaslužuj nikoga! Neprijatelj je lukav i himben! Često se približi dušmanin našim postavima tako, da prva vrsta ide na oko praznoruka, a žepovi su im puni ručnih granata (handgranaten), dok za njima sledi još po više redova oboružanih neprijateljskih vojnika.”⁸⁶³ Ratne varke takvoga tipa ne spominju se u promatranom autobiografskom korpusu, no to još nije dovoljna osnova da se sa sigurnošću odbace kao propagandna izmišljotina. Kako bilo, premda Štancerova knjižica, u skladu s tadašnjim ratnim pravom, predviđa zarobljavanje protivnika (u korpusu, naime, ima i primjera za protivne zapovijedi, no o tomu kasnije), znakovito je njezino demotivirajuće upozoravanje na skopčanu opasnost: “Pazi još na ovo! Nakon odbijene navale (prividne navale), događa se, da pojedini neranjeni neprijateljski vojnici ostanu – pričinjajući se mrtvima – nepomično ležati pred vlastitim našim zapriekama, da ih onda po noći unište, razrežu i razvale. Zato treba da se svi neprijateljski vojnici, koji su ostali ležati pred našim zapriekama, još konačno ustrijele i dotuku u koliko se ne mogu pokopati, ili ako su još živi zaslužnjiti.”⁸⁶⁴

⁸⁶¹ *Isto*, 6.

⁸⁶² *Isto*, 16.

⁸⁶³ *Isto*, 21.

⁸⁶⁴ *Isto*, 21. Prema korpusu i literaturi, u takvim se slučajevima ipak znalo sklopiti i lokalno primirje, kako bi svaka strana na toj “ničijoj zemlji” mogla zbrinuti vlastite ranjenike. Osim njih, protivnike je znao primiriti i smrad nepokopanih lešina. – Kako slijedi iz spisa 26. domobranske pješačke pukovnije što se čuvaju u Hrvatskom povijesnom muzeju, u kojima su i Štancerove upute za podređene mu časnike, autor je itekako bio svjestan višestruke motivacije podređenih: “Razumno, promišljeno – ako je potrebno bezobzirno i neumoljivo – disciplinovanje časnika i momaka do zadnjeg tovarvodje naša je sveta dužnost. – Tko nezna da se iz domoljublja i u časti žrtvuje, mora učiti, kako se iz slijepog straha pred kaznom mrije.” Prema E. JURDANA, “Dokumentarna zbirka I.: Svjedočanstva iz vremena Prvog svjetskog rata”, *Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, 85.

Slične pripovijesti o neprijateljskoj podmuklosti – s promjenjivim učinkom – opće su mjesto u promidžbenim nastojanjima mnogih modernih, masovnih vojski.⁸⁶⁵ Za razliku od Štancerova priručnika, u kojemu se civili uopće ne spominju, osim u kontekstu apsolutne zabrane pljačke i otimanja namirnica, jedno drugo tadašnje djelo, osebujni propagandistički spoj činjenica i fikcije, također pun formulaičnih izraza o slavi carevine i hrvatskom junaštvu, i njih nerijetko vidi kao neprijatelje.⁸⁶⁶ U stvari, stradanje naivnih vojnika što uđu u tek naizgled miroljubivo selo u njem je neka vrsta općega mjesta, *toposa*, za što se kao primjeri, među ostalima, navode paljba iz zasjede srpskih starica i dvanaestgodišnjaka te “izdajstvo” pravoslavnoga svećenika, koji austro-ugarske časnike čak uspijeva namamiti u vlastitu crkvu, samo kako bi ih se lakše usmrtilo.⁸⁶⁷ Eksplicitna poruka, naravno, opravdanje je nasilja protiv neprijateljskoga pa i vlastitoga stanovništva, nekada i u preventivne svrhe – za razliku od “perfidnih” ratnih varki između mobiliziranih vojnika, takvo je “nepokorno” ponašanje civila opisano i u korpusu, no većinom kao na neki način iznuđeno, a odmazda kao pretjerana ili čak potpuno nezaslužena. No, i o tomu kasnije.

Iako zasigurno potiču neku vrstu mržnje, navedeni tekstovi ipak ne demoniziraju neprijatelja do krajnosti. Čak i Virovskijeva knjižica, primjerice, spominje seljačku strpljivost ruskih mužika, pa i Božićna primirja na istočnom bojištu,⁸⁶⁸ ograđujući se jedino da su ona sklapana na protivnički zahtjev – po svem sudeći, ocijenjeno je kao promidžbeno povoljnije neprijatelju pripisati slabost, makar to sa sobom povuklo i određenu dozu miroljubivosti.

Osim navedenoga priručnika, na Štancerovu pobudu vjerojatno je tiskano još jedno djelo, u kojemu se spomenute opreke na zanimljiv način sintetiziraju.⁸⁶⁹ Osim varijacija na temu jedinstva interesa hrvatskoga naroda, Hrvatske, vladara i Monarhije,⁸⁷⁰ u njemu su borbe na istočnom bojištu prikazane kao krvavi sraz dvaju praktički ravnopravnih neprijatelja: “Domobrani se poput **razbješnjelih lavova** baciše na Ruse, te dodje do ljutoga kreševa na bodove i šake. U blizini zastavnika Paviše zamahne jedan Rus, da probode bodom jednoga domobrana, no zastavnik ga udari štapom tako, da mu je ispala puška iz ruku, a on se

⁸⁶⁵ R. HOLMES, n. dj., 383.-384.

⁸⁶⁶ *Bojevi u Karpaticima. Crtime i epizode iz bojeva s Rusima* (pribrao i uredio M. Virovski), Zagreb 1916. U knjizi su i izvatici iz njemačke “Bijele” i austro-ugarske “Crvene knjige” o navodnim povredama međunarodnoga prava.

⁸⁶⁷ *Isto*, 6., 11.-12., 23.

⁸⁶⁸ *Isto*, 172,

⁸⁶⁹ *Nekoja junačka djela pojedinaca i odjela zagrebačke 25. domobranske pješ. pukovnije*, Zagreb 1916.

⁸⁷⁰ “Ova junačka djela neka služe mladim vojnicima i zapovjednicima za pobudu; da se vidi, kako junački čini, djela hrabrosti i junaštva ne padaju u zaborav; da će ista vječno ostati usadjena u srce hrvatskog naroda. Ovo malo djelo ne dajemo samo vojnicima, već i širim slojevima našeg pučanstva, neka vide koji duh, koja sila, snaga i vjernost prema ljubljenoj domovini te prema uzvišenom vladaru vlada u redovima dične slavom ovjenčane 25. domobranske pješačke pukovnije. Ljubav naroda i zahvalnost domovine – to je jedini dar, koji našim junacima danas pružiti možemo.” *Isto*, 3.

upropašten baci na koljena i sklopljenih ruku zamoli **milost** [oba mjesta istaknuta u izvorniku – F. H.].”⁸⁷¹

Naime, sa slabim neprijateljem “ljuto kreševo” se ne vodi, još manje on dolazi u priliku da nekoga “probode bodom”. U tom kontekstu, zastavnikov spasonosni udarac štapom nije potvrda neke hrvatske ili austro-ugarske ratničke nadmoći, već prije ilustracija sreće i snalažljivosti u naizgled bezizlaznoj situaciji. S obzirom na to, postupak ruskoga vojnika ne bi trebalo interpretirati kao primjer nekoga kukavištva, nego kao razumnu reakciju na potpuni preokret situacije – umjesto trijumfa, u trenutku se našao razoružan, ne samo moralno, “subjektivno” uzdrman, uspaničen, već realno, “objektivno” – tako stoji u tekstu – “upropašten”.⁸⁷² Zamoliti milost u tom slučaju znači samo baciti ručnik u ring, a ne prepustiti se neograničenom zlostavljanju; uostalom, biti austro-ugarskim zarobljenikom – isticalo se – najveća je moguća dobrobit.⁸⁷³

Inače, uvriježeni pojam časti – paradigmatski primjeri za nj bili bi recepcija bitaka u Termopilskom klancu (480. pr. Kr.), na Kosovu (1389.) ili za Siget (1566.) – skloniji je onomu tko nakon žestoke, a pogotovo bezizgledne borbe bude poražen, nego onomu tko olako pobijedi. U tom sklopu, poznato je, čak i realno izgubljeni okršaji, tj. oni koji npr. zadržavanjem protivnika nisu postigli neki operativni ili strategijski uspjeh, mogu se doživjeti kao moralno dobiveni. Međutim, budući da se nizanjem časnih poraza rat ipak ne može dobiti, čak niti one neprijateljske trupe koje sloveći kao nemilosrdne izazivaju strah u dobrom dijelu korpusa – ističe se u nastavku – ne mogu ništa što, adekvatno razljučeni, ne bi mogli i “naši momci”, makar to značilo izvjesnu osvetničku modifikaciju ratnoga prava: “Na hrpe su ležali mrtvaci prerezanih vratova, no pokraj svakoga domobrana ležao je smrskane lubanje po jedan Čerkez ili Kozak i u kundaku prelomljena puška... **Domobrani su skupo prodali svoj život!** [istaknuto u izvorniku – F. H.] Toga dana nije bilo zarobljenika; naši su momci vraćali milo za drago...”⁸⁷⁴

⁸⁷¹ Isto, 6.

⁸⁷² Isto, 6.

⁸⁷³ “Glavni je razlog lijepome postupku sa sužnjevima kod nas zapovijed Njegova Veličanstva cara i kralja, koji neće u svoj neizmjernej i angeoskoj očinskoj dobroti dozvoliti bilo kakovu razliku izmedju ljudi u Njegovoj državi. Neka osjete to i zaslužnjeni neprijatelji! Vidjet ćeš: – svakomu pojedincu od njih, dok bude živ, ostat će nezaboravni dani, što ih je proveo pod moćnim i silnim žezlom našega cara i kralja; svaki će od njih brojiti ove dane za najsretnije u životu.” *Put do pobjede*, 1916., 23.

⁸⁷⁴ Isto, 42. U odnosu na neke kasnije promidžbene uratke, valja primijetiti da je ovdje – namjerno ili nenamjerno – odnos poginulih zabilježen kao 1:1, a ne 1:3 ili čak 1:10, koliko je obično potrebno da se neprijateljev taktički uspjeh omalovaži kao Pirova pobjeda. Isto tako, osobna sigurnost, odnosno izgledi za preživljavanje, nisu naročito preuveličani – poanta je, zapravo, u tomu da ama baš svatko može smrtno stradati, ali i postati junak.

Ipak, još debelo nakon ulaska Italije u rat, a možda i sve do 1918., usporedo s navedenim paradigmatiskim zaokretima,⁸⁷⁵ i dalje će biti prisutno Oršićevsko, predmoderni shvaćanje rata kao neke vrste samosvrhovitoga športa. Negdje tih godina (vjerojatno 1917. ali prije proboja kraj Kobarida), u Zagrebu je, bez naznake autora, objavljen više avanturistički negoli propagandni roman – s mogućom empirijskom jezgrom – o doživljajima natporučnika Krsta Blažića, pilota čiji je avion srušen s onu stranu Soče, iza talijanske bojišnice.⁸⁷⁶ Premda sadrži određeni broj onodobnih općih mjesta, tekst nema neku prototalijansku oštricu, i sličniji je romanima Karla Maya – snalažljivi natporučnik izradit će tako luk i strelice, a kada u šumi sretne svojega bivšega služaka, koji je dezertirao još prije tri godine (spoj komike i motiva razmetnoga sina!), zajedno će oteti automobil, potom i čamčić na Tagliamentu, na kojemu će minirati više mostova. Spustivši se sve do mora, zaplijenit će veći, motorni čamac kojim će doploviti do austro-ugarske torpiljarke, nakon čega će ih u domovini obojicu dočekati raznim počastima i, naravno odličjima.

Štoviše, nakon promjene na prijestolju, mogli su se naslutiti i još – u promidžbenom smislu – blaži tonovi. U jednoj zbirci pjesama i pripovijedaka Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora,⁸⁷⁷ koja kao cjelina nesumnjivo promiče borbenu ustrajnost,⁸⁷⁸ rat je prikazan podosta realistično, npr. s neočekivanim pogibijama, a protivnik nije nimalo demoniziran: talijanski vojnici, primjerice, ocrtani su kao “omamljeni, prevareni” te “zavarani lažnom pjesmom”,⁸⁷⁹ a borbe u Srbiji – bez izravnoga imenovanja, ali svakomu jasno – gdje “junak o junaka udara”, a ranjenici se dovlače kući “da na pragu svojega doma predadu Bogu

⁸⁷⁵ Primjerice, svojevrsnu tjelovježbeno-predvojničko-političku izobrazbu pokušalo se tih godina uvesti i u dalmatinske srednje škole: “Naloga i propisa za taj predmet bilo je dosta, ali se nije pitalo, ima li zato potrebitih uvjeta. Početkom školske godine 1916/17. imala se je na poticaj tadašnje vojne uprave u Mostaru posvetiti tome predmetu osobita briga davajući mu vojnički smjer po ‘Nacrtu nastavne osnove za patriotsko-vojnički odgoj mladeži srednjih škola u Dalmaciji’. No kako je ta akcija bila provedena, a da kompetentnu vlast, t.j. ministarstvo za nastavu, nijesu ni pitali, nego je stavili pred gotov čin, ministarstvo tu akciju nije odobrilo, tako da je sama po sebi prestala. Intenzivni tjelesni uzgoj mladeži nema temelja ni uspjeha, kad je gladna, gola i bosa.” XVI. program Državne gimnazije s hrvatskim ili srpskim nastavnim jezikom u Zadru za školsku godinu 1918.-1919., Zadar 1919., 18.-19.

⁸⁷⁶ *Zrakom u Italiju – doživljaji hrvatskoga časnika u neprijateljskoj zemlji*, Zagreb s. a. Kao i *Bojeve u Karpatima*, i ovu je knjigu objavio “poduzetni” Kugli, koji će poslije rata tiskati i *Pričanja seržana Jerka II. jugoslavenske divizije*. Iza očito “eksploatacijskoga” naslova, međutim, ne kriju se ni sjećanja niti promidžba, već mješavina priča sa svih strana svijeta, kojega je “seržan Jerko” tobože skupio dok se, zarobljen od Nijemaca kraj Verduna (što je nemoguće!), družio s vojnicima svih zaraćenih strana.

⁸⁷⁷ *Za Kralja i Dom*. Zagreb 1917.

⁸⁷⁸ Ipak, i u tom sklopu začudnom se dozom pacifizma izdvajaju pjesme Josipe Radošević: “Slava svima, što su dali // Cijeli život za svoj dom, // Pa ma bio kako malen na širokom svijetu tom! // Slava svima što još idu // U krvavi bojni vir, // A u srcu svome žele // Cijelom svijetu samo – mir” te “Kada prođu, sine moj, // Ovi ratni dani, // Ti se bratski obazri // Na sve stare rane. // I zapamti: lakše je // Ne zadavat rane: // Negoli ih liječiti, // Kroz sve svoje dane.” *Isto*, 7, 100.

⁸⁷⁹ *Isto*, 10.-11.

svoje hrabre, ponosne duše” potpuno apolitički.⁸⁸⁰ Štoviše, iako se hrvatski vojnici – prema predgovoru – standardno bore za dom, kralja i slobodu, taj motivacijski sklop baš i ne dolazi do izražaja u uvrštenim tekstovima, kojima je eksplicitna zadaća bila prikazati “kako živi, što čuti u srcu svome i o čem misli naš vojnik, kad mu život visi o tankoj niti slučaja i sreće i kad mu gasne i posljednji tračak nade u spasenje”.⁸⁸¹

Opisana općenita tendencija “nacionalizacije” oružanih snaga – rečeno je – već i zbog same “mješovite” naravi složene austro-ugarske države nije se mogla očitovati u onako “čistom” obliku kako je to bilo u Kraljevini Srbiji. No, povrh onoga što pišu Bjelajec, Blašković, Horvat i Vilma Vukelić – i time ću zaključiti ovu digresiju – slična preobrazba zamijećena je neposredno nakon I. svjetskoga rata i u susjednoj Italiji, za koju neki autori drže da je upravo u to doba dovršila svoju nacionalnu integraciju: “Profesionalni oficir, živac i duša vojske, pretorijanac bez krznanja, to znači sklon, da bez premišljanja fungira kao instrumenat vlasti, lično odan knezu, zapravo odgojen u isključivo pretjeranom respektu pred knezom, ili je za vrijeme rata nestao ili je od neprijatelja bio ubijen, ili se pak ratom tako promijenio, da sve u svemu naliči novom tipu oficira, koji je nastao za ratnih godina i za koga je pojmljivo domovina zauzela mjesto kneza, a sloboda mjesto reglemana...”⁸⁸²

Kako bilo, iako je predstavljao nezanemariv dio političkoga spektra 1914–1918., iz svih već naznačenih razloga, tako eksplicitnoga spoja hrvatskoga nacionalizma i prohabsburškoga patriotizma u predmetnom autobiografskom korpusu nema. Čak i Pavičićevi autobiografski fragmenti – koje s obzirom na uklopljenost u historiografsku sintezu u nj svrstavam samo uvjetno – u eksplicitnom odnosu prema Monarhiji ne idu puno dalje od Livadićeve knjige. Iz svega može se, doduše – i tu je Hrabak, osim što se poslužio neznanstvenim rječnikom, bio potpuno u pravu⁸⁸³ – razabrati da je ozbiljno shvaćajući svoje vojničke dužnosti autor dijelio Japunčičeve pa i Štancerove poglede na hrvatske nacionalne interese, no njima je u knjizi posvećen tek neznatan prostor, vjerojatno i zbog naravi samoga pristupa, posvećenoga neposrednoj ratnoj događajnici a ne političkim previranjima.

Ipak, prije nego što prijedemo na zastupnike onih nacionalističkih koncepcija što su bile teže spojive s opstankom dvojne monarhije, razmotriti je autobiografiju koja je po iznesenim stajalištima najbliža Stranci prava (“frankovcima”). Riječ je, naravno, o sjećanjima Mile Budaka, objavljenima ubrzo nakon uspostave NDH, no konačno uobličenima po svem

⁸⁸⁰ *Isto*, 45., 52.

⁸⁸¹ *Isto*, 5.

⁸⁸² Arturo LABRIOLA, *Le due politiche*, 23.-24., prema Ignazio SILONE, *Fašizam. Njegov postanak i razvitak*, Zagreb 1935., 109.

⁸⁸³ Vidi bilješku 486.

sudeći još za Banovine Hrvatske.⁸⁸⁴ U stvari, osim načelne istraživačke skepse, u samom njihovom tekstu i nema nekih naznaka zbog kojih se ne bi mogla prihvatiti autorova tvrdnja da su potpuno dovršena još u lipnju 1917.⁸⁸⁵ Dapače, mnoga Budakova razglabanja o Monarhiji, u svoje doba veoma aktualna, potkraj 1930-ih – kada na obzoru više nije bilo nikakvoga habsburškoga projekta – vjerojatno su se, kako je i naznačeno, više doimala kao “svjedočanstvo o vremenu, ljudima i raspoloženjima”,⁸⁸⁶ negoli kao relevantan politički diskurs. Nasuprot tomu, njegove ocjene srpskih državničkih elita, a posredno i održivosti Jugoslavije, u ozračju nezadovoljstva dijela hrvatske javnosti svime što je proizašlo iz sporazuma Cvetković-Maček, bile su predodređene postati krajnje provokativnim štivom – samo da su objavljene prije travnja 1941.

Prije svega, slično navedenim autorima, niti Budak – usredotočen poglavito na “Križni put” zarobljenih austro-ugarskih časnika od Niša do albanske obale – ne bavi se sustavno uzrocima rata. Ipak, dva čimbenika posebno su istaknuta. Prvi, i zacijelo glavni, međunarodni je kapitalizam, kojega – tobože – u 80% čine Židovi: “svaki čas može, ako im je u računu, pet stotina organiziranih židovskih novčara cijeloga svijeta povesti na klaonicu pet stotina milijuna raznih jednobožaca – ne izuzevši ni židovsku sirotinju – i raznih mnogobožaca i da jošte sva ta raja urla kao bijesna u pijanom oduševljenju za svoju ,svetu, pravednu stvar’.”⁸⁸⁷ Drugim riječima: “U ovom su ratu tek tri, četiri slučaja – kraj tolikih ratnih proglašenja – gdje je zbilja išao narod protiv naroda, gdje je neprijatelj doista svaki vojnik, svaki časnik, svaki pojedinac, ali to je godinama i godinama što umjetno, što prirodno uštrcavano u narodne žile. Inače su neprijatelji razni Rotschildi, Morgani, Warburgi, Speyeri i Schiffi, plovidbena trgovačka udruženja, vlasnici neizmernih rudokopa i drugi novčari, kojima je pošlo za rukom, da preko *novinstva*, koje im je potpuno u rukama, uvjere seljaka i malograđanina svih naroda, da je pitanje njihova džepa pitanje časti cijeloga naroda.”⁸⁸⁸

Drugi čimbenik, donekle prepleten s prvim, ali bitno “opipljiviji”, srpski je “imperijalizam”, pod kojim Budak očito sažima kompleksne odnose još tamo od 1860-ih: “Velika se većina nas Hrvata nije manje radovala nesreći srpske države nego Nijemci i Mađari. Zašto smo mi bili takovi, treba pitati posljednjih pedeset godina hrvatske i srpske politike”,⁸⁸⁹ a naročito nakon dinastijske promjene na srpskom prijestolju: “Možda ćemo mi

⁸⁸⁴ Vidi bilješku 695.

⁸⁸⁵ M. BUDAK, *Pripovijetke. Ratno roblje*, Zagreb 1995., 415. Budući da usporedbom nisam naišao na odstupanja od izvornika, u radu citiram samo novije, lako dostupno izdanje Matice hrvatske.

⁸⁸⁶ *Isto*, 415.

⁸⁸⁷ *Isto*, 223.

⁸⁸⁸ *Isto*, 223.

⁸⁸⁹ *Isto*, 70.

mlađi još doživjeti prilično nepristran sud poštovane povijesti o svima tim događajima, pa ćemo čuti, što će reći o politici Kraljevine Srbije u zadnja dva decenija. Mi sada osjećamo samo jedno jače od svega ostalog, a to je, da ta politika nije bila ništa drugo nego zveckanje mačem vojničke stranke, koja je htjela ostvariti svoje osnove pod svaku cijenu.”⁸⁹⁰

S obzirom na cijeli kompleks pitanja oko Budakova lika i djela, napose u razdoblju 1941–1945., uputno je dodatno razmotriti oba ta ponuđena uzroka. Prvi, nema sumnje, pripada srednjeeuropskom, načelnom, ne-istrebljivačkom antisemitizmu,⁸⁹¹ kakvoga susrećemo i u drugih, politički drukčije nastrojenih autobiografa, za koje možemo biti potpuno sigurni da su svoja sjećanja obavili *prije* nego što se u nas mogao osjetiti utjecaj nacionalsocijalističkih pogleda. Za razliku, primjerice, od nešto ranijih stajališta Stjepana Radića,⁸⁹² u kojima se razmatra “poguban” židovski – ponajprije duhovni a ne novčarski – utjecaj na kulturu, čini se da je ovdje međunarodno židovstvo u većoj mjeri jedan destilat svega negativnoga vezanoga uz internacionalni, “anacionalni” kapitalizam pa i gradski život općenito (sjetimo se ostalih Budakovih književnih tema), nego uz nekakav židovski supstrat *per se*. Napokon, za razliku od uobičajenih antisemitskih invektiva, Budak – vidjeli smo – spominje i “židovsku sirotinju”, koja bi i sama bila pogođena djelatnošću imućne elite.

Kako je, međutim, riječ o dubokim predrasudama – slijedom kojih Židovi postaju dežurni krivac i tamo gdje se to inače ne bi očekivalo⁸⁹³ – može se zaključiti i na temelju Budakove analize stanja u Austro-Ugarskoj. Kako, naime, kaže, nadovezujući se na stari sklop o ratničkim vrlinama i odanosti vladaru, Hrvati su u “monarhijinim ratovima dobili ime barbara, vandala i pretorijanaca Habsburške dinastije”. Naravno, bila je to njihova “državljska dužnost”, ali neki drugi (očita aluzija na Mađare) bili su nagrađeni, a da nisu učinili ništa više, dapače...⁸⁹⁴ Hrvati, tvrdi Budak, svoje državljanske dužnosti nisu zaboravili niti u tekućem ratu, štoviše, čak 99% hrvatskoga pučanstva je “Kaisertreu”, no podjednaki postotak je “duboko uvrijeđen postupkom, kojim je monarhija dosad plaćala našu vjernost”:

⁸⁹⁰ Isto, 412.

⁸⁹¹ Usp. I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001., 3.-4., 8., 24.-65.

⁸⁹² Usp. I. GOLDSTEIN, “Stjepan Radić i Židovi”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29/1996., 208.-216.

⁸⁹³ Primjerice, iako za nedostojno ponašanje dobrog dijela njegovih zarobljenih kolega Blašković okrivljuje ponajprije starije djelatne časnike, ne propušta napomenuti da su oni – psihički slomljeni – vodstvo prepustili mlađim pričuvnim časnicima “izraelitske vjere”. P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 455. Među ostalim, u ranijim izdanjima *Kraljevske ugarske domobranske novele*, i Krležin je “sveznajući” pripovjedač tvrdio sljedeće: “Po bolnicama Monarhije Mađžari i Zagorci, Austrijanci i Česi, Rumunji i Srbi jednako se potpomažu u švindlanju, i u osamdeset su percenata solidarni u metodama i švindlanju, kako će prevariti gospodu doktore. Njihovu duboku instinktivnu solidarnost kvari samo plitka židovska štampa [podcrtao F. H.], i ideologija glupe i nenaobražene inteligencije”. M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Zagreb 1934., 99. Duhovita rasprava, u kojoj je međutim teza o židovskoj krivnji izvrgnuta ruglu, razvila se i u A. NEIMAREVIĆ, *1914–1918*, 339.-340.

⁸⁹⁴ M. BUDAK, *Pripovijetke. Ratno roblje*, 105.

“Ne ćete naći ni jednog jedinog Hrvata, koji će vam pogledati u oči i bez crvenila u licu reći: „Ja sam zadovoljan s našim položajem i s postupkom Monarhije prema mojoj otadžbini!””⁸⁹⁵

Austrijanci i dinastija od svake su izravne krivnje, međutim, abolirani – odgovorna je jedino “židovsko-mađarska izrabljivačka, šovinistička nepolitička politika”.⁸⁹⁶ U stvari, piše Budak, “malo se naših ljudi tuži na Mađare i skoro bi se moglo ustvrditi da se mnogi hvali njihovom ugodnošću i pristojnošću. Možda im je najveća mana, što strahovito pate od mađarskih Židova, a nemaju snage da tome stanu na kraj, što – uostalom – otvoreno priznaju, nego – naprotiv – primaju njihove osebine i skoro će svi biti jednaki!”⁸⁹⁷ Prilagodivši se, navodno, zemlji koja ih hrani, oni su postali veći Mađari od “pravih” Mađara, ima ih dva milijuna i žele da – ovdje dolazimo i do čistoga, “duhovnoga” antisemitizma – “u nama imadu bijelu koloniju s teškim milijunima naroda, koji je i kulturniji od njih, i moralniji od njih i sposobniji za život od njih!”⁸⁹⁸

Ovakav slijed razmišljanja, u kojem su od odgovornosti za nezadovoljavajući položaj Hrvatske u Monarhiji, dakle, naposljetku isključeni ne samo vladar, nego i oba dualistička naroda,⁸⁹⁹ rječit je primjer dugotrajne frustriranosti legitimističkoga dijela hrvatske političke elite. Doduše, ono što u Budakovo slučaju ostaje kao drugotna, manje vjerojatna mogućnost jest to da izneseno apeliranje na mađarski protužidovski sentiment nije posljedica intimnoga uvjerenja, nego makijavelistički pokušaj izazivanja razdora u protivničkom taboru, jedino moguć u talijanskom zarobljeništvu, u ozračju sumnjičenja svih pripadnika nedualističkih naroda.⁹⁰⁰

⁸⁹⁵ *Isto*, 105.

⁸⁹⁶ *Isto*, 105.

⁸⁹⁷ *Isto*, 108.

⁸⁹⁸ *Isto*, 111. U posebnoj poglavlju “Mađarski Židovi” Budak nudi ovakvu sistematizaciju: “1. od zarobljenih časnika, koji su se upisali kao Mađari, dobre su ih dvije trećine Židovi; 2. sve je mađarsko novinstvo u židovskim rukama; 3. uvaženi je književnik i kritičar Oktavijan Goga dokazao, nepobitno dokazao, da je mađarska književnost židovska književnost za izvoz, „die vollkommene Verjüdung der ungarischen Literatur”; 4. cijelo je mađarsko novčarstvo u židovskim rukama; 5. Židovi daju boju cijelom mađarskom društvu; 6. Židovi su factotum mađarskog javnog života; 7. Židovi su razmjerno najbrojnije zastupani u svim intelektualnim staležima, izuzevši učiteljski i sudski (jer se tu slabo plaća), časnički (jer je mađarski Židov ratoboran samo na jeziku) i upravnih činovnika, jer je to rezervirano za propalo mađarsko plemstvo i 8. koji su upućeni, mađarsku prijestolnicu nazivlju s mnogo uvjerenja – Juda Pest.” *Isto*, 109. Na drugom mjestu autor piše i ovo: “Neka mi oprosti Bog i mađarski Židovi, što ih toliko spominjem, i mogu mi vjerovati, da to ne činim iz kakva principijelnog antisemitizma [...] I ja ih spominjem jedino stoga, što vjerno bilježim događaje”. *Isto*, 346.

⁸⁹⁹ U tom kontekstu Budak spominje i tadašnju krilaticu o borbi germanstva protiv slavenstva, za koju međutim ističe da u Monarhiji nije bila odviše raširena niti duboko ukorijenjena. *Isto*, 106.

⁹⁰⁰ Naime, prema Budaku, tzv. Crna knjiga veleizdajnika nije se vodila za austrijske Nijemce i Mađare: “Kad bih ja sada izjavio, da iskreno ljubim poštenoga srpskog gejaka i dobroćudnoga ruskog mužika, proglasili bi me veleizdajnikom – jer sam Hrvat – i zatvorili; a kad bi to isto izjavio i za talijanskog malog čovjeka, i za francuskog i za rumunjskog i za engleskog malog čovjeka, i kad bi za sve ove i za Rusa i za Srbina to isto izjavio koji Nijemac i Mađar, sumnjali bi o njegovu duševnom stanju i strpali bi ga na motrenje.” *Isto*, 187., 296., 380.

Kako bilo, cijelo to poglavlje o “židovsko-mađarskoj izrabljivačkoj politici” nije niti u funkciji potpore nekakvom prijedlogu o trijalističkom preustroju Monarhije. Iz svega bi se, doduše, moglo zaključiti da bi ga autor pozdravio, no o njemu nema niti riječi – koliko god neprimjereni, svi ti izrazi ponajprije su dio defanzivnoga (od austrijskih Nijemaca i Mađara) a ne ofanzivnoga sklopa (protiv Židova). Tekstualni povod svemu, naime, pojava je “aduta” – pristaša jugoslavenskoga ujedinjenja spremnih na dobrovoljnu službu u srpskoj vojsci – među zarobljenim hrvatskim časnicima. Iako je za Budaka tadašnji jugoslavenski projekt istovjetan s potpuno mu neprihvatljivom Velikom Srbijom (u vezi s tim, kao zarobljenik u Nišu 1914–1915. bio je u prilici pratiti srpski tisak pa i susretati pojedine autore),⁹⁰¹ njegov pripovjedački glas, međutim, u ovoj prigodi ne nastupa ni kao tužitelj niti kao sudac, već kao njihov branitelj, nudeći političko i psihološko objašnjenje.

S obzirom na to da su takvi prebjezi povećavali spomenutu sumnju u lojalnost svih hrvatskih časnika, naravno, i ovdje se može pretpostaviti da Budak toliko ne zastupa pojedine prebjege, koliko upravo one koji to nisu, a izloženi su kolektivnoj sumnji; začudo s obzirom na okolnosti, njihova je brojnost, čini se, pritom prilično točno procijenjena: “Meni je vrlo jasno, kako je moglo do toga doći i – ne osuđujući počinioce – razložiti ćemo samo djelo. [...] Tko želi osuditi, neka ispita razloge prije nego počne suditi. [...] Hrvatske zemlje daju državi tri zbora redovne vojske.”⁹⁰² Zar je onda čudo, ako se u tolikim masama nađu dva čovjeka na svaku postavljenu hiljadu, u kojima je jači osjećaj bijesa na nezahvalnost negoli osjećaj dužnosti, zakletve i nada u bolju, pravedniju budućnost? Zar je čudo, ako od te svake dvojice jedan otvoreno prijeđe na neprijateljsku stranu, a napose na stranu Kraljevine Srbije, kojoj je ‘veleizdajničku propagandu’ pomagala mađarska vlada u Hrvatskoj [...]?! Zar je čudo, ako se tako ogorčen mlad čovjek raspali, kad čuje kralja i kraljeviće, koji govore jezikom, koji on razumije, te padne pred njih, da im se pokloni?!”⁹⁰³ Prema Budaku, većinom se radi o mladim

⁹⁰¹ *Isto*, 111., 161.-165., 181.-182.

⁹⁰² Očito, misli se na XIII., XV. i XVI. vojni zbor sa sjedištima u Zagrebu, Sarajevu i Dubrovniku.

⁹⁰³ *Isto*, 105.-106. Primjerice, jedan već spomenuti jugoslavenski orijentirani suvremenik procjenjuje da je u srpskim (jugoslavenskim) dobrovoljačkim postrojbama bilo svega oko 10% Hrvata i Slovenaca, što bi doista (ako izuzmemo disidente) značilo oko 2200 ljudi od onih milijun mobiliziranih u tri vojna zbora na području Trojednice s Bosnom i Hercegovinom, dakle tek neznatno više od Budakova dva promila. Ipak, pritom valja uzeti u obzir da je postotni udio Hrvata među časnicima zacijelo bio veći nego u momčadi. D. HRANILOVIĆ, *Iz zapisaka jugoslavenskog dobrovoljca*, 17. Među inima, Jovan Korda ocjenjuje da je od 250 časnika Hrvata i Slovenaca korpus u proljeće 1917. napustilo njih 80. J. KORDA, n. dj., 67.-68. Usp. i B. HRABAK, “Pojava tzv. disidentskog pokreta”, 57. gdje se donosi memorandum generala Živkovića iz travnja 1917., u kojemu se navodi da su od 30 000 tadašnjih vojnika Srpskoga dobrovoljačkoga korpusa svega 5000 Hrvati i Slovenci, te T. ARALICA, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, sv. 2, 20.-24.

i najmlađim ljudima, pri čem se za one u njegovoj blizini, štoviše, tvrdi da su se prije zarobljivanja “držali u rojnoj pruzi ne samo bezprijekorno nego mnogi i luđački hrabro”.⁹⁰⁴

U tom kontekstu zanimljiv je i opsežni portret “dobrovoljca Pere”, djelatnoga časnika iz “hrvatske pravaške porodice”, koji se – Budakovim riječima – svakom zgodom pokazivao kao “potpun ,austrofil’, oduševljen trijalist i nepomirljiv – frankovac”, neodoljivo mrzeći Srbe pa i bacajući bombe u njihove rovove, iako mu to nije bilo dijelom ratnih zadaća.⁹⁰⁵ I u zarobljeništvu je ostao “veseljak”, “ugodan drug i odan prijatelj”, no unatoč dugotrajnim uvjeravanjima politički je postupno evoluirao u pristašu “velike Jugoslavije”, naposljetku stupivši u srpsku službu. Međutim, i ovdje Budakov prikaz cijeloga procesa ne djeluje zagriženo, nego gotovo toplo – “Pero” je oslikan kao “veliko, vrlo veliko dijete”, kojega je samo strast za ženama⁹⁰⁶ potakla da se približi srpskom zapovjedništvu radi mogućnosti izlaska u grad u civilnom odijelu (navodno je čak jedne večeri *in flagranti* u niškom gradskom parku uhićen s gospođom nekoga kapetana), a ostalo se zbilo po obrascu *Stockholmskoga sindroma*.⁹⁰⁷

Toliko Budak o pojedincima koji su s austro-ugarske prešli na srpsku stranu, čiju službenu politiku – vidjeli smo – za nj karakterizira velikosrpstvo pod maskom jugoslavenstva. Međutim, iako je takva politika, uključujući ubojstvo navodno prohrvatskoga nadvojvode Franje Ferdinanda, nepomirljivi protivnik onoga smjera hrvatske politike kojoj pripada Budak, pa se stoga neizravno može naslutiti da ga za sudjelovanje u “kaznenoj ekspediciji” (o kojemu, naime, uopće ne govori) nisu motivirale samo “državlјanska dužnost” već, slično Japunčiću, određeno shvaćanje hrvatskih nacionalnih interesa, u tekstu se ona uopće ne demonizira. Težnja za teritorijalnim širenjem, katkada i pod maskom borbe za nacionalno ujedinjenje, za Budaka je naime konstanta međunarodnih odnosa, kojoj na kraj neće moći stati nikakve konferencije za “održanje svjetskog mira”,⁹⁰⁸ pa ni srpska politika u tomu nije neka aberantna iznimka: “Jer – ovaj je rat pokazao na stotinu na stotinu drugih, jasnijih načina, da male državice nemaju ,prava’, da opstoje kao takove tako dugo, dok je međunarodno ,pravo’, pravo jačega – i ako svaka nacija ima pravo na svoj razvoj – pa naša tužna slika ne bi bila nikakova optužba proti maloj Srbiji.”⁹⁰⁹

⁹⁰⁴ M. BUDAK, *Pripovijetke. Ratno roblje*, 104.-105.

⁹⁰⁵ *Isto*, 112.

⁹⁰⁶ “Najviše se njegovih izjava, kojih se ja sjećam, tiču samo žena i samo žena i opet samo žena. Svaki je dan po sto puta kukao, kako više ne može snositi robiju baš – zbog žena.” *Isto*, 114.

⁹⁰⁷ *Isto*, 112., 117., 119.

⁹⁰⁸ *Isto*, 221.-222.

⁹⁰⁹ *Isto*, 80. Dapače, na istoj će stranici Budak ustvrditi da su zarobljeni časnici u Srbiji dobivali nedostatnu novčanu naknadu zato što je “austro-ugarskim birokratima” bilo ispod časti sklopiti odgovarajući ugovor s “neznatnom Srbijom” pa su isplaćivani samo na teret njezina proračuna.

Međutim, mimo tih geopolitičkih suprotnosti, koje uvelike prihvaća kao nepromjenjive konstante, Budak puno oštrije ocrtava sredstva i izgled takve politike, oličene u raspravi s nekim visokoodlikovanim srpskim kapetanom, koja se odvijala još potkraj 1914. dok su obojica ležali u valjevskoj bolnici: “Ovdje hoću da istaknem samo to, kako im je to bombaštvo prešlo u krv. [...] Bomba je njihova vjera, bomba je njihova snaga, bomba je njihova pravda, ona im je i ponos i nada u budućnost [...] Dopustit ćemo, da je bomba mogla biti dobro oružje protiv turskih zulumčara [...] Možda je tu štogod učinila bomba i kapetan Voja [Tankosić; komitski, četnički vođa – F. H.], ali oni ne osvajaju dušu Bosne i Hercegovine, a još manje mogu taki bombaši usrećiti i oživjeti puste krajeve Stare Srbije i Macedonije, steći ljubav onoga tužnog pučanstva i biti jugoslavenske vođe.”⁹¹⁰

Prema Budaku, u takvom militarističkom društvu, u kojem je još uvijek bilo uobičajeno da se zbog približavanja vojarni batinaju obični građani,⁹¹¹ uspjesi u Balkanskim ratovima te u početnoj fazi I. svjetskoga rata potencirali su neku vrstu kolektivne opijenosti na granici sa svojevrsnom masovnom histerijom,⁹¹² a na štetu realne procjene snaga: “Teško je naći vjeru u svoju nepobjedivost, kao što ju je imao srpski časnik. Ta je vjera već prelazila sve granice zdravog razuma, bila je obožavanje samoga sebe, bila je duševna groznica, koja je prelazila i na građanstvo do posljednjih časova.”⁹¹³

Pa ipak, čini se da i za to autor ima određeno razumijevanje, ako ne i simpatiju, posebice u trenutku postrojavanja srpskih vojnika uoči evakuacije Niša listopada 1915.: “Promatrao sam te radine, poštene seljane u neobičnu poslu, i naleti mi na oči omaglica. Vidjeh pred sobom mučenike svojega vremena, svojega vodstva i svoje neuke, luđačke zaslijepljenosti; vidjeh svijetle vijence na njihovim glavama, kao što su okićena čela i onih, s kojima se ovi kolju, koji ne znaju, kao ni ovi, za velike računske zadaće svakoga rata; vidjeh ponosne, nasmijane i samosvjesne obrazine, koje prikrivaju jedan cijeli svijet sumnja i osjećaja, kojima ne dadu građansko pravo ondje, gdje je njihova otaždbina.”⁹¹⁴ Slično je i prizor netom unovačenih 17-godišnjaka popraćen u srži suosjećajnim komentarom: “Na prvi je pogled i površnu posmatraču bilo smiješno, no – bilo je tužno i lijepo, jer si tu vidio nadčovječne trzaje jednoga cijelog naroda”,⁹¹⁵ a za njihove će drugove čak bez krzmanja

⁹¹⁰ *Isto*, 181.-182.

⁹¹¹ *Isto*, 181.

⁹¹² *Isto*, 63.

⁹¹³ *Isto*, 126.

⁹¹⁴ *Isto*, 79.

⁹¹⁵ *Isto*, 99.

izjaviti: “Srpski su vojnici uopće bili vrlo uslužni i često mnogo uljudniji negoli njihovi i naši zapovjednici”.⁹¹⁶

Ipak, niti odnos tih zapovjednika nije, prema Budaku, bio posve jednoznačan: “Srbi su prezirali nas Hrvate – ‚Austrijance’ više nego ikog drugog [...] ne toliko stoga, što su tvrdili, da su naše pukovnije počinile velika zvjerstva, koliko stoga, što su nas držali prostim, zločinačkim izdajicama svojega naroda. Uza svu tu mržnju najčešće nijesu mogli odoljeti napasti, da nas – iza Srba i Čeha – stavljaju pred ostale. Ne znam, je li to bilo proračunata politika, koja nije uspjela, ili prirodno, nagonsko nagnuće prema susjedu, koji ti može i škoditi, pa ne želiš s njime posve raskrstiti i prekinuti?!”⁹¹⁷

Na mukotrpnom pak dvomjesečnom pješačenju prema moru, zarobljene su austro-ugarske časnike pratili loše opskrbljeni, stari srpski trećepozivci, tzv. *čiče*. Tijekom vremena, između jednih i drugih – piše Budak – pojavila se određena bliskost, iako su zbog uvriježene socijalne distance drugi prve redovito oslovljavali s “gospodine”: “Njihova je sva služba sastojala u tome, da zajedno s našim nesretnim vojnicima psuju austrijsku i srpsku vladu, a isto su tako i u svemu drugom bili posve jednaki: jednako poderani, jednako su zebli, jednako su gladovali, jednako su kisli i jednako u svakome blatu i u svakome jarku očekivali gadnu, odvratnu smrt.”⁹¹⁸ S dvojicom od njih, štoviše, Budak je uspostavio i srdačne odnose, ganuto to zabilježivši povodom rastanka na jadranskoj obali: “Bilo mi je žao, što se nijesam mogao ni oprostiti s Radovanom i Stankom. To su bile duše od ljudi i ne bi bili mogli biti pristojniji ni uslužniji, pa da su mi upravo prvi susjedi iz moga rodnog sela i da smo skupa odrasli.”⁹¹⁹

Ukratko, iako krajnje kritičan prema službenoj srpskoj politici, za koju je uvjeren da ju prihvaća većina pučanstva, Budak u svojim sjećanjima dosljedno razlikuje “odgovornu elitu” od instrumentaliziranih “malih ljudi”, pozivajući se pritom na kršćansko načelo “ljubi bližnjega svoga”: “Čovjek je prvobitno dobar, no na zlo je vrlo brz, jer su zli putovi mnogo lakši i prohodniji nego dobri [...] Treba samo da nađemo sami sebe i da zapriječimo putove umjetnoga kalamljenja raznih mržnja, potvora i zloba.”⁹²⁰

Isto tako, iako je – vidjeli smo – u “racionalnim” dijelovima svojih sjećanja sklon implicirati da je austro-ugarski pohod na Srbiju dio pravednoga ratnoga napora, a i da je oružani sukob *de facto* neizbježni obrazac međunarodnih odnosa, u srodnim, emotivno

⁹¹⁶ *Isto*, 99.

⁹¹⁷ *Isto*, 174.

⁹¹⁸ *Isto*, 202.

⁹¹⁹ *Isto*, 397. Budakov suputnik “Anić” na polasku je, međutim, imao drukčije mišljenje: “Sirotinja. Naduta sirotinja. Možemo s njima, kako hoćemo i što hoćemo. Moramo biti pametni i oprezni. Nas će još trebati i domovina i obitelj.” *Isto*, 82.

⁹²⁰ *Isto*, 380.-381.

obojenim ulomcima, dopustit će si i neku vrstu gotovo krležijanskoga otpora takvim promišljanjima: “U meni se pobunio muž protiv svih sila, protiv svih imperijalizama i militarizma, nosili oni pečat aristokracije ili demokracije – napredovali sa najužasnijim strahotama moderne tehnike, s kosom i sjekirom ili možda samo u rukavicama i fraku; u meni je svijest o samom sebi podigla prevrat protiv svih tih, koji nas pod kakvim naslovom šalju na klaonicu, kao što vojnički dobavljač za nama šalje volove.”⁹²¹

Iako u kratkom prikazu svojega sudjelovanja u I. svjetskom ratu najmlađi uvrštenik u korpus, Mirko Sančević, ne raspravlja o njegovim uzrocima pa niti o srpskoj politici, opći ton njegovih sjećanja razlog je da ih također spomenem u ovomu dijelu prohabsburških tekstova. Naime, nakon završenoga Gospodarskoga učilišta u Križevcima, koje se odlikovalo strogim dnevnim rasporedom (na njegovu dobru u to su vrijeme radili i zarobljeni Rumunji), prelazak na vojničku stegu Sančevića se nije naročito dojmio. Pozvan u siječnju 1918. u 96. pješačku pukovniju, upravo zbog svoje stručne spreme dodijeljen je međutim 5. ulanskoj pukovniji, napose njezinom opskrbnom odjelu u okupiranoj Mačvi. Kao uspješan strijelac autor je u međuvremenu završio i strojopuščani tečaj u Brucku na Leithi, osjetivši pritom i glad koja je vladala u Cislajtaniji, uključujući i tamošnje vojne postrojbe.⁹²²

S obzirom na to, a posebice na ono što su mu kolege proživljavali na bojištima, njegov prikaz boravka u Mačvi gotovo je idiličan. Prije svega, kako kaže, bojnici pravoslavne vjere – vjerojatno je riječ o zapovjednicima tamošnjih pukovnijskih odjela⁹²³ – “pobrinuli” su se da tri godišta nemobiliziranih odraslih mještana ne budu deportirana, već da ostanu kod kuće, i na svojim redovitim poljodjelskim poslovima. Naravno, motiv za to mogao je ležati i u praktičnoj koristi: “Treba tako istaknuti, i sam sam bio svjedokom, da su Hrvati u okupiranoj Srbiji štedjeli i zaštićivali Srbijance. Osim toga, i makar je bio rat, za prodane viškove žita i mesa vojnim vlastima plaćala se Srbijancima na zaposjednutom području zadovoljavajuća odšteta.” Kako bilo, tvrdi Sančević: “Stvorili su se tako vrlo dobri odnosi između hrvatske okupirajuće vojske i srbijanskog pučanstva, da su se svake nedjelje plesala hrvatska i srbijanska kola pred pravoslavnom crkvom u selu uz pratnju svirke šabačkih cigana, koji su

⁹²¹ *Isto*, 349. Unatoč svim ogradama, i B. HRABAK, “Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji”, 109., primjećuje da Budakov tekst, doduše, odiše “frankovlukom” i mržnjom na srpsku politiku, ali ne i “mržnjom prema običnom srpskom čoveku, koji je prikazan da oseća da ga ipak nešto veže sa zarobljenicima koji govore istim jezikom kao i on; ne može se reći da su važnije činjenice lišene povodne osnove i da tekst ne deluje neposrednošću. Bila bi velika sreća da se može dokazati da, naročito izlaganje o ‘caru vernom’[!] Jugoslovenima 1914–1915, ne odgovara materijalnoj istini.” Dalje o ideološko-političkom raspoloženju među zarobljenicima u Nišu usp. *isto*, 174.–181.

⁹²² M. SANČEVIĆ, n. dj., 53.–54.

⁹²³ Među tridesetak djelatnih časnika iznad čina poručnika u 5. ulanskoj pukovniji nalazili su se tada, među ostalima, Stojan Sučević, Ernst Živanović, Ljubomir Velebit (otac diplomata Vladimira!) i Milan Maksimović. *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 1013.

naučili i hrvatske pjesme. Noćne ophodnje imale su pune ruke posla, kad bi bila probna uzbuna, jer je falilo mnogo hrvatske momčadi, rasute po srbijanskim kućama, i trebalo ih je okupljati i vraćati u barake.”⁹²⁴ U takvom ozračju, doduše, kaže Sančević, četnici odnosno komiti povremeno bi zapalili žito kod vršilica, ali u tom bi području uz pomoć domaćega stanovništva bili ubrzo onemogućeni.⁹²⁵

Nema sumnje, njegov se prikaz stanja u okupiranoj Srbiji podosta razlikuje od većine prikaza u literaturi pa i ostatku korpusa. Međutim, ocjenjujući njegovu vjerodostojnost, treba uzeti u obzir da se – iako pretendira na općenitost – zapravo odnosi na sasvim maleno područje, pod nadzorom jedne jedine pukovnije, i k tomu tek tijekom posljednje godine rata, te da takva “oaza mira” nipošto nije bila nemoguća, ma što se drugdje moglo događati.

Nasuprot Budaku, čija se stajališta prema jugoslavenskom projektu nisu bitnije izmijenila između 1914. i 1941., politička opcija Vladka Mačeka prošla je do 1957., kada je objavljeno američko izdanje njegovih sjećanja, nekoliko različitih faza. Kao što je poznato, unatoč izraženoj slavenskoj uzajamnosti i povremenim kritičkim glasovima, sve do travnja 1918. i Hrvatska pučka seljačka stranka zauzimala se za federativni, ako već ne i trijalistički preustroj Monarhije.⁹²⁶ Protiveći se srpskim težnjama, njezin pak vođa Stjepan Radić još 1908. pisao je o “živom hrvatskom pravu na Bosnu i Hercegovinu”, a i u studenom 1918. bio je – u pogledu ujedinjenja – najsuzdržaniji član Središnjega odbora Narodnoga vijeća SHS. Razumljivo, glavnina Mačekovih sjećanja posvećena je razdoblju nakon 1928., u kojemu je on bio jedan od vodećih političkih čimbenika, i obrani njegova životnoga postignuća, sporazuma s Cvetkovićem odnosno knezom Pavlom. Iz oba ta razloga, iako vlastitom sudjelovanju u I. svjetskom ratu posvećuje dosta prostora – očito ga je držao važnim, formativnim razdobljem – nasuprot Budaku, Maček praktički i ne piše o svojim političkim stajalištima za njegova trajanja. Ipak, iz njegova se prikaza ponešto o tomu može i neizravno naslutiti.

Očito s nekom vrstom ponosa, autor je naime imao potrebu napomenuti da su ga vojne vlasti cijenile kao jednoga od sposobnijih pričuvnih časnika, postavivši ga s proglašenjem mobilizacije za zapovjednika III. bojne satnije 25. pučko-ustaške pukovnije, kojom je tada zapovijedao potpukovnik Bolto Pintar. Odnos s njim Maček k tomu prikazuje kao prijateljski, ne propustivši upozoriti da je kasnije promaknut u generala.⁹²⁷ Budući da zapovjednički kadar

⁹²⁴ M. SANČEVIĆ, n. dj., 54.

⁹²⁵ *Isto*, 54.

⁹²⁶ Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb 2006., 452.

⁹²⁷ V. MAČEK, *Memoari*, 56. I Mačekova sjećanja citiram prema novijem, lako dostupnom hrvatskom izdanju iz 2003.

bojne nije bio potpuno ustrojen, poručnik Maček morao ga je prigodom prve prozivke dosjetljivo improvizirati: “Izabrao sam iz naredničke vrste četiri čovjeka, koja su mi se onako odoka činila najsposobnijima, a drugima sam dozvolio da odstupe. Nakon toga sam svakom naredniku prepustio da sebi izabere 4 vodnika”,⁹²⁸ a u tom sklopu važne su mu i neke tehnološke pojedinosti – dok je borbeni dio postrojbe naoružan novijim repetirkama Mannlicher, pratećem su, kaže, dodijeljene zastarjele jednometke Werndel.⁹²⁹ Ukrcavši se 20. kolovoza 1914. na vlak, postrojba je raspoređena na lijevu obalu Drine, kraj njezina ušća u Savu, gdje je ubrzo uslijedilo i “vatreno krštenje”.⁹³⁰

O svom tadašnjem raspoloženju Maček ne daje nikakvu informaciju, tek evazivno kaže kako je “većina hrvatskih inteligenata”, pričuvnih časnika, bila “slavenski i srbofilski raspoložena. Obični vojnici međutim bili su još uvijek bez iznimke pod utjecajem ratne harange, smatrajući za dužnost osvetiti smrt svog Prestolonasljednika[!]”⁹³¹ Što takvo “slavenstvo i srbofilstvo” konkretno znači, međutim, pokazalo se kada je jedan tako nastrojeni zastavnik svom podređenom zapovijedio da upuca srpskoga vojnika koji je s druge strane rijeke mirno grabio vodu. Dotični pučki ustaša je, naime, poslušno naciljao, ali nije opalio: “Gospon zastavnik, a morti ima i on četvero djece kak i ja?”⁹³² Kao zapovjednik satnije, Maček ga je, naravno, za takav neposluh trebao staviti pred ratni sud, no odlučio je samo sa zastavnikom izmijeniti implicitno samokritički pogled: “Razumjeli smo se da više vrijedi seljačka čovječnost nego najdublje političko ili nacionalno uvjerenje jednog inteligenta.”⁹³³

Niti o svojem daljnjem ratnom putu autor nije puno opsežniji, pa tek uzgredno, i bez vremenskih odrednica – tvrdeći kako ne želi izmišljati junaštva – spominje da je sudjelovao u “dosta krvavoj bici kod Pećinaca i Popinaca, gdje smo uništili jednu srpsku diviziju, koja je bila prešla Savu”.⁹³⁴ Potkraj studenoga, za prelaska Kolubare, ranjen je pak u nogu, i uoči još jednoga austro-ugarskoga povlačenja prebačen u novosadsku bolnicu, odakle se za Božić

⁹²⁸ Isto, 57.

⁹²⁹ Isto, 58.

⁹³⁰ Isto, 58.

⁹³¹ Isto, 59.

⁹³² Isto, 59.

⁹³³ Isto, 59.

⁹³⁴ Isto, 59. Dva tjedna nakon završetka Cerske bitke, srpska I. armija (ukupno tri divizije), pomognuta Timočkom divizijom iz II. armije, 6. rujna 1914. forsirala je Savu i do 11. rujna zauzela Zemun i Novu Pazovu te izravno ugrozila Indiju i Rumu. Zbog ponovnoga austro-ugarskoga napadaja preko Drine, do 14. rujna sve su se postrojbe (osim Timočke divizije, koja je uništena ili zarobljena već u samom početku, kraj Jarka – možda na to misli Maček?) uspješno vratile na srpski teritorij. Popinci se pak spominju samo kao poprište velikih gubitaka koje je Šumadijska divizija u povlačenju nanijela austro-ugarskoj 92. pješačkoj pukovniji. P. TOMAC, *Prvi svetski rat*, 122.-123.; S. PAVIČIĆ, *Hrvatska ratna i vojna poviest*, 285.-286.; Slobodan STAMBOLIĆ, “Sremska operacija”, *Vojna enciklopedija*, sv. 9, 109.-111.

vratio u Zagreb, gdje je odlikovan, promaknut u natporučnika i dodijeljen doknadnoj bojni.⁹³⁵ Kako lakonski kaže, budući da nije “imao volje vratiti se na front”, prijavivši liječničkoj komisiji prirodni astigmatizam, sve do jeseni 1916. služio je u zaleđu, zapovijedajući – vjerojatno inače nepouzdanim – postrojbama sastavljenima od Poljaka i Ukrajinaca koje su utvrđivale Budimpeštu i Pulu te radile u polju.⁹³⁶

Čak i tako filtriran, Mačkov prikaz daje, međutim, neizravno naslutiti da je sve do svojega ranjavanja bio ne samo lojalan, nego i agilan austro-ugarski časnik s razvijenim timskih duhom (“[mi! – F. H.] smo uništili jednu srpsku diviziju!”), koji je k tomu – poput stranke kojoj je pripadao – u to vrijeme (ne gubeći, doduše, iz vida slavensku pa i općeljudsku solidarnost!), držao da se ratni ciljevi Monarhije uvelike poklapaju s hrvatskim interesima. Naposljetku, tomu u prilog govori i njegova djelatnost u drugoj polovici rata.

Naime, u jesen 1916. Maček je u okupiranom dijelu Albanije zadužen za izgradnju ceste od Lješa (Lezhë) do Tirane. Ondje je stanje bilo potpuno mirno (kako uzgređice kaže, “u ono vrijeme nije još nikomu pala na pamet zločinačka misao da vodi tzv. gerilski rat, u kojemu najviše stradaju bespomoćne osobe”),⁹³⁷ no sve lošija opskrba i zarazne bolesti uzeli su svoj danak. Kada je ljudstvo njegove satnije spalo s 250 na deset, autor je – kaže – nastojao da i taj ostatak nekako pošalje u bolnicu, a onda da se i sam oslobodi Albanije.⁹³⁸ Štoviše, negdje u polovici 1917., javio je zapovjedništvu da mu se vid popravio te da stoga želi premještaj u neku bojnu postrojbu. Tomu je i udovoljeno pa je prvo premješten u Zagreb, potom pak na rusko bojište, gdje je međutim dospio upravo u vrijeme sklapanja mira. Budući da je prioritet tada imalo talijansko bojište, početkom 1918. Maček, promaknut već u satnika, u južnom Tirolu preuzima zapovjedništvo nad III. bojnom 26. domobranske pješačke pukovnije.⁹³⁹

Nema sumnje, u njegovu motivaciju teško je proniknuti. Svakako, nemamo razloga ne vjerovati njegovoj tvrdnji da je služba u Albaniji bila teška. No, mogu li bolest i loša opskrba u zaleđu nekomu tko je već – i to nakon ranjavanja – zatražio poštedu od borbe biti dovoljni razlozi da se u nju vrati? Istina, možda je samo kalkulirao da je najbitnije pod krinkom povratka dokopati se nekako Zagreba, gdje bi se – pomoću poznanstava – već nekako

⁹³⁵ V. MAČEK, n. dj., 60.

⁹³⁶ *Isto*, 60.

⁹³⁷ *Isto*, 61. Mačkov žalac ovdje je zacijelo uperen protiv djelatnosti jugoslavenskih partizana tijekom II. svjetskoga rata. Ipak, samo u XIX. i XX. st. gerilski su ratovali već Španjolci protiv Francuza, Francuzi i Belgijanci protiv Prusa (Nijemaca) te – što mu je teško moglo ostati nepoznato – srpski *komiti* protiv austro-ugarskih, njemačkih i bugarskih okupacijskih trupa. Usp. “Partizani”, *Pravni leksikon*, 1054.

⁹³⁸ V. MAČEK, n. dj., 62.

⁹³⁹ *Isto*, 64. U to vrijeme, do polovice 1918. zapovjednik pukovnije već je spomenuti Štancer, sada u činu pukovnika. *Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, 266.

snašao... S druge strane, moglo bi se braniti i tumačenje kako 1915. nije potpuno prekriziło svoju vojničku čast, nego ju je – poput Blaškovića potkraj 1918. – nakon odmora i oporavka, odnosno inih tegoba, smogao snage reaktivirati? Na kraju krajeva, ulazak Italije u rat, skopčan s Londonskim ugovorom, pružio je u međuvremenu dodatni argument tezi o tomu da se obrana Monarhije podudara s hrvatskim probitcima. Napokon, za nekoga tko je zasigurno imao poslijeratne političke aspiracije, ratnička slava mogući je legitimacijski obrazac čak i u slučaju poraza – “gospodin” koji se nije “luftao” na izgradnji prometnica, nego je s “prostim pukom” dijelio rov ili kavernu, mogao bi bolje proći čim zaživi opće pravo glasa.

Mimo takvih nagađanja, kao potvrda Mačekove lojalnosti može se ipak uzeti njegov prikaz posljednjih dana rata. Gotovo potpuno preskočivši onih sedam, osam mjeseci, koliko je boravio na talijanskom bojištu, pozornost njegova pripovijedanja, naime, odjednom zaokuplja 28. listopada 1918. Kako kaže, njegova postrojba tada je bila u pričuvi, nekih 30 km od bojišnice. Nezadovoljna ponuđenim obrokom, momčad je odbila uzeti hranu, tvrdeći da se na taj način ne može više ratovati: “Uvidjevši teškoću situacije počeo sam im govoriti obećavajući da će naskoro pridoći svježi transport i slično. Konačno mi je uspjelo ljude umiriti tako da su uzeli hranu.”⁹⁴⁰ Nakon što je nemili događaj prijavio novom zapovjedniku pukovnije Toši Maleševiću, od kojega je doznao da se sličan neposluh dogodio i u susjednim postrojbama,⁹⁴¹ otišao je u svoj stan malo prileći: “Kako sam se začudio kad sam došavši u svoju sobu našao svog služaka gdje je sve moje stvari uredno spakirao, a na moje pitanje što to ima značiti, s najvećim seljačkim mirom odgovorio: ‘Gospon satnik, em idemo doma!’”⁹⁴²

Kao što se vidi, četiri desetljeća poslije, od svih mogućih emocija – bilo pozitivnih, bilo negativnih – autor u svojim sjećanjima priznaje jedino čuđenje, a svoju daljnju reakciju ovako opisuje: “Ja sam dakako zauzeo stav oštrog pretpostavljenog, izbacio nekoliko uobičajenih hrvatskih psovki, i naložio mu da odmah svu prtljagu raspakira, a meni spremi krevet da mogu leći”, tumačeći je, međutim, tek nastojanjem da održi svoj autoritet.⁹⁴³ U prvi mah, zapovijed je, tvrdi, imala učinka: “‘Dobro’, odgovori moj Joža mirno. ‘Vi zapovijedate a

⁹⁴⁰ V. MAČEK, n. dj., 65.

⁹⁴¹ Prema literaturi, za razliku od lojalne 27. i 28., 25. i 26. domobranska pješačka pukovnija “odbile su poslušnost” u Bellunu već 22. listopada, u čemu im se 24. (ili čak još 20.) pridružio i dio 4. bosansko-hercegovačke pukovnije. V. KALEČAK, “Austro-Ugarska”, *Vojna enciklopedija*, sv. 1, 336. i B. HRABAK, *Jugosloveni zarobljenici*, 26.-27. Očito, pojedine nadnevke, kao i sam opis događaja (radi li se o privremenom ili nepovratnom neposluhu, “štrajku” ili pravoj “pobuni”?), valjalo bi dodatno istražiti. Primjerice, drugdje se navodi da je tek 24. listopada, ili čak koji dan kasnije, ljubljanska 2. (austrijska) domobranska pješačka pukovnija odbila suprotstaviti se talijanskoj ofenzivi, a da su se hrvatske pukovnije pridružile toj “insubordinaciji” nakon što su to učinili Mađari, zabrinuti za svoju jugoistočnu granicu. I. DEÁK, n. dj., 203.

⁹⁴² V. MAČEK, n. dj., 65.

⁹⁴³ *Isto*, 65.

ja slušam'. Uredio mi je krevet i ja legao."⁹⁴⁴ Ubrzo ustavši, Maček je, međutim, izašao iz kuće, i primijetio da svi vojnici spremaju prtljagu: "Zaderem se na prvog momka na kojeg sam nabasao pitanjem što to radi, no on ne odgovara nego mirno radi svoj posao kao da je gluhi."⁹⁴⁵ Po svem sudeći, dosljedno svojoj časničkoj dužnosti, pokušao je i ovdje uspostaviti disciplinu, budući da u sjećanjima konstatira kako ga nitko nije poslušao, ali niti napao. Ustanovivši da su presječene telefonske veze s divizijskim zapovjedništvom – iz čega slijedi da se u najmanju ruku htio posavjetovati – vratio se u stan, gdje mu je služak ponovo bio spremio prtljagu. Tek tada nametnuo mu se krajnji zaključak: "Nije mi preostalo drugo nego slegnuti ramenima i ostaviti ga."⁹⁴⁶ Za to vrijeme, bez ijednoga časnika, dočasnici su postrojili momčad, potpuno spremnu za hodnju.⁹⁴⁷

Kao što je Maček do zadnjega časa poštivao vojnu hijerarhiju, tako su, međutim, i pobunjeni vojnici zadržali respekt prema svojim zapovjednicima. Nikakvoga nasilja, pa ni grubljega ponašanja – barem pred njegovim očima – u tim dramatičnim trenucima nije bilo. Štoviše, pripovijeda dalje, dva momka stupila su tada u časničku menažu: "Pozdraviše propisno, te upraviše meni posve pristojno slijedeću molbu: Gospodine satniče, regimenta pokorno moli da ju vodite kući."⁹⁴⁸ Oglušivši se na tu molbu, Maček je samo šutke pokazao na također prisutnoga potpukovnika Maleševića, do čijega je autoriteta očito još uvijek držao. Kada je taj počeo govoriti o insubordinaciji i ratnom sudu, momci su ponovo propisno pozdravili i izašli. Vjerojatno upućeni od svojih drugova, ubrzo se, međutim, vratiše: "Gospodine potpukovniče, regimenta ZAPOVIJEDA da ju vodite kući!", na što je uporni Malešević – prema Mačeku, sada već "tragikomično" – otpovrnuo: "Ovdje zapovijedam samo ja!"⁹⁴⁹ Još uvijek mirni, vojnici su ovaj put otišli bez riječi, a zatečeni potpukovnik "zamolio" je (svjesno ili nesvjesno, odabrana riječ nema konotaciju zapovijedi!) navodno "popularnoga" Mačeka da smiri situaciju. I doista, ovaj se – vjerovati mu je – popeo na miljokaz, uvjeravajući pobunjenike da se njihova zamisao ne može provesti, budući da su okruženi mađarskim i njemačkim postrojbama (domoljublje, talijanska presezanja i sl. u sjećanjima se ne spominju!). Prema Mačkovim riječima, ljudi njegove bojne htjeli su već odustati, no vojnici druge bojne, koji "možda nisu čuli govora", počeli su ih potiskivati bajunetama, pa je

⁹⁴⁴ *Isto*, 65.

⁹⁴⁵ *Isto*, 66.

⁹⁴⁶ *Isto*, 66.

⁹⁴⁷ Prema Mačeku, pobunu su, štoviše, i proveli "uglavnom dočasnici, koji su bili u Rusiji zarobljeni, pa kad su se iz zarobljeništva vratili kući, bili su zato što su se dali zarobiti degradirani i kao obični vojnici poslani na frontu." *Isto*, 69.

⁹⁴⁸ *Isto*, 66.

⁹⁴⁹ *Isto*, 67.

na koncu ostao stajati sam nasred ceste “a ljudi su došavši do mene rastavljali se dvojica lijevo, dvojica desno i prolazili dalje, kao da nasred ceste stoji neki stup”.⁹⁵⁰

Na kraju te kolone nadošla su i kola s Mačekom prtljagom i vjernim služakom Jožom, kojega je, međutim, još jednom uspio nagovoriti na povratak u stan. I ne samo to, nakon što je o neuspjehu svojih nastojanja raportirao potpukovniku, na njegovu ponovnu “molbu” uzjahao je s nekim poručnikom konje, i pošao da po tko zna koji put pokuša vratiti odmakle vojnike. Uvidjevši konačno putem da se radi o “slomu cijele vojske”, za saborske odluke od 29. listopada doznali su tek u Predazzu, u kojem ih je neki general Münich napokon uputio da im je jedina preostala dužnost odvesti vojnike kući.⁹⁵¹ Premda su u blizini svoju pukovnicu “našli već potpuno boljševiziranu s kompanijskim, bataljonskim i pukovnijskim komesarima na čelu”,⁹⁵² Maček se ipak još jednom obratio svojoj bojni, uvjerivši vojnike da će ih dovesti kamo žele ako budu održavali strogu disciplinu: “Ja bum došel doma lakše sam neg s vama, a vi kak znate”.⁹⁵³ Oduzimajući konje i kola slabije organiziranim bjeguncima, plijeneći vojna skladišta i rekvirirajući od seljaka, put ih je preko Kranjske gore vodio na Jesenice, gdje su se napokon ukrkali na vlak, stigavši u svoju karlovačku vojarnu tek 20. studenoga, dakle puna tri tjedna kasnije – završava Maček svoje ratne doživljaje, iz kojih se nipošto ne može nazrijeti tendencija promicanja drugdje prisutne teze kako je Država SHS prerano raspustila repatriране, navodno još uvijek uporabive vojne postrojbe.⁹⁵⁴

Prema vlastitoj izjavi, pristaša Hrvatske pučke seljačke stranke uoči I. svjetskoga rata bio je i farmaceut Antun Vrgoč,⁹⁵⁵ koji također za se kaže da ga je rat učinio “stoičkim fatalistom”.⁹⁵⁶ Međutim, za razliku od Mačeka, koji barem prenosi Radićevo mišljenje iz 1918. kako bi za Hrvate bilo najbolje da Austro-Ugarska izgubi rat, ali da se ne raspadne kao država,⁹⁵⁷ u sjećanjima objavljenima 1937. Vrgoč se o njoj, kao niti o položaju Hrvatske, s iznimkom spomena “pomađarenih Židova”,⁹⁵⁸ uopće ne izjašnjava, osim ako njegovu uporabu termina “Mordskrobot” za tjelesno dobro razvijene Hrvate ne shvatimo kao implicitnu kritiku tradicionalne habsburške politike.⁹⁵⁹ Osnovni ton sva tri njihova sveska nesumnjivo jest antimilitaristički (“Rat nije ništa ugodnoga, nego najodvratnije djelo u životu”, citira za kraj

⁹⁵⁰ *Isto*, 67.

⁹⁵¹ *Isto*, 68.

⁹⁵² *Isto*, 68.

⁹⁵³ *Isto*, 69.

⁹⁵⁴ *Isto*, 69.-70.

⁹⁵⁵ A. VRGOČ, *Moje uspomene na Svjetski rat*, 384. Budući da imaju jedinstvenu paginaciju, u bilješkama neću navoditi posebne sveske Vrgočevih sjećanja.

⁹⁵⁶ *Isto*, 162.

⁹⁵⁷ V. MAČEK, n. dj., 70.

⁹⁵⁸ A. VRGOČ, n. dj., 429.

⁹⁵⁹ *Isto*, 376.

Tolstoja),⁹⁶⁰ ali ne i potpuno pacifistički. Ili, kako autor na jednom od rijetkih “političkih” mjesta kaže: “Jesam li se htio boriti u svjetskom ratu? Jesam. Bio sam si svjestan pogibelji, koja bi nastala za hrvatski narod, ako bi [ruski – F. H.] carizam pobijedio. Protiv Engleza i Francuza, ne bi se bio borio, kada oni ne bi bili saveznici ruskog carizma.”⁹⁶¹

Za razliku od carizma, međutim, Talijani kao nositelji druge velike pogibelji za Hrvate uopće se u Vrgočevim sjećanjima ne spominju, možda već i zato što se sam nikada nije borio na jugozapadnom bojištu. Ali, što je onda sa Srbima, protiv kojih se sa svojom 6. pješačkom pukovnijom prvih tjedana rata bio raspoređen u Srijemu? Ukratko rečeno, poput Mačeka, ni Vrgoč se ne određuje prema smislenosti svoje djelatnosti na srpskom bojištu, osim ako taj pojam ruskoga carizma ne ima podrazumijevati i njegova bliskoga saveznika, Kraljevinu Srbiju.⁹⁶²

Ipak, ako i zaobilazi svoj odnos prema pojedinim ratnim ciljevima, i iz Vrgočeva se pripovijedanja može dobiti dojam da je sve do svojega nehotičnoga zarobljavanja kraj Lavova potkraj listopada 1914. bio sasvim lojalni pričuvni poručnik austro-ugarskih oružanih snaga, poručnik koji se – također poput Mačeka – koliko je bilo moguće nastojao držati nekih općeljudskih načela. Među ostalim, kada je prvih dana rata njegova satnija – čini se, iz Novoga Sada, sastavljena od po trećine Srba i Nijemaca te Rusina, Slovaka, Mađara i desetak Hrvata – upućena na balkansko bojište, ispratilo ju je, kako stoji i u drugim sjećanjima, ushićeno mnoštvo s limenom glazbom, no čuo se i plač. Isto tako, nije mu promaklo da su neki građani vikali “živio rat”, na što su se vojnici odazivali samo sa “živio”.⁹⁶³

Prva zadaća dodijeljenoga mu voda bila je da širi lažne vijesti po sumnjivim selima u okolini Stare Pazove, kako bi austro-ugarska protuobavještajna služba mogla locirati eventualne srpske uhode.⁹⁶⁴ Nakon toga raspoređen je na obalu Save kraj Zemuna, gdje su se njegovi vojnici stali hrpimice kupati, budući da su ih na suprotnoj strani – tako se, tvrdi, čulo uz vodu – štedili jer su ih držali za, narodnosno gledano, Srbe.⁹⁶⁵ Tako je barem bilo dok to – kaže Vrgoč – iz promidžbenih razloga nije zabranilo austro-ugarsko više zapovjedništvo.

⁹⁶⁰ *Isto*, 546.

⁹⁶¹ *Isto*, 544.

⁹⁶² Naime, prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda, uoči rata Vrgoč je surađivao u *Hrvatskom pravu* (1910–1911.) i *Hrvatskoj* (1912–1913.), što upućuje na mogućnost – tek mogućnost! – da je i 1914. dijelio ne samo, kako kaže, “starčevićanska” nego i određena “frankovačka” shvaćanja, o kojima je 1930-ih odlučio šutjeti.

⁹⁶³ A. VRGOČ, n. dj., 20.-21.

⁹⁶⁴ *Isto*, 21. Prema njegovoj procjeni, satniju u kojoj je služio činila je po trećina Srba i Nijemaca, a ostatak su bili Rusini, Slovaci, Mađari i desetak Hrvata. *Isto*, 21.

⁹⁶⁵ *Isto*, 33.

Za razliku od Mačeka, koji toplo govori o svojim nadređenima, Vrgoč navodi da je u njegovoj bojni neki satnik Röhrich već prvih dana rata ustrijelio poručnika i zastavnika samo zato što su tražili zapovijedenu novčanu isplatu.⁹⁶⁶ S druge strane, zapovjednik mu bojnik Weber bio je “strog i okrutan”, no “izbjegavao [je] barut”. Valjda od prevelika obzira zabranio je sviranje “hrvatskih pjesama” na gramofonu u časničkoj blagavaonici, što je – barem prema Vrgoču – kasnije pokušao ispraviti pozvavši ga na vino u četiri oka, kojoj je prigodom stao pjevati “graničarske pjesme”.⁹⁶⁷ Kada se pak zatekao u divizijskom stožeru u Šumanovcima, autora je – kako piše – zapalo da pri saslušavanju nekoga “uhode” preuzme ulogu prevoditelja. Budući da je osumnjičenika, inače lugareva sina i “pravoslavnoga Hrvata” otprije poznao, pobrinuo se da zbog manjega delikta (krivotvorenja isprave) bude poslan na redovni sud, i tako izbjegne dohvat strogoga divizionara, koji je – kako kaže – isuviše često bio sklon zapovijediti “erledigen” (obaviti, riješiti tj. likvidirati) kao tobože ljepši izraz za “kalt machen” (učiniti hladnim tj. smaknuti).⁹⁶⁸

U takvim okolnostima, tvrdi Vrgoč, čak i kada je – negdje u Srijemu – svojoj momčadi morao održati govor o patriotizmu, usredotočio se više na stegu te na potrebu uzajamnoga potpomaganja: “Vi ste svejedno kao i ja pozvani, da izvršite svoju dužnost. Mi smo svi došli u jedno veliko zlo. Ja svoju vlast, koja u ratu odlučuje i vašim životom, ne ću nikada na zlo upotrijebiti. Ja ću Vas štititi, koliko mogu, a vi ćete svi mene.”⁹⁶⁹ Isto tako, iako je već i prije nego što su početkom rujna 1914. upućeni u Galiciju nailazio na tragove pasivnoga otpora u vidu oštih naboja odbačenih po zahodima, čini se da za to nije pokretao nikakvu istragu, a kao nadzorni časnik pojedine je vojnike puštao da i bez propusnice izađu u grad, na sastanak sa srodnicima.⁹⁷⁰

Pa ipak, njegovo nepovjerenje prema civilnom pučanstvu u Galiciji proizvest će jedan od najmučnijih opisa u cijelome korpusu (o tomu u jednom od sljedećih poglavlja), a i decidirane tvrdnje kako su pojedinci okretanjem pluga ili vjetrenjača te dimom iz kućnih ognjišta dojavljivali kretanje austro-ugarskih postrojba neprijatelju (što, međutim, ne navodi da bi osobno vidio), čine ga ozbiljnim kandidatom za barem povremeno podlijeganje ratnoj histeriji. Isto tako, fatalizam o kojemu govori (“Hoćeš li se ovdje u jarku smrzavati? Svejedno je, umrla danas, sutra ili koji dan kasnije”),⁹⁷¹ neće dovesti do toga da pasivno se prepuštajući

⁹⁶⁶ *Isto*, 30.

⁹⁶⁷ *Isto*, 34.-35.

⁹⁶⁸ *Isto*, 36.

⁹⁶⁹ *Isto*, 29.

⁹⁷⁰ *Isto*, 44.-45.

⁹⁷¹ *Isto*, 125.

sudbini svoje dužnosti zapostavlja ili barem obavlja mehanički, već do toga da se dobrovoljno prihvati opasnoga zauzimanja miniranoga mosta na rijeci Sanu, kraj grada Liska^{972 973}.

Prema Vrgočevu računu, tijekom nepuna dva mjeseca galicijskih borbi u njegovoj je postrojbi poginula najmanje četvrtina časnika, a i on sam bio je u to vrijeme izložen mnogim opasnim situacijama, stekavši već – poput Blaškovića – habitus staroga ratnika. Primjerice, nakon jednoga višednevnoga okršaja, u kojemu je od dvjestotinjak momaka njegove satnije ostalo svega 40 (“To mi je bio jedini slučaj u ratu, da su mi suze od jake žalosti tako kapale iz očiju”),⁹⁷⁴ iscrpljen i gladan dovukao se do pukovnijskoga “trena”, uz koji je bilo i previjalište, na nekih pet km od bojišnice. U nevjerici da im je od zapovjedništva brigade određeno čak tri dana odmora,⁹⁷⁵ raskošnu ponudu tamošnje kuhinje primio je sa zahvalnošću,⁹⁷⁶ ali i s jedva prikrivenim bijesom prema onima koje je dopao ugodan život u zaleđu: “Dok mi nismo imali ništa da jedemo i pijemo, dok nismo imali ni vode ni kruha, dotle su ovi gavranovi uživali u jelima svake vrsti, kao da gostuju na Rivijeri.”⁹⁷⁷ Kao kruna svega, neki stražmeštar, koji se ondje našao, stao je grditi Ruse tvrdeći da su kukavice, pa i spominjati nekakvu “slavensku propagandu”. Izgubivši nadzor nad samim sobom, Vrgoč ga je na to tako udario kundakom u prsa da se srušio na zemlju: “Pišite protokole ako hoćete. Tužite me Bogu, ako hoćete!”⁹⁷⁸, za što međutim nije nikada bio pozvan na prijavak.

Ipak, s iznimkom te epizode, u Vrgočevu tekstu nema nikakvih naznaka da mu je boravak na bojištu bio neizdrživ. Negdje u to vrijeme, naime, satnik mu je bio ponudio bolesnički dopust zbog reumatizma, no umjesto da ga svesrdno prihvati, autor ga je odbio nadajući se da će ga moći iskoristiti za Božić 1914., što se na kraju pokazalo odviše optimističnim, budući da je uskoro bio proboden bajunetom i zarobljen.⁹⁷⁹

Prikaz boravka u Rusiji, u kojoj će Vrgoč ostati sve do 1920., zapravo zaprema više od dvije trećine njegovih sjećanja, i tema je primjerenija za neki drugi rad. Ovdje je samo bitno napomenuti da mu je kao “Slavenu” već u blizini bojišta, naime u zapovjedništvu ruske 187. pješačke pukovnije, bilo ponuđeno da stupi u rusku vojsku, što je odbio pozivajući se na

⁹⁷² Od 1926. Lesko, danas u Poljskoj.

⁹⁷³ *Isto*, 125.

⁹⁷⁴ *Isto*, 147.

⁹⁷⁵ “Nisam vjerovao, da smijem svući sa sebe odijelo, cipele, nisam mogao shvatiti, da je i meni sreća dozvolila skinuti cipele, spavati pod krovom i na suhoj slami!” *Isto*, 152.

⁹⁷⁶ “Izvolite teleći ili goveđi šnicl, mozga s jajetom ili pečenog mozga s mrvicama.” *Isto*, 154.

⁹⁷⁷ *Isto*, 154.

⁹⁷⁸ *Isto*, 155.

⁹⁷⁹ *Isto*, 158., 168.

Ženevsku konvenciju.⁹⁸⁰ Također, iako će kasnije uglavnom biti smješten u raznim sibirskim gradovima, čut će i za prikupljanje jugoslavenskih dobrovoljaca u Odesi, no o njima se u svojim sjećanjima neće očitovati.⁹⁸¹ U stvari, političke rasprave među zarobljenicima o sudbini Austro-Ugarske neće ga uopće zanimati, štoviše, držat će ih posljedicom zatočeništva, u kojemu su se, kako kaže, Česi i Poljaci znali izazivati na dvoboje za trivijalnu čast okruglica i votke: “Većina se časnika kartala, pušila ili razgovarala, a nije si našla duševne razonode. Je li čudo da su se međusobno svađali? [...] Stisnuti su se ljudi među sobom grizli, pravili zapisnike, svađali i ogorčavali jedan drugom život, a puštali su na miru onoga koji ih je pritisnio i svezao.”⁹⁸²

Umjesto toga, njegovu je pozornost zaokupljalo ponajprije rušenje ruskoga carizma, potom i otpor, kako kaže, boljševicima te, napokon, povratak u domovinu. S ruskim cionistima, komunistima i eserima susreo se, naime, još tijekom usavršavanja u Bernu 1912.,⁹⁸³ a i njegovi razgovori s običnim ruskim vojnicima i dočasnicima, već potkraj 1914., uvjerali su ga da su pod snažnim utjecajem komunista, te da – s iznimkom Kozaka – cara i časnike mnogi od njih podnose samo zato što im je zemlja u ratu.⁹⁸⁴ Iako i on, vidjeli smo, u negativnom svjetlu spominje mađarske Židove, kao i “židovsko-komesarski komunizam”⁹⁸⁵ te “kukasti nos” kao jedan od uzroka rata, u kontekstu sve izraženijega materijalizma,⁹⁸⁶ pogromi u okupiranom Lavovu jednostavno će ga zgroziti.⁹⁸⁷

Međutim, osim nekoliko neugodnih doživljaja – primjerice, u istom tom Lavovu neki ga je ruski vojnik tako iščuškao da je danima pomišljao na samoubojstvo, što je zanimljiv pokazatelj njegova poimanja osobne časti⁹⁸⁸ – Vrgoču je općenito u Rusiji bilo dosta dobro, čak je tijekom zimskoga semestra 1919. imenovan asistentom Farmaceutskoga zavoda Sveučilišta u Tomsu.⁹⁸⁹ Ondje je u to vrijeme bilo i sjedište 1. jugoslavenskoga puka Matija Gubec, dobrim dijelom sastavljenoga od odeskih disidenata, koji se pred nadiranjem Crvene armije postupno povlačio na istok.⁹⁹⁰ Sprijateljevši se s pripadnikom njegova stožera, budućim

⁹⁸⁰ *Isto*, 170.-171. Istina, autor je tada bio ranjenik, no umjesto Ženevske konvencije iz 1864. o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u vojskama u ratu primjereniji temelj njegovu otporu zacijelo bi bila IV. haška konvencija (s Pravilnikom o zakonima i običajima rata na kopnu) iz 1907. Usp. B. PETKOVIĆ, n. dj., 19.-22.

⁹⁸¹ A. VRGOČ, 335.

⁹⁸² *Isto*, 313.-314.

⁹⁸³ *Isto*, 13.

⁹⁸⁴ *Isto*, 178.-179.

⁹⁸⁵ *Isto*, 486.

⁹⁸⁶ *Isto*, 546.

⁹⁸⁷ *Isto*, 179.

⁹⁸⁸ *Isto*, 179.

⁹⁸⁹ *Isto*, 432.-436.

⁹⁹⁰ T. ARALICA, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, sv. 2, 25.-26.

istaknutim pedagogom Josipom Demarinom,⁹⁹¹ zabrinut za svoju budućnost i u nadi da će tako lakše stići u domovinu (“I da sam bio komunista, sigurno bi prestao biti komunistom poslije toga, što sam u Rusiji vidio, kako ga primjenjuju i u praksi provodaju”),⁹⁹² u puk je stupio i sam Vrgoč, no nakon što su mu u Nižnjeudinsku prva i druga bojna bile razbijene u napadu sovjetskih partizana, u siječnju 1920. upustio se u mukotrpan put do Vladivostoka, dijelom samostalno a dijelom u vezi s ostacima raznih legionarskih postrojba.⁹⁹³

Među dočasnicima što su se boljševizirani vratili iz Rusije spomenuti je, naravno, i Josipa Broza Tita (uz Mačeka, Budaka i Ribara politički najistaknutijega autora u korpusu), o čijim je autobiografskim fragmentima, kao i o vjerojatnom prešućivanju boravka na srpskom bojištu 1914., već bilo riječi. U pogledu gradiva bečkih i budimpeštanskih arhiva ni ovdje se ne može ništa dodati onomu što je pisao Dediđer, no posežući za kontekstualnim tumačenjem donekle se može rekonstruirati Titov vjerojatni odnos prema vojsci i I. svjetskom ratu. Naime, kako sam kaže još u ishodišnoj inačici iz 1953., od 1913. služio je zajedničku vojsku u Beču, odakle je na vlastiti zahtjev premješten u hrvatsko domobranstvo, točnije u 25. domobransku pješačku pukovnicu, u kojoj je postao najmlađi vodnik te – na natjecanju u Budimpešti – drugi mačevalac u cjelokupnim oružanim snagama.⁹⁹⁴

Stupivši 1910. u Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije,⁹⁹⁵ njegova politička orijentacija – tvrdi dalje – nije ostala nepoznata nadređenima: “Nikad neću zaboraviti moj prvi dan u austro-ugarskoj vojsci. Kad sam stupio u vojsku, imao sam, kao i svi mladi ljudi, frizuru. Jasno mi je bilo da vojnici moraju biti ošišani, ali način na koji je to bilo učinjeno, duboko me je vrijeđao. Još na vratima dočekao me je kaplar: ‘O, gospon socijalist, i vi ste tu. Molim lijepo, priđite da vam ja uredim vašu kosu.’ Dograbbio je mašinu za šišanje i napravio mi križ kroz kosu.”⁹⁹⁶ U taj Titov navod nemamo razloga sumnjati, no imamo u sljedeći: “Služenje u austrijskoj vojsci – seća se Josip Broz – nije mi se dopadalo iz više razloga. To je, prije svega, bila ugnjetačka vojska, koja je držala u ropstvu ne samo moj narod, nego je služila kao sredstvo za porobljavanje drugih naroda. Drugo, to je bila slaba vojska kao vojska. U njoj je carevao drill, stare formule, pravilnici, uopće se vojniku nije dozvoljavalo da pokaže bilo kakvu inicijativu”.⁹⁹⁷

⁹⁹¹ O njem usp. Branko PLEŠE, “Demarin, Josip”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, 279.-280.

⁹⁹² A. VRGOČ, n. dj., 487.

⁹⁹³ *Isto*, 433.-506. Za razliku od Vrgoča, koji je sam pješačio do iduće postaje transsibirske željeznice, Demarin i Pavle Gregorić-Brzi, koji je u puku zapovijedao strojnica, predali su se u Nižnjeudinsku boljševicima, prihvativši s vremenom njihov politički program. T. ARALICA, n. dj., 25.-26.

⁹⁹⁴ V. DEDIJER, *Josip Broz Tito*, 56.

⁹⁹⁵ Dušan BILANDŽIĆ, “Broz, Josip-Tito”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, 358.

⁹⁹⁶ V. DEDIJER, *Josip Broz Tito*, 57.

⁹⁹⁷ *Isto*, 57.

Naime, ako se dočasništvo, poput pobjede u mačevanju, doživljava samo kao način da se u toj omrzutoj organizaciji što bezbolnije provede obvezni rok, onda je s time teško spojiv Titov kasniji navod kako je u dočasničku školu – to što je prepoznat kao socijalist, čini se, nije bila ozbiljnija zapreka – u stvari, rado pošao: “gledao sam da dobro izučim vojnu vještinu”.⁹⁹⁸ Očito, čak ni za Tita austro-ugarska vojska nije oduvijek bila potpuno nesposobna, inače se ne bi mogao nadati da bi u njoj mogao steći ikakva vojnička znanja! (Eventualni prigovor kako iza cijele navedene tvrdnje stoji samo kazivačeva anakrona samohvala, odnosno pokušaj sugeriranja da je već tada na neki način anticipirao svoju ulogu u II. svjetskom ratu, otklanjam u vezi s drugim pokazateljima, na koje ću se kasnije osvrnuti.)

Prema onomu pak što se zna o stajalištima istaknutih hrvatsko-slavonskih socijaldemokrata, primjerice Vitomira Koraća⁹⁹⁹ i Vilima Bukšega,¹⁰⁰⁰ koji su odreda bili reformisti a ne revolucionari, držeći k tomu da klasno pitanje prethodi nacionalnom (kao zagovornici jugoslavenstva na kulturnom planu, za raspad Monarhije odlučili su se tek u drugoj polovici rata), ne možemo – doduše – sasvim odbaciti mogućnost da je Tito već 1913. habsburšku vojsku doživljavao isključivo kao “sredstvo za porobljavanje drugih naroda”, no možemo pretpostaviti da je službu u “Hrvatskom domobranstvu” ipak doživljavao kao nešto primjereniju. Osim toga, za nekoga tko ima tako stroga stajališta u pogledu cjeline, sudjelovati u visokom mačevalačkom natjecanju – makar i samo zbog osiguranja boljih uvjeta – u najmanju bi ruku bilo moralno začudno (i skijati je, tvrdi Tito, naučio još u Zagrebu, na vojničkom tečaju što se održavao na Medvednici).

Kao što je također poznato, s izbijanjem rata većina je europskih socijal-demokratskih stranaka poduprla vlade svojih država.¹⁰⁰¹ S druge strane, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije bila je tada zabranjena, prema čemu su se njezini vođe odnosili na različite načine – spomenuti Korać, primjerice, u svojim javnim istupima prvih mjeseci rata naznačio je kao njegov uzrok “kolonijalni imperijalizam”, napominjući istodobno da je upletenost Srbije u Sarajevski atentat “dokazana”.¹⁰⁰² Jesu li te izjave bile iskrene ili ne, drugo je pitanje, no za Tita – tada 22-godišnjega mladića skromne formalne naobrazbe i društvenoga statusa – ne raspoložemo ama baš nikakvim suvremenim izvorima, osim općim zaključkom kako biti socijaldemokratom samo po sebi nije moralo isključiti prihvaćanje pohoda na Srbiju.

⁹⁹⁸ Isto, 58.

⁹⁹⁹ S. MATKOVIĆ i F. HAMERŠAK, “Korać, Vitomir”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, 602.

¹⁰⁰⁰ Elza TOMAC, “Bukšeg, Vilim”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, 471.

¹⁰⁰¹ Antonio GIBELLI, “Socijalisti i rat: slom Druge internacionale”, *Povijest*, sv. 16, Zagreb s. a., 102.-106.

¹⁰⁰² S. MATKOVIĆ i F. HAMERŠAK, n. dj., 602.

Međutim, za razliku od drugih autobiografa, kako Hrvata, tako i Srba, koji govore bilo o općem “oduševljenju”, bilo o “histeriji” u prilog ratnoga obračuna prvih dana rata (o čemu će još biti riječi potkraj ovoga poglavlja), prema Titovu prikazu to nije bila raširena, nego pojedinačna pojava, s kojom on nije imao nikakve veze: “Ali, bilo je u satniji i u puku oficira koji nisu skrivali mržnju prema Srbima. Naročito se u tom pogledu isticao komandant bataljona Štancer, kao i komandir vodnik Tomašević.”¹⁰⁰³ On sam, dapače, na srpsko bojište nije nikada ni dospio, budući da mu je satnija, navodi Dedijer 1953., umjesto na granicu bila upućena dublje u Srijem, gdje se neznanoga nadnevka u selu Majuru – kako kaže, tada je već jačalo antiratno raspoloženje – srpskim ukućanima kod kojih je bio smješten povjerio da je socijalist i da će, čim bude premješten u Galiciju, prebjeći Rusima. Kada je neki stari narednik Ličanin to prijavio nadređenima, Tito je bio zatočen u petrovaradinskoj tvrđavi (iz teksta nije jasno koliko!), no potom je oslobođen optužbe i, ubrzo, u siječnju 1915., zajedno s glavninom hrvatsko-slavonskoga XIII. vojnoga zbora, prebačen u Karpate.¹⁰⁰⁴

Prema Dedijerovoj novijoj knjizi, međutim, rečeno je već, Tito je u životopisu pisanom 1935. za Kominternu izjavio sljedeće: “Početkom avgusta 1914. god(ine) otišao sam na srpski front kao vodnik. Na srpskom frontu bio sam do drugog odstupanja austrijske vojske u decembru 1914. god(ine). Početkom januara 1915. prebačen sam u Galiciju na ruski front. Pao sam u rusko zarobljeništvo 12. aprila 1915. god.”¹⁰⁰⁵

Mimo toga, Dedijer je 1981. reproducirao i dokumente, prema kojima je za držanje na ruskom bojištu Tito bio odlikovan malom srebrnom kolajnom za hrabrost.¹⁰⁰⁶ Nasuprot tomu, čini se, tvrdnje kako je istovrsno odličje dobio i za zasluge na srpskom bojištu, dosad nisu adekvatno potkrijepljene.

Koliko mi je poznato, u drugoj literaturi dosad nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se utvrdi ratni put Titove 10. satnije. Uostalom, ako se to i uspije učiniti, bit će potrebno dodatno provjeriti njezin sastav iz dana u dan, odnosno popise petrovaradinskih zatočenika, pod uvjetom su odnosni dokumenti uopće sačuvani. Kako bilo, gotovo je sigurno da – ako ikad – Titov boravak u tvrđavskom pritvoru valja smjestiti ne u kolovoz ili rujan, nego tek u prosinac 1914. Naime, u promatranom autobiografskom korpusu tijekom prvih ratnih godina nije zabilježen slučaj da bi se satnije bitnije izdvajale, odnosno udaljavale od matične pukovnije, a prema literaturi, to se u 1914. rijetko događalo i s bojnama. U ovom slučaju, Titova 25. domobranska pješaka pukovnija, zajedno s ostalim hrvatsko-slavonskim domobranskim

¹⁰⁰³ V. DEDIJER, *Josip Broz Tito*, 59.-60.

¹⁰⁰⁴ *Isto*, 60.-61.

¹⁰⁰⁵ V. DEDIJER, *Novi prilozi*, 243.

¹⁰⁰⁶ *Isto*, 247.

pješačkim pukovnijama (26., 27. i 28.), činila je 42. domobransku pješačku diviziju, koja je u cijelom razdoblju do polovice prosinca 1914. operirala iz sjeveroistočne Bosne – preko Drine – u općem smjeru Valjeva, nipošto iz Srijema na jug. Tek nakon Kolubarske bitke ta se divizija povlači na sjever – preko Save, razmjestivši se oko Rume – i tek tada, zbog svoje blizine, petrovaradinska tvrđava postaje logičnim mjestom za pritvaranje njezinih sumnjivih pripadnika.¹⁰⁰⁷ Napokon, iz same Titove izjave 1953., proizlazi da je u vrijeme svojega povjeravanja morao već ozbiljno računati s premještajem na rusko bojište, a i da je za prebjegavanje Srbima – kojega se mogućnost iz nekoga razloga ne spominje¹⁰⁰⁸ – zacijelo već moralo biti kasno. U tom smislu, Titova izjava neznanim srijemskim ukućanima zanimljiva je i stoga što kao jedini izraz identiteta iskazuje socijalističku, eventualno i slavensku, a nikako jugoslavensku solidarnost, a dodatno se može relativizirati i time što je – ako prihvatimo tvrdnju da se upravo vratio iz borbe – izriče premoreni i poraženi ratnik,¹⁰⁰⁹ možda i kako bi umirio zastrašene domaćine srpske narodnosti.¹⁰¹⁰

Kako bilo, teško je vjerovati da netko tko je – baš zbog izjava da će prebjeći Rusima! – navukao iole ozbiljnu sumnju nadređenih (a za implicirano zatočeništvo od više tjedana i u ono je doba sumnja zacijelo morala biti ozbiljna, barem u slučaju prethodno nagrađivanih dočasnika) ubrzo nakon dolaska u Karpate može dobiti vodstvo nad posebnom, samostalnom izvidnicom, dakle najpogodniji položaj za izvršenje upravo te želje: “Ali pošto sam ja imao, prethodnica se zove ta, nahrihtpatrol, izvidnica, meni je bilo lako, ja sam ako sam htio ratovati sam ratovao, ako nisam – nisam. Da idem napred, a nitko me ne može kontrolisati [podcrtao F. H.]. Tako da za čitavo vrijeme nisam izgubio ni jednoga čovjeka, ni jednog čovjeka nisam izgubio. Vrlo fino. Mi dođemo u selo, Kozaci, Rusi se povuku, mi ostanemo u selu.”¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁷ P. TOMAC, *Prvi svetski rat*, 65.-72., 127.-129., 158.-159., 162.-163. Opsežnije no manje pregledno S. PAVIČIĆ, *Hrvatska ratna i vojna poviest*, 260.-264., 278.-293., 302.-310., 432.-433. Sukladni itinerer same 25. domobranske pješačke pukovnije od kolovoza 1914. do kraja 1915. prenosi i V. DEDIJER, *Novi prilozi*, 245.-246.

¹⁰⁰⁸ Prema životopisu za Kominternu, čak niti u zarobljeništvu Tito neće htjeti stupiti u srpske dobrovoljačke postrojbe. V. DEDIJER, *Novi prilozi*, 243.

¹⁰⁰⁹ Razočaravajući utjecaj Kolubarske bitke, skopčan sa spoznajom da je neprijatelj bio podcijenjen, odražava se i u tekstu inače optimističnoga, prohabsburškoga autora: “Taj uzmak i kasniji još veći moralni slom izpred Ostružnice, gdje su se raspršile ciele jedinice susjednih zborova bosanske vojske i gdje su lutali češki vojnici dalekog VIII. zbora, davali su još tužniju sliku toj ratnoj nesreći, koja ostavlja neizbrisive tragove u duši vojnika. [...] Sve je to živjelo u duši naših vojnika, i kao da se u srce uvuklo i nepovjerenje prema najvišem vodstvu, koje je tu vojnu u Srbiji izgubilo tako čudno, nakon tolikih napora i uspješnih borba na brdima oko Drine i u Mačvi, gdje su naši vojnici upoznali odpor srpskih vojnika, vještinu i hrabrost njihovog nižeg vodstva, koje se za svake svoje nesreće u borbama, za svakog ma kakog neprijateljskog podhvata, znalo naći uvijek u prvim redovima s prikladnim protumjerama.” S. PAVIČIĆ, *Hrvatska ratna i vojna poviest*, 433.

¹⁰¹⁰ Naime, u to vrijeme, čini se, pripadnici dualističkih naroda bili su povlašteni u pogledu smještaja vojnika: “Švabe me ni za živu glavu nisu htele unutra pustiti. Pokazivali su mi neko strogo naređenje, po kome bez dozvole komande niko nije smeo da im dosađuje. Nego ako mi je baš stalo pod krovom da spavam – rekli su mi – da odem u srpski kraj, tamo će me bez reći morati da prime.” Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 261.

¹⁰¹¹ V. DEDIJER, *Novi prilozi*, 248. Riječ je o stenogramu Titove televizijske snimke, načinjene potkraj života.

U kontekstu Titova odnosa prema vojničkoj službi, zanimljiv je i ovaj opis njezine djelatnosti, dan još 1953.: “Josip Broz je imao svoju posebnu malu jedinicu koja se na svoju ruku provlačila kroz neprijateljske linije i delovala duboko u neprijateljskoj pozadini. Jednom prilikom ta jedinica zatekla je oko 80 ruskih vojnika koji su spavali u jednoj kući bez straže. Neki iz jedinice predlagali su da ih pobiju, ali Broz se nije složio. Ruski zarobljenici bili su zarobljeni i sprovedeni na austro-ugarsku stranu.”¹⁰¹² Naime, kakva god bila, Titova izvidnica zasigurno je morala imati manje od 80 ljudi. Prema opisu, međutim, nitko u njoj nije ni pomislio da bi se u tom slučaju ona potpuno bezopasno mogla predati brojnijim Rusima (ta, zašla je njihovo zaleđe!), onako kako je kazivač to navodno poželio još u Srijemu. Isto tako, čini se da nije bila razmatrana niti mogućnost da se Ruse jednostavno ostavi spavati (“live and let live”), tek alternativa između ubijanja i zarobljavanja.

Na istom mjestu, komentirajući teške gubitke u Karpatima početkom 1915., Tito kaže i ovo: “Omrznuo sam tada rat [...] Čovjek nije imao zašto da se tuče, a osim toga vojnici u jedinici bili su strašno mučeni drilom... Mene je jedino još interesovalo izviđanje, zato što je pri tome trebalo misliti svojom glavom.”¹⁰¹³ I u ovom ulomku dvije su tvrdnje prilično nelogične. Naime, ako se već Titova izjava zbog koje je, navodno, bio zatočen u Petrovaradinu, uzme kao izraz njegovoga dubokoga, neopoziva raspoloženja, tvrdnja kako je u Karpatima omrznuo rat jer “čovjek nije imao zašto da se tuče” djeluje nekako suvišno. Ta, što bi drugo unaprijed proturatno nastrojenu pojedinac i mogao misliti, nakon što još iskusi sve ratne nedaće? Štoviše, daljnja konstrukcija *a contrario* – vjerojatno neprimjerena za takav tip posredovanoga autobiografskoga iskaza – vodi nas u domišljanje nije li se to Titu omaklo kako se na tlu Srbije još imao zašto boriti? Povrh toga – manje dalekosežno, ali lakše održivo – opis izviđanja kao zanimljive dužnosti na kojoj se “treba misliti svojom glavom” nipošto ne upućuje na djelatnost kojoj je cilj izbjegavanje opasnosti, prije na priliku za dokazivanje suočavanjem s izazovima.

Na sličan način – gotovo kao da čitamo Blaškovićeve sjećanja – intoniran je i Titov prikaz vlastitoga zarobljavanja, negdje kraj mjesta Okna uz Dnjestar,¹⁰¹⁴ 25. ožujka 1915.,¹⁰¹⁵ na sam Uskrs (po oba kalendara). Suočen sa jurišom Čerkeza, za koje se – vidjeli smo već neke primjere – više autobiografa slaže da su rijetko uzimali zarobljenike,¹⁰¹⁶ Tito, sasvim

¹⁰¹² ISTI, *Josip Broz Tito*, 62.

¹⁰¹³ *Isto*, 61.

¹⁰¹⁴ Danas Vikno u Ukrajini, oko 40 km sjeverno od Černovaca.

¹⁰¹⁵ Nadnevak se razlikuje od iznesenoga 1935. U stvari, dvojni Uskrs 1915. bio je 4. travnja po gregorijanskom i 22. ožujka po julijanskom kalendaru, pa su to vjerojatniji nadnevc i Titova pada u rusko zarobljeništvo.

¹⁰¹⁶ “Čerkezi su tada počeli da kasape sve od reda, pa čak i kolju noževima pojedine domobrane. Nešto kasnije naišla je ruska pešadija, koja je zaustavila ovo orgijanje Čerkeza.” *Isto*, 64.

razumljivo, i ne pomišlja na predaju. No, mogućnost predaje ne razmatra se ni prije, za napadaja ljubaznijega ruskoga pješništva. Umjesto očekivanja da mu se napokon ispuni stara srijemska želja o prebjegavanju, kroz Dedijerovu objektivizaciju Tito (jer drugih svjedoka nije bilo!) suho prikazuje taktičku situaciju, indolentnost časnika (on je, međutim, ostao s vojnicima!) i snalažljivost u privremenom odbijanju ruskoga napada, koji je naposljetku uspio zbog popuštanja neke druge postrojbe: “Oficiri nisu bili s vojnicima u puku, nego su se nalazili u pozadini, u štabu, gde su pili proslavljajući Uskrs. Ruska pešadija koja je nadirala ka položajima gde se nalazio bataljon Josipa Broza bila je zaustavljena puščanom vatrom, ali je susjedni bataljon, na desnom krilu, popustio. Tu je izvršen prodor, u koji je ubačena čerkeska konjica iz ‘Divlje divizije’. Tako su Čerkezi opkolili bataljon u kome se nalazio Josip Broz. Sjahali su sa svojih konja i s kopljima u rukama jurnuli s leđa na rovove tog bataljona. Zauzet odbijanjem napada ruske pešadije, bataljon nije uopšte primetio dolazak Čerkeza. Čerkezi su se naprosto sjurili u domobranske rovove. Jedan Čerkez, sa svojim kopljem dugim dva metra, naleteo je na Josipa Broza, koji je u ruci imao pušku s bajonetom. Vešt mačevalac, Josip Broz je odbio nalet prvog Čerkeza, ali je u tom trenutku pritrčao Josipu Brozu i drugi Čerkez s leđa i zabo mu u levu lopaticu gvozdeni vrh svoga koplja.”¹⁰¹⁷

Da sažmem – nizati pretpostavku na pretpostavku iznimno je nezahvalno, pogotovo u slučaju biografije tako velikoga uloga. Primjerice, u zadanom recepcijskom okviru, prikaz ratnoga puta u kojemu bi bilo više razmišljanja o predaji, izvlačenja od dužnosti, odnosno konkretnoga proturatnoga i neratničkoga ponašanja, mogao bi slavljenomu liku jugoslavenskoga maršala naškoditi možda i više, negoli samo sudjelovanje u pohodima na Srbiju. I kao što je – po svem sudeći – ono bilo ispušteno, tako se u opisima Titovih “ratničkih vrlina” moglo i pretjerivati. Naravno, ne u sklopu neke posebno zle urote, već prilično uobičajenoga “selektivnoga pamćenja”.

U tom svjetlu, je li i Tito prvih tjedana rata bio zahvaćen protusrpskim raspoloženjem, ili je možda – poput svojega kasnijega suborca Oreškovića – neovisno o politici do Kolubarske bitke, ako već ne do borbi u Karpatima, i on rat doživljavao samo kao “prijatnu zabavu”, u kojoj čak i jedan mirnodopski metalski radnik može “misleći svojom glavom” voditi vlastitu postrojbu, zacijelo neće nikada biti razjašnjeno. Ipak, prema mojem mišljenju, uz nešto više opreza, već iz kazivanja objavljenih 1953. može se naslutiti da je unatoč povremenim razočaranjima sve do pada u rusko zarobljeništvo Tito svoje dužnosti u austro-ugarskoj vojsci lojalno pa i ambiciozno ispunjavao, i to ne samo iz straha od kazne ili želje za

¹⁰¹⁷ Isto, 63.-64.

društvenim usponom, nego i zbog unutarnjega osjećaja časti, kojim su katkada – vidjet ćemo – bili vođeni i pojedinci što su imali još manje interesa da se bore za Monarhiju.

I dok kod Mačeka možemo tek uopćeno naslućivati da je u 1918. boreći se na talijanskom bojištu bio uvjeren kako brani interese svojega naroda, Budak – koji je, sjetimo se, zarobljen već potkraj 1914. na srpskom bojištu – hrvatski otpor Talijanima, čini se, svrstava u one malobrojne slučajeve “gdje je zbilja išao narod protiv naroda”. Ipak, s obzirom na to da mu prvotni pripovjedni interes posvećen nedaćama albanskoga “Križnog puta”, cijeli spektar negativnih osjećaja retorički efektno ustupa mjesto zahvalnosti na ljubaznom dočeku u priobalju, ponajprije zbog neiscrpnih količina mjesecima tako žudene hrane i pića: “Prije rata nijesam Talijane više volio ni mrzio nego svaki drugi narod, s kojim nemamo osobitih veza; otkada su stupili u rat s nama, u želji, da oduzmu naše najčišće krajeve, ja sam ih iskreno zamrzio, a ovu noć – vjerujte mi – bio bih mogao svakoga priviti na grudi i izljubiti ga kao brata.”¹⁰¹⁸

Još slojevitiji prikaz svojega odnosa prema Talijanima, vojničkim dužnostima i – općenito – austro-ugarskim ratnim ciljevima dao je Petar Grgec, koji je na jugozapadnom bojištu boravio od polovice 1915. do polovice 1917., kada je zarobljen. Crpeći građu iz dnevnika kojega je redovito vodio, naime, u svoja se kronološki vrlo razrađena sjećanja nije libio prenijeti preokrete koje je u tom pogledu – kao mladi pripadnik Hrvatskoga katoličkoga pokreta – doživljavao. Glavna njihova odrednica duboko je protivljenje – upravo gađenje – prema ratu i vojnoj hijerarhiji, no nerijetko se javljaju i disonantni tonovi.

Prispodobivši već boravak u gradačkoj vojarni “kaznionici na neodređeno vrijeme”,¹⁰¹⁹ zapisujući svoje misli tijekom prvoga prilaženja bojišnici Grgec – spominjući Tolstoja, ali uz primjerenu distancu – bez ulaženja u njegove uzroke, o ratu govori kao o ljudskoj klaonici. Unatoč tomu, pristao bi – kaže tom prigodom, podsjećam, u trećem licu – ratovati, kada bi se rat uistinu vodio i za Hrvatsku, no u to se nikako ne može uvjeriti. Ako pobijede, austrijski Nijemci i Mađari, drži, samo će ju još više potlačiti.¹⁰²⁰ Povlačeći paralelu s 1849., kao uvodom u neoapsolutističko razdoblje, toga je mišljenja autor i polovicom 1916., kada već austro-ugarskoj pobjedi izrijeком daje male izgledе.¹⁰²¹ Nacionalno osvješten,

¹⁰¹⁸ M. BUDAK, n. dj., 402.

¹⁰¹⁹ “Oh, samo kad bih se mogao riješiti ovoga mrcvarenja. Prolazi evo već treća godina, otkako sam otrgnut od svojih najdražih zanimanja i primoran na nešto, protiv čega se buni sva moja unutrašnjost.” P. GRGEC, *Krvava služba*, 41.-42.

¹⁰²⁰ ISTI, *Topovi su grmjeli*, 9.

¹⁰²¹ ISTI, *Krvava služba*, 147. U kontekstu carinske unije s Njemačkom i srednjoeuropskoga projekta Friedricha Naumanna, početkom 1917. – nasuprot Budaku, a blisko von Trappu – Grgec ističe i strah od germanizacije. ISTI, *U paklenom trokutu*, 97.

negdje u to vrijeme kritizirat će i mirovnu ponudu Centralnih sila,¹⁰²² cijeneći jedino mirovna nastojanja pape Benedikta XV.,¹⁰²³ a u svome dnevniku o Habsburgovcima će pisati kao o “bezosjećajnim manipulatorima”,¹⁰²⁴ trajno k tomu ističući duboko nepovjerenje prema odgovornim političarima: “Treba da postoji pakao za one, koji su skrivili ovaj rat i koji šalju ovolike mase na klaonicu. Za domovinu! govore oni. Ne, ne, vi ste mogućnici izumili tu frazu, da pokrijete njom svoje sebične ciljeve. Moja domovina Hrvatska nije htjela ovoga rata niti traži ovolike žrtve.”¹⁰²⁵

U tom sklopu Grgec se oduševljava čak i pjesmom *Zlotvor* atentatora Luke Jukića: “Grga je Mikulin s užitkom mislio na to, kako drugi prikazuju obračunavanje s tiranima i faraonima, ali sam nije bio spreman da baci nijednu bombu niti da ikoga objesi”.¹⁰²⁶ Tu svoju nepripravnost na otvorenu pobunu, međutim, Grgec u tekstu ne tumači etički (ideološki ili svjetonazorski), već karakterno-psihološki, pružajući, rekao bih, veoma uvjerljivo, k tomu i dirljivo objašnjenje: “Nije imao snage, da se istragne iz okova, koji su bili zaštićeni nebrojenim oružjem, gvozdenom organizacijom i strahovitim prijetnjama ratnih članaka i vojničkoga suda. Bio je svijestan, da mu je smrt sigurna, ako reče otvoreno: Ne pokoravam se zapovijedi! A ako bude dalje vršio krvavu službu, postojala je vjerojatnost, da bi mogao ostati na životu. Između sigurnosti smrti i vjerojatnosti života on je odabirao manje zlo, a pri tom se trajno žderao prekoravajući se, da nije dovoljno hrabar.”¹⁰²⁷

Umjesto toga, kako samokritički piše, svoja je nastojanja ograničio na što intenzivniju suradnju u katoličkim listovima, nadajući se da bi nadbiskup Antun Bauer, Đuro Arnold i drugi sumišljenici mogli ishoditi njegovo povlačenje s bojišta, primjerice, u uredništvo *Hrvatske prosvjete*,¹⁰²⁸ ili pak na više-manje simbolične postupke otpora, kao kada je polovicom 1916. služaku zapovijedio da u najbližu latrinu baci cijeli sanduk ratnih pjesmarica, spjevanih u svim jezicima Monarhije, pa i hrvatskom, ali bez hrvatskih autora: “Hvala Bogu, da je tako. Urednici zbirke i militaristi nijesu mogli naći nijednoga pravoga hrvatskoga pjesnika, koji bi se dao u njihovu službu. A to je dovoljno jak dokaz, kako je nepopularan ovaj rat u hrvatskom narodu.”¹⁰²⁹

¹⁰²² ISTI, *Krvava služba*, 171.

¹⁰²³ ISTI, *Topovi su grmjeli*, 41.

¹⁰²⁴ ISTI, *Krvava služba*, 102.

¹⁰²⁵ ISTI, *U paklenom trokutu*, 41.

¹⁰²⁶ ISTI, *Krvava služba*, 68.-69.

¹⁰²⁷ *Isto*, 142.

¹⁰²⁸ ISTI, *U paklenom trokutu*, 9.

¹⁰²⁹ ISTI, *Krvava služba*, 189. Prema autoru, u alternativnu, proturatnu pjesmaricu, koju je odmah zamislio, ušle bi pjesme *Uz bojnu svirku* Milana Pavelića, *Lanci* Izidora Poljaka, Domjanićeve *Ciklame*, *krvave ciklame* te *Zvonimirova lađa* i druge pjesme Vladimira Nazora. *Isto*, 191.-192.

Nasuprot Budaku, Grgec, dakle, ne spominje ni “državljansku dužnost”, niti nekakvu podudarnost hrvatskih i monarhijskih interesa. Štoviše, u prenesenim dnevničkim zapisima kritičan je i prema saborskim zastupnicima, cijeneći da svojom pasivnošću narod prepuštaju na milost i nemilost generalima – riječi su mu ogorčene – kao da, u ispraznoj nadi kako će vladar za svu prolivenu krv dati neku političku nagradu, žele da što više Hrvata pogine.¹⁰³⁰

Za razliku od svojih početnih razmišljanja, u kasnijem pripovijedanju, međutim, posebice nakon talijanskoga zauzeća Gorice 1916., Grgec na više mjesta spominje nesretni položaj Hrvata i Slovenaca (za koje kaže kako je tada bio uvjeren da su jedan narod)¹⁰³¹ “između romanskoga i germanskoga imperijalizma”.¹⁰³² U tom sklopu, učestale misli o besmislenosti svih ratnih napora,¹⁰³³ koje je autoironično suprotstavljao vlastitim mladalačkim maštarijama,¹⁰³⁴ počinju se preplitati sa sviješću kako svojom borbenošću sada ipak može pridonijeti suzbijanju talijanskih presezanja,¹⁰³⁵ što će sa sobom povući i odustanak od mogućnosti dezertiranja.¹⁰³⁶ Međutim, neće ga ipak sasvim napustiti htijenje da ratnih napora bude pošteđen padom u zarobljeništvo, no priželjkivat će da to ne bude na bilo koji način, već “uz časne uvjete”.¹⁰³⁷

Kako bilo – prema sjećanjima – čak ni neslaganje s Londonskim ugovorom Grgeca nije potaklo da zavoli Monarhiju, čijem vodstvu ne vjeruje ni kada dijeli komplimente. Primjerice, kada ga je potkraj 1916. ili početkom 1917. Albert Bazala u Zagrebu upitao je li istina da su “dalmatinski Hrvati onako hrabri, kako se piše o njima”, zagrižljivo je odvratio, sažimajući svoje viđenje odnosa državnoga centra prema periferiji: “Istina je. Dalmacija, Bosna i Lika daju austrougarskoj monarhiji najvratolomnije borce. A oni im u Beču kažu za

¹⁰³⁰ ISTI, *Krvava služba*, 139.

¹⁰³¹ *Isto*, 33.

¹⁰³² *Isto*, 156.

¹⁰³³ “Sada je Grga Mikulin bio spreman da prijeđe u drugu krajnost i da slavi mir uz svaku cijenu. Nije mogao prosuditi, da to čini samo radi toga, jer se radilo o njegovom sudjelovanju u ratu. I to u ratu, od kojega njegova domovina Hrvatska nije mogla očekivati nikakve koristi.” ISTI, *U paklenom trokutu*, 51.

¹⁰³⁴ “Prekoravao je sam sebe, što je nekada čitao tako rado pripovijesti o ratu. Prve su njegove predodžbe o svjetskoj slavi i veličini bile spojene s prolijevanjem krvi i tjelesnom snagom. U trećem i četvrtom razredu pučke škole pohlepno je gutao Kačića, Bogdana Krčmarića i zbornike narodnih pjesama. Kao desetgodišnji dječak sanjario je o svijetlom oružju i vilama, o ljutim bitkama i gizdavim krvavim svatovima. U srednjoj je školi učio povjesnicu, iz koje su se uzdizali najviše likovi ratnika Hanibala, Scipiona, Aleksandra, Cezara, princa Eugena Savojskoga, Napoleona. Krvavi prizori iz Ilijade, Odiseje i Enejde, zatim iz bezbrojnih sredovječnih i modernih eposa i romana odgajali su i u njegovoj duši jednostrano procjenjivanje i precjenjivanje rata.” *Isto*, 50.-51. – Analogno tomu, kako se ocjenjuje, najutjecajniji autor posvećen “vojničkim temama” poput hrabrosti, odanosti i žrtvovanja među mladim Britancima 1914. bio je upravo Rudyard Kipling. R. HOLMES, n. dj., 60.

¹⁰³⁵ P. GRGEC, *Krvava služba*, 88.-89.

¹⁰³⁶ *Isto*, 64.

¹⁰³⁷ *Isto*, 127. Mijene u – ponajprije ideološko-političkoj – motivaciji južnih Slavena angažiranih na jugozapadnom bojištu, naročito kroz slučajeve namjernoga prebjegavanja (što je, dakako, nereprezentativni uzorak), dosad najiscrpnije ocrtao je B. HRABAK, *Jugosloveni zarobljenici*, 11.-28.

nagradu, da se čovjek to hrabrije bori, što je više divlji”,¹⁰³⁸ a slično je i pohvalu nadvojvode Eugena, izrečenu 1917. na jednoj smotri Hrvatima, protumačio kao “lukavo laskanje”.¹⁰³⁹ Sve to i ne čudi, budući da je – poput dobroga dijela tadašnjega Hrvatskoga katoličkoga pokreta – osim u hrvatsko-slovensko, uoči i za I. svjetskoga rata autor vjerovao u opće “jugoslavensko narodno jedinstvo”, prihvaćajući ga ipak, kako tvrdi, ne kao dogmu već kao fikciju, u kojem bi hrvatsko-slovenska prethodna povezanost poslužila kao protuteža velikosrpstvu.¹⁰⁴⁰

S obzirom na to da su objavljene tek u doba Banovine Hrvatske, ove bi riječi – naravno – valjalo uzeti sa zadrškom, odnosno provjeriti mogu li se baš sve naznačene nijanse iščitati iz *Luči* i drugih listova u kojima je nekada davno surađivao. Primjerice, iz drugoga sveska Grgecovih sjećanja slijedi da je za Jugoslavenski odbor doznao najkasnije negdje polovicom 1916., čitajući *Hrvatsku*, te da već tada nije vjerovao kako se – što bi, prema njegovu mišljenju, bilo u skladu s narodnim težnjama – taj zauzima za samostalnu hrvatsku državu, posebice zbog njegova člana Milana Marjanovića.¹⁰⁴¹

S druge strane, uzmemo li pak u ruke Grgecova kratka sjećanja iz 1919., niti u njima nećemo naći nikakav oblik jugoslavenskoga ushićenja iz kojega bi se moglo zaključiti da autor u pogledu ujedinjenja nije zadržao razuman politički oprez. Naime, izrazivši još u svibnju 1918. želju da – zajedno s oko 200 drugih časnika u logoru Bagni kraj Nocere Umbre – zarobljeničku besposlicu zamijeni stupanjem u tada već jugoslavenske dobrovoljce,¹⁰⁴² smisao toga čina ne obrazlaže se nekim idealističkim zanosom, samo se sa žaljenjem konstatira da su zbog talijanskoga odugovlačenja u Solun dospjeli tek u prosincu 1918., nakon zaključenja primirja.¹⁰⁴³ U stvari, budući da se cijeli tekst vrti oko već spomenutoga pripovijedanja dalmatinskih prebjega koji su navodno omogućili potapanje *Szent Istvána*, naivno uvjereni da se Italija odrekla prava priznatih Londonskim ugovorom, Grgecova poanta jasna je i bez njegove zaključne rečenice: “Ogorčeno stišćemo šake i mrmljamo kroz zube:

¹⁰³⁸ P. GRGEC, *Krvava služba*, 156.

¹⁰³⁹ *Isto*, 64. – “Kako samo možete i pomisliti, vi austrijski Nijemci, da ćemo se mi Hrvati zadovoljiti i opet sudbinom Trenkovih pandura, Jelačićevih šerežana ili ispraznim pohvalama ,vražje divizije?’” *Isto*, 96.

¹⁰⁴⁰ *Isto*, 150., 156.

¹⁰⁴¹ ISTI, *Krvava služba*, 143.

¹⁰⁴² ISTI, *Jugoslavenski argonauti*, 3.-14.

¹⁰⁴³ Štoviše, budući da ih – navodno – nitko nije najavio, srpsko zapovjedništvo u Solunu hladno ih je dočekalo. U skladu s tim, bez oduševljenja je i Grgecov opis tamošnje vojarne, njezinih stanovnika i opreme: “Nedaleko od nas okupljaju se krupni oficiri, debela vrata, ne baš inteligentna pogleda, uglatih kretanja, a po svoj prilici i uglata mišljenja. To su većinom neborci, komandiri pisarnica i komore. Oni su ostali ovdje, dok su njihovi okretniji i zdraviji drugovi već davno u domovini. [...] Imade tu svakojakih čudovišta, a najveće je čudovište pozorišni zastor, na kojem je naslikana nekakva vila, koja hoće da se sruši iz oblaka, a prema njoj lete seljaci i seljakinje u narodnoj nošnji, da joj se valjda nađu u pomoći, ako iščaši nogu ili slomi rebro na kojem brdu.” *Isto*, 69.

„Čekaj, Orlando, čekaj barone Sonnino! Možda nas ipak nijeste prekasno pustili među jugoslavenske dobrovoljce!”¹⁰⁴⁴

Kao što se vidi, iako se – prema sjećanjima – Grgec nerijetko uspijeva uvjeriti da se na talijanskom bojištu bori i za Hrvatsku, dakle iz političko-ideoloških razloga, podjednaki, ako ne i veći, naglasak stavljen je na dužnost, i to ne radosno prihvaćenu, internaliziranu ili “svetu” dužnost, već dužnost straha od kazne, “dužnost” izbjegavanja većega zla (“zapovijed je zapovijed”). Iako se – poput, primjerice, von Trappa, Japunčića, Blaškovića i Budaka – i on za Monarhiju bori do granice svojih osobnih mogućnosti, očito je da to čini, ili barem objašnjava, na temelju različitih motiva. No, upravo zato što navedena četvorica – za razliku od Grgeca – kakvoću te dužnosti načelno ne dovode u pitanje, moguće je da je u njihovim tekstovima jedan motivacijski sloj samo ostao u sjeni, sloj kojega Blašković ističe tek u završnim borbama – u tekstovima Mačeka i Tita naslućujemo ga pak u nešto većoj mjeri – a koji se tek u Grgeca pokazuje u svoj punini.

Naime, mimo politike i ideologije, onkraj javnoga djelovanja moderno shvaćene racionalnosti, a bliže svjetonazorskoj sastavnici, leži već spomenuti pojam *osobne časti*. Zasigurno, s tim pojmom skopčano je i obavljanje vojničke dužnosti, posebice ako se – osim na nekoj interesnoj ili općoj odanosti – temelji i na nekom obliku zadane riječi ili položene prisege. Isto tako, on ne obuhvaća samo vjernost, nego i hrabrost, pojam pak koji za I. svjetskoga rata – kao i danas, iako se sve manje rabi – nije uključivao samo dosljedno izvršavanje zapovijedi, već ponajprije dobrovoljno preuzimanje smislenih rizika. Naravno, nije uvijek jasno kakva vjerojatnost preživljavanja ili koji mogući dobitci tu “smislenost” omeđuju, ona je napokon kulturalno uvjetovana (pa zato u modernim vojskama “zapadnoga civilizacijskoga kruga” nema pojave analogne japanskim samoubojicama iz II. svjetskoga rata, koje se nerijetko krsti kao “fanatike”), no čini se da je taj motiv osobne časti 1914–1918. bio rašireniji nego što to proizlazi iz eksplicitne zastupljenosti u tekstualnim iskazima.

Primjerice, nasuprot autorima koji – sasvim opravdano – drže da je višenacionalni sastav bio slabost austro-ugarskih oružanih snaga, James Lucas u njemu vidi i određeni poticaj: “The soldiers were, therefore, stationed among people whose language they did not speak. In their regiment, possible even in their battalion, would be men of other nations and the presence of these aliens acted as a spur to encourage the men to compete, militarily, against each other.”¹⁰⁴⁵ Očito, mogućnost cijeloga toga motivacijskoga mehanizma ne temelji

¹⁰⁴⁴ Isto, 72. Narodnosni, dobni i socijalni sastav te skupine detaljno raščlanjuje B. HRABAK, *Jugosloveni zarobljenici*, 67.-71.

¹⁰⁴⁵ J. LUCAS, *Austro-Hungarian Infantry 1914–1918*, 17.

se na nekom poimanju vlastitih nacionalnih interesa, već upravo na pojmu časti – i to ne samo nacionalne, nego i osobne.

Sasvim razumljivo, vojnici upućeni daleko od zavičaja, izmiješani s pripadnicima ostalih naroda, već i zbog otežanoga sporazumijevanja, uvelike uskraćeni za civilna kohezivna načela (primjerice, nacionalnu, klasnu ili obiteljsku solidarnost), skloni su – pogotovo kada se suoče sa životnom opasnošću – prihvatiti ponuđena. Hoće li to povrh straha od kazne biti samo odanost suborcima – sjetimo se, nju se tematizirali još Keegan i Marshall – ili će se u nju uključiti i neke razine vojne hijerarhije, ovisit će o danim okolnostima. Ovako ili onako, svi ti mehanizmi varijacija su drevnih (“herojskih”), ratničkih (ili lovačkih) sklopova uzajamnoga potpomaganja, staloznosti, ponosa, hrabrosti pa i osvete (“tko se ne osveti, taj se ne posveti”), oličenima u pojmu časti.

Nasuprot svim svojim kršćansko-humanističkim promišljanjima, taj cijeli kompleks nepolitičkih motiva veoma plastično prikazuje i Grgec, opisujući jedan svoj pothvat. Potkraj travnja 1917. na njegovu se položaju, u blizini Paljeva,¹⁰⁴⁶ naime, pojavila neočekivana prijetnja. Kada bi se zbog magle ili noći smanjila vidljivost, iz talijanskoga bi ih rova, nasumce, gađala jedna trajno naciľjana, “upucana” puška. Za vojnike koji su o njoj vodili računa nije ona bila previše opasna, no zbog neopreza premorenih ili neiskusnih pojedinaca, gubitci su se počeli gomilati. Osim iz toga razloga, puška je za cijelu Grgecovu postrojbu bila naročito iritantna i zato što je njezin strijelac, ne izlažući se nekom riziku, pretpostavljalo se – kasnije će se i potvrditi – djelovao pretjerano revno, preko granica svojih dužnosti, pa i podlo. Źelja za osvetom rasla je, slijedi iz sjećanja, i u samoga humanista Grgeca, samo nije bilo razumnoga načina da se ta i ostvari.

Jednoga dana, međutim, poručnici Pop i Lehner, Čeh i austrijski Nijemac,¹⁰⁴⁷ predložili su da se taj put ručne granate bace s obližnje uzvisine, u nadi da će se neka od njih otkotrljati i do strijelčeva rova, udaljena nekih 50 do 60 m. Prvo što je važno za cijeli kompleks osobne časti – istaknut, vidjeli smo, kod Lucasa – način je na koji Grgec objašnjava svoj odaziv na njihov poziv, zbog kojega je čak prekinuo pisanje članka za katoličke *Novine*:

¹⁰⁴⁶ Selo kraj Plava na Soči, danas u Sloveniji, oko 10 km sjeverozapadno od Nove Gorice.

¹⁰⁴⁷ Prema autorovim navodima, njegova 37. pučko-ustaška bojna sastojala se u prosincu 1916. od 50% Čeha, 25% austrijskih Nijemaca te 25% Slovenaca, Hrvata, Poljaka, Ukrajinaca i Furlanaca, izmiješanih odlukom višega zapovjedništva kako bi se spriječila buna: “U takvom društvu doduše nije bilo većih svađa, no ni o povjerljivosti nije se moglo govoriti.” P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 5. Na njezinu čelu pak neko je vrijeme bio natporučnik Svetozar Matić, inače banatski Srbin, za kojega se cijeni da je bio posvećen, pravedan i voljen. ISTI, *Krvava služba*, 53., 111.-112.

“Poručnik je Mikulin pristao. Nije se doduše nadao velikoj koristi od takvoga pothvata, ali mu ponos nije dopuštao, da ga sinovi tuđe narodnosti drže plašljivcem.”¹⁰⁴⁸

Međutim, iz daljnjega Grgecova prikaza, jasno je da ga na cijelu akciju nije potaknuo samo ponos, već i osvetnički gnjev kojega se silina tekstualno pretače u likovanje zbog ostvarene nadmoći. Nakon tridesetak neuspješnih izbačaja, Grgec, Pop i Lehner htjeli su već odustati, no: “Tada je poručnik Lehner zavitlao jednu granatu gotovo pod oblake. Kao grabežljiva ptica projurila je granata kroz maglu i izgubila se u njoj. Začuo se najprije mukao prasak kao iz kakve duboke jame, a zatim se razlijeгнуo zrakom užasan vrisak. – Aime, aime! Mamma mia! – vikao je nekakav iznakažen glas iz talijanskog rova. – Vendetta! Osveta – klicao je glasno poručnik Lehner. – Ecco coriandoli e confetti! – vikao je poručnik Pop ne prestajući bacati ručne granate.”¹⁰⁴⁹ Što je sam Grgec pritom vikao, u sjećanjima se ne spominje. No da je nimalo ne suosjećajući s ranjenikom morao potpuno dijeliti oduševljenje svojih suboraca, vidi se već iz sljedeće rečenice, u kojoj opisuje reakciju na pojačanu aktivnost u talijanskom rovu: “Razigrana tri osvetnika sasuše i na nove strijelce tuču granata.”¹⁰⁵⁰

Kako bilo, iako daleko najplastičniji, Grgecova sjećanja ipak nisu najčistiji primjer borbe iz osobne časti. Ne samo zato što je njegova osvještana motivacija uključivala i otpor talijanskim presezanjima, već iz bitno drugačijega razloga. Istina, on je časnik, u svojim postupcima nešto slobodniji od običnih vojnika, k tomu visoko izobraženi humanist. Ukratko, ima i vremena i podloge za sustavno promišljanje svojih čina, manje je podložan ratnoj promidžbi, i – barem načelno – zna se oduprijeti autoritetu. Ipak, njegova intimna promišljanja često su proturječna pa i kaotična, poprište ne toliko straha od vanjske prisile, koliko onoga od moralno nedrživoga odabira, skopčanoga s trajnim grizodušjem. Kruna svega toga naročita je psihička iscrpljenost, da kao laik ne kažem neurotičnost, sjajna podloga da sofisticiranu etiku zamijeni inače potiskivana spontana, iskonska reakcija – *bori se ili bježi* (“fight or flight”) – reakcija koja prije pripada općem fiziološkom (stoga i von Trapp

¹⁰⁴⁸ ISTI, *U paklenom trokutu*, 78.

¹⁰⁴⁹ *Isto*, 81.

¹⁰⁵⁰ *Isto*, 81. Prema pripovijedanju talijanskoga prebjega Vittorija, kojega je Grgec ocijenio iskrenim, nadobudni strijelac nije bio omiljen ni na protivničkoj strani: “Dobro ste obračunali s onom ništarijom. Bio nam je već svima dodijao. Htio se ludov neprestano igrati nekakvoga lova na ljude. Znate, nije to bio vojnik, nego časnik, koji se htio istaknuti iznad svih ostalih.” *Isto*, 85. Slično su i austro-ugarski vojnici “svih narodnosti” bili ogorčeni ponašanjem bečke novinarke Alice Schalek (1874–1956.), koja je zajedno s pratiteljima pucala po talijanskim postavima, izazvavši odmazdu talijanskoga topništva: “Svoje je negodovanje izrazio i sam potpukovnik Turudija, koji je inače upravo uživao u ratnoj halabuci. On je rekao: – Nije to nikako u redu. Ako se bijem s Talijanima, ne ću da ih sramotim. Komu je kao vojniku suđeno da pogine na ratištu, on hoće s pravom, da ga ubije vojnik, koji živi u stalnoj opasnosti kao i on, a ne da mu se u osmrtnici piše: Ubila ga je nekakva baba, koja je došla odnekud iz bečkog ili rimskog salona.” *Isto*, 24.

spominje “uzburkanu krv”),¹⁰⁵¹ negoli partikularnom svjetonazorskom planu. (Zajedno s drugim pobudama koje se inače svrstavaju u to područje, njome ću se opsežnije baviti u sljedećem poglavlju.)

S druge strane, kako rekoh, budući da se taj motivacijski sloj osobne časti može jasnije raspoznati u onim autobiografskim tekstovima u kojima se djelovanje na bojištu ne poklapa s određenim političkim ciljevima, s njime ćemo se još susresti, i to ne samo u apolitičkom dijelu korpusa, nego i u onomu što je jednoznačnije od Grgecovih sjećanja usmjeren protiv Austro-Ugarske.

Politička a i svjetonazorska stajališta uvelike slična Grgecovima iznosi 1934. i Požežanin Ante Messner-Sporšić, koji je tijekom svih pet godina I. svjetskoga rata kao vojni svećenik služio u raznim postrojbama, od 104. pučko-ustaške brigade (ondje je bio i za prvih pohoda na Srbiju, koje, međutim, ne spominje), 2. vojne bolnice XVI. zbora (na tom mjestu naslijedio je u Valjevu zarobljenoga Gabru Cvitanovića)¹⁰⁵² do 21. brdske brigade, 22. pješačke pukovnije i 1301. vojne bolnice u Bellunu.

Već u vlaku koji će ih potkraj svibnja 1915. iz Srijema prevesti u Goricu, autor je, tvrdi vjerovao u nužnost borbe protiv neprijatelja “koji hoće da ugrabi komade našega naroda”, za razliku od njegovih mađarskih sugovornika, koji su bili za to da mu se ustupi sve do Rijeke, pa i nekih čeških časnika, što su se poslije opravdavali strahom od denunciranja.¹⁰⁵³ Putnici u tom vlaku pretpostavljali su, nadalje, da će se sada sa Srbijom sklopiti mir, a mnogi su neosnovano strahovali da dolaze u narodnosno talijanski kraj, gdje će ih neprijateljski raspoloženo pučanstvo otrovati.¹⁰⁵⁴

Nasuprot tomu, ističe Messner-Sporšić, mjesni Slovenci primili su ih oduševljeno, posebno Hrvate s kojima su – kako kaže – uspostavili bratske odnose, a u skladu s tim i sve južnoslavenske postrojbe na tom će se bojištu uporno boriti, upravo onako kako se srpska vojska odupirala Austro-Ugarskoj.¹⁰⁵⁵

Međutim, kao i za Grgeca, Monarhija u tom kontekstu nipošto nije bila idealni okvir, tek manje zlo. Iako bitno manje ulazi u političke teme, autor višekratno bilježi i svoje i tuđe zaključke da iz nekoga razloga bosanske i dalmatinske postrojbe redovito krvavo ispravljaju

¹⁰⁵¹ “Čovjek, kao i svaka životinja, na ugroženost reagira borbom, bijegom ili stuporom. Redoviti je pratilac emocija, posebno straha, podraženost autonomnog živčanog i endokrinog sustava. Pod težinom stresa organizam automatski stupa u akciju. Kad opasnost prođe, organizam se smiruje. Autonomni živčani i endokrini sustav se vraćaju u uobičajeno stanje.” Vasko MUČEVIĆ i Vlado JUKIĆ, “Reakcija na stres u borbi”, *Ratna psihologija i psihijatrija*, 20.

¹⁰⁵² A. MESSNER-SPORŠIĆ, 1915–1918., 7., 10.

¹⁰⁵³ *Isto*, 7.-8.

¹⁰⁵⁴ *Isto*, 8.-9.

¹⁰⁵⁵ *Isto*, 10., 18., 30.

tude propuste,¹⁰⁵⁶ ali da su unatoč tomu lošije opskrbljene, te da se naširoko raspravlja samo o “izdajama” koje su počinili Slaveni,¹⁰⁵⁷ premda je, primjerice, u 4. bosansko-hercegovačkoj pješačkoj pukovniji – kojoj je neko vrijeme bio pridružen – prebjegao upravo narednik Austrijanac ondje raspoređen jer bi “Bosanci mogli iznevjeriti i sve odati”.¹⁰⁵⁸

Poučen logorima u Karnijskim Alpama, u koje su bez istrage i presude, sve do Karlovih amnestija 1917., bili zatočeni nepouzdana pojedinci iz, kako kaže, sjeveroistočnoga dijela Monarhije, Messner-Sporšić ipak će izravnije reći kako su oni “ostavili svjedočanstvo, da su Nijemci i Mađari bezobzirno i proti ljudskim pravima uništavali rodoljubive članove svojih naroda, dok su njihovi sinovi za njih krv lijevali!”¹⁰⁵⁹ a u skladu s tim protumačit će i narodnosni sastav gubitaka tijekom neuspjeloga forsiranja Piave 1918.: “Prije se ofenzive čulo kroz grad vikati najviše mađarski, za ofenzive se pako slušalo u bolnicama uzdisati najviše slavenski... Našim ljudima je svima postalo jasno, da se nas htjelo uništiti.”¹⁰⁶⁰

U skladu s tim, za razliku od – kako kaže – nekih drugih vojnih svećenika, obraćajući se vojnicima i u rovu i u zaleđu nije ih nastojao poticati na borbu,¹⁰⁶¹ već održati im u tim neljudskim okolnostima svijest o temeljnim kršćanskim krijepostima. Međutim, osim kritike Monarhije, nekoga uzdizanja jugoslavenskoga projekta nema niti u njegovu tekstu, tek završne poante o tomu kako se tvrdokorno držanje južnoslavenskih austro-ugarskih postrojba na svoj način može ugraditi i u temelje nove države: “Neka bude junaštvo kao duševna vlastitost našeg naroda, zalogom razvitka naše cijele domovine na Slavenskom Jugu!”¹⁰⁶²

Da autor posebno cijeni upravo ratničko junaštvo vidljivo je i iz njegova predgovora, u kojemu posebno ističe da opisuje djela iz kojih su “otsijevale vrline naših ljudi i naroda, kao odvažnost, postojanost, odlučnost i nepopustljivost”, pa mu je to bio i osnovni motiv za objavljivanje: “Izdao sam ovo, da ne padnu u zaborav djela, koja su – objektivno procjenjivana – vrijedna i velika, bez obzira na kojoj su strani izvedena. Pa zašto bi kao takva ostala nezapisana i nepoznata našem narodu, kao da ih uopće nije ni bilo?”¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁶ *Isto*, 19.-20., 55. Prema autorovoj procjeni, samo vojna bolnica u Prvačini kraj Gorice primala je tijekom jačih borbi 500–1000 teških ranjenika dnevno: “Liječnici su radili i operirali dan i noć. Jauk, jecanje, uzdisanje i izdisanje razlijevalo se sa svih strana, a kako se to čulo najviše u hrvatskom jeziku, bila mi je ova žalost još žalosnija.” *Isto*, 21.

¹⁰⁵⁷ *Isto*, 91., 127.

¹⁰⁵⁸ *Isto*, 124.

¹⁰⁵⁹ *Isto*, 105.

¹⁰⁶⁰ *Isto*, 182.

¹⁰⁶¹ “Išao bih za ovakvim patnicima svuda da ih razblažim. Duše, što pate, bile su uvijek moja simpatija, a ovi su još bili i naši ljudi, naši patnici, naši junaci, kakvih je rijetko još bilo na svijetu.” *Isto*, 56.

¹⁰⁶² *Isto*, 76.

¹⁰⁶³ *Isto*, 1.-2.

Nasuprot tomu, na više mjesta u sjećanjima, Talijani su opisani kao slabi ratnici. Njihov početni neuspjeh u Tirolu popraćen je komentaram "Ali su se plašili i malih ratnih napora – ti mekahni vojnici!",¹⁰⁶⁴ a uznemirujući topnički napadaji sa: "Sve je talijansko junaštvo bilo – top, uzidan u kavernu".¹⁰⁶⁵ Jednako je nepovoljno ocijenjena i njihova navodna sklonost "olakom" predavanju, nakog kojega bi, tvrdi, prvo slijedio strah da će ih donedavni neprijatelji zaklati ili otrovati,¹⁰⁶⁶ a potom izrugivanje vlastitim časnicima, naguravanje oko kotla sa hranom, zamjena oznaka za kojekakve sitnice, pa i radosno klicanje kako je za njih rat završen.¹⁰⁶⁷ Štoviše, zatekavši 1917., nakon proboja kraj Kobarida, njihova dobro opskrbljena skladišta, u velikom kontrastu sa stanjem na austro-ugarskoj strani, proglasit će ih ni više ni manje nego "slabićima".¹⁰⁶⁸

Kako bilo – ističe Messner-Sporšić – ranjenici su u njegovim bolnicama imali jednak tretman bez obzira na državljansku pripadnost, a on sam razgovarao je s mnogim talijanskim pacijentima, pružajući voljnima i duhovnu utjehu. Jedan od njih, inače časnik, držao je doduše da su svi "Austrijaki" Nijemci, a Dalmatinci iredentisti,¹⁰⁶⁹ no drugi, inače mladi pravnik, skrušeno mu je ispričivijedao svoj život: "Svakako dirljivi gesti! Vruće sam mu želio, da ozdravi, jer su ovakvi protivnici najbolji zalog mira među narodima."¹⁰⁷⁰ Iako je, dakle, o Talijanima kao borcima imao nepovoljnije općenito mišljenje od Grgeca, niti Messner-Sporšić ne pripisuje im neku naročitu perfidnost, pa čak ni krivnju za razaranje Gorice: "Gorica je stradala i radi toga, što su po njoj među kuće smjestili topove, a top je tražio top."¹⁰⁷¹

Premda, kako je rečeno, iz pripovijedanja ispušta cijelu 1914., nasuprot Talijanima autor je imao potrebu sažeto istaknuti dostojanstveno držanje istočnih susjeda: "Srpski su zarobljenici pobuđivali štovanje i u onih, koji ih nijesu ljubili",¹⁰⁷² ali i odgovarajuću pripadnost pojedinih austro-ugarskih zapovjednika. Primjerice, potpukovnik 23. (austrijske) domobranske pukovnije bio je nacionalno osviješteni bokeljski Srbin (štoviše, brat mu je bio talac na Mamuli), no u službi strog ali pravedan.¹⁰⁷³ Iako je na samom bojištu općenito

¹⁰⁶⁴ *Isto*, 62.

¹⁰⁶⁵ *Isto*, 71.

¹⁰⁶⁶ I sam Kovač, kao jugoslavenski dobrovoljac, sreo je 1918. u Rimu nekoga talijanskoga bojnika, koji je tvrdio da Dalmatinci "skalpiraju talijanske vojnike i režu im uši" – "Kad mu rekoh da sam Hrvat (Ego sum Croata!) on je zinuo, klimnuo zbunjeno glavom, kiselu se nasmejao i oprostio se vrlo brzo." A. KOVAČ, n. dj., 90.

¹⁰⁶⁷ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 31.

¹⁰⁶⁸ *Isto*, 130.

¹⁰⁶⁹ *Isto*, 34.

¹⁰⁷⁰ *Isto*, 33.

¹⁰⁷¹ *Isto*, 35.

¹⁰⁷² *Isto*, 30.

¹⁰⁷³ *Isto*, 114.

nedostajalo pravoslavnih vojnih svećenika, pravoslavni duhovnik 22. pješačke pukovnije, neki “L. M.” također je posebno istaknut zbog svoje ljubaznosti.¹⁰⁷⁴ Nasuprot njima, zapovjednika te pukovnije autor označava kao “pangermana”, koji je posebno nakon Svibanjske deklaracije sumnjičio sve pripadnike ne-dualističkih naroda.¹⁰⁷⁵ “Očekivali smo, da će najednom povući revolver, pa zaređati po nama!”¹⁰⁷⁶ Uz njega je u pukovnijskom stožeru bilo i nekoliko “autonomaša i Triestina”, koji se – kako tvrdi – iz straha lukavo “prometnuše u Nijemce i socijaliste, samo da skriju svoje talijanske osjećaje”.¹⁰⁷⁷

Međutim, unatoč svim stegovnim prijetnjama, o kojima će nešto kasnije biti još riječi, i autorova je bivša postrojba – 4. bosansko-hercegovačka pukovnija – posljednjih dana listopada 1918. doživjela sudbinu Mačekove. Umjesto da ode na bojište, odbivši poslušnost časnicima (neki od njih zadržani su kao taoci), s punom je opremom odmarširala u Tolblach,¹⁰⁷⁸ oplijenila tamošnja skladišta,¹⁰⁷⁹ i u tri vlaka nastavila put prema domovini. Iako joj se svesrdno htio pridružiti, odustao je od toga kada mu je zapovjednik pripremio da će ga proglasiti dezertrom. Ostavši, dakle, uz glomazni bolnički tren (povoz), u Ljubljani je prispio tek 10. studenoga 1918.¹⁰⁸⁰

Osim Tita i Oreškovića, koji je – vidjeli smo – još 1915. držao da je rat prijatna zabava, u najmanju ruku ambivalentno o svojem sudjelovanju u I. svjetskom ratu 1913. svjedoči još jedan komunist, istaknuti vojni liječnik Lavoslav Kraus. Rođen u Osijeku, u obitelji siromašnoga židovskoga kožarskoga radnika, sve do susreta s boljševičkom agitacijom nakon Listopadske revolucije 1917., međutim, on – kako kaže – nije bio čak ni socijaldemokrat već cionist, s time da je pod utjecajem svojih poznanika Božidara Maslarića i Stevana Galogaže 1912. sudjelovao u općem đlačkom štraku.¹⁰⁸¹ Poput Oreškovića, i on spominje protusrpske izgrede u Osijeku, no politički okvir rata ni najmanje ga ne zanima, tek bilješke o poginulim poznanicima i gomila ranjenika pristiglih iz Srbije, protkane s onima o proslavi mature, kada si je s kolegama priuštio prvi posjet javnoj kući.¹⁰⁸² U stvari, rat za njega počinje tek u kolovozu 1915., kada je kao jednogodišnji dobrovoljac upućen u Ogulin,

¹⁰⁷⁴ *Isto*, 138.

¹⁰⁷⁵ Slično Budaku i Vrgoču, jedan incident sa znakovljem, do kojega je došlo 1917., autor će popratiti zaključkom: “Mađarski je zastavnik ostao prezren, pogotovu kad se saznalo, da je bio oruđe mađarskih Izraelićana.” *Isto*, 111.

¹⁰⁷⁶ *Isto*, 166.

¹⁰⁷⁷ *Isto*, 139.

¹⁰⁷⁸ Danas Dobbiaco.

¹⁰⁷⁹ “Ovdje nijesam opazio ni kod njemačkih časnika ni njemačke inteligencije bivše Monarkije, da bi se vrlo žalostili ili zaprepastili radi raspada Monarkije!” *Isto*, 189.

¹⁰⁸⁰ *Isto*, 187.-193.

¹⁰⁸¹ L. KRAUS, *Susreti i sudbine*, 48.-55.

¹⁰⁸² *Isto*, 67.-68.

na izobrazbu za pričuvnoga časnika: “Režim je u školi bio vrlo nehuman. Bili smo izloženi samovolji bahatih oficira i podoficira, koji su se izživljavali nad nama ,inteligencerima’. Mučili su nas psihički i fizički. Ja sam posebno patio pod tim režimom jer sam bio anemičan i fizički slab, i nisam u početku mogao da držim tempo na vježbama. Ali stisnuo sam zube i dostigao sam one koji su od mene fizički bili bolje razvijeni.”¹⁰⁸³

Kako nezadovoljan kaže, u školi nije vidio bombe, niti čuo išta o poljskim rovovima, no naučio je jesti prema dvorskim propisima te izdavati zapovijedi kao da je na čelu divizije ili brigade: “U školi je zaista vladao senilni duh senilnog cara.”¹⁰⁸⁴ Međutim, čak i kada su polaznici nakon tri mjeseca skupno premješteni u Rijeku, vojničke vlasti nisu uspijevale održati regule o službenom jeziku zajedničke vojske. Naime, kako kaže, osim južnih Slavena, za pričuvne su se časnike ondje školovali i Česi, Mađari, Austrijanci, Talijani, Poljaci te Slovaci, no kada je tijekom hodnje valjalo pjevati na njemačkom, moglo se čuti svega dvadesetak glasova.

Nasuprot tomu, tvrdi Kraus – što je s obzirom na narodnosni sastav Monarhije lako moguće – “naše [su] pjesme gromko i demonstrativno podupirali svi, osim Mađara i nekih Austrijanaca”.¹⁰⁸⁵ Štoviše, jedna od tih pjesma imala je provokativni stih “Nije Rijeka talijanska, talijanska, već je Rijeka hrvatska, hrvatska!” s refrenom “Van s njima, van s njima, ne trebamo ih!”, pri čem su na mjesto Talijana katkada dolazili i sami Mađari. Dapače, nakon jedne prijave izgreznici su stoga kažnjeni sobnim zatvorom, “cimerarestom”, no daljnjih sankcija nije bilo jer je zapovjedništvo, kaže, odlučilo zataškati cijeli slučaj.¹⁰⁸⁶

Bez obzira na to, u proljeće 1916., kao “titularni korporal” (desetnik) upućen je u Osijek, a potom s tamošnjom pohodnom bojnom (na kolodvoru su ih ispratili i katolički i pravoslavni svećenik) u sastav 28. domobranske pješačke pukovnije, koja je tada bila raspoređena oko “Buczacza” u Galiciji, oko 40 km sjeveroistočno od Stanislavova.¹⁰⁸⁷ Već nakon nekoliko dana, međutim, otpočela je nova etapa ljetne Brusilovljeve navale, tijekom koje se njegova postrojba morala ubrzano povlačiti. Kada je kao zamjenik zapovjednika voda bio određen da osobno nadzire prijenos sanduka sa streljivom, koje su vojnici htjeli odbaciti jer su ih usporavali, poslužio se kombinacijom mrkve i batine – prijetio im je, kaže, pištoljem, ali i sam pomagao nositi.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸³ *Isto*, 70.

¹⁰⁸⁴ *Isto*, 72.

¹⁰⁸⁵ *Isto*, 73.

¹⁰⁸⁶ *Isto*, 73.

¹⁰⁸⁷ Danas Bučáč, odnosno Ivano-Frankivs’k (njem. Stanislaus) u Ukrajini. *Isto*, 75.

¹⁰⁸⁸ *Isto*, 77.

Kako bilo, premda o svojim kolegama ne iznosi neko visoko mišljenje – njegov zapovjednik Josip Metzger, inače u II. svjetskom ratu zapovjednik cijeloga vojnoga zbora, nije navodno samo dao ubiti dvojicu vlastitih vojnika,¹⁰⁸⁹ nego i zakopati žive zarobljenike kako bi od njih izvukao obavještajne podatke, a neki poručnik Sever zbrzano vješanje petoro seljaka osumnjičenih za signalizaciju neprijatelju popratio je ciničnim komentarama kako je bolje da se nevini kazne nego postrojba ugrozi¹⁰⁹⁰ – umjesto da se preda, Kraus će uspješno izvršiti zapovijed da kao vođa odstupnice s dvije strojnice i desetak vojnika zadrži rusko napredovanje (za taj čin odlikovan je velikom srebrnom kolajnom za hrabrost te prekoredno promaknut u čin narednika i položaj zapovjednika voda).

Cijeli opis popraćen je, doduše, preispitavanjem vlastitih postupaka, no ono je, nedvojbeno, kasnijega nadnevk: “Tada sam i prvi put lično ubio JEDNOGA ČOVJEKA – pitam se: ZAŠTO? [istaknuto u izvorniku – F. H.]”¹⁰⁹¹ Naime, i u jednoj o sljedećih akcija, kako kaže, osobno će predvoditi juriš svojega voda, s natuknutim bajunetama, preko izložene čistine.¹⁰⁹² Lakše tom prigodom ranjen, na previjalištu je sreo svojega prijatelja Stjepana Politzera-Pištu, liječnika i kasnijega člana KPJ. Tijekom kraće diskusije, prenosi Kraus, Politzer ga je upitao za koga se tako junački bori? “Pa, – protiv carizma!”, glasio je njegov odgovor, na vlas istovjetan Vrgočevu, na što mu je prijatelj stao dokazivati da svi bore samo za pobjedu svojih kapitalista: “Svi smo mi Slavonci jednako glupi, inače se ne bismo tukli po tuđoj zemlji!”¹⁰⁹³

Navedeni razgovor, međutim, Krausa je donekle poljuljao, ali – čini se – ne i uvjerio. Iako svoj skopčani boravak u bolnici naziva dobitkom na lutriji (“Tausendguldenschuss”), povratak u postrojb u listopadu 1916. nije narativno popraćen nekom velikom tugom. Dapače, osim što ima potrebu napomenuti da je prekoredno promaknut u zastavnika, priličan je prostor posvetio i svojem prvom ulasku u časničku menažu, u kojemu je izvjesna satirička bodlja okrenuta tek prema pukovniku Mihaloviću, i njegovoj brizi da si podređeni ne stavljaju nož u usta.¹⁰⁹⁴ Postavši u to vrijeme, štoviše, i bataljunskim pobočnikom, od aktivnih je časnika, kako kaže, sve dok ga na to nije upozorio služak, preuzeo i “aristokratsko” ponižavanje običnih vojnika.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁸⁹ Jedan je, prema Krausu, odbacio streljivo, a drugi si je kroz kruh prostrijelio nogu kako bi bio upućen na liječenje negdje u zaleđe.

¹⁰⁹⁰ *Isto*, 78.

¹⁰⁹¹ *Isto*, 79.

¹⁰⁹² *Isto*, 80.-81.

¹⁰⁹³ *Isto*, 81.

¹⁰⁹⁴ *Isto*, 84.

¹⁰⁹⁵ *Isto*, 86.-87.

No, ako je u narodnosno mješovitom časničkom zboru 28. domobranske pješačke pukovnije i dalje prevladavala kombinacija internalizirane i stegovne dužnosti te osobne časti, vladareva osoba – nasuprot von Trappovim pogledima – više nije bila neupitna. Naime, nemali broj časnika, koje Kraus inače ne označava kao naročito subverzivne, odlazak Franje Josipa popratio je grubim šalama kako je “stari” umro od straha zbog atentata na ministra Stürghka, ili pak od prevelikoga naprezanja pri udvaranju svojoj “prijateljici”, glumici Katharini Schratt (“vojnička terminologija je drukčije glasila”), a puno bolje nije prošao ni njegov nasljednik Karlo, o čijoj se seksualnoj tehnici – tvrdi autor – naročito kritički razglabalo.¹⁰⁹⁶

Sljedeća etapa u Krausovu odnosu prema ratu, čini se, počela je tek s 1917., dok se pukovnija nalazila u rovovima zapadno od Stanislavova. Naime, s ruske strane čula se isprva pucnjava, a potom i neka protucaristička pjesma (Kraus tvrdi da će ju kasnije pjevati misleći na Karla) te pozivi na druženje, na koje se spremno odazvao: “Približili smo se ruskim žicama, našli put kroz zamaskirane prolaze, da se rukujemo i ljubimo i zajedno pjevamo”.¹⁰⁹⁷ Budući da je to učinio otvoreno, pukovnijski pobočnik pozvao ga je na red: “Ti si lud, ako se odmah ne vratiš s vojnicima, pucat ćemo topovima po tebi i po Rusima”, a kada je sutra podnio prijavak zamjeniku zapovjednika bojne, inače Poljaku, taj mu je obećao ratni sud, izrazivši mu ipak u četiri oka “svoju simpatiju prema Rusima, koji, eto, hoće da okončaju krvavi rat.”¹⁰⁹⁸ Zahvaljujući tomu, Kraus se, tvrdi, nastavio kriomice družiti s protivnicima, pri čem ga je od mogućih sumnji zaštićivala velika srebrna kolajna.

Štoviše, uskoro je zaslužio i malu srebrnu kolajnu, ovaj put zbog uspješnoga odbijanja navale okonjenih Kozaka,¹⁰⁹⁹ a u jesen 1917. izvest će jedan još začudniji pothvat. Iako tada, kako neobično iskreno kaže, više nije vjerovao u pobjedu Centralnih sila, a nije ju ni priželjkivao (što bi, naravno, kao u Titovu slučaju, moglo implicirati da je prije drukčije mislio),¹¹⁰⁰ u blizini Černovaca¹¹⁰¹ odbio je izvršiti bojnikove zapovijedi da se s vodom

¹⁰⁹⁶ Isto, 86. Prema Grgecu, takve su dosjetke naročito voljeli njegovi suborci iz Beča: “U službenim zgodama slavili su Franju Josipa kao kakvogk[!] heroja, a kad su govorili o njem u intimnom društvu, prikazivali su ga kao najgoreg bludnika, beznačajnika i glupana. Anegdote o gospođi Šac i gospođi Prohaska, zatim dosjetke o staračkoj imbecilnosti i amneziji, u kojoj je Franjo Josip zamjenjivao Hindenburga i Ludendorfa s pruskim generalima, koji su pobijedili njegovu vojsku kod Kraljičina Graca, a napokon najmasnije priče o seksualnim i drugim nastranostima članova habzburške dinastije pričali su Bečani s takvim užitkom, kakav imadu samo perverzni ljudi, kada povlače po blatu velike svetinje i visoke odličnike.” P. GRGEC, *Krvava služba*, 119.

¹⁰⁹⁷ L. KRAUS, n. dj., 88.

¹⁰⁹⁸ Isto, 88.-89.

¹⁰⁹⁹ Isto, 89.-90.

¹¹⁰⁰ Isto, 98.

¹¹⁰¹ Tada Czernowitz, glavni grad austrijske Bukovine, danas Černivci (hrv. Černovci) u Ukrajini.

strojnica te oko 30 teklića i telefonista povuče uz otpor, a kasnije i neuvjetovano.¹¹⁰² Iako je dakle s obzirom na slabu borbenu vrijednost okupljenih vojnika mogao razmjerno “časno” birati između uzmaka i predaje, nakon svega 2 km povlačenja samoinicijativno je zapovijedio zaustavljanje u isušenom koritu nekoga potoka. Prema onomu što piše, ta odluka nije bila uvjetovana ni tjelesnim umorom, niti strahom da će ih nemilosrdni neprijatelj sustići ma koliko se požurili. Drugim riječima, da je posrijedi bio čisti “fight or flight” mehanizam, s kojim smo se već susreli kod Grgeca, upravo bi bijeg bio vjerojatnija opcija.

Iako je autor, koji se – ne zaboravimo – tek nekoliko mjeseci prije bratimio s Rusima, o svojoj motivaciji veoma sažet (“Nisam bio potpuno budan ili me obuzelo neko posebno apatično psihičko stanje”),¹¹⁰³ objašnjavajući je dakle nekakvim psihosomatskim razlozima, s obzirom na to kako se držao u ranijim borbama čini se da je posrijedi ipak primarno svjetonazorska podloga. Ukratko, iako je u danom spletu okolnosti mogao “pobjeći”, štoviše, povući se po zapovijedi, sukladno njegovu “mentalnom sklopu”, odnosno pojmu osobne časti, zacijelo mu je bilo “dosta bježanja”. Na kraju krajeva, ovaj put su Rusi poslušno napadali, umjesto da ga zovu na druženje. Neka oni prvi odustanu – mogao je razmišljati... Uglavnom, kada se opušteno neprijateljsko mnoštvo približilo, ispovijeda se dalje Kraus: “U svojem psihičkom ‘transu’ stao sam na jedan od balvana [preko suhoga korita – F. H.] i stoječki kao u lovu – potpuno izložen – pucao na Ruse koji su bili tada udaljeni otprilike šeststo[!] metara. Istodobno sam naredio najjaču vatru svih na njihovu liniju.”¹¹⁰⁴

I doista, Krausova odlučna obrana neočekivano je uspjela, za što je ubrzo odlikovan zlatnom kolajnom za hrabrost te postavljen za zapovjednika satnije.¹¹⁰⁵ I ne samo to – tijekom dodjele odličja, sam zapovjednik XIII. vojnoga zbora, general Maksimilijan Čičerić, ponudio mu je da stupi u djelatnu službu te s njegovom preporukom ode na Ratnu školu (*Kriegsschule*) u Beč, a na posljedičnom prijamu svi su mu se obraćali s velikim udivljenjem, savjetujući mu čak – čini se, ne s visoka, nego srdačno – da zbog uspješnije karijere prijeđe na katoličanstvo.¹¹⁰⁶

Ipak, događaji se neće odvijati baš u tom pravcu. Naime, u prosincu 1917. upravo je Kraus, zajedno sa satnikom Krešimirom Košakom (koji će, kako opet bilježi, služiti i u domobranstvu NDH), od višega zapovjedništva određen da u svečanoj odori, s prigodnim

¹¹⁰² Isto, 91. Prema autorovoj napomeni, u toj skupini pod njegovim zapovjedništvom nalazili su se i budući ustaški časnici Mijo Seletković i Tomislav Rolf te jedan domobranski, Josip Kopačina.

¹¹⁰³ Isto, 91.

¹¹⁰⁴ Isto, 92.

¹¹⁰⁵ Isto, 94.

¹¹⁰⁶ Isto, 96.-97. Općenito o položaju židovskih časnika u austro-ugarskim oružanim snagama usp. I. DEÁK, n. dj., 172.-178. Više od pola izvorno židovskih generala u nekom je trenutku svoje karijere prešlo na katoličanstvo, no generalom se moglo postati i bez toga.

darovima (keksi, hercegovačke cigarate, šljivovica te knjige o Habsburgovcima i austro-ugarskim gradovima) posjeti stožer sučeljene ruske postrojbe. Zamisao je u stvari bila da dvojica časnika prikupe što više obavijesti o boljševizmu, a da eventualnu ideološku raspravu prepuste nekomu Bečaninu, svršenomu filozofu.¹¹⁰⁷ Kako bilo, Rusi su ih primili bez oznaka činova, s puno jela i još više votke, što je na kraju dovelo do sveopćega bratimljenja, uključivši i Bečanina. Među ostalim, kaže Kraus, tada je prvi put čuo za Lenjina, a poduzetni Rusi u sanjke su im naposljetku utrpali promidžbene letke. Nadahnuta vjerojatno zbivanjima na protivničkoj strani, ali bez jasnijih ideja, ponajprije potaknuta lošom prehranom (nasuprot časničkom obilju), njegova se satnija potom odlučila na neku vrstu štrajka, pa je stoga rasformirana a on upućen na studij medicine u Budimpeštu.¹¹⁰⁸

Očito politički sve osvješteniji, ondje će vojnike Blaškovićeve 3. bosansko-hercegovačke pukovnije uvjeravati da ne rastjeraju demonstrante,¹¹⁰⁹ a kada u kolovozu 1918. ponovo stigne na bojište, ovaj put talijansko, “širokom rukom” slat će vojnike u bolnicu.¹¹¹⁰ Otevši u onim danima rasula konja pukovnijskom liječniku, u Osijek se vratio početkom studenoga 1918., odakle je sa zanimanjem pratio osnutak malih slavonskih “republika”. Komunistom će “definitivno”, kako kaže, postati u ožujku 1919., potaknut nekim govorom Bele Kuna.¹¹¹¹

8.2.5. Za Jugoslaviju ili Veliku Srbiju – oduševljeno ili razočarano

Ako Grgecova i Messner-Sporšićeva sjećanja predstavljaju jedan (sasvim prigodno rečeno, lijevi ili meki) kraj prohabsburškoga spektra, Japunčićeva (s Budakovima i Livadićevima) drugi (desni ili tvrdi kraj), a između su – redom s desna na lijevo – von Trapp, Blašković, Vrgoč, Maček, Broz i Kraus, 1923. objavljena knjiga Marka Jakovljevića u centru je raspona protuhabsburških tekstova. Taj prikaz prijeratnoga profesora osječke gimnazije, inače Srbina, odabrao sam za početak ovoga odjeljka jer se – premda kreće s potpuno drugih polazišta – na zanimljiv način nadovezuje na neke Budakove prosudbe o velikosrpskoj naravi jugoslavenskoga projekta.

¹¹⁰⁷ L. KRAUS, n. dj., 100.-101.

¹¹⁰⁸ *Isto*, 103.-106.

¹¹⁰⁹ *Isto*, 109.

¹¹¹⁰ *Isto*, 110.

¹¹¹¹ *Isto*, 128.-131., 136.

Naime, iako sadrži elemente ratnih sjećanja u užem smislu, Jakovljevićev tekst ponajprije je politički intoniran odgovor na knjigu Jovana Tomića *Jugoslavija u emigraciji*, odgovor koji prerasta u oštru kritiku službene Srbije pa i Kraljevstva, odnosno Kraljevine SHS. Rođen i odrastao u Srijemskim Karlovcima, “gde je nivo srpske škole i prosvete bio visok kao retko gde u Srpstvu; gde se slobodno srbovalo, možda ništa manje nego u Srbiji”, za sebe kaže da se kao tajnik tamošnjega Brankova kola odgojio na srpskoj literaturi. Za studija u Zagrebu objavljivao je pak u *Srbobranu*, družeći se sa Svetozarom Pribićevićem, Budom Budisavljevićem i Jovanom Banjaninom, ali i s Milutinom Cihlarom Nehajevim.¹¹¹²

Kako kaže, ondje je zavolio i “hrvatski deo našeg naroda, možda, isto tako kao i srpski, jer sam imao prilike da vidim da je jedno isto, da jednako govori, jednako oseća i radi, jednako snosi zlo i dobro kao i srpski.”¹¹¹³ S obzirom na to, prosvjedovao je protiv novosadskih zaključaka u prilog pripojenja srijemske, virovitičke i požeške županije Ugarskoj, a s vremenom je prišao i Hrvatsko-srpskoj koaliciji.¹¹¹⁴ Vijest o Sarajevskom atentatu, tvrdi, radosno je primio – osim što je nadvojvodu doživljavao kao “narodnoga neprijatelja”, držao ga je simbolom militarizma, feudalizma, imperijalizma i klerikalizma – no jednom kada je izbio rat, očekivao je da će Srbija ubrzo biti poražena.¹¹¹⁵

Na samom njegovu početku Jakovljević je mobiliziran kao poručnik u osječku 28. pučko-ustašku pukovnicu, u satniju koja je nakon jednomjesečne etapne službe u Zvorniku prebačena u Srijem, a potom – preko Save – u Mačvu, u progon srpske vojske (očito, ratni put sličan Mačkovu). Kako kaže, ondje je svoje vojnike poticao da loše gađaju: “Mani se, da ubiješ čoveka!”, a jednom je na svoju ruku sklopio i dvosatno primirje: “Moji vojnici, Srbi i Šokci iz Srema, i Srbijanci grlili su se i ljubili, a kad je počela da puca blizu nas austrijska artiljerija rastali su se vičući: ‘Živeli Srbi i Hrvati!’”¹¹¹⁶

Htio je već tada prebjeći, no plašio se da mu zato ne bude kažnjen brat, koji je u blizini služio kao poručnik sisačke 27. pučko-ustaške pukovnije – pogodna prilika za koliko-toliko časnu predaju pružila mu se tek u prosincu 1914., kada mu je postrojba bila odsječena nakon prelaska Kolubare,¹¹¹⁷ kraj Misločina: “U ratu se, zaista, nisam pokazao kao heroj; ali to znam da nisam ubio ni vranu, a kamo li čoveka; moji vojnici, mislim, isto tako.”¹¹¹⁸

¹¹¹² M. JAKOVLJEVIĆ, *Iz rata i emigracije*, 9.-10.

¹¹¹³ *Isto*, 11.

¹¹¹⁴ *Isto*, 10.-11.

¹¹¹⁵ *Isto*, 13.

¹¹¹⁶ *Isto*, 5.

¹¹¹⁷ “Pred zoru primetimo na brdu izmešane Srbijance i Austrijance, ali ove bez pušaka. ‘Šta ćemo sad, gospodine?’ pita vojnik. ‘Hajde za mnom!’ Potrčim i stignem ih na vrh brda vičući: ‘Čekajte ljudi, evo i mene!’”.

Isto, 6.

¹¹¹⁸ *Isto*, 6.

Prema Jakovljevićevim riječima, srpski potpukovnik Lešjanin ljubazno ih je primio, zarobljene časnike počastio i gotovo bez pratnje na dvjema kočijama poslao u Niš: “Spremio nam je, veli, klopku i naredio vojnicima da nas ne ubijaju, jer smo Srbi i Hrvati, nego da nas lepo pohvataju, što se i dogodilo.”¹¹¹⁹ Na preporuku svojih poznanika, profesora Stanoja Stanojevića i Aleksandra Belića, autor je u Nišu postavljen za cenzora vojničke pošte – s dovoljnim primanjima da nekoliko dana poslije kupi odijelo, unajmi stan i živi kao “slobodan građanin” – potom za školskoga nastavnika u Negotinu,¹¹²⁰ a nakon okupacije skrasio se u Ženevi, gdje je dodijeljen Srpskom novinarskom birou. Ondje su ga, međutim, zajedno s nekim kolegama, optužili da je republikanac i da radi za “austrijsku Jugoslaviju”, na što je iz njega istupio i do kraja rata živio od potpore crnogorske izbjegličke vlade.¹¹²¹

Svoja neugodna iskustva Jakovljević tumači time što je u Srbiju došao ne samo kao “dobar Srbin”, nego i kao “dobar Jugoslaven”.¹¹²² Iako je duboko zahvalan na gostoprimstvu i plaći, iako se divi srpskom otporu, a naročito – slično Blaškoviću – srpskim časnicima te “iznimnoj i širokoj patriotskoj svijesti”, ne može, poput Budaka, ne primijetiti da je “taj patriotizam, ljubav prema svojoj zemlji i narodu, i kod intelektualaca graničio sa šovinizmom, nepoznavanjem i omalovažavanjem drugih naroda i zemalja”.¹¹²³ U odnosu na Austro-Ugarsku, kaže, svi su mislili ponajprije na Bosnu i Hercegovinu, “da je tamo samo srpski element i da su to srpske zemlje”, a općenito mu je naročito “upalo u oči glorificiranje sarajevskih atentatora, komita, propagandističkih i nacionalnih radnika i t. d.”.¹¹²⁴

U skladu s tim, prilike u drugim južnoslavenskim krajevima bile su slabo poznate: “Malo je ko znao i verovao da u Hrvatskoj ima, i to mnogo, ljudi koji su zaista prijatelji Srba, mrze Austriju i misle na ujedinjenje; da je ono ponašanje i ratna psihoza, naduvana od Austrije, a ako se prilike u ratu promene da će sve to biti drukčije.”¹¹²⁵ Prema Jakovljeviću, “Potcenjivanje svih ostalih krajeva [uključivši Crnu Goru – F. H.] i precenjivanje Srbije,

¹¹¹⁹ *Isto*, 6.

¹¹²⁰ *Isto*, 6.-7.

¹¹²¹ *Isto*, 97., 107.

¹¹²² *Isto*, 9.-10.

¹¹²³ *Isto*, 15.

¹¹²⁴ *Isto*, 16.

¹¹²⁵ *Isto*, 17. Također: “Naročito nezadovoljstvo je vladalo prema Hrvatima. Oni su se zbilja u početku rata pokazali najvećim delom kao ogorčeni neprijatelji Srbije, dinastičniji od samih Austrijanaca; borili su se ludo junački, pa su i u Srbiji činili zverstva isto kao i Mađari. Ljudi u Srbiji to nisu mogli da razumeju, i zbog takvog ponašanja Hrvata u početku rata i u toku 1915., i pored deklaracije Narodne Skupštine da se Srbija bori za oslobođenje i ujedinjenje Srba i Hrvata, mislilo se, u glavnom, pri tom više na Srbe nego na Hrvate. (Uz to je Srbija vezala svoju sudbinu i suviše za Rusiju i gledala u njoj jedinog svog iskrenog prijatelja. A Rusija je jugoslovensku stvar posmatrala, najvećim delom, tako da treba ujediniti pravoslavne Srbe.)” *Isto*, 17.

naročito pri budućem uređenju države, bilo je opšte”,¹¹²⁶ što se očitovalo i u njemu neprihvatljivoj težnji da nova “jugoslavenska država bude nastavak proširene Srbije”.¹¹²⁷

Njegov konačni zaključak, iznesen u provokativno naslovljenom poglavlju “Ko je uveo u zemlju destrukciju i separatizam?”, kao glavnoga krivca za poslijeratnu državnu krizu stoga određuje vladajuću elitu (nešto više Pribićevičeve demokrate negoli Pašićeve radikale), tvrdeći da je politika hrvatskih i slovenskih političara pretežno bila reaktivna, pa i da je početkom 1920-ih Radić razborito kanalizirao pučko nezadovoljstvo, umjesto da na državni teror odgovori otvorenom pobunom: “Ko se sve nije osećao pozvan da govori na pr. o austrijskim mentalitetima činovništva i administracije, naročito u Hrvatskoj i Sloveniji, a u stvari je ono u mnogom pogledu bolje nego u Srbiji.”¹¹²⁸

Uvelike sličan razvoj, čini se, prošao je i Jovan Korda, Srbin iz Mirkovaca. Provevši zimu s 1914. na 1915. u sigurnosti časničke škole, na bojište u Bukovinu dospio je tek s X. pohodnom bojnom 28. domobranske pješačke pukovnije. Određujući se još u vinkovačkoj gimnaziji kao “naprednjak” (kaže da ju je polazio s Antom Kovačom, koji je tada bio “milinovac”),¹¹²⁹ ne očituje se o Sarajevskom atentatu niti o inim uzrocima rata, no njegova je naklonost od početka jasna: “Raspirena i zlovoljna soldateska stremlji na šaku jada, na izmučenu Srbiju, da je satre sa lica zemlje, da je porobi i srpstvu za veke odbroji dane samostalnosti. Moje selo, mala srpska oaza u moru inoverije, na udarcu je te soldateske”.¹¹³⁰

Premda o svojoj službi u austro-ugarskoj vojsci daje tek nekoliko crtica, i Korda – poput Jakovljevića, srpski ali i jugoslavenski nastrojen – primjećuje mijenu u hrvatskim redovima, do koje je, drži on, došlo već nakon Cerske bitke. I ne samo to, slično Grgecu, i on ima potrebu istaknuti da izbjegavanje vojne službe ne mora značiti nedostatak hrabrosti: “Mnogi do tada skeptici, pa šta više i odani cesarovci osetiše novu pulzaciju krvi, prignuše se slavenskoj solidarnosti. Bratski osećaj hrvatskog dëla našeg naroda budi se, jača i osmeljuje. [...] Vojnici u kadru, naš čisti, seljački i zdravi soj traži izlaza da se oslobodi fronta. Nije tu bilo straha, niti kukavičluka. Ta naša je to krv. Krv junačka, pradedovska. Drugo je nešto što ga na ovo goni. Krv bratska. Čisti, neodolivi nacionalizam, odnegovan pesmom guslara i besmrtnim delima hrabrih predaka.”¹¹³¹

Iz onoga što piše, čini se da Korda među suborcima nije našao politički srodnu dušu, ali i da nije bio naročito sumnjiv; čak je odglumivši bolest uspio izbeći da vojnicima objavi

¹¹²⁶ *Isto*, 17.

¹¹²⁷ *Isto*, 25.

¹¹²⁸ *Isto*, 108.-122.

¹¹²⁹ J. KORDA, *Odesa –Arhangelsk –Solun*, 40.

¹¹³⁰ *Isto*, 3.

¹¹³¹ *Isto*, 8.

vijest o konačnom padu Beograda, potkraj 1915.¹¹³² Vjerojatno se i u drugim prilikama snalazio sličnim pretvaranjem, u kasnijim studijama o totalitarizmu poznatijim kao *ketman*. Uostalom, punih šest mjeseci u Bukovini proveo je lagodno, na mirnom odsječku bojišta: “Jednom rečju, pravi raj i odmorak. Dobra hrana u zajedničkoj oficirskoj menaži bataljona oporavila nas je sve. Odlično smo izgledali. Postali smo obesni, i nije bilo noći bez terevenki, uz mnoštvo vina i bataljonsku glazbu.”¹¹³³

U doba propasti Srbije, ta je glazba, kaže, čak svirala melodiju *Rado ide Srbin u vojnike*: “Zagrijani, Mađari su temperamentno pratili takt i lupali nogama, neznajući da udaraju po taktu srpskog revolucionarnog marša.”¹¹³⁴ Ne mogavši se više suzdržavati, Korda je čak tada dobacio sviračima: “Sviraj samo to, sviraj, dušu mi razgali!”, što je odmah uočio njegov zapovjednik, neki satnik Falcione, inače “mađarski šoven” iz Sombora. S pravom zaključivši da je otkriven, očekujući kaznu, autor je međutim dobio neočekivanoga istomišljenika – “Sviraj sve što je protiv Austrija!”, glasila je i satnikova muzička želja,¹¹³⁵ što je, naravno, imalo okrijepljući učinak: “Podgrejan nadom u sretnu zvezdu našeg narodnog genija i snažnu otpornost narodnih sinova podoh utešen na noćni počinak.”¹¹³⁶

Unatoč svemu, iz nekih se mjesta u tekstu može dobiti dojam kako Kordu uz službu u austro-ugarskoj vojsci nije vezala samo stega, odnosno strah od kazne, nego i – slično Grgecu – svojevrstan pojam osobne časti. U jeku Brusilovljeve ofenzive, 10. lipnja 1916., njegova postrojba, južno od Okne, izložena je uzastopnim napadima, a domobranske postrojbe na desnom krilu (25., 26. i 27. pješačka pukovnija) već se ubrzano povlače. Korda, međutim, i dalje – poput Krausa – obavlja odgovornu dužnost bataljanskoga pobočnika, prenoseći na prvu crtu zapovijed o bočnom protunapadu: “Četa se razvi i nesta u moru ruskih uniformi. Val pređe preko ove šake otpora kao da ga i nije bilo. Nastupa i druga četa, ali sa istim svršetkom. Uzmiče se glavom bezobzirce. Vraćam se do komandanta. Njemu ni traga ni glasa. Ceo njegov štab pred neposrednom opasnošću nestao u begstvu.”¹¹³⁷ Tek u tom trenutku, vjerovati je tekstu, autor počinje grozničavo razmišljati hoće li i on bježati, ili se dati zarobiti, što je opasno, što “kukavičluk”, a što najviše koristi “narodnoj stvari”.¹¹³⁸

¹¹³² *Isto*, 19.

¹¹³³ *Isto*, 16.

¹¹³⁴ *Isto*, 17.

¹¹³⁵ *Isto*, 18.

¹¹³⁶ *Isto*, 19.

¹¹³⁷ *Isto*, 21.

¹¹³⁸ *Isto*, 22.

O zanimljivom tijeku Kordina zarobljavanja bit će kasnije još riječi, zasad je bitno da je nakon prihvatnoga centra u ruskom gradu Kam'janec-Podil'skyju¹¹³⁹ i zloglasnoga tranzitnog logora u "Darnicama" kraj Kijeva¹¹⁴⁰ smješten u gradić Tetjuši na Volgi (oko 80 km sjeverno od današnjega Uljanovska). Pretežno južnoslavenski zarobljenici ondje su bili smješteni po iznajmljenim privatnim kućama, koje su od samoga početka podijeljene na "hrvatski kvartir" (u kojemu su, među ostalima, bili također već spomenuti autobiografi Ante Kovač i Josip Horvat, ali i "frankovac" Mirko Puk, budući ministar pravosuđa NDH) te na "srpski kvartir" (naravno, uključujući Kordu). Kako kaže, kao pravoslavci, stanari posljednjega su ruskim čuvarima bili nešto bliži, no niti oni ih nisu mogli uvjeriti da neće pobjeći ako ih bez nadzora puste u grad.¹¹⁴¹

Od njih 25 u "srpskom kvartiru", u jugoslavenske dobrovoljce javilo ih se dvanaest, i to s pomiješanim osjećajima "da si spašen od rata i da moraš još nešto učiniti" (očito, oružana borba u tom je sklopu krajnje, ali legitimno sredstvo rješavanja političkih sukoba).¹¹⁴² U stvari, kaže Korda, zdvajajući nad "zadojenošću naših sinova tuđim pogledima", ne samo u hrvatskom nego i u srpskom "kvartiru" došlo je oko toga do takvih svađa – "verni podanici cesarovi" osnovali su i ovdje "crnu knjigu" – da su na kraju ti "vjerni" i "nevjerni" morali biti razmijenjeni između kvartira, mijenjajući tako njihovo "ekskluzivno" narodnosno obilježje.¹¹⁴³ Povrh svega, prema Kordinom mišljenju, logorom je zapovijedao neki pukovnik, po narodnosnoj pripadnosti Poljak, koji je kao vjerojatni germanofil odugovlačio s njihovim odlaskom u Odesu, gdje su se dobrovoljci prikupljali.¹¹⁴⁴

Takva i slična iskustva – prema njegovu mišljenju, bez jugoslavenskih dobrovoljaca proriđena srpska vojska ne bi 1918. uspjela probiti Solunski front!¹¹⁴⁵ – a zasigurno i nešto naknadne pameti (Kordin tekst tiskan je tek u drugoj polovici 1930-ih), uvjetovala su i njegovo prilično prosvijetljeno viđenje jugoslavenstva. U to vrijeme prijepornoga konkordata s Vatikanom, i postupnoga službenoga priznanja "hrvatskoga pitanja", Korda naime kritizirajući Srpsku pravoslavnu crkvu (što u svojoj knjizi čini i slobodni zidar Jakovljević)¹¹⁴⁶ promiče sporazumijevanje države s Katoličkom crkvom,¹¹⁴⁷ a ispovijedajući "zdravi jugoslavenski realizam", jugoslavenstvo vidi kao cjelinu triju naroda (ne plemena!), prema

¹¹³⁹ Oko 30 km istočno od Okne, danas također u Ukrajini.

¹¹⁴⁰ Od 1927. "Darnica" se ubraja u područje grada Kijeva.

¹¹⁴¹ *Isto*, 32.

¹¹⁴² *Isto*, 35.-36.

¹¹⁴³ *Isto*, 37.-39.

¹¹⁴⁴ *Isto*, 33.

¹¹⁴⁵ *Isto*, 201.

¹¹⁴⁶ M. JAKOVLJEVIĆ, *Iz rata i emigracije*, 12., 80.

¹¹⁴⁷ J. KORDA, n. dj., 295.

kojoj ti narodi trebaju “neusiljeno evoluirati”.¹¹⁴⁸ Ili, kako piše na drugom mjestu: “Hrvatstvo treba da postane ono što je srpstvo: sastavni deo narodnog bića, sadržina njegovog života i osećaja, pa da tek tada sa njime na jednakoj nozi pođe smireno i bez straha jugoslavenstvu.”¹¹⁴⁹

Za razliku od Jakovljevića, međutim, Korda je puno neodređeniji u imenovanju odgovornih za impliciranu nestabilnost države – točnije, na vlas slično Budakovu mišljenju o “mađarskim Židovima”, i kod njega uz komplimente dvama najbrojnim jugoslavenskim narodima nailazimo na pregršt rasistički odabranih “žrtvenih janjaca”: “Srpska duša je široka, iskonski pravedna i rasna kao i hrvatska duša. Strana je krv koja ih vuče u ekstreme i usled toga u međubratske sukobe. Germanski, mađarski, jevrejski, cincarski, vizantinski i turski uticaji treba da za svagda budu izlučeni iz srpskog i hrvatskog zdravog narodnog bića.”¹¹⁵⁰

Po svojem odnosu prema Austro-Ugarskoj i međuratnoj jugoslavenskoj državi, u protuhabsburškom spektru sjećanja Ivana Ribara, objavljena malo iza II. svjetskoga rata, umnogomu se – prihvatimo li uvjetnu terminologiju – mogu svrstati desnije i od Jakovljevićevih i od Kordinih. Naime, osim u mislima, čini se da ta dvojica uoči 1914. nisu aktivno djelovala protiv Monarhije. Podosta od njih stariji, Ribar je, prema vlastitom kazivanju, bio među onim članovima Hrvatsko-srpske koalicije koji su prije rata ilegalno prelazili u Srbiju, na sastanke s Milanom Pribićevićem i Dragutinom Dimitrijevićem Apisom,¹¹⁵¹ za kojega pak drži da nije bio srpski već – poput njega samoga – jugoslavenski nacionalist (što za nj podrazumijeva tezu o potpunom narodnom jedinstvu Slovenaca, Hrvata i Srba).¹¹⁵² Kako kaže, njihova djelatnost, uzmemo li u obzir austro-ugarske propise, nesporno je bila veleizdajnička, samo ju – poštivajući strogu formu kaznenoga postupka – tužiteljstvo nikako nije uspijevalo dokazati.¹¹⁵³ On sam, tvrdi, oznaku “politički sumnjiv” u vojnu je knjižicu dobio još 1908., kada je kao mobilizirani časnik povodom aneksije Bosne i Hercegovine proveo šest mjeseci na crnogorskoj granici.¹¹⁵⁴ U skladu sa svojim nazorima, nakon Sarajevskoga atentata htio je prebjeći u Srbiju, no Svetozar Pribićević i Bogoslav Mažuranić od toga su ga odgovorili, upozorivši ga da bi time ugrozio Koaliciju.¹¹⁵⁵ Umjesto toga, odazvao se u prvi mah mobilizaciji, ali nije upućen na bojište nego u zaleđe: “Ja sam kao talac određen za strijeljanje ako bi vojska bila napadnuta iz zasjede od srpskih

¹¹⁴⁸ Isto, 291.-292.

¹¹⁴⁹ Isto, 13.

¹¹⁵⁰ Isto, 59.

¹¹⁵¹ I. RIBAR, *Politički zapisi*, sv. 1, 45.; ISTI, *Iz moje političke suradnje*, 100.

¹¹⁵² ISTI, *Iz moje političke suradnje*, 10.-13.

¹¹⁵³ Isto, 12., 93., 132.

¹¹⁵⁴ Isto, 44.

¹¹⁵⁵ ISTI, *Politički zapisi*, sv. 1, 45.

četnika.”¹¹⁵⁶ Osim što navodi da je kao takav boravio u Brčkom, Tuzli, Zvorniku, Bosutu i Zemunu te da su mu za to vrijeme u Đakovu stan i kancelarija podvrgnuti premetačini,¹¹⁵⁷ bez konkretnijih okolnosti pa i nadnevka – u ranijoj inačici sjećanja – doznajemo da potom nije upućen na srpsko bojište, već u Galiciju, “u sastav mađarske i poslije njemačke divizije.”¹¹⁵⁸

I kao što Pavičić tek usputno piše o politici, tako i Ribar o svojem sudjelovanju u borbama daje krajnje oskudne informacije. Pa ipak, u novijoj inačici sjećanja autor je nešto opsežniji, a pomalo i kontradiktoran – nakon što je prestao biti talac, do ožujka 1915., kada je “potjeran” u Karpate “da popuni gubitke u časnicima” služio je, čini se neuznemiravan, u jednoj od riječkih bojni 79. pješačke pukovnije.¹¹⁵⁹ S iznimkom povremenih putovanja na saborska zasjedanja, na istočnom će bojištu ostati do prosinca 1915., kada je u dogovoru s nekim vojnim liječnikom, inače starim poznanikom, izmislio bolest zbog koje će mjesecima boraviti u bolnici, prvo u Lavovu, potom u Zagrebu.¹¹⁶⁰ O zbivanjima na samom bojištu – kojih je dotad moralo biti – međutim, ne doznajemo niti riječi, osim da je bio pod trajnom prismotrom austrijskih Nijemaca, i da su ga od prebjegavanja Rusima ponovo odgovorili Pribićević i Dušan Popović, tvrdeći da Koalicija mora zadržati stečena saborska mjesta.¹¹⁶¹

Iako nije u izravnom proturječju s njegovim navodima kako je i ondje bio politički sumnjiv, osim što sugerira da je i Ribar vođen nekim oblikom časti cijenio staloženo podnošenje opasnosti, činjenica da su ga u lipnju 1915. – kada je primio prvi saborski poziv – ljubazno primili i u divizijskom i u brigadnom zapovjedništvu, svjedoči o nekoj vrsti naivne vjere, koju su čak i viši časnici polagali u političare: “Sjeli smo u bunkeru, ponudio me [zapovjednik brigade, austrijski Nijemac – F. H.] zakuskom, čestitajući mi što odlazim iz očajnog položaja, ne samo zbog zime i velikog snijega, već i opasnosti, iznenadne neprijateljske ofenzive, koja može nastupiti svakog časa, navodno da sibirskim strijelcima konvenira najbolje ovakvo vrijeme. Poznavajući ga dobro, osjetio sam u prvi mah provokaciju, nu kako je iskapljivao čašice ruma i dobro se zagrijao, izgubio sam taj osjećaj i dobro ga ocijenio kao običnu kukavicu, a utvrdili su to i njegovi kukavički nevjerojatni trzaji pri svakoj eksploziji ruskih granata. Kad ga je rum već prilično obvladao, počeo me ispitivati

¹¹⁵⁶ ISTI, *Iz moje političke suradnje*, 122.

¹¹⁵⁷ *Isto*, 131.

¹¹⁵⁸ ISTI, *Politički zapisi*, sv. 1, 45.

¹¹⁵⁹ ISTI, *Iz moje političke suradnje*, 143. Budući da u novijoj inačici sjećanja Ribar navodi da je 1914. jednu osobu sreo u Mačvi – dakle, na području koje se ne nalazi nijedno od naznačenih mjesta njegove internacije – moguće je da je kao talac bio vođen i na srpski teritorij, ali i da je nešto prije bio oslobođen, što bi dopustilo pretpostavku da se – poput Tita – i on neko vrijeme borio na srpskom bojištu. *Isto*, 324.

¹¹⁶⁰ *Isto*, 146.

¹¹⁶¹ *Isto*, 143.

da li sam ja kao narodni zastupnik po svojoj volji u prvim linijama, a sigurno to zato da bi mogao prikupljati podatke sa ratišta i dostavljati ih nadležnim vlastima.”¹¹⁶²

Kako bilo, 1916. Ribar je doista izabran i u zajednički hrvatsko-ugarski sabor, a u jesen te godine poslan je u Otočac – sjedište jedne bojne 79. pukovnije – radi izobrazbe novaka. Ni na toj sigurnoj dužnosti, međutim, nije dugo ostao – neka “generalska komisija” potjerala ga je ovaj put na talijansko bojište, gdje je, kako kaže, u “paklu” doberdobske visoravni šrapnelom ranjen u nogu. Nakon ponovnoga – sada opravdanoga boravka – u zagrebačkoj bolnici (nadležni liječnici, Hrvat, Srbin i Čeh, trudili su se da mu uspore zarastanje rane),¹¹⁶³ otpušten je na šestotjedni dopust, što je dovelo i do ideološki zanimljivoga obrata. Kako kaže, šepesajući u to vrijeme zagrebačkim ulicama, susretao je “franko-furtimaške omladince”, koji su ga sada doživljavali s nekom vrstom uvažavanja: “Da nisam bio na štakama, ovi bi me sigurno izazivali povicima: dolje izdajice. Ali ih invalidske štake zadržase, ukočiše im usta, jer su ove obilježavale ratnika za prejasnu monarhiju, a ovi se, oni su tako učili, moraju poštovati do kraja.”¹¹⁶⁴

Nakon oporavka, na bojište se, pa ni talijansko više neće vraćati. Je li boreći se na njemu – poput Grgeca – i Ribar barem načelno držao da ima priliku boriti se i za svoju domovinu, iz njegovih sjećanja nije jasno, iako ističe ne samo da je rano saznao za Londonski ugovor,¹¹⁶⁵ nego i da je austro-ugarska vojska ondje pobjeđivala upravo zbog velike motiviranosti Hrvata i Slovenaca.¹¹⁶⁶ Kako bilo, za razliku od, primjerice, Mačeka, njegovo je izričito mišljenje da u studenom 1918. Mate Drinković, povjerenik za narodnu obranu Vlade Narodnoga vijeća SHS, i njegov zamjenik Slavko Kvaternik, nisu trebali otpuštati repatrirane vojnike, već poslati ih na granicu s Italijom.¹¹⁶⁷

Negdje u Ribarovu dijelu spektra, ali s bitno drukčijim predznakom, svrstati je i 1927. objavljena sjećanja bačkoga Srbina Živka Prodanovića, liječnika (kuću s ordinacijom imao je u Szent-Tomásu, današnjem Srbobranu)¹¹⁶⁸ mobiliziranoga u karlovačku 26. pučko-ustašku pukovniju. Poput Jakovljevića i Korde, i on s ponosom ističe svoju nacionalnu svijest. Međutim, za razliku od njih dvojice, koji su dobar dio života proveli na području Hrvatske i Slavonije (Korda je na njem i rođen), srpski nacionalizam u njegovu je tekstu nadograđen tek rudimentarnim pojmom jugoslavenstva, a neprijateljstvo prema Monarhiji i njezinim

¹¹⁶² *Isto*, 144.-145.

¹¹⁶³ *Isto*, 147.

¹¹⁶⁴ *Isto*, 150.

¹¹⁶⁵ *Isto*, 143.

¹¹⁶⁶ *Isto*, 157.

¹¹⁶⁷ *Isto*, 172.

¹¹⁶⁸ Ž. PRODANOVIĆ, *Iz ratne torbice*, 278.

strukturama još je izraženije. Da stvar bude zanimljivija, Prodanovićeva opsežna sjećanja, s mnoštvom gusto rekonstruiranih dijaloga (uključujući i obične vojnike te časnike s kojima se nije slagao, što im daje svojevrsan polifono-enciklopedički karakter), odnose se isključivo na njegovu službu u austro-ugarskoj vojsci, od prvih dana mobilizacije do 28. prosinca 1914., dana kada se doznalo da će mu postrojba iz Batajnice biti prebačena na rusko bojište. Uvedeni pojam *ketmana* ovdje bi također pristajao, s tom razlikom što je autor, čini se, tijekom obrađenih pet mjeseci upoznao gotovo nevjerojatan broj pouzdanika. U stvari, broj bi bio nevjerojatan, kada bi se smetnula s uma prisilna narav vojne hijerarhije, skopčana – kao kod Grgeca – sa strahom od kazne, ali i s nemogućnošću učinkovita nadzora nad svakim pojedincem u svako vrijeme.

Već prvi Prodanovićev dojam o karlovačkoj vojarni, u koju je prispio 2. kolovoza 1914., nepovoljan je, no za to – čini se, analogno Budakovim i Kordinim stajalištima – i nisu toliko krivi sami Hrvati: “Tu su pohrvaćeni Jevreji, Nemci i Mađari po vojničkim pisarnama pašovali po miloj volji, spremajući omču oko vrata svakome, ko im je bio podozriv. Razume se, da su Srbi bilo časnici bilo prosti vojnici od njih najviše uzeti na nišan.”¹¹⁶⁹

U stvari, tvrdi autor (gotovo kao da čitamo spomenuta zapažanja Vilme Vukelić), kod djelatnih časnika – a to se podjednako odnosi i na predmnijevane Srbe, jer tako teška optužba inače ne bi imala smisla – narodnosna pripadnost i nije bila neki čimbenik: “Glavnu reč su vodili aktivni časnici. Strašno ih je bilo slušati: govorili su najveće besmislice a dedačili su se kao mutava dečurlija. Ni mrve od čoveka ne beše u njihovoj duši. Skroz vaspitani u austrijskom duhu, znali su samo za cara i svoj trbuh. Jedina im briga beše, da se dodvore višemu. O iskrenosti ni govora nije smelo biti. Svakoga osim svoje kaste mrzili su iz dna duše. A ništa drugo nisu znali, do li, da se vešto ponašaju u društvu. Oblačili su se fino, te nije čudo bilo, da ih je svetina poštovala, bojeći ih se. I ako su živeli u tesnoj vezi sa narodima monarhije, nisu ni najmanje osećali narodski. Behu zasebno telo, koje nije vodilo računa o okolini svojoj.”¹¹⁷⁰

I dok osječka književnica – opisujući stanje dvadesetak godina ranije – iz takve ocjene ipak izuzima pripadnike hrvatskoga domobranstva te bivše graničare, Prodanovićev je sud neumoljiv i – poput nekih odlomaka *Švejka* – osim političkoga, ideološkoga i socijalnoga zahvaća i medicinsko područje: “Za svoj rođeni narod nisu obično hteli da znaju. Šta više veliki deo njih se odnarođivao, prešavši u tuđinstvo. Život im beše buran, čak i pod samu starost. Otud najveći deo ludnica oni popunjavaju. A skoro svaki drugi viši časnik ne beše

¹¹⁶⁹ *Isto*, 4.

¹¹⁷⁰ *Isto*, 4.

umno potpuno zdrav.”¹¹⁷¹ Isti ti časnici, sjeća se autor, a registrirano je i u literaturi, vjerovali su da će se rat lako završiti do Božića, zahvaljujući moralu, izvježbanosti te kakvoći najviših zapovjedništava njemačkih i austro-ugarskih oružanih snaga, i to upornom provedbom ofanzivne strategije: “Samo uvek napadati bez obzira ima li toga časa uspeha. Na kraju krajeva naša je pobjeda zacelo.”¹¹⁷²

Implicitno, međutim, i Prodanović razlikuje “elitu” od “običnih ljudi”. Nasuprot za srpstvo zauvijek izgubljenim časnicima, kod kojih se dodvoravanje i neiskrenost istodobno – i pomalo nelogično – povezuju i s vjernošću vladaru i sa sebičnošću, ponašanje više od polovice običnih vojnika u njegovoj bojni (koliko procjenjuje da je bilo Srba),¹¹⁷³ blaže je ocijenjeno: “Tako je srpska omladina sa srpskim seljakom, čim je rat izbio, odmah pognula glavu u neizmernoj brizi za svoj opstanak, besvesno koračajući, kuda-god su silni samo hteli. Na žalost čak i protiv svoje rođene krvi, što je bio neoprostiv greh pred Bogom i pred ljudima.”¹¹⁷⁴ U njihovu slučaju, međutim, taj grijeh čine “silnici”, a *ketman* nije licemjerje, već dosjetljiv način odnosa slabijega prema jačemu, raje prema gospodujućim Osmanlijama i sl.: “Po prirodi bistri a pošto su od vlasti od pamtiveka proganjani bili, oni su bili skroz i skroz lukavi. Kao vešti glumci znali su se pretvarati. Ni ih nije mogao uhvatiti, da li su Srbi ili Hrvati. U najboljem slučaju, ako su priznali, da su pravoslavci. I to samo između četiri oka.”¹¹⁷⁵

S obzirom na ono što znamo o etničkom podrijetlu, vjerskoj pripadnosti te nacionalnom izjašnjavanju pojedinaca poput Nikole Kokotovića, Augusta Harambašića, pa i samoga Svetozara Borojevića, odnosno o razvoju srpskoga identiteta u Hrvatskoj i Slavoniji, Prodanoviću bi se moglo prigovoriti da je njegovo shvaćanje kako su svi tadašnji (srpsko-) pravoslavci (“grčko-istočni”) u nekom “esencijalnom” smislu ujedno “bili” i Srbi – u najmanju ruku – ponešto pretjerano. No, moja namjera u ovom odjeljku nije dekonstruirati ni srpski ili hrvatski nacionalizam, niti habsburški ili jugoslavenski projekt, još manje prikazati njihovu genezu, tek služeći se osobnim perspektivama obraditi pojedine njihove sastavnice 1914–1918., napose one koje bi mogle biti podobne za taj toliko zanemareni *verstehen*-pristup. Ukratko rečeno, biti srpski ili jugoslavenski nacionalist u austro-ugarskim

¹¹⁷¹ Isto, 5.

¹¹⁷² Isto, 9.

¹¹⁷³ Isto, 5. Prema zapisima podmaršala Teodora Soretića, tadašnjega zapovjednika 42. domobranske pješačke divizije, u rujnu 1918. također karlovačka 26. domobranska pješačka pukovnija imala je u svom sastavu 68.5% Hrvata, 29.5% Srba te nešto Mađara i Nijemaca. Dakako, pojedine bojne vjerojatno su odstupale od tih brojki. E. JURDANA, “Dokumentarna zbirka I.: Svjedočanstva iz vremena Prvog svjetskog rata”, *Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, 82.

¹¹⁷⁴ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 4.

¹¹⁷⁵ Isto, 5.

postrojbama – vidjeli smo već kod Jakovljevića, Korde i Ribara – zacijelo nije bilo lako. Pa ipak, ako je vjerovati mnoštvu Prodanovićevih nadograđenih dijaloga, i to se moglo, uz odgovarajuću strategiju – puno staloženosti, ponešto opreza i neočekivane saveznike.

Za razliku od Korde, čija sjećanja ostavljaju dojam usamljenosti, zahvaljujući mreži prethodnih poznanstava, već prvih dana mobilizacije u Prodanovićevoj se, naime, bojni stvorio *kružok* kojega je činilo šest časnika-bačkih Srba (trojica od njih, uključujući autora, bili su neborci, tj. vojni liječnici). Ne krijući čak niti od ostatka bojne da im rat nije na srcu, ti časnici vodili su ostrašćene diskusije o uzrocima rata, koje se u knjizi naširoko rekonstruiraju. Zanimljivo, iako su pritom baš svi bez imalo zadržke bili na strani Srbije, zamjenicu “mi” pritom ne rabe samo kada misle na srpski narod, nego i za Monarhiju.

Nasuprot koalicionašu Jakovljeviću, a i mnogim karlovačkim sunarodnjacima, koji su tada držali da će Srbija ubrzo podleći (iz čega bi se možda moglo izvesti da je uoči rata valjala voditi suzdržaniju politiku),¹¹⁷⁶ Prodanović je, međutim, bio umnogomu odlučniji: “Možda je ovaj rat dobro došao Srbiji. Što nije mogla lukava diplomacija da učini, možda će sigurna desnica da izvede. Jer do juče behu ledene grudi u velikih naroda za naše jade. Niko nas nije hteo iskreno da čuje. Badava smo dizali drvlje i kamenje, uvek nam je rečeno da čekamo.”¹¹⁷⁷

Ističući da sreća služi hrabrima, a da mlakonje propadaju, još borbeniji govor – piše – održat će i nekoliko dana kasnije, posjetivši pedesetak interniranih Karlovčana: “Sme li i jedan Srbin i s ove strane Dunava drugo hteti, nego da se naša država što pre raspadne? Ja verujem, da će u ovom odsudnom ratu na hiljade prilika za to biti. Mi svi moramo i otvoreno i tajno na tome raditi.”¹¹⁷⁸

Njegovi pouzdanici, “dr. Lazica” i “dr. Živko”, nešto su manje samouvjereni, no u pogledu krivnje za rat sličnoga su mišljenja. Ponajprije, sva trojica gorljivi su pristaše načela samoodređenja naroda: “Dva sasvim protivna sveta vojuju danas jedan protiv drugoga. Misao potpunog oslobođenja ugnjetenih naroda i ugnjetenog čoveka sa nečovečnom mišlju večitoga ropstva.”¹¹⁷⁹ S obzirom na to, srpska subverzivna politika protiv austro-ugarske “tamnice naroda”, koja je k tomu težila biti regionalnim hegemonom, bila je moralno opravdana. Ili, riječima “dr. Lazice”: “Ma kako da je Srbija oprezna bila, ovaj bi rat izbio. Naša monarhija nije mogla gledati skrštenih ruku, kako joj se žile potsecaju. A pri tom je i njena velika krivica

¹¹⁷⁶ *Isto*, 13.

¹¹⁷⁷ *Isto*, 14.

¹¹⁷⁸ *Isto*, 51.-52., 54.-55.

¹¹⁷⁹ *Isto*, 25.

bila, što je uvek htela malima uokolo sebe da zapoveda. I suviše je halapljiva bila, ne obzirući se mnogo na životne potrebe svojih najbližih suseda.”¹¹⁸⁰

Za razliku od Budaka, koji je – vidjeli smo – međunarodne odnose počesto sklon gledati mimo etike, pa mu je, pojednostavljeno rečeno, hrvatski nacionalizam prihvatljiviji od srpskoga ne zato što bi bio “ispravniji”, već zato što je “naš”, a hrvatsko državno pravo ne ishodište, nego prije neka vrsta amoralnoga parbenoga polazišta, i Prodanović i “dr. Lazica” svu krivnju pripisuju zaludnom austro-ugarskom otporu neumoljivom tijeku svjetske povijesti prema sve većoj, općetički poželjnoj slobodi naroda, a čini se i pojedinaca: “Jednom rečju moje je uverenje, da smo jedino mi odgovorni za krvoproliće, što će da se dogodi. [...] I mi i Nemačka u poslednjim godinama veliki deo naše snage smo trošili, da duševni razvoj bude što sporiji. Bojali smo se napretka kao đavo krsta. [...] Mi smo hteli da zadržimo historiju a toga časa smo se uhvatili u koštac i nagovestili rat celome svetu. [...] A ako bi rat slučajno sretno i pobedonosno ispao, mogao bi se opet za neko vreme dogoditi prirodan raspad njezin [Monarhije – F. H.]. Zašto da se ne proba sa poslednjim ali krvavim sredstvom?”¹¹⁸¹ Osim Austro-Ugarske, za rat je, dakako – prema “dr. Žarku” – kriva i Njemačka, i to opet ne na pukom polju interesa već pravednosti: “Teško da je ikada ikoja država nanela toliko uvrede pravdi kao silna Nemačka. Vređala je i desno i levo i uvek je zveckala sa sabljom. [...] Htela je narod svoj da proglasi za narod izabrat a sve druge da podjarmi, da joj kuluče.”¹¹⁸²

U skladu s tim, dosljedan svojim uvjerenjima, osim navedenih povremenih sugovornika, autor je po narodnosnom ključu među šesnaest raspoloživih “kršnih momaka” za svoje bolničare izabrao, kako kaže, “dva verna srpska sokola”: “Ali jedno sam ipak tvrdo odlučio, moraju biti Srbi. Znao sam unapred, da ću mnogo puta biti u nezgodi, pa da imam svoga rođenoga.”¹¹⁸³

Razgovarajući pak o tomu što im je činiti, trojica liječnika – međutim – nisu stvorila neki konkretni plan, osim da “skupe sve svoje u bataljonu”, kao što su to navodno Hrvati već učinili.¹¹⁸⁴ Iako su, navodno, Srbi u njihovoj bojni najbrojniji narod, a u austro-ugarskim oružanim snagama ima više Srba nego u samoj srpskoj vojsci, autor zaključuje da jednostavno nisu bili dovoljno narodnosno osviješteni, odnosno barem ne toliko da bi se samoorganizirali i suprotstavili vojnoj hijerarhiji: “Više od polovine celoga Srpstva bori se danas protiv Srbije. Stotinama hiljada novači naša država srpske krvi. I nigde do ovoga časa nisam čuo, da je bilo

¹¹⁸⁰ *Isto*, 23.

¹¹⁸¹ *Isto*, 23.-24.

¹¹⁸² *Isto*, 23.

¹¹⁸³ *Isto*, 9.

¹¹⁸⁴ *Isto*, 71.

pobune zbog toga. Tačnije nego dobar sat, sve je pojurilo, da se prijavi vojničkoj vlasti. Otkud to? Izgleda, da je pritisak državni jači nego srpska svest i dužnost prema svome plemenu.”¹¹⁸⁵

Zapravo, čak ni njih trojica nisu se suglasili hoće li prvom prilikom pokušati prebjeći, a riječi “dr. Lazice” o izbjegavanju “svojevoljnoga” ubijanja sunarodnjaka – onako kako ih prenosi Prodanović – sugeriraju čak i prilično široko tumačenje vojničke dužnosti, tek nešto uže od onoga Mačekova zastavnika-srbofila, koji je unatoč svojim uvjerenjima, zbog straha od zapovjednika zapovijedio paljbu na srpskoga vojnika s onu stranu rijeke: “Je l’te, da je naša najveća dužnost i prema Bogu i prema svome narodu, da gdegod možemo, što većma pomrsimo konce naše države. Ne sme ni jedna kap srpske krvi svojevoljno biti prolivena, da se naši zlotvori ne ojačaju.”¹¹⁸⁶

Povrh svega, čak niti iz Prodanovićevih sjećanja ne slijedi nužno da je većina monarhijskih Srba intimno – dakle, mimo stegovne prisile – bila protiv Austro-Ugarske. Prvih dana rata, naime, “dr. Lazica” svoju je dvojicu kolega odveo na ručak k jednom uglednom karlovačkom umirovljeniku, predstavljenom samo titulom “Presvetli”, što je vjerojatno imalo sugerirati da se radi o bivšem visokom činovniku, možda čak i jednomu od odjelnih predstojnika Zemaljske vlade. Ljubazno primljeni, sva trojica liječnika potužili su se da su duboko ozlojeđeni namjerom višega zapovjedništva da se njihovu pukovniju pošalje baš na samu Srbiju (sjetimo se, Blašković tvrdi da su bosanski Srbi u njegovoj pukovniji imali pravo izbora!): “Hoće valjda, da pokažu svetu, kako su svi narodi naše države saglasni i jednodušni, ne štedeći žrtve i bez ustezanja gotovi da pođu za njen spas i na samog brata.”¹¹⁸⁷ Skrenuvši tijekom razgovora, domaćin je, međutim, izjavio da je i sam Srbin, no da se nikako ne može složiti s Principovim atentatom, na što su – prema autoru – uslijedili žustri odgovori, iz kojih se dade naslutiti da “Presvetli” nije dijelio niti neke druge zasade tadašnjega srpskoga nacionalističkoga programa.

Primjerice, “dr. Živko” morao ga je podsjetiti da su carski i kraljevski manevri XV. vojnoga zbora trebali početi upravo na sam Vidovdan, što je s obzirom na razmjerno nedavnu austro-ugarsku aneksiju Bosne i Hercegovine bila, drži on, jednoznačna poruka Srbiji. Ukratko, habsburški prijestolonasljednik: “Da bi povećao krunu svoju, odlučio se, da otme

¹¹⁸⁵ Isto, 70. Nešto kasnije autor će pak natuknuti da su u ratnom oduševljenju sudjelovali i neki Srbi, a da će protiv ubrzo postati i dio Hrvata: “Razume se, da su Srbi i jedan mali deo Hrvata pa još na srbijanskom frontu najpre dolazili k sebi. Njih je od početka rata najmanje zarazila furija rata. Za njih pohod na Srbiju ni malo nije bio primamljiv. Na protiv sa gnušanjem se išlo napred, jer je strah za život svoj, za porodicu svoju i dobro svoje prevladavalo na osećajem odgovornosti pred narodom svojim. To je bila strašna tragika prečanskih Srba.” Isto, 144.

¹¹⁸⁶ Isto, 70.

¹¹⁸⁷ Isto, 55.

obe krune srpskoga plemena.”¹¹⁸⁸ Poradi toga, nadvojvoda je zaslužio smrt (nadvojvotkinja se ne spominje), atentatori su samo kaznili zločinca,¹¹⁸⁹ i – riječima “dr. Lazice” – stoga ih treba slaviti kao “požrtvovne spartance”.¹¹⁹⁰ Ostali argumenti u toj raspravi o etičkoj opravdanosti tiraniciida nisu preneseni, s iznimkom Prodanovićeve zaključka kako mu se činilo da se domaćin naposljetku “malo pokolebao”.¹¹⁹¹

Kao što se vidi, prvih tjedana rata Prodanović i njegovi kolege bili su otvoreni samo pred svojim pouzdanim sunarodnjacima. Iz sjećanja, međutim, slijedi da je prema časnicima-Hrvatima njihov odnos prošao nekoliko faza. Rečeno je već da pri prvom dolasku u vojarnu autor ističe “pašovanje pohrvaćenih”, ne spominjući izrijeckom same Hrvate. Iako, kako gore kaže, nije skrivao da mu se rat ne mili, pred njima je, čini se, otpočetak bio puno suzdržaniji, čuvajući se da ne pruži povoda za konkretnu optužbu: “Razume se, da to većina hrvatskih časnika nije mogla mirno da gleda. Na protiv kao hijene u potaji, sa lažju i klevetom hteli su da nas ocrne.”¹¹⁹² S obzirom na to kako Prodanović opisuje njihovo raspoloženje, to nas, međutim, i ne bi trebalo čuditi: “Časnici Hrvati silom su hteli veselja. [...] Kao da su se za svadbu pripremali a ne za krvavi rat. Na svakom licu ste mogli osmejak primetiti. Kao da im je sam raj sa neba obećan. Većeg oduševljenja za rat ne beše zacelo ni u Pešti ni u Berlinu. Neka potajna sila sve je slojeve Hrvata dražila i najumerenijim skoro mozak zavrnila. Htelo se po svaku cenu krvi i to najrođenije.”¹¹⁹³

Kao časnik, Prodanović nije imao samo svojega konja, nego i konjušara, nekoga Stipu, Hrvata iz Zagorja. Dodijeljeni mu konj nije baš bio dobre ćudi, a na sličan je način prikazan i konjušar, za kojega je autor sumnjao da ga uhodi po nalogu ađutanta pukovnije, “otvorenoga neprijatelja Srpstva”: “Čudan čovek. Nikada svoga veka nisam tako nisko čelo i tako male oči video. Otud mu je cela glava vrlo smešna izgledala. Kao da nije bio evropskoga soja, nego od nekud iz pustinje. Zato je sve teško i shvaćao. Samo je u jednoj stvari bio neobično vešt. Umeo je lukavo da sakrije, šta misli i smer. Od prirode obdaren potkazivač.”¹¹⁹⁴

Premda se te pomalo proturječne sumnje u Stipu nisu nikada potvrdile (štoviše, odmah mu je priznao da su drugi časnici potajice nešto ranije odabrali bolje konje), imao je on i drugih, pa i nekih poopćivih “nedostataka”: “Kao i svi zaostali ljudi i Stipa je jako praznoveran bio. A po nesreći živio je u sredini, gde se praznoverje u najvećoj meri

¹¹⁸⁸ *Isto*, 58.

¹¹⁸⁹ *Isto*, 58.

¹¹⁹⁰ *Isto*, 57.

¹¹⁹¹ *Isto*, 59.

¹¹⁹² *Isto*, 6.

¹¹⁹³ *Isto*, 6.

¹¹⁹⁴ *Isto*, 19.-20.

potpomagalo. [...] Sve što katolicizam sa svojom okrutnošću može od čoveka da učini, opazalo se na njemu. Jer štogod je radio, beše skroz i naskroz jezuitski – neiskreno. [...] I opet nije mogao da se udubi u potpun smisao svoje vere. Sve mu je samo na usti bilo. Sigurno da je to isto i kod drugih svojih jednovernih video. Niko od njegovih, pa ni njegovo svećenstvo, nije drukčije radilo. Svi su jednom pravcu težili. Verovali su, da će katolička crkva bez po muke da osvoji svet. Šta više bili su svi uvereni, da je ona jedinospasavajuća vera.”¹¹⁹⁵ Da stvar bude zanimljivija, Prodanović kaže da je na to nastupio ofenzivno, pokušavajući podređenoga Stipu uvjeriti da većina ljudi na svijetu nisu katolici, i da sve vjere vode u istom smjeru.¹¹⁹⁶

Takvi, a i drugi Prodanovićevi zapisi, zajedno s onima što pišu ostali autobiografi (npr. Blašković),¹¹⁹⁷ pokazuju da su Srbi-vojnici, ili barem Srbi-časnici, u nekim postrojbama austro-ugarskih oružanih snaga bili izloženi popriličnoj sumnji. Pa ipak, čak ni Prodanović ne tvrdi da je to nepovjerenje bilo nekakav službeni stav vojnih vlasti, više skup pojedinačnih stajališta donesenih iz civilnoga političkoga života. Slanje austro-ugarskih Srba na samo srpsko bojište Prodanovića i njegove kolege doimalo se kao smišljena, represivna politika, no ako se uzme ono što Horvat govori o predmnijevi, pa i fikciji lojalnosti,¹¹⁹⁸ doista je vjerojatno da prvih mjeseci rata, sve do raspuštanja češke 28. i 36. pješačke pukovnije,¹¹⁹⁹ divergentni interesi pripadnika raznih naroda nisu toliko uzimani u obzir. Napokon, i ona ponuda bosansko-hercegovačkim Srbima, pružena zacijelo u zemlji u kojoj su se narodnosna previranja najviše dolazila do izražaja, bila je – barem onako kako ju prenosi Blašković – formulirana više s obzirom na mogući konflikt dviju jednakovrijednih ali nespojivih dužnosti, negoli na homogenizaciju vlastitih redova. Uostalom, osim što nisu pristajali uz naznačene ratne ciljeve i općenito službenu politiku Monarhije, ni Jakovljević niti Korda nisu imali potrebe spomenuti da su na bilo koji način bili zlostavljani zbog svoje vjerske ili narodnosne pripadnosti.

U stvari, iz nekih Prodanovićevih navoda – a s onima o uhođenju, katolicizmu te odabiru suradnika već smo se susreli – može se zaključiti da je njegovo uopćavajuće nepovjerenje prema ne-Srbima bilo uključeno u nešto širi sustav zasnovan na povratnoj spregi. O napetim odnosima habsburškoga legitimizma i srpskoga nacionalizma, koji su svoju mirnodopsku kulminaciju doživjeli nakon što je ustanovljena narodnosna pripadnost

¹¹⁹⁵ *Isto*, 20.

¹¹⁹⁶ *Isto*, 21.

¹¹⁹⁷ Vidi bilješku 797.

¹¹⁹⁸ Vidi bilješku 852.

¹¹⁹⁹ O tomu ukratko P. JUNG, n. dj., sv. 1, 11.

sarajevskih atentatora, i na koje su se – o tomu će još biti riječi – odmah nadovezala nacionalistička očekivanja znatnih dijelova hrvatske političke elite, predvođenih “frankovcima”, već sam ponešto rekao.¹²⁰⁰ Prvih dana mobilizacije, proizlazi iz Prodanovićevih sjećanja, očitovati se kao Srbin a ne pravoslavac, praktički se tumačilo kao izabrano, političko a ne zadano određenje.

Međutim, unatoč svim jakim riječima, čak niti taj autor – koji, kako kaže, nije nikada krio svoju narodnosnu pripadnost i opće neraspoloženje ratom – nije doživio nekih bitnijih neugodnosti. Iako imaju izvjesnu podcjenjivačku crtu, sljedeći riječi svjedoče da se unatoč svom *ketmanu* – uostalom, samom po sebi iscrpljujućem¹²⁰¹ – i on znao emotivno otvoriti suborcima Hrvatima, i to onima istima koji su se do prije par dana radosno spremali za rat: “Tako me je jednog dana sam komandant sa još nekoliko Hrvata časnika udostojio svoje visoke posete. Jedva sam se znao naći. Možda su me došli da kušaju. A možda i ne. U početku beše razgovor dosta hladan. Malo po malo, pa smo govorili kao pravi prijatelji. Osetio sam da je i njima tako isto teško bilo, jer će oni za kratko vreme da ostave svoje mile i drage, pa ih možda nikad više neće videti. [...] Badava su probali da budu junaci, sve ih je izdavalo.”¹²⁰²

U zanimljivom svjetlu taj se odnos prikazao i na jednomu objedu uoči polaska iz Karlovca. Jedan od časnika, inače sudac i musliman iz Bosne – autor ga zove “Aman” – održao je politički govor na tragu istovjetnosti hrvatskih i monarhijskih interesa. Iz samih sjećanja ne slijedi da se govor izravno ticao svih Srba, tek uobičajenih teza o tomu kako je miješajući se u unutarnje poslove Austro-Ugarske Srbija godinama pomagala veleizdajnike. Sada je, ustvrdio je sudac, pravi trenutak da se tomu stane na kraj, i ako se primjereno iskažu, “nas Hrvate” će “sedi vladar” zasigurno nagraditi: “Jer otkako je Hrvata nije bilo zgodnijega trenutka za našu stvar. Velika Hrvatska može samo na ruševinama Srbije da se uzdigne, jer velika Srbija i velika Hrvatska ne mogu nikada jedna pored druge postojati. Ili jedne ili druge mora nestati.”¹²⁰³ Isprovociran, tvrdi Prodanović, jedan od časnika-Srba na to se ustao, i ljutito odgovorio: “Nama je Srbima ovoga časa bačena rukavica. Traži se ni manje ni više nego da pljunemo na svoj obraz. Ako je zaista dotle došlo, zašto nas na bojište šalju. Bolje bi

¹²⁰⁰ Nema sumnje, prema sasvim konkretnim policijskim izvješćima, dio srpskoga stanovništva na tlu Hrvatske i Slavonije odobravao je Sarajevski atentat. Ono što je teže ustanoviti, i čega se dotičem i kasnije, jest koliki je to dio – veći ili manji, barem, te kako je to utjecalo na njihovo ponašanje. Vidi D. AGIČIĆ, “Civil Croatia on the Eve of the First World War”, 309.-310.

¹²⁰¹ O tomu autor navodi živopisan komentar “dr. Lazice”: “Ovako je dozlogrdilo živeti. Neprestano se pretvarati dosadi i psetu a kamo li ljudima.” *Isto*, 162.

¹²⁰² *Isto*, 8.

¹²⁰³ *Isto*, 62.

bilo, da nas sve o najbliže drvo povešaju.”¹²⁰⁴ Umjesto da se dalje razvije narodnosno uvjetovana diskusija, međutim, ostali su časnici na to stali umirivati prosvjednika, a sam se “Aman” obzirno povukao. Ili, u Prodanovićevu kritičkom prikazu: “Kao najponizniji pas, kad ga batinom isprebijate, povukao se plašljivi musliman. – Pa ja nisam tako mislio; ja sam bio od uvek najveći prijatelj Srba. Samo je ovo ratno doba krivo da svi Hrvati pa i ja drukčije sad osećam.”¹²⁰⁵

O čemu je riječ? Dovedemo li Prodanovićev prikaz u vezu s onim što je rečeno o odsutnosti sustavne “političke izobrazbe” u habsburškoj vojsci, nameće se zaključak da su neki dijelovi njezina ustroja tolerirali ne samo protivljenje u unutarnjoj, “neizgovorenoj” sferi, nego i neku vrstu verbalne oporbe, sve dok za njom nisu slijedila i opipljiva djela. Drugim riječima, šestorica naših bačkih časnika od samoga su početka, i to – čini se – ne baš bez razloga, svojim uvjerenijim kolegama bili duboko sumnjivi, no ta sumnja morala je biti izrazitije potkrijepljena da proizvede neki konkretni učinak. Doduše, teško je reći ima li to više veze s nepostojanjem unutarnjega nadzora, tj. neke vrste sigurnosne službe, tradicijom kolegijalne otvorenosti, brojnim odnosima (jedna polovica teško može nadzirati drugu polovicu!) ili s nečim četvrtim...

Primjerice, tijekom prilaženja bojištu, satnik Farkaš, zapovjednik stožera 104. pučko-ustaške brigade (u sastavu koje je bila i Prodanovićeva pukovnija), kojega spominje i Jakovljević, razbjesnit će se držeći da netko od srpskih vojnika (u narodnosnom smislu) – kako bi upozorio neprijatelja – namjerno mimo zapovijedi otvara paljbu. No, njegov nadređeni, general Teodor Bekić, tvrdi autor, imao je drukčije tumačenje: “Pogrešno shvatanje. Od kako se samo zna, Srbi su potocima krv prolevali za Austrougarsku monarhiju. I ovom prilikom neće biti zacelo na posljednjem mestu.”¹²⁰⁶

S druge strane, Prodanović tvrdi da je zbog iskrenosti svojega kružoka ubrzo stekao osobne simpatije pa i zaštitu zapovjednika svoje bojne, nekoga djelatnoga bojnika Vitasa, kojega određuje kao Hrvata, no Hrvata s posebnim, makar ne sasvim jednoznačno naznačenim povodom za takvu toleranciju: “Mati našega komandanta beše Srpkinja. Zacelo je uspomena njena i nehotice utecala na rad njegov i opominjala sina, da ne bude nepravičan prema njenom nesretnom plemenu.”¹²⁰⁷ Nakon srpskoga poraza u Srijemu, poznajući ga “u dušu” taj će autoru čak izraziti i neku vrstu sućuti: “Žao mi je što su Srbijanci tako prošli, ali

¹²⁰⁴ *Isto*, 63.

¹²⁰⁵ *Isto*, 64.

¹²⁰⁶ *Isto*, 77.

¹²⁰⁷ *Isto*, 6., 175.

nemoj očajavati. U ratu se takve stvari češće puta događaju”,¹²⁰⁸ a nešto kasnije priznat će mu, štoviše, da bi se i sam radovao kada bi Srbi pobijedili, osuđujući pohod na Srbiju kao besmislen.¹²⁰⁹

Upravo Vitas, i poručnik Alfred Pajer, u civilu inženjer, dobit će i jedan od najvećih komplimenata u Prodanovićem sjećanjima: “Obojica Hrvati, ali pored toga veliki prijatelji Srba i časnog karaktera, što je u ovo nesretno doba velika retkost bila.”¹²¹⁰ U skladu s tim ponašat će se i kada jedan od trojice vojnih liječnika-Srba, “dr. Lazica”, ne povjeravajući se nikomu, pa niti svojim sunarodnjacima, u Mačvi prebjegne protivniku: “I to sa još dvadeset Srba po napred smišljenom planu. [...] Čak i prtljag i kerče je odneo. [...] Razume se, da smo zbog toga sutra dan svi Srbi nevolje imali. Gledali su nas kao na krvnike. I da im je naređeno bilo, bi nas sve bez razlike na parčad izmrcvarili. [...] I ne samo mi Srbi nego i Hrvati, što su nama naklonjeni bili, patili su pored nas. Morali su da se kriju, ako su hteli da s nama govore.”¹²¹¹

U stvari, nešto kasnije, upravo Pajer potaknut će autora na pothvat, koji će njegovoj knjizi priskrbiti i pohvalni predgovor divizijskoga đenerala Dobrosava Milenkovića. Za razliku od “dr. Lazice”, sam Prodanović nije pokušao prebjeći, a nije se – proizlazi iz sjećanja – ni ozbiljnije bavio tom mišlju, iako je imao najmanje jednu izglednu priliku. Naime, Pajer, koji je često boravio u brigadnom stožeru, precrtao je plan skorašnjega austro-ugarskoga napada, i potaknuo Prodanovića da ga prilikom pregovora o lokalnom primirju (radi pokapanja mrtvih) kradom uruči srpskoj strani.¹²¹² Uglavnom, srpski zapovjednici prihvatili su Prodanovićevu obavijest kao pouzdanu, i na vrijeme osigurali obranu od najavljenoga napada, o čemu general Milenković govori i u vlastitoj knjizi o “19. pešadijskom puku”.¹²¹³

Najviša austro-ugarska zapovjedna razina koja je znala da se vode neki pregovori bio je tek bojnik Vitas, no ipak je pomalo čudno da je u četveročlanom izaslanstvu (tri poručnika i jedan narednik) upravo toliko “sumnjivom” Prodanoviću pripala čast da jedini govori. Ostala dvojica poručnika bili su, naime, Hrvati, i jedan od njih protivio se i samom rukovanju s protivnicima: “Samo je poručnik Resner gundao, da ne pružimo ruke Srbijancima, jer su nam

¹²⁰⁸ *Isto*, 175.

¹²⁰⁹ *Isto*, 176., 187.

¹²¹⁰ *Isto*, 185.

¹²¹¹ *Isto*, 195.

¹²¹² *Isto*, 189., 197., 202.-211.

¹²¹³ Svoju želju da pomogne srpskoj vojsci poručnik Pajer nešto je ranije izrazio i Ivanu Ribaru, kojemu je – neovisno o Prodanoviću – Milenković također pokazao odnosnu bilješku u ratnom dnevniku 19. pukovnije. Prema istim sjećanjima, sam Pajer pričao je autoru kako je kao karlovački gimnazijalac, u drugoj polovici 1890-ih, nakon burne političke svađe iz lovačke puške ubio svojega cimera Srbina. Osuđen, kajući se zbog toga čina, tijekom studija od hrvatskoga je nacionalista postao jugoslavenski. I. RIBAR, *Iz moje političke suradnje*, 324.

oni neprijatelji. To bi po njegovom mišljenju ispod dostojanstva austrijskog časništva bilo.”¹²¹⁴ Prema autorovim navodima, čak i drugom poručniku, nekome Tišljaru, nije se svidjelo što su on i srpski pregovarač, poručnik Džaja, otkrili da je neki njegov srodnik, zaposlen u Narodnoj banci Srbije, Džajin dobar poznanik: “Na te reči moja dva hrvatska prijatelja samo su se zgledala. Videlo se da im nije bilo pravo, što je stvar tako ispala”.¹²¹⁵ Ipak, obojica su dopustili da se raspršeni pojedinci zadrže u nevezanom razgovoru, tijekom kojega je Prodanović predao planove nekom srpskom naredniku, a ništa nisu posumnjali ni kada su, osvrćući se, primijetili da “Srbijanac” odjednom nosi neke papire.¹²¹⁶

U stvari, unatoč navodnim protusrpski motiviranim spletkama bojnika Vučetića, zapovjednika III. bojne, Prodanović je zbog svoje spretnosti bio zadužen da vodi kuhinju (“menažu”) ne samo Vitasove bojne, već i samoga pukovnijskoga stožera, što je teško moglo biti spojivo s nekom izrazitijom sumnjičavošću.¹²¹⁷ S druge strane, unatoč onom poraznom mišljenju o djelatnim časnicima, autoru se, po svem sudeći, dopadala pukovnikova “opreznost”, i želja da postrojbu poštedi gubitaka: “A za sve to imali smo da zahvalimo pukovniku Kurelcu. On je neobično fini nos imao. Znao je vešto da prikaže svaku stvar brigadi. Tako pored svega našega nerada bila je naša pukovnija na glasu.”¹²¹⁸

Štoviše, opisujući – poput Korde i Jakovljevića – uzdrmanost koju su u austro-ugarskim redovima izazvali neuspjesi u Srbiji,¹²¹⁹ čak i samomu pukovniku Kurelcu Prodanović će pripisati izjavu, danu u njegovoj nazočnosti: “Badava, žilav je ovo narod, ne može se s njim tako lako izići na kraj.”¹²²⁰

Ukratko rečeno, razmatrajući čak i političko-ideološki tako različita sjećanja poput Blaškovićevih, Jakovljevićevih, Kordinih i Prodanovićevih, zaključiti je da na odnose austro-ugarskih oružanih snaga prema vlastitim pripadnicima srpske narodnosti (i obratno) ne treba

¹²¹⁴ Ž. PRODANOVIĆ, *Iz ratne torbice*, 202.

¹²¹⁵ *Isto*, 202.

¹²¹⁶ *Isto*, 204.

¹²¹⁷ *Isto*, 126., 184. Naime, Prodanovićevo zaduženje ni na jednom se mjestu ne prikazuje kao posljedica njegove eventualne nepouzdanosti, već isključivo snalažljivosti u nabavci dobre hrane, staroga vina i konjaka, u kojoj je imao i nepodijeljenu potporu bojnika Vitasa, zainteresiranoga da s postrojbom ne ulazi u borbu: “Sve moguće moramo učiniti, da zadobijemo gospodu. Ako u najkraćem vremenu zatreba, da se na čamcima Sava prelazi, mimoišla bi nas velika opasnost, jer bi sa stožerom puka do kraja ostali kao rezerva.” *Isto*, 133.-136.

¹²¹⁸ *Isto*, 173.

¹²¹⁹ “Pre upada u Srbiju stari austrijski zapt a posle prvog bežanija na nedelju dana rasulo na sve strane. I ako se zbog kazne nešto i slušalo, u dubini duše niko nije osećao vojničke vrline. [...] To je bio žalostan preokret, ne samo u mislima nego i u osećajima, tako reći cele vojske, što je onako divljački nagnula, da satire Srbiju.” *Isto*, 119.-120. – “Do pre kratkog vremena verovalo se našim [austro-ugarskim – F. H.] izveštajima kao da su bili nepogrešivi. Niko nije smeo ni u jednu njihovu reč da posumnja. A sad veliki deo časnika pri čitanju novina mrgodeći se, drmao je glavom, znači, da je jedva mogao da se uzdrži od otvorenog prigovora.” *Isto*, 246.

¹²²⁰ *Isto*, 246.

automatski primjenjivati kategorije što će se izrazitije profilirati tek kasnije, dovršetkom nacionalne integracije, i u vojskama nacionalno homogenijih država.¹²²¹

Što se pak tiče Prodanovićeva odnosa prema srpskom nacionalizmu te jugoslavenstvu, istaknuti je još nekoliko zanimljivih dijaloga. Primjerice, družeći se s jednim od svojih hrvatskih pouzdanika, poručnikom Tuškanom, njih će se dvojica složiti da se Hrvati i Srbi na neki način moraju udružiti. Očekivani rezultat, međutim, neće biti nekakva harmonična jugoslavenska sinteza, već socijaldarvinističko preživljavanje najsposobnijih, borba u koju će se uključiti svi staleži: “Samo što bi onda Hrvatima popretila opasnost, da se izgube u srpskoj krvi. – Ali isto tako i Srbima, da u društvu sa Hrvatima u mnogom čemu izmenu svoje najrođenije težnje i prirodne svoje osobine. [...] Ako Srbi i Hrvati uzmoraju zajedno da dele sudbu svoju, onda će između njih da nastane prirodna borba i potrebni sukobi. Koji god od njih dvoje bude imao više duševnih odlika i životne snage, taj će na kraju krajeva, da se održi na površini. Tu nema ništa više da se razmišlja.”¹²²² Ako se sjetimo onoga što je Prodanović govorio o civilizacijskoj zastarjelosti habsburškoga legitimizma, ovdje valja primijetiti da je u pogledu sukoba dvaju nacionalizama – dakle, shvaćanja na podjednakom stupnju u kontekstu navodnoga svjetskoga napretka – i on, poput Budaka, bio sklon moralnom relativizmu, pri čem, za razliku od njega, uopće ne razmatra mogućnost konstruktivnoga spoja starijega i novijega načela.

Sjetimo li se onoga što su o srpskom borbenom moralu pisali Blašković i Jakovljević, vrijedi prenijeti i neke Prodanovićeve susrete s civilnim stanovništvom u mjestima na istočnoj strani Drine, potkraj prvoga mjeseca rata. Odvojivši se, naime, od drugih časnika, njih trojica liječnika posjećivala su gostionice predstavljajući se kao prisilno mobilizirani Srbi. Primjerice, neki starac iz okolice Loznice oslovio ih je prilično razočarano: “Mi smo čvrsto verovali, da će se, čim Austrija zarati, pobuniti najpre Srbi a posle svi Sloveni u vašoj državi. Držali smo, da je isključeno, da udari brat na brata. [...] Mi smo ubeđeni, da je naša sveta dužnost, da vas oslobodimo.”¹²²³ Drugi jedan sugovornik, u Banja Koviljači, izjavio je pak: “Rat je ovaj najpopularniji od svijetu naših ratova a mržnja protiv Švabe neizmerna. Svaki naš

¹²²¹ U tom kontekstu, zanimljivo je da je i satnik Jugović, glavni lik *Kraljevske ugarske domobranske novele*, prikazan kao prohabsurški Srbin: “Čini mu se nepravda! Sada već treći put ide na frontu sa svojim plućnim i želučanim katarom. Ali što mare oni za to. Da, to su one svinje frankovačke kod bataljona! Čine mu psinu! I na fronti mu uvijek čine psinu. Ti odurni frankovački intriganti. A to sve zato, jer je Srbin! Jer je dobar Srbin! To je zato, jer se ne stidi toga što je Srbin! Graničar, naše gore list! Preradovićevac! Kad je ono zapovjednik kora pregledavao galicijski postav, pita on njega: Sind sie Serbe, Herr Hauptmann, oder katholischer Kroate? – Nein! Ich bin griechisch-orientalisch, Exzellenz! Melde gehorsamst. Tako mu je odbrusio u brk.”. M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Split 1985., 70.

¹²²² Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 232.

¹²²³ *Isto*, 102.-103.

vojnici zna dobro šta hoće.”¹²²⁴ Čak i tada, svi su bili uvjereni u konačnu srpsku pobjedu, pogotovo neki umirovljeni major Popović, koji je – ne bez razloga – držao da je povlačenje promišljeno, i da se austro-ugarske postrojbe želi navući u brda.¹²²⁵

Pa ipak, suprotno svojim predviđanjima, autor je susretao i zarobljene srpske vojnike: “Čisto sam se ohladio, kad sam ih opazio. To je bilo za mene nešto, što nisam očekivao. Držao sam i to tvrdo, da Srbin ne može i ne sme biti zarobljen. [...] Vojnici, recite mi, kako ste dopali u ropstvo? Zacelo kakvom prevarom ili iz preke nužde. – Ne, gospodine, mi smo svojevrijedno prebegli, povikaše svi u glas. Toga časa kao da me je neko nožem ubo, tako sam se trgao.”¹²²⁶ Kako kaže, tvrdeći da su “Mačedonci” – što je, zapravo, bilo lako moguće – zarobljenici su čak počeli vikati “Živela Austrija!”, na što su im njegovi bolničari uskratili već pripremljene cigarete.¹²²⁷

Kako su se osjećali pojedini civili, Srbi u narodnosnom smislu, na sjevernoj strani Save i Dunava, Prodanović pak potanko opisuje u zadnjemu dijelu svojih sjećanja. Malo poslije austro-ugarskoga poraza na Kolubari, kada su se vijesti već dobro proširile, zadržao se – bez dozvole nadređenih – nekoliko dana u svojem Srbobranu. Odmah nakon što se javio obitelji, otišao je sve što zna priopćiti u tamošnju Prvu srpsku zadrugu za pomaganje i štednju: “Bilo ih je osmorica na okupu. Sve same ozbiljne i iskrene Srbende”.¹²²⁸ Razvoj događaja zanimao je i nekoga staroga bolesnika: “Moji su dani izbrojani, ja moram umreti, ali mi bar reci, hoće li ova zemlja biti posle rata srpska? Ako tako bude, biće mi kostima u njoj lakše”,¹²²⁹ a kum mu je, navodno, već tri dana s društvom slavio srpsku pobjedu.¹²³⁰ Slavlje se nastavilo kod Prodanovićeve brata, gdje su se nazočni posebice oduševljali iskazanim ratničkim vrlinama: “Badava sam im dokazivao, da je svaki Srbijanac junak, oni su se uvek vraćali na komite. U njima su, izgleda, zamišljali stare naše junake. Jer po njima srbijanski vojnici mogao je kao i drugi vojnici da bude zarobljen, ali komita nikada.”¹²³¹ Od svih Prodanovićevih poznanika, u to vrijeme jedino je “pop Milivoj” proročanski držao da će Nijemci na to uskoro svom snagom reagirati pa će Srbi doživjeti “drugo Kosovo”.¹²³²

Slično Krleži, zagrebački student, Hrvat Stanko Tomašić – kako pripovijeda u sjećanjima tiskanima 1930. – oduševljen jugoslavenskom idejom, pokušao je neuspješno

¹²²⁴ *Isto*, 104.

¹²²⁵ *Isto*, 105.

¹²²⁶ *Isto*, 102.-103.

¹²²⁷ *Isto*, 83.

¹²²⁸ *Isto*, 280.-281.

¹²²⁹ *Isto*, 279.

¹²³⁰ *Isto*, 282.

¹²³¹ *Isto*, 282.-283.

¹²³² *Isto*, 284.

prebjeći u Srbiju još mjesec dana prije Sarajevskoga atentata.¹²³³ Zatočen nakratko u Zemunu, s mobilizacijom je poslan u karlovačku 26. domobransku pješačku pukovnicu, u kojoj će ubrzo postati desetnik. Poput kasnije Josipu Horvatu, ratno oduševljenje na zagrebačkim ulicama i za njega će značiti rušenje “kule bjelokosne mladenačkih ideala”.¹²³⁴

Nakon šestotjedne obuke, kada se već znalo za “stradanje Vražje divizije”, i oni su ispraćeni uza sve počasti, ali i uz plač rodbine.¹²³⁵ Naročitoga oduševljenja neće biti niti među samim vojnicima, smještenima u one toliko spominjane vagone kapaciteta 40 ljudi ili osam konja,¹²³⁶ koji su se natpisi mahom tumačili kao izraz vrijednosti što ih zastupahu viši časnici: “Ne poznaju se više dvoredovi, rojevi, vodovi. Ne zna se, ko je kome susjed, ko gazda, ko čobanin. Tko li ono bijaše prvi u redu? Za kim li su ono cure ludovale? Bijaše li ko gospodin? Sve su noge jednako umorne, sve duše jednako ispremlaćene, svi životi jednako vrijedni.”¹²³⁷

S obzirom da se Tomašićeva pukovnija popunjavala na istom području kao i Prodanovićeva, u kontekstu raspoloženja među “grčko-istočnim” pučanstvom vrijedi spomenuti njegovu satiričnu, gotovo krležijanski intoniranu bilješku o “graničaru” koji se inače “križao sa tri prsta”, a sada je zakvačio hrvatsku trobojnicu: “Znao je, da je politika neka vražja stvar, da se njegov otac po dva puta u Vojniću badava napio i dao svoj glas za nekog slavonskog bogataša Muačevića.”¹²³⁸

Prošavši kroz Bosanski Brod i Tuzlu, Tomašićeva je bojna napokon stigla do pontonskoga mosta na Drini, kraj Banja Koviljače. Prelazeći ipak čamcima, autor se, tvrdi, odlučio da neće pucati prema neprijatelju, što je, čini se, i održao.¹²³⁹ Provevši neki mjesec dana u postrojbi, nazočio je svakakvim stradanjima (o tomu kasnije), sve dok do nadređenih nisu stigla kaznena prijava u vezi sa subverzivnim pismima koja je pisao još u Karlovcu.¹²⁴⁰ Kako kaže, njegov satnik htio ga je odmah objesiti kao veleizdajnika, no pukovnik – za kojega se inače govorkalo da je preblag prema srpskim civilima jer je “grčko-istočne” vjere – ga je uzeo u zaštitu, pa je cijela stvar odgođena s razvojem novoga srpskoga protunapada, početkom prosinca 1914.¹²⁴¹ Usto se i teško razbolio, tako da je prvo upućen u Valjevo, a potom, preko Srijemske Mitrovice, u Rumu. Iako Tomašić s time završava svoje pripovijedanje, iz uvodne bilješke – o tomu gdje je pisao svoja sjećanja – može se doznati da

¹²³³ S. TOMAŠIĆ, *Crni Vrh*, 5.-6.

¹²³⁴ *Isto*, 15.

¹²³⁵ *Isto*, 26.-28.

¹²³⁶ U nekim autobiografijama umjesto osam stoji šest, odnosno deset konja, a i broj ljudi povećava se do 46.

¹²³⁷ *Isto*, 29.

¹²³⁸ *Isto*, 32.

¹²³⁹ *Isto*, 39., 86.

¹²⁴⁰ *Isto*, 81.

¹²⁴¹ *Isto*, 74., 82., 93.

je 1915. boravio ne samo u karlovačkoj bolnici, nego i u VI. domobranskoj okružnoj uzi, pretpostavljam zato što ga je optužba za veleizdaju ondje sustigla.

Slično Tomašiću na srpskom se bojištu, ali 1915–1916. držao i Ivo Jelavić, jedan od onih pripadnika Hrvatskoga katoličkoga pokreta koji su se još uoči rata bez zadržke oduševili zamislima jugoslavenske nacionalističke omladine pa i samom dinastijom Karađorđevića.¹²⁴² Završivši u Zagrebu pravni studij, inače rođen u Orahu kraj Ljubuškoga, autor je kao narednik mobiliziran u 18. brdsku brigadu, u kojoj je služio kao tumač. U samim njegovim sjećanjima, objavljenima 1919. u Sarajevu, nema nekih izrazitijih političkih eksursa, no već i sadržaj nepovezanih crtica jasno daje do znanja na čijoj su strani njegove simpatije. Kako uvodno kaže, cilj njegova pisanja i nije bio prikazati vlastite doživljaje, nego izdvojiti one epizode iz brigadnoga ratnoga pohoda koje se mogu označiti kao “dokaz prusko-mađarskog barbarstva”,¹²⁴³ a njih i nije bilo tako malo, budući da su – za razliku od onoga što o svojim ulanima pripovijeda Sančević – zapovjednici njegove postrojbe pretežno bili neskloni stanovništvu.¹²⁴⁴

Nasilju nad pučanstvom još ćemo se vratiti, ovdje je bitno istaknuti – što se vidi i iz citiranoga sklopa o barbarstvu – da i Jelavić u tom pogledu svu krivnju (“jato skakavaca”)¹²⁴⁵ pripisuje dualističkim narodima te Nijemcima iz Reicha. On sam, tvrdi, trudio se zaštititi srpske zarobljenike i civile, makar je to mogla značiti da i on sam postane “politički sumnjiv”,¹²⁴⁶ ako ne i nešto puno gore: “Prokleti Srbe, izdajico, sasma obični ćuše – prskao me balom – tko te za što pita! I tebe ću s njima!... Pitajte svakog pojedinog; ni riječ više, ni riječ manje – nego: jesi li vojnik?”,¹²⁴⁷ zaprijetio mu je navodno general Ecker kada je od strijeljanja uzalud nastojao spasiti zarobljene srpske trećepozivce za koje se držalo da su komiti. S druge strane, kaže Jelavić, general Škvor, inače Čeh, bio je dobronamjieran, propustivši čak – sugerira se – zarobiti uzmičuće postrojbe vojvode Živojina Mišića.¹²⁴⁸

Kako je već naznačeno, opsežnije bavljenje djelom Miroslava Krleže nadilazi okvire ovoga rada, posvećenoga ponajprije težnji da se utvrde općenite odrednice dosad sporadično obrađenoga korpusa. Upravo ljetni mjeseci 1916. – na galicijskom je bojištu, navodno bio tijekom srpnja i kolovoza te godine, što bi značilo da je doživio kasnije faze Brusilovljeve

¹²⁴² B. PALJAN, n. dj., 413.

¹²⁴³ I. JELAVIĆ, *Iz pregažene Srbije*, 3.

¹²⁴⁴ *Isto*, 4.

¹²⁴⁵ *Isto*, 5.

¹²⁴⁶ “Krobot – Bosniaker – Troglodit – Ćuš... Šta ćeš – Slegni ramenima i dalje služi. ,P.V.’ – Ko Demoklov[!] mač, uvijek ti visi nad glavom, a iza njega memla, kuršum, vješala...” *Isto*, 54.

¹²⁴⁷ *Isto*, 21.

¹²⁴⁸ *Isto*, 33.-34., 41.-43.

ofenzive¹²⁴⁹ – predstavljeni su u svim izdanjima njegovih “dnevničkih” zapisa potpunom prazninom, a i opisi svagdašnjice po vojarnama, na vježbalištima i u bolnicama veoma su oskudni. Općenito, konkretnom empirijskom “građom” puno su bogatije njegove novele “ratnoga ciklusa”, na koje upućujem na više mjesta u radu. Od konkretnih odnosa, osim sveprisutnoga Štancera (“Izobrazba čarkara stanzerovska: kolji Dvadesetipeta! Podlo, plitko, bolesno”),¹²⁵⁰ spomenut je i Branko Knežević, “moj prijatelj iz djetinjstva”, za kojega se kaže da ima “zbrku u glavi” te da, poput ostalih časnika – očito, za razliku od Krleže – misli da je “naša” granica na Doberdobu: “svi su, više-manje nacionaliste sui generis”.¹²⁵¹

Nasuprot pojedincima koji su svoja uvjerenja nastojali zadržati za sebe, ili ih barem iznositi suzdržano, vodeći računa o mogućim posljedicama, Korčulanin Vinko Barčot – kako pripovijeda jednostavnim no nepreglednim stilom – doveo je sebe pod tešku optužbu, čini se bez većega promišljanja. Doduše, osim autorovom mladosti, lakoća s kojom je došao u sukob s nadređenima vjerojatno se može objasniti i time što se prikazani događaji zbivaju za vrijeme cara i kralja Karla, u vrijeme kada je stega, očito, već prilično popustila, i kada su mnogi već bojišnicu bili skloni zamijeniti zatvorom.

Bez eksplicitne političke poruke, osim u naslovu samih sjećanja (objavljenih 1919. u Dubrovniku)¹²⁵² te u predgovoru nekoga A. Vojkovića,¹²⁵³ preskačući kontekstualizaciju, Barčot započinje opisom svojega prvoga otpora vojničkim vlastima. Smješteni u mostarskoj vojarni (postrojba se ne navodi), on (jednogodišnji dobrovoljac s činom desetnika) i njegovi kolege, jednoga su vrućega dana, nakon napornoga vježbanja, upućeni na loš ručak (“dergemize”, tj. neka vrsta kuhanoga osušenoga zelenja, taj put s “haringama” [!]), kupanje i cijepljenje protiv kolere. Umjesto toga, nekoliko njih odlučilo je otići na ručak u obližnji hotel, raspustivši prije vremena vod na počinak. Dežurnoga časnika, koji se tomu protivio, sretni su momci pritom bacili na tlo. Pozvan na prijavak (“raport”), Barčot je na to kažnjen sa svega osam dana sobnoga zatvora,¹²⁵⁴ što ga je ohrabrilo da zajedno s kolegama prepravi izlaznice i pokuša ponovo izaći u grad. Stražar na izlazu, međutim, to je primijetio, i kada ih je odbio propustiti, mladi su ga nezadovoljnici izudarali”.¹²⁵⁵ Upućen ovaj put na pukovnijski prijavak, na kojemu je, kako kaže, satnik oprezno iznio optužbu da je bunio ljude i snovao da

¹²⁴⁹ V. VISKOVIĆ, n. dj., 562.

¹²⁵⁰ M. KRLEŽA, *Davni dani*, 116. (zapis od 22. ožujka 1916.).

¹²⁵¹ *Isto*, 93., 133. (zapisi od 19. veljače i 14. travnja 1916.)

¹²⁵² V. BARČOT, *Za otadžbinu. Crte iz ratnog dnevnika*.

¹²⁵³ “Retci su ovo napokon namijenjeni obiteljskom i prijateljskom krugu, da u slatkim dnevima *krvavo stečene slobode* [istaknuto u izvorniku – F. H.] budu očit svjedok, kako ljubav domovinska nije moguća ondje, gdje sila gospoduje, nego gdje je najveća naravnost, t. j. gdje je prava otadžbina.” *Isto*, 4.

¹²⁵⁴ *Isto*, 6.

¹²⁵⁵ *Isto*, 8.

prebjegne, pukovnik ga je upozorio da će biti strijeljan, na što je nepopustljivi Barčot – vjerovati mu je – odvratio: “J.... Vas i njegovo Veličanstvo”.¹²⁵⁶

Tek sada, međutim, u njemu su se javili podijeljeni osjećaji. Kako piše, obuzeo ga je strah od smrti, i plakao je, tješeći se ipak kako nije kukavica što ide ubijati “rođenu braću”.¹²⁵⁷ Štoviše, premetačinom njegovih stvari, istražitelji su pronašli i “spasitelja” tj. “flašicu za frontu” sa špricom za izazivanje potkožne upale, no liječnički ga je pomoćnik uzeo u zaštitu.¹²⁵⁸ Očito, osim pomoćnika, Barčot je imao i drugih pomagača, jer mu je služak nešto kasnije uz hranu donio i špricu, kojom su mu potom u nogu uštrcali pljuvačku, kako bi ga se također učinilo nepokretnim.¹²⁵⁹ Ne posustajući, satniku koji ga je došao koriti izjavio je pak da Monarhija nije njegova domovina, i da je prema brojnim narodima nepravedna.¹²⁶⁰

Nakon desetak dana tamnice nije, međutim, bio upućen na bojište, nego u logor Bojište (putem ga je dobrostivo nahranila gazdarica neke krčme, “stara Srpkinja”),¹²⁶¹ gdje će provesti ukupno 72 dana.¹²⁶² Otamo je dospio pisati svojoj “ljubi”, kćeri neimenovanoga zastupnika u Carevinskom vijeću (koja se, potresena, ubrzo ubila),¹²⁶³ a kada je konačno doveden na ratni sud, protivio se većini od sedam točaka optužbe za smrtnu kaznu.¹²⁶⁴ Nekoliko dana kasnije, međutim, zahvatila ga je Karlova amnestija političkih zatvorenika, a doživio je i satisfakciju da tužitelj, koji je u međuvremenu s postrojbom upućen na bojište, pogine već prvoga dana.¹²⁶⁵

Umjesto ponuđenoga odlaska u bolnicu, Barčot je nakon toga uzeo dopust, kojega će si sam produljiti ponovo krivotvorivši isprave.¹²⁶⁶ Vrativši se u Mostar, nakon što je ovaj put popio nekakav oralni pripravak, smješten je u bolnicu, poslije koje je – izazvavši lupanje srca – određen za laku službu bez oružja.¹²⁶⁷

Započevši ju na rodnom otoku, podijelio je – tvrdi – vojnim bjeguncima oko 200 potvrda, a kada je prebačen k pukovnji negdje u Erdelj,¹²⁶⁸ stao je simulirati ludilo: “Ja pak, uočivši zgodan čas sjedoh prama vratima, naslonjen uza zid, prignem glavu i stanem se igrati kamenčićima kao mačka s mišom. Više puta bih govorio, kao da se s nekim razgovaram i

¹²⁵⁶ *Isto*, 11.

¹²⁵⁷ *Isto*, 12.-14.

¹²⁵⁸ *Isto*, 12.

¹²⁵⁹ *Isto*, 15.

¹²⁶⁰ *Isto*, 16.-17.

¹²⁶¹ *Isto*, 23.

¹²⁶² *Isto*, 24.

¹²⁶³ *Isto*, 24.-28.

¹²⁶⁴ *Isto*, 26.

¹²⁶⁵ *Isto*, 32.-36.

¹²⁶⁶ *Isto*, 38.-39.

¹²⁶⁷ *Isto*, 41.

¹²⁶⁸ *Isto*, 42.-43.

štogod bi rekao poput bespametnog čovjeka.”¹²⁶⁹ Već isti dan smješten je u bolnicu, gdje su mu pokušali dodijeliti nekakvo pisarsko zaduženje, no i dalje se “pravio lud”, iako sa sve više zebnje: “No više mi dosadi tako, da se bojah ne ću li od umišljenog postati pravim luđakom.”¹²⁷⁰ Nasapunavši i obrijavši stoga u svojevrsnoj konačnici kip Franje Josipa, pušten je na dopust radi školovanja, kojega će odugovlačiti sve do kraja rata – nema sumnje, zanimljiv ishod za nekoga tko se našao pod tako ozbiljnom optužbom.¹²⁷¹

Nekoliko godina prije Korde, u Osijeku 1932. svoja je sjećanja objavio Slavko S. Diklić, također jugoslavenski dobrovoljac, nepoznate mi narodnosne pripadnosti,¹²⁷² rođen u Petrovaradinu, poslije rata kao odvjetnik i javni bilježnik nastanjen u Osijeku. Njegovo pripovijedanje, međutim, počinje tek drugom polovicom 1916., kada dobrovoljačka divizija “zbog tehničkih nedostataka i strateških neuspjeha rumunjskih i ruskih saveznika”¹²⁷³ napušta rumunjsku Dobrudžu. Autorova prošlost u austro-ugarskoj vojsci, u kojoj je bio zastavnik 79. pješačke pukovnije, međutim, uopće se ne spominje, tek u lakonskoj napomeni kako su “državljeni tuđinske stare i moćne države, u kojoj su bili pastorčad sopstvenog doma, poletili [...] u redove vječnom slavom ovjenčane hrabre srpske vojske”.¹²⁷⁴ Također, nasuprot prethodnim sjećanjima – objavljenima početkom 1920-ih, ili potkraj 1930-ih, kada se o razrožnim nacionalizmima otvorenije govorilo – Diklićev diskurs bitno je homogeniji. Osim što je dobrovoljački pokret za njega i dalje “kulminacija revolucionarne nacionalne svijesti našeg naroda, zbog koje nam i danas zavide drugi, napredniji i veći narodi”,¹²⁷⁵ opći ton isključivo je integralno jugoslavenski, sa skopčanom povišenom retorikom o “moralnoj snazi narodnoga Genija” i ljubavi prema “Kralju, Narodu i Otadžbini”¹²⁷⁶, u kojemu se tek usputno spominju dva vala istupanja iz pokreta, prvi tobože potaknut austro-ugarskim agentima, a drugi privlačnošću boljševičkih zamisli.¹²⁷⁷

Slično Diklićevima, i u sjećanjima Ante Kovača putopisni pristup gotovo preteže nad autobiografskim (iz ruske unutrašnjosti dobrovoljci su, naime, na Solunsko bojište 1918. prebacivani ili preko Arhangelska i Murmanska, ili preko Vladivostoka, s međupostajama u Velikoj Britaniji, Francuskoj ili sjevernoj Africi). Podjednako je zastupljen i homogeni

¹²⁶⁹ *Isto*, 44.

¹²⁷⁰ *Isto*, 48.

¹²⁷¹ *Isto*, 49.

¹²⁷² Prema navodu Tihomila Maštrovića pribilježenom na kartici Bibliografskoga kataloga Leksikografskoga zavoda, 1930-ih u Osijeku su živjeli i objavljivali Slavko S. Diklić, Srbin, i Slavko (Tomislav) Diklić, Hrvat.

¹²⁷³ S. S. DIKLJIĆ, *Putničke bilješke jugoslovenskog ratnog dobrovoljca*, 10.

¹²⁷⁴ *Isto*, 8.

¹²⁷⁵ *Isto*, 8.

¹²⁷⁶ *Isto*, 9.-10.

¹²⁷⁷ *Isto*, 18.-20.

integralno-jugoslavenski diskurs (u vrijeme objavljivanja, 1923., autor je djelovao u zagrebačkom ogranku Demokratske stranke), no njegovi protivnici i skopčana zbivanja opisani su s više pojedinosti, nerijetko i veoma zajedljivo.¹²⁷⁸

Kao kod Diklića, niti kod Kovača ne doznajemo kako je razmišljao prije pada u zarobljeništvo, kraj već spomenute Okne, 4. lipnja 1916.¹²⁷⁹ Njegov gimnazijski konškolarac Korda, koji će također kao mladi časnik 28. domobranske pješačke pukovnije biti zarobljen nekoliko dana kasnije, još je u presudnim trenucima razmišljao hoće li se predati ili ne. Kovač – za kojega Korda, vidjeli smo, kaže da je bio “milinovac” – o tomu samo kaže: “Sedma zaamurska brigada sibirskih strelaca pohvatala nas je kao piliće, a mi se nismo mnogo ni odupirali”, napomenuvši, doduše, na drugom mjestu, da se o predaji prethodno bio dogovorio s nekim prijateljem, ali bez naznačenih uvjeta (sjetimo se, za razliku od Jakovljevića, koji je u stvari prebjegao, Grgec je za sebe priželjkivao “časnu predaju”).¹²⁸⁰

Tek u drugom kraju knjige, uz napomenu kako je do zarobljavanja uglavnom boravio u pukovnijskoj pričuvi, spomenut će i jedan doživljaj iz Nyíregyháze, iz veljače 1916., doživljaj koji se na zanimljiv način podudara s nekim Kordinim i Prodanovićem epizodama. Časnike iz Kovačeve bojne, naime, ruski su zarobljenici, među kojima je bilo i nekoliko “Srbijanaca”, ondje pozvali na predstavu. Na zgražanje “Švaba”, ali uz spomena vrijednu toleranciju “frankovaca”, zabava s njima oduljila se, pri čem su “Srbijanci”, štoviše, bili nagovoreni da sviraju “srpske pesme”: “Pokojni natporučnik Veočić naredio je našim raspoloženim sviračima, da nas prate uz bečarac do oficirske barake. U baraci smo još kasno u noć ‘srbovali’, pili i pevali, nahranivši i nadarivši [ih] novcem i cigaretama. To su bili prvi srpski vojnici, što sam ih sreo u životu. Toliko su bili naši, da čak ni frankovci, kojih je bilo nekoliko među domobranskim oficirima toga bataljona, nisu ništa protestovali, što oni sede za našim stolom.”¹²⁸¹

Kako bilo, prema Kovačevoj, vjerojatno ponešto pretjeranoj procjeni, samo u jutarnjim i ranoposlijepodnevnim satima toga 4. lipnja, zarobljeno je stotinjak časnika i oko 10 000 vojnika 42. domobranske divizije: “Bili smo veseli svi, osim nekolicine, a pokraj drumu plakali su Jevreji, austrofili, žaleći našu ‘gorku’ sudbinu.”¹²⁸² Prema njegovim

¹²⁷⁸ U skladu s tim, rođeni Vrbanjac, inače Hrvat, svoj odabir ekavskoga izričaja tumačit će, međutim, kasnije njegovom boljom prikladnošću za “teranje kera”, dakle stilskim a ne integracijskim razlozima. Usp. F. HAMERŠAK, “Kovač, Ante”, 744.

¹²⁷⁹ A. KOVAČ, *Kroz zapadne zemlje i gradove*, 3.

¹²⁸⁰ *Isto*, 5., 8.

¹²⁸¹ *Isto*, 69.

¹²⁸² *Isto*, 6. Prema autoru što se služio i ruskim izvorima, područje oko Okne – na kojemu su se od kraja 1915. većinom nalazile hrvatske postrojbe – unutar meandra rijeke Dnjestra, bilo je niže od ruskih položaja, i stoga veoma nepovoljno za obranu, a odsječak nije imao niti jedinstveno zapovjedništvo. Na sami 4. lipnja oko 200

riječima, štoviše, “Na začelju čula se pesma Sremaca. Neki su oficiri zbog toga škrgutali zubima, ali im to naravno nije pomagalo. [...] Većina nas mlađih bila je zadovoljna i panslavistički ratoborna. Stariji su nas proklinjali i častili Ruse sa najpogrdnijim izrazima. Tu sam prvi put video svu mizeriju srozanih austrijskih oficirskih veličina. Prosto su bili očajni bez posilnih, bez komfora i bez šampanjskih flaša. Istom su sada saznali, šta znači patnja i mučeništvo običnih redova u vojsci. U nama mlađima i odraslima u narodu, iskrsla je jedna neverovatna zloba prema tim pocepanim lutkicama iz austro-ugarskih garnizona.”¹²⁸³

No prelazak s austro-ugarske na rusku stranu granice nije, međutim, za Kovača značio samo izlazak iz ratne opasnosti i napuštanje hijerarhijske podložnosti, nego i drukčije životne uvjete, ujedno i simboličnu usporedbu između dvaju carstava. Za razliku od protucarski nastrojenoga Vrgoča, kojemu je ruski dio Galicije djelovao zapuštenije od austrijskoga,¹²⁸⁴ njegova je slika znatno povoljnija: “U prvom selu preko Dnjestra videsmu svu razliku [...] Ovdje nađosmo sveže i rumene bukovinske devojke i mladiće u čistoj narodnoj nošnji, a u austrijskom delu [Bukovine – F. H.] vladala je beda. Moloh venerije. Mladića uopće nije bilo, a žene su bile ispijene, zaražene i plašljive, napola vojnički obučene. Podavale su se domobrancima za lake cipele, za komis ili za kakvu traljavu bluzu”.¹²⁸⁵

Kako je već natuknuto uz Kordina sjećanja, ta je velika skupina zarobljenika nakon nekih stotinjak kilometara pješaćenja prošla ulicama Kam’janec’-Podil’skyja, gdje su ukrcani u stočne vagone i upućeni u logor “Darnice” kraj Kijeva (prema Kovaču, ondje se tih dana nalazilo oko 3000 časnika i 30 000 vojnika),¹²⁸⁶ potom pak – njih nekoliko desetaka – u poznati nam gradić Tetjuši na Volgi. Za razliku od Korde, međutim, Kovač je smješten u

ruskih topova ispalilo je nekih 100 000 granata, i to učinkovitije nego ikada prije. Među ostalim, pravljene su neuobičajene stanke kako bi austro-ugarski vojnici izašli iz skloništa očekujući pješački napad, što im je dodatno povećalo gubitke. Kada je pak uslijedio “pravi” napad – iz ruskih rovova koji su bili prokopani do neposredne blizine – branitelji su ostali zatečeni u svojim zaklonima. Smještajući konačno zauzimanje toga “džepa” na 5. lipnja, autor navodi da je tada zarobljeno 11 000 austro-ugarskih vojnika (zacijelo ne svi iz 42. domobranske divizije, bile su ondje i dvije mađarske pukovnije!) i 14 topova, no poraz ne pripisuje slabom moralu već radu viših zapovjedništava. Kako kaže, upravo je Pfanzer-Baltinova VII. vojska bila “najsolidnija” od svih, o čemu govori i podatak da su tijekom toga i sljedećega tjedna zarobljenici činili svega 40% njezinih gubitaka. N. STONE, *The Eastern Front*, 252.-253. Lijep pregled cijeloga područja oko Okne daje i Grgo Turkalj, koji se ondje – poput Tita – borio i u ožujku i travnju 1915. *1609 dana na fronti*, 180.-181., 185.-187., 211.-220. Začudo, hrvatski sudionici borbi u lipnju 1916. ne spominju prividnu obustavu topničke paljbe, Viktor Kralj – primjerice – susreo se s tim postupkom tek u srpnju 1917., pa postoji mogućnost da ga je, kako bi se opravdao, “antedatirao” neki od viših zapovjednika čijim se zapisima Stone služio. V. KRALJ, n. dj., 84.

¹²⁸³ A. KOVAČ, n. dj., 7.-8.

¹²⁸⁴ A. VRGOČ, n. dj., 180.

¹²⁸⁵ A. KOVAČ, n. dj., 6. – S druge strane, Blašković ne uočava neku razliku: “Konstatirali smo da između sela Austro-ugarske monarhije i Rusije nema velike razlike. Do sela nije dopro uticaj državne vlasti, te su sva ukrajinska i maloruska sela u svemu potpuno jednaka.” Dapače, prema tom autoru na obje su strane seljački domovi bili uredniji negoli u Hrvatskoj i Bosni. P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 237.

¹²⁸⁶ A. KOVAČ, n. dj., 9. Prema ruskim izvještajima, samo od 4. do 12. lipnja 1916. zarobljeno je 716 časnika i 34 000 momaka austro-ugarske VII. vojske, 437 odnosno 76 000 VIII. vojske, 1245 odnosno 55 000 IX. vojske i 594 časnika odnosno 25 000 momaka XI. vojske. N. STONE, n. dj., 254.

“hrvatski kvartir”, u kojemu su, kako kaže, zarobljenici imali pravo na novine te na dvosatnu šetnju s pratnjom, ali ne i na razgovor s civilima.¹²⁸⁷

Također, nasuprot raspoloženju u zarobljeničkoj koloni, kada je vjerojatno pretezao osjećaj olakšanja, već na putu, a posebno u kvartiru, jugoslavenski orijentirani autor našao se u manjini: “Ovi sremski šuftovi, Srbi, oni su nas izdali! – besno ciči lutka iz ‘Ludovika-akademije’, koji ipak ne mogu sakriti zadovoljstva, što mu je tikva čitava i što nema više životne opasnosti. [...] Gluposti, fraze. Reglement. Časne afere. Die Ehre. Sve šumi, bruji, peče oči, grize, para uši. Meni je kao da slušam pokvarenu gramofonsku ploču, gdje samo kadgod cikne nekoliko razumljivih reči.”¹²⁸⁸

Bez dnevnih zaduženja (zarobljeni časnici nisu morali, ali niti smjeli raditi), politički razgovori – Kovačevo cijelo poglavlje zove se “Febris Austriatica” – zapravo su, spominje to već Vrgoč, bili jedina moguća aktivnost: “Graja po kvartirima. Većina proglašuje junake sa Dobrudže [I. srpsku dobrovoljačku diviziju – F. H.] izdajicama, koji su prodali našu ‘milu hrvatsku Srbima’, dok se sloboda zapravo stiće u mlaćenju prazne oficirske slame po barakama i logorima zarobljeničkim. [...] Debate jetke, klasično glupave. Ja dobivam groznicu. Javljam se sa četvoricom drugova u dobrovoljce.”¹²⁸⁹

Na taj potez Kovača i njegovih istomišljenika sazvana je skupština od trideset časnika “hrvatskoga kvartira”, koji su – kao i ranije, u Kordinu slučaju – od upravitelja logora zatražili da se kandidati za dobrovoljce isele. Ne spominjući pritom raniju zamjenu, niti samoga Kordu, kojega je nekoliko tjedana ranije s balkona “hrvatskoga kvartira” ispratio u dobrovoljce,¹²⁹⁰ Kovač kaže da su na to bili prebačeni u “srpski kvartir”, u kojemu stanari također nisu htjeli u dobrovoljce, no barem ih nisu toliko gnjavili.¹²⁹¹

Prispjevši u Odesu, gdje je bilo sjedište dobrovoljačkih postrojba, negdje u kasnu jesen ili zimu 1916., dakle nakon što je I. divizija već bila stradala u Dobrudži, i nakon što su se već dogodili neredi sa “silovoljcima” za II. diviziju (o njima, kaže, zna malo, ali tvrdi da nisu bili većih razmjera), Kovaču je dodijeljena dužnost predavača na “školi nacionalizma”.¹²⁹² Riječ je, naime, o tromjesečnom tečaju, pokrenutom kako bi se zarobljeni južni Slaveni potaknuli da iz uvjerenja pristupe srpskoj vojsci. Tijekom njegova trajanja polaznici su imali određene povlastice, a ako se nakon njegova svršetka nisu htjeli prijaviti, vratilo bi ih se u zarobljeničke

¹²⁸⁷ A. KOVAČ, n. dj., 11.-12.

¹²⁸⁸ *Isto*, 11.

¹²⁸⁹ *Isto*, 12.

¹²⁹⁰ J. KORDA, *Odesa–Arhangelsk–Solun*, 40.

¹²⁹¹ A. KOVAČ, n. dj., 13.

¹²⁹² *Isto*, 15.-16.

logore.¹²⁹³ Kako kaže, on sam bio je odgovoran za 250 Zagoraca, bivših pripadnika zagrebačke 53. pješačke pukovnije, koji su, nasuprot njegovih tezama o tomu da ih je smrt Franje Josipa razriješila prisege i da sada imaju priliku zakleti se “vladaru naše krvi, našem narodu itd.” – međutim – u svemu slijedili svoga narednika i pisara: “Iznosili su još ove razloge: žena, deca, mogućnost pobjede Austro-Ugarske itd. Nekoji su bili posve iskreni izjavivši, da su bili sretni što su sačuvali glavu, pa nemaju ni najmanje više volje da idu opet na front. Većina ih je pak zazirala od Srba, jer su im glave bile napunjene frankovačkim predodžbama o ‘surovosti i divljaštvu’ Srbijanaca.”¹²⁹⁴

Uglavnom, čak ni nakon tri mjeseca uvjeravanja, nitko od njih nije se htio javiti, sve dok – tvrdi Kovač – pisar nije shvatio da je sin vjenčanoga kuma njegova oca. S njim ih se odmah javilo dvadesetak, a potom još 150, nakon što je neki satnik “P.” dao sašiti golemu hrvatsku zastavu i održao govor protiv Mađara.¹²⁹⁵ Ostalih osamdeset kandidata potuklo se na kraju sa stražom, na što su vraćeni u rusko zarobljeništvo, što je Kovača duboko potreslo: “Morali su poskidati i vratiti srpsku uniformu i neverovatno: neki su od njih ljubili i drhtavim rukama pritiskivali poderane austrijske cunje [prnje – F. H.], kape i cokule, navlačeći ih opet radosno na sebe... Meni se zgodilo i okrenuh glavu. ‘Ove – pomislih, – ne će popraviti ni batina ni vaspitna komanda već samo smrt ili možda vreme.’”¹²⁹⁶

Ipak, za razliku od Diklića, Kovač u svojim sjećanjima priznaje da je disidenata bilo na tisuće, zaključivši kako su za to krivi ne samo njihova “žalosna” želja da se u plaći izjednače sa srpskim časnicima te “paklenska jevrejska agitacija, potpomognuta frankovlukom i austrijanštinom iz zarobljeničkih redova”, nego i “određene netaktičnosti srpskih oficira” koje se stalo “pogrešno povezivati s jugoslavenskom idejom uopće”.¹²⁹⁷

Za razliku od Kovača, Lujo Lovrić, prijeratni tajnik nacionalističke omladine na Sušaku, srpskim odnosno jugoslavenskim dobrovoljcima priključio se još u srpnju 1916., na vrijeme da u borbama u Dobrudži, povevši vojnike u posljednji juriš, teško ranjen izgubi vid na oba oka. Upravo na toj činjenici, odnosno na autorovu mukotrpnu prihvaćanju vlastitoga invaliditeta, središnji je naglasak oba sveska, objavljena u Zagrebu polovicom 1920-ih. S obzirom na to, izravna politička i ideološka očitovanja rijetko su prisutna, no zanimljivo je da autor, iako se izjašnjava kao pobornik “narodnoga jedinstva” (a to će, po svem sudeći, ostati

¹²⁹³ *Isto*, 17.

¹²⁹⁴ *Isto*, 17.

¹²⁹⁵ *Isto*, 18.

¹²⁹⁶ *Isto*, 19.

¹²⁹⁷ *Isto*, 23.

do kraja života),¹²⁹⁸ redovito napominje tko je od spomenutih u narodnosnom smislu Srbin, a tko Hrvat. Povrh toga, za razliku od Diklića a i Kovača, Lovrićeva retorika puno je prizemnija, bez uvriježenih povišenih tonova o junaštvu, žrtvi, narodnom geniju i sudbini. U tom pogledu, štoviše, prilično je sličan Ribaru, koji je k tomu jedini uza nj još uoči rata stekao opasku “politički sumnjiv”. Kako mu je kao takvomu bilo u austro-ugarskim snagama od Lovrića, međutim, ne doznajemo, budući da iz rijetkih reminiscenci na njegov život prije ranjavanja možemo tek zaključiti da se sa 79. pješačkom pukovnijom na bojištu nalazio još od rujna 1915.,¹²⁹⁹ i da u njegovu Bakru mobilizacijski proglas nije bio primljen s nekim oduševljenjem, barem među onima na koje se odnosio.¹³⁰⁰

Nasuprot Dikliću, Kordi i Lovriću, koji ne iznose ama baš nikakve zamjerke na račun zapovjedništva srpskih odnosno jugoslavenskih dobrovoljačkih postrojba, te Kovaču koji je pritom vrlo obazriv, Žumberčanin Dane Hranilović u svojoj je knjizi objavljenoj u Zagrebu 1922. nešto izravniji. Zbog svojega neosobnoga, “sveznajućega pripovjedača”, ona u strogom smislu i nije autobiografija, no – slično Grgecu i Pavičiću – u tekstu nailazimo na određene putokaze koji opravdavaju i takvo čitanje. Prije svega, za razliku od Hranilovićeve publicističko-historiografskoga pripovjednoga glasa, sam naslov tipično je memoarski *Iz zapisaka jugoslavenskog dobrovoljca*, a tomu odgovara i naznačeni redoslijed u prikupljanju informacija: “U ovoj knjizi navodim samo ono, što sam kao dobrovoljac proživio i ono, o čemu sam dobio sigurne i vjerodostojne podatke.”¹³⁰¹

U skladu sa svojim već spomenutim prijeratnim shvaćanjima, i Hranilović uzdiže dobrovoljce kao “pokret za oslobođenje od austrougarskoga jarma”, bez kojega francuska vojska ne bi uspjela probiti solunsku bojišnicu.¹³⁰² I njegova je knjiga, kako kaže, posvećena “jačanju jugoslavenske ideje”, no već iz same te sintagme očito je da ta ideja nije dovršena, već da na njoj i dalje treba raditi – primjerice, poticanjem recepcije dobrovoljačkoga pokreta, za kojega ocjenjuje da je u novoj državi nedostatna.

Što se pak tiče teških gubitaka u Dobrudži, njegovo je mišljenje da je I. divizija (on je, čini se, bio u njezinu 4. puku) bezobzirno “potrošena” (uostalom, kako kaže, njegovi vojnici bili su opremljeni tek jednometkama),¹³⁰³ a i pojedini su časnici nepotrebno pokušavali uvesti stegu kakva je bila u srpskoj vojsci.¹³⁰⁴ Isto tako, nezadovoljstvo “disidenata”, koje se

¹²⁹⁸ L. LOVRIĆ, *Suzna jesen*, 105.

¹²⁹⁹ *Isto*, 70.-79.

¹³⁰⁰ *Isto*, 91.-93.

¹³⁰¹ D. HRANILOVIĆ, *Iz zapisaka*, 10.

¹³⁰² *Isto*, 13., 77.

¹³⁰³ *Isto*, 31.-33.

¹³⁰⁴ *Isto*, 18.

naročito izrazilo nakon Veljačke revolucije, povezano je s pogrešnim postupanjem zapovjedništva, a uloga “austrijskih pouzdanika” u njegovu poticanju tek je – za razliku od Kovačeve tvrde uvjerenosti – pretpostavljena.¹³⁰⁵

Treći i najpoznatiji logoraš iz Tetjušija, također zarobljen 10. lipnja 1916. kraj Okne, no kao kadet 25. domobranske pješačke pukovnije, publicist je i novinar Josip Horvat. Pisana 1945–1946., a vjerojatno redigirana i kasnije, njegova su 1984. objavljena sjećanja znatno distanciranija, i to ne samo prema ratnim zbivanjima, nego i prema političko-ideološkim previranjima. Ako smo dosad imali posla s – uvjetno rečeno – centrom i desnicom protuhabsburških autobiografija, Horvatovi bi pogledi spadali na sam lijevi kraj.

Kako, naime, kaže, uoči rata bio je blizak krugovima jugoslavenske nacionalističke omladine, u kojima se oružani sukob priželjkivao kako bi se omražena Austro-Ugarska Monarhija napokon dokrajčila. Međutim, prvi njegovi dani djelovali su poput “udarca maljem po čelu” – osim što se i njima rasplinuo “san o slobodarskom ustanku”, potpora ratu i ljutnja na Srbiju, tvrdi, zahvatili su u Hrvatskoj i Slavoniji i krugove koji inače nisu bili “frankovački”.¹³⁰⁶ Početak rujna, odnosno prve vijesti o neuspjesima te skupčanim mukama i gubitcima, donijet će određeno otrežnjenje,¹³⁰⁷ no čak ni ponižavajuće uvjete prvih tjedana provedenih u satniji jednogodišnjih dobrovoljaca, Horvat – za razliku od Grgeca – ne prikazuje kao sasvim besmislene. Zaokupljenost rutinom, tjelesni umor i posvemašnju izoliranost od svijeta za nj, naime, karakterizira svojevrsna “ingenioznost”, plodno tlo za postupno oživljavanje “atavizama dječaćkih ratnih igara”, zbog kojih će mladi regruti čak s radošću odlaziti na vježbe u zagrebačku okolicu.¹³⁰⁸

I kada u jesen 1915. budu ukrcavani na vlak za Bukovinu, na zagrebačkom će kolodvoru, tvrdi Horvat, glazba još uvijek svirati “staru graničarsku koračnicu ,Rado ide Srbin u vojnike’”.¹³⁰⁹ S iznimkom nekoliko manjih okršaja, poput Korde, i on će do ljetne Brusilovljeve ofenzive iskusiti tek monotonu svagdašnjicu rovovskoga ratovanja,¹³¹⁰ odlučivši ipak unaprijed – potaknut uskršnjim primirjem 1916. te panslavenskim zanosom svojega profesora Julija Benešića – da će prvom prilikom prebjeći Rusima.¹³¹¹ S obzirom na to, za razliku od Grgeca i Korde, u čijim se sjećanjima razabiru i slojevi dužnosti te osobne časti,

¹³⁰⁵ *Isto*, 38.-39.

¹³⁰⁶ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 48.

¹³⁰⁷ *Isto*, 49.

¹³⁰⁸ *Isto*, 52.

¹³⁰⁹ *Isto*, 58.

¹³¹⁰ *Isto*, 65.

¹³¹¹ *Isto*, 68.

Horvatom – puno zgusnutiji diskurs – o njima izravno ne govori, no možemo ih donekle naslutiti.

Kako bilo, unatoč anticipaciji vlastite predaje, niti Horvatu ona neće odmah poći za rukom; kao i kod Grgeca, svjesnu odluku temeljenu na politici ili svjetonazoru zamijenit će – barem na neko vrijeme – spontana reakcija. Promatrajući, naime, dalekozorom lica ruskih vojnika što u linijskom stroju kreću na juriš prema njegovu postavu, autor će nagoni djelovati: “Zaznojena se ljeskaju, kao da su nalakirana crveno. Takva su bila lica drvenih vojnika djetinjčkih igračaka. Prst dršće oklijevajući na otponcu puške. Stokratna misao svrdla mozak kao još nikad prije. Htjela bi na neki otajni način razjasniti onima što dolaze, da ne želimo na njih pucati [...] da su oni za nas željkovani spasitelji [...] Prenos misli ne djeluje. Slijeva se ori prasak ručnih bombi. Prst je valjda sam od sebe pritisnuo otponac. Ludi je mehanizam mitraljeza stao zaglušno raditi.”¹³¹²

Kada se, malo poslije, ipak uspio predati, umjesto sramote – zbog pomisli da je za nj upravo svršio rat – i u njemu je, kaže, uskiptjela “neizreciva radost”, a tako je bilo i s ostalim njegovim suborcima: “Sama od sebe formirala se kolona zarobljenika. Zapravo se dosad nitko nije na njih pravo ni osvrnuo. Polagano udaraju pravac prema Rusiji.”¹³¹³ S vremenom, na putu prema logoru u “Darnicama” – na vlas slično Kovačevim tvrdnjama – među zarobljenim časnicima nastat će tri struje. Djelatni časnici te dio starijih pričuvnika određuju se kao “Austrijanci” (među njima najistaknutiji je spomenuti natporučnik Puk), kadeti,¹³¹⁴ zastavnici i pokoji poručnik jugoslavenski i proruski, a ostatak starijih pričuvnika neutralno (inače su, kaže drugdje autor, bili milinovci ili koalicionaši).¹³¹⁵

Prispjevši u Tetjuši, i Horvat je smješten u “hrvatski kvartir”, za kojega kaže da se od srpskoga (prvotno, prema ruskoj zamisli, “pravoslavnoga”) razlikovao u tome što su njegovi članovi bili smješteni u više odvojenih kuća.¹³¹⁶ U stvari, ako usporedimo sva tri sjećanja, prikaz političkih sporova u pojedinim kvartirima dobrim je dijelom rašomonski. Naime, prema Kordi, vidjeli smo, izvorni pravoslavni ili srpski kvartir u jednom se trenutku rascijepio, pa su pojedini njegovi članovi, “cesarovci”, premješteni u dotada isključivo katolički ili hrvatski. O tomu jesu li istodobno i neki Hrvati premješteni u dotada pravoslavni kvartir Korda ne kaže ništa, no sjeća se da ga je – kada je krenuo u Odesu – njegov prijatelj Kovač još uvijek ispratio s balkona hrvatskoga kvartira.

¹³¹² *Isto*, 70.

¹³¹³ *Isto*, 73.

¹³¹⁴ Prema Horvatu, kadeti 79. pješačke pukovnije – valjda oni koje je susreo – bili su pak “suprotni jugoslavenstvu” ili “nacionalistički bezbojni”. *Isto*, 87.

¹³¹⁵ *Isto*, 78., 88.

¹³¹⁶ *Isto*, 83.

Prema Kovaču, od cijeloga hrvatskoga kvartira u dobrovoljce se javilo svega njih petorica, i ti su su stoga bili premješteni u srpski kvartir, gdje navodno nitko nije htio u dobrovoljce. Korda pritom spominje Kovača, Kovač pak ne spominje Kordu. Isto tako, Kovač ne govori da se i srpski kvartir rascijepio, i da su neki njegovi članovi još i prije otišli u dobrovoljce, iako je to u nekom trenutku morao doznati. S druge strane, Korda govori o nekoj razmjeni članova, ali vremenski neodređeno, pa se iz njegova teksta tek posredno može zaključiti da je iz Tetjušija u dobrovoljce prvo otišla srpska, a tek potom i hrvatska skupina.¹³¹⁷

Kako bilo, s tom iznimkom što Kovač ne spominje rascjep u srpskom kvartiru, koji bi upućivao na zaključak da je bilo i prohabsburških pravoslavaca, odnosno Srba (za one koje je zatekao u srpskom kvartiru, kaže, dakle, tek da im se nije više ratovalo), njegova i Kordina sjećanja mogu se uskladiti. Nasuprot njima, premda i sam spominje da su zarobljenici bili razmješteni prema vjerama te da se hrvatska skupina u dobrovoljce prijavila nakon srpske,¹³¹⁸ Horvat nema niti riječi o preseljenjima, bilo iz srpskoga, bilo iz hrvatskoga kvartira, osim one “separacije” među samim Hrvatima, do koje je međutim došlo tek nakon Veljačke revolucije 1917. Štoviše, nasuprot Kordinim i Kovačevim navodima o razmjernoj malobrojnosti dobrovoljaca, Horvatova je procjena da se čak 50% toga logora javilo u Odesu, a da su daljnjih 30% bili simpatizeri, barem do Božića 1916., kada su odande počele pristizati prve zabrinjavajuće vijesti, definitivno, kaže, potvrđene početkom lipnja 1917.¹³¹⁹

Ukratko, otkuda Horvatu takve brojke, toliko različite od ostale dvojice? Nema sumnje, nije nemoguće da je za Kovačem naknadno pošlo još nekoliko hrvatskih skupina. Međutim, sam Horvat izričito navodi samo jednu srpsku (zacijelo Kordinu) i samo dvije hrvatske skupine (zacijelo Kovačevu te još jednu, četveročlanu, iz ljeta 1917.) – budući da je u Tetjušiju ostao sve do jeseni 1917., pretpostaviti je da bi i njih naveo, da ih je bilo.¹³²⁰ Mogućnost pak da Korda i Kovač govore samo o časnicima koji su naposljetku doista i stupili u dobrovoljce, dok Horvat uzima u obzir i one koji su, prijavivši se, samo izrazili takvu namjeru, valja odbaciti, budući da se izrijeком govori o perfektuiranom odlasku u Odesu. Ali, ovako ili onako, udio od 80% simpatizera teško je spojiti s onime što o raspoloženju među zarobljenicima pišu i Korda i Kovač, čak i uz malo vjerojatnu pretpostavka da je u

¹³¹⁷ Puno stranica kasnije spomenut će opet Kovača, i to pohvalno, smještajući njegov polazak iz Rusije za Solun još u proljeće 1916. (po svem sudeći, riječ je o 1917.). J. KORDA, n. dj., 195. U to vrijeme zarobljenik u Tetjušiju bio je i spomenuti Kiš-Šaulovečki, čija djela međutim nisam u prilici podrobnije analizirati, osim napomene kako je kao bivši djelatni austro-ugarski časnik stupio u jugoslavenske dobrovoljce.

¹³¹⁸ J. HORVAT, n. dj., 89.

¹³¹⁹ *Isto*, 88.-96.

¹³²⁰ *Isto*, 112.-114.

međuvremenu prispjelo još zarobljenika (Horvat ne spominje nikakve pridošlice, a nije jasno niti zašto bi ti promijenili postojeći omjer). Uostalom, što to u ovom kontekstu znači biti “simpatizer”? Misliti svoje i nikomu se ne povjeravati? Biti za dobrovoljce u četiri oka, ali javno glasati za isključenje Kovača i četvorice njegovih drugova? Na kraju krajeva, već i ako pođemo od trojne podjele samoga Horvata na mlade, stare i neutralne, pri čem su k tomu neki kadeti prohabsturški nastrojeni, teško je braniti brojku od čak 50% – u najmanju ruku – otvorenih pristaša dobrovoljačkoga pokreta.

Napokon, iako za sebe kaže da je uoči rata bio blizak jugoslavenskoj omladini, autor se ne prikazuje kao previše zagrijan. Zarobljeni pukovnijski nadliječnik Milivoj Jambrišak (kasniji vijećnik AVNOJ-a i član predsjedništva ZAVNOH-a)¹³²¹ bio mu je, doduše, ponešto natuknuo o djelatnosti Jugoslavenskoga odbora, no srpski kapetan I. klase, koji je u logoru “Darnice” novačio za “neku legiju” iskazao se tek priprostim agitacijom, bez veće veze s jugoslavenskom idejom (možda ga zato ni Korda niti Kovač ne spominju?).¹³²² Kako sam kaže, u Tetjušiju se pak puno diskutiralo o dobrovoljcima, no natporučnik Puk – podupirali su ga stariji aktivci – organizirao je neku vrst doušničke službe, uključujući i uvriježeno bilježenje svih “veleizdajničkih pojava”, o kojima se čak izvještavalo u domovinu. Budući da ovdje Pukova nastojanja nisu prikazana kao tragikomična, već kao razmjerno uspješna, malo je vjerojatno da je imao baš toliku otvorenu oporbu.¹³²³ Također, niti sam Horvat nigdje ne kaže za sebe da se odlučio javiti u Odesu, tek ističe trenutke u kojima je spoznao pravu prirodu toga pokreta.¹³²⁴

Riječju, dojam je da – kao i u nekim drugim tekstovima – težište Horvatova pisanja nije na tobožnjoj jugoslavenski nastrojenoj hrvatskoj većini u Tetjušiju, nego na razlozima zbog kojih on, a i neki drugi pojedinci, nisu stupili u dobrovoljce. U staroj novinarskoj vještini zaobilaženja cenzure, prakticiranoj i u već spomenutu Krležinu tekstu o Konradu von Hötzendorfu, službenom je čitatelju valjalo ponuditi mamac, odnosno žrtvu, neku jednostavnu mistifikaciju zbog koje bi se tekst *a priori* ocijenio kao pravovjeran, odnosno pogodan za objavljivanje. Slično tomu, u Horvatovu *Hrvatskom panoptikumu* Vinko Krišković prikazan je kao stari senilac, uokviren kojekakvim tračevima pa i neistinama.¹³²⁵ Prihvatimo li taj

¹³²¹ O njem vidi Rhea IVANUŠ, “Fotografije iz ostavštine dr. Milivoja Jambrišaka”, *Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, 207.-213.

¹³²² J. HORVAT, *Preživjeti u Hrvatskoj*, 80.

¹³²³ Isto, 88.-89. Kako bi zaustavio svađe među zarobljenim časnicima, neku vrstu časnoga suda u Francuskoj je osnovao i Blašković, koji se, štoviše, tijekom prozivki umjesto “materinskim jezikom”, budući da nije bio na slobodi, uporno javljao s “hier”, zacijelo time pokazujući odanost položenoj prisezi. P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 461.-462.

¹³²⁴ J. HORVAT, n. dj., 91., 94.-96.

¹³²⁵ ISTI, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965., 45.-78.

(naravno, ne nužno ispravni!) interpretativni obrazac, zaključit ćemo da je to u dugom razdoblju bio jedini način na koji se o nekim temama moglo pisati – upravo otpisivanje Kriškovića na jednoj razini, čini se, omogućilo je podsjećanje na njegovu opsežnu publicističku i prevoditeljsku djelatnost, upravo preuveličavanje broja Hrvata koji su stupili u dobrovoljce, vjerojatno, omogućilo je autoru da iznese (političke) razloge onih koji se naposljetku na to nisu odlučili.

Kako bilo, političke polemike među zarobljenicima dobile su svoj epilog u ljeto 1918., kada se Horvat vratio u Austro-Ugarsku. Osim dojmova o zatečenoj neimaštini, rezignaciji pa i buntovništvu, uočio je i popuštanje društvenoga nadzora, odnosno otvoreno razglablanje dotada izbjegavanih tema.¹³²⁶ Kao povratnici iz Rusije on i drugovi morali su se javiti u hrvatski odsjek budimpeštanskoga ministarstva domobranstva, u kojemu ih je, kako kaže, ljubazno primio neki pričuvni satnik, inače vojvođanski Srbin, koji ih je – unatoč svim uredno zaprimljenim Pukovim izjavama – otpustio uz stisak ruke: “I ja ću skoro kući.”¹³²⁷

Kao posljednja među “lijevim” pristašama jugoslavenškoga ujedinjenja na red dolaze ratna sjećanja Josipa Badalića, objavljena 1981. u tek trećem izdanju njegove knjige *Moslavačke razglednice*, na nekih pedesetak stranica. Manje zaokupljen politikom od Horvata, Badalić je kao pričuvni poručnik mobiliziran u celjsku lovačku bojnu odmah u kolovozu 1914. U postrojbi koja se, kako kaže, većinom sastojala od caru odanih Tirolaca, u sastavu vojske već spomenutoga, “s pravom ogovaranog” Pflanzer-Baltina,¹³²⁸ naišao je ipak na nekoliko subverzivno raspoloženih Čeha, s kojima je navodno već tada zbijao šale nadahnute Hašekom Švejkom,¹³²⁹ a sa samim zapovjednikom, bojnikom Navratilom, uoči najavljenoga prelaska Dnjestra u rujnu 1915., u četiri je oka porazgovarao o tomu kako Rusi nisu divljaci te kako bi njih dvojicu zacijelo ljubazno primili kao potlačene Slavene.¹³³⁰

Obrativši tako na svega nekoliko stranica svoju jednogodišnju službu u austro-ugarskoj vojsci, niti sam tijekom svojega zarobljavanja, začudo, nije podrobnije opisao: “Ubrzo su se našla kraj mene i dva Čerkeza, podoficir i redov frontovske patrole”,¹³³¹ tek opasnostima u kojima se našao unatoč svojim optimističnim očekivanjima. Naime, prvo ga je neki

¹³²⁶ *Isto*, 117.-119.

¹³²⁷ *Isto*, 119.-120.

¹³²⁸ Prema Badaliću, taj general nosio je u cijeloj vojsci nadimak Baldher-Baldhin, što bi otprilike značilo Amotamo ili Naprijed-Natrag. Tako i S. PAVIČIĆ, n. dj., 421.

¹³²⁹ Naime, iako je sam roman u nastavcima objavljivan 1921–1923., o analognim zgodama lika nazvanoga “dobri vojak Švejk” Hašek je u češkim listovima pisao već 1911., a prva – i zadugo jedina – njihova objava na južnoslavenskom prostoru zabilježena je 1912. u celjskom *Narodnom listu*. Ukratko, jedan slavist doista je mogao za nj znati već 1914. Usp. F. HAMERŠAK, “Od romana do izvedbe – prilog proučavanju Švejkove teatarske anabaze”, *Kolo*, 18/2008., br. 3-4, 127.-129.

¹³³⁰ J. BADALIĆ, *Moslavačke razglednice*, 267.-270.

¹³³¹ *Isto*, 270.

okonjeni Kozak, nakon što je već bio pod pratnjom, za dlaku promašio kopljem, a onda kozačkomu atamanu nije bilo jasno kako je istodobno Hrvat, Slaven i katolik – “Vrag bi ga znao! Ni pas ni ovan!”, glasio je njegov zbunjeni komentar.¹³³² Ipak, ubrzo se i to razjasnilo, pa je umjesto u neslavensku skupinu zarobljenika, upućenu u daleki Sibir, Badalić razvrstan među Slavene, s kojima je preko Kijeva i Harkiva dospio u gradić Zemljansk kraj Voroneža.¹³³³

Od stotinjak zarobljenika, on će ondje, kako kaže, biti jedini Hrvat, praćen s još svega dva Slovenca. Za razliku od onih u Tetjušiju – možda zato što ta skupina časnika nije imala lojalističku jezgru, a vjerojatno i zbog svojega znanja ruskoga – Badalić i njegovi sudruzi ubrzo su primljeni kao “slavenska braća”, pa su se krećući bez straže na razne načine povezali s mjesnim pučanstvom. U takvim povoljnim uvjetima, čini se, informirajući se obilato iz ruskih novina, autor sve do približavanja boljševika 1919. nije čeznuo ni za povratkom u domovinu niti za stupanjem u dobrovoljce, iako se – tvrdi – nadao njezinom oslobođenju, a vijesti o Narodnom vijeću SHS primio teturajući.¹³³⁴ Ukratko rečeno, i Horvat i Badalić – tako barem proizlazi iz njihovih autobiografija – načelno gledano, pozdravili su raspad Austro-Ugarske, ali za razliku od Korde, Kovača, Diklića, Prodanovića i Jakovljevića nisu mu bili spremni bitnije pripomoći svojom djelatnošću.

8.3. Apolitičke autobiografije?

8.3.1. Prethodne napomene

Zapravo, autobiografija koje bi bile idealno, potpuno apolitičke u obrađenom korpusu nema, a vjerojatno ih s obzirom na njegovo određenje i ne može biti. Svaki unovačeni vojnik, zacijelo, imao je nekakav odnos prema ratnim ciljevima i svojem dioništvu u vojnoj hijerarhiji. Ma koliko taj odnos mogao tijekom vremena biti promjenjiv – od oduševljenja do razočaranja, od prihvaćanja do odbijanja nekoga političkoga cilja – vidjeli smo, sa sobom je povlačio različite oblike ponašanja, od smišljene predaje i namjernoga promašivanja

¹³³² Isto, 271.

¹³³³ Isto, 271.-272. Na sličnu teškoću naišao je i Kovač, i to kada je već kao dobrovoljac bio ljubazno ugošćen na jednoj večeri: “Svi smo se mi predstavili kao ‘nastojasči Serbi’ (Srbi iz Srbije), jer Rusima u tim krajevima nije bilo shvatljivo, kako smo mogli izdati svoga cara kad bi im rekli, da smo jugoslovenski dobrovoljci iz Austro-Ugarske. O Hrvatima nije nitko imao ni pojma. Kad bi im i objasnili svu našu ideologiju i historiju, ipak su nas gledali podozrivo, klimali glavama, jer je za njih značilo užas, da smo bili u austrijskoj vojsci i ‘pucali na Ruse’”. A. KOVAČ, n. dj., 30.

¹³³⁴ J. BADALIĆ, n. dj. 276., 298.

protivnika do borbe preko granica dužnosti. Uostalom, djelatnost cijele vojske i nije nego rezultanta ponašanja milijuna pojedinaca (“ložača Fritzeva”), otprilike onako kako mnogobrojne čestice plina, svaka sa svojim kaotičnim gibanjem, tlače stijenke neke posude – isto tako, unatoč svom sadržanom nezadovoljstvu, vojske se nekada poslušno bore do samoga kraja, a nekada se, unatoč svim stegovnim mehanizmima, jednostavno razidu kućama, onako kako su to pokušali Mačekovi vojnici.

U prethodnim odjeljcima obradio sam one tekstove u kojima se motivacija autora barem djelomice tumači prihvaćanjem nekoga političkoga cilja, primjerice suzbijanjem srpskoga nacionalizma, otporom Londonskom ugovoru, stvaranjem Jugoslavije ili Velike Srbije. Usko isprepleteni s njima, ali već bliži području ideologije, svjetonazora pa i nagonskoga, motivi su prihvaćene ili prisilne dužnosti, osobne časti i samoobrane. Kako smo vidjeli, ti motivi nerijetko su slojeviti, i tijekom intenzivnoga stresa – vidjeli smo to, primjerice, kod Blaškovića, Grgeca i Horvata – jedni mogu potonuti, a drugi isplivati, da nakon smirenja ili oporavka opet zamijene mjesta. Isto tako, naknadnom racionalizacijom, odnosno zapisivanjem na papir, određeni ili čak nedokučivi motivi (sjetimo se Krausova “neobičnoga stanja”) mogu biti istisnuti, zamijenjeni ne samo narativno nego i političko ili svjetonazorski podobnijima.

Prisilna dužnost, samoobrana i osobna čast ključni su, naravno, i za motivaciju tekstova obrađenih u ovom odjeljku. Uvjetno ih, međutim, zovem apolitičkim zato što se iz njih ne može naslutiti da bi autor svoje djelovanje igdje – makar i posredno – tumačio prihvaćanjem nekoga političkoga cilja, uključujući u nj i internaliziranu dužnost.

Nasuprot Blaškoviću, koji se u najmanju ruku zanima za hrvatski položaj u Monarhiji, pa čak i Oršiću, čija su politička stajališta – ako ih tako uopće možemo nazvati – svedena na neupitnu odanost vladaru, kod ove skupine autora rat je prikazan pretežno kao neka vrsta već spomenute elementarne nepogode, u kojoj je jedino važno preživjeti, eventualno tako da se pritom ne izgubi samopoštovanje tj. ponos. U tom, dakle, sklopu, pojedini se politički ciljevi implicitno ili eksplicitno odbacuju, a da na njihovo mjesto ne dolaze druga politička, već samo osobna nastojanja, koja – prema kraju rata – dakako, mogu dobiti i određeni politički predznak. To, međutim, ne znači, da se u danoj situaciji neki od njih neće jednako uporno boriti. Isto tako, osim k samoodržanju, dotični pojedinci mogu težiti i prema sustavnoj skrbi za druge, što se naročito izdvaja u slučaju jednoga vojnoga svećenika, kojemu je cilj bio jasno određen, ali izvan vojno-hijerarhijske domene.

8.3.2. Za bližnjega – smisao u besmislu

Već u napomeni o pravednom ratu, a potom i u odjeljku o Oršiću, dotaknuo sam se motivacijskoga sklopa koji počiva na uvjerenosti u transcendentni smisao nečijih patnji. Ratne tegobe, smrt na bojištu i slično, sve se to može promatrati u kontekstu poželjne žrtve za neku od već spomenutih nadosobnih vrijednosti – vladara, domovinu, čast, narod, obitelj, suborce... No, naznačeno je već u poglavlju o vojnoj povijesti, u priliku da se žrtvuju, odnosno da iskažu svoje *junaštvo*, ratnici u stvari dolaze prilično rijetko. Svagdašnjica mnogih oružanih sukoba, *actualities of war*, ne sastoji se od juriša i protujuriša, nego ponajprije od trpljenja – dugotrajnoga umora, neispavanosti, gladi, zapovjednika i inih, *ne-junačkih* nedaća. Štoviše, te nedaće čak mogu biti i podjednako smrtonosne, a da ne podrazumijevaju nikakvo junaštvo, eventualno tek sretni ili nesretni slučaj – primjerice, izloženost dalekometnom granatiranju ili zaraznim bolestima. Napokon, rečeno je već, *junakom* se nerijetko postaje mimo svjesne odluke, daleko od ikakvoga racionalnoga promišljanja strategijskih pa i taktičkih zadaća. Uglavnom, o toj tematici, koje se samokritički dotiču mnogi autobiografi, bit će više riječi u poglavlju o subjektu. U ovom odjeljku bavit ću se, prije svih, autobiografom koji ne daje naslutiti da je vjerovao u smislenost cjelokupnoga ratnoga napora, ali svakako jest u smisao što mu ga je davao njegov poziv, poziv vojnoga svećenika.

Nasuprot sjećanjima već spomenutoga Messnera-Sporšića, objavljenima za autorova života, fragmentarni, većinom dnevnički zapisi franjevca Gabre Cvitanovića objavljeni su posmrtno. Kako smo već vidjeli, iako niti Messner-Sporšić nije bio borac, njegova stajališta u prilog su stanovitoj podudarnosti između hrvatskih i habsburških interesa – otpor talijanskim presezanjima za nj je pravedna borba koju na svaki način valja poduprijeti. Kod Cvitanovića toga političkoga sloja nema, možda zato što je držao da u izbijanju rata primat imaju svjetonazorski uzroci (o tomu nešto kasnije), ili stoga što nije pisao za javnost već za pouzdanike, kojima ionako nije trebao pojašnjavati što misli o održivosti Monarhije ili o Londonskom ugovoru. U samomu pak tekstu, najbliži nekoj vrsti internalizirane dužnosti njegovo su divljenje “neznanom junaku” koji je cijela dva dana strojopuškom pokrивao most na Kolubari štiteći povlačenje austro-ugarskih postrojbi¹³³⁵ te osvrst na pogibiju dvojice talijanskih vojnih svećenika koji su u borbi zamijenili “redovite” zapovjednike¹³³⁶ – kako bilo, u oba slučaja njegova se stajališta mogu protumačiti i brigom za uži krug suboraca. Isto tako,

¹³³⁵ K. JURIŠIĆ, *Fra Gabro Cvitanović i njegov ratni dnevnik*, 128.

¹³³⁶ “Valjda bih u sličnom slučaju i ja radio isto, ali kad bih dobio kuglu u prsa, ne bih se imao pravo tužiti, jer preuzimajući slično, preuzimam i posljedice.” *Isto*, 164.

to što ga za razliku od Grgeca, s kojim je neko vrijeme bio u istom zarobljeničkom logoru (Nocera Umbra), potkraj svibnja 1918. izaslanici Jugoslavenkog odbora nisu uspjeli nagovoriti da stupi u dobrovoljce, ne mora nužno značiti da je bio za održanje Monarhije (sjetimo se Horvatovih razmišljanja).¹³³⁷

Uglavnom, nakon što je početkom rata pozvan u vojsku, Cvitanović je kao vojni svećenik dodijeljen već spomenutoj 2. poljskoj bolnici XVI. vojnoga zbora, koju je polovicom studenoga 1914. zatekao u okupiranom Valjevu. Započinjući svoje pripovijedanje upravo 7. prosinca, autor nas izvještava da su trinaest liječnika, jedan ljekarnik, dva sanitetska časnika i on određeni da se do dolaska pobjedničke srpske vojske skrbe za nekoliko tisuća ranjenika.¹³³⁸ Ono što je, međutim, prešutio, a priređivač Jurišić istražio, jest da se za ostanak zapravo dobrovoljno javio, umjesto jednoga drugoga svećenika koji je tu zapovijed nevoljko primio.¹³³⁹

I kao što su Srbi prije toga ostavili svoje liječnike, tako su i oni austro-ugarski, zajedno s pridruženim Cvitanovićem, sada nastavili djelovati u valjevskoj bolnici, pod zapovjedništvom humanoga sanitetskoga majora Avrama Vinavera,¹³⁴⁰ pri čem “za reći istinu Srbi nisu pravili razlike između zarobljenog i svoga bolesnika.”¹³⁴¹ Nakon početnoga straha i napetosti (ispražnjeno su Valjevo, tvrdi, opljačkali slabo odjeveni srpski vojnici i civili “niže ruke”, a ranjenici su se naročito plašili da će ih “poklati komitadžije”), autora i njegove drugove prihvatio je i običan puk, “i iskazivao nam se susretljivijim negoli smo u neprijateljskoj zemlji mogli očekivati, tim više, što je [...] bio upućen na pomoć naših liječnika.”¹³⁴² Štoviše, kaže, osim što im je bilo dopušteno nositi sablju, znali su i izlaziti u gradsku kavanu, popraćeni jedino rugalicom ponekoga derana “na što bi se on nasmijao na nas, a mi na njega, i time bi se stvar svršila.”¹³⁴³ Ukratko, Cvitanovićeva prosudba tih šest mjeseci provedenih u Valjevu, u kojemu je prebolio i “povratni tifus”, prilično je povoljna: “Ni rat ne ruši sve veze čovječnosti i plemenitosti među ljudima, ni strasti, koje se u ratu znadu tako raspaliti protiv svega što je protivničko, ne mogu ugušiti dobra čuvstva u plemenitim srcima.”¹³⁴⁴ Istina, kada je u svibnju 1915. premješten u Niš, gdje je – vidjeli smo – bio raspoređen i Budak, osjećat će se i dalje

¹³³⁷ *Isto*, 203.-204.

¹³³⁸ *Isto*, 125.

¹³³⁹ *Isto*, 62.-63.

¹³⁴⁰ *Isto*, 126. “Svakako čovjek, što njegovoj uspomeni služi na čast, koji se nije ćutio samo srpskim časnikom, već i liječnikom, članom one međunarodne družbe, čija je zadaća blažiti ratne grozote, i koja treba da brani svoja prava, ako je potreba, i protiv vlastite vlade, jer su ona prava cijelog čovječanstva, a ne škode nikome.” *Isto*, 130.

¹³⁴¹ *Isto*, 137.

¹³⁴² *Isto*, 130.

¹³⁴³ *Isto*, 138.

¹³⁴⁴ *Isto*, 138.

kao čovjek drugoga reda, no stečenu slobodu kretanja koristit će na razne načine, od povezivanja s mjesnom katoličkom zajednicom do obilaska mnoštva austro-ugarskih zarobljenika: “zarobljenici nisu nigdje toliko slobode uživali kao baš u Srbiji. Neki promećurniji, kako sam već nahrenuo, znali su si svojom okretnošću priskrbiti dosta lijep život.”¹³⁴⁵

Međutim, polovicom listopada 1915., i on je uvršten u onu kolonu od oko 600 austro-ugarskih časnika što je krenula prema jugu, na tegoban put koji će ju naposljetku preko albanskih planina odvesti do Jadranskoga mora.¹³⁴⁶ Za razliku od njegova supatnika Budaka, koji ga na više mjesta spominje pod pseudonimom “fra Jure”, kao “jedinog Hrvata svećenika, koji je andeoskom, uzornom strpljivošću podnio zajedno s nama sva odvratna poniženja, sve teške napore i sva neiskazana odricanja”,¹³⁴⁷ Cvitanović je pritom manje usredotočen na sebe, a više na okolinu, ispisujući kroniku zbivanja iz dana u dan. Odnos srpskih vojnika prema zarobljenicima i za njega je uglavnom bio korektan, pa i više od toga,¹³⁴⁸ a uz djelomičnu ogradu pozitivno je ocijenjen i zapovjednik cijele kolone: “Iako nemamo biti zašto zahvalni Srbiji, majoru Živkoviću moramo priznati dobru volju, da nam olakša našu nevolju. Premda njegove psovke i grubost često i nas pogode, ipak njemu moramo zahvaliti, što mnoge od nas nije već satro led i glad.”¹³⁴⁹

Premda je zbog svojega svećeničkoga zvanja Cvitanović i na albanskoj obali i na talijanskom tlu bio razmjerno ljubazno tretiran od svojih talijanskih kolega,¹³⁵⁰ njegova kronika nedaća, međutim, nastavila se i nakon primopredaje. Umjesto u nekomu od zarobljeničkih logora na kopnu, naime, zajedno s običnom momčadi, za koju se trudio što je moguće više skrbiti, upućen je na otok Asinaru kraj Sardinije, gdje će samo do lipnja 1917. zabilježiti ukupno oko 5500 mrtvih od bolesti i posvemašnje iscrpljenosti, ponajprije zbog loših općih uvjeta, ali i neprimjerene unutarnje organizacije.¹³⁵¹ Nasuprot mnogima koji su u

¹³⁴⁵ Isto, 141. I Budak kaže da je srpska vojska “držala na okupu” samo časnike te momke koje je zaposlila, a “da se za druge nije nimalo brinula, pustivši ih, da slobodno rade po selima.” M. BUDAK, n. dj., 203.

¹³⁴⁶ K. JURIŠIĆ, n. dj., 142.-143.

¹³⁴⁷ M. BUDAK, n. dj., 175.

¹³⁴⁸ Primjerice, neki srpski žandar ustupio mu je svoju postelju, a običan “čiča” prenio ga je preko neke ledene rječice za jedan dinar. K. JURIŠIĆ, n. dj., 153., 155.

¹³⁴⁹ Isto, 154. Slična je bila i Budakova ocjena: “Opak je taj artiljerac [Živković], Bog ga ubio, kad se naljuti, ali opet, opet se brine za nas. Duša valja, jednom će se mrijeti, pa se ne smijemo teretiti krivom vagom i ocjenama.” M. BUDAK, n. dj., 300.

¹³⁵⁰ Internacionalni karakter Katoličke crkve, dakako još je izraženiji od staleškoga uvažavanja među časnicima. No, sjeća se također Cvitanović, pojedini su ih talijanski svećenici uhodili “te htjeli da iskoriste našu svećeničku prijaznost u pouzdane razgovore”. K. JURIŠIĆ, n. dj., 176.

¹³⁵¹ Isto, 182. Primjerice, “Momčad nije imala ništa vojničko, nije poznavala zapovijedi, već je slijedila samo svoj instinkt, koji ih je vodio svemu, samo ne k onome što su zahtijevale prilike”. Nakon što su se časnici potužili na nedostatak vode, neki talijanski liječnik navodno im je odgovorio da je svakom dovoljno pola litre

Rusiji provodili razmjerno ugodne dane, a i onima poput Blaškovića, Orwella ili Jüngera, koji su čak i u samoj borbi mogli naći neku vrstu ushita, njegov je zaključak stoga neopoziv: “Zarobljeništvo kao ni rat uopće nisu nipošto prikladni da čovjeka oplemene, dapače – sasvim protivno!”¹³⁵²

8.3.3. Za sebe – s bilo kim

Nejasnoće vezane uz političko-ideološko razvrstavanje Hrvoja Grgurića spomenute su već u prethodnom poglavlju. Također zarobljen ljeta 1916. na ruskom bojištu, taj se autor isprva pokušao vratiti na austro-ugarsku stranu (što, međutim, ne spominje u samim sjećanjima, već u jednom intervjuu), a kada mu to nije pošlo za rukom, priključio se I. srpskoj dobrovoljačkoj diviziji i, čini se, sudjelovao u pogubnim borbama u Dobrudži. Negdje nakon Veljačke revolucije, međutim, i on je među disidentima,¹³⁵³ no umjesto u 1. jugoslavenski puk Matija Gubec stupio je po svem sudeći izravno u rusku vojsku, boreći se na njemačkom odsječku bojišnice sve do Listopadske revolucije, kada se u rumunjskom gradu Iașiu pokušao prijaviti u tobožnju “američku armiju”. Kako ona nije nikada osnovana, obratio se tamošnjoj srpskoj vojnoj misiji, koja mu je navodno odobrila ponovno primanje u dobrovoljce.

U to vrijeme, početkom 1918., budući da je more oko Arhangelska već bilo zaleđeno, preostala je skupina dobrovoljaca (sjetimo se Diklićeva pripovijedanja!) upućena vlakom prema Vladivostoku. Za njima je pošao i Grgurić, no u Harbinu je morao prihvatiti činjenicu da ih više ne može sustići. Prema onomu što proizlazi iz njegovih knjiga, nakon toga će se sve do 1924. potucati po Sibiru, Mongoliji, Kini i Mandžuriji, povremeno u službi kozačkoga atamana Semjonova i baruna Ungern-Sternberga, povremeno radeći kao knjigovođa u Čiti, gdje je, čini se, osnovao i obitelj, povremeno pak trgujući i kockajući, pa i boraveći u sovjetskim tamnicama. Što je od svega toga istina, a što pretjerivanje, teško je sa sigurnošću razlučiti, no unatoč mjestimičnim anakronizmima, čini se da glavčina ispričovanog nije plod mistifikacije. Ono što je za nas bitno, jest da se – za razliku od ostalih dobrovoljaca ili protukomunističkih boraca – Grgurić u svojim knjigama ne prikazuje kao idealist, već

mora. *Isto*, 172. “Stoga su se vrtjeli tamo-amo, ne bi li našli kakvu lokvu. I zbilja nađoše neku jaružicu, u koju su jedni mokrili i opremali potrebu, a drugi ono malo vlage cijedili i pili.” *Isto*, 178.

¹³⁵² *Isto*, 186.-189.

¹³⁵³ Kao Ivan Grgurić, potporučnik IV. puka. B. HRABAK, “Pojava tzv. disidentskog pokreta”, 61.

ponajprije kao avanturist, spreman i da izbjegava odlazak na bojište iako je za to obilato plaćen.¹³⁵⁴

Jedina njegova politička izjava, naime, ne nalazi se u njegovim sjećanjima, već u listu *Straža*, glasilu Narodne radikalne stranke Osječke oblasti, od 26. srpnja 1924. Sadržaj njegova pisma uredništvu, zanimljivo, potvrđuje tri navoda iz Grgurićevih sjećanja – onaj da je bio dobrovoljački disident, da je imao nekih nevolja s boljševicima, i da se u to vrijeme nalazio u Kini. No motiv, a i ton toga teksta, bitno se razlikuju od glavnine njegova pisanja – kako kaže promičući “trojedinost naroda”, njegovo istupanje iz I. srpske dobrovoljačke divizije bilo je pogubna zabluda, no još je veća zabluda – vrijedna toga da se na nj digne ruka – Radićevo pristupanje Seljačkoj internacionali.¹³⁵⁵

Je li sve to “pravi Grgurić”, koji je dakle ovisno o okruženju – poput onoga Budakova “dobrovoljca Pere” – ne tek površinski prilagođavao već dubinski mijenjao mišljenje, ili je “pravi Grgurić” upravo taj avanturist, koji je službu plaćenoga vojnika zamijenio time da u miru bude “plaćeno pero” srpskih radikala, a kasnije i njemačke nacionalsocijalističke promidžbe,¹³⁵⁶ izvan je teme ovoga rada, no na razini samoga teksta činilo mi ga se najprimjerenije spomenuti u ovom odjeljku.

Slično je svoje sudjelovanje u I. svjetskom ratu, ali suhoparnije i s manje “političkih obrata”, u knjizi objavljenoj 1922., prikazao i “M. Marinić”, o kojemu se zna još manje nego o Grguriću. Započinjući svoje pripovijedanje u ožujku 1915., s padom tvrđave Przemyśl, kada je zarobljen,¹³⁵⁷ o tomu kako je doživio mobilizaciju – ako nije bio djelatni časnik – i kako mu je bilo u austro-ugarskoj vojsci, kao niti o ratnim ciljevima, ne kaže baš ništa. Do Listopadske revolucije, što se sve tek ukratko spominje, promijenio je nekoliko logora (Ufa, Omsk, Tjumenj), smjestivši se napokon u Krasnojarsku. Očekujući da će ih boljševici strijeljati, mlađi časnici dogovorili su se da će pobjeći; jedan je dio prokopao tunel, a drugi se – uključujući Marinića – u veljači 1918. provukao kroz rupu u ogradi (očito, taj je logor bio jače čuvan od onoga u Tetjušiju).¹³⁵⁸ Ukrcaвши se na vlak, stigli su do Čeljabinska, gdje su otkriveni i ponovo upućeni Ufu, odakle je on preko Samare i Taškenta dospio u Buharu.¹³⁵⁹ Zbog malobrojnosti hrvatskih putnika po tim krajevima, odnosno dionice izraženo su putopisne, a kako se počinju redati sve uzbudljiviji doživljaji, autor je dalje – slično onomu romanu o zrakoplovcu u Italiji – posvećen pretežno konkretnim, opipljivim zbivanjima, bez

¹³⁵⁴ F. HAMERŠAK, “Nepoznati Hrvoje Grgurić”, 26.-32.

¹³⁵⁵ *Isto*, 28.

¹³⁵⁶ *Isto*, 34.-37.

¹³⁵⁷ M. MARINIĆ, *Bijeg iz boljševičke Rusije*, 3.

¹³⁵⁸ *Isto*, 4.-8.

¹³⁵⁹ *Isto*, 21.-34.

bitnijih ideoloških ili svjetonazorskih eksursa koji nas zanimaju u ovom poglavlju, s iznimkom kritike boljševika. Njihova ga je, naime, policija uhitila u Buhari, no zauzimanjem jednoga zarobljenoga liječnika-Hrvata upućen je u logor u Čardžuju, kojemu će uskoro postati zapovjednikom.¹³⁶⁰ Kada je mjesni beg, s kojim je navodno uspostavio dobre odnose, protjerao boljševike, autor međutim nije htio stupiti u njegovu službu, već je s pismom preporuke otputovao na sjevernu obalu Kaspijskoga Jezera, potom u Baku, Tbilisi i napokon Poti, stigavši u Odesu početkom 1919. Putni doživljaji bili su mu najraznovrsniji – snalazeći se među sukobljenim stranama, raspolažući čak i švedskim ispravama, Marinčić je, primjerice, završio na gozbi kod predsjednika gruzijske vlade, no njegov stari prijatelj i povremeni suputnik, neki natporučnik Klobučar, stradao je, navodno – doslovce – ostavši bez glave među Tatarima.¹³⁶¹

8.3.4. Za Monarhiju – iz prisilne dužnosti

Ako oko Grgurićevih sjećanja ima sumnje o tomu koji od autorovih likova za javnost prihvatiti, Frane Dubravčić, dočasnik odnosno časnik njegove 79. pješачke pukovnije,¹³⁶² dovršio je 1934. pisanje svojih uspomena namijenjenih uskomu krugu čitatelja, točnije svomu sinu Milku, “da vidi što mu je otac za vrijeme svjetskog rata proživio”.¹³⁶³ Kao i kod Cvitanovića, niti ovdje se ne može potpuno odbaciti mogućnost da su neka njegova politička stajališta zbog specifičnoga naslovljenika ostala neizrečena, no to je još manje vjerojatno.

Naime, našavši se kao jednogodišnji dobrovoljac (“titularni korporal”, tj. desetnik) u Rijeci već uoči Sarajevskoga atentata, svoje dane u mirnodopskoj austro-ugarskoj vojsci opisuje u znaku bezbrižnoga života, svagdašnjih izlazaka i koketiranja (dočasnički i vojnički “znakovi sami po sebi osvajaju srca djevojačka”).¹³⁶⁴ Iako se veselio što će za dva mjeseca ponovo postati civil, kaže Dubravčić, na tadašnji se život nikako nije mogao potužiti (nije li mu prvih mjeseci ipak bilo nešto teže, međutim, ne doznajemo). Nakon atentata zavládalo je neraspoloženje, a i ukrcaj na vlak, koji će ih, najvjerojatnije 6. kolovoza 1914., prvo odvesti na svečano postrojavanje u Ogulin, a potom u Županju, svjedoči Dubravčić, u znaku je

¹³⁶⁰ Prema Mariniću, taj logor s nekih 1500 zarobljenika bio je uzorno uređen, s redom kao u vojarni. *Isto*, 45.-50.

¹³⁶¹ *Isto*, 65.-107.

¹³⁶² Za prikaz njezina ratnoga puta, u kojemu su korištena i Dubravčićeva sjećanja, vidi Nikola TOMINAC, “79. pukovnija zajedničke vojske u Prvom svjetskom ratu”, *1918. u hrvatskoj povijesti*, 283.-321.

¹³⁶³ Frane DUBRAVČIĆ, *Živ sam i dobro mi je*, 7.-8.

¹³⁶⁴ *Isto*, 11.-12.

podijeljenih osjećaja. Iako se općenito računalo da će – ma tko pobijedio – rat završiti za nekoliko mjeseci, na kolodvoru je bilo i suza, a vojnici su, svjesni da mogu poginuti, zavidjeli onima što ostaju u zaleđu, pri čem su ih ratoborni civili, kao i kod Blaškovića, posebice iritirali: “Da, da, kličete ratu u koji ne mislite ići.”¹³⁶⁵

S obzirom na to, iako uglavnom hvali zapovjednike s kojima je pošao u rat, a i organizaciju opskrbe, loši uvjeti u stočnim vagonima i tegobe hodnje od Županje do Zavlake na Drini,¹³⁶⁶ jadan izgled interniranih civila, kao i prvi slučajevi pogibije od “prijateljske vatre”,¹³⁶⁷ nisu mogli djelovati na to da promijeni svoje nesklono mišljenje (“Izrugivali smo se onoj latinskoj frazi ‘Dulce et decorum est pro patria mori’”)¹³⁶⁸. Stigavši na srpski teritorij 12. kolovoza, bez sudjelovanja u jačim borbama, Dubravčićev se vod – nakon Cerske bitke – već 16. vratio u Bijeljinu (prema njegovoj procjeni, od nekih 4000 “Jelačićevaca” postrojenih u Ogulinu, dotad ih je izgubljeno oko 700).¹³⁶⁹

Nakon odmora i popune, noću 8. rujna i Dubravčićeva je postrojba morala sudjelovati u prelasku Drine pod neprijateljskom paljbom. Za to su imali poslužili omanji čamci, “pontoni”, koje je prvo valjalo gurnuti u vodu. Kako kaže, od desetak ili više okupljenih momaka, neki su doista to i pokušavali, a neki su ga – činilo mu se – namjerice zadržavali: “Ja sam bio među pasivnima, to jest niti sam ponton gurao u Drinu, a niti sam ga natrag vukao.”¹³⁷⁰ Unatoč svemu, čamac se napokon otisnuo, i dospjevši na drugu obalu momčad je skokovito nastavila napredovati.

Ranjen tom prigodom u nogu, Dubravčić je, međutim, ostao ležati u pijesku, dočekavši ondje i poručnika što je pištoljem tjerao zaostale vojnike, i zoru, koja ga je uvjerila u neuspjeh i toga austro-ugarskoga pokušaja: “Na obali Drine ležali su po pijesku mrtvi i ranjeni Jelačićevci. Bilo ih je na stotine. Čulo se jaukanje, zazivanje, urlanje. Zar je moguće da su to ljudski glasovi? Nisu li to neke zvijeri? Jedan je glas zazivao: ‘Jooooo ... brate Srbine, ubij me da se ne mučim!’”¹³⁷¹ Dok su oko njega još zviždala zrna, pokušao je plivajući vratiti se u Bosnu, no kada je shvatio da je za to preslab, a da Srbi uzimaju zarobljenike, dovukao se i on do njihova rova, gdje je ljubazno primljen, i privremeno “pokrpan”: “Ajde ovamo!”, začuo

¹³⁶⁵ *Isto*, 14., 16.-18.

¹³⁶⁶ “Marširamo, marširamo, a znoj s prašinom cijedio se niz lice. Mnogim vojnicima krvarile su noge zbog novih nerazgaženih cipela. Nekoji su usput padali u nesvijest i ostajali ležati. Bilo je usput i smrtnih slučajeva.” *Isto*, 20.

¹³⁶⁷ *Isto*, 20.-21.

¹³⁶⁸ *Isto*, 25.

¹³⁶⁹ *Isto*, 25.

¹³⁷⁰ *Isto*, 27.

¹³⁷¹ *Isto*, 30.

sam glas iz rova u vrbiku. [...] ,Ne boj se Švabo. Gde si ranjen?’”¹³⁷² Ta ambivalentna oznaka “Švabe” zarobljenoga će Dubravčića pratiti sve do poljske bolnice, a i njegovo će se znanje jezika, zajedno s prezimenom, tumačiti na različite načine. Primjerice, jedan starac dat će mu rakije: “Jeste bre, Dubravčić, pravo srpsko ime. Ima vas tamo mnogo Srba pod Švabom, znam ja to. Čekajte malo da vas počastim”¹³⁷³, a drugi će u nevjerici odmahnuti rukom: “Vrane, Vranja, Franja, pa to je pravo švapsko ime. Jest, Franja je švapsko ime.”¹³⁷⁴ Doveden k nekom srpskom pukovniku, Dubravčić će pak pojasniti da je iz Like, na što će mu ovaj postaviti pitanje koje će, kaže, ostati neodgovoreno: “mi imamo Ličana u našoj vojsci i oficira, i ti su vrsni, a vi drugi Ličani tako se bijete protiv nas. Zašto je to?”¹³⁷⁵

Slično tomu, za čekanja na nekoj livadi pred poljskom bolnicom, suosjećajno mu se obratila neka mlada seljanka, darivajući ga jabukom, na što se između nje i neke starije razvela prava diskusija: “,On je naše ubijao, a ti ga darivaš i naši ga leče. Ne daj Švabi!’ [...] ,Nije on kriv, i on je morao u rat kao i naši. Naterao ga Švabo. Vidiš da je i on Srbin i da srpski govori’ [...] ,Ako ga je Švabo naterao, a zašto je pucao u naše?’”¹³⁷⁶

Nakon čišćenja rana i povijanja u poljskoj bolnici, Dubravčić je volovskim kolima, zajedno s nekim srpskim ranjenikom, otpremljen u Valjevo: “Moj drug je bio zanatlija u građanskom životu. Bio je socijalističkog uvjerenja i osuđivao je rat, pa smo se nas dvojica brzo sprijateljili. U Rijeci je imao brata postolara, kojeg je nekoliko puta posjetio još prije rata. More i grad Rijeka su mu se jako svidjeli, a našem razgovoru nije bilo kraja kad je čuo da sam tamo služio vojku.”¹³⁷⁷

Za razliku od Budaka, koji je bio časnik, i k tomu politički angažiran, te je spram većine Srba držao distancu, apolitički Dubravčić u svojim ih sjećanjima opisuje sa zahvalnošću. Naime, u valjevskoj ga je bolnici prvo neka studentica medicine pomno i bezbolno previla, nakon čega mu je neki gimnazijalac Vojko, štoviše, donio od kuće staro, ali čisto očevo rublje: “Vojko je postao moj prijatelj i dnevno me o svemu ispitivao jer ga je sve jako zanimalo.”¹³⁷⁸ Nakon nekoliko tjedana, i srpski i austro-ugarski ranjenici upućeni su vlakom u Bitolj, s kratkim zadržavanjem u Solunu. Kako u njegovim sjećanjima nema niti jednoga retka o politici, iako je bio zadovoljan prijamom u Srbiji, čini se da Dubravčić ni u jednom trenutku nije razmišljao da na bilo koji način stupi u srpsku službu. U stvari, da je mogao, pobjegao bi

¹³⁷² *Isto*, 30.-31.

¹³⁷³ *Isto*, 31.

¹³⁷⁴ *Isto*, 32.

¹³⁷⁵ *Isto*, 32.

¹³⁷⁶ *Isto*, 33.-34.

¹³⁷⁷ *Isto*, 34.-35.

¹³⁷⁸ *Isto*, 36.

u Solunu iz toga bolničkoga vlaka, ali – kako kaže – samo zato da se na neutralnom tlu još bolje skloni od daljnjega ratovanja.¹³⁷⁹ Oporavivši se dobro njegovan u bitoljskoj bolnici, Dubravčić je smješten u tamošnju zarobljeničku vojarnu, pod upravom potpukovnika Nestića, “velikog srca i meke duše”. Od oko 1500 zarobljenika, čak pet “četa” činili su Česi, jednu južni Slaveni te jednu izmiješani Mađari i Rumunji.¹³⁸⁰ Snalažljivi Dubravčić prvo je za sebe izborio jednu manju sobu, a potom mjesto opskrbnoga nadzornika, što mu je s vremenom omogućilo i da posve slobodno odlazi u grad, zbog čega je zacijelo bio jedan od onih za koje Cvitanović kaže da su u srpskom zarobljeništvu ugodno živjeli: “Stjecao sam poznanstva i nisam bio potišten zbog svog položaja.”¹³⁸¹ Za razliku od većine oboljelih, kada je izbila epidemija pjegavoga tifusa, Dubravčić je prebačen u bolnicu, a nakon oporavka, zbog znanja jezika i ćiriličnoga pisma, ostavljen je ondje na ispomoći čak i kada su ostali zarobljenici vraćeni u vojarnu: “,Svetislave!”, oslovio je potpukovnik kaplara koji je u bolnici vodio nadzor: ‘Ovo je sada zarobljenik, a inače je u civilu gospodin i školovan čovek. Doveo sam ga ovamo da tebi u bolnici pomaže. Poslušaj njegovo savet!’”¹³⁸² Štoviše, sprijateljivši se s nekim srpskim časnicima, sljedećih mjeseci ponovo će redovito izlaziti u obližnju kavanu. Je li s njima Dubravčić razgovarao o politici, u sjećanjima se ne navodi, tek to da je s jednim od njih dijelio opreznu simpatiju prema vlasničkoj unuci.¹³⁸³

Za okupacije Srbije, međutim, u prosincu 1915. Bitolj je zauzela bugarska vojska – Dubravčićeva bolnica nije se mogla povući jer je nedostajalo prijevoznih sredstava – nakon čega se preko Sofije vratio u rodni Otočac.¹³⁸⁴ Radost zbog povratka, međutim, nije dugo trajala – nakon dvotjednoga odmora, određen je za izobrazbu pričuvnika (“Spori li su bili ti rezervisti, i tromi! Ne shvaćaju tako lako, a i ne slušaju. Bože moj, gdje li je ona vojska iz godine 1914!”),¹³⁸⁵ što je značilo korak bliže povratku na bojište. Isprva je to mogao otkloniti uzastopce časteći nadležnoga narednika vinom,¹³⁸⁶ no u proljeće 1916. s XXII. pohodnom bojnom (“maršbataljunom”) poslan je u Rijeku, a za ljetne Brusilovljeve navale u Voliniju. Ocijenivši da je časnicima lakše, zatražio je u međuvremenu da za početak bude promaknut u titularnoga vodnika, što mu je ispunjeno; zastavnik je pak postao već nakon nekoliko dana

¹³⁷⁹ *Isto*, 37.

¹³⁸⁰ *Isto*, 49. Nasuprot tomu, primjećuje Budak, tijekom povlačenja prema moru, od Debra pa nadalje, zarobljeni austro-ugarski časnici bili su svrstani u skupinu “Srba i Čeha” te onu “Nijemaca, Mađara i Austrijanaca”, koja je – kako drži, kao posljedica “brisanja” njihova imena – implicitno obuhvaćala i Hrvate. M. BUDAK, n. dj., 263.

¹³⁸¹ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 41.

¹³⁸² *Isto*, 47.

¹³⁸³ *Isto*, 48.-49.

¹³⁸⁴ *Isto*, 50.-59.

¹³⁸⁵ *Isto*, 67.

¹³⁸⁶ *Isto*, 67.

provedenih na bojištu.¹³⁸⁷ Svoje sudjelovanje u tim borbama Dubravčić opisuje bez nekih emocija, kako prema opasnosti od pogibije, tako i u odnosu na neprijatelja. Za razliku od Grgeca ili Krausa, njegova je djelatnost – slično Mačekovoj – uglavnom prikazana u okviru općenitoga, kolektivnoga “mi”, tako da nije posve jasno je li on vodio nekakve samostalne pothvate, pa niti je li i sam pucao prema neprijatelju (zacijelo jest!).¹³⁸⁸ Kako bilo, u tom je razdoblju odlikovan malom srebrnom kolajnom za hrabrost, a kada su u prosincu 1916. upućeni na talijansko bojište, iako ih je ta vijest “prenerazila”, nisu, tvrdi, “očajavali, jer mladim ljudima godi svaka promjena”.¹³⁸⁹ Negdje u to vrijeme potvrđeno mu je i promaknuće u poručnika te isplaćen pozamašni novčani zaostatak.¹³⁹⁰

Kako bilo, proglas o upisu ratnoga zajma pročitao je bez entuzijazma, a nije niti pružio vlastiti primjer, pa čak niti formalno kaznio neprimjerena dobacivanja postrojenih vojnika (“Ako budemo novac davali, još ćemo dulje ratovati!”).¹³⁹¹ Također, unatoč izravnoj zapovijedi novoga satnika, odlučio je da se tradicionalna kazna privezivanja za drvo – uskoro će ju ukinuti mladi car i kralj – ne izvrši niti nad momkom koji je pojeo sve pričuvne konzerve,¹³⁹² osvjedočenoga prebjega Talijanima prijavio je kao vjerojatno poginuloga (u dogovoru sa samim bojnikom),¹³⁹³ a u proljeće 1917. on i drugi časnici “nagovarali smo naše liječnike neka što više boležljivih šalju u bolnicu, jer ćemo inače ovdje svi crknuti.”¹³⁹⁴ Nakon što je i sam zapovjednik 79. pješačke pukovnije, pukovnik Mesić, pozvan u divizijski stožer da objasni toliki broj bolesnika, veći dio te postrojbe povučen je na odmor i popunu, što ih je, kaže Dubravčić, poštedilo od većih gubitaka za 10. sočanske bitke.¹³⁹⁵

I dalje izvršavajući svoje dužnosti preko volje, sa svojim je vojnicima sklopio neku vrstu dogovora da ih neće isuviše zamarati vježbom: “Gledajte jargani kako se oni muče, a mi počivamo. Nemojte me osramotiti kad dođe inspekcija!”, upozorio sam svoje momke. ‘Ne bojte se ništa, gospodine!’, odgovorili su mi. Održali su riječ.”¹³⁹⁶ Isto tako, za 11. bitke odbio je nalog zapovjednika bojne da mu redovito šalje teklića s izvještajem: “I ja sam u kaverni

¹³⁸⁷ *Isto*, 69.-70., 74.

¹³⁸⁸ *Isto*, 71.-77.

¹³⁸⁹ *Isto*, 84.

¹³⁹⁰ *Isto*, 90.

¹³⁹¹ *Isto*, 91.

¹³⁹² *Isto*, 95. “U austrijskoj vojsci nije valjda bilo teže kazne od tog privezivanja. Ruke bi dotičnom vojniku svezali na leđa, uzdigli ga da stoji samo na palcima i privezali uz drvo ali tako, da djelomice stoji na palcima nogu, a djelomice da visi rukama na užetu. Uz takvog je nesretnika bio uvijek postavljen jedan vojnik na stražu, koji bi javi zapovjedniku, da je privezani počeo krvariti. Običaj je bio, da su ga onda dali odvezati.” A. VRGOČ, n. dj., 109.

¹³⁹³ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 103.

¹³⁹⁴ *Isto*, 109.

¹³⁹⁵ *Isto*, 109.

¹³⁹⁶ *Isto*, 114.-115.

kao i on. Kad Talijani navale, već će i on čuti. Nisam mogao žrtvovati ljude za bedastoću komandantovu. [...] Teško bataljunima koje takvi vode. Sreća je što oni obično ne bi dugo izdržali i naskoro bi se izgubili s fronte. Čuo sam kasnije da mi se bio grozio tužbom zbog neposluha.”¹³⁹⁷

Kako se vidi, za razliku od Grgurića, koji se prikazuje kao posvemašnji, uvelike i cinični individualac, Dubravčić podosta piše o prijateljstvu, pa i o svojoj skrbi za obične vojnike, protkanoj željom da preživi tu kataklizmu, ali ne na tuđi račun. No, za razliku od Grgeca, negdje od kasnoga ljeta 1917., i on se nastojao izvući s bojišta. Prvo je popio nekakav “prašak” za izazivanje žutice, što mu ga je dao neki prijateljski nastrojani poručnik, no taj nije uopće djelovao.¹³⁹⁸ Zatečen lakoćom kojom se makar i uz najveći oprez napredovalo nakon proboja kraj Kobarida, brojem zarobljenika¹³⁹⁹ te zaplijenjenim obiljem hrane i pića, čini se da je takve planove na neko vrijeme odgodio: “Mogli smo stati, odmarati se i spavati gdje smo htjeli, polaziti kad smo htjeli, polako se naprijed kretati, piti i jesti i vršiti svoju službu, a što je bilo glavno, neprijatelja nije bilo blizu. [...] Postao sam junak dana i bio sam ponosan, naročito zbog toga jer sam sve to izveo bez kapi prolivene krvi.”¹⁴⁰⁰

Ipak, negdje iza Božića 1917., promaknut već u natporučnika, iskreno razgovarajući sa svojim dočasnikom, postarijim Bosancem “Kuštrom”, povjerit će mu svoja stajališta o ratu: “Mi smo raja koja mora slušati i protiv svoje volje podnositi. Ali, proći će sve ovo i mi ćemo se vratiti svojoj kući, svojoj porodici.”¹⁴⁰¹ Kuštro je netom, naime, bio u prilici da ručnom bombom bezopasno pobije cijelu talijansku stražu, ali sjetio se njihovih obitelji, i odustao: “Naredniče, dobro ste učinili, jer čemu ubijati ljude ako niste baš prisiljeni!”, pohvalio ga je autor.¹⁴⁰²

U siječnju 1918. Dubravčić je zatražio premještanje u sjedište pukovnije (“kader”), što mu je odobreno, ali tek nakon dopusta i završenoga strojopušanoga tečaja. Ondje se, kako kaže, sprijateljio s nekim “Milom I.” iz Like, koji je – poput nekih iz Prodanovićeve kruga – bio proglašen politički sumnjivim jer je “otvoreno zastupao srpske političke ciljeve”. Iako je po stažu već mogao postati poručnik, tada je taj još uvijek bio kadet-aspirant, no na Dubravčićev zagovor promaknut je ipak u zastavnika. Kao i u Prodanovićevu prikazu razgovora s bojnikom Vitasom, i ovdje se “Mile” plašio da će Nijemci pobijediti, na što ga je autor tješio

¹³⁹⁷ *Isto*, 119.

¹³⁹⁸ *Isto*, 124.

¹³⁹⁹ “Bože moj, kakvi li su vojnici ovi Talijani da se tako lako predaju. Mojih šezdeset jargana, gotovo bez municije, zarobilo skoro tristo Talijana koji su imali oružja u izobilju.” *Isto*, 129.

¹⁴⁰⁰ *Isto*, 134.

¹⁴⁰¹ *Isto*, 144.

¹⁴⁰² *Isto*, 144.

navodeći mu primjer Talijana koji nisu poraženi unatoč velikom povlačenju.¹⁴⁰³ U skladu sa svojim proturatnim raspoloženjem, prispjevši u rodni Otočac, Dubravčić se prijavio za tromjesečni studijski dopust (to pravo stekao je upisom na pravni fakultet u Zagrebu), a kada je ponovo upućen na bojište, polovicom 1918., prosvjedujući kod bataljanskoga liječnika izborio je zdravstvenu odgodu od osam dana: „Gospodine doktore, ja sam od Vas očekivao više razumijevanja. Pošao sam u rat s kompanijom među prvim ljudima. Bio sam na srpskoj, ruskoj i talijanskoj fronti. Bio sam ranjen i zarobljen. Proveo sam na frontama vrijeme od početka rata do nedavna, dok se neke svinje časničke ovdje kod kadera tove od početka rata do danas. Ja Vam otvoreno kažem, ja na frontu više ne idem!”¹⁴⁰⁴

Uzevši kofeinski preparat koji je trebao prouzročiti lupanje srca, Dubravčić je nešto kasnije pregledan i kod pukovnijskoga liječnika, koji je ustvrdio da ga zbog takve neznatne srčane mane ne može zadržati u zaleđu. Ipak, nakon što ga je autor upozorio da će u tom slučaju umjesto na bojište otići u Zeleni kader, liječnik mu je obećao da će ga pokušati odrediti za “laku službu”, s tim da će morati i na natpregled u Zagreb. Čekajući taj poziv Dubravčić se – potaknut alarmantnim vijestima da je u međuvremenu poginuo i sam zapovjednik 79. pješačke pukovnije – hranio nezdravo, pretjerano pio i pušio te uzimao još kofeinskih preparata, a neki zagrebački poznanik vjerojatno ga je i preporučio nadležnom liječniku, koji je naposljetku potvrdio taj prijedlog za “laku službu kod kadera”.¹⁴⁰⁵ Redovito gosteći ostale časnike, taj će status autor zadržati do kraja rata, a u Otočcu će napokon ostati i njegova dva mobilizirana brata.

Ipak, upravo prikaz tih zadnjih dana pokazuje da niti Dubravčić nije bio potpuno nezainteresiran za politička zbivanja. U listopadu 1918., naime, čak i u Otočcu naslućivao se skori završetak rata i s time skopčana mogućnost raspada Monarhije. Nakon svladane pobune riječkoga “maršbataljuna” 79. pješačke pukovnije, 23. toga mjeseca, kaže, pobunila se i njezina bojna smještena u barakama na Špilniku, te pod hrvatskim zastavama zajedno s časnicima krenula na sam Otočac, razbijajući putem natpise sa zajedničkim grbom.

Sljedeće večeri, navodi Dubravčić, “sastali smo se mi časnici i građani u hotelu „Plitvice”. Izabrali smo odbor koji će preuzeti vlast kad dođe slom Monarhije.”¹⁴⁰⁶ Vijesti o saborskim odlukama od 29. listopada stigle su u grad još istoga dana, i nakon održanoga javnoga skupa smjena vlasti protekla je bez ikakvih teškoća. U vojničkom logoru na Špilniku, međutim, zavladao je nered, koji se pojačao 1. studenoga. Raspojasani vojnici, ostavljeni sami

¹⁴⁰³ *Isto*, 148.-149.

¹⁴⁰⁴ *Isto*, 154.

¹⁴⁰⁵ *Isto*, 155.-157.

¹⁴⁰⁶ *Isto*, 160.-161.

sebi, stali su provaljivati u vojna, a potom i civilna skladišta, praćeni sve većim brojem seljaka.¹⁴⁰⁷ Manje zainteresiran za širi državnopravni kontekst, a više za sigurnost svoje obitelji i lokalne zajednice (“Padale su glave jer su ljudi bili poludjeli. Je li ljudska pohlepa mogla toliko izopačiti našu novu slobodu?”), Dubravčić je samoinicijativno pokušavao umiriti izgređnike, a kada mu to nije u dovoljnoj mjeri pošlo za rukom, s braćom je i drugim građanima osnovao Narodnu stražu, koja je veći dio pijanih pljačkaša razoružala, a druge oružjem odbila od grada.¹⁴⁰⁸

Sljedećih pak dana pozvan je i da stupi u mjesno Narodno vijeće, što je i učinio, protiveći se pritom politički ili osobno motiviranom kažnjavanju nekih građana i bivših časnika: “Novo vrijeme nosi nam nove zadatke. Ako su ovi ljudi pod drugim političkim prilikama drukčije mislili i radili, ne može ih se sada pod novim prilikama pozivati na odgovornost.”¹⁴⁰⁹ Nakon što se još pobrinuo da i povratnici s bojišta, njih tek dvije do tri stotine, budu dobro nahranjeni i smješteni (zastrašeni zapovjednik pukovnije rasporedio je i strojne puške), kako kaže, istupio je iz Narodnoga vijeća, neslažući se s njegovim radom u mnogim pitanjima.¹⁴¹⁰

8.3.5. Za Monarhiju – iz osobne časti

Kako se vidi, svoje sudjelovanje u I. svjetskom ratu Dubravčić tumači isključivo nametnutom dužnošću, koju je na neki način sabotirao već u rujnu 1914., prilikom porinuća čamca u Drinu. Za razliku od Grgeca, svoje ponašanje niti na jednom mjestu – osim tijekom prevrata 1918., a i tada tek djelomice, jer su ga izgređnici i osobno ugrožavali – ne povezuje s nekim političkim razlozima. Isto tako, iako način na koji se čudio olakom predavanju Talijana 1917. sugerira da je morao cijeniti hrabre, a količina stečenih odlikovanja (uključujući Križ za vojničke zasluge) da su ga takvim smatrali i njegovi nadređeni, u njegovim sjećanjima osobna čast uopće se ne dotiče.

Slično Dubravčiću, i Viktor Kralj, također mlađi časnik 53. pješačke pukovnije, u svojim sjećanjima težište stavlja na apolitičku prisilu.¹⁴¹¹ Iako drži da “Svakako treba razlikovati

¹⁴⁰⁷ *Isto*, 162.-166.

¹⁴⁰⁸ *Isto*, 166.-169. O tom općenito i T. ZORKO, “Narodne straže Narodnog vijeća SHS-a na prostoru banske Hrvatske”, 1918. u *hrvatskoj povijesti*, 353.-376.

¹⁴⁰⁹ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 170.

¹⁴¹⁰ *Isto*, 171.

¹⁴¹¹ Na kraju svoje knjige autor spominje “političko oslobođenje” do kojega je došlo 1918., no ono je zacijelo drugotne važnosti, budući da i dalje ostaje upitno, kako kaže, hoće li se čovjek ikada osloboditi u kulturnom

disciplinu, koja proizlazi iz potpunog shvaćanja, od one, koja se osniva na slijepoj pokornosti”¹⁴¹² ta druga vrsta stege, prema njemu (a, sjetimo se, i još du Picqu), pouzdanija je i, zapravo nužna: “Zato je smiješno, kad netko tvrdi, da se vojnici s oduševljenjem bore za ovu ili onu ideju. Oni se bore, jer se moraju boriti, jer im prijeti kazna, ako bi uskratili pokornost.”¹⁴¹³ Dapače, kako kaže, “To je bilo za nas mlađe dobro, jer nismo trebali preuzimati nikakve odgovornosti”.¹⁴¹⁴

Nasuprot Dubravčiću i Cvitanoviću, međutim, povrh prisilne dužnosti, za ovoga autora, načelno gledano, u ratu – ali ne tekućem – ima mjesta i za osobnu čast. Rat jest neka vrsta elementarne nepogode, no “mase” koje u njemu sudjeluju nisu manje odgovorne od svojih vođa,¹⁴¹⁵ ljudska je vrsta, prema njemu, od svoje prirode ratoborna, to je – riječju – njezina konstanta,¹⁴¹⁶ koja će s porastom gustoće naseljenosti to više dolaziti do izražaja.¹⁴¹⁷ Upravo razum omogućio je ljudima izradbu svakojakoga oružja, i ono što je čovjeka nedostojno nije rat kao takav, već mehanizacija i “ne-junačko” oružje za masovno uništenje. Za razliku od “herojskoga” sukoba prsa o prsa, tvrdi Kralj, modernim ratovanjem ubijaju se individualnost i ponos.¹⁴¹⁸ Problematična stavka I. svjetskoga rata, dakle, za nj nisu politički ciljevi zaraćenih strana, već spomenuta automatizacija ubijanja.

Započevši svoja sjećanja tek 1916., Kralj, koji je zbog svoje starosti vjerojatno mobiliziran već u kolovozu 1914., ističe da do lipnja te godine njegova postrojba u Galiciji i Bukovini nije imala naročitih borbenih zadaća. U samom početku Brusilovljeve navale, 5. lipnja 1916., oveći dio 53. pješачke pukovnije upućen je prema “Dobroj Noći”¹⁴¹⁹, da pojača položaje 16. pješачke pukovnije. U skladu sa zacrtanim shvaćanjem rata, međutim, više od

smislu. Ono što je također rijetkost u taboru pristaša jugoslavenskoga ujedinjenja jest i njegovo već spomenuto uvjerenje da su rat pokrenuli Britanci kako bi oslabili i Njemačku i Rusiju. V. KRALJ, *Ratni dojmovi*, 127.

¹⁴¹² Isto, 17.

¹⁴¹³ Isto, 19.

¹⁴¹⁴ Isto, 19. Na slične opise tzv. Eichmannova sindroma naići ćemo i na drugim mjestima u korpusu: “Birokratiziranjem prisila također postaje racionalnija i manje emocionalna. [...] Pojedince se podvrgava nasilju jer njegovo/njezino djelovanje predstavlja zapreku ispunjenju određenog zadatka. Formalnost i neosobnost moderne vojske omogućuju maksimalnu bešćutnost: regulirano delegiranje zadaća i odgovornosti, hijerarhijska i organizirana struktura njezinog birokratskog aparata te osobna otuđenost od njenih žrtava, stvaraju idealnu situaciju za okrutnost lišenu osjećaja.” S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 142.

¹⁴¹⁵ “U početku polaze n. pr. bataljuni s oduševljenjem na vojnu, premda ne znaju ni kamo ni zašto. U početku dolazi znatiželjan svijet gomilama na stanice, da darovima dočeka ranjenike. No doskora nastupi vrijeme zasićenosti i dosade, i svi govore protiv rata, najprije potihu, a kasnije i javno. Dakle masa se u početku nigda ne protivi novotarijama, istom kad ih se zasitila, onda postaje sama najvećim neprijateljem onoga, za što u početku bijaše često tako zauzeta, i nitko je nije više u stanju o protivnom uvjeriti.” V. KRALJ, n. dj., 9.

¹⁴¹⁶ Isto, 9.-11.

¹⁴¹⁷ Čini se da se ovdje mogu naslutiti odjeci određene sociološke literature: “Budući da će pak množenjem čovječanstva životne prilike postajati sve to teže, koje će iziskivati sve to intenzivniji rad i sve to veću proračunivost [podcrtao F. H.], što će opet imati za posljedicu sve to veću osjetljivost živaca i nervoznost, nema nade, da će igda u čovjeku nestati ratobornosti, a s njome i ratova.” Isto, 11.

¹⁴¹⁸ Isto, 12.-14.

¹⁴¹⁹ Danas Dobrynivci u Ukrajini, oko 30 km sjeverno od Černovaca.

samih taktičkih zbivanja autora zanima psihološko stanje njegovih suboraca: “Poput ogromne gusjenice lijeno i pospano gmizaše kolona od neko dvije tisuće ljudi, kao da je nipošto ne zanima, što se oko nje zbiva, kao da joj nije stalo, hoće li je tko pregaziti i smrskati ili će naletjeti na nju kakva ptica te je progutati; ona gmiže dalje – lijeno i pospano. Dvije tisuće ljudi! Dvije tisuće tako zvanih individua, koji u toj masi tek toliko igradu svoju individualnu ulogu, koliko i noge, koje imadu zadaću, da nose i samo nose, i to besvijesno onamo, kamo glava hoće, često stenjući pod teškim bremenom njima neshvatljivih misli i ideja.”¹⁴²⁰

Na dan 10. lipnja, kada su Korda i Horvat bili zarobljeni, međutim, i Kraljeva je pukovnija započela svoj uzmak, uzmak koji će – neko vrijeme progonjena od više stotina Kozaka – tek dva mjeseca kasnije završiti iza Stanislavova, s preostalih svega oko 800 momaka.¹⁴²¹ Smješteni u mjesto “Bohorodčane”,¹⁴²² preživjeli su austro-ugarski vojnici dobili zapovijed da ga spale zbog boljega vidika. Nema sumnje, čin je za autora bio apsurdan: “prijatelj pali kuće prijatelju, onamo neprijatelj isto neprijatelju; ovamo razorene crkve, svetogrđe i kletva, onamo vjera, pobožnost i praznovjerje; ovamo blagoslivljanje oružja, isprazne bogoduhe riječi hrabrost, onamo razaranje ljudskih života, prijevara i grabež; ovamo bog, onamo vrag – sve se izmiješalo, nema više razlike između dobra i zla, tako te se čini, kao da se sve zlo i sve dobro stopilo u jedno jedino vrago-boštvo”.¹⁴²³ No, izravni počinitelji – među kojima je zacijelo bio i on sam – suočeni s izborom između poslušnosti i kazne (“zapovijed je zapovijed”), prema njegovu mišljenju, nisu mogli drukčije postupiti: “Dok se to pred našim očima zbivalo, prolazahu kraj nas čitave povorke nesretnika: žene, djeca, starci, noseći svežnje i svežnjiće na glavi, na ramenu, pod rukom. Idahu tromo i bez riječi gledajući tupim pogledom u nas, kao da su nas htjeli pitati, što se s njima zbiva i kuda će. Ali i mi smo šutjeli kao i oni ne usudivši se pogledati tim jadnicima u oči, kao da smo osjećali stid ne samo radi počinjenog nedjela, za koje mi nijesmo mogli biti odgovorni, već i radi onih, koji nam takve zločine nalagahu, kao i radi kulture i napretka čitavog čovječanstva.”¹⁴²⁴

Poput mnogih prije i poslije njega, i Kralj je zapovijedi te vrste sklon tumačiti udaljenošću između onih koji odlučuju, i onih što se izlažu posljedicama: “Kad bi dakle svi bez razlike sudjelovali u ratovima, to jest kad bi se sav narod od prvog do posljednjeg zdravog čovjeka morao u nekom razdoblju izmijeniti [...] onda bi se ne samo način ratovanja

¹⁴²⁰ Isto, 24.

¹⁴²¹ Isto, 38.-60. Budući da su zajedno činile 72. pješačku brigadu, djelatnost 53. pješačke pukovnije počesto se spominje u ratnom dnevniku 16. pješačke pukovnije. Za prijelomna zbivanja u lipnju 1916. vidi stoga i *Ratni dnevnik C. K. Varaždinske pješačke pukovnije br. 16. 30. siječnja 1915.–23. lipnja 1918.*, 134.-141.

¹⁴²² Danas Bohorodčany, oko 15 km jugozapadno od Ivano-Frankivs'ka.

¹⁴²³ V. KRALJ, n. dj., 73.-74.

¹⁴²⁴ Isto, 71.

promijenio, već bi se uopće vrlo rijetko ratovalo.”¹⁴²⁵ Dapače, kaže stoga nešto kasnije: “Tko bi dakle bio mogao pozvati na odgovornost onoga od nas, koji bi bio smjesta ubio čovjeka bolesnih ambicija [...] Koliko li je u isti čas sjedjelo ovakvih bolesnih ambicija u gospodskim odajama s mekanim ćilimima na vezenim dušecima, po kavanama, gostionama s novinama u ruci čitajući posljednje vijesti: Na ruskoj fronti ništa novo ---?!”¹⁴²⁶

Nakon nekoliko razmjerno mirnih mjeseci, u srpnju 1917. austro-ugarska se vojska morala opet povući za tzv. Kerenskijeve navale. Ovaj put Kraljeva postrojba određena je za zalaznicu, a u jednom trenutku morala je, štoviše, izvršiti i usporavajući protunapad, negdje na rijeci Lomnici. Ciničan prema šansama za uspjeh, a i uobičajenom pobudbenom kontekstu (“domovina zove, a tko brzo odlučuje, brzo polučuje”),¹⁴²⁷ autor je tom prigodom ranjen i zarobljen, preživjevši i nailazak Kozaka (“Njeguješ ih kao da su naši... Trebalo bi ih sve postrijeljati!”),¹⁴²⁸ i strahovitu bolnicu u Kursku.¹⁴²⁹ Oslobođen u srpnju 1918., zajedno s drugim bivšim zarobljenicima, vlakom je vraćen u Monarhiju, gdje, čini se, više nije slan na bojište.

Iako se borio i na srpskom, ruskom te rumunjskom bojištu, u sjećanjima objavljenima 1937. Mate Blažević, u to vrijeme dočasnik III. bojne 1. bosansko-hercegovačke pukovnije, svoje pripovijedanje započinje dolaskom u okolicu okupirane Gorice, uoči 7. sočanske bitke, u rujnu 1916. Premda je njegov tekst manje od Kraljeva zaokupljen načelnom apsurdnošću tekućega sukoba, većom gustoćom odnosno izrazitijom predmetnošću opisanih krvavih zbivanja – o kojima će kasnije biti više riječi – ostavlja podjednaki dojam, a dodatno je zanimljiv i stoga što posljednje ratne dane prikazuje iz perspektive Mačekovih navodno “boljševiziranih dočasnika”. No, pođimo redom. Kao prvo, niti Blažević ne spominje nekakve više ratne ciljeve. Istina, njegov prvi susret sa slovenskim izbjeglicama prikazan je vrlo potresno, ali ne i tako kao da je njegovim suborcima dao neki naročit poticaj za obranu austro-ugarskoga teritorija: “Žene s djecom i djevojke trče nam u susret, penju se uz put i dočekuju nas klečeći na koljenima i s krikom na usnama. – Bosanci, vratite nam našu Goricu! –

¹⁴²⁵ *Isto*, 80. Navedena zamisao zacijelo je bila opće mjesto, Grgec ju je – primjerice – čuo i od desetnika Matije Vajsa, koji je odlučio otvoreno reći što bi učinio da ima vlast: “Ja bih u streljačke jarke postavio sve generale, vojvode, knezove, zemaljske namjesnike, židovske i kršćanske tvorničare, kojih nijesmo cijelo vrijeme rata vidjeli među nama, zatim sve one novinare i narodne zastupnike, koji slave rat, pa bih im dao u ruke puške, revolvere, ručne granate i drugo oružje. Rekao bih im: ‘Eto, sada se tucite do mile volje, a mi ćemo otraga, sto kilometara daleko od vas, izdavati naloge za ofenzive i juriše. A ako koji pokuša uteći, dobit će tane u glavu.’” P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 8.-9.

¹⁴²⁶ V. KRALJ, n. dj., 92.-93.

¹⁴²⁷ *Isto*, 92.

¹⁴²⁸ *Isto*, 94.

¹⁴²⁹ *Isto*, 102.-104.

Bosanci dolaze! Bosanci će nam vratiti dom! Ovo nam razdire dušu.”¹⁴³⁰ Umjesto nekoga ekskursa o Londonskom ugovoru, ili barem onakve ocjene Bosanaca kakvu nalazimo u Messner-Sporšića, naime, nakon toga slijedi tek autorov zaključak o “potrošnosti” bosansko-hercegovačkih postrojba: “To je bio razlog, da je Bosancima u ovakvim [letećim – F. H.] brigadama padalo u dio da uvijek povuku kestenje iz vatre za druge. Najgori položaji, najopasnija mjesta, najlošija hrana i najkrvoločniji zapovjednici bili su jedina prednost, koju smo imali pred drugim nehrvatskim bojnama.”¹⁴³¹

Vidjeli smo već, i Blašković i Grgec posebnu borbenu kakvoću bosanskih a i dalmatinskih te ličkih pukovnija ne povezuju s političkim već sa svjetonazorskih razlozima. Za prvoga, štoviše, vrijedi i općeniti zaključak kako “brdski narodi u glavnom bili su hrabriji od nizinskih”,¹⁴³² drugi će pak – u spomenutom razgovoru s Bazalom – to povezati s nekom vrstom “divljaštva”, držeći ipak da su takve “junačke” vrline vrijednost po sebi, i da niti sama “civilizacija” nije tako napredna kako se voli smatrati.

Uglavnom, već i kod te dvojice autora imamo najmanje dva diobena kriterija. Jedan, naime, počiva na osi ravnica–planina (što se u starijoj etnološkoj literaturi odražava kao razlika između ratara i stočara, odnosno panonskoga i dinarskoga areala), drugi pak na onoj ruralno–urbano, odnosno selo–grad. Mimo tih, poznato je, govori se i o razlikama između zajednice i društva, modernoga i arhaičnoga načina života, individualističke i patrijarhalne kulture, a i o mnogim drugim kombinacijama.

Koja je od tih binarnih opreka adekvatnija od drugih, koje se na neki način poklapaju ili nadopunjuju, a koje nisu niti uvjetno održive, izvan je interesa ovoga rada. Međutim, zaključak kako su se neke austro-ugarske postrojbe uporno borile ne samo zbog vjere u opće ratne ciljeve ili pak straha od stegovne kazne, nego i zbog nešto izraženije, svjetonazorski uvjetovane *osobne časti*, prihvaćen je u više sjećanja, a i u dijelu literature, i ne zaslužuje da se unaprijed odbaci kao stereotip.¹⁴³³ Na kraju krajeva, ako već na načelnoj razini otklonimo mogućnost da se pojedina skupina ljudi u statistički značajnom broju slučajeva upornije (hrabrije, tvrdoglavije, naivnije, kako god...) borila od neke druge skupine, u opasnosti smo da takvom “uravnilovkom” potkopamo same temelje socijalne i kulturalne povijesti...

Drugo je, naravno, pitanje, kako je taj motiv *osobne časti* bio vremenski i prostorno raspodijeljen, kao i na koji je način pojedina postrojba dobivala svoj prevladavajući karakter,

¹⁴³⁰ M. BLAŽEVIĆ, *Zaboravljeni grobovi*, 6.

¹⁴³¹ *Isto*, 7.

¹⁴³² P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 60.

¹⁴³³ Općenito o pojmu osobne časti, kojega je dotični autor skloniji promatrati u vezi s interesno-psihološki uvjetovanim uzajamnim potpomaganjem u manjim skupinama usp. i R. HOLMES, n. dj., 300.-307.

odnosno ne susrećemo li i ovdje poneku neosnovanu generalizaciju. Primjerice, osim “balkanskih” Bosanaca/Bošnjaka¹⁴³⁴ (i s njima, ali rjeđe, no možda samo zato što nisu nosili toliko prepoznatljive odore, Dalmatinaca i Ličana), oznaku iskonske borbenosti stekli su i cislajtanski Tirolci, a katkada se veže i uz pretežno ravničarske, hrvatsko-slavonske domobranske postrojbe, čija je 42. pješačka divizija, uostalom, bila prozvana “Vražjom”.¹⁴³⁵

Za sve njih vjerojatno bi se moglo argumentirati da su bili prožetiji nekom vrstom, uvjetno rečeno, patrijarhalne kulture od, recimo, one Austrijskih Nijemaca i Čeha iz industrijskih, urbaniziranih područja, no već sam taj primjer – Austrijanci i Česi – podsjeća da razlike u političkim stajalištima često mogu biti važnije od svjetonazorskih sličnosti. Isto tako, osim nekakve presumirane prirodne osnovice (ravnicu–planinu), zacijelo je uzeti u obzir i neku vrstu, kibernetički rečeno, povratne sprege, u kojoj je podjednako bitan i državnopravni okvir – recimo, višestoljetni život na nekoj vrsti naročito ustrojene vojničke granice, za kakvom su od Jadrana do Karpata posezali ne samo Habsburška Monarhija, nego i Osmansko Carstvo te Mletačka Republika.

Kako bilo, prepustimo još jednom riječ Blaževiću, inače Hrvatu iz bosanske Posavine. Dakle, čime on objašnjava zašto su upravo BH-postrojbe tako često “vadile kestenje iz vatre”? – “Uspjesi i neuspjesi jedne od zaraćenih strana uvijek su rezultati čitavog spleta raznih slučajnosti, koje se redaju nepredviđenom brzinom i može se reći skoro nezavisno od volje ili želje protivnika. Jedinu način da se ove slučajnosti suzbiju leži u iznalaženju ratnika, koji su u svakom pogledu otporni, koji pokazuju rasnu hrabrost, i koji ne dozvoljavaju da u borbi budu poniženi. A baš zbog ovih vrlina Bosanci su za vrijeme velikoga rata pod tuđinom vrlo često morali da preživljuju svoju tragediju.”¹⁴³⁶

Nema sumnje, utjecaj slučajnosti u gornjem je odlomku precijenjen, čak i u uvjetima prevladavajuće loše komunikacijske povezanosti. No, u okolnostima u kojima izloženost kojekakvim nedaćama – uključujući pripravnost viših zapovjedništava na brojne gubitke¹⁴³⁷ –

¹⁴³⁴ Pod kojima se bez razlike, vidjeli smo, podrazumijevaju pripadnici svih vjera, a ne samo muslimani, iako je kao specifični element u odorama tamošnjih postrojba najprepoznatljiviji bio upravo fes, povod najrazličitijim zaključcima. Primjerice, inženjer Adam Armanda pripovijedao je 1958. Krleži zgodu koja se zbila dok je kao zarobljenik vođen kroz Udine: “On stupa na čelu kolone kao oficir bosansko-hercegovačkog bataljona pod crvenim fesom i čuje iz gomile znatiželjnika koji promatraju ovu povorku jedan ženski glas pun udivljenja: ‘Che bello Turco, davvero bello!’” M. KRLEŽA, *Dnevnik 1958–69.*, Sarajevo 1977., 61.

¹⁴³⁵ Usp. npr. “What we find are mainly stereotypes: the Austrian mountain peasants were seen as fine soldiers [...] but also as slow moving and stubborn; the Magyars as brave but unruly and violence prone; [...] the Serbs, Croats, and Bosnians as the finest of all but only if held firmly in hand”. I. DEÁK, n. dj., 103.

¹⁴³⁶ M. BLAŽEVIĆ, *Zaboravljeni grobovi*, 108.-109.

¹⁴³⁷ “Neprijateljska vatra i druge okolnosti prinudit će često već na veće daljine od protivnika, da se prijedje u rojnu prugu. Uspjehu je glavni preduvjet u tom, da je rojna pruga kadra pored neprijateljskog otpora i ne pazeći na gubitke [istaknuo F. H.] bez ustavka i u redu [istaknuto u izvorniku – F. H.] približiti se neprijatelju do one daljine, s koje se može s razlogom nadati uspjehu vlastite vatre, pa da se prama tome odredi početak pucanja.”

nerijetko može potisnuti službene ciljeve (kako rat traje to se, zacijelo, događa sve češće), a raspršenost momčadi umanjiti učinkovitost časničkoga nadzora, svjetonazorski čimbenici doista mogu odnijeti prevagu. U tom kontekstu, za razliku od Štancera, koji u svojim knjižicama namijenjenim dočasnicima na temelj drevnih “ratničkih vrlina” nastoji nadograditi određena politička shvaćanja, Borojevićev nastup pred Blaževićevom pukovnijom u listopadu 1917., uoči proboja kod Kobarida, čini se s određenim uspjehom, obraća se i dalje isključivo tom “herojskom”, apolitičkom, svjetonazorskom sloju: “Malen rastom, ali energična držanja, general Borojević nas je u svome govoru podsjetio na naše junačke pretke, na hrabro držanje Bosanaca u ovome velikom ratu i na kraju, nazivajući nas lavovima svoje armije, zahtijevao je da i u bliskim događajima očuvamo to ime.”¹⁴³⁸

Negdje u prvoj polovici 1918., zatekavši se u Villachu, gdje su ih neki Austrijanci počastili pivom, pripisujući im uzorni patriotizam, to je lijepo objasnio i jedan Blaževićev suputnik, također bosanski narednik: “Inat, to je naša rasna odlika i mana, za nas je istek jedne borbe pitanje časti, na koju mi još mnogo polažemo. Ako mi branimo jedan položaj, onda ne dozvoljavamo da nam ga niko na silu uzme, a ako se brani ono što smo mi odlučili oteti, tad hoćemo da dokažemo i pokažemo kako je ta odbrana smiješna. [...] Ne, nama je potpuno svejedno hoće li Austrija dobiti ovaj ili onaj položaj, ili čak i ovaj krvavi rat. Dobije li ga, mi se nemamo čemu veseliti ni nadati.”¹⁴³⁹ Zbog selektivnosti Blaževićevih sjećanja, naravno, samo iz njih ne možemo zaključiti je li tako bilo od samoga početka, ili je riječ o stajalištu koje je prevladalo tek u kasnijim ratnim godinama. Primjerice, Blašković se sjeća da su se 1914. u Tuzli obveznici na mobilizacijski proglas odazivali u nedjeljnom odijelu, pri čem “Nije bilo ni oduševljenja ni potištenosti.”¹⁴⁴⁰ S druge strane, kada je njegova pukovnija 6. kolovoza iz Budimpešte kretala za bojište, čini se da ju je ponešto bilo zahvatilo i raspoloženje okupljenoga građanstva: “Pijanost Pešte prešla je i na regimentu pa nisam bio ni najmanje zadovoljan sa redom i disciplinom kada smo odlazili. Suviše se pucalo i vriskalo, a

Vježbovnik za kr. ug. domobransko pješništvo, Budimpešta 1901., 123.-124. Blažević to, međutim, ovako percipira: “u čitavom vrhovnom zapovjedništvu nije bilo čovjeka koji bi zažalio za našim životima.” M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 109.

¹⁴³⁸ *Isto*, 53. Sličnim je riječima polovicom 1916. general Pavao Puhalo hrabrio ostatke 79. pješačke pukovnije: “U ovoj je regimenti njegov otac, kao graničarski oficir, dobio zlatnu kolajnu za hrabrost u bojama u Italiji. Nadao se da će se njegovi Ličani, kao i uvijek dosada, pokazati dostojni svojih predaka.” F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 70.

¹⁴³⁹ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 163.

¹⁴⁴⁰ “Kod Srba građana pokazala se briga i tuga, jer je dosta velik broj uzet za taoce, a bilo je dosta koji su kao ‘p. v.’ uhićeni ili internirani. Sasvim je druga slika bila u Mađarskoj. Tamo je bilo pravo ludilo ratnog oduševljenja. Sav je mađarski temperament došao do izražaja.” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 79.

koloni se prikrio razan probisvijet muškog i ženskog roda. Išlo se neozbiljno na tužan, krvav i veoma ozbiljan posao.”¹⁴⁴¹

Povrh toga, kako se vidi, percepcija zbivanja mogla se razlikovati od mjesta od mjesta. Primjerice, tada četrnaestogodišnjak, budući književnik Vjekoslav Majer upamtio je nedvosmisleno da su na vijesti o objavi rata Srbiji seljaci okupljeni na proštenju kraj sljemenske kapelice Sv. Jakova sasvim raznoliko reagirali,¹⁴⁴² a istarski župnik Božo Milanović sjeća se samo tuge i zabrinutosti: “Slijedeći dan (bila je nedjelja) osvanuli su na zidovima oglasi kojima je više godišta mladih bilo pozvano u vojništvo. Već oko 10 sati dolazilo je iz okolnih sela u Valturu mnoštvo mladića i muževa. Pratili su ih majke, zaručnice, supruge i bliži rođaci. Jedni su tiho pjevali da svladaju žalost, dok su drugi plakali.”¹⁴⁴³

Uostalom, bilo jedno, drugo ili treće nemoguće je čak i u istom mjestu pobrojati pojedinačna raspoloženja (koja se, vidjeli smo u autobiografijama od Oreškovića do Dubravčića, mogu drastično razlikovati od općega dojma),¹⁴⁴⁴ a i nepatvoreno oduševljenje može biti proizvedeno ne samo više-manje svjesnim prihvaćanjem ratne opcije,¹⁴⁴⁵ nego i obrambenim mehanizmima, pomognutima alkoholom (kao, čini se, kod Prodanovićevih hrvatskih suputnika).

Ovako ili onako, takav tip samouvjerenosti, pa i preziranja (podcijenjene) opasnosti – prema Blaškoviću, u prvim borbama i časnici i vojnici zaklanjanje su osjećali kao sramotu,

¹⁴⁴¹ *Isto*, 80. Nasuprot tomu, u knjižici objavljenoj za rata autor tvrdi da se pučanstvo na mobilizaciju odazivalo s velikim oduševljenjem. P. BLAŠKOVIĆ, *B. H. 3*, 11.

¹⁴⁴² Vjekoslav MAJER, *Osamljeni čovjek u tingtanglu. Iz memoara*, Zagreb 1965., 22.-26. Ako pretpostavimo da je proštenje bilo u nedjelju, u stvari ne bi bila riječ o objavi rata Srbiji (ponedjeljak, 28. srpnja), već o onomu djelomične mobilizacije (27. srpnja određen je kao “prvi dan uzbune”), za koju je zapovijed izdana još 25. srpnja; zapovijed za opću mobilizaciju izdana je pak 31. srpnja, s 4. kolovoza kao prvim danom. M. ZELENKA, *Prvi svjetski rat 1914*, 156.

¹⁴⁴³ Božo MILANOVIĆ, *Moje uspomene (1900–1976)*, Pazin 1976., 17.

¹⁴⁴⁴ Primjerice, Prodanović ovako opisuje oproštajni mimohod svoje pukovnije karlovačkim ulicama: “Do deset hiljada duša vikalo je iz svega grla. A svaki je zahtevao, da se Srbija u prah satre. Dole sa Vlasima, horilo se kao na zapovest. [...] Stegao sam srce koliko sam mogao. Kroz ceo grad nisam ništa drugo video, no veliku mržnju na sve što je srpsko.” Ž. PRODANOVIĆ, *Iz ratne torbice*, 66.-68. Osnovni dojam zacijelo je vjerodostojan, no doslovce uzet implicirao bi da je u takvom raspoloženju sudjelovalo i onih tisuću-dvije njegovih sunarodnjaka, koliko ih je bilo u pukovnji. U stvari, prema Ribaru, koji uopćeno tvrdi da su i monarhijski Srbi s pjesmom odlazili u rat, tako je i moglo biti, makar s onom motivacijom koju navodi u opisu zbivanja povodom objave rata: “Ovog puta kretale su povorke ulicama Đakova sa povcima za rat i protiv Srba i Srbije, a u povorke su ušli i protiv svoje volje mnogi naši ljudi [pristaše Hrvatsko-srpske koalicije – F. H.], bojeći se da ne bi bili susretani od franko-furtimaških banda kao neopredijeljeni, jer ove su prevladavale ulicama ne samo u Đakovu, već i u svim mjestima.” I. RIBAR, *Iz moje političke suradnje*, 121., 159. Ukratko, ako prihvatimo da su mnogi Srbi mogli glumiti ratno oduševljenje, na kojem onda osnovu možemo biti sigurni da je ponašanje većine okupljenih Hrvata bilo sasvim iskreno?

¹⁴⁴⁵ Osim očekivane pjesme okupljenih šegrti (“Kad vojnik ostavlja svoj mio garnizon, // sve cure polete, da vide na balkon...// trilala, trilala, // Srbija propala!”), Prodanovića su buketom ruža ispratili i ratoborne, politički osviještene predstavnice nekoga djevojačkoga kluba: “Znamo mi dobro, da će biti golemih žrtava i da je svaka pomoć od preke potrebe. Ali ćemo sve te teškoće voljno prebroditi ako naši vojnici budu stvorili što nam je najmilije na svetu – veliku Hrvatsku.” *Isto*, 67.

što je nasuprot iskusnijim srpskim postrojbama dovelo do bitno većih gubitaka¹⁴⁴⁶ – do polovice je kolovoza 1914. umnogomu ustupio mjesto zamoru i razočaranju: “Presiti ljudske krvi, teško umorni, teškog srca i glave dali smo se na kratak odmor ukoliko je kome san došao na oči. I najborbeniji čovjek bio je svijestan da je rat vrlo težak zanat.”¹⁴⁴⁷ Nasuprot očekivanom lakom ostvarenju zacrtanih ciljeva, pa i vanjskoj prisili, unutarnja kohezija njegove pukovnije, međutim, neće tada popustiti, nego učvrstiti se na jednoj dubljoj osnovi: “Bošnjaci su tihi i povučeni, no u borbi su veseli, glasni, temperamentni i živi. Uvijek su kao dobra djeca. Svog komandanta slušaju, ne napuštaju ga nikada i neograničeno su mu odani samo neka je oficir ma i najmlađi i neka ima volju da se za njih stara.”¹⁴⁴⁸

Da to nije tek idealizacija jednoga časnika (ta, kako je moguće da itko bude “veseo” kada u svakom trenutku može poginuti?), svjedoči i Blaževićev opis borbi na trnovskoj visoravni kolovoza 1917. Određeni da zadrže juriš brojnijih Talijana, vojnici jedne manje bosanske postrojbe opalili su nekoliko plotuna, a potom odbacili puške i sjurili se među njih s bajunetima u rukama: “Do nas je dopiralo ono poznato bosansko potcikivanje, kao da gore igra objesno kolo razdragane mladeži. Pred nama se stvorio prizor starih junačkih borbi u kojima udara čovjek na čovjeka, vrebajući trenutak da jedan drugome zarije nož u tijelo, ili da mu grčevitim stiskom blatnih prstiju iščupa jabučicu iz grkljana. Pratili smo iz doline ovaj prizor, koji se moguće nikada više neće pred našim očima ponoviti, tresući se od uzbuđenja i gledajući svoje Bosance kako razgone Italijane. [...] Nadmoć naših u ovome načinu boja bila je očigledna.”¹⁴⁴⁹ Kod Italijana je zapaženo kretanje, koje se ubrzo pretvorilo u uzmicanje i bjekstvo s razbojišta.”¹⁴⁵⁰

Za razliku od Messnera-Sporšića, Blažević ima povoljniji sud o neprijateljevom držanju, samo se čini da ga je sklon tumačiti prije promidžbenim, ideološko-političkim, negoli svjetonazorskim pobudama: “Upornost Talijana, kojom su napadali, pokolebala je među nama loš sud o njinoj hrabrosti. Najmanji uspjeh za njih je dovoljan da im povрати moral i da sami sebe proglase za najspremnije zavojevače i najbolje ratnike. U takvim se slučajevima ogorčeni

¹⁴⁴⁶ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 9.

¹⁴⁴⁷ *Isto*, 94. – Nasuprot raširenom mišljenju, austro-ugarski priručnici predviđali su kopanje neke vrste rovova i prije Rusko-japanskoga rata, i to ne samo tijekom opsade: “Pješačkom lopaticom i trnokopom imaju se potrebni zakloni ondje napraviti, gdje to traži bojna svrha bilo u navali bilo u obrani. Ali naravno je, da su u obrani i gdje se protivnik bojem pridržaje, zakloni od osobite vrijednosti.” *Vještbovnik za Kr. ug. domobransko pješačstvo*, 1901., 246.

¹⁴⁴⁸ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 6.

¹⁴⁴⁹ Nadmoć austro-ugarskih postrojbi nad talijanskima u borbi “prsa o prsa” ističe i general Alfred Krauss u knjizi *Die Ursachen unserer Niederlage*, München 1920. Prema L. GALIĆ, “Je li se Sošku frontu moglo obraniti uz manje žrtava? Različita mišljenja o Borojevićevim strateškim opcijama na jugozapadnoj fronti 1915.–1918.”, *Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.-1920.)*, 52.

¹⁴⁵⁰ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 48.-49.

juriši nižu jedan za drugim. Na gomile palih boraca dolaze drugi svježi, zadojeni vatrenim govorima pred borbu.”¹⁴⁵¹

Drugim riječima, proizašlo bi iz navedenoga, osim što su Blaževići suborci bili odlučniji u bliskoj borbi hladnim oružjem, doživljajući je, čini se, kao jedno od onih zbivanja što životu daje smisao (kako drukčije protumačiti autorovu asocijaciju na obijesno kolo razdragane mladeži?), nastavljali su se boriti čak i kada su bili prepušteni sami sebi, bez primjera ili poticaja svojih časnika.¹⁴⁵² Talijanski su se pak vojnici u sličnim situacijama radije predavali (“Gledao sam njihove [talijanske – F. H.] juriše, u zanosu fanatizma srljali su preko gomila izginulih naprijed, ali čim bi došli na dohvat bajuneta, borbenost bi im splasla i oni se brzo pretvarali u pitome zarobljenike, kojima se žuri da dođu u pozadinu”)¹⁴⁵³, i to ne s povrijeđenim ponosom (poput Blaškovića), već s olakšanjem (poput Dubravčića, Kovača i Horvata), distancirajući se k tomu o cjelokupnoga ratnoga napora, i to na način koji se njihovim protivnicima činio nedostojanstven: “Po planinskim stazama susretali smo neprestano grupe razbijenih postrojbi. Svi su bili pijani i prilazili su nam pjevajući pjesme u kojima su izvrgavali ruglu svoje vojne starješine, a nama dovikivali: – Idite do Rima, nema vas više tko zaustaviti. – Rasulo italijanske vojske pružalo je tako bijednu sliku, da nam se zgadilo i nismo mogli vjerovati ono što gledamo.”¹⁴⁵⁴

Kako bilo, svoju čast Blažević nije čuvao samo pred neprijateljem, nego i pred vlastitim zapovjednikom. Početkom 1918., nakon što se vratio s desetodnevne pošte, koju je iskamčio sažvakavši veću količinu duhana,¹⁴⁵⁵ doznao je da mu je bojnu preuzeo “satnik po imenu Puše, čovjek zao i osoran, šamarao je već prvoga dana vojnike, pa čak i dočasnike, nazivajući ih tako pogrdnim imenima, kakva se nikada nisu čula među Bosancima.”¹⁴⁵⁶ Upozoren, a zacijelo i dodatno “nabrušen” od kolega, autor se odlučno uputio na prijavak: “Pričuvaj se, obećao je da će te šamarima poučiti kako se na frontu postupa sa zabušantima. [...] To ćemo istom vidjeti – odgovorim uzbuđen i pri tome otkopčam sponu na kožnoj taški

¹⁴⁵¹ *Isto*, 44.

¹⁴⁵² “Koliko sam opazio talijanski su oficiri uvijek išli prvi i bili su prava kičma svoje vojske u punom smislu riječi.” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 60.

¹⁴⁵³ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 108.

¹⁴⁵⁴ *Isto*, 77.

¹⁴⁵⁵ *Isto*, 126. Prema Blaževiću, motiv za taj čin ne bi bio strah, već nezadovoljstvo što mu je nakon jedne dodijeljena druga naporna zadaća: “Ne znam zašto, ali meni je toga trena izgledalo da mi se čini nepravda i ja odvratim oštro dežurnom kaplaru da sam bolestan.” U skladu s tim, za duhanom je navodno posegnuo tek kad su ga sumnjičavi zapovjednici poslali na liječnički pregled: “Stvar se iznenada okrenula protiv mene. Trebalo je sada tražiti izlaz. Raskopčao sam telećak i s dna izvadio smotuljak ljutog italijanskog duhana; jedan pozamašan dio metnuo sam u usta i počeo žvakati. Slušao sam od vojnika da je ovaj način samoodbrane u bezizlaznim slučajevima siguran i neškodljiv, ali ja ga više nikada ne bih upotrijebio, a još manje drugome preporučio.” *Isto*, 126.

¹⁴⁵⁶ *Isto*, 129.

revolvera, čvrsto riješen da se oružjem oduprem svakom poniženju i nasilju. – Udariće te dlanom, i drugima je to učinio. – Makne li samo, ubiću ga kao pseto. – Osjećao sam da se u ovome času odigrava jedan mali dio moje ratne tragedije čije će ishod biti brzo riješen.”¹⁴⁵⁷ Nasuprot svim očekivanjima, satnik mu je na to samo izrazio svoju naklonost, upozorivši ga da zakopča futrolu...

No, kako je došlo do toga da čovjek koji se inače – za razliku od Dubravčića i Barčota – protivio “zabušantima” i sam, barem privremeno, postane jedan od njih?¹⁴⁵⁸ Očito, i njegova su se stajališta tijekom rata ponešto promijenila. Za Grgecova posjeta časnicima 22. pješačke pukovnije u svibnju 1917., jedan od njih – inače se izjašnjavao kao Talijan – upozorit će ga da su prošla vremena razglašenoga potpukovnika Stanka Turudije, koji je svoju dalmatinsku bojnu za 3. sočanske bitke navodno poticao riječima: “Vi, kučke jedne, vi ćete ovdje krepati, a ja ću umrijeti, ali natrag ne ćemo.”¹⁴⁵⁹ Nema sumnje, to je, kaže Grgecov sugovornik, imalo učinka, ali Turudijina je “osobna srčanost kriva, što su mnoga dalmatinska sela ostala gotovo bez ijednog zdravog borca.”¹⁴⁶⁰ Stoga, poantira taj časnik, “Dalmatinci su danas pametniji. Oni ne će da budu nikakvi dezerteri, ali se ne stide doći u zarobljeništvo.”¹⁴⁶¹ Prema Blaževiću, u sličnom je smjeru postupno evoluiralo i raspoloženje njegove pukovnije: “Taktika krute discipline, savršeno stroga cenzura pisama i svakog drugog štiva, uspjevala je dugo vremena držati nas u nekoj vrsti hipnotičkog stanja, ali nije mogla spriječiti da napaćena duša Bosanca omrzne sva bojišta svijeta. Nezavisno od unutarnje političke situacije, o kojoj nismo imali na frontu ni pojma, otpočelo je u našoj svijesti gibanje i pomicanje.”¹⁴⁶²

Budući da se kakva-takva komunikacija između bojišta i zaleđa nije mogla izbjeći – ako ništa drugo, a ono zbog povremenih odlazaka na dopust – čak i među bosanskim postrojbama, kaže Blažević, pročitao se Zeleni kader, vjerojatno već i zbog hajdučkih predaja

¹⁴⁵⁷ *Isto*, 131.

¹⁴⁵⁸ Nešto kasnije Blažević će si pribaviti praznu putnu dozvolu, no za premetačine na zagrebačkom kolodvoru uhvatit će ga panika, zacijelo zbog načelne neprihvatljivosti toga čina: “Meni postade i suviše toplo, ona prazna objava pretvorila se u žeravicu, brzo je izvučem, iscijepam u sitne komadiće i bacim iza leđa u obližnji sanduk za đubre. Kasnije sam se gorko kajao. Uvidio sam svu svoju nesposobnost za pozadinske trikove, za šta je bila potrebna rutina savršenog zabušanta, i pomirio se sa sudbinom da me ona i dalje nosi kroz buru i vjor rata, kojem nisam mogao sagledati konačnog kraja.” *Isto*, 160.

¹⁴⁵⁹ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 126.

¹⁴⁶⁰ *Isto*, 126.

¹⁴⁶¹ *Isto*, 126. Prema nekim navodima, Stanko Turudija bio je Srbin iz bosanske Posavine, a istaknuo se još 1914. u borbama na Drini. No, i on sam zarobljen je kolovoza 1916. Prema izjavi koju je, čini se, dao u zarobljeništvo, “Mi smo se borili kao lavovi u uvjerenju da se borimo za svoju zemlju i svoj narod [...] i prije bih počinio samoubojstvo, nego bi se predao Talijanima. [...] Od toga doba [pojačanoga njemačkoga utjecaja – F. H.] sam gledao, da se predam i jedva sam uspio, jer kadgod sam pokušao da se predam, predali su se Talijani nama.” Godine 1918. upravo on bit će na čelu one Grgecove skupine zakasnjelih dobrovoljaca. B. HRABAK, *Jugosloveni zarobljenici*, 16.-18., 68.

¹⁴⁶² M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 8.

“najsimpatičniji i najrazumljiviji” oblik protudržavne djelatnosti.¹⁴⁶³ Kojekakve priče o navodnim pothvatima njegovih pripadnika rasle su sa svaki povratkom na bojište, a vojnici koji su odlazili kući nastojali su tim “junačkim” bjeguncima odnijeti barem nešto streljiva.¹⁴⁶⁴

Određeni utjecaj imala je i promjena talijanske strategije, koja protivnike s vlastitoga državnoga teritorija nije pokušavala izbaciti upornim protunapadima, već promidžbenom djelatnošću: “Italijani su, izgleda, na ovoj bojišnici vodili pravi papirnati rat. Oni su nas bombardirali snopovima plakata, novina i raznih apela u tolikoj mjeri, pa je naš dobroćudni Bosanac pod takvom paljbom popustio u borbenosti. Njemu je za borbu potreban nadražaj inata nemirnog protivnika, a nikako nabacivanje snopićima hartije, za koju su posebna odjeljenja išla kroz rovove, kupila je i odnosila nizbrdo u neko zapovjedništvo.”¹⁴⁶⁵

Koliko god ti sakupljački odredi bili marljivi, svi ti letci bili su prethodno pročitani, nakon čega se njihov sadržaj dalje širio usmenim putem, izazivajući očekivanu reakciju, naime neku vrstu političkoga “buđenja”: “Eto, i tamo isto ovako ljudi bdiju. Oni su Italijani i brane svoju grud. A mi? Šta smo mi? Robovi...”¹⁴⁶⁶ Što se tiče unutarnje politike, Blaževići suborci, čini se, nisu snivali ni o najapstraktnije shvaćenom jugoslavenskom projektu, no primijetili su da je za neuspjeh posljednje austro-ugarske ofenzive službeno okrivljen samo slovenski prebjeg natporučnik Ljudevit Pivko,¹⁴⁶⁷ a da se o mađarskim propustima, pa i o slabostima pojedinih zapovjednika, šutjelo. Iako je svojim odavanjem ratnih planova morao ugroziti i njihovu sigurnost, Pivko je – stoga – tvrdi autor, stekao široku simpatiju “što se našao naš čovjek da malo zapapri Švabi”, pri čem su pojedinci čak tvrdili da je rođen negdje u Bosanskoj Krajini.¹⁴⁶⁸ Uz vijesti da se na njihovu odsječku bojišta bore i srpski dobrovoljci, velik je odjek – negdje u srpnju 1918. – imao i poziv nepoznatoga neprijatelja da se prestanu boriti za vlastito ropstvo: “Časnici su izgubili autoritet kod vojnika. Izgleda da je slovenski [slavenski? – F. H.] govornik sa Grape od prije nekoliko noći učinio više no čitava italijanska artiljerija za nekoliko mjeseci.”¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶³ *Isto*, 134.

¹⁴⁶⁴ *Isto*, 135.

¹⁴⁶⁵ *Isto*, 125.

¹⁴⁶⁶ *Isto*, 174. Doista, reorijentacija talijanske promidžbe prema privlačenju južnih Slavena – dotada su doživljavani kao najlojalniji “Austrijaci” – i u literaturi se smješta na kraj 1917., pri čem je vjerojatno nemalu ulogu imala Svibanjska deklaracija. M. THOMPSON, n. dj., 290.-291.

¹⁴⁶⁷ Pivko je, u stvari, održavajući kontakt s talijanskom vojnom obavještajnom službom od srpnja do rujna 1917. stvorio široku mrežu pouzdanika, s ciljem prepuštanja cjeloga odsječka bojišnice, no zbog slabe organizacije konačni je rezultat bio tek prebjegavanje 200–300 uglavnom već kompromitiranih austro-ugarskih vojnika. Vidi M. STEPANČIĆ, “Pivko, Ljudevit”, *Vojna enciklopedija*, sv. 6, 697., B. HRABAK, *Jugosloveni zarobljenici*, 20.-21. te M. THOMPSON, n. dj., 284.-290.

¹⁴⁶⁸ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 156.

¹⁴⁶⁹ *Isto*, 176.

Od niza faktora koji su pridonijeli slabljenju borbenoga raspoloženja, navesti je i percipirane razlike u opskrbi, tumačene kao izraz duboke nepravde. Pojedini Blaževići izgledniji suborci, navodno, uočili su kod susjedne tirolske postrojbe komise (vojničke hljebove) “ko janjce”: “Sramota, jedan car, jedna država i oni da imaju svega, a mi da ovako skapavamo od gladi.”¹⁴⁷⁰

S druge pak strane, niti Blaškovićeva preporuka o tomu da časnik valja skrbiti za svoje vojnike u autorovoj se postrojbi – sada je to bila 5. bosansko-hercegovačka pukovnija – nije više poštivala. Za razliku od vremena bivšega bojnika “Štroma”, kojim je autor bio više-manje zadovoljan:¹⁴⁷¹ “Odnosi između časnika i vojnika bili su do vrhunca neprirodni. Dok vojnik nikada nije čuo od njih lijepu riječ, časnik opet nije uživao povjerenje i ljubav vojnika. Između nas je u neku ruku vođen neprekidan rat, vješto prigušivan strogom disciplinom.”¹⁴⁷² U neku ruku, Blažević je za to kvalificirani svjedok, budući da je još prije bio primijetio drukčiji odnos u jednoj njemačkoj postrojbi,¹⁴⁷³ te nakon sloma načuo kako njegov posljednji zapovjednik, inače neki njemački pukovnik (iz samoga Reicha), o tomu raspravlja sa svojim časnicima.¹⁴⁷⁴ Međutim, niti oni časnici koji su se – poput Dubravčića – odlučili povjeriti podređenima, nisu time uvijek pridonosili borbenosti svoje postrojbe. Jedan od takvih, inače sposobnih zapovjednika, no zapostavljen u napredovanju, bio je, prema Blaževiću, i njegov “satnik Kovač”¹⁴⁷⁵, koji mu je potkraj rata, potpuno pijan, u svojoj kaverni jednom ponudio rumu: “Beštije! Idiote! – mrmljao je zaplićući jezikom. – Da mi je moć, ovako bih ja, – stisnuo je čvrsto šake kao da nekoga drži i drmusao je njima [...] – Mrzim ih sve skupa od Diaza do Borojevića, – nastavio je satnik škripeći zubima. – Talijan ili Švabo, jednaki su nam dušmani. Potraje li ovo duže ovako, nestaće i vas Bosanaca i nas Hrvata. – I mi Posavci smo svi Hrvati,

¹⁴⁷⁰ *Isto*, 181.

¹⁴⁷¹ “Niska rasta, ali energična držanja. On je kao vojnik i zapovjednik uživao povjerenje Bosanaca samo zbog svoje ratničke spreme. Čuvao je vojnike i nije prepuštao pukome slučaju njihove živote.” *Isto*, 19.

¹⁴⁷² *Isto*, 191.

¹⁴⁷³ “Ostavlajući Nijemce i njihovu bateriju, otišao sam dalje svojim putem, još jedanput uvjeren da mi kraj naših časnika provodimo pasji život bez pravičnosti, bez reda i poretka i bez svega što bi odnos čovjeka prema čovjeku činilo ugodnijim. [...] Ovaj Nijemac kod baterije, zove svoje vojnike kolegama, a nas naši zovu čušima i svima drugim imenima, samo ne svojim prijateljima. Naši su se časnici upravo natjecali koji će u ophođenju s nama biti osorniji i bezdušniji.” *Isto*, 55.-56. Sličnu razliku, koju Deák tumači nadomještanjem “prirodnoga prestiža” junkerske tradicije, uočio je i austrijski socijalist Otto Bauer. I. DEÁK, n. dj., 103.

¹⁴⁷⁴ “Vi ste imali divnu vojsku. To su uzor ratnici [...] ali način na koji ste vi, gospodo, postupali sa ovim ljudima, za nas Nijemce potpuno je stran pa i... nesimpatičan. Specijalno vaš postupak, gospodine satniče, koji ste jučer na mostu upotrijebili, značio bi za afričke crnce poniženje. [...] Vi ne poznajete taj narod, gospodine pukovniče, ako im pustite malo na volju, oni su u stanju poput pobjesnele marve da nas nataknu na rogove. Nekulturne mase i...” M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 222.

¹⁴⁷⁵ Budući da je, kako se čini, autor izmijenio većinu imena, ovdje se može samo pretpostaviti da je to Ličanin Zvonimir Kovačević, koji se u shematizmu za 1918. spominje kao djelatni natporučnik 5. bosansko-hercegovačke lovačke bojne. *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 898. Inače, taj Kovačević bio je kasnije zapovjednik Građanske zaštite HSS, pogubljen nakon 1945.

– odgovorim čvrsto. Nisam ga nikad vidio u sličnom raspoloženju, držao sam čak da je i on jedan od onih u kojima je izgubljeno osjećanje narodnosti, pa me je iznenadilo ovakvo držanje.”¹⁴⁷⁶

Kako bilo, socijalna distanca između dočasnika i običnih vojnika bila je puno manja, i stoga pogodnija za prešutno sporazumijevanje: “Ispočetka je to izgledalo kao neko buđenje iz duge obamrlosti, obavijeno strahom i međusobnim nepovjerenjem, dok nije došlo do pokrivenog ometanja raznih pothvata i zavođenja u zabludu svojih starješina. Nastupilo je stanje igranja mačke i miša u kojem su dočasnici zauzeli pasivno držanje, pazeći pri tome da ne izidu iz okvira postojećih ratnih propisa, a to je bilo dovoljno da zdrav instinkt bosanskog vojnika prozre pravo stanje stvari. Bez nagovaranja i otvorenog razgovora postignut je između vojnika i dočasnika jedan čvrst sporazum o međusobnom potpomaganju.”¹⁴⁷⁷

Štoviše, u drugoj polovici 1918., sjeća se Blažević, “politički” razgovori počeli su se voditi i unutar većih dočasničkih skupina, i to neovisno o narodnosnoj ili vjerskoj pripadnosti.¹⁴⁷⁸ Primjerice, narednik “Stević”, bosanski Srbin, inače “dobar drug i odličan podoficir”, stao je otvoreno govoriti da nije pravedno što nije odlikovan, nakon čega je sa svojim vodom fingirao odbijanje izmišljenoga talijanskoga juriša. Iako je – zasluživši za taj “pothvat” veliku srebrnu kolajnu – svojim kolegama priznao da je riječ o “komediji”, koju su časnici mogli samo potvrditi budući da su cijelo vrijeme bili u skloništima, njegov je postupak naišao na opće odobravanje.¹⁴⁷⁹ Slijedeći taj obrazac, kada im je posljednjih dana rata zapovijedeno da izvrše juriš na “Col di Pez”,¹⁴⁸⁰ dočasnici su – prema prethodnom dogovoru – svoje momke samo doveli na polazne položaje, gdje su jedino pucali u vis i vikali “hura”. Budući da ih nije pratio nijedan časnik, nisu ih mogli natjerati da juriš doista i izvrše, tek čuditi se malim gubiticima: “Čuli smo čak i mi, da je [potpukovnik Emil] Vidale praskao od ljutine i optuživao sve redom za izdaju u ratnoj službi. Časnici su sa svoje strane izjavljivali da su svoje satnije osobno predvodili u navali. [Satnik] Puše je, da pokrije sebe, branio Bosance i optuživao sve redom od vrhovnog zapovjedništva da se maćehinski plaća Bosancima njihova požrtvornost.”¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁶ M. BLAŽEVIĆ, n. dj. 120.

¹⁴⁷⁷ *Isto*, 143.-144.

¹⁴⁷⁸ Određeni stupanj nepovjerenja dotad je zacijelo postojao, ili su ga barem nadređeni s nekim razlogom pretpostavljali, budući da je Blažević početkom 1918. primijetio kako se tzv. mrtve straže sastavljaju od po jednoga pripadnika triju vjera, kako bi se teže dogovorili da prebjegnu Talijanima. *Isto*, 141.

¹⁴⁷⁹ *Isto*, 145.

¹⁴⁸⁰ Vjerojatno Colle di Pezza, vrh u Dolomitima.

¹⁴⁸¹ *Isto*, 188.-190. Autor ovako opisuje svojega zapovjednika: “Visoka koštunjawa pojava, izbrijana lica i orlovska nosa, a živih očiju ispod visokoga čela, odavala je karakter grube samovolje, kakvi su se vrlo često sretali u kadru austrijskih djelatnih časnika.” *Isto*, 170. – Za Vidaleovu fotografiju i popis odlikovanja vidi *Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, 141., 233.

Vidjeli smo već, nasuprot individualnom, kolektivno odbijanje poslušnosti teže je postići, ali i ugušiti, jednom kada krene. Pokuša li pojedinac, vodeći se ponajprije usko shvaćenim vlastitim interesom, tj. samoodržanjem, “racionalno” birati između sigurne zatvorske kazne i moguće pogibije na bojištu, zacijelo će izabrati zatvorsku kaznu, pogotovu ako ocijeni da je ta mogućnost pogibije ne samo eventualna, nego i sasvim vjerojatna. Jedan od načina da se pojedinca odgovori od izbjegavanja vojne službe, naravno, jest da se dodatni naglasak umjesto na nezakonitost takvoga postupka stavi na njegovu nemoralnost (“izdaja” i “kukavičluk” naročito su bolne riječi u okviru patrijarhalnoga etosa), a i da mu se osobna odgovornost proširi kažnjavanjem bližnjih ili barem oduzimanjem imovine. Drugi način, koji u središte opet vraća samoodržanje pojedinca, jest da se umjesto ovakve ili onakve zatvorske, odnosno imovinske kazne za neposluh uvede i smrtna kazna, nekada izvršiva i po kratkom postupku. Osim sudova, vidjeli smo, nju su na licu mjesta gdje kad određivali i sami časnici, što je ujedno i jedno od uvriježenih objašnjenja zašto ti većinom nose oružje kratkoga dometa, pištolje i revolvare, kojim tek u iznimnim situacijama mogu naškoditi i neprijatelju.

Naravno, jednom kada cijela postrojba potpuno otkaže poslušnost, ma koliko se trudili, njezini je časnici pukom silom više ne mogu vratiti pod nadzor – ako ništa drugo, a ono zato što momaka redovito ima više nego što svi časnici zajedno imaju streljiva.¹⁴⁸² Rješenje je u tom krajnjem slučaju dovesti druge, još uvijek lojalne postrojbe, da to učine umjesto njih.¹⁴⁸³ No, kada im to i pođe za rukom, poraženi pobunjenici obično neće svi biti smaknuti – ta, to bi značilo ići na ruku protivniku – već će se abolirajući odgovornost mnoštva izlučiti tek njihovi “kolovođe”, ili, sasvim iznimno, pribjeći decimiranju. Ukratko rečeno, sudjelovati u masovnoj pobuni razmjerno je sigurno, a nekada se nameće i kao jedini izbor (“ili si s nama ili protiv nas”).

Međutim, ako je doveden do krajnjih granica izdržljivosti, u ono već spomenuto, osebujno stanje apatičnosti ili fatalizma, čak i izolirani pojedinac u stanju je prestati voditi računa o kojekakvim inačicama teorije igara. Rizik od trenutačnoga strijeljanja za nj može postati isplativ i zbog sasvim drukčijega, ali također na svoj način “racionalnoga” razloga – uspjeli ili ne uspjeli, i pobuna i prebjegavanje, podjednako će značiti prestanak patnji, budući

¹⁴⁸² S obzirom na to da malobrojni moraju nadzirati mnoge, vojna stega temelji se, naime, i na svojevrsnom “prešutnom suglasju” (John Ellis) – među ostalim, kako ne bi došli u priliku da se razotkrije “carevo novo ruho”, časnici počesto vode računa o tomu da ne izdaju zapovijedi koje neće biti poslušane, budući da već i jedno odbijanje može izazvati lančanu reakciju. R. HOLMES, n. dj., 334.

¹⁴⁸³ Za literaturu o mornaričkoj pobuni veljače 1918. u Boki kotorskoj vidi bilješku 481. Obradivana je i pobuna većinom slovenskih vojnika u Judenburgu. M. STEPANČIĆ, “Judenburg”, *Vojna enciklopedija*, sv. 4, 78.

da se, kako se to voli reći, “više nema što izgubiti”.¹⁴⁸⁴ U stvari, kazna još strašnija od smrtne za takvoga pojedinca jest da mu se ta neizvjesna egzistencija produži na neodređeno vrijeme, pod još gorim uvjetima.

Prema Blaževiću, kada je zajedno s drugim dočasniciima planirao navedene vrste pasivnoga otpora, on i njegovi kolege imali su na umu mogućnost da bi mogli završiti i na jednom od ovakvih mjesta: “Na ovo opće komešanje vrhovna komanda je odgovarala istom mjerom i represalijama. Brzo su ustrojene štraf-kompanije s najkrvoločnijim časnicima i dočasniciima na čelu, kojima je bila dužnost da iznalaze najstrašnije polagano umiranje za ove jadnike, mahom degradirane dočasnike na koje je pala trunaka sumnje [...]. Kažnjeničke satnije nisu imale propisana pravila koja bi određivala njihovu službu i dužnost, a opće je bilo poznato da pripadnik ove inkvizitorske formacije ne smije živ napustiti rovove. Nikakvog oružja kojim bi mogli zagroziti svome ili tuđem životu nisu imali. Svaki je vojnik na frontu imao pravo da po svojem osobnom nahođenju raspolaže životom ovih jadnika.”¹⁴⁸⁵

Ukratko, zastrašena odlučnošću potpukovnika Vidalea (u obećanje dugoga odmora, čini se, nije se baš vjerovalo), nakon dva bučna ali fingirana juriša na spomenuti “Col di Pez”, Blaževićeva je postrojba ipak izvela i jedan tiši, pri kojem je većina branitelja uspješno zatečena na spavanju.¹⁴⁸⁶ Osim što su od njih doznali da je Bugarska zatražila primirje, 25. listopada 1918., kada su se već nalazili u zaleđu, čuli su i da se susjedna 4. bosansko-hercegovačka pukovnija odbila vratiti na bojište, na što su ju opkolile mađarske postrojbe s topništvom.¹⁴⁸⁷ Po utjecajem tih zbivanja, trzavice su ojačale i na području autorove pukovnije. Do kulminacije je – prema Blaževiću – došlo 27. listopada, kada je neki njegov suborac morao otići do vrela što su bila pod mađarskim nadzorom, negdje u okolici Feltrea: “Jedan vojnik naše bojne otišao je jutros po vodu i skoro dva sata strpljivo čekao dok je svoju kantu podmetnuo pod slavinu. Neko od Mađara htio ga u tome spriječiti i pri tome ga odgurnuo uvrijedivši ga još i gadnom psovkom. Da li iz straha ili iz mržnje, ali naš vojnik je potegao svoj bajunet i zario ga najbližem do sebe u rebra.”¹⁴⁸⁸

Implicitno razumijevanje koje autor pokazuje za taj čin obrane osobne časti zanimljivo je, ali za nastavak zbivanja manje važno. Naime, za počiniteljem, koji se dao u bijeg, nagnulo je stotinjak bijesnih mađarskih vojnika. U to vrijeme, njegov kolega, narednik “Kapura”,

¹⁴⁸⁴ Jedan od primjera za to daje i Messner-Sporšić, kada su vojnici u njegovoj pukovniji 1918. počeli odbijati lošu hranu: “Pukovnik je zapovjedio, da časnici stoje s napetim revolverom u ruci kod kotla i ubiju na mjestu svakoga, tko ne uzme hrane ili bude prigovarao. – Neka puca, nama je svejedno, krepali dva mjeseca prije ili kasnije.” A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 167.

¹⁴⁸⁵ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 135.

¹⁴⁸⁶ *Isto*, 190.-191.

¹⁴⁸⁷ *Isto*, 195.

¹⁴⁸⁸ *Isto*, 195.

uvježbavao je punjenje strojnica: “Vidio sam podivljalu gomilu kako juri našeg Bosanca. Ne znam šta sam zapravo u tom času pomislio, ali u meni se sve prevrnulo. Da smo mu poletjeli u pomoć, došlo bi do pravog kasapljenja, a ovako ja sam vidio kraj sebe mitraljez s već spojenim redenikom, čekao sam da onaj nesretnik dođe na zavoj puta, a onda sam pustio svojem mitraljezu na volju. A on zagraktao.”¹⁴⁸⁹

Je li u tom incidentu bilo još ozlijeđenih, Blažević ne navodi, tek spominje da je okončan zaslugom novoga pukovnika Nijemca, koji je odlučno zapovijedio da se svi osim časnika razidu. Već sljedeći dan, naime, unatoč obećanom odmoru, najavljen im je pokret na bojište, pa ni svečano priopćavanje Karlova proglasa o federalizaciji Cislajtanijske nije imalo nekoga učinka. Dapače, umjesto da se pridruže klicanju još uvijek lojalnih časnika, netko od postrojenih momaka zavikao je “dolje car”, na što su se časnici povukli u svoj kasino.¹⁴⁹⁰

Jedan od njih, neki poručnik “Skokić” ili “Skočić” (u tekstu se navode obje inačice)¹⁴⁹¹ iz okolice Brčkoga, međutim, bio je u dosluhu s dočasnicima: “Među svim časnicima u puku bio je samo jedan naš čovjek [...]. Patio je među njima kao sveti Job. Oni su ga očito prezirali i do krajnosti bili nepovjerljivi prema njemu. A on nam je mnogo valjao. Krišom nas je obavještavao o stvarima, koje je i sam teško saznavao. Mrzio ih je s nama zajedno, ali je uživao naše poštovanje.”¹⁴⁹² Upravo on dojavio im je da se sprema odlazak na bojište, a i da neki satnik predlaže decimiranje pukovnije. Prema Blaževiću, čak 60 dočasnika III. bojne na to se okupilo u nekoj krčmi, priprativši se čak i za oružani otpor: “Sve znamo. Nećemo više nepravde. Zar je spalo na to da ih samo mi branimo od Italijana!”¹⁴⁹³ Premješten u to vrijeme u nešto slabije organiziranu I. bojnu iste, 5. bosansko-hercegovačke pukovnije, autor je s njom ipak prispio na bojište,¹⁴⁹⁴ gdje ga je vrhunac savezničkoga granatiranja zatekao 2. studenoga, potpuno joj razbivši položaje. Kada su do njih stigle vijesti da su im se II. i III. bojna odbile

¹⁴⁸⁹ Isto, 197.

¹⁴⁹⁰ Isto, 199.

¹⁴⁹¹ Može se samo pretpostaviti kako bi ovdje bila riječ o Rudolfu Skočibušiću. *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918.*, 881.

¹⁴⁹² M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 199.

¹⁴⁹³ Isto, 201.-203.

¹⁴⁹⁴ Kao ilustraciju za tadašnje raspoloženje momčadi te njihovu kulturalnu distancu od inojezičnih zapovjednika Blažević navodi sljedeću anegdotu: “Časnik na konju prolazio je već nekoliko puta mimo nas ponavljajući: – Šta šutiš Bošnjak. Pjevaj! – Kome se pjeva, neka pjeva! – čuo se mrzovoljan odgovor iz redova.” No, na tomu se nije završilo. Tijekom te hodnje prema bojištu, naime, pojedine su skupine stale pjevati srpsku i crnogorsku himnu (ne samo melodiju nego i tekst!), što nitko od nadređenih nije uočio – navodno, posljednja se toliko svidjela pukovniku, da je izvođače nadario cigaretama. Isto, 206. – Neznanja je, naravno, bilo na svim stranama – na onoj večeri na kojoj su se Kovač i njegovi suborci predstavili kao Srbi, ruski domaćini zamolili su ih da otpjevaju srpsku himnu. Budući da ju nitko od nazočnih nije znao, izjavili su – ne priznajući tu činjenicu – da će umjesto himne izvesti neku srpsku narodnu pjesmu, pod koju su na kraju dosjetljivo podvalili slovensku *Naš maček je ljubcu imel*. A. KOVAČ, n. dj., 31.

pridružiti,¹⁴⁹⁵ iako je neki satnik “Hoyka” ustrijelio jednoga nezadovoljnika, Blažević i njegovi suborci prvo su demonstrativno pobacali streljivo u provaliju, a potom krenuli prema zaleđu, nesvjesni još da sve brže nastupa raspad Austro-Ugarske: “Bosanci su ostavljali Mt. Tombu idući u susret posljedicama koje snalaze one što svjesno i dobrovoljno napuštaju borbu. Niko nije slutio kakve su promjene nastale u moćnoj državi, čiji su vojnici oni bili.”¹⁴⁹⁶

Ovaj put, međutim, nije se našlo lojalnih postrojbi da ih dovedu u red. Ostavivši im poruku da je bojišnica probijena, III. bojna bila se još sinoć uputila prema staroj talijansko-austro-ugarskoj granici.¹⁴⁹⁷ Osim neizbježnih svađa s Mađarima, prema kojima je očito vladala posvemašnja netrpeljivost pretvorena u pitanje časti,¹⁴⁹⁸ nejasan je bio i odnos s vlastitim časnicima. Iako više nisu pokušavali uvesti stegu, već odvesti postrojbu u dubinu državnoga teritorija, njihovo držanje nije ulijevalo povjerenje, posebice kada su tijekom noći jedan za drugim počeli nestajati odvozeći zalihe hrane pa i pukovnijsku blagajnu: “Za nas je postojalo sve jasnije, da je veliki rat na položajima završen, ali on je i dalje bjesnio u dušama onih koji su taj svršetak klanja smatrali za svoj nacionalni poraz. Mi smo se prosto gubili u moru nepreglednih vojničkih masa drugih naroda i bili smo svjesni da je naš položaj svakog časa sve kritičniji, ali najveći strah su nam zadavali vlastiti časnici, koji su vojsku vodili njoj nepoznatim putevima Tirola.”¹⁴⁹⁹ Već Messner-Sporšić naznačio je da su u njegovoj, 4. bosansko-hercegovačkoj pukovniji, posljednjih dana toga listopada vojnici neke časnike uzeli kao taoce.

U Blaževićевой 5. bosansko-hercegovačkoj pukovniji to se dogodilo tek 4. ili čak 6. studenoga, no postupak je zacijelo bio istovjetan. Trojica narednika s petoricom naoružanih vojnika, naime, upala su tada u pukovnijski stožer: “Prisiljen prilikama u kojima se ovoga trena nalazimo, peti bosanski puk vam preko mene daje na znanje, da vas od ovog trena ne priznaje više za svoje zapovjednike. Ne pokušavajte se udaljiti, kuća je opkoljena. Osobna sigurnost vam je zajamčena, ali se morate pokoriti zakonu više nužde ovoga puka.”¹⁵⁰⁰ Za razliku od Mačekova potpukovnika Maleševića, ovdašnji zapovjednik, onaj Nijemac kojega je

¹⁴⁹⁵ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 212.

¹⁴⁹⁶ *Isto*, 214.

¹⁴⁹⁷ Već 29. listopada budimpeštanska je vlada zapovijedila mađarskim postrojbama da se vrate u domovinu, a 3. studenoga s Talijanima je sklopljeno primirje, no – prema njihovu tumačenju – sa stupanjem na snagu tek 4., što je dodatno otežalo situaciju. P. JUNG, n. dj., sv. 2, 10.

¹⁴⁹⁸ Primjerice, Blažević i drugovi, zajedno sa svojim harmonikašem “Bajrom”, ušli su tada u neku tirolsku krčmu proslaviti svršetak rata: “Mađari se nešto uzvrtjeli za svojim stolovima, zasjenjeni dolaskom boljih, veselijih a i čuvenijih bosanskih ratnika i počeo se u njima javljati povrijeđeni ponos. Usred najbješnjeg kola prolomi se neskladna melodija [sve podcrtao F. H.] neke mađarske pjesme”. Naravno, sve je završilo općom tučnjavom, za koju više uopće nije bilo bitno tko ju je izazvao. M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 219.

¹⁴⁹⁹ *Isto*, 220.

¹⁵⁰⁰ *Isto*, 223.-224.

Blažević čuo lijepo govoriti o mentalitetu Bosanaca, na to im je smjesta propisno salutirao: “Gospodo! Ovo su džentlmeni. Ja preporučujem da se mirno bez straha prepustimo do daljega njihovoj volji.”¹⁵⁰¹

Nastavivši svoje povlačenje pod vodstvom jedinoga pouzdanoga časnika, poručnika “Skočića”, pukovnija je (prema Blaževiću, brojeći 2960 strijelaca s 32 strojopuške) bez izrazitijega zlostavljanja bivših zapovjednika – svi osim pukovnika morali su ići pješice, jer 120 raspoloživih konja određeno je za bolesne i ranjene – zauzela kolodvor u mjestu “Ichichenu”, i nasilno zaustavljeni, ali prazni vlak, preusmjerila u Ljubljanu. Zbog nedostatka prostora časnici su, omraženi i zbog nagomilanoga plijena,¹⁵⁰² ovdje ostavljeni na peronu,¹⁵⁰³ no prema emocijama svojih suboraca vojnici su bili nešto dobrotiviji, pa je na kraju u nj ukrcan i jedan konj, od kojega se njegov vodac nikako nije htio odvojiti.¹⁵⁰⁴

Još jedno pitanje časti izbilo je, međutim, 11. studenoga, kada im je vlak bio zaustavljen na posljednjoj austrijskoj postaji. Tamošnji vojni zapovjednik, naime, ultimativno je zahtijevao da mu predaju i vlak i oružje, te da u Državu SHS prijeđu pješice. Za razliku od Mačeka, koji je još praktički na bojištu doznao za njezin osnutak, Blažević i njegovi bili su oskudnije informirani: “Mi smo znali tek toliko, da se u unutrašnjosti monarhije nešto događalo, ali usljed toga što smo zadržani do posljednjeg časa u položajima, kasnije put kroz Alpe i briga kako se spasiti i domoći blizine svoje rodne grude, nije nam dopustilo upoznavanje sa novim oblicima raskomadane države.”¹⁵⁰⁵ Ipak, nakon pola sata razmišljanja, njihov je odgovor bio odlučan: “Ratni zakon za nas još važi. Mi ne poznajemo nikakvih međunarodnih obaveza, koje bi se protezale na vojnike, koji dolaze s bojišta. Mi hoćemo u svoju zemlju doći kao bojovnici s oružjem, a nikako osramočeni.”¹⁵⁰⁶

Pukovnik nove Austrije na to se pokolebao, i propustio ih dalje, sve do zagrebačkoga kolodvora. Povratnike s bojišta ondje je, kaže Blažević, dočekala srpska vojna glazba, i oduševljeno prihvaćeni govor nekoga srpskoga generala: “Prenijeli ste oružje i došli s njim u svoju domovinu kako dolikuje junacima, a sada ga u ime Božje predajte i položite.”¹⁵⁰⁷ Za

¹⁵⁰¹ *Isto*, 224.

¹⁵⁰² “Časnici su grabili svoj ogromni nedozvoljeni prtljag, koji je zauzimao i suviše mjesta u pukovskom povozu. Bilo je tu svega i svačega nakupljeno za vrijeme prodiranja i spremjeno na sigurno mjesto.” *Isto*, 227.-227.

¹⁵⁰³ “Jedini je stari pukovnik mahao za nama rukom u znak pozdrava, ostali su tupo gledali za vlakom koji je brzo nestao.” *Isto*, 229.

¹⁵⁰⁴ “Jedan stariji vojnik grlio je svoga konja i plakao kraj njega. – Kunem vas Bogom, pustite mi da ga povedem! – molio je on. – Cijeli smo rat proveli zajedno u patnjama. – Ne može to, preči su ljudi. – Ja ću onda pješke do Bosne s njim. Pa ako poginemo, barem ćemo skupa.” *Isto*, 229.

¹⁵⁰⁵ *Isto*, 229.

¹⁵⁰⁶ *Isto*, 229.

¹⁵⁰⁷ *Isto*, 231.-232. Treća bosansko-hercegovačka pukovnija dočekana je nešto suzdržanije: “U Tuzlu je stigao transport noću, a da ne nastanu kakve nezgode odmah mu je javljeno kako je najbolje da se ratnici s talijanskog

razliku od drugih postrojba, koje su se vratile noću, i bez ratničkog entuzijazma, unatoč svojoj apolitičnosti, Blažević, međutim, na završnim stranicama svojih sjećanja zamjećuje i druge glasove, ma koliko prigušene: “U veselom raspoloženju bilo je jedno tamno mjesto. Bojazan od Italijana, koji su bili u napredovanju. Pronio se glas da je i sama Ljubljana u opasnosti. – Dajte nam zapovjednike da idemo na Soču, – govorili su Bosanci. Ali taj glas se gubio u novim oduševljenjima koja su svakog časa izbijala.”¹⁵⁰⁸ Jesu li ti glasovi u prilog otpora Talijanima bili znak novonastajuće nacionalne mobilizacije, ili tek ponovni proplamsaj oporavljenoga “inata”, teško je reći, no odgovoru nas možda približi sljedeći odjeljak.

8.4. Motivacija običnih vojnika

8.4.1. Prethodne napomene

Kako je rečeno, u ovom sam poglavlju nastojao ustanoviti kako su pojedini autobiografi gledali na rat kao takav, na njegove uzroke i na njegov ishod – na uvjetno razgraničenoj političkoj, ideološkoj i svjetonazorskoj razini, za vrijeme i nakon borbi. U tom sklopu pokušao sam naročito obraditi motivaciju pojedinih sudionika, raščlanivši je na političke i apolitičke razloge, odnosno na više vrsta internalizirane ili nametnute dužnosti te na slojeviti kompleks osobne časti. Što se tiče političke i ideološke razine, moglo se uočiti da je ona – zbog složenoga austro-ugarskoga okvira – zacijelo rascjepkanija negoli u sjećanjima većine pripadnika ostalih zaraćenih država. Britanski, francuski, njemački, talijanski i srpski vojnici mogli su si u vezi s ratom postavljati različita pitanja, no barem je pojam “domovine” u glavnini njihovih tekstova bio koliko-toliko državnopravno zaokružen. Primjerice, Henri Barbusse svoj autobiografski roman *Oganj*, objavljen 1917., također završava s proturatnim buđenjem običnih vojnika, optimistički najavljujući neku vrstu socijalističke revolucije, no do nje može doći tek nakon protjerivanja njemačkih napadača.¹⁵⁰⁹ Većina pak Hrvata u promatranom korpusu, a o monarhijskim Srbima da i ne govorimo, o državnom se okviru tek valjalo odrediti, odlučujući se mahom za to da njihovu domovinu tek treba stvoriti, bilo

ratišta neopaženo razidu svojim kućama. Tako su u svom rođenom domu heroji sa fronte dobili ‘Abtreten’, kao da su dotada bili na kakvom sramotnom djelu.” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 7.

¹⁵⁰⁸ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 231.

¹⁵⁰⁹ Henri BARBUSSE, *Oganj*, Zagreb 1952., 27.-28., 291.-298. 298. “I dok se mi spremamo, da se priključimo drugima, da bismo opet započeli rat, nad našim glavama počinje se vedriti nebo prekrto crnim olujnim oblacima. Između dva golema tamna oblaka pomoli se mirno svjetlo, koje, i tako stisnuto, i tako žalosno i tako bijedno, kao da se zamislilo, ipak dokazuje, da postoji sunce.” *Isto*, 299. O tomu i L. V. SMITH, *Embattled Self*, 69.-72.

rastranjem bilo preustrojem Austro-Ugarske. S obzirom na to – za razliku od dijela stranih sjećanja – pitanja o njezinu unutarnjem uređenju, napose ona o općem pravu glasa te o klasnim razlikama, u promatranom korpusu razmjerno rijetko dolaze na red. Još i važnije, budući da ih – kako to lijepo kaže Grgec – o započinjanju rata, odnosno o njegovim ciljevima doista nitko nije ništa pitao, mnogi hrvatski autobiografi tekući sukob i ne prikazuju kao svoj.¹⁵¹⁰

Što time želim reći? Najpoznatiji zapadnoeuropski proturatni tekstovi svoju edipovsku “tragičnost” – definiramo li je kao sudbonosno razotkrivanje junakove zablude¹⁵¹¹ – naime, ne crpu iz toga što su bilo autor bilo pripovjedač upućeni na bojište protiv svoje volje, u smrt za nešto što ih se uopće ne tiče. U stvari, većina njih do samoga je kraja odana “domovini”, no ratne strahote, iscrpljenost i naponi “materijalnih bitaka” pokazuju se “jačima” i od politike i od patriotizma. Ne nužno zauvijek, ali dajući im u najmanju ruku jednu dodatnu, bilo “razočaranu” bilo samo “mračnu” dimenziju, dimenziju zbog koje se na rat kao na puki “nastavak politike drugim sredstvima” počinje gledati drugim očima, onima koje su sklone sve raširenijoj tvrdnji kako i pobjednik plaća preveliku cijenu, cijenu koja obuhvaća cijeli niz nuspojava od gospodarskoga do psihičkoga sloma. Nema sumnje, prisilna dužnost, osobna čast, uzajamno potpomaganje te samoobrana i ovdje su bitni, ali ne kao razlozi za rat, već kao motivacija za ustrajavanje u borbi.

Nasuprot njima, hrvatski autori ili su već na samom početku upućeni u rat mimo svoje volje, ili taj obrat – ako su ga i stigli doživjeti – ne opisuju kao “tragičan”, već nekako usput, kao da je samorazumljiv. Sjetimo se, Marko Orešković još je u vojarni shvatio da rat nije nikakva “priyatna zabava”, Mačeku se jednostavno neko vrijeme “nije vraćalo na front”, a Tito je, doduše, u Karpatima “zamrzio rat”, no bez izravne naznake o nekom prethodnom raspoloženju. Od onih koji su barem u početku dijelili austro-ugarske ratne ciljeve najbliži nekoj vrsti osobnoga sloma Blaškovićeви su opisi posljednjih dana na talijanskom bojištu, no iza njih je, vidjeli smo, brzo slijedio oporavak. Za razliku od tih autora, u sjećanjima Grgeca i Blaževića, a donekle i Kralja, Bosanci, Ličani i Dalmatinci, vidjeli smo, prikazani su kao da

¹⁵¹⁰ U osnovi, riječ je nešto kompliciranijoj, lokalnoj inačici sljedeće sheme Michaela Manna, na koju dakle treba nadograditi i državopravni okvir: “kako seljaštvo i manualni radnici većine europskih država nisu do 1914. bili postigli puna građanska prava, oni nisu doživljavali nacije-države kao ‘svoje’ onako kao srednje klase, intelektualci ili državni birokrati, i bili su ili ravnodušni ili se pasivno protivili rastućoj glorifikaciji rata. To je čak još više vrijedilo u istočnom dijelu kontinenta, gdje je seljaštvo bilo najbrojnije, a nije imalo pravih građanskih prava i gdje je srednja klasa bila neznatna te uglavnom politički beznačajna. U zapadnoj polovini kontinenta, za razliku od toga, politički i vojni establišment, državni karijeristi, kulturne elite i velik dio grupa iz srednje klase doživljavali su svijet kroz krute geopolitičke kategorije i snažno se identificirali sa svojom nacijom-državom.” S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 148.

¹⁵¹¹ M. SOLAR, *Teorija književnosti*, 236.

se bore ne iz nekoga političkoga ili ideološkoga, već puno čvršćega, svjetonazorskoga poriva. Iako su i oni u ratu mimo svoje slobodne volje, opći ratni ciljevi gotovo ih se i ne tiču. Inat, dišpet, prkos, kako god, sastavnice su duhovnoga nasljeđa o kojima nema pregovora niti građanskoga kompromisa, zacijelo doista dio predmoderne, “herojske”, tradicijske, usmene kulture, a kojemu je uvelike blizak i Oršićev ratnički etos.¹⁵¹² Napustiti ih značilo bi odreći se važnoga dijela svojega identiteta (uostalom, ključnoga za samopoštovanje), ustrajati u njima – kako je zgodno primijetio Grgecov dalmatinski Talijan, a djelomice i on sam – dovelo bi do demografske propasti, i to za nejasno definirani, da ne kažem tuđi interes.

Jer, više se ne ratuje u manjim skupinama seljaka-ratnika naoružanima hladnim ili, eventualno, sporometnim vatrenim oružjem, već u dalekim “materijalnim bitkama”, koje gutaju na desetke tisuća života, zahtijevajući “totalnu” mobilizaciju svih društvenih slojeva... Ako se igdje u hrvatskom korpusu može naći edipovska “tragika”, onda bi to – prema mojem mišljenju – bilo upravo u tom postupnom prijelazu iz “neznanja” u “znanje” skopčanom s dalekosežnim redefiniranjem pojma osobne časti.¹⁵¹³ Analizirajući nekoliko povijesnih slučajeva uporne borbe u korist vlastitih – interesno definiranih – tlačitelja (npr. Sasa u pruskoj i Škota u britanskoj službi), takve začudne ali dvosjekle ustrajnosti pojedinih postrojba ukratko se dotaknuo i Holmes, povezujući je s Frommovom teorijom o “grupnom narcizmu”, kojemu su naročito podložni oni članovi što izvan same skupine osjećaju manjak životnih zadovoljstava: “However it is evident that *esprit de corps* [istaknuto u izvorniku, bez akcenta – F. H.] can be a decidedly double-edged weapon, producing on the one hand high moral and formidable battlefield performance, but on the other risking extravagantly heavy

¹⁵¹² Upravo taj “herojski etos”, uvjetovan zacijelo graničarskom tradicijom – ako se može detektirati – razlikovao bi motivaciju navedenih skupina od nacionalno-militaristički ideologiziranoga (u većoj mjeri zapadnoeuropskoga) građanstva, ali i od pacifističkoga (u većoj mjeri istočnoeuropskoga) seljaštva iz navedene Maleševićeve (Mannove) sheme.

¹⁵¹³ Slijedom te razlike mogla bi se ponuditi ovakva shematska pretpostavka, koju bi tek valjalo potkrijepiti ili opovrgnuti dodatnim komparativnim naporima – promatrano u kontekstu modernizacijskih procesa, u razvijenim građanskim društvima I. svjetski rat doveo je do vrijednosne regresije: odanost nadosobnoj, imaginarnoj zajednici, koliko-toliko demokratski legitimiranoj “domovini”, oličena u poštivanju apstraktnih zakona, redovitom plaćanju poreza i spremnosti na bezuvjetnu, poslušnu pogibiju, pokazala se nedostatnom; na vrijednosti su stoga ponovo dobili obitelj, prijatelji, suborci pa i protuzakonito “snalaženje” te kojekakvi nadustavni, “očinski” likovi. U dominantno predmodernim pak društvima, I. svjetski rat potaknuo je ubranu modernizaciju – budući da građanskih koncepata još nije bilo, ili su se nalazili u povojima, nedostatnima su se pokazali upravo tradicijski obrasci oslonca na konkretnu, užu zajednicu (suborce), koji su nerijetko sa sobom povlačili i otpor nastojanjima udaljenih, tek “prosvijetljeno-apsolutističkih” središnjih vlasti; spremnost na pogibiju zbog časti zamijenjena je pritom spremnošću na pogibiju iz posluha, ali uza sve izraženiju težnju k demokratskoj participaciji, odnosno na izmjenu politike tih središnjih vlasti. Mahom pripadnici prvih gradskih – i tek donekle građanskih generacija – Maček, Tito, Orešković, Blašković, pa i Grgec na rat su, zacijelo, gledali iz neke tranzicijske međuperspektive, ontogenetski već u svojoj mladosti preživjevši ono što je ostatak arhaičnoga društva 1914–1918. zadesilo na filogenetskoj razini, čime su – da proširim pretpostavku – na neki način nadišli i mogućnost takvoga, “tragičkoga” doživljaja rata.

casualties and a disregard for the humanity of the enemy which can easily lead to atrocities.”¹⁵¹⁴

Neovisno o tim tezama, dakle, da budemo načisto, kada govorim o toj osobnoj časti, odnosno o svjetonazoru – za razliku od, primjerice, Kralja – ne mislim da je riječ o nekom nužno “ispravnijem”, a kamoli “izvornijem” vrijednosnom sloju. Kako sam već naznačio, riječ je samo o jednom duboko internaliziranom motivacijskom mehanizmu, starijem i od dnevnih novina i od obveznoga školstva, zacijelo i od pisane kulture u cjelini. Nema sumnje, pojedine sastavnice moderniteta, primjerice masovna ratna promidžba, s njime se – kao u Štancerovoj osvetoljubivoj knjižici – mogu praktički neodvojivo ispreplesti, a na njega se veoma učinkovito mogu nadovezati i eksterni mehanizmi poput stegovne prisile.¹⁵¹⁵ Isto tako, premda se, braudelovski rečeno, radi o “strukтури dugoga trajanja” koja – vidjeli smo – može biti u podlozi suprotstavljenih političkih pa i ideoloških shvaćanja, ona je i sama podložna modeliranju, nekoj vrsti prilagodbe na promjenjivi okoliš.

Kako bilo, čitajući von Trappova, Blaškovićeve i Grgecova sjećanja, pretpostavio sam da bi, ako zanemarimo nagonsku samoobranu, odnosno čistu “fight or flight” situaciju, upravo osobna čast, nalik nekakvom podvodnomu dijelu ledenoga brijega, i za njih mogla biti podjednako važan motivacijski faktor. Slijedeći taj trag, osim u prohabsburškim autobiografijama našli smo je čak i u protuhabsburškima, a posebice pak u jednim apolitičkim sjećanjima, Blaževićim, naime onima koja najviše od svih dosadašnjih progovaraju o stajalištima običnih vojnika.

8.4.2. Kako pristupiti usmenoj kulturi?

Kako je već rečeno, iako su činili daleko najveći dio ratnih sudionika, u obrađenom korpusu obični vojnici zastupljeni su sa svega nekoliko tekstova, a i njihovi autori bili su školovani i pismeni, za razliku od onih 60 ili 70% nepismenih običnih vojnika austro-ugarskih postrojbi na tlu Trojednice. Jasna stvar – rečeno je već – sve i da je htjela, ta “pučka” većina nije mogla pisati dnevnike i sjećanja. Mahom seoskoga podrijetla, oni su ujedno i najizrazitiji

¹⁵¹⁴ R. HOLMES, n. dj., 50.

¹⁵¹⁵ Mogućnost specifične manipulacije pojedinim skupinama Blažević primjećuje i na mikrorazini, komentirajući postupke ambicioznoga satnika “Kratila”, s kojim ćemo se još susresti: “Njegova prirodna prepredenost nije poznavala granica. U svoju satniju je birao ljude koje je on htio. Nijedan nije smio biti građanin, koji je živio u gradu, niti smio znati o životu više od jednog posljednjeg čobanina iz planine. Kratil nije htio doći u položaj da vojnik iz satnije kritički prosuđuje njegov rad.” M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 58.

dionici već spomenute – nazovimo je i ovdje tako – patrijarhalne kulture. S obzirom pak na izostanak materijalnih zapisa, njihova se kultura označuje i kao usmena, nasuprot posljednjih stoljeća sve raširenijoj pisanoj. Dakle, što možemo o njoj znati?

Metodološki gledano, kako je natuknuto u petom poglavlju, znanstveno bavljenje oblicima usmene kulture umnogomu je sumnjivo. Povrh onoga što vrijedi za odnos između jezika i zbilje, odnosno povijesti i historije, valja imati na umu i to da je stroga dihotomija između usmene i pisane kulture u mnogim slučajevima neprovediva.

Prije svega, zapisani usmeni iskaz gubi svoju neponovljivu jedinstvenost – dok egzistiraju samo verbalno, sve inačice nekoga usmenoga iskaza (a samo inačice i postoje, nema “kanonskoga” teksta) jednakovrijedne su, ali uglavnom za istraživače neuhvatljive. Jednom zapisana, jednom fiksirana inačica, međutim, doživljava kvalitativni skok, težeći da poput mutiranoga soja bakterije istisne sve ostale, još nezapisane – umjesto niza mogućih formulaičnih improvizacija odjednom dobivamo “doslovnu” ili “vjernu” izvedbu, “pravu” i “krivu” inačicu priče o Crvenkapici.

Analizirajući ovih četrdesetak tiskanih autobiografskih tekstova, ustanovili smo da oni – uza sve svoje svjetonazorske sličnosti – čine prilično heterogeni korpus, korpus koji se u odnosu na svoju političko-ideološku usmjerenost, doduše, može priručno razdijeliti u tri temeljne podskupine, no u kojima na sljedećoj razini nalazimo goleme spektralne razlike. Uglavnom, iako postoje neka “gravitacijska težišta”, svako je od obrađenih sjećanja slučaj za sebe, što je već i na površinskoj razini sugerirano činjenicom da ih potpisuje točno određeni, uvijek različiti autor, s vlastitim – da ponovo ne kažem idiografskim – životnim putem. Na kraju krajeva, nakon svega što je napisano o Fussellovoj knjizi, jasno je da ne može postojati jednolični, sveobuhvatni “pogled na rat”, eventualno tek neka vrsta razmjerno široko prihvaćenoga “mita”, kao i mnoštvo supostojećih, više ili manje nijansiranih perspektiva.

Nasuprot tomu, srodne su opasnosti u proučavanju usmene kulture slabije uočene. Primjerice, na prvi pogled čini se neprijeporno kako nepismeni – sve i da su htjeli – nisu mogli čitati čak niti promidžbenu literaturu. Međutim, od širenja tiska, a naročito od druge polovice XIX. stoljeća, i nepismeni pojedinci sve više postaju dionicima pisane kulture. Cijelo mnoštvo tadašnjih tekstova predviđeno je za tzv. kolektivno čitanje, u kojemu jedan školovani ukućanin ili čak suseljanin ostalima čita naglas. Na isti način – iako je i dalje velika većina stanovništva nepismena – i pročišćena, zapisana inačica priče o Crvenkapici negdje u to vrijeme kreće u svoj imperijalistički pohod, pa danas stoga uglavnom raspoložemo s takvim

zapisanim kazivanjima o Crvenkapici za koja nipošto ne možemo biti sigurni da ne potječu od nekoga modernoga, pisanoga ishodišta...¹⁵¹⁶

Na isti način, napokon, nepismenim sudionicima I. svjetskoga rata zacijelo su čitani, odnosno prepričavani i dijelovi novina te pučkih kalendara, posebice pak knjižica poput Štancerove, a razvila se i osebujna pjesnička produkcija.¹⁵¹⁷ Iz tih razloga, kada bismo kojim slučajem i došli u priliku da saslušamo kazivanje potpuno nepismenoga veterana, teško bismo mogli znati govori li nam on o svojim (“izvornim”), ili o tuđim (“usađenim”) stajalištima. Uostalom – stvar bi se mogla i dalje dekonstruirati – nije li većina onoga što “znamo” uvijek od nekoga naučeno? U tom smislu, Horvatova tvrdnja o “analfabetskom puku” kojemu se život nije bitnije mijenjao stoljećima, uvelike je pojednostavljena – od vanjskih institucija o kojima govori, čak i na području njegove 25. domobranske pješačke pukovnije, jedino je “propovjedaonica” starijega nadnevka (i, ne zaboravimo, u ambivalentnom odnosu prema, recimo, pretkršćanskim prežitcima), dok “kasarna”, “sud” i “ovrhovoditelj”¹⁵¹⁸ znatniji razvoj doživljavaju tek u drugoj polovici XIX. st., zajedno s obveznim školstvom, kojega međutim uopće ne spominje. Međutim, čak i u roku od nekoliko desetljeća, njihov je socijalno-kulturalni utjecaj mogao biti znatan!

Ukratko rečeno, teško je naći neku manifestaciju usmene kulture za koju bi bilo potpuno sigurno da je “izvorna”, odnosno da nije “onečišćena” nekim elementima (moderne) pismenosti. (Naravno, dihotomija je problematična i u obratnom smjeru – ne samo zato što je većina autobiografa i sama bila seoskoga podrijetla, već ponajviše zato što je i mimo toga naša današnja kultura zadržala mnoge značajke usmenosti.) Pa, kako onda postupiti – je li moguće barem na nekoj idealtipskoj razini ocrtati taj “usmeno-kulturalni” doživljaj I. svjetskoga rata? U stvari, što se tiče eventualnoga hrvatskoga korpusa – za razliku od već spomenute britanske zvučkovne zbirke – kako rekoh, nemamo čak niti tu privilegiju da

¹⁵¹⁶ O cijelomu kompleksu usmeno-pismeno osim već navedenoga P. BURKE, *Junaci, nitkovi i lude*, 63.-78. i M. GROSS, “Mikrohistorija. Dopuna ili suprotnost makrohistorije”, 21., 28. vidi i Maja BOŠKOVIĆ-STULLI i Divna ZEČEVIĆ, *Usmena i pučka književnost*, Zagreb 1978. te Eric A. HAVELOCK, *Muza uči pisati. Razmišljanja o usmenosti i pismenosti od antike do danas*, Zagreb 2003.

¹⁵¹⁷ Od većega broja tekstova usp. npr. već spomenutu deseteračku zbirku jednoga desetnika 79. pješačke pukovnije, izdanu 1914. u nakladi Frankove tiskare: “To je bilo na Rači kod Drine. // Tu su mene rane osvojile, // Pa sam otud otišo Osijeku // I tamo sam ja kupio teku, // Da opišem, sve kako je bilo, // Valjda ne će nikom biti krivo – // A vi, braćo, svi čitajte živo, // Što je piso momak iz Slavonije, // Ilija ime – Božićić prezime.” Ilija BOŽIČIĆ, n. dj., 7. – Stilski je bliska i 1917. tiskana Blaškovićeva lirika, u kojoj osim usmenoknjiževnih, međutim, nalazimo i neke prijelazne oblike (“Medalj zlatni, // Oznak ratni // Svaki bi te htio // Zaslužiti, // Ovjesiti, // Jer je srcu mio”). Zacijelo s izvjesnim odmakom, tj. svjesno prihvaćajući konvenciju, sam pjesnik i dalje se tradicijski predstavlja kao glasnogovornik zajednice: “Gledajući Bosance u boju, prohtjelo mi se pjevati. Nikad nisam pjevao, a još manje sam sada pjesnik. Hrabrost momaka i njihovo veličanstveno držanje u borbi ponukalo me je – zapovijedilo mi je, da to pišem – da im pjevam. Pisao sam sve do jedne ovih pjesmica u streljačkom jarku, za vrijeme mirnijih časova, gdje kada i za vrijeme boja u komšiluku. Pjesme moje nisu plod mašte, već pripovijedanje činjenica.” P. BLAŠKOVIĆ, *B. H.* 3, 3., 54.

¹⁵¹⁸ J. HORVAT, n. dj., 48.

pođemo od nekoga broja zapisanih ili snimljenih usmenih kazivanja sudionika I. svjetskoga rata. Na neki način, moglo bi se reći, Crvenkapica koja nas zanima još nije zapisana, a zbog protoka vremena nemamo je više od koga priliku niti čuti. Za razliku od terenskih etnologa, koji su čak i danas u prilici intervjuirati kakve-takve kazivače, naš interes srodniji je rekonstruktivnim nastojanjima oko, primjerice, praslavenske mitologije – sve čime raspolazemo tek je niz fragmentarnih, posredovanih odjeka.

Umjesto prvoga, dakle, pritom se odmah javlja i drugi problem. Ako već ne možemo doći do samih kazivača, koga ili što uzeti da nam “govori” umjesto njih? Još i više – a to bi, u stvari, vrijedilo i u slučaju samih kazivača – kako odrediti vremensko i područno važenje glasnogovornikove “punomoći”? Vidjeli smo već, Josip Horvat i – posebice Miroslav Krleža – u svojim tekstovima nastoje obilato prenijeti stajališta običnih, nepismenih vojnika, što im na razini vokabulara i sintakse prilično uvjerljivo polazi za rukom. Ako ništa drugo, cenzurirajući njihovu “diktiranu” korespondenciju, zacijelo su se načitali pisama i pisama... No, malo je vjerojatno da se u tim pismima nalazilo baš sve što su njihovi pošiljatelji mislili o ratu i ratnoj svagdašnjici! Jesu li Horvat i Krleža štogod o tomu mogli doznati i u neposrednom doticaju sa svojim podređenima? Nema sumnje, jesu, no socijalna distanca između časnika i momaka zasigurno je umnogomu sprečavala potpunu iskrenost.¹⁵¹⁹ Na kraju krajeva, kada i ne bi bilo tih zapreka, odnosno kada bi – recimo – Krležine spoznaje o stajalištima određenoga broja zagorskih domobrana početkom 1916. bile sasvim pouzdane, nametnulo bi se pitanje kako su se ti isti domobrani osjećali 1914. ili 1918., kao i to kako su u isto ili neko drugo vrijeme o ratu razmišljali u nekoj drugoj bojni iste pukovnije, posebice pak u nekoj osječkoj, karlovačkoj ili zadarskoj postrojbi.

Problem je naravno u prilično upitnoj pretpostavci – spomenutoj već u odjeljku o marginalcima – o homogenosti usmene kulture: fragment ovdje, fragment ondje, i umjesto da osvijestimo kako je to tek mali dio cjelokupnoga mozaika već trljamo ruke nad vlastitom inačicom pozitivističke pogreške. U tom, naime, slučaju “usmeno-kulturalni” pogled na rat pojavljuje se – sasvim neprikladno – tek kao četrdeset i neki tekst po redu, kao nekakva uniformna cjelina koja se od pisanoga ostatka razlikuje tek svojom autorskom anonimnošću. Upravo suprotno, iako njegovu unutarnju spektralnu diferencijaciju možemo tek naslućivati, njegova je reprezentativnost (u smislu brojevnoga omjera između potencijalnih i sačuvanih autobiografskih iskaza) – lako moguće – još i manja. Primjerice, čak i u mobilizacijskom

¹⁵¹⁹ Iako drži da mu je cenzuriranje pisama, koje je bilo jedna od dužnosti zapovjednika voda, “otkrilo narod”, naročito “ponore stoljeća” u odnosu na svagdašnje pojmove XX. stoljeća, i sam Horvat upozorava na granicu iza koje se gradski čovjek, “gospodin”, nije puštao. *Isto*, 56.-57.

području same 25. domobranske pješačke pukovnije zacijelo se 1914. još moglo naći “neuskolanih” sela, dakle onih u kojima se, primjerice, za rekonstrukciju mogućega odnosa stanovništva prema vladaru ne možemo koliko-toliko osloniti na školske udžbenike. Nema sumnje, već i zbog kovanoga novca, lik Franje Josipa I. morao je biti poznat svim njegovih podanicima, no teško je reći na kakve se predodžbe nadovezivao – pojedinac odrastao u obitelji donedavnih vlastelinskih kmetova vjerojatno se u tom pogledu razlikovao od graničarskoga potomka, da se zadržimo samo na jednoj karakterističnoj varijabli. Govoreći o također zagrebačkoj 53. pješačkoj pukovniji, Kovač, sjetimo se, također govori o raznolikim a opet isprepletenim razlozima kojima su njezini bivši pripadnici, mahom obični vojnici, otklanjali pristup dobrovoljačkim postrojbama – osim vjernosti danoj prisezi, spominjali su se i strah od kazne te pogibije u borbi, ali i zacijelo doista promidžbom usadene negativne predodžbe o Srbima.

Sasvim u skladu, međutim, za ono što se inače tvrdi o mehanizmima patrijarhalne kulture (a u dobroj mjeri vrijedi i za društvo u kojem živimo), promjenu u njihovim političkim stajalištima, vidjeli smo, nije izazvala Kovačeva “racionalna argumentacija”, već otkriće njegova srodstva s jednim članom zarobljeničke “zajednice”. U tom smislu, zaključiti je, posljednjih godina rata sve raširenija popularnost Zelenoga kadera vjerojatno se ne može objasniti tek polazeći od nekoga oblika teorije igara, nego i složenijim mehanizmima koji će u obzir uzeti ne samo zatečeni skup predodžbi (npr. lojalnost vladaru vs. “slobodarska” hajdučija), već i raznolike procese osobnoga učenja i društvene inovacije.¹⁵²⁰ Nema sumnje, “racionalna” procjena osobnih šansi za preživljavanje nije nebitna, no podjednaka je važna, ako ne i važnija mijena u njezinom vrijednosnom utemeljenju – pojednostavljeno rečeno, je li u “igri života” poželjnije biti “mrtav junak” ili “živi kukavica”.

Nasuprot tomu kompleksnom motivacijskom spletu, čini se, pojedini autori – posebice ako to odgovara njihovim političkim ciljevima – skloni su pretjerano istaknuti jedan ili dva. Budak tako implicira da su se hrvatski vojnici ustrajno borili u Srbiji jer su – povrh opće državljanske dužnosti – to doživljavali kao svoj realni interes, Maček da je tomu uzrok bila tek ratna promidžba, a Ribar se otprilike s njim slaže, no kao njezina glavnoga pronositelja neosnovano izdvaja upravo Hrvatsku pučku seljačku stranku, podcjenjujući svjetonazorsku sastavnicu (iako spominje osvetu, čini se da je uklapa u politički kompleks, a ne onaj osobne

¹⁵²⁰ Primjerice, jedan od kazivača, neki kovač Dević iz podnožja Kamešnice, izjavio je 1930-ih Šimi Balenu da mu je boravak na bojištima I. svjetskoga rata “otvorio oči”, potakavši ga na čitanje knjiga. Rudolf BIĆANIĆ, *Kako živi narod*, sv. 2, Zagreb 1939., 120.

časti).¹⁵²¹ Na isti način Prodanović pak prenaglašava nelojalnost austro-ugarskih Srba, koja je na srpskom bojištu u određenom opsegu zasigurno došla do izražaja,¹⁵²² no koja – prema obrađenom korpusu – na ostalim bojištima nije bila bitno prisutnija od one Hrvata (u oba slučaja, ponajprije kroz djelatnost pričuvnih časnika) podrazumijevajući i sve skupčane mijene od 1914. do 1918.¹⁵²³

Podrobnija raščlamba, koju bi k tomu valjalo zasnovati na rigoroznijem sociološkom, etnološkom i antropološkom metajeziku, ostat će, naravno, izvan okvira ovoga rada, no još je ponešto reći o temelju koji pruža predmetni autobiografski korpus. Naime, osim Horvata, Kovača, Ribara i Krleže, određeno – ponajviše pokroviteljsko – zanimanje za perspektive običnih vojnika iskazuju Vrgoč, Maček, Prodanović, Grgec, Dubravčić pa, što se tiče Srba, i Budak. No, svi oni ponajprije su vanjski tumači, neka vrsta dragomana, u čijem “prijevodu” – pretpostaviti je na temelju uočenoga – može doći do gubitka ili iskrivljavanja. Za razliku od njih, netom raščlanjena Blaževićeva sjećanja, prema mojem sudu, najbliža su nekoj vrsti kvalificiranoga, unutarnjega pogleda, što ih – poput svih introspekcija – nipošto ne čini *a priori* imunima na svjesnu “naknadnu pamet” ili pak nesvjesno samozavaravanje. Ipak, na zanimljiv ih način potvrđuju Blaškovićeve osvrte, pa i Štancerova knjižica, zahvaljujući kojoj se neki njihovi uvidi s bosansko-hercegovačkoga mogu proširiti i na dalmatinsko te hrvatsko-slavonsko područje. Poput Borojevića, niti Štancer, naime, nije bio nekakav salonski propagandist, već časnik u dnevnom dodiru s običnim vojnicima, i njegovo uporno isticanje osobne časti (povrh političke argumentacije) stoga nije uputno pripisati nekim knjiškim obrascima, nego prilagodbi sasvim empirijski utvrđenom “horizontu očekivanja”.

Nađemo li poklapanja i s odgovarajućim opaskama pojedinih “dragomana” (sjetimo se još jednom Grgecova razgovora s Bazalom) vjerojatnost naših zaključaka samo će dodatno porasti, a kao završni element poslužiti će usporedba sa sasvim iznimnim sjećanjima braće Turkalj, autobiografskim tekstom koji najviše od svih sadrži usmenoknjiževne značajke.

¹⁵²¹ “Njegovi [Radićevi – F. H.] seljaci u većini s oduševljenjem podoše u rat za cara i kralja te domovinu Hrvatsku da ne bi zaostali za frankovačkim i furtimaškim, uvjereni da će Hrvatska postati slobodna u okviru monarhije još u toku rata ako se Hrvati budu junački i složno za nju borili, jer i ubijeni prijestolonasljednik bio je s njima da bi se ostvarili zahtjevi Hrvata, i zato treba da se u ratu svojom borbom osvete onima koji su ga ubili.” I. RIBAR, *Iz moje političke suradnje*, 131.

¹⁵²² Prema dostupnim podatcima, od svega 452 evidentirana bivša austro-ugarska borca što su se 1914. među 20 000 zarobljenih južnih Slavena (od toga oko 50% Hrvata) dobrovoljno javili u srpsku vojsku, većina su bili obični vojnici, Srbi seoskoga podrijetla iz Bosne i Hercegovine, nešto i iz Like, tek 26 Hrvati. B. HRABAK, “Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji”, 138.-139., 204.

¹⁵²³ Čak i u pišečkoj pukovniji inače neinformiranoga Kisha (unutar Monarhije za nj žive samo “Srbo-Hrvati”) našao se neki satnik “Stojan Lasotić” koji je 12. kolovoza 1914. kraj Bijeljine teatralno skočio u Drinu. E. E. KISCH, n. dj., 26. U tom sklopu, nije nevažno da se – nasuprot uvriježenim tvrdnjama – tek sasvim neznatni broj austrijskih državljana talijanske narodnosne pripadnosti dobrovoljno javio u talijansku vojsku. M. THOMPSON, n. dj., 114.

Znači li to da je on ujedno i najvjerniji predstavnik makar jednoga dijela usmene, patrijarhalne kulture? Ne nužno, kao što ćemo vidjeti...

Poput Blaževića, ni Grga Turkalj nije bio nepismeni vojnik već pismeni dočasnik. Poput Blaževića, koji se uoči 1914. brijačkim zanatom bavio u nekoliko europskih gradova, i Turkalj je i prije i poslije I. svjetskoga rata radio u američkim čeličanicama, potkraj 1920-ih napose u pennsylvanijskom gradu Ambridgeu, odakle je – stoji u popratnoj napomeni – rukopis svojih sjećanja poslao Petru Stankoviću, uredniku *Kanadskoga glasa*. No, za razliku od Blaževića, koji je završio nižu gimnaziju, i čije pisanje odgovara standardnoj realističkoj, a donekle i modernističkoj književnoj matrici, a korpus općega znanja solidno opseže od *Božanstvene komedije* do Jugoslavenškoga odbora, obuhvaćajući i adekvatnu unutarnju strukturiranost, Turkalj po svem sudeći nije završio više od četiri razreda pučke škole, a ni kasnije nije imao prilike steći sustavniju izobrazbu. Iako su obojica tijekom rata vodila dnevničke bilješke, nasuprot Blaževićevoj gotovo linearnoj preciznosti, Turkaljeva sjećanja – rečeno je već – i u izrazu i u sadržaju nekako su maglovita, puna ne samo formulaičnih sklopova, već i hiperboličnih, da ne kažem fantastičnih tvrdnja, zacijelo također oslonjenih na usmenu tradiciju. U stvari – vidjet ćemo – tu razliku između pretjerivanja u stupnju, i preuveličavanja u vrsti nije uvijek lako ustanoviti.

O nekim ključnim zbivanjima, koja se u drugim sjećanjima ne spominju, ili se na njih upućuje tek iznimno, naime, Turkalj piše kao da su bila sasvim uobičajena, čak i bez većega čuđenja – imamo li u tom slučaju posla s krunskim, ili pak sa posve nepouzdanim svjedokom? S druge strane, osebujan anarho-socijalistički sloj u njegovom tekstu već je spomenut – mali su izgledi da je hrvatsko selo 1914. znalo za nj.¹⁵²⁴ U većim gradovima, naravno, mogao je biti prisutan, no u Turkaljevu su slučaju vjerojatnija ishodišta pripovijesti “boljševiziranih” ruskih povratnika, ili čak tada još djelatan radnički pokret američkih čeličana. Dakako, odlučimo li se za povratnike, taj će sloj postati veoma relevantan za ocjenu raspoloženja u hrvatskim postrojbama 1917–1918., posebice za djelatnost Zelenoga kadera i završno

¹⁵²⁴ Ipak, nije sasvim nemoguće da su analogne predodžbe kolale još i prije ukidanja kmetstva, otprilike na način na koji je mlinar Menocchio sudio o siru i crvima. Bilježeći izjave običnih vojnika, Prodanović je već 1914. zabilježio i ovu: “Pogledajte uokolo celu vojsku. Ima li među nama bar po neki iz boljeg staleža? Ili je možda sudba sirotih, da samo oni prolevaju krv kad se narodi pokolju?” Istina je, građani su nominalno izjednačeni u dužnostima, priznavao je dotični, “Ali kao što slabi u svakoj slobodnoj utakmici, kad se bez ikakve zaštite puste na milost i nemilost jakih, pogube sve ono, što bode oči moćnima, tako je nezaštićena sirotinja i pri slobodnom novačenju izvukla kraće. [...] Stvarana su sva moguća i nemoguća mesta, gde bi se jaki za vreme opasnosti mogli skloniti.” Neki pak Pavle Duda, plućni bolesnik iz riječke okolice, uvjeren je predviđao budućnost slobodnih pojedinaca bez država pa i obitelji, temeljenu na nekoj vrsti društvenoga vlasništva! Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 34.-37., 93.

otkazivanje poslušnosti, jednako kao što ćemo u slučaju da kao ishodište odaberemo Ambridge 1920-ih sve to morati odbaciti kao autorovu naknadnu interpretaciju.

Kako bilo, znatne su i dvojbe u pogledu autorstva, s kojima se vjerojatno može povezati i česta promjena pripovjednih perspektiva – iako je u naslovu knjige objavljene 1930. u Winnipegu kao pripovjedač označen upravo Grgo Turkalj, sam Stanković naznačen je kao priređivač, a na njega glasi i copyright. Grgin fotografski portret nalazi se i na jednoj od prvih stranica, no uvodni dio sjećanja ne potpisuje samo on, već i njegova braća, također “guslari” Mato i Janko, najavljujući: “U ovoj ćeš knjigi[!], brate, naći opisane događaje i život triju vojnika, koji su bili na razbojištu[!] jednu tisuću i šest stotina i devet dana”.¹⁵²⁵ Pitanje je, naravno, višestruko – jesu li Mato i Janko išta zapisali, ili su kao nepismeni samo svomu bratu kazivali u pero?¹⁵²⁶ Ako nisu ni pisali niti kazivali, jesu li možda samo mjestimice, naknadno nadopunili ono što je Grgo napisao o njima. Dapače, jesu li svoje potpise (ili rukoznakove?) stavili ostvarivši uvid u cjeloviti tekst, ili tek u odnosne fragmente, a možda niti u to? Naime, sjećanja su mjestimice pisana u “sveznajućem”, trećem licu, negdje braća “pripovijedaju” o sebi, drugdje jedan brat od drugomu, a ponegdje i nije sasvim jasno čiji su doživljaji posrijedi, niti iz čije perspektive. Napokon, upitno jest i koliku je ulogu, kao priređivač, imao Stanković – neki navodi, koje je propustio, mogli bi nas uputiti na zaključak da nije bio naročito restriktivan, no možda su mu, poput “nadvojvode Erc-Ercoga”¹⁵²⁷ te generala “Ferenc Baltina”, “Savesa”¹⁵²⁸ i “Makenzija”¹⁵²⁹ promakli iz neznanja ili nepromišljenosti, a ne iz načelne odluke.

Budući da i u ovoj knjizi ima mnoštvo naznačenih “sivih” područja, koja zahtijevaju kontekstualno tumačenje, najuputnije mi se čini poći koliko-toliko kronološkim redom, raščlanjujući zasad naslućeni ideološko-svjetonazorski kompleks. Naime, za razliku od Tita i Oreškovića, braću Turkalj (osim navedene trojice “autora”, u knjizi se spominju i Franjo te Tomo, pripadnici 79. pješačke pukovnije, kao i šest brat koji je ostao kod kuće, s majkom-udovicom)¹⁵³⁰ vijest o Sarajevskom atentatu zatekla je u njihovu rodnom selu, negdje na Kordunu, nekoliko sati hoda od Slunja – donio ju je sumještani, neki “starac Martin”, koji je onamo toga dana “putovao”. Nepunih mjesec dana kasnije istim je putem oružnik donio i mobilizacijski proglas, kojega je upravo Grgo morao javno pročitati mnoštvu okupljenom

¹⁵²⁵ 1609 dana na fronti od Grge Turkalja-Guslara, 6.

¹⁵²⁶ Na jednom mjestu u knjizi za Matu se, naime, izričito navodi da nije bio pismen. *Isto*, 48.

¹⁵²⁷ *Isto*, 75. “Erzherzog”, naravno, nije osobno ime već njemačka riječ za nadvojvodu.

¹⁵²⁸ *Isto*, 141. Dotični generali, naime, zvali su se Franz Pflanzer-Baltin i Ivan Salis-Seewis, a bili su na čelu austro-ugarske VII. vojske i 42. domobranske pješačke divizije.

¹⁵²⁹ *Isto*, 241. U stvari, riječ je o Augustu von Mackensenu, njemačkom feldmaršalu.

¹⁵³⁰ *Isto*, 20.

pred crkvom, nakon nedjeljne mise.¹⁵³¹ Prema njegovu prikazu – a to je jedini korpusni opis maloga mjesta – tom prigodom nije bilo nikakvoga oduševljenja, već samo opći plač i jauk.¹⁵³² Jesu li u tomu sudjelovali i muškarci, ili samo žene, iz opisa nije baš jasno. Neimenovano mjesto inače je bilo na području bivše Vojne granice, i pojedinci – autor tako kaže za spomenutoga starca Martina – pamtili su, ne znamo u kojem registru, još borbe 1866. pa i one 1848.¹⁵³³

Što se tiče odnosa prema mobilizaciji, Grgo je međutim potpuno jasan. On i njegova dva brata uputili su se prvo noćnom hodnjom u Slunj, a potom također pješice u Karlovac, sjedište 26. domobranske pješačke pukovnije, odakle su 29. kolovoza vlakom krenuli prema srpskoj granici. Bili su “grozničavi i ustrašeni”, posebice nakon što je po kratkom postupku strijeljan neki vojnik koji je naglas pitao tko će mu hraniti ženu i osmero djece ako za kralja dade život: “Pomislih u sebi: Ti siromače dade život za švabskog kralja, koji se za tebe i tvoju Hrvatsku nikada nije brinuo. [...] Ono je zakon – prijeki sud! Onda uvuci jezik za zube, pa duraj braco dok se dade, jer ćemo inače i mi dobiti jednu kuglju u čelo.”¹⁵³⁴

Kao u Dubravčićevim sjećanjima, i Grgo je po zlu zapamtio nekoga za vojsku nesposobnoga starca koji je oduševljeno vikao “živio rat”, kao i mukotrpnu hodnju od Županje preko Brčkog do Zvornika, tijekom koje su pojedinci umirali od iscrpljenosti, “feldpolicija” nemilosrdno tukla zaostale, a neki bojnici R., navodno, ustrijelio dvojicu vojnika koji su mimo zabrane jeli šljive.¹⁵³⁵ Na dan 12. rujna Drinu je pontonskim mostom prešla i Grgina, odnosno Matina bojna, napredujući potom sve do Krupnja pod odlučnim ali omrznutim vodstvom novoga bojnika, poznatoga nam Štancera, koji je tada još služio u 26. domobranskoj pješačkoj pukovniji: “Major Š., vrane mu oči iskopale, bježi s nama napred i samo napred, kao da ga tamo čeka pečen brav, a ne smrt. Ne će da putuje lagano, kao što bi i morao, već misli, sa jednom hiljadom ljudi, osvojiti cijelu Srbiju, pa da se onda okiti zlatnim medaljama i križićima.”¹⁵³⁶ Međutim, nakon što je u blizini Bele Crkve, kako tvrdi Grgo,

¹⁵³¹ *Isto*, 13.

¹⁵³² *Isto*, 20.

¹⁵³³ *Isto*, 10.

¹⁵³⁴ *Isto*, 21.-22.

¹⁵³⁵ *Isto*, 29.-30. Prema autoru, u Brčkom je svaki vojnik natovaren sa 60 kg opreme, što je malo vjerojatno, budući da je standardna masa – koju potvrđuju i drugi autobiografi – bila oko 30 kg. Zacijelo jedno od brojnih preuveličavanja, osim ako zabunu nije pripisati odnosu između metričkih i anglosaskih mjernih jedinica.

¹⁵³⁶ *Isto*, 36. Neskloni svom zapovjedniku, Mato i Grgo pripovijedaju crne anegdote o tomu kako je svoju “lijepu i milu” suprugu natjerao na samoubojstvo, i kako je sam ustrijelio svoju kobilu Micu (slučajno ili ne, tako je Krleža nazvao i kobilu satnika Jugovića u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*) da je nitko drugi ne bi jahao. Prema braći, ranjen negdje pred Krupnjem dvama zrnima u nadlakticu (lijevu – tvrde griješeći!), Štancer je odbio povući se u bolnicu, što je vjerojatno uzrokom kasnije amputacije. *Isto*, 36.-38.

skoro cijela bojna u nekom klancu upala u zasjedu, morali su se povući natrag u Bosnu,¹⁵³⁷ odakle će kasnije ponovo napredovati prema Crnom Vrh i Valjevu, povukavši se nakon Kolubarske bitke – kako je već rečeno – u okolicu Rume.¹⁵³⁸

Kako smo vidjeli, već od samoga početka glavna motivacija Turkaljevih potpuno je apolitički strah od stegovne kazne. Isto tako, i rezime cijele knjige jest da od ratova nemaju koristi čak niti pobjednici: “Gdje si bio? U paklu. Što si dobio? Prebijena ledja. Zašto si se borio? Za ništa. Koja je država dobila? Niti jedna – sve dobile po ledjima.”¹⁵³⁹ Štoviše, osim izlaganja smrtnoj opasnosti, a u pomalo nejasnom kontekstu ubijanja srpskih civila, za koje Mato okrivljuje nekoga poručnika Šumonju, navodno Srbina, koji je cijelo selo “Borani” pobio mimo zapovijedi¹⁵⁴⁰ – slično Kralju – i Grgo upozorava da je hijerarhijska prisila jača od osobne savjesti: “Oprosti mi velike grijehe, koje već dugo počinjam po naredbi više sile, kojoj se ja mali crv nisam u stanju oduprijeti, a ostala moja braća patnici ne znaju što je sloga, da se svi zajedno ustanemo protiv ove strašne nepravde.”¹⁵⁴¹

Međutim, za razliku od, primjerice, Prodanovića, koji na više mjesta pretpostavlja da većina njegovih sunarodnjaka jednako misli, samo se pod austro-ugarskim Levijatanom ne može organizirati, Grgo i njegova braća daju naslutiti da se po svojim proturatnim stajalištima, razlikuju od dobrog dijela svojih suboraca, pa i općenito od drugih “malih” ljudi. Već sam njihov proslov – sa zanimljivim socijalističkim sklopom o radnom narodu – upućen je stoga ne istomišljenicima, nego pretpostavljenim čitateljima kojima tek treba objasniti da se ratovi ne vode i u njihovu korist: “Ako ovi naši krvljom pisani zapisci poluče, da bar jedan mali dio sinova grada i sela počnu razmišljati o tome, da su svi ratovi prokleti i na štetu radnog naroda, a na korist kraljeva, grofova, milijunaša, ratnih liferanata i ostalih,

¹⁵³⁷ *Isto*, 37.-41. Za razliku od drugih autobiografa, koji “žrtvovanje” hrvatskih i bosanskih postrojba pripisuju zapovjednicima dualističkih naroda, slično Grgi i Tomašić je u Srbiji 1914. sreo cinički raspoloženoga vojnika, koji je držao da su tomu krivi “ambiciozni hrvatski divizioneri”, prosuđujući da “drugi svoje štede”. S. TOMAŠIĆ, n. dj., 46.

¹⁵³⁸ *1609 dana na fronti*, 55.-71.

¹⁵³⁹ *Isto*, 269. Zaključak je popraćen i odgovarajućom pjesmom u kojoj lako prepoznajemo utjecaj usmenih oblika: “Svjetski ratu, prokleta nemani, // Pol’ Evrope skorom utamani! // Milijuni sirotinje pade, // Ko ostade ima nove jade. // Nedaj Bože, da i naše mladje, // U buduće takva štogod snadje. // Alaj rate, samog vraga brate, // Nikad ne ću zaboravit na te! // Sve vas braćo po redu pozdravlja – Guslar Grgo, Janko i svi drugi, // A ti rate: za uv’jek proklet budi!” *Isto*, 269.

¹⁵⁴⁰ “Šumonja si smislio, da nije dobro da ode natrag bez da napravi kakvu štetu. Zapali, brate to stanje i sve selo Borani, pa da vidiš čuda. On, Šumonja odredi pucati na žene i djecu [...] Ne ostade tu ni jedne žive duše. Što ne pogibe od vatre, to pogibe od pušćanog zrna. [...] a zapovijed bila da treba samo pretražiti selo i pohvatati komite, ako ih je tamo. [...] Kad se povratili, on – Šumonja počeo se smijati i reče: „Jeste li vidjeli one žene kako bježe iz vatre, a vlasi im na glavi gore?” I smijao se i cerio kao pravi vrag lucifer. [...] To je današnjeg doba Vuk Branković, koji eto nemilosrdno žene i djecu svog vlastitog naroda ubija i razapinje.” *Isto*, 49.-50.

¹⁵⁴¹ *Isto*, 51.

koji od njega – rata – vuču korist, osjećat ćemo se zadovoljni i sretni i smatrati, da nam trud ne bijaše uzaludan.”¹⁵⁴²

Drugim riječima, iako Grgo svoje sudjelovanje u ratu objašnjava ponajprije prisilom, njegov osvrt na krvavo zauzimanje Crnoga Vrh nameće zaključak da su u njegovoj postrojbi u to vrijeme prevladavali neki drugi oblici motivacije: “Gledam, što sirotinja iz sebe radi po naredbi zemaljskih bogova, ili vragova, ne znam kako da ih nazovem. Oh, rajo sirotice kleta, zar ti nije tvog života šteta?”¹⁵⁴³ Nema sumnje, u korijenu jest bila zapovijed, no autor očito drži da se ta zapovijed mogla i manje predano izvršiti, isto kao što niti politra ruma sama za sebe nije morala imati opisani učinak: “Jesi li vidio kako pijana raja napravi juriš? Jurišala kao muha bez glave. Neki i prije zapovjedi potrčaše prema srpskim šancima.”¹⁵⁴⁴

Pa, kako Turkalji sve to objašnjavaju? Kao i kod Blaževića, iako manje eksplicitno, i za njih I. svjetski rat znači politizaciju “masa”, mukotrpní prelazak od neupitne paradigme osobne časti na propitivanje općih ratnih ciljeva: “Slabi smo mi mudraci. Igračka smo u rukama silnih i prepredenih, koji se s nama igraju kao s lutkama. Još nismo dovoljno prosvjetljeni. A kad ćemo biti? Kad?”¹⁵⁴⁵

Zapravo, iako se otpočetka prikazuju kao “svjesniji” od drugih, slično već obrađenom Grgecu, mnogi se njihovi postupci – do samoga kraja rata – također zasnivaju na prkosu, pa i na osveti. Ili, kako je to proturječje između dnevne politike i stabilnijih svjetonazorskih obrazaca lijepo ekstrapolirao sam uvodničar Stanković: “Jadan Hrvat i u svjetskom ratu borio se za tuđe interese, a protiv svoje slavenske braće. A što je drugo mogao? [...] A Hrvat nije kukavica nikada bio, pa se takvim nije htio pokazati ni u svjetskom ratu.”¹⁵⁴⁶ Dakle, jedno su dnevni, labilni interesi – bili oni osviješteni prije ili kasnije, kao ova ili ona politička opcija – drugo prisila i strah od kazne, a treće ustrajna, da ne kažem inertna paradigma osobne časti. Sjetimo se, u srodnom vrijednosnom sklopu – iako su obojica kao nacionalistički angažirani Srbi željeli raspad Monarhije – čak i Korda dvoumio se o predaji, a Jakovljević opravdavao zašto nije bio “heroj”. Da budem točniji, niti Turkalji ne tretiraju jednako sva tri bojišta. Iako vjeruju da srpski vojnici po njima pucaju otrovanim (!) dum-dum zrnima,¹⁵⁴⁷ da su nekom

¹⁵⁴² Isto, 6.

¹⁵⁴³ Isto, 55.

¹⁵⁴⁴ Isto, 63. Slično čuđenje izražava i Tomašić koji se, kaže, tijekom pješačkoga napada na Gučevo sklonio u jarak držeći se iskusnoga vojnika koji je preživio već šesnaest juriša: “Vidim, a ne razumijem. Kroz vrisak i jauk lijevo od nas trči hrpa ljudi na strojne puške. Oko nogu im pleše tanad i diže oblak prašine. Taneta ih kose o pojasu, i kako je koji pogodjen, uhvati se obim rukama za pojas, rukne, i smota se naglavce.” S. TOMAŠIĆ, n. dj., 52.-53.

¹⁵⁴⁵ 1609 dana na fronti, 98.

¹⁵⁴⁶ Isto, 4.

¹⁵⁴⁷ Isto, 52.

desetniku 28. domobranske pješačke pukovnije komiti odrezali spolovilo i stavili u usta¹⁵⁴⁸ te da neprijatelj općenito loše postupa sa zarobljenicima, zbog čega odbacuju mogućnost predaje,¹⁵⁴⁹ s vremenom se dovikivanjem uspostavio određen kontakt: “Ni kod Srba ne cvatu ružu. I oni trpe muke u snijegu i blatu kao i mi [...] Psuju i kunu nekakvog bradatog Pašića, jer da je on kriv ratu.”¹⁵⁵⁰ Štoviše, autor uočava ne samo međuljudsku, nego i neku vrstu klasne solidarnosti “momaka” nasuprot “gospodi”: “Kad je došao naš general, pozvao je k sebi te [zarobljene] srbijanske oficire, pa se s njima rukovao. Razgovarali su se i smijali, kao da se cijeli život poznaju. Izvadio general bio kutiju cigareta, pa ih sve redom počastio, a potom donesoše im konjaka, kruha i mesa. [...] Krepavamo kao psi u ovom snijegu i mi i ovi bedasti Srbi, svi smo jednaki, a gospoda se lijepo časte. [...] Eto vidiš kakovu nepravdu trpi i srpski vojnik pod srpskom upravom, možda isto toliko koliko i mi pod švapskom.”¹⁵⁵¹

Na ruskom bojištu, na koje su kao prethodnica 42. domobranske divizije premješteni u siječnju 1915., međutim, osvetnički porivi bit će puno izraženiji. Slično Vrgoču, i Mato za sebe kaže da je dotad postao neka vrsta fatalista, prijavivši se u jurišne postrojbe: “Vidim, da je tekar sada rat počeo, pa sam si mislio u sebi – idem da poginem, jer koga bi vruga zatezao, kad me i onako čeka smrt”,¹⁵⁵² a kako bi ostao s mladim bratom isto je učinio i Grgo.¹⁵⁵³ Iskrcavši se iz vlaka kraj Máramarosszigeta¹⁵⁵⁴ (ruske snage dotad su, zauzevši dobar dio Galicije, prešle Karpate i ugrozile Panonsku dolinu), njihova će 72. jurišna bojna, sada pod zapovjedništvom hvaljenoga bojnika Viteza (bojnik Štancer bio je nakon ranjavanja premješten u 25. domobransku pješačku pukovniju), sljedećih tjedana preko Kőrösmezőa¹⁵⁵⁵ i kroz karpatske klance napredovati sve do galicijskoga grada Deljatyna.¹⁵⁵⁶

Prema Grgi, već u početnim borbama za Máramarossziget zarobljeno je – ne pojedinačno, tijekom okršaja, već skupno, nakon pregovora – 16 500 Kozaka, za koje se ustanovilo da su masovno “mrcvarili civile”.¹⁵⁵⁷ Nekoliko dana kasnije, međutim, ratni sud sve ih je po kratkom postupku osudio na smrt, osim onih što su se noću ionako smrznuli:

¹⁵⁴⁸ *Isto*, 44.

¹⁵⁴⁹ *Isto*, 41., 59.

¹⁵⁵⁰ *Isto*, 57.

¹⁵⁵¹ *Isto*, 65.-66.

¹⁵⁵² *Isto*, 91.

¹⁵⁵³ Navodno, svaki je od 1800 dobrovoljaca dobio “saonice” (zapravo skije!), 500 naboja, pet ručnih bomba, tri svjetleće rakete i – dotad nepoznatu – čeličnu kacigu. *Isto*, 91., 105., 136.

¹⁵⁵⁴ Glavni grad istoimene županije, danas Sighetu Marmatiei u Rumunjskoj.

¹⁵⁵⁵ Tada također u máramaroškoj županiji, danas Jasinya u Ukrajini.

¹⁵⁵⁶ Danas u Ukrajini, oko 30 km zapadno od Kolomyje. *Isto*, 110.-139.

¹⁵⁵⁷ O tim zbivanjima pripovijeda se u prvom licu množine, tako da nije sasvim jasno što je svjedočanstvo iz prve ruke: “Muškarci svi povješani, ženska djeca od deset godina pa dalje silovana. Ženama su dojke rezali, a djevojke su mrcvarili i gole kroz Siget vodali. [...] Na svakoj vočki visilo po desetak lješina. [...] Nije bilo među nama nijednog vojnika, koji nije zaplakao gledajući te strahote. U jednoj smo kući našli majku sa dvije djevojke. Bijahu sve tri mrtve, a dojke im odrezane.” *Isto*, 113.

“Reče on [bojnik Vitez], da im sud ne bi ništa za palež, kradju, otimačinu, i t.d., ali što su malu djecu silovali i ženama dojke probadali i rezali, te sve muškarce poubijali, to im se ne može oprostiti.”¹⁵⁵⁸ Nema sumnje, brojka je višestruko pretjerana, a mutilacijska procedura karakteristična za usmenu epiku. No, to je nipošto ne čini sasvim nevjerojatnom. Uostalom, vidjeli smo, Kozaci su i/ili Čerkezi, sinonim za okrutnost u dobrome dijelu korpusa, a čak i u spomenutoj promidžbenoj literaturi navedeno je da su im austro-ugarski vojnici znali vraćati sličnom mjerom.¹⁵⁵⁹

Grgo tako i na drugim mjestima opisuje kako su njegovi suborci i mimo ratnoga suda ubijali Kozake koji su se predali,¹⁵⁶⁰ a za neke Ličane kaže da su noževima “poklali” Kozake koji su navodno u Deljatynu bili isjekli i ispekli dvanaest zarobljenika, posluživši ih na stolu, s popratnim pismom za generala Salis-Seewisa.¹⁵⁶¹ Nakon tih događaja, navodno, sam Pflanner-Baltin proglasio je prijeki sud nad svim Kozacima, zapovijedivši XIII. vojnom zboru da ih nipošto ne uzima u zarobljeništvo.¹⁵⁶²

Kako bilo, nešto kasnije, negdje u okolici galicijskoga sela “Lahovice”,¹⁵⁶³ iako malobrojni, na Vitezov poziv svi su se preživjeli članovi Grgine i Matine bojne dragovoljno javili da iznenade ondje smještene Kozake. Pothvat je potpuno uspio – nakon što je selo zapaljeno raketama i zasuto paljbom strojopuški, tijekom čega se nije vodilo previše računa o stanovništvu (“Čuje se jauk ne samo Kozaka, već i žena i djece, jer je naime tu bilo ostalo nešto civilnog pučanstva. Nu drugačije se ne može...”),¹⁵⁶⁴ svi preživjeli smaknuti su: “Stari major Vitez naredi, da se zarobljene Kozake poubija, jer su tako i oni činili i sigurno će činiti u buduće drugi Kozaci, sa našim vojnicima. Mora da ide milo za drago...”¹⁵⁶⁵ Još i gore, navodno, prošao je kozački general: “Momci, učinite sa ovim generalom, ovim krvolokom

¹⁵⁵⁸ *Isto*, 115.

¹⁵⁵⁹ Kozaci/Čerkezi slično su prikazani i u Tomićevu *Josefu*. S obzirom na promatrani korpus, barem u tomu dijelu valjalo bi korigirati sljedeću tvrdnju: “And at no time did the Austro-Hungarians, or anyone else, treat captured enemy soldiers as cruelly as became common usage on the eastern front in World War II.” I. DEÁK, n. dj., 198.

¹⁵⁶⁰ “Naša vojska pobjesnila, pa kolje i one Kozake, koji su se već predali. Nije ni jedan Kozak ostao na životu.” *Isto*, 124. Također: “Čujte me momci! – reče major V[itez]. Vidite li ovo zlo, vidite li što uradiše od ovih nesretnih stvorova, ti zli ljudi, Kozaci! Imade ovdje djevojčica, kojima još nije ni trinaest godina, a evo što od njih učiniše!... To su slušali Kozaci, i odmah znali, da im je odzvonilo”. *Isto*, 139.

¹⁵⁶¹ Grga ga prenosi, ovaj put uz ogradu “po prilici”: “Generale hrvatske komande, // večeru ti pripravismo sade! // Meso ti je dobro ispečeno, // na stolu te čeka postavljeno. // nije meso od kože il’ jarca, već od tvojih milih domobranca.” Zaplakavši kao malo dijete, tvrdi Grgo, kada mu zarobljeni Kozaci nisu odgovorili čine li takve stvari samovoljno ili po zapovijedi, Salis-Seewis je odredio: “Vojnici, koji su ove Kozake zarobili neka šnjima obračunaju kako znadu. Kada to čula naša trupa, zavijaše pusti Ličani kao kurjaci u gori. Povadiše noževe pa među Kozake. Za pet minuta svi su Kozaci ležali na hrpama – poklani...” *Isto*, 140.-141.

¹⁵⁶² *Isto*, 146.

¹⁵⁶³ Danas vjerojatno Lastivci, oko 5 km južno od Bohorodčanyja.

¹⁵⁶⁴ *Isto*, 156.-157.

¹⁵⁶⁵ *Isto*, 157.

kako mislite, da je zaslužio! – klikne prema nama major”. I doista, nakon što je izmučen “tantalovim mukama”, prema bojniskovoj želji, tvrdi Grga, na prsa mu je također pribijena rugalica koju je on sam morao sastaviti, “Neka čuju i znaju, da mi ne ćemo dozvoliti, da se nad našim vojnicima izvršavaju nečuveni zločini, a da to ne bude osvećeno.”¹⁵⁶⁶

Drugom nekom prilikom, piše Grgo, opet pretjerujući s brojkama,¹⁵⁶⁷ ali zacijelo ne i s osnovnim okvirom: “Ogorčeni na Kozake odmah napravismo šturum[!] u selo [“Kocman”¹⁵⁶⁸] i tu nadje smrt jedanaest hiljada Kozaka. Niti jednog nismo poštediti.”¹⁵⁶⁹ Polovicom pak 1917., u sklopu dobrovoljačke bojne popularnoga bojnika [Milana? – F. H.] Tadića,¹⁵⁷⁰ autor je sudjelovao u oslobađanju galicijske Kolomeje.¹⁵⁷¹ Tom prilikom zarobljen je još jedan kozački general kojemu je, navodno, sam bojniak sabljom odsjekao – zapravo odrezao, što prikazu ponešto pojačava vjerodostojnost – glavu: “A gle kako te je Bog dao meni u ruke, da ti ja, Tade, štrik na vrat dade!”¹⁵⁷²

Sve to, međutim, u tekstu nije popraćeno nekim zgražanjem – u stvari, čini se da je i Grgo sudjelovao, smatrajući takav način osvete opravdanim (“Zbilja smo učinili viražji zajam Kozacima. Nu, ko je tome kriv? Svakako oni.”) – tek propitivanjem njegova suborca (ne brata!) Janka: “Malo smo mi bolji od Kozaka. U nama je još mnogo divljaštva, pa kad nam se prilika pruži za osvetu, činimo isto tako strašna nedjela kao i oni”.¹⁵⁷³

Ako u Kozaka i nisu bili skloni “prepoznati ljudskost”, o regularnim ruskim vojnicima čak i braća Turkalj imala su povoljnije mišljenje. Nisu, doduše, nikada razmišljali o tomu da im se predaju, no znali su čak i zajedno surađivali protiv Kozaka, kao kada su sustigli i bez borbe zarobili jednu topničku kolonu: “Kada smo došli do Rusa, opazismo, da su to ljudi vesela srca, dobre ćudi, te se s nama zdravili i dijelili nam cigarete i žigice. Davali su nam i

¹⁵⁶⁶ “Generale kozačke komande! // Lijepi pozdrav tebi šaljem sade, // Pak se sjeti grada Delatina // I pečenih mojih domobrana [...] Te mi nemoj brate zamjeriti! // Ženevski si zakon pogazio, // Kozacima si svojim dozvolio – // Roblje klati! To nije za šalu, – // Te siluju djecu malu. [...] Oženi ja tvoga generala, // Krvopiju, kakvoj nema para! // Naći ćeš ga na križanju puta // I kazuje svijetu tko zaluta [...]” *Isto*, 158.-159.

¹⁵⁶⁷ Karakteristično je to i za druge njegove navode (tvrdi tako da su njih trojica braće točno 63 puta jurišali i 652 puta odbijali juriš, kao i da je za svega tri mjeseca boravka u selu “Gliboki” samoubojstvo počinilo točno 307 vojnika) no onaj o tomu da se u njegovo selo vratilo svega 68 od 210 mobiliziranih stanovnika mogao bi biti nešto bliži istini, barem u osnovnom omjeru. Kako bilo, i jedan sveučilišni profesor, inače vrlo egzaktni Vrgoč, tvrdi bez imalo ironije da je za rata i tijekom povratka vlakom prešao upravo 15 418 te brodom 19 716 km. *Isto*, 6., 233., 272.; A. VRGOČ, n. dj., 8.

¹⁵⁶⁸ Kotzmann, danas Kicman’, oko 25 km sjeverozapadno od Černovaca.

¹⁵⁶⁹ *1609 dana na fronti*, 201.

¹⁵⁷⁰ Prema Grgi, bojniak Tadić bio je “duša od čovjeka”, a kada je poginuo od granate “svi smo za njim plakali kao za ocem”. *Isto*, 244. Naime, Grgin Tadić vjerojatno je istovjetan Milanu Tadiću što se kao satnik 25. domobranske pješačke pukovnije pohvalno spominje još u B. KNEŽEVIĆ, n. dj., 95. te onomu bojniku Tadiću, pripadniku iste postrojbe, snimljenomu ožujka 1917. na fotografiji objavljenj u katalogu *Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, 56.

¹⁵⁷¹ Danas Kolomyja u Ukrajini, oko 60 km sjeverozapadno od Černovaca.

¹⁵⁷² *1609 dana na fronti*, 241.

¹⁵⁷³ *Isto*, 162.

kruha. Mi to od njih nismo tražili, već to bijaše na njihov vlastiti poticaj. Među tim Rusima bijaše i sedam Kozaka. Rusi nam rekoše, koji su Kozaci i ti su bili ubijeni.”¹⁵⁷⁴ Štoviše, nastavlja Grgo, kada su Kozaci htjeli uništiti već spomenuto selo “Lahovice” pred Stanislavovom, redovita im se ruska vojska suprotstavila u pravoj bitci.

Nadalje, početkom 1916., opisuje Grgo, nakon neuspjeloga juriša, pred austro-ugarskim rovovima ostalo je ležati mnoštvo ranjenih ruskih vojnika, među njima, navodno, i neki Andro, s kojim je autor radio u Americi. Njegov satnik Očko, međutim, nije se htio opterećivati zarobljenicima, što se osuđuje i bez obzira na sudbinu samoga Andre, kojega je Grgo uspio na vrijeme zakloniti: “I taj krvnički kapetan uze malu sjekiricu, što je imao svaki četvrti vojnik i potuče šnjome sve i jednog ruskog ranjenika.”¹⁵⁷⁵

Nasuprot tomu, na jugozapadnom bojištu, na koje su prebačeni početkom 1918., neprijatelj je bio manje cijenjen, među ostalim i zbog vjerolomstva. Kako, naime, donekle samokritički tvrdi Grgo, talijanski su se vojnici lako predavali, “ali im uzalud bilo, jer je naša vojska došla pijana, pa je klala neprijatelja ko brave. Alkohol je iz nas bio načinio još gore nemani nego što inače bijasmo.”¹⁵⁷⁶

Uglavnom, slično Grgecovima, i sjećanja Turkaljevih na deklaratornoj razini od početka do kraja osuđuju rat, no implicirana važnost osobne časti – u rasponu od borbe preko granica dužnosti do sudjelovanja u osvetničkim akcijama pa i zlostavljanja određenih kategorija zarobljenika – zacijelo je, kao kod Blaževića, odraz polagane, nepravocrtno zamjene jednoga modela ponašanja drugim.

Osim čistoga zamora,¹⁵⁷⁷ tomu u prilog autor registrira još nekoliko događaja, koji su – poput navodne “potrošnosti” bosanskih postrojba – s vremenom percipirani ponajprije kao znak nepravедnosti samoga dualizma. Većina njih prilično je nevjerojatna, no zacijelo sadrži odjeke izvjesne zbiljske jezgre, koja bi se možda mogla potvrditi i u drugim izvorima.

Primjerice, već pod Crnim Vrhom primijećeno je da se mađarske postrojbe nisu pridružile krvavom jurišu. Bez ikakve ograde Mato o tomu pripovijeda a Grgo piše: “A Mađjari ti mongolski sinovi još nisu bili na sebe ni opremu metnuli. Kad je to opazio brigadir

¹⁵⁷⁴ *Isto*, 146.-147.

¹⁵⁷⁵ *Isto*, 209.-210.

¹⁵⁷⁶ *Isto*, 264.

¹⁵⁷⁷ Primjerice, tijekom odlaska na prvi dopust, tek početkom 1917.: “Ide taj junačina guslar nakon trideset mjeseci s razbojišta, ali poguren i slab. Sijeda kosa pala mu do polovice ledja, a brada se spustila do pojasa. Lice mu zamusano i bijelo. Cijelo vrijeme, što se nalazio na ratištu nije se ni jednom dobro umio, niti šišao i brijao. Cijelo to vrijeme nije dobio ni novog presvuka. Na svaku životinju nalik, samo ne na čovjeka...” *Isto*, 224.

[Ante] Matasić, a on odredi nas i 16-stu [pješačku pukovnicu – F. H.] pa otvorismo vatru na Madjare, te brate potukosmo Madjare hametom. Cijela se ona strana od njih plavi.”¹⁵⁷⁸

Slično tomu, tijekom prvoga zauzimanja Beograda, prenosi Grgo kazivanje nekoga srdačnoga poručnika, između Mađara i Hrvata izbio je pravi oružani boj oko toga čija će se zastava izvjesiti,¹⁵⁷⁹ a za odmora u Rumi, nakon Kolubarske bitke, proširila se glasina da će hrvatske postrojbe biti decimirane, jer da ih je general Potiorek okrivio za svoj neuspjeh. Prema Grgi, to su i momci i časnici njegove pukovnije shvatili vrlo ozbiljno, pa su – navodno, unatoč izravnoj zapovijedi – čak i na svetu misu ponijeli puške.¹⁵⁸⁰

Osim toga, u svibnju 1915., general Ivan Salis-Seewis, zapovjednik 42. domobranske pješačke divizije, navodno je oklevetan od mađarskih časnika da je namjerno “izgubio Bukovinu”. Prema Grgi, iza toga je stajala namjera da Mađari preuzmu zapovjedništvo nad “Hrvatskim domobranstvom”, što je – dok je Salis-Seewis u Beču podnosio prijavak – među vojnicima i časnicima izazvalo val nezadovoljstva, pri čem su se navodno stali pripremati za oružani otpor, pa i za to da u dogovoru s Rusima (“Istu noć pošaljemo mi dva momka preko vode k ruskoj vojsci”) proglase hrvatsku republiku. Veći dio tih tvrdnji, kao i navodni prijevizi pojedinih zapovijedi – sam Grgo tvrdi da su svi spisi u vezi s pobunom naknadno spaljeni – zacijelo su na glasinama, možda i na svjesnom fikcionalizacijskom zahvatu,¹⁵⁸¹ utemeljeno pretjerivanje, no tadašnje trzavice između Salis-Seewisa i nadređenoga mu Pflanzera-Baltina spominju se i drugdje, i vrijedilo bi istražiti ih, posebice s obzirom na naznačene hrvatsko-mađarske implikacije.¹⁵⁸² Na tomu tragu, nešto kasnije, kada u

¹⁵⁷⁸ Isto, 64.

¹⁵⁷⁹ Isto, 83.

¹⁵⁸⁰ Isto, 76.-82. Čini se da je među hrvatskim vojnicima kolala i glasina o Potiorekovoju nelojalnosti, potaknuta njegovim češkim podrijetlom: “Vele, da je taj ‘vjerni’ Franjin general imao potajni telefon sa Srbima, pak je natjerao Hrvate bez potrebe u Srbiju, da ih Drina nosi.” Štoviše, za boravka domobranskih postrojba u Rumi proširila se i glasina da su ga trojica Hrvata – ubila. Isto, 41., 69., 82.-83.

¹⁵⁸¹ “Kasnije smo doznali kako je bilo u Beču na raportu i što se je pitalo i odgovaralo. – Što ti generale tamo radiš, u toj Bukovini? – pitao je Salesa stari Franjo! Ja sam te tamo poslao da ratuješ, a ne da se šećeš sa vojskom tamo-amo, ko da praviš paradu. [...] Tako je, vele, tekao razgovor između Salesa i starog Franje.” Isto, 193.-194.

¹⁵⁸² Isto, 188.-194. Primjerice, i Pavičić govori o nešto ranijem Salis-Seewisovu razilaženju s nadređenim mu generalom Pflanzera-Baltinom, nezadovoljnim brzinom napredovanja niz istočne padine Karpata: “Premda se naša domobranska divizija teško, ali hrabro borila vršeći svoju dužnost u sibirskoj zimi, premda je naš divizioner grof S. svako zakašnjenje ulaza u borbe uvijek najbolje opravdao, general je Pflanzera uvijek baš nama, baš jednoj od najboljih divizija, svašta predbacivao. To je konačno dovelo do ozbiljnog sukoba između zapovjednika vojske i našeg divizionera, koji je naše čete, pa i našu hrabru 28. domobransku osječku pukovnicu uzeo u najjaču zaštitu i dokazao izpravno držanje naših četa u najtežim postavima. Među časticima se tada o tome govorilo. Činjenica je, da je naš divizioner otišao, a diviziju je preuzeo opet Hrvat, general Mihaljević.” Dotičnu pukovnicu autor izdvaja zbog iznimno teških gubitaka u jurišu na gradić “Tartarov” (danas ukrajinski Tatariv u Karpatima, oko 30 km južno od Deljatyna, naglašavajući – s aluzijom na lojalnost monarhijskih Srba – da je oko pola njezine momčadi bilo pravoslavne vjere. S. PAVIČIĆ, n. dj., 435., 439., 481. – Drugdje u literaturi preciznije se navodi da je Salis-Seewisa upravo u svibnju 1915. zamijenio podmaršal Lipošćak. D. ČUTURA i L. GALIĆ, “Veliki rat. Pregled ratnih operacija”, 59. Prema glasinama koje prenosi Dubravčić, najmanje se još jedan hrvatski visoki časnik odviše žustro zauzimao za svoje vojnike: “Kasnije se među vojnicima govorilo kako je general Puhalo

oslobođenoj Galiciji izbije epidemija tifusa, autor će primijetiti da, za razliku od njegovih domobrana, mađarski i njemački vojnici u bolnicu nisu opremani stočnim vagonima...¹⁵⁸³

Pa ipak, iako će – preživjevši mukotrpan višemjesečni uzmak potaknut Brusilovljevom ofenzivom – početkom 1917. Grgini suborci (brat Mato bio mu je dotad teško ranjen u ruku te prebačen u zaleđe) – već cinično odgovarati pohvalama careva Vilima i Karla, on sam, a i mnogi drugi, vidjeli smo, stupit će u Tadićevu dobrovoljačku bojnu, u kojoj ih je navodno preživjelo svega 44: “Straha [od kazne – F. H.] je nestalo. Nu još nije potpuna svijest došla, jer da jest, pustili bi puške, odosno uzeli puške, a frontu ostavili... [...] Niko se više ne boji ni ratnog suda. Ni oficiri više ne pokušavaju, da uvedu disciplinu.”¹⁵⁸⁴ Iako nije bio toliko omiljen kao Tadić – potvrđujući Blaškovićeve riječi o ključnoj ulozi zapovjednika – sličan je učinak na zamorene momke, prema Grgi, imao i pukovnik Štancer, koji se početkom 1918. vratio u 26. domobranksu pukovniju, ovaj put da je s ruskoga odvede na talijansko bojište: “A znao je govoriti taj stari i sakati general! Ti isti vojnici koji su par časaka prije govorili o povratku kući, na njegove medene riječi, počeli su opet vikati: ‘Hura! Dolje sa Italijom! Dolje sa neprijateljem Hrvatske domovine!’”¹⁵⁸⁵ Očito, ovisno o stanju na bojištu, te o poduzetim pobudbenim akcijama, raspoloženje pojedinih hrvatskih postrojba moglo se visoko podići čak i 1918. U stvari, više od samoga napora, pa čak i od unutarnopolitičkih previranja, o kojima se na samom bojištu rijetko što čulo, što se tiče ratne završnice i u sjećanjima Turkaljevih jedno od ključnih mjesta dodijeljeno je lošoj prehrani.

Naime, prema Grginoj ocjeni, tijekom druge polovice 1918.: “U cijeloj vojsci vladala je velika mržnja protiv Talijana, ali svejedno bilo je dosta vojnika, koji nisu više ni malo bili oduševljeni za rat. [...] Mnogo se govorilo kako bi trebalo učiniti revoluciju, te Hrvatsku proglasiti samostalnom državom.”¹⁵⁸⁶ Narav te revolucije, međutim, nije prikazana ni kao boljševička,¹⁵⁸⁷ niti kao jugoslavenska, tek kao neka najopćenitija ideja kojom bi se možda

smijenjen s vodećeg mjesta u armiji jer je bio pohvalio držanje oficira i vojnika za vrijeme Brusilove ofenzive i rekao da krivnja za neuspjeh leži negdje drugdje (mislio je na vrhovno vodstvo)”. F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 70.

¹⁵⁸³ 1609 dana na fronti, 223.

¹⁵⁸⁴ Isto, 221.-222.

¹⁵⁸⁵ Isto, 259.-261. Začudo, iako je kao narednik morao dobro poznavati hijerarhiju vlastite postrojbe, Grgo tom prigodom Štanceru pridaje generalski čin, tvrdeći, štoviše, da je u to vrijeme zamijenio Luku Šnjarića. Fotografije na kojima se nalazi Štancer dobile su istaknuta mjesta u oba kataloga Hrvatskoga povijesnoga muzeja, a ona sa psom pretisnuta je 2011. u formatu dopisnice. Snimljeno je i njegovo obraćanje vojnicima 26. domobranske pješačke pukovnije, možda upravo ono o kojem govori Grgo. *Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskoga povijesnoga muzeja*, 84., 173., passim.

¹⁵⁸⁶ 1609 dana na fronti, 267.

¹⁵⁸⁷ Bratimeći se s Rusima potkraj 1917., Grgo, naime, prenosi njihove zamisli, ali s podosta suzdržanom vrijednosnom ocjenom: “Bratko [...] i vi morate ovako učiniti, poubijati sve oficire, koji drže za cara, te proglasiti državu republikom [...] Ne ćemo tada trebati ubijati jedan drugoga; ne ćemo tada voditi ratove, već orati polja i veseliti se. [...] Ovako su nas nagovarali ti ruski vojnici, te da smo se još dugo šnjima miješali, po

mogao okončati tekući oružani sukob. U to doba, primjerice, Grgina je postrojba odbila izvršiti jedan juriš, za što se – međutim – kao razlog ne navode nikakva politička stremljenja već to što momci punih šest dana nisu dobili kruha: “I ja sam gladan, da bi najpravednijeg čovjeka ubio za jedan kruh”.¹⁵⁸⁸ Samoorganiziranja nalik onomu Blaževićevih bosanskih dočasnika u 26. domobranskoj pješачkoj pukovniji, čini se, do samoga svršetka (o kojemu, vidjeli smo, svjedoči Maček) nije bilo, ili autor, raspoređen na obuku novaka, u nj nije bio uključen.¹⁵⁸⁹

Štoviše, u njegovom prikazu završni čin toga preokreta nije nastupio odozdo, već odozgo, navodnom Borojevićevom porukom da vojnici XIII. vojnoga zbora više ne primaju zapovijedi ni od koga, pa ni od njega (“Neka svako radi što ga je volja... Svršilo je”) nakon čega je uslijedila duga, drugdje opisana hodnja prema Sloveniji i Hrvatskoj, obilježena i ovdje već poslovičnim sukobima s Mađarima.¹⁵⁹⁰

8.4.3. Pokušaj privremene sinteze

Kako se vidi, ustanoviti potpun motivacijski sklop već i za pojedinoga autobiografa praktički je nemoguća zadaća, posebice pak za onu nepismenu ili “tihu” većinu.¹⁵⁹¹ Unatoč svemu, kombinirajući kvalitativni i kvantitativni pristup (među ostalim, broj zelenokaderaša, odnosno vojnih bjegunaca, potkraj rata dosegao je na području Trojednice oko 50 000),¹⁵⁹² mogle bi se prepoznati neke tendencije. Primjerice, na temelju izloženoga okvirno se može zaključiti da je – globalno gledano – spomenutih mobiliziranih milijun sudionika s područja Trojednice te Bosne i Hercegovine u svojem ponašanju razmjerno najmanje bili motivirano interesno-političkom sferom, iako se ona pokušavala, a dijelom i uspijevala promicati na različite načine. Vrhunac političkoga oduševljenja za borbu, čini se, doista je bio prvih tjedana rata, sve do Kolubarske bitke, no u većoj je mjeri zahvatio gradsko nego seosko stanovništvo. Nasuprot tomu, posljednjih mjeseci rata vrhunac je doživjela obratna krivulja, ona protivljenja ratu, za porast koje je karakteristična upravo sve izraženija politizacija seoskoga stanovništva. I dok je glavnina gradskoga stanovništva – ili barem njegove politički aktivne elite – i ovaj

svoj prilici i mi bismo bili slično učinili”. Naime, daljnje kontakte prekinulo je proglašenje prijekoga suda. *Isto*, 258.

¹⁵⁸⁸ *Isto*, 265.

¹⁵⁸⁹ *Isto*, 265.-266.

¹⁵⁹⁰ *Isto*, 268.-269.

¹⁵⁹¹ Komparativno, o međuigri motivacijskih počela usp. i R. HOLMES, n. dj., 270.-285.

¹⁵⁹² D. ČUTURA i L. GALIĆ, n. dj., 52. U starijoj hrvatskoj literaturi navodio se broj od 200 000, no to je bila zabunom preuzeta procjena za cijelu Monarhiju.

put optirala za jednu od tri ponuđene, relativno jasno razgraničene opcije (ostanak u Monarhiji, uvjetovano odnosno bezuvjetno jugoslavensko ujedinjenje), seosko je stanovništvo – a ono je, ne zaboravimo, davalo većinu boraca – i dalje baratalo tek sa slabo definiranim pojmovima, onako kako je to naznačeno u Blaževićim i Turkaljevim sjećanjima. Nema sumnje, bilo je ono u političkom smislu “osvještjenje” nego 1914., ali opet bez koherentnoga programa, a i relevantnih predstavnika (djelatnost Hrvatske pučke seljačke stranke doći će do bitnijega izražaja tek nakon 1918.).

Kako se čini, nezadovoljstvo hrvatskim položajem u Monarhiji očitovalo se – među borcima – ponajprije u sve prihvaćenijem uvjerenju da su postrojbe dualističkih naroda bolje opskrbljene, odnosno izložene manjim gubitcima,¹⁵⁹³ što statistički podatci zasad tek djelomice potvrđuju.¹⁵⁹⁴ Iako je svijest o tomu da se na talijanskom bojištu brane i hrvatske zemlje posvjedočena i u običnih vojnika, jednom kada se pročulo da Monarhiji prijeti vojni poraz, pa i potpuna dezintegracija, te da je s tim u vezi moguć nekažnjen povratak kući, njezin je utjecaj ostao sasvim marginalan – ako su neki “politički” ciljevi i preživjeli te dane rasula, ticali su se ponajprije redistribucije hrane i općenito materijalnih dobara, spajajući opet “potonule” odjeke Listopadske revolucije s u ratu već prilično uvriježenim, silovitim otimanjem od slabijih ili nezaštićenih. Mogućnost da se Hrvatska (u nejasno određenom opsegu) proglasi samostalnom državom, doduše, spominje se – vidjeli smo – i kod Turkalja, i ako posrijedi nije neki nesporazum, primjerice iskrivljena recepcija Svibanjske deklaracije, valja ga također pripisati gibanjima što su se, poput zagrebačkih petoprosinačkih prosvjeda 1918., odvijala “odozdo”, mimo etabliranih političkih opcija.¹⁵⁹⁵ S tim u vezi, nema sumnje,

¹⁵⁹³ Tako npr. i potkraj 1917. jedan od Blaževiću bliskih dočasnika: “Jure nas od položaja do položaja, a čim nas odmaraju, očekuj nešto veće. Neko se za nekoga brine i zauzima da ga sklone u zavjetrinu, a za nas nema ko. Mi smo pastorčad. – Sve češći su bili ovakvi razgovori u posljednje vrijeme među dočasnici. Zapažao se jedan vidan preokret u dušama ratnika, koji su preturili nevjerovatne doživljaje preko glave. Nepravda im je već dozlogrdila.” M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 51.

¹⁵⁹⁴ Naime, prema navodima Čuture i Galića (n. dj., 54.-55.), koji čak za trećinu nadmašuju citirane Winterove brojke (vidi bilješku 458) na području Austro-Ugarske Monarhije mobilizirano je tijekom rata 15.6% pučanstva, od čega je 17% poginulo (26 na tisuću stanovnika). Na području Trojednice s Bosnom i Hercegovinom mobilizirano je oko 18% pučanstva, od čega je poginulo nešto manje od 19% (34 na tisuću stanovnika). Međutim, čak i ako prihvatimo te, nedvojbeno vršne brojke, gubitci austrijskih Nijemaca iz Češke, Salzburga, Tirola i Štajerske – prema Lucasu – bili bi podjednaki, a onih iz Koruške i Moravske penjali bi se, štoviše, na 37 odnosno 44 po tisući stanovnika. Budući da isti autor gubitke monarhijskih Rumunja cijeni na 23, Čeha i Slovaka 22, Hrvata 20 i Talijana 19 po tisući stanovnika, ocjenjujući ukupan broj poginulih tek kao 12.5% mobiliziranih, do daljnjih istraživanja zadržati je oprez spram svih sličnih procjena. Ipak, bez obzira na to koju brojku na kraju prihvatili, razumno je pretpostaviti da su veći gubitci mogli biti skopčani ne samo sa “žrtvovanjem”, već doista i s većom borbenom vrijednošću. J. LUCAS, *Austro-Hungarian Infantry*, 20.-21. Usp. i I. DEÁK, n. dj., 192.-193., koji se priklanja tezi o većoj pogibiji lojalnih naroda, tj. austrijskih Nijemaca, Mađara, Slovenaca i Hrvata. Prema literaturi, unatoč nekim nedostacima, polazno djelo za tematiku ljudskih gubitaka, nastalo na temelju službenih statistika, jest Wilhelm WINKLER, *Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten*, Wien 1919., no ono mi je ostalo nedostupno.

¹⁵⁹⁵ O tom više u S. MATKOVIĆ, “Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918”, *Godina 1918.*, 129.-153.

učinkovitost stegovnoga nadzora u austro-ugarskim postrojbama opadala je kako je rat trajao, dijelom iz čisto objektivnih razloga – samo u prve dvije godine rata poginulo je 12.5% djelatnih i 31.5% pričuvnih časnika te 16.5% djelatnih dočasnika¹⁵⁹⁶ – a dijelom i zbog promišljena popuštanja do kojega je na mnogim razinama došlo tijekom Karlove vladavine, vođena pretpostavkom da će se njime uspjeti obnoviti poljuljani legitimitet, što je – kako to obično biva – uvelike shvaćeno kao prešutno priznanje slabosti. U tom sklopu, svaki odlučniji pokušaj ponovne uspostave nekada neupitnoga autoriteta – najbolje je to pokazano u Blaževiću tekstu – nosio je sa sobom mogućnost da izazove kontraefekt, odnosno zamjenu pasivnoga otpora aktivnim.

Prema oskudnim navodima kojima raspolazemo, u pogledu raspoloženja za rat te hijerarhijskih odnosa, stanje među jugoslavenskim dobrovoljcima bilo je pak bitno drukčije, napose 1918. na Solunskom bojištu: “Nije bilo ni srdžbe ni negodovanja sa strane vojnika, jer su videli da ni njihovi oficiri nemaju nikakove olakšice. Zajedno su sa njima delili svako dobro i zlo. Nesanicu sa odmorom, razonodu sa najtežim opasnostima. Drugarstvo između oficira i vojnika bilo je najsavršenije i prirodno. [...] Mentalitet i moralna snaga naših boraca nisu trebali nikakvih prisilnih mera da ih se održi u dužnosti i vojničkoj disciplini. [...] Oficiri su rado zalazili među vojnike i sa njima prekraćivali duge noćne sate, u pričanjima i narodnom humoru.”¹⁵⁹⁷ Prikaz ne bi trebalo *a priori* odbaciti kao idealizaciju, no bilo bi pogrešno uzeti ga kao trajno održiv, budući da i sam Korda svjedoči o mjerama koje je nekoliko tjedana kasnije morao poduzeti kada je njemački protunapad kraj Niša pokolebao jedno krilo njegova voda: “Kada svi razlozi nisu pomogli pribegao sam prvi puta sili oružja. Potegao sam revolver i zapretio [podređenom – F. H.] naredniku, da ću ga smesta ubiti, ako ne izvrši moje naređenje.”¹⁵⁹⁸

Kako bilo, treći, i na mijenu najotporniji skup motiva, barem u promatranom korpusu, nerijetko, čini se, snažniji i od institucionalne prisile – prisutan čak i kod refleksivnijih, politički angažiranih pojedinaca što su mu se s više ili manje uspjeha nastojali oprijeti – onaj je povezan sa fiziološkom samoobranom, uzajamnim potpomaganjem, a naročito sa svjetonazorski uvjetovanim pojmom osobne časti. Iako je do kraja rata i on doživio znatne modifikacije, odnosno uvelike ustupio mjesto već opisanim oblicima racionalno-interesne “politizacije”, ne može se reći da je potpuno nestao, tek pokazao svoju veliku cijenu. Isto tako, doseg jedne od najtrajnijih sastavnica toga kompleksa – želje za osvetom –

¹⁵⁹⁶ J. LUCAS, n. dj., 9. Primjerice, od ukupno 134 1913. promovirana poručnika *Theresianuma*, njih 40 umrlo je tijekom rata, a 27 bilo zarobljeno. I. DEÁK, n. dj., 91.

¹⁵⁹⁷ J. KORDA, n. dj., 210.-212.

¹⁵⁹⁸ *Isto*, 279.

neujednačeno je dokumentiran. Legitimni osvetnički motivirani pothvati protiv pojedinačno određenoga neprijatelja (poput Grgecova usamljenoga strijelca), odnosno manjega dijela sučeljene protivničke postrojbe – pri čem kolektivna odgovornost, očito, nerijetko zamjenjuje individualnu, no cijeli se proces i dalje odvija u okviru važećega ratnoga prava – toliko se često spominju da se neprijeporno mogu uzeti kao vrlo rašireni. Također, razmjerno je često zabilježeno i više-manje protupravno protezanje osvetničkih poriva na sumnjive civile, pa i stanovništvo cijelih sela, ako je ocijenjeno da je na “podmukli” način pomagalo neprijatelju.

Osvećivanje pak većoj, apstraktnije određenoj neprijateljskoj skupini, za koje je upitno može li se uopće kao takvo definirati, a zasigurno – budući da mu je katkada izložen i svladani, nemoćni protivnik, što je, dakako, ako nije popraćeno sudskim postupkom (gdjekad i u tom slučaju), protivno ratnom pravu – uključuje neku vrstu trajnije mržnje, susreće se vrlo rijetko, praktički samo u sjećanjima Turkaljevih (slučaj Kozaka), a u srodnom slučaju srpskih komita većinom se osuđuje – autobiografi su, naime, mahom na strani osumnjičenih, koje se ne proganja “odozdo”, već odlukom viših zapovjedništava. U skladu s tim, unatoč pojedinim promidžbenim nastojanjima,¹⁵⁹⁹ u promatranom korpusu ta želja za osvetom, odnosno trajnija mržnja, doista nigdje nije protegnuta na cijelu protivničku stranu (zaraćenu narodnosnu skupinu), čak niti u slučaju Talijana, zacijelo zato što za takvo što nacionalno-integracijski procesi (uključujući opću pismenost, odnosno školstvo i masovne medije, kako to, vidjeli smo, razlaže Malešević) moraju na obje strane dosegnuti određeni stupanj, ili pak sam sukob mora trajati dulje vremena, poput onoga s Osmanlijama.¹⁶⁰⁰ No, o tomu još u sljedećem odjeljku, a i poglavlju.

8.5. Zaključno o ratu i svjetonazoru

Ako smo ispravno detektirali naznačeno prevrednovanje osobne časti, odnosno “ratničkih vrlina” općenito, čini se, dakle, sasvim vjerojatno da ga I. svjetski rat nije uzrokovao, već samo potaknuo – ubrzao, pojačao – u sklopu širih modernizacijskih procesa. Slično bi se moglo reći i za “politizaciju” širih slojeva pučanstva, koji će listom postati izborna baza

¹⁵⁹⁹ Osim što je etička vrijednost osвете toliko isticana u Štancerovoj knjižici i drugim tiskovinama, među ostalim, jedan od poznatijih slogana s početka rata glasio je: “Oj, hrvatski hrabri sine, // Prevezi me preko Drine! // Osvećena krv još nije // Ferdinanda i Sofije!” J. HORVAT, n. dj., 48., odnosno “Oj, hrvatski hrabri sine // Smjelo napred preko Drine, // Osvećena krv još nije // Ferdinanda i Sofije”. S. TOMAŠIĆ, n. dj., 26.

¹⁶⁰⁰ No, to nipošto ne znači da se i njih nije znalo prikazivati kao hobre ratnike, primjerice u *Odiljenju sigetskom* Pavla Rittera Vitezovića. Vidi D. DUKIĆ, *Sultanova djeca – predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Zadar 2004.

HPSS, odnosno HRSS i HSS, pri čem i poslijeratna popularnost njezina “mirotvorstva” zacijelo nije bez neke korelacije s ratnim iskustvima glavnine njezinih pristaša, na isti način na koji je, primjerice, trauma I. svjetskoga rata sve do 1939. utjecala na popustljivi odnos Velike Britanije i Francuske prema njemačkom revizionizmu.

Slučajno ili ne, nakon Radićeve smrti HSS su pretežno vodili ratni veterani (Maček, August Košutić, Ivan Šubašić...), pri čem je presudni utjecaj – posebice nakon izbijanja II. svjetskoga rata – mogao imati deklarirani Mačkov fatalizam, fatalizam kojega, prema onomu što o njima znamo, nisu dijelili čelnici drugih dvaju ključnih pokreta. Nasuprot njemu, naime, Josip Broz zarobljen je prije izrazitijih “materijalnih bitaka”, koje bi mu mogle slomiti poduzetnost, a Ante Pavelić bio je oslobođen vojne službe; povrh toga, najuži krug njihovih suradnika tvorili su pretežno ljudi premladi da bi sudjelovali u I. svjetskom ratu, a slična je – čini se – bila i struktura njihova članstva. Ima li navedena pretpostavka temelja, tj. može li se govoriti o nekoj vrsti kauzaliteta pri formiranju njihovih osobnosti – uostalom, kako ih odrediti? – a time i cjelokupnoga političkoga djelovanja, prerano je reći. Primjerice, Mačkova “politika čekanja”, možda najbolje izražena u doskočici “kad se veliki tuku mali su pod stolom”, ne mora imati nikakve veze s nekih psihološkim posljedicama I. svjetskoga rata, nego sa sasvim realnim uvidom u to da je Srbija 1914–1918. – postotno gledano – pretrpjela najveće ljudske gubitke od svih zaraćenih strana, iako zacijelo nije bitnije utjecala na krajnji ishod.¹⁶⁰¹ S druge strane, i on sam odlučio se u drugoj polovici 1930-ih na osnivanje Seljačke i Građanske zaštite, pozivajući k tomu u Travanjskom ratu 1941. građane na otpor, a kasnija njegova neaktivnost može se lako objasniti i time što su ga vlasti NDH internirale.

Isto tako, ratna svagdašnjica, napose stradanja, praktički se i ne spominju u sjećanjima jugoslavenskih dobrovoljaca, no to zasigurno ne znači da ih nisu bili svjesni – nastupajući kao politički angažirani pobjednici, djelomice i s promidžbenim nagnućima, jednostavno su odabrali drukčiju perspektivu, perspektivu u kojoj, kao u Lovrićevom slučaju, patnje nisu toliko bitne, odnosno čine prihvatljivu cijenu koju valja platiti u okviru svakoga “pravednoga rata”.¹⁶⁰²

.....

¹⁶⁰¹ Suprotno stajalište ocjenjuje da je upravo angažman znatnih austro-ugarskih snaga na srpskom bojištu 1914. doveo do početnih poraza u Galiciji, slično tezi o odgodi njemačkoga napada na SSSR 1941., uvjetovanoj zauzimanjem Jugoslavije.

¹⁶⁰² Primjerice, jedan od njih desetak je godina kasnije svoju predaju opisao u daleko suzdržanijem tonu – A. KOVAČ, “Normalno i abnormalno pred Oknom”, *Riječ*, 26/1930., br. 48, 59.: “Znojavi smo, izobličeni, zgnječeni i iscrpljeni od nervoze. Šta će biti sada? Kako će proći to zarobljavanje? Sunce je vatreno i kao nepomično. Povezanih misli nije bilo. Meni se činilo da smo stoka, koja duševno i telesno izmrcvarena čeka udarce sudbine, bez micanja. Naš je položaj bio abnormalan. [...] U meni je zamro svaki nerv. Ja sam se pretvorio u kladu bez kapi krvi. I svi domobranci oko mene zaustaviše dah i ukipiše se. Granica onoga, što se može podneti. [...] Rus nas je promatrao izbečenih očiju, sav crven i zajapuren. Svi smo makinalno digli ruke.

S druge strane, navedenu političku emancipaciju seljaštva, uglavnom ocjenjivanu kao pozitivnu tekovinu, donekle je pratila i svojevrsna emancipacija žena, no pripadnici i dalje društveno dominantnoga spola nisu ju baš hvalili. Autobiografi poput Mate Turkalja, koji je – ostavši bez tri prsta i pola šake – drugu polovicu rata proveo kao jedan od rijetkih muškaraca u selu, komentirali su je sa svojevrsnom ironičnom simpatijom,¹⁶⁰³ no smrtno ozbiljni članovi zagrebačkoga poglavarstva upravo nedostatku “muškoga nadzora” pripisali su 1919. širenje prostitucije i spolnih bolesti.¹⁶⁰⁴ Također na socijalnom području rat je, prema nekim autorima izvan korpusa, za učinak imao i propadanje dijela preostalih zadružnih obitelji. Iako rođen poslije 1918., sociolog Ivan Kuvačić ovako opisuje život svojih predaka u poljičkim Gatima: “Kad su djeca odrasla bilo je osam muškaraca – težaka u polju i pet žena za poslove oko stoke i ostale poslove u kućanstvu. Tako je bilo sve do Prvog svjetskog rata koji označava prekretnicu: mlađarija je unovačena i poslana na front, a stara loza, od koje se živjelo, zapala je u krizu od koje se nije oporavila.”¹⁶⁰⁵ U nemogućnosti da prevladaju taj diskontinuitet, petorici preživjele braće poslije rata nije ostalo ništa drugo nego da imanje međusobno razdijele na pet zacijaelo nesrazmjerno manje autarkičnih dijelova.

Poput tih, i neke druge posljedice imaju svoje lice i naličje, odnosno bliži i dalji, svagdašnji i svjetonazorski doseg. Ratom i poratnim previranjima uvjetovano osiromašenje jednih i obogaćenje drugih, uključujući i trajnije učinke vrijednosnoga obezvredjenja rada i štednje, tematizirani i u nizu tadašnjih književnih djela, posebice unutar korpusa tzv. socijalne književnosti. Učinci ratne i poratne inflacije, skupčani s nepovoljnom zamjenom kruna za dinare, općim mjestom u hrvatskim prigovorima jugoslavenskom projektu, osuđuju se ponajprije iz perspektive vjerovnika – međutim, za ljude poput braće Turkalj napuštanje zlatnog standarda i propast Austro-Ugarske značili su ponajprije lakšu otplatu dugova.¹⁶⁰⁶

On spazi na mom ovratniku žute distinkcije i srdito turnu svoj dugački tanki bajunet par puta prema meni. Eh! Nije mogao da me dohvati!”

¹⁶⁰³ “Inače su žene dosta dobro gospodarile, ali bome neke i lumpale sve u šesnaest. Kad bi dobile od općine aprovizaciju mnoge bi se svratile u birtiju, pa udri piti, kartati i sve drugo, što im na um došlo [...] Ma jest, braćo, rodilo se u selu i okolici oko stotinu djece, a ko zna ko im je otac. I što mislite, vražje babe skorom za sve to bacale krivnju na mene.” *1609 dana na fronti*, 271.

¹⁶⁰⁴ “Poznato je, da se venerične bolesti za vrijeme i osobito poslije ratova u većoj mjeri pojavljuju, pa je tako i pojava širenja tih bolesti usko u savezu sa ratom. Ratnim prilikama proširila se uvelike sukromna [privatna tj. neregistrirana – F. H.] prostitucija, koja je prodrila i u do sada zdravi od nje pošteđeni sloj pučanstva. Velika skupoća i teška poštena zarada s jedne strane, a s druge opet teški stambeni odnošaji pa pomanjkanje muškog nadzora u obitelji [podcrtao F. H.] za vrijeme rata mogu se uzeti kao glavni uzroci”. *Izveštaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba za godinu 1919.–1925.*, Zagreb 1929., 139. Usp. i T. ZORKO, “Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006., br. 1, 223.-241. Sintetski o tematici, s glavnom literaturom, vidi Ute DANIEL, “Frauen”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, 116.-134. te Françoise THÉBAUD, “Femmes et genre dans la guerre”, *Encyclopédie de la Grande guerre*, 613.-625.

¹⁶⁰⁵ Ivan KUVACIĆ, *Sjećanja*, Zagreb 2008., 9.

¹⁶⁰⁶ *1609 dana na fronti*, 272.

Kako bilo, pišući svoje tekstove 1920-ih i 1930-ih, u državnopravno drastično izmijenjenim okolnostima, hrvatski se autobiografi nisu toliko zanimali svjetonazorskim učincima ni na osobnoj niti na kolektivnoj razini,¹⁶⁰⁷ koliko pretpostavkama, odnosno uzrocima I. svjetskoga rata. O krivnji ili “krivnji” na političkoj te ideološkoj razini, pripisanoj želji za gospodstvom pojedinih država i društvenih skupina, napokon i kapitalističkom gospodarstvu kao takvom te srazu legitimističkoga načela s onim samoodređenja naroda, bilo je već riječi.

Iako je, dakle, pacifizam bio prilično raširen među naraštajima što su doživjeli i preživjeli rat, tek manji dio hrvatskih autobiografa držao je da se u tom pogledu svijet nakon 1918. bitno promijenio. Raznovrsne inačice socijaldarvinističkih stajališta o tomu kako su borba i rat više-manje nepromjenjivi dio ljudske prirode susreli smo već kod Budaka, pa i Kralja, a u najčistijem obliku ih je 1914., negdje na srpskoj granici, izrazio poručnik “Hazlinger”, Prodanovićev navodno “duševno rastrojeni” sugovornik: “Nemoj misliti da rat samo ruši. Ima on i svoje dobre strane. Eto šta bi bilo od veštine [umjetnosti – F. H.] uopšte, da rata nije bilo. Od njenog postanka najviše je uspeha i poleta baš za vreme ratova imala. Ne samo veština, nego ceo naš napredak može samo ratu svoj začetak da zahvali.”¹⁶⁰⁸

Još jasnije, prema njemu, jelen ima lijepe rogove a orao dobar vid upravo zbog “borbe za opstanak u ratu sa okolinom svojom. A borba je svuda, gdje se luči bolje od gorega ili gde se odabira, što je sposobnije za život.”¹⁶⁰⁹ Čak i autoru dragi poručnik Tuškan, kojemu se rat nipošto nije milio, držao je – slično dosjetki o satu s kukavicom Harryja Limea iz filma *Treći čovjek* – da pomirljivost ne potiče kreativne potencijale, navodeći kao primjer također neutralnu Švicarsku: “Kod njih je sve prosečno i odmereno. Za velike svetske pokrete Švajcarska nije u stanju, da se baci pod točkove vremena i suviše je obazriva, kad je u pitanju bit ili nebit njene odmerene sreće.”¹⁶¹⁰

Ne slažući se s tom dvojicom, Prodanović pak iznosi oprečno, također već klasično shvaćanje. Prema tom poborniku učenja o pravednom ratu (barem u slučaju Kraljevine Srbije i monarhijskih Srba), za čovjeka ne bi trebala vrijediti pravila prirodne borbe, već “uma i kulture”, odnosno društveni ugovor: “Istina još smo daleko od doba, kad će se rat smatrati za najveće zlo, ali već sad rat nije bogzna kako obljubljen u svetu. Eto stvoreni su najstrožiji

¹⁶⁰⁷ Ipak, jedino Vrgoč usudio se izričito, zacijelo odviše slavodobitno (vidi bilješku 962) navesti kako rat ni na koji način nije utjecao na njegov svjetonazor: “Ističem sada poslije rata, da nisam promijenio, a ni morao promijeniti moj nazor na svijet, kojeg sam si stvorio prije rata. Nisam morao mijenjati ni u čem taj nazor, jer sam se u politici držao programa Ante Starčevića, u socijalnim pitanjima programa braće Radića, a u etičko-moralnim nauke katoličke crkve.” A. VRGOČ, n. dj., 8.

¹⁶⁰⁸ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj. 31.

¹⁶⁰⁹ *Isto*, 32.

¹⁶¹⁰ *Isto*, 231.

zakoni, kako bi se strast ratna što duže i što bolje mogla raspiriti. O nekakvoj žudnji za slavom ratnom nema više ni spomena. Sve se samo veštački održava.”¹⁶¹¹ Stoga, ako i neće biti posljednji, tekući rat će “sigurno jedan od poslednjih”.¹⁶¹² Ako Prodanović i zadržava neke ograde u pogledu toga kada će to stanje “vječnoga mira” nastupiti, jedan obični vojnik, čije je mišljenje također zabilježio, sasvim je decidan: “Sa ovim ratom pašće i posljednja predrasuda da pojedini narodi i države mogu ikada biti sretne na račun drugih ili čak na račun cele ljudske rase. [...] Da se ljudska vrsta ne samo održi nego i oplemeni, neophodno je potrebno, da svi njeni delovi zajednički rade u tom pravcu. Tako će mesto današnje mržnje i raskidanja među narodima zacariti ljubav i želja, da se svi kao rođena braća zagrlje u dobu svetskog mira.”¹⁶¹³ I dok navedeni govornici pod napretkom ponajprije misle na moralno poboljšanje čovječanstva, spomenuti poručnik Pajer, u civilu inače inženjer, u nj 1914. uključuje i znanstveno-tehnološki razvoj: “Napredak sveta posle ovoga rata biće mnogo brži. Jurićemo kroz život kao na brzom vozu.”¹⁶¹⁴ Očito, “brzi voz” ovdje je još pozitivno konotiran, nasuprot već spomenutim, nešto kasnijim zapažanjima Viktora Kralja, u kojima je pak po sebi amoralna tehnologija – od strojopuška do topništva, zrakoplovstva i bojnih otrova – glavni uzročnik nepodnošljivom karakteru I. svjetskoga rata.

No, sumnja u emancipatorski potencijal znanosti javlja se već i u jednoga Prodanovićeve pouzdanika, “učitelja Blagoja”. Na izravno pitanje o tomu što on kao “naučnik” misli zašto i dalje izbijaju ratovi, taj je odgovorio kako bi, načelno gledano: “nauka trebala ne samo da ublaži surovu prirodu u čoveka, nego i nepravu svadu među ljudima. I što god je koji narod prosvećeniji, trebao bi da je i miroljubiviji.”¹⁶¹⁵ Međutim, nastavlja se, pod utjecajem države i društva prosvjeta je pošla krivim tragom, i nastavni su planovi “puni laži” koje se omladini iznose kao “dokazane svetinje”. Pretpostavka koja stoji iza svega toga – očito, odnosi se također na socijaldarvinizam – jest upravo ova: “Čovek bi ostao za navedu u majmunskom obliku, da od vremena na vreme nije zagazio u pokolj sa najbližim svojim.”¹⁶¹⁶ Zbog njezine raširenosti, zaključuje učitelj, nasuprot iznesenim optimističkim predviđanjima, ljudi još neko vrijeme neće biti sposobni za slobodu.¹⁶¹⁷

Slično tomu, razmatrajući izum bojnih otrova i bacača plamena, Grgecov natporučnik Dutko razočarano će mu se povjeriti držeći da će budući ratovi biti jednako krvavi, ako ne i

¹⁶¹¹ *Isto*, 32.-33.

¹⁶¹² *Isto*, 33.

¹⁶¹³ *Isto*, 93.

¹⁶¹⁴ *Isto*, 121.

¹⁶¹⁵ *Isto*, 42.

¹⁶¹⁶ *Isto*, 43.

¹⁶¹⁷ *Isto*, 44.

gori: “Hm, ti dakle ne vjeruješ u evanđelje onih, koji vide u ratu glavni izvor napretka. A meni se, prijane moj, čini, da je čovjek najkrvoločnija zvijer u prirodi.”¹⁶¹⁸

S druge strane, nasuprot takvom pesimizmu, svojevrsna anticipacija smjera u kojemu će potkraj XX. stoljeća krenuti već opisana automatizacija ratovanja može se naći i na donekle neočekivanom mjestu. Tijekom mukotrpnoga bušenja kaverni na talijanskom bojištu 1917., Grgec je čuo i osebujno gundanje vojnika Gosaka, inače iskusnoga slovenskoga rudara: “Nema tu više ekrazita, a još manje dinamita. Šalju nam dinamon, to jest nekakav ,erzac’ [njem. Ersatz: zamjena, surogat – F. H.]. Mjesto prave kave imamo ,erzac’. Mjesto variva ,erzac’. Mjesto vina ,erzac’. Pa ne bi li onda vrhovna komanda poslala u streljačke jarke i mjesto ljudi nekakve ,erzace’? Lijepo bi bilo, kad bi se strojevi tukli, a mi bismo gledali taj mašinski cirkus!”¹⁶¹⁹

Kako bilo, kao što se znanosti pridaje i pozitivan i negativan utjecaj na izbijanje ili vođenje ratova, i odnos prema religiji neujednačen je. Uz opće poznata Krležina stajališta, u promatranom korpusu baš i nema načelne, ateističke kritike, kakva je primjerice zastupljena u jednom od esejističkih dijelova Hašekova *Švejka*.¹⁶²⁰ Najbliža tomu neka je vrsta usputne sumnje, izražena u Kraljevim sjećanjima: “Da, čudno li je to božanstvo, taj biblijski bog, koji u isto vrijeme šalje svog svećenika u crkvu, da ga slavi propovijedima i pjesmama, kao i u vojsku, da blagosiva pušku i top, koji će to uspješnije razarati ne samo ljudske živote već i njemu posvećene crkve. Što je tu istina, a što li laž? Ili je doista sve istina i sve – laž?!”¹⁶²¹

Puno pak češće, gotovo redovito, zamjerke se – od pojedinaca koji su bili i ostali praktični katolici – upućuju pojedinim vojnim svećenicima, i njihovim ratobornim propovijedima, čega nije bio pošteđen ni sam vojni biskup Bjelik, koji je navodno pred Blaškovićem izjavio da su Talijani “ljudi podređene pasmine”.¹⁶²² Kako bilo, bitno je uočiti, ta razina kritike “Gott mit uns” ili “Budi Bog s nami” shvaćanja religije u korpusnim autobiografijama nipošto ne zahvaća Katoličku crkvu kao instituciju, tek pojedince. Isto tako, samu bi pojavu bilo neprikladno svesti na neku svjesnu, makijavelističku “uporabu oltara” u ratno-promidžbene svrhe, već u obzir valja uzeti i već spomenuti nauk o pravednom ratu, u

¹⁶¹⁸ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 137.

¹⁶¹⁹ *Isto*, 121.

¹⁶²⁰ Riječ je o prvom odjeljku XI. poglavlja I. knjige, koji je u prijeratnom, Vračarevićevu hrvatskom prijevodu, štoviše, bio izostavljen, potakavši mladoga Ljudevita Jonkea – podatak dugujem Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda – da ga samostalno prevede i objavi. Usp. J. HAŠEK, “Švejk polazi s vojnim svećenikom služiti misu”, *Književni horizonti*, 3/1936., br. 6/7, 152.-153.

¹⁶²¹ V. KRALJ, n. dj., 37.

¹⁶²² P. BLAŠKOVIC, *Sa Bošnjacima*, 373.

čijem je sklopu i doktrinarno sugerirano da Bog može imati udjela u “nacionalnoj obrani”.¹⁶²³ Naravno, kako je pokazala praksa, nijedan od postavljenih uvjeta neće spriječiti zaraćene strane da upravo vlastite ratne ciljeve proglase “pravednima”,¹⁶²⁴ no to se nerijetko može zbiti i “odozdo”, bez znatnijega institucionalnoga uplitanja – primjerice, iako se čak, kako je navedeno, susretao s pravoslavnim svećenicima drukčijega mišljenja, sam Prodanović, koji po svem sudeći nije bio naročito religiozan, navodi kako su neki njegovi sunarodnjaci bili uvjereni da će Srbija pobijediti upravo zato što ju Bog čuva.¹⁶²⁵

Nasuprot takvim shvaćanjima, koja su religijsku sastavnicu svjetonazora promatrala ponajprije kao instrument kojim se na ovaj ili onaj način može poraziti protivnik – čime je vjera kao takva doista mogla pridonijeti odluci da se uđe u oružani sukob – Gabro Cvitanović zaokupljen je u svom tekstu, pisanom 1918. u talijanskom zarobljeništvu, upravo pitanjem: “Kako religija nije mogla spriječiti rat, ili bar pospješiti konac njegovih strahota?”¹⁶²⁶ Prema njemu, naime, uoči i za vrijeme I. svjetskoga rata, odnos između Katoličke crkve i društva bio je analogan odnosu između brižne majke i tvrdoglavoga djeteta koje uporno odbija uzeti lijek.¹⁶²⁷ Pod utjecajem mita o bezgraničnom napretku, raširio se – drži on – duh materijalizma, skopčan s bezvjerjem i zanemarivanjem Kristovih načela, umjesto kojih prevladava “moral interesa” i “moral naslade”.¹⁶²⁸ Tako je i u međunarodnim odnosima, u kojima se imperijalistički ciljevi licemjerno opravdavaju, “žrtvujući i pravdu i slobodu slabijih proždrljivosti i grabežljivosti jačih”.¹⁶²⁹ Prerano je reći hoće li se iz samoga rata nešto naučiti, budući da: “Mi gledamo pitanja samo u političkom, materijalnom svjetlu, ali njegova

¹⁶²³ U važećem katekizmu Katoličke crkve ta se tematika razlaže pod brojevima 2302–2330, uključujući sljedeće: “Treba pomno razmatrati stroge uvjete koji opravdavaju *zakonitu obranu vojnom silom*. Takva odluka je zbog svoje težine podložna strogo određenim uvjetima moralne zakonitosti. [...] Procjena tih uvjeta moralne opravdanosti spada na razborit sud onih koji su odgovorni za opće dobro. U takvu slučaju javne vlasti imaju pravo i dužnost građanima nametnuti *obveze potrebne za nacionalnu obranu* [sve istaknuto u izvorniku – F. H.]. Oni koji se posvećuju službi domovine u vojničkom životu služitelji su sigurnosti i slobode naroda.” *Katekizam Katoličke crkve*, Zagreb 1994., 570.

¹⁶²⁴ Slične dvojbe izražene su i u britanskom korpusu: “Their task is to reassure the military flock that since God is on their side, the Sixth Commandment can be waived for the duration. How they reconcile this with the knowledge that enemy soldiers are in all probability receiving identical advice from their chaplains remains one of the mysteries of the ecclesiastical mind.” Norman Dixon prema R. HOLMES, n. dj., 287.-288. – O povezanosti religije i ratnih ciljeva, naročito o fenomenu “Svetoga rata” (za domovinu, protiv barbara itd.) usp. Annette Becker, “Religion”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, 192.-197.

¹⁶²⁵ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 88.

¹⁶²⁶ K. JURIŠIĆ, n. dj., 210.

¹⁶²⁷ *Isto*, 218.

¹⁶²⁸ Iako se tek uzgredice zanima svjetonazorskom razinom, sličnu – možda za nj samo privremenu – promjenu u ponašanju uočio je i Blašković: “Valja znati da je u ratu trijumfirao egoizam radi održanja samog sebe, pa se svatko i brinuo samo za sebe. Malen je bio broj onih boraca i onih komandanata koji su svoje prohtjeve potisnuli u pozadinu a u prvi red stavili višu dužnost, brigu za svoje vojnike.” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 6.

¹⁶²⁹ K. JURIŠIĆ, n. dj., 210.

je podloga moralna.”¹⁶³⁰ A osnovica toga morala, prema njemu, “može biti samo apsolutna pravda i istina, a te uopće nema bez apsolutnog Boga.”¹⁶³¹

Slično stajalište o nužnosti religijskih osnova morala, kojega – prema njegovu mišljenju – u sve sekularnijem društvu ne mogu nadomjestiti ni znanost niti vojnički odgoj, odnosno stega, izražava i Vrgoč. No, za razliku od Cvitanovića, njega ne zanima pitanje o načelnoj opravdanosti, već ono o nepoštivanju pravila ratovanja. Mimo i najsebičnije uzetoga, koliko-toliko “racionalnoga” interesa, naime, dijelovi njegove postrojbe, u kolovozu 1914., harali su po nakratko okupiranom Šapcu: “Pa što je unišlo u te ljude? Skoro su svi, osim njih nekoliko, bogati seljaci Bačke, koji od nikoga ništa ne trebaju. Kako su se ti disciplinirani ljudi doslije[!] korektno ponašali, bili pokorni i svaku zapovijed izvršavali! A što znači ovo? Čim su došli u priliku, da ih ne drži čvrsta ruka na uzdi, daju se na pljačku i razaraju ono, što im ne smeta i što im nikada ne će smetati nego naprotiv možda bi im to moglo još i dobro poslužiti. Dok su trijezni, još ih se nekako u takovim slučajevima može držati na uzdi, no kada se napiju – onda je kraj svakoj obzirnosti prema tuđemu. Kako je čovjek u takvom slučaju prema njima nemoćan! Pa što im se u ovom slučaju može napraviti? Tko će ih kazniti, ako ih prijavim da su pljačkali na neprijateljskom teritoriju?”¹⁶³² U takvim slučajevima, zaključuje duboko potreseni autor, jedina učinkovita kočnica bila bi upravo duboka vjera prožeta moralom (a zacijelo, dodati je, i strahom Božjim).

Za razliku od Cvitanovića i Vrgoča, koji odnos između vjere i morala promatraju na sistemskoj razini, pretpostavljajući na neki način društvo pojedincu, Grgec je skloniji obratnoj, individualističkoj perspektivi, zacijelo bližoj crkvenom nauku o slobodi volje i osobne savjesti. Za njega, moglo bi se sažeti, nemoralni pojedinci nisu proizvod bolesnoga društva, već je bolesno društvo skup nemoralnih pojedinaca, pa u skladu s tim svaki pojedinac snosi svoj dio odgovornosti za opće stanje: “Iz društva samih pravednika ne bi mogli izaći ministri razbojnici. Naprotiv gdje pojedinci ne ljube dovoljno Boga ni blišnjega, gdje su pojedinci bahati, umišljeni, pohlepni i surovi, tamo ni predstavnici društva ne poštuju božjih ni čovječanskih prava. [...] Od oholih i surovih pojedinaca nastaju oholi i surovi narodi. Svaki od nas pridonosi onoliko društvenoj neuravnoteženosti, svaki od nas iznosi na čelo društva onoliko nepravednosti, koliko rasklimava u sebi i kod drugih zakone pravedničke savjesti.”¹⁶³³

¹⁶³⁰ *Isto*, 211.

¹⁶³¹ *Isto*, 212.

¹⁶³² A. VRGOČ, n. dj., 41.

¹⁶³³ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 105.

Kao što se vidi, za razliku od nekolicine običnih vojnika, korpusni autobiografi uglavnom nisu baš optimisti u pogledu toga može li se čovječanstvo “izliječiti”, odnosno odvratiti od novih ratova. Isto tako, iako prosvjetiteljske zasade propituju sa sličnih polazišta, za razliku od dobrog dijela suvremenih im europskih, pa i hrvatskih “pisaca krize”, od Nikolaja Berdjajeva, Josea Ortege y Gasseta i Carla Schmitta do Stjepana Zimmermana, Frana Milobara i Vinka Kriškovića,¹⁶³⁴ na ulogu demokracije – da tim pojmom obuhvatim cijeli niz načela od općega prava glasa do vladavine prava – praktički se i ne osvrću, zacijelo zato što im je nedostajalo i stručnoga znanja (jedino Maček, Budak, Diklić i Korda bili su pravnici, ali uglavnom izobraženi prije 1918., drugih odgovarajućih studija nije još ni bilo) i neposrednoga podražaja...

No, promatranim autobiografima još je jedna stvar zajednička. Bili socijaldarvinisti ili scijentisti, slavili znanost i tehniku ili držali da moral nužno počiva na vjeri, držali da se svijet tijekom vremena pogoršava ili poboljšava, svoja uglavnom monokauzalna tumačenja – poput zaključaka spomenutih političara o raspoloženju pučanstva – pretežno iznose zaoštreno, uvjereni da su u tom pogledu dohvatili cjelovitu istinu, a ne tek jednu od djelomičnih perspektiva. Kada bismo htjeli uopćiti njihove dosege, mogli bismo ustvrditi da smo danas, ako ništa, svjesniji da modernizacijski procesi imaju mnoštvo lica, i da jednostavni recepti za njihovo usmjeravanje, na žalost, nisu mogući. Naime, ako znamo koja je žarulja pregorjela, lako ćemo ju zamijeniti. No, što ako se ne može sa sigurnošću ustanoviti odakle početi? Nadasve, što ako su na taj način umrežene, da će prćkanje po jednoj žarulji pokvariti i susjedne?

Kada kažem “danas”, ne mislim, naravno da je “jučer” završilo nekim oštrim rezom. U stvari, već u promatranom korpusu, u jednim sjećanjima objavljenima daleke 1923., na nedvosmislen je način izražena izražena posvemašnja – gotovo da na tragu uvoda kažem postmodernistička – zbunjenost pred složenošću problema: “Toliki ljudi mogu da se pokupe, organizuju, oduševе da ubijaju t. zv. neprijatelje – prave imaju često u svojoj kući – a ni vera, ni nauka, ni prosveta, niti ikakva ideja ne mogu da ih povedu da učine toliki isti napor da pomognu jedno drugome, da uzoru zajednički njive, poprave puteve, podignu škole i bolnice i t. d.; naročito oni ‘inteligentni’, koji bi se u miru gadili svakog posla kao nedostojnog, a u ratu su kopali rovove, latrine, spavali u blatu, ubijali ljude i t. d. ne znam za kakve ideje! [...] Ta je kriza bila i duhovna, religiozna, moralna, nacionalna, državna, socijalna, ekonomska; u svetu se borio idealizam i materijalizam, nacionalizam i internacionala, militarizam i pacifizam,

¹⁶³⁴ O njima više V. ARALICA, n. dj., 42.-55.

monarhizam, birokratija, klerikalizam i slobodoumlje, bankokratija, banditizam, svetska trgovina, industrijalizam, imperijalizam, etatizam i anarhija i t.d. Ceo svet je bio u krizi, i ta kriza je dovela i do svetskog rata.”¹⁶³⁵

Hoće li i naše “sutra” biti slično Jakovljevićevu, naravno, ne može se odgovoriti. No, zanimljivo je da su mnogi krizni elementi iz njegova popisa i danas predmet analitičke pozornosti. S druge strane, teško je ne zaključiti kako “pacifizam” nipošto nije bio jedini, pa ni glavni “proizvod” I. svjetskoga rata, čak ni u onih nacija što nisu imale nekih razloga za revanšizam. Naime, kao i u većini stranih tekstova, “ratne strahote”, vidjeli smo, jezgra su većine autobiografskih prikaza. Nema sumnje, nerijetko su njihovi opisi skupčani s uvjerenjem o apsurdnosti, besmislenosti svakoga, pa i navodno pravednoga rata... Pa ipak, kako je europska praksa nakon 1918. pokazala, ono nipošto nije (p)ostalo društveno dominantno. Razvila se, u stvari, tek određena svijest o ne samo demografskoj ili gospodarskoj, nego i kulturalno-psihološkoj cijeni svakoga ratovanja, svijest koja se zacijelo smanjuje s povećanjem vremenske distance od svjetskih sukoba, a koja se dodatno – kako je poodavno ispravno naslućeno – može umrtviti sve izraženijom, tehnološki uvjetovanom automatizacijom. Ukratko, ako se uopće još uvijek može govoriti o nekom “pacifizmu” suvremenoga “zapadnoga civilizacijskoga kruga”, čak i bez zalaženja u spomenutu raspravu o konstantama ljudske prirode, lako je moguće da je i on posljedica tek prolaznoga stjecaja određenih unutarnjih i vanjskih okolnosti, vrh onoga već poslovičnoga ledenoga brijega, podlozan – dakako – postupnom otapanju. Uostalom, ne sudjeluje li i danas većina europskih, zacijelo demokratskih zemalja u nekom obliku oružanoga sukoba?

Ili, kako to izravnije poantira Malešević: “Onaj tko živi u Europi ili Sjevernoj Americi 21. stoljeća može imati osjećaj da su organizirano nasilje i ideologija danas manje važni nego u prethodnim epohama. To je, međutim, samo privid. Zapravo, takva je povijesno neuobičajena, iako ne i neviđena, situacija neposredan ishod procesa koji su se odvijali proteklih nekoliko tisućljeća: kumulativne birokratizacije prisile i centrifugalne ideologizacije. To što sjeverni dio globusa uživa u takvoj stabilnosti, napretku i miru nema nikakve veze s navodnom postupnom i raširenim spoznajom da su rat i nasilje barbarski oblici ponašanja nedostojni naprednog modernog doba. [...] Ta iluzija proistječe iz kronocentrične percepcije društvene zbilje koja ne obraća previše pažnje činjenici da je ovo miroljubivo stanje povijesno specifično i stoga privremeno. To je stanje utemeljeno u jednoj osobitoj geopolitičkoj stvarnosti u kojoj je organizacijski monopol na nasilje zajedno s mekom ideološkom

¹⁶³⁵ M. JAKOVLJEVIĆ, n. dj., 13.

hegemonijom (i političkom i ekonomskom dominacijom) pobjednika u posljednjem svjetskom ratu pomogao da se sjeverni dio globusa pacificira. Ostatak svijeta – gdje je ideološka i organizacijska borba još vrlo vidljiva – ne može sebi priuštiti takve iluzorne predodžbe.”¹⁶³⁶

.....

¹⁶³⁶ S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 253.

9. SUBJEKT, PUTOVANJE, POETIKA

9.1. Subjekt-ratnik

9.1.1. Prethodne napomene

Prošlo poglavlje, vidjeli smo, uglavnom je posvećeno stajalištima, dakle “racionalnim” ili barem svjesnim motivacijskim razinama – koje značenje autobiografska “Ja” (Smith i Watson), odnosno subjekti odgovarajućega diskurza (Duda) pripisuju I. svjetskomu ratu, objašnjavaju li svoju djelatnost nekom vrstom slobodnoga izbora, ili pak “višom silom”, kako se prikazuju u 1914., a kako u 1918. ili poslije. Prigodno uvedene kategorije politike, ideologije i svjetonazora posvećene su, dakle, jednom sloju toga problema, nazovimo ga uvjetno kulturološkim. No, već i u tom sklopu primijetili smo da je dobar dio autobiografija, odnosno prikaza njihovih subjekata, na neki način rascjepkan – iako im uopće nije bilo stalo do širih, političkih ciljeva, mnogi pojedinci, primjerice, dugo su djelovali preko granica čak i prisilne dužnosti, zacijelo slijedeći neke dublje, svjetonazorski uvjetovane obrasce, poput osobne časti. Pišući svoja sjećanja, koja Smith uspjele određuje kao “subjektivnu borbu za koherenciju”,¹⁶³⁷ neki se autori toga i izravno dotiču, kod drugih pak nailazimo na svojevrsno, još uvijek nerazriješeno proturječje – dakle, nekoherentnost – između deklarativnoga pacifizma i manifestirane ratobornosti, poprilično u skladu s onim što su razložili već spomenuti pripadnici drugoga i trećega vala autobiografske teorije. Riječima Smithove i Watsonice, suočeni smo s mnoštvom heterogenih identiteta, određenih odnosom pripadnika pojedinih naroda prema Austro-Ugarskoj Monarhiji u cjelini, odnosno društvenom položaju pojedinca, njegovom političkom, vjerskom, profesionalnom i naraštajnom pripadnošću te razinom uklopljenosti u postrojbu.

Stara polemika između toga gdje prestaje kultura i počinje priroda, ne može se, naravno, jednostavno presjeći. Ipak, kako sam već najavio, jedan od priručnih kriterija za pristup tomu zacijelo također kontinuiranom spektru od više-manje eksplicitno formuliranih interesa, etike i morala do zaumnih nagona i refleksa podložnost je svjesnom, željenom modeliranju njima potaknutoga ponašanja. Primjerice, kako se iz obrađenoga korpusa čini, nakon nekoliko godina rata, čak i taj pojam osobne časti doživio je određene izmjene. Iako se

¹⁶³⁷ L. V. SMITH, *The Embattled Self*, X.

i ona mogu ispreplesti s partikularnim svjetonazorima, zacijelo još bliža nesvjesnom sloju osobnosti, odnosno njezinoj fiziološkoj osnovici, ponašanja su skupčana s “fight or flight” mehanizmom, naročito ona s izravnom samoobranom a donekle i uzajamnim potpomaganjem.

Nema sumnje, Smithovo zapažanje o tomu da se ideološka sastavnica redovito perpetuira na mikrorazini, pa i da vojna stega dobrim dijelom počiva na voljnom samopodvrgavanju – što sve naznačenu dihotomiju može učiniti upitnom – ispravna je interpretacija francuskoga korpusa, u kojemu je obrana domovine jedan od više-manje konstantnih ciljeva, promatra li se i “odozgo” i “odozdo”.¹⁶³⁸ S druge strane, i pojedinci potpuno uvjereni u “svetost” svoje dužnosti – sreli smo već Kordin primjer borbi za Niš – mogu se trajno ili privremeno slomiti, svojevoljno napustiti bojište, odnosno psihički oboliti. Dapače, u hrvatskom korpusu, vidjeli smo, jasni ratni ciljevi gotovo su pa iznimka, a kada su i definirani, u sebi mogu uključivati upravo namjerno ugrožavanje vlastite postrojbe, odnosno suboraca, čineći autobiografski subjekt još rastrzanijim. U sljedećim odjeljcima zanimat će nas stoga daljnji primjeri toga nesklada, nesklada koji se redovito javlja kao opreka između svjesnih stajališta i ne-toliko-svjesnoga ponašanja. Potopljeni dio poslovičnoga ledenoga brijega, doduše, uglavnom ne možemo vidjeti, no ponešto se o njem ipak može naslutiti. Uostalom, nije li on presudan za plovnost cijele gromade?

9.1.2. Priroda protiv kulture?

Paradigmatski primjer za cijeli najavljeni kompleks već smo susreli. Suočen s ruskim jurišem, slavenofil Josip Horvat nije želio otvoriti paljbu: “Prst dršće oklijevajući na otoncu puške. Stokratna misao svrdla mozak kao još nikad prije. Htjela bi na neki otajni način razjasniti onima što dolaze, da ne želimo na njih pucati [...] da su oni za nas željkovani spasitelji.” Iako kraj njega – za razliku od onoga Mačekova zastavnika – nema zapovjednika koji bi mu zaprijetio kaznom, iako k tomu može – poput Tomašića ili Jakovljevića – ciljati tako da namjerno promaši, postupci njegova tijela ubrzo su izmakli svjesnoj kontroli, dogodila se neka vrsta kratkoga spoja: “Prenos misli ne djeluje. [...] Prst je valjda sam od sebe pritisnuo otonac. Ludi je mehanizam mitraljeza stao zaglušno raditi.” Biologistički nastrojen, upoznat s psihoanalizom i novijim umjetničkim tendencijama, Horvat, međutim, svoj postupak prikazuje u svega nekoliko rečenica, bez nekoga čuđenja. Doista, ako čovjeka

¹⁶³⁸ Isto, 113.-115.

doživljavamo kao dio “slijepe” prirode, a subjekt – poslovično Krležino “klupko živaca” – kao uvelike determiniran ne samo genetskim nasljeđem nego i nesređenim okolišem, mogućnosti izbora unaprijed se naznačuju kao vrlo ograničene. Iako je strijelac upravo nehotice pobio svoje potencijalne osloboditelje, on se zato ne smatra odgovornim, jer odgovornost – kao i tragika – zahtijevaju barem minimum slobode. Slično, vidjeli smo, svoje postupke ocrtavaju i autobiografi poput Kralja i Turkalja – uvučeni u ratni stroj, oni su tek njegovi poslušni djelci, “mali crvi”, za čiju se savjest nitko ne pita, pa ni oni sami.

Osim prema položaju u vojnoj hijerarhiji, prosječni sudionik I. svjetskoga rata – sjetimo se, spomenuto je to još uz Keeganov Waterloo – i spoznajno je ograničen. Čak i zapovjednik bojne, poput Blaškovića, obično ne zna što se događa u njegovoj bližoj okolini, koliko je jak neprijatelj, napreduju li susjedne postrojbe ili se povlače: “Svi oni, koji u modernom ratu nisu sudjelovali u takovim borbama, neka znadu, da se za vrijeme borbe u glavnom ništa ne vidi, a dok čovjek stigne do toga da nešto vidi, može ga nekoliko puta pogoditi neprijateljsko tane.”¹⁶³⁹ Ako se to i ne doživi kao konačni izraz ratnoga apsurdna i vlastite egzistencijalne ugroženosti,¹⁶⁴⁰ zbog nedostatka pouzdanih informacija mogućnost promišljenoga izbora prilično je skućena, čak i za viša zapovjedništva – primjerice: “Za rusku posadu u šumi držali su naši komandanti da je tek slaba zaštitnica koja je dobila zadatak da nas malo zadrži u napredovanju. Šumu je stoga jurišao najprije jedan vod, ali se doskora vratio krvavih glava. Zatim je jurišala cijela kompanija, pa bataljon i regimenta. Sve se u panici vratilo. Šuma je bila pravi pakao i tko je u nju ušao bio je gotovo izgubljen.”¹⁶⁴¹

Ono što preostaje, i što je tako uvjerljivo oslikao Blašković – a i Keegan u prikazu bitke na Sommi – tvrdoglavo je ustrajavanje u napadu ili obrani zauzetoga postava, nerijetko i slijedeći metodu pokušaja i pogreške (naravno, s umanjenom mogućnošću ponavljanja). Budući da je i protivnik često u sličnoj situaciji, čak i najneizgledniji pothvat nekada može uspjeti, gdjekad i sasvim neplanski, kao u slučaju napadačke postrojbe koja se, držeći da je sve izgubljeno, odlučuje na posljednju navalu, skršivši time otpor zatečenih branitelja: “Da smanjim aureol hrabrosti moram reći, da je takav pothvat većinom učinjen u nuždi i nevolji, a

¹⁶³⁹ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 288. Tako, na brojnim primjerima, i R. HOLMES, n. dj., 148.-159.

¹⁶⁴⁰ “U modernoj je bici vidokrug pojedinca minimalan. Obično ne premašuje radijus od nekoliko desetaka metara. No bio vidokrug manji ili veći, pojedinac nikad ne razumije zbivanja [...] U prvim je linijama svatko zaokupljen sam sa sobom, sa svojim udesom. Pozitivno jedino zna da svaki čas može prestati bitisati [...] Ti trenuci jesu kvintesenca doživljaja rata, njegova konačna spoznaja kao sume bezumlja, krvoprolića, zvjerstva, najdublja degradacija čovjeka, sablastan napor ljudi – koji stvarno nikad ništa ne rješava. Tu tek čovjek, ukoliko ima ma i tanak sloj istinske kulture, počinje osjećati vrijednost čovjeka, života i – suludost rata.” J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 72.

¹⁶⁴¹ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 108.

nije učinjen u želji za pobjedom, ili za slavom, ili pak iz preobilja srčanosti.”¹⁶⁴² Pojmove hrabrosti i junaštva – povezane s već obrađenim sklopom osobne časti – skloni su na taj način dekonstruirati i drugi autobiografi ili njihovi sugovornici. Jedan od Grgecovih dalmatinskih poznanika, neki poručnik Marušić, posve je decidiran: “Što ljudi nazivaju junaštvom, to većinom nije ništa drugo nego strah. Vidi čovjek, da na njega jurišaju, i on od straha lupa oko sebe sprijeda i straga, lijevo i desno, samo da nitko ne dođe k njemu. Jer tko bi dopustio, da mu se u jurišu približi napadač, taj bi mogao reći: Zbogom svijete! Zato za vrijeme juriša nema predavanja.”¹⁶⁴³

Čak i predmoderni Oršić, koji mjestimice naginje samohvali, ističe da su se on i njegov suborac do sela u kojemu su spavali ruski vojnici prikrali “nepromišljeno, ludo, nesvjesno, gonjeni više strahom negoli kakovim junaštvom”,¹⁶⁴⁴ što je nešto kasnije dodatno pojašnjeno: “Sve šta je radio bilo je protiv njegove vlastite volje, proizvod velike uzrujanosti, u kojoj se nalazio onaj čas. Junak ne shvaća svoje junaštvo, on ga ne cijeni onako visoko, kako to drugi čine, on se ne hvali ni ne ponosi.”¹⁶⁴⁵

Više negoli mehanizmom “junaštva”, ali sa sličnim ishodom, jedan od braće Turkalj bavi se razlikom između bliske borbe hladnim oružjem i učinka dalekometnoga topništva, za koje je osobno držanje više-manje irelevantno: “Granata nema ni duše ni srca, već gdje doleti tamo ruši i ubija, i to kako onoga koji govori da je se ne boji, tako i strašivicu.”¹⁶⁴⁶

S druge strane, čak i jedan vojni svećenik – inače sklon uzdizanju hrabrosti – naglasak će premjestiti na dugotrajni zamor toliko već spominjane “ratne svagdašnjice”: “Rat je veliki bič Božji! [...] Ne bi smetala junaku boj i bitka, kad bi samo to rat bio. Ali rat je sustavno duševno i tjelesno mučenje. Tko je vidio ljude u ovom stanju na [vrhuncu] Siefu, taj je shvatio zašto je rat grozan”.¹⁶⁴⁷ I za Budaka, tegobe gladi i umora doživljene na hodnji do albanske obale bile su strašnije od zbivanja tijekom borbe, u kojoj je je bio i ranjen: “Granate, bombe, juriš – užasne stvari, koje trgaju sve veze, ali k njima pristupaš kao čovjek, i to su samo časovi. Jedan čas, jedan tren i sve je svršeno. Pao si kao čovjek, koji je zdušno vršio svoju milu ili narinutu državljansku dužnost.”¹⁶⁴⁸

Prema Smithu, srodno redefiniranje pojma hrabrosti prisutno je i u francuskom korpusu – umjesto u borbi, ta se vrlina počinje iskazivati učinkovitom samokontrolom, stoicizmom i

¹⁶⁴² Isto, 52.

¹⁶⁴³ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 127.

¹⁶⁴⁴ J. ORŠIĆ-SLAVETIČKI, n. dj., 22.

¹⁶⁴⁵ Isto, 25.

¹⁶⁴⁶ *1609 dana na fronti*, 46. “The shell is impersonal, inhuman and implacably hostile.” R. HOLMES, n. dj., 232.

¹⁶⁴⁷ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 56.

¹⁶⁴⁸ M. BUDAK, n. dj., 201.

humorom. U skladu s tim, u svojim raščlambama Norton Cru uveo je razliku između *hrabrosti*, tj. trajnijega trpljenja ratnih nedaća, napetosti i sl. u razmjerno prisebnom stanju, i *junaštva*, halucinaciji sličnoga stanja u kojemu se zbog *de facto* iracionalne usredotočenosti na zadaću zaboravlja na vlastitu smrtnost.¹⁶⁴⁹ Zacijelo najpodrobniji prikaz takvoga “transa” – upravo tom riječju – dao je Kraus, u opisu već spomenute zgode tijekom koje je po Rusima pucao “stoječki kao u lovu”. Analizirajući kontekst njegova ponašanja, zaključili smo tada da ga je primjerenije razmotriti u sklopu dužnosti i osobne časti.

Nedvojbeno razgraničenje između toga gdje prestaju svjetonazorski, a gdje počinju fiziološki čimbenici, rečeno je, ne može povući, no idealtipski gledano može se uočiti da Horvatu “kratkom spoju” nedostaje upravo taj element možda “iracionalne”, ali ipak koliko-toliko svjesne “usredotočenosti na zadaću”. Naime, ako je u tom trenutku i imao neki cilj, bio je taj potpuno suprotan – mirna predaja Rusima.

Kako sam, dakle, već natuknuo, onkraj čak i Cruova, ublaženoga pojma junaštva – koji je, nema sumnje, i dalje primjenjiv na određene situacije – nalazi se neka vrsta nagonske samoobrane, skopčane ne s koliko-toliko “racionalnom” zadaćom, već sa spontanom, reklo bi se fiziološkom, reakcijom na ugrozu, tijekom koje subjekt, ako išta, kao ključnu motivaciju osjeća strah ili srdžbu. Takvu “fight or flight” pobudu, uvelike suprotnu njegovu svjesnu izboru, pa i općem poimanju čovjeka, najiscrpnije je opisao Grgec, zacijelo zato što ju – za razliku od Horvata – kao uvjereni katolik nije doživio kao neko neizbježno, na svoj način neutralno prirodno stanje, već kao najdublju degradaciju inače moralno odgovornoga pojedinca, upućenoga na, doduše, ne uvijek uspješno samosvladavanje: “Ali kada je duša bila razapeta na križ ratnih muka i kada je na svakom koraku vrebala smrt, tada se ta spoznaja zamračivala, a iz nagonskih dubina čovječje borbe za samoodržanje ključala su kaotična čuvstva, koja su nastajala iz opreke čovjeka ratnika i čovjeka vjernika. [...] Okrvavljenim prstima valjalo je čupati iz srca sumnju, putenost, mržnju, očaj, prkos, osvetu i sve moguće proplamsaje strasti.”¹⁶⁵⁰

Najdojmljiviji primjer za snagu takvoga poriva Grgecov je opis vlastitoga ponašanje tijekom 10. sočanske bitke, u svibnju 1917. Višednevno pripremno granatiranje njegovi su suborci, uzdrmani ali uglavnom neozlijeđeni, preživjeli u duboko iskopanim kavernama, pripralni da se na prvi znak zatišja – što je značilo da ima slijediti talijanski pješački napad – opet razmjestite po obrambenoj crti. Nakon što je prvi juriš uspješno odbijen (“I poručnika Mikulina prodoše čitavim tijelom trnci, najprije ledeni od strave, a onda vrući od volje za

¹⁶⁴⁹ L. V. SMITH, n. dj., 80.-82.

¹⁶⁵⁰ P. GRGEC, *Krvava služba*, 173.

otklanjanjem opasnosti”),¹⁶⁵¹ osma kaverna njegove bojne nije se snašla – zaključivši da je bitka okončana, tamošnji vojnici nisu na vrijeme izašli, što je Talijanima omogućilo da je cijelu zarobe (otpor iz same kaverne nema nikakva izgleda – napadač bi ga lako svladao ručnim bombama, koje u zatvorenom prostoru imaju pojačano djelovanje).¹⁶⁵² Preko toga nebranjenoga mjesta Talijani su – pred Grgecovim očima – nastavili svoj prodor: “Ima ih jedan vod, ima ih jedna satnija, ima ih jedan bataljon, ima ih bezbroj. Hodaju brzo, ali bez zabune, kao da prave običnu vojničku vježbu u vrijeme mira.”¹⁶⁵³ Područje je trebala pokrivati i strojna puška natporučnika Dutka, koja međutim ovoga puta nije otvorila paljbu, navodeći autora na pomisao da je neprijatelj svladao i njezinu posluhu.¹⁶⁵⁴ Umjesto da poput onih u osmoj kaverni i on počne razmišljati o predaji – ta, neprijatelj je bio brojčano daleko nadmoćan, a moglo se očekivati da će poštedjeti zarobljenike – obuzeo ga je sasvim suprotan poriv, toliko drukčiji od njegovih svjesnih težnji: “I poručniku je Mikulinu došla najednom neodoljiva želja, da puca u neprijateljsku gomilu. Je li to bila želja za osvetom ili što drugo? Ili se na dnu duše pojavio nekakav iskonski nagon, da se čovjek pokaže jačim od drugoga? Svakako je nestalo prijašnjega sumnjanja i miroljubivosti. Poručnik je Mikulin postao osobom, kod koje nije više odlučivao razum, nego nekakav nerazboriti nagon.”¹⁶⁵⁵

I doista, kako kaže, ležeći sasvim sam na šljunku pred kavernom, otvorio je tada paljbu na neprijateljsko mnoštvo koje se približilo na nekih 450 koraka. Hitac je slijedio za hitcem, a kada bi se spremnik ispraznio ili puška suviše ugrijala, vojnici sklonjeni u kaverni dodavali bi mu novu: “Je li koga ubio? On nije toga znao. Vidio je samo, kako su se mnogi srušili na zemlju. Ali nitko nije ostao tamo, gdje je pao, nego se svaki podizao i bacivši pušku stao trčati natrag.”¹⁶⁵⁶ Ipak, rastrojene talijanske vojnike – malo je vjerojatno da doista nijedan nije bio ozbiljnije pogođen – njihovi su časnici ubrzo uspjeli smiriti, a domalo je prispjela i strojopuška, uperena upravo prema njemu: “E, baš sada ne ću uzmaknuti”, rekao je poručnik Mikulin u sebi, kada je osjetio, kako mu iznad glave zuje strojopuščana taneta praveći pri tom jedva čujno zujkanje kao ćuh lagana lahora, kad zanjiše napola zrelo žito.”¹⁶⁵⁷

Otjeravši i njezinu posluhu, Grgec međutim nije prestajao pucati: “Kao da je ušla u nj nekakva opsjednutost, nije mario ni za vrijeme ni za napor, nego je tvrdoglavom ustrajnošću ispaljivao puške i onda, kada su strijelci ispred drugih kaverna bili davno zamuknuli uvidjevši

¹⁶⁵¹ ISTI, *U paklenom trokutu*, 147.

¹⁶⁵² *Isto*, 152.

¹⁶⁵³ *Isto*, 152.

¹⁶⁵⁴ *Isto*, 153.

¹⁶⁵⁵ *Isto*, 153.

¹⁶⁵⁶ *Isto*, 153.

¹⁶⁵⁷ *Isto*, 154.

bezuspješnost svojega otpora”.¹⁶⁵⁸ Tek kada ga je nekoliko sati kasnije – u sumrak – dočasnik upozorio da ponestaje streljiva te da je on sam ispucao oko tisuću naboja, Grgec je shvatio što je učinio, tvrdo odlučivši da u ratu ne će više ispaliti nijednoga hitca: “S osjećajem najdublje ogavnosti bacio je poručnik Mikulin posljednju ispražnjenu pušku natrag u kavernu. Bilo mu je kao čovjeku, koji se poslije pijanačke i bekrijaške noći stidi svoje neumjerenosti.”¹⁶⁵⁹

Kako smo vidjeli, svoje začudno, *berserkersko* ponašanje Grgec je s jedne strane sklon tumačiti kulturološki, osvetom, a s druge pak fiziološki ili barem uže psihološki, naime nagonom. Na tomu tragu, uspoređujući ga s njegovim postupanjem u slučaju usamljenoga strijelca, a posebice s Horvatovim “kratkim spojem” te Krausovim “transom”, pojedine sam slučajeve, vidjeli smo, pokušao pripisati ili partikularnom svjetonazoru ili općoj fiziološkoj osnovici.

Srodna dihotomija između “društva” i “prirode”, rečeno je u poglavlju o vojnoj povijesti, prisutna je i u prijemcima o općim uzrocima rata i agresivnosti, pri čem su kao već klasični zastupnici krajnjih stajališta spomenuti Lorenz i Fromm.¹⁶⁶⁰ No, iako se u pojedinim slučajevima – poput, prema mojem mišljenju, navedenih – doista s razlogom prst prije može uprijeti u jednu negoli u drugu stranu, općeniti je zaključak kako se najčešće radi o dvije ili čak tri (nemojmo zaboraviti na obod!) strane istoga novčića. Odlučujući se za samo jednu od njih u stvari odabiremo selektivnu perspektivu pa i cijelu tradiciju iz koje ćemo pristupiti problemu, upisujući u kontinuiranu zbilju supstancijalne vidove koji ne postoje, ili se barem ne mogu tako jasno razgraničiti.

Ponešto o tomu bilo je već rečeno u poglavlju o zbilji i jeziku, u širokom rasponu od kartezijanskoga dualizma preko diobe na fizički svijet i diskurzivne prakse do prevladavanja podjele na egzaktne i društveno-humanističke znanosti – strogo usredotočenje na jedan kategorijalni aspekt, dušu ili tijelo, vrijednost ili predmetnost, slobodu volje ili determinizam, društvo ili prirodu, kulturu ili genetiku, u opasnosti je da zapadne u pretjerani redukcionizam ili, još gore, u izbor između lažnih opreka.¹⁶⁶¹ Ukratko rečeno, *osobna čast, osveta, uzajamno potpomaganje i bori se ili bježi* nisu odvojeni već isprepleteni mehanizmi. Evolucijski

¹⁶⁵⁸ *Isto*, 154.

¹⁶⁵⁹ *Isto*, 154.-155.

¹⁶⁶⁰ Za sažeti prikaz pojedinih pogleda vidi R. HOLMES, n. dj., 19.-28.

¹⁶⁶¹ “Glavni problem sa sociobiološkim tezama nije u tome što su one nužno netočne, nego u tome što obično nedostatan objašnjavaju društveno djelovanje. Nema smisla poricati da s drugim životinjama dijelimo isto genetsko podrijetlo i biološku podlogu [...]; stvar je u tome što se ljudska društvenost razvila do takvih razina složenosti da danas uključuje osebuje društvenog djelovanja kakvih u životinjskom carstvu nema. Drugim riječima, sociobiologija ignorira nenamjeravane proizvode ljudskog djelovanja, poput društvene strukture, kulture i ideologije, ali i institucije i društvene organizacije koje su stekle znatnu autonomiju i koje mogu stvoriti novu dinamiku.” S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 67.

Nema sumnje, povrh takvoga odabira, zabilježenoga u genima, i jedinke mnogih životinjskih vrsta mijenjaju svoje ponašanje na osnovu iskustva, tj. *uče*, a neke od njih u stanju su izravno promijeniti i dijelove prirodnoga okoliša; tezu pak o kakvoj-takvoj samosvijesti nekih čovjekolikih majmuna susreli smo već na samom početku, a njoj su bliska i opažanja o kulturalnim razlikama između pojedinih skupina iste majmunske vrste. Dijeli li ih u tom pogledu od čovjeka tek razlika u stupnju, ili je posrijedi skok u kakvoći, nije do kraja razriješeno pitanje, no u znanosti je sve prisutnije prvo mišljenje, kojemu se i sam priklanjam (ako uopće ima smisla držati se čvrsto te dvojne opreke). Jednostavno rečeno, nije samo čovjek dio “prirode”, nego i primati – da se zadržim samo na njima – žive u “društvu”.

.....

394

U krajnjoj crti, pozivajući se na zbivanja poput I. svjetskoga rata, a nerijetko i na modernizaciju općenito, posebice na njezine nuspojave (neki autori kreću još od neolitičke revolucije tj. prelaska na sjedilački, poljoprivredni način života, s kojime se povezuje i pojava kolektivnoga nasilja velikih razmjera¹⁶⁶³), postavlja se i teza kako društvena mijena, doduše, počiva na osnovnim evolucijskim obrascima, no kako su njezina strukturalna kompleksnost, a posebice brzina i opseg toliko izraženi da u velikom broju slučajeva ne dopuštaju niti približavanje nekom ekvilibriju, s iznimkom eventualnoga samouništenja.¹⁶⁶⁴ Da se vratim već navedenom primjeru, kada izlove sve zečeve, ljudi su, zahvaljujući svojoj domišljatosti, sposobni prijeći na njihov umjetni uzgoj, no nema potvrde da će tako nešto uvijek biti moguće. Ili, zacijelo bliskije temi kojom se bavimo – zbog ljudske sposobnosti zamišljanja budućnosti, svjetski (pa ni dvostrani) nuklearni rat dosad nije izbio, no pomalo paradoksalno, i sam strah od njega mogao bi ga danas-sutra učiniti veoma izglednim.

Drugim riječima, poput golemih tijela dinosaura, ljudski mozak zasigurno ima niz evolucijskih prednosti, ali niti one nisu apsolutne, već podložne nestalnim okolnostima, koje u pojedinim slučajevima – nekada i upravo od njih uzrokovanim – mogu nadići i individualne i generičke sposobnosti prilagodbe, i to ne samo u ratu, nego i u miru.¹⁶⁶⁵ U skladu s tim, sa stajališta pukoga preživljavanja, niti strukturalna kompleksnost nekoga organizma ne mora igrati naročitu ulogu, štoviše, autotrofne bakterije zacijelo su višestruko otpornije. Isto tako, u usporedbi s drugim, “nižim” vrstama, koje se tradicionalno poimalo kao “automate”, ljudsko ponašanje nerijetko se označuje kao “slobodno”. Manje optimistički, ali zacijelo više realistički pogled, nazvat će ga u mnogim slučajevima “nesvrhovitim”, “nedotjeranim”, “kaotičnim” ili “iracionalnim”.

Nijedan od tih pristupa, međutim, ne implicira da u ljudskom ponašanju nema ama baš nikakvih obrazaca ili pravila, tek da je njegova kompleksnost tolika – spomenuh to još u prvom poglavlju – da nadilazi mogućnosti potpunoga opisa (a to znači i predviđanja), koji bi odgovarao usko determinističkom shvaćanju znanosti.

Kako bilo, svim ljudskim kulturama zajednički je neki oblik vrednovanja individualnoga ponašanja, bilo analitičkim izdvajanjem pojedinih obrazaca, bilo ocjenom njihova kumulativnoga, krajnjega učinka. Pojedini postupci doživljavaju se kao poželjni ili nepoželjni, opravdani ili neopravdani, zdravi ili bolesni, pri čem se ispravnost ili neispravnost, odnosno

¹⁶⁶³ S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 103.

¹⁶⁶⁴ Opširnije o tomu Tomislav MARKUS, *Ekologija i antiokologija – kasna tehnička civilizacija i mogućnosti radikalnog ekologizma*, Zagreb 2004. te, uz izraženiji “neodarvinistički evolucionizam”, ISTI, *Dubinska ekologija i suvremena ekološka kriza – jedan bioekološki pogled*, Zagreb 2006.

¹⁶⁶⁵ Vidi npr. Steven H. ORZACK, “Evolution: Optimization”, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 7, 5000.-5003.

normalnost ili patologija mogu utemeljiti na različite načine, od apsolutnoga, božanskoga morala ili filozofske etike do ciljne svrhovitosti ili statističke devijacije. Kako smo imali prilike vidjeti, rat i nasilje u nekakvom postotnom udjelu prilično su zastupljeni segment ljudske prošlosti pa i današnjice, a i apsolutni moral sklon ih je dopustiti, gdje i potaknuti – u problem konkretnih prosudbi o granicama opravdane samoobrane da i ne ulazim.

Međutim, nadovezujući se na ciljnu svrhovitost, kao i na tezu da u pogledu evolucijskih procesa između “prirode” i “društva” nema ključnih razlika, od XIX. st. do danas određeni je dio autora konkretno ljudsko ponašanje sklon vrednovati upravo s obzirom na predmnijevane evolucijske obrasce. Kako smo vidjeli, riječ je o širokom rasponu naglasaka, od onih na “borbi” (ratu!) do onih na “suradnji” (miru!), od “preživljavanja najsposobnijih” do “prilagodbe na okoliš”. U tom sklopu, imali smo prilike uvjeriti se, zastupala se, primjerice, podjednako teza kako će znanost s vremenom istisnuti religiju, ali i ona kako će kao katalizator osobne i društvene stabilnosti religija zadržati trajnu ulogu.

Nasuprot tomu zaoštavanju odnosa, razložih još u prvom poglavlju, pojedini su autori skloni tvrdnji da se i znanost i religija i umjetnost (a tu valja dodati i onaj “zdravi razum”), unatoč velikih razlikama, dadu uklopiti u jedan širi, također evolucijski protumačivi okvir. U tom kontekstu – kojega, moglo se naslutiti, osobno dijelim – ljudska su bića sposobna iz dosadašnjega iskustva ekstrapolirati određene trendove, pa i uzročno-posljedične tijekove, no pridati unaprijed nekomu od njih ključnu, “sudbinsku” ulogu, neodrživ je redukcionizam, jednako kao i upustiti se u decidirano predviđanje budućnosti, bilo na osobnoj, bilo na kolektivnoj razini, a da ono nema tek autosugestivne značajke (*self-fulfilling prophecy*).¹⁶⁶⁶ Primjerice, za razliku od svojih davnih predaka, današnje vrste slonova imaju produljenu gornju usnu (surlu). Može li se iz toga zaključiti da će ona u njihovih potomaka iz daleke budućnosti biti još dulja? Naravno da ne, ta i u međuvremenu se ona, ovisno o promjenjivu okolišu, skraćivala i produljivala... Nema sumnje, iskustva svjetskih ratova proizvela su određenu “pacifističku svijest”. No, koliko je ona ustrajna? Vrijedi li ona za cijeli svijet, ili samo za dijelove koji su njima bili jače pogođeni?

Napokon, ljudska bića ne interveniraju samo u okoliš, nego i u sama sebe – čak i ako se na nj ne zaboravi, cijena oružane borbe može se učiniti prihvatljivom na više načina; nekada je na raspolaganju bilo samo ideološko i sporovozno tehnološko usmjeravanje, kasnije se, rečeno je već, u sve uključila industrijska automatizacija (od dalekometnih topova do interkontinentalnih projektila i bespilotnih letjelica), osim tradicionalnim alkoholom na

¹⁶⁶⁶ O tomu npr. još Karl POPPER, *Bijeda historicizma*, Zagreb 1996.

motivaciju se može utjecati i psihofarmacima (“kemijski vojnik”), a u pripremi su – ako već ne i aktualni – i zahvati u genom te razni kibernetički implantati. S druge strane, ako povjerujemo da je nasilje konstantni dio “ljudske prirode”, posebice ako se procijeni da je to i “znanstveno dokazano”, zacijelo ćemo se, nasuprot Grgecu a slično poručniku “Hazlengeru” – i kao pojedinac i kao država – u nj doista upuštati s manje “grižnje savjesti”, odnosno češće, i za manje vrijedne ciljeve.

9.1.3. Prekoračena osveta ili fiziološka agresivnost?

Na neki način, dakle, odnos između kulturoloških i fizioloških odrednica nasilnoga i nasilničkoga, a zapravo i svakoga drugoga ponašanja, mogao bi se prisposodobiti onomu između gena, govornih organa i jezika. U većini slučajeva jedno se sasvim uspješno može razmatrati bez drugoga, no njihov je razvitak protumačiv jedino u znaku međusobne uvjetovanosti, pri čem je inicijalni korak ipak proizišao iz neke fizikalno-kemijski opisive mutacije DNK. S druge strane, naravno, određena genska informacija, kao ključ za formiranje pojedinih tkiva, nužni je, ali ne i dovoljni preduvjet za ovladavanje jezičnim vještinama, a o tomu što će pojedini govornik za života sve reći, može nam nagovijestiti sasvim malo, ili čak nimalo.¹⁶⁶⁷

No, vratimo se nasilju. Ubijanje zbog jela, primjerice, zajedničko je čovjeku i mnogim životinjskim vrstama – čak i biljojedi, odnosno vegetarijanci konzumiraju biljke – a brojne životinjske vrste isto su tako u stanju ubiti ili ozlijediti tijekom individualne ili skupne samoobrane, u borbi za teritorij ili spolnoga partnera. Ipak, pri svemu tomu, životinje rijetko ubijaju više nego što mogu pojesti, a i ostali sukobi uvelike su ograničeni, posebice ako se odvijaju unutar iste vrste ili uže skupine – glavnina sukoba oko toga komu pripada vodeće mjesto u košnici, čoporu ili krdu ne završava se smrću, nego priznanjem poraza. Osim što geni koji potiču ustrajnu borbu protiv nadmoćnoga protivnika imaju manju šansu da budu naslijeđeni (zbog rane, nasilne smrti njihova nositelja), skupina u kojoj jači ubijaju svoje unutarnje oponente zacijelo će s vremenom postati malobrojnija – a time i slabija – od one

¹⁶⁶⁷ Što nipošto ne znači da – povrh “politike”, “društva” i “kulture” (ovdje u užem smislu) – ne zaslužuju istraživačku pozornost. Ili, kako stoji u jednom suzdržanom pregledu novijih neuroznanstvenih postignuća skopčanih s ratom i nasiljem: “Emotion, stress and hormones such as testosterone are important players in human decision making. By understanding the role of these other cognitive mechanisms, we can often better specify the limits within which conscious, rational calculations are performed.” Stephen Peter ROSEN, *War and Human Nature*, Princeton 2007., 1.

konkurentne, u kojoj se potencijalne suborce šteti. Evolucijski pritisak prema “kompromisnom” priznanju poraza odvija se tako s dvije strane, unutarnje i vanjske.

To, međutim, ne znači da evolucijski procesi preferiraju “žive kukavice” nad “mrtvim herojima” – kao prvo, sjetimo se Blaškovićeva primjera o očajničkom jurišu, čak niti u životinjskom svijetu nije uvijek unaprijed jasno koja je to od sukobljenih jedinka nadmoćnija; kao drugo, promatrano i na individualnoj i na skupnoj razini, ravnoteža se u stvari postiže mješavinom jednih i drugih svojstava. Primjerice, hipotetska skupina sastavljena od samih “kukavica” neprestance bi uzimala, prepuštajući tako teritorij i hranu bez otpora, a ona od “heroja” iscrpila bi se prije ili kasnije u neprestanim borbama.

Prihvatimo li izloženu tezu kako između “prirode” i “društva” nema čvrste granice, slične procese uočiti ćemo i u regulaciji međuljudskih odnosa.¹⁶⁶⁸ Od horde do suvremenih ustavnih demokracija, u moralu odnosno pravu svih poznatih humanih zajednica izražena je težnja k ograničenju unutarnjega nasilja, naime onoga unutar – ovako ili onako definirane – skupine. U manjoj mjeri, ali ipak vidljivo, ta se očituje i u vanjskim sukobima, sukobima između pojedinih skupina – s pojmom ratnoga prava već smo se susreli. Naravno, ni ove tendencije ne razvijaju se nužno pravocrtno – ako ništa drugo, prema potrebi, granice skupina mogu se redefinirati, pa židovima ili Židovima koji su 1914–1918. ginuli kao Nijemci to se kasnije neće priznati, isto kao što početkom XXI. stoljeća “međunarodni teroristi” neće uživati pravnu zaštitu ni kao ratni zarobljenici niti kao obični, nepolitički kriminalci.¹⁶⁶⁹

Kao i u životinjskom svijetu, i ovdje je – kako je to još Hobbes lijepo postavio – nezaobilazna uloga “ravnoteže snaga”, odnosno vjerojatnosti da će neko nasilno ponašanje uroditi pobjedom. Jer, osim priznanjem poraza, “mir” se može postići i potpunim uništenjem protivnika, koje je to izazovnija opcija što se uz nju – primjerice, zbog već spomenute tehnološke nadmoći – veže izgledniji uspjeh. Ipak, unatoč svim suprotnim pokazateljima, ne smije se zaboraviti da skupina najviše razine nije država ili narod, već čovječanstvo, a u određenoj mjeri i ostala živa bića na Zemlji; empatija, odnosno već spomenuto “prepoznavanje ljudskosti” stoga su zacijelo drevniji mehanizmi od ratnoga prava. Naime, evolucijski gledano – moglo bi se pretpostaviti – vrsta i/ili vrste prekomjerno zaokupljene

¹⁶⁶⁸ Vidi npr. Georg ELWERT, “Conflict: Anthropological Aspects”, *International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences*, sv. 4, 2542.-2547.

¹⁶⁶⁹ “Nasilje stoga ne nestaje s napretkom modernog poretka, nego se mijenja i pretvara u vanjsko nasilje. Kao politička i društvena bića ljudi su skloni trzavicama i sukobima, a kada svemoćna nacija-država institucionalno potiskuje ljudsko djelovanje i istodobno ga kanalizira prema svojim granicama, ono se mora prilagoditi tim alternativnim institucionalnim ventilima i manifestira se drugdje. Moderna nacija-država ne ukida nasilje; ona samo potiče njegovu preobrazbu tako što ga eksternalizira.” S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 142.

sukobima unutar sebe samih bit će dugoročno istisnute od vrste i/ili vrsta koje ih uspijevaju svesti na što je moguće nižu razinu.

Ukratko, prosuđujući odnose među pojedinim obrascima i tendencijama, niti jednu ne treba apsolutizirati – na kraju krajeva, iako se njegov utjecaj teško može označiti kao presudan, humanističko protivljenje uvodno spomenutoj neograničenoj, nasilnoj europskoj ekspanziji javilo se, primjerice, i prije nego što su se skopčana ulaganja (u ljudskim gubitcima, materijalnim resursima...) pokazala “racionalno” neodrživima.

Međutim, navedenim odrednicama ljudsko ponašanje nipošto nije iscrpljeno. Već spomenuti “fight or flight” mehanizam, načelno se – kako je to definirano i u pozitivnom pravu, uz pojam *nužne obrane* – odnosi na izravnu, trenutačnu reakciju. Štakor će ugristi svoga napadača ako je stjeran u kut, neće ga potražiti sutradan, recimo, kada taj usne. Još manje će, ako ga i dotični ne napadne, biti agresivan prema njegovu bratu ili pripadniku iste vrste. S ljudima je, i – koliko se zna – s dijelom primata, naravno, drukčije. Razvijeniji društveni život i skupni identitet, posebice pak obrasci ponašanja koji uključuju cijeli niz isprepletenih emotivno-kognitivnih sklopova, nasilje redovito uzdižu na još višu razinu. Primjerice, promatrajući skupinu zelenih majmuna negdje u Keniji, američki istraživači zabilježili su karakterističnu situaciju – ženka nazvana Newton oko nekoga se voća dograbila sa ženkom Tycho, otjeravši je. Čuvši izdaleka buku, Newtonina sestra Charing Cross “solidarno” se pridružila progonu, a nešto dalje druga Newtonina sestra “preventivno” je u glavu udarila dotada mirnu Tychinu sestru Holborn.¹⁶⁷⁰ Kod ljudi taj je tip ponašanja još izraženiji. Sama po sebi, “fight or flight” situacija obično ne ostaje samo na strahu ili srdžbi – primjerice, čim imamo samosvijest, pamćenje i neku vrstu uopćavanja, odnosno više ili manje uspješne ekstrapolacije iskustva, mržnja prema neposrednom protivniku, a i svima “njemu sličnima” (Kozacima, Talijanima...) prilično je očekivana rezultanta. No, ona nije dovoljna; nekada je – evolucijski gledano – “treba” podržati, a nekada ograničiti, za što – na razini ideološko-svjetonazorske “nadgradnje” – “služi” i osobna čast, naročito prikladna za regulaciju ponašanja unutar skupine.¹⁶⁷¹

Shematski gledano, naime, nasilnik izložen mogućnosti naknadnoga uzvrata – bilo same žrtve, bilo njezinih srodnika – zacijelo će bolje razmisliti kakvi su mu izgledi; ako na ovaj ili

¹⁶⁷⁰ R. LEAKEY, n. dj., 146.

¹⁶⁷¹ Primjerice, rezultate istraživanja prema kojima je tijekom II. svjetskoga rata svega 15% američkih pješaka koji su bili u prilici za to doista i otvorilo paljbu već spomenuti S. L. A. Marshall pripisao je upravo nemogućnošću oružanih snaga da u kratkom roku “isključče” nenasilnost usađivanu od djetinjstva, makar i u odnosu na pripadnike drugih skupina. Zanimljivo, u Korejskom ratu taj je udio narastao na 50, a u Vijetnamskom čak na 80%. R. HOLMES, n. dj., 58.-59., 325. Ponešto korigirane brojke, ali s istom progresivnom tendencijom, objašnjavajući je primjenom različitih psiholoških i socioloških strategija, donosi i S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 237., 246.-247.

onaj način pogriješi, njegovi geni mogli bi također biti izbačeni iz evolucijskoga slijeda. Štoviše, iako je iz moderne, prosvjetiteljske perspektive osveta primitivno načelo, njezini talionski oblici – zapravo – ograničavajući samovolju uvode razmjernost između počinjenoga zla i odmazde.¹⁶⁷² Izgubljeni zub osvećuje se tako samo na zubu, a ne na puno vrijednijem oku, težnja je na uspostavi narušenoga mira, a ne na daljnoj eskalaciji sukoba (inače bi se nasilnikovi srodnici opet trebali osvetiti žrtvinima i tako do unedogled). Naravno, sve to imat će jedan učinak u predmodernim, usitnjenim zajednicama u kojima su k tomu svi članovi u rodu, ili se barem poznaju, drugi pak u modernim, u kojima objektima podobnima za osvetu može postati cijelo mnoštvo pripadnika “protivničke” nacije (klase, stranke...), iako ih uopće ne moraju vezati iste identitetske odrednice.

S druge strane – sjetimo se svega rečenoga o jeziku, istini i zbilji – uopćavanje i ekstrapolacija iskustva nejasno su razgraničeni od “mašte”. Kako se kaže, predvidjeti ponašanje protivnika talent je velikih vojskovođa, no ugroza ponekad može biti i umišljena. Ta, kako i ne bi, kada ljudska bića ne poznaju samo apstraktni “strah”, nego i strah od smrti te uvelike cirkularni strah od straha, zbog kojih se čekanje na osvetu počesto doživljava kao nemogući luksuz – nužno je preventivno djelovati, preteći neprijatelja itd. Sve to, naravno, može biti sasvim utemeljeno, ali i podvedivo pod neku vrstu “paranoje” – nije li, glasi kulturni filmski primjer, i fluoriranje pitke vode tek jedna od komunističkih urota?

Isto tako, kao što se nerijetko prekoračuju talionski razmjeri osvete, i mehanizmi empatije odnosno “prepoznavanja ljudskosti” mogu se na dulje ili kraće vrijeme “isključiti”. Kada to ne bi bilo moguće, “fight or flight” situacije, a o trajnoj mržnji da i ne govorim, među samim ljudima zacijelo se nikada i ne bi događale, ni u ratu niti u miru. Štoviše, kod određenoga broja pojedinaca navedeni, ograničavajući mehanizmi priznanja poraza nisu uopće prisutni, ili su pak prisutni tek sporadično, a empatičnost može imati i svoje sadističko naličje, naličje kojega opet vjerojatno ne bi bilo bez inače “pozitivnih” ljudskih svojstava poput “mašte” i “znatiželje”. S obzirom na važnost kolektivnoga identiteta, takvi – nemilosrdni – odnosi, međutim, nisu samo stvar nekolicine “devijanata”, već mogu u bitnom odrediti ponašanja i veće ljudske skupine nasuprot nekoj drugoj, o čemu ima mnoštvo povijesnih primjera i prije XX. stoljeća.

Drugim riječima, za temelje agresivnosti doista se može reći da su fiziološki, no fiziološki su, odnosno “prirodnom” evolucijom uvjetovani i mehanizmi njezina obuzdavanja, a sličan – podijeljeni učinak – imaju i “kulturalne” sastavnice evolucije. U tom sklopu, ovisno

¹⁶⁷² “Talionsko načelo”, *Pravni leksikon*, 1597.

o konkretnom slučaju, kao kočnice ili kao stimulatori nasilja, mogu djelovati i brojni drugi sastojci “ljudskosti”, međudjelujući u kompleksnom spletu pobuda, toliko “kaotičnom” da nekada za njih nije moguće naći ne samo moralno ili pravno, nego ni najopćenitije evolucijsko opravdanje.

Govoreći o osvetnički motiviranom ponašanju, dosad smo, dakle, spomenuli nekoliko njegovih oblika zastupljenih u promatranom autobiografskom korpusu. Prvi oblik odvija se unutar neprijepornih ograničenja ratnoga prava, i u stvari se sastoji od pojačane borbenosti usmjerene protiv određenih pojedinaca ili skupina, pri čem njihova “krivnja” može biti sasvim konkretna, ali i generalizirana.

Primjerice, Grgecova ljutnja na onoga usamljenoga strijelca nije dovela do toga da zamrzi ni sve talijanske vojnike niti sve Talijane, a i njegova je bombaška odmazda bila točno usmjerena. S druge strane, ono što su braća Turkalj čula ili vidjela o Kozacima – istinito ili ne – potaklo ih je da ama baš svakoga Kozaka, bez ikakvoga ispitivanja, smatraju na neki način krivim, odnosno adekvatnim predmetom odmazde.¹⁶⁷³ U tom retributivnom sklopu, upozorio sam već, čak i Turkalji staju na određenoj razini, ne protežući svoju ocjenu o Kozacima na ruske vojnike kao takve. Kako rekoh, nasuprot nekim drugim sukobima, nigdje u korpusu ne može se naići na takvu stigmatizaciju cijele protivničke strane – donekle joj je bliska tek Sajfertićeva opaska iz koje proizlazi da jednu skupinu Francuza treba pustiti da se utope zato što se neka druga skupina Francuza prije toga loše ponašala prema brodolomcima sa *Zente*, no vjerojatnije je posrijedi neka vrsta obrambenoga, utješnoga mehanizma, budući da za njih nekoliko stotina na podmornici ionako nije bilo mjesta.

Za razliku od toga, drugi oblik osvetničkoga ponašanja izravno je protupravan, ili pak zakonit samo po onim shvaćanjima ratnoga prava, kojima je opća valjanost osporena, ili ju nikada nisu niti zadobila – primjerice, jesu li represalijske podjednako protupravni odgovor na protupravne čine jedne države prema drugoj, ili se i one mogu označiti kao zasnovane na određenim pravnim načelima? Kako pak u skupčanim slučajevima razlikovati državnu zapovjednu strukturu od samovolje pojedinih njezinih državljana? Ako se doista pokaže da su, primjerice, neki Kozaci ubijali nenaoružane građane, može li ih to – jednom kada postanu zarobljenici, zaštićeni IV. haškom konvencijom iz 1907. – učiniti predmetom makar i sumarnoga, ali formalno zakonitoga sudskoga postupka po austro-ugarskom unutarnjem

¹⁶⁷³ Slično tvrdi i Vrgoč, povezujući međutim to s njihovom potporom carizmu: “A i naši vojnici, svi bez razlike vjere i narodnosti borili su se protiv ruskih carista možda više instinktivno nego li po zapovijedi; oni su ubili svakog Kozaka, kao zastupnika carizma, s kojim su se sastali. Ja sam vidio samo jednog zarobljenog Kozaka u Galiciji, teškog bolesnika. I njega su htjeli ubiti naši vojnici i bili bi ga ubili, da to nije zapriječio jedan naš viši časnik.” A. VRGOČ, n. dj., 544.

pravu, ili ne? Ako ih se smakne mimo takvoga postupka (koji, dakako, može biti i potpuno “nepravičan”), može li se to nazvati represalijama, i ako da, u kojem od dva značenja? Što ako nisu ubijali građane, već “samo” potencijalne ratne zarobljenike? Mogu li – i na kakvom temelju – u tom slučaju Kozaci kao takvi biti i kolektivno odgovorni, odnosno izuzeti od zarobljeničkih beneficija?¹⁶⁷⁴

Ili, mogu li – i u kojim slučajevima – okupacijske vlasti poduzimati ovakve ili onakve kaznene mjere protiv stanovništva pokorene države, odnosno dijela njezina teritorija? Treba li postojati neka njegova aktivna veza s oružanim otporom (npr. uhođenje, pribavljanje hrane i sl.), ili je dopušteno kao taoce unaprijed uzeti pojedine uglednike, za koje se čak ne može reći niti da su propustili prijaviti počinitelje? Mogu li se uključiti i žene i djeca, kako tretirati njihovu imovinu itd.

Napokon, i tu je cijeli niz postupovnih pitanja – ako se, recimo, i prihvati da uhvaćeni gerilci, partizani, “slobodni strijelci”, “komiti” i sl. kao “protuzakoniti” borci zaslužuju smaknuće, koja će instance o tomu odlučiti, i na temelju kako utvrđenih činjenica; kako smo vidjeli, nerijetko je pritom bila dovoljna i puka sumnja nižih časnika... Očito, kao i u prethodnom obliku, i ovdje odmazda može biti usmjerena protiv određenih pojedinaca ili skupina (npr. stanovnika nekoga sela), na temelju individualne, ali i kolektivne odgovornosti.¹⁶⁷⁵

U stvari, na sličan način tijekom I. svjetskoga rata znali su se tretirati i vlastiti državljani. Uzimanje talaca te internacija pojedinih skupina spominjani su već u prethodnim poglavljima, kao i svojevrsna “ratna histerija”, odnosno pretjerano nepovjerenje prema civilnom stanovništvu.¹⁶⁷⁶ Primjerice, polovicom kolovoza 1914. u selu Klenku, na Savi preko puta Šapca, okupilo se mnoštvo austro-ugarskih postrojba, uključujući i zapovjedništva peštanskoga IV. te praškoga VIII. vojnoga zbora. Kako se sjeća Blašković, tih dana puškaranje nije prestajalo, iako na srpskoj strani rijeke i nije bilo neke aktivnosti: “Dabome da

¹⁶⁷⁴ Vjerno ili ne, primjerice, Grgo Turkalj ovako je zabilježio reakciju Kozaka sumarno osuđenih u Máramarosszigetu: “Jedan je Kozak viknuo, da nisu svi jednaki, koji su osudjeni. ‘Imade ovdje dosta pravih ljudi’ čuli su se brojni glasovi. ‘Vi ste suče, trebali provesti istragu između nas, a ne odsuditi sve bez ikakve istrage. Pazite, što radite, jer će vas Bog kazniti! Ovdje nas imade od stotinu vjera.’ To je govorio jedan između Kozaka sasu u oči – ‘Svi za jednoga, jedan za sve!’ – odvrati mu sudac.” *1609 dana na fronti*, 118.

¹⁶⁷⁵ O tomu pregledno npr. A. KRAMER, “Die Hauptstreitpunkte im Kriege recht”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, 282.-285., Syméon KARAGIANNIS, “Conventions internationales et droit de la guerre”, *Encyclopédie de la Grande guerre*, 83.-95., John HORNE, “Atrocités et exactions contre les civils”, *Encyclopédie de la Grande guerre*, 367.-379. te V. GOZZE GUČETIĆ, “Represalije”, *Vojna enciklopedija*, sv. 8, Beograd 1974.², 132. i ISTI, “Taoci”, *Vojna enciklopedija*, sv. 9, Beograd 1975.², 658.

¹⁶⁷⁶ Iako je gdje gdje zasigurno imala i stvarno utemeljenje, mehanizam te “histerije” bio je, po prilici, ovakav: “Panicked allegedly by a misunderstood night time movement of their own troops, the occupiers, 10,000 strong, began to shout ‘snipers’, and then to set fire to the streets and buildings where *franc-tireurs* suspectedly operated.” Konkretno, riječ je o 209 civila, 1 100 zgrada i 230 000 knjiga belgijskoga Leuvena. J. KEEGAN, *The First World War*, 81.-83.

su navodni krivci i opet bili komite. Ali čudom nije nitko bio ni ubijen, ni ozlijeđen. Da bi stali na put izdaji „komita” dignuli su taoce, a osim toga su odrasla muška lica Klenka zatvorena u srpsku crkvu, da bi se na njih lakše pazilo. Izašla je naredba, da će se svi poubijati, ako se sa pucanjem ne prestane. Lično sam međutim vidio kako su nekoji stari ili nevješti vojnici kod trena isprobavali moderni model puške [...] Pucali su i drugi pijani u slavu rata, ili iz objesti a i mnogi zbog toga da očiste cijev. Sva bi krivnja dakako pala na komite. Ipak nisam mogao vjerovati da će se prijetnja s ubijanjem taoca ostvariti. Međutim su jednoga dana dali strijeljati šest, a drugog dana dvanaest taoca a odredili su da Bošnjaci izvrše taj ogavan posao.”¹⁶⁷⁷

Kako bilo, pitanje razvitka ratnoga prava, kao i više ili manje uspješnih pokušaja pojedinih zaraćenih strana da se na njega pozovu, ostat će izvan okvira ovoga rada.¹⁶⁷⁸ Tema ovoga odjeljka, naime, ponajprije je nasilje počinjeno mimo, pa i protiv službene, pravno više ili manje utemeljene zapovijedi, nasilje koje se ne može čvršće povezati ni s materijalnim interesom (npr. otimanjem hrane ili drugih dobara), ni s obranom časti niti s nagonskom samoobranom, nasilje usmjereno protiv skroz-naskroz nemoćnih, nerijetko uz mučenje preživjelih, ili pak izživljavanje nad leševima. U nekim slučajevima, kao kod “Tantalovih muka” kojima je u Grginu prikazu podvrgnut kozački general, mogu se, doduše, prepoznati određeni osvetnički elementi, no u drugima ono je potpuno nemotivirano, osim ako pod motivom ne počnemo podrazumijevati i neku drugu vrstu “kratkoga spoja”.

Naime, za razliku od Horvatova ili Grgecova “kratkoga spoja”, u kojima je spontana, nagonska reakcija nadvladala “racionalni” izbor koliko-toliko pridonoseći samoodržanju (u njihovim slučajevima borbom a ne bijegom, poput onoga štakora stjeranoga u kut), za ovu vrstu “kratkoga spoja” karakteristično je da po svem sudeći nadilazi ili čak promašuje svoj relevantni, evolucijski uvjetovani kontekst. Orijentirajući se prema izvoru svjetlosti – što je u

¹⁶⁷⁷ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 81.-82.

¹⁶⁷⁸ Sasvim ukratko – od tema spomenutih u korpusu – navedena IV. haška konvencija iz 1907., tj. njezin *Pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu*, vrijedila je ne samo za regularne vojske, već i za milicije i dobrovoljačke odrede, pod uvjetom da imaju odgovornoga zapovjednika, stalne znakove raspoznavanja te da otvoreno nose oružje i pridržavaju se zakona i običaja rata, pa čak i za stanovništvo neokupiranoga teritorija, koje se spontano digne na oružje približavanjem neprijatelja (ne i kasnije!), ako otvoreno nosi oružje i poštuje zakone i običaje rata. Kao što se vidi, dovoljno je naći jedan – stvarni ili tobožnji – izuzetak pa da npr. “komite” ispadnu iz polja primjene. S druge strane, taoci kao takvi u pravilniku se ne spominju, tek zabrana izricanja “kolektivne kazne” protiv stanovništva za djela pojedinaca za koja “ono ne može biti smatrano solidarno odgovornim”. Nadalje, zabranjeno je prepustiti zauzeti grad pljački, makar bio i na juriš osvojen, no dopušteno je određivanje kontribucije i rekvizicije (o prvoj se dobiva samo priznanica, druga će se, naravno, platiti “što je moguće prije”). Povrh svega, iako ju je potpisala i početkom rata izjavila da će ju poštivati pod uvjetom uzajamnosti, Kraljevina Srbija nikada nije ratificirala IV. hašku konvenciju iz 1907. te je između nje i Austro-Ugarske formalno i dalje vrijedila II. haška konvencija iz 1899. Vidi B. PETKOVIĆ, n. dj., 19.-26., Jovica PATRNOGIĆ, “Haške konvencije”, *Vojna enciklopedija*, sv. 3, Beograd 1972.², 396.-397. i Stojan NOVAKOVIĆ, “Ratno pravo Jugoslovena”, *Vojna enciklopedija*, sv. 8, Beograd 1974.², 46.-47.

prirodi praktički nepogrešivo – mnoga muha uginut će zabijajući se u prozorsko staklo, umjesto da pokuša proći na drugom mjestu; vrhunski prilagođene brzom kretanju po uobičajenoj podlozi, eksplozivne zečje kretnje sasvim su kontraproduktivne na skliskomu ledu. Čovjek, rekao sam već, ima veću sposobnost učenja, odnosno individualne prilagodbe, ali i ta ima neke granice. Prije nego što prijedemo na slučajeve više ili manje potpune dezintegracije subjekta, posvetit ću se onim primjerima iz korpusa u kojima se ponašanje, budući da izravno ne pridonosi ni preživljavanju pojedinca ili skupine niti produljenju vrste, dakle, tek posredno može objasniti evolucijski uvjetovanom podlogom. Nema sumnje, takav tip ponašanja nalazimo i u opisima ranijih sukoba; kako se pak tijekom stoljeća kretala njegova proporcionalna učestalost, teže je ocijeniti – prema Keeganu, sjetimo se, upravo ukidanjem otkupnine, a slično bi se zacijelo moglo reći i za robovlasništvo, nestao je jedan od motiva za uzimanje zarobljenika. U tom pogledu, novije kodifikacije ratnoga prava mogu se gledati kao vrhunski doseg ljudskoga uma, ali i kao neučinkoviti, ekstrinzični nadomjestak...

Zapravo, ni o samom I. svjetskom ratu ne znamo puno više. Ako su donekle i sačuvani, sudbeni spisi tadašnjih hrvatskih postrojba nisu još proučeni, a kada bi tako i bilo, ne bismo mogli odgovoriti na pitanje u kojoj su mjeri već i sami stegovni ili kazneni postupci – za nedjela počinjena nad neprijateljskim državljanima – bili selektivno pokretani.¹⁶⁷⁹ Napokon, čak i većina egzekucija vlastitih vojnika – inače prilično učestalih u korpusu (otprilike dva do tri po monografiji)¹⁶⁸⁰ – obavljena je neformalno, bez zapisnika a zacijelo i naknadnoga izvještaja; uostalom, u objavljenom ratnom dnevniku 16. pješačke pukovnije ime i prezime te uzrok smrti ili ranjavanja navode se samo za časnike, momci su pak izraženi jedino kroz umanjeno ili uvećano brojno stanje.¹⁶⁸¹

Prema prikazu Turkaljevih, vidjeli smo, okrutnost prema zarobljenim Kozacima, njihovim je suborcima, uključujući i časnike, bila sasvim uobičajena, a sličan se postupak –

¹⁶⁷⁹ Prema Grgi Turkalju, odmah nakon strijeljanja zarobljenih Kozaka i njegovim je suborcima pročitao sljedeći “befel”: “Vojnici! Od svakog se zahtjeva dobro ponašanje[!] sa civilnim pučanstvom, bilo to u našoj ili neprijateljskoj zemlji. Ne smije biti otimačine, zlostavljanja, krađe, silovanja, pljačke, bilo to u kojem slučaju. Ko ji[!] bi od vas to prekršio, bit će doveden pred prijeki sud, što znači smrt iz puške.” *1609 dana na fronti*, 119.

¹⁶⁸⁰ Pod neodrživom pretpostavkom da su autobiografi zabilježili sva takva smaknuća na razini svoje bojne, to bi – prema stanju iz kolovoza 1914. (929 pješačkih bojna + druge postrojbe) – značilo oko dvije do tri tisuće tijekom cijeloga rata. Ako pak istu pretpostavku snizimo na razinu satnije, broj će se kretati između osam i dvanaest tisuća. No, malo je autobiografa pisalo o sve četiri ratne godine – utemeljimo li procjenu na nekoj sredini od dvije godine, okvirni (naglašavam, sasvim priručno izvedeni!) raspon bit će negdje između četiri i 24 tisuće.

¹⁶⁸¹ Prema evidenciji, za cijeloga I. svjetskoga rata u britanskoj je vojsci izvršeno svega 346 smrtnih kazni, od toga 266 za dezertiranje, tri za pobunu, a ostalo za neposluš, udaranje zapovjednika, spavanje na straži i sl. S druge strane, samo zbog sudjelovanja u velikim pobunama 1917. u francuskoj su vojsci na smrt osuđena 554 vojnika, no naposljetku ih nije pogubljeno više od 66. R. HOLMES, n. dj., 337.-338. Broj od oko 600 službeno pogubljenih Francuza i 750 Talijana daje pak L. V. SMITH, “Refus, mutineries et répressions”, *Encyclopédie de la Grande guerre*, 398. Broj neformalnih smaknuća, dakako, i ovdje ostaje nepoznat, kao i broj osuđenih zbog lošega postupanja prema neprijateljskim državljanima.

ipak, kritički povezan s alkoholnom opijenošću – spominje i u vezi s talijanskim vojnicima.¹⁶⁸² Govoreći o svojoj bosanskoj postrojbi, Blašković pak kaže da su njezini pripadnici po prirodi “bili blagi i pitomi i svaka je brutalnost bila protivna njihovom biću” – ali, nastavlja, “vidio sam ih ja i razjarene, i onda nije bilo pardona”,¹⁶⁸³ dajući za to svega dva primjera. Jednom prigodom, negdje na srpskom bojištu, neki poručnik Stipić pozvao je srpsku zaštitnicu da se preda, na što ga je jedan od njezinih dvanaest vojnika ubio ručnom bombom. Ogorčeni takvim postupkom, Bosanci su pobjesnili, i pobili ih sve odreda, uključujući dakle i onu jedanaestoricu koji su već digli ruke.¹⁶⁸⁴ Drugi slučaj dogodio se, navodno, na ruskom bojištu, kada su stražari obiju strana uveli podnevno primirje, tijekom kojega su i razgovarali. Prema Blaškoviću, jednoga dana neki Poljak, mobiliziran u rusku vojsku, čak im je predao i pismo za svoju suprugu, koja je živjela na području pod austro-ugarskom upravom. Nešto kasnije, međutim, tijekom takvoga primirja, bosanski stražar Ahmet Babić, koji je na uobičajeni poziv iz suprotnoga rova izvirio iz zaklona da prihvati ponuđenu votku, ustrijeljen je ravno u glavu, što je protumačeno kao smišljena podlost – njegovi suborci, kako kaže Blašković, na to su podivljali, stali Ruse gađati bombama, a tijekom noći jedna se dobrovoljačka izvidnica prišuljala njihovu rovu, i pobila sve koje je ondje zatekla.

Ukratko, iako tvrdi da je u bosanskim postrojbama bilo i “krvoloka” i “kukavica”, ne specificirajući pojmove – tj. uključuje li taj samo neku vrstu bespoštodne borbe, ili i ubijanje nemoćnih – navodeći još četiri lokaliteta na ruskom i jedan na talijanskom bojištu, Blašković ističe da se “pokolj” zbivao “iz srdžbe i zdvojnosti [...] Pa i u tim se borbama čovječnost brzo vratila i neprijatelji bi se brzo kao ljudi našli, jer su se klali zbog one ,ako neću tebe, ti ćeš mene’”.¹⁶⁸⁵ U tom sklopu, već tijekom početnih borba u Galiciji 1914. autor i njegovi suborci razlikovali su “opasnoga” od “neopasnoga” neprijatelja: “Tamo je stajao prvi ogromni transport ruskih zarobljenika i mi smo se sa prvim ,Muskalima’ veoma srdačno pozdravili iako smo išli, da se sa njima koljemo.”¹⁶⁸⁶

Što se tiče empatije, podjednak je i Cvitanovićev zaključak: “Na fronti se momčad bije i kolje, ali čim svrši borba, ona makar i gladna bila, svoj obrok dijeli sa zarobljenicima, a na ono što je čas prije bilo kao da se više i ne misli. Ako se nešto suprotno događa, to biva u pozadini među onima, koji nisu ni omirisali pakla [...] Ona momčad i njihovi zarobljenici,

¹⁶⁸² Prema Holmesu, držeći ih krivima za početak rata i zločine na okupiranim područjima, Australci su 1915–1918. na sličan način tretirali zarobljene Nijemce. R. HOLMES, n. dj., 389.

¹⁶⁸³ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 56.

¹⁶⁸⁴ *Isto*, 56.

¹⁶⁸⁵ *Isto*, 60.

¹⁶⁸⁶ *Isto*, 101.

koja svakoga časa gleda smrti u oči, najbolje je razumjela tuđu nevolju, pa je nastojala da je prema svojim silama što više ublaži.”¹⁶⁸⁷

Među ostalim, takvo, donekle, štoviše, i optimističko tumačenje daje i pripovjedač u autobiografskoj noveli *Žena* Pavla Gregorića, smještenoj u neki ratom zahvaćeni galicijski dvorac: “Naprotiv, prošavši kroz vatreno krštenje mi smo postajali bolji, mnogo bolji. I ako bi došli u položaj, da u odbrani svoga života, u borbi prsa u prsa, bajunetom probodemo grudi, nekome svome poznaniku, iz starog studentskog doba, već za vreme zatišja na frontu, ophodili bi se sa zarobljenim neprijateljima, potpuno čovečanski. Onaj instinkt za samoodržanjem, koji nas stvara životinjom miruje često, tako da se u nama ponova[!] pojavi kulturni čovek.”¹⁶⁸⁸

Na tomu tragu, no svodeći odnos na seljačku solidarnost, nastupa i Krležin pripovjedač u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*: “Zagorac se pol sata iza boja odmah sprijatelji s Rusom iz bog te pitaj koje gubernije, i odmah će se međusobno ugostiti ili čajem iz pljoske, komišom, duhanom ili slaninom. Odmah će da potječe besjeda o zemlji, o blagu, o ženi, i smijati će se družiti i biti veseli.”¹⁶⁸⁹

Sličan spoj više-manje odmjerenih osvetničkih težnji, skopčanih sa samoobranom i uzajamnim potpomaganjem (“mikrosolidarnost”¹⁶⁹⁰), navodi i Grgec kao osnovnu motivaciju svojih – inače narodnosno krajnje heterogenih – vojnika: “U bataljonu je bilo vrlo malo ljudi, koji bi se borili za nekakav viši domovinski ideal, ali se zato u zajedničkom trpljenju razvila dosta velika drugarska solidarnost. Drugovi nijesu dali dirati u svojega supatnika. Ako je tko stradao, valjalo ga je osvetiti. Oko za oko, zub za zub, krv za krv.”¹⁶⁹¹ Umjesto pješačkih akcija, ondje su se za to najviše koristili minobacači (kojima je i sam zapovijedao), s čim u vezi kaže da su časnici znali prekoračiti svoje ovlasti, potaknuti i osvetoljubivim traženjima običnih vojnika.¹⁶⁹²

No, osveta ne mora imati veze samo s neposrednom, tjelesnom ugroženošću. Uvreda nekada može biti nanesena i na sasvim simboličkoj razini – prema Blaškoviću, trojica njegovih vojnika na dobrovoljnom su pohodu ubila petoricu Rusa ne zato što bi po njima pucali, već stoga što je, navodno, iz njihova rova stigla psovka “j.... ti majku bosansku”.¹⁶⁹³

1687 K. JURIŠIĆ, n. dj., 180.

1688 Pavle GREGORIĆ, *Tri*, Beograd 1923., 41.

1689 M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Split 1985., 99.-100.

1690 O njezinu značenju i S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 237.-243.

1691 P. GRGEC, *Krvava služba*, 169.-170.

1692 *Isto*, 170.

1693 “Tri su se naime Bošnjaka oboružana do zubiju provukla kroz našu žicu i upala u ruski rov, a da svojim nisu rekli ni riječi. Vratili su se krvavih noževa i javili nam da su petoricu Rusa zaklali, a jednog izbodenog i poluživog neprijatelja doveli sa sobom kao corpus delicti.” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 258.

Unatoč tomu, da njegova konstatacija kako su tvrdnje – susreli smo ih već – o “krvoločnosti” bosanskih postrojba pretjerane nisu bez osnove, sugeriraju i Blaževićeva sjećanja na borbe protiv Rumunja u jesen 1916.: “Jedna usmena zapovijest od strane njemačkog zapovjedništva rasturena je među nas; po njoj se nije smjelo dovoditi zarobljenika Rumuna, a to je na ratnom jeziku značilo da ih je po kratkom postupku trebalo otpremiti u vječna polja velikoga duha. Nepokvarena duša Bosanca bunila se protiv takvog postupka, smatrajući ga nedostojnim. Zarobljenici su i dalje dovodeni. Na zaobilazna pitanja, šta raditi s njima, dočasnici su odgovarali da oni ne mogu biti dželati neprijateljskog vojnika, koji im se predao na milost i nemilost. To nije mala stvar ako se želi biti objektivan prosuđivač viteštva jednog naroda, koje je usko vezano s plemenitošću.”¹⁶⁹⁴ Kako se vidi, ne upućujući ni na kakve međunarodne konvencije – za koje vjerojatno i nisu znali¹⁶⁹⁵ – protivljenje svojih suboraca smaknućima zarobljenika Blažević pripisuje upravo njihovu tradicijskom, “nepokvarenu” svjetonazoru – to ne bi bilo časno, ljudski i sl.

No, svjetonazor kao takav, natuknuo sam, nije neka slobodno lebdeća kategorija, posve odijeljena od realnih, svagdašnjih odnosa. Ograničenje nasilja također je posljedica brojnih evolucijskih povratnih sprega, u kojima su – kako to nastavak lijepo ilustrira – uključeni i osveta i ravnoteža snaga i “fight or flight” mehanizam. Naime, kako kaže Blažević, iako njegova postrojba nije pristala ubijati zarobljene Rumunje, svejedno je naišla na “grozne posljedice” dotične zapovijedi, koja joj je znatno poljuljala borbeno raspoloženje, potaknuvši ju na povlačenje, da ne kažem bijeg: “Elana za borbu kod nas više nije bilo. [...] – Ako nas zarobe, poubijaće nas da osvete svoje kolege – govorili su oprezniji, – i ako mi nismo to zaslužili.”¹⁶⁹⁶ Premda je isprva prijetio revolverom, objašnjenje je naposljetku prihvatio i sam

¹⁶⁹⁴ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 37.-38.

¹⁶⁹⁵ Prema Horvatu sjećanju, domobranska izobrazba, barem u ratno doba, prešućivala je međunarodne konvencije, što je za nj bilo donekle i razumljivo zbog nedostatka vremena i duboke proturječnosti. J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 73. No, *Službovnik za Kraljevsko ugarsko domobranstvo*, sv. 2, Budimpešta 1916., 153.-155., ima poglavlje “Najvažniji međunarodni ugovori”, u kojima se upućuje na pojedine odredbe Ženevske konvencije, dok je zaštićeni položaj “ratnih sužnjeva” (zarobljenika) i “ugovornika” (pregovarača) prikazan u prethodnom poglavlju “Saobraćaj s neprijateljem”, tj. kao dio unutarnjega prava, bez spomena IV. haške konvencije. Osim toga, da su barem neki časnici za njih znali svjedoče ipak već spomenuti Vrgočev zahtjev, Grgina rugalica, kao i bilješka pukovnika Budinera uz nadnevak 20. siječnja 1916., negdje kraj “Toporoutza” (danas Toporivci, oko 15 km sjeveroistočno od Černovaca): “Tijekom dana upadljivo mirno. U 9 h Rusi su pokušali pokopati vlastite poginule na temelju Ženevske konvencije, ali to je spriječio zapovjednik odsječka [sam Budiner! – F. H.] otvaranjem paljbe.” *Ratni dnevnik C. K. Varaždinske pješačke pukovnije br. 16. 30. siječnja 1915.–23. lipnja 1918.*, 111. Kako se vidi, u većini slučajeva pojam “Ženevske konvencije” proširen je na predmete haških konvencija. Uz Budinera slučaj valja pak dodati da nijedna konvencija nije jamčila neko pravo na pokapanje mrtvih – ako nije riječ o potpunom zabuni, posrijedi bi mogao biti pokušaj Rusa da se pod bijelom zastavom, nudeći primirje, približe austro-ugarskim rovovima, gdje se zacijelo nalazila većina leševa. Sa stajališta branitelja, riječ je – dakako – o riziku na koji, vidjeli smo, upozorava i Štancerova knjižica.

¹⁶⁹⁶ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 38.

bojnik “Štrom”: “Ritterski narod, bez sumnje. Ne bi ni bilo pravo da mi plaćamo tuđe grijehove, a mi bi ih u ovom slučaju sigurno platili.”¹⁶⁹⁷

Određeno razumijevanje za sličnu motivaciju, čini se, iskazuje i Blašković u sjećanjima na borbe u Srbiji tijekom 1914.: “Kasnije sam čuo da su srpski vojnici iz osvete za nedjela austro-ugarskih vojnika prema njihovom pučanstvu slabo postupili sa ranjenicima u zaostalom rezervešpitalu [pričuvnoj bolnici – F. H.] u Šapcu.”¹⁶⁹⁸

Za razliku od Blaževićeva slučaja, u kojima je neka vrsta straha od nezasluženoga, a predvidljivoga uzvrata djelovala sputavajuće, ili pak Grgecovih “tisuću naboja”, kojima je odbio istovremeni napad, osvetnički poriv, međutim, može prijeći i najšire shvaćene talionske granice. Tijekom Vrgočevih borbi u Galiciji 1914., njegova je postrojba početkom rujna stigla u selo “Rumno”, tada oko pet kilometara iza bojišnice.¹⁶⁹⁹ Kako ocjenjuje, vjerojatno ponešto pretjerano, u nj se tada smjestilo oko pet tisuća austro-ugarskih vojnika.¹⁷⁰⁰ Zajedno s drugima, autor je bio određen da pregleda kuće, no nadređeni mu satnik stao je iznenada žustro pucati po tavanu jedne od njih. Budući da je selo djelovalo mirno, Vrgoč je isprva pomislio da je strijelac “poludio” od sifilisa, no tada se “uvjerio” da se ondje nalaze pritajeni ruski vojnici. Zacijelo, nisu pružali neki naročiti otpor (a možda ih ondje nije ni bilo!), budući da daljnja naracija nije usmjerena na njihovu eliminaciju – kako kaže, bilo je to već u sumrak, i mnoštvo ustrašenih vojnika počelo je, bez zapovijedi, pucati na sve strane.

Povrh toga, i sada dolazimo do jednoga od najpotresnijih dijelova cijeloga korpusa: “Neprestano se i sa drugih strana čulo u šest sedam jezika: ‘Naprijed, naprijed! Izdaja! Treba ih sve poubijati!’ [...] Odnekuda je iznikao petrolej i šibice. Slama i sijeno počeli su gorjeti. Sa upaljenom slamom prenašali su vojnici vatru i na drvene krovove, a kundacima su razbijali vrata na kućama [...] Ja sam za sve ovo vrijeme bio kao obezumljen. Dok sam prije toga u ratu nastojao zapriječiti svaku ma i najmanju nepravdu prema građanima u ratnom području, u ova tri četiri sata beskrajnog bjesnila vojnika sedam osam narodnosti, nije mi došla na pamet nikakva humanost, a kamo li pomisao da zapriječim ubijanje ljudi, koji nisu imali oružje u ruci, niti se borili protiv nas i ako su možda znali, da su Rusi spremali napad na nas. U mene kao da je ušao neki novi, mojoj naravi i mojem nazoru na svijet sasvim nepoznati duh, kao da sam postao sasvim drugim čovjekom.”¹⁷⁰¹ Za razliku od Šapca, Vrgočevi vojnici, dakle, ovdje

¹⁶⁹⁷ *Isto*, 39.

¹⁶⁹⁸ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 99.

¹⁶⁹⁹ Danas Hrimne kraj Komarna u Ukrajini, oko 30 km jugozapadno od Lavova (L’viv). Ubikacija je nedvojbeno jer “Rumno” kao susjedno selo spominje i Blašković koji se istodobno tj. oko 10. rujna 1914. borio oko “Horožanne Wielke” (danas Velyka Horožanka). *Isto*, 107.

¹⁷⁰⁰ A. VRGOČ, n. dj., 47.

¹⁷⁰¹ *Isto*, 49.

su počeli haraćiti pred njegovim očima, nad austrijskim državljanima, i to uz njegov prešutni pristanak: “Naši su vojnici provaljivali u stanove. Gledao sam kako ubijaju i žene i djecu, a da o muškarcima ni ne govorim. Kundacima su im razbijali lubanje, boli su ih bajonetama, a i pucali u njih. [...] Krik ovih nesretnika nije na mene ništa djelovao, nisam ih ništa žalio i bio sam sasvim ravnodušan kao da mi je srce od kamena. [...] A tko bi se mogao i da je htio suprotiviti ovom bezumnom bjesnilu naših vojnika?”¹⁷⁰²

U stvari, iako to ne priznaje, zacijelo je i on sam okrvavio ruke, budući da je – tvrdi da se ne sjeća u koga – ispucao svih 120 metaka,¹⁷⁰³ došavši k sebi tek kad mu je neki ruski časnik, kojega je zgrabio za vrat htijući ga ustrijeliti kroz uho, na njemačkom rekao da kod njih ne ubijaju zarobljenike.¹⁷⁰⁴ Za razliku od Grgeca, Vrgoču je trebalo i nešto više vremena da osjeti samoprijekor: “Iz sela se dizao ogroman plamen sad jači sad slabiji, sad veći sad manji [...] Bilo mi je ugodno gledati tu lijepu vatru.”¹⁷⁰⁵

Stjecajem okolnosti, polovicom 1916., na paljevskom postavu, čak i sam Grgec osjetio je nasilnički poriv nevezan uz izravnu samoobranu ili osvetu. Nekom prigodom, naime, bojnici mu je dodijelio zadaću da radi ispitivanja zarobi barem jednoga talijanskoga vojnika, određivši mu izvidnicu od desetnika i četiri iskusna momka te slobodu da za svoj pothvat izabere bilo koje mjesto na cijelom brigadnom odsjeku. Kako i ovaj put kaže, izvedbi je prišao bez ikakvoga oduševljenja, samo zato što se zapovijed mora poštivati, držeći inače da je “major zamislio ovu ophodnju samo radi hohštaplarskih militarističkih razloga, da pokaže svojim starješinama”.¹⁷⁰⁶ Prišuljavši se tijekom noći talijanskom rovu, uočio je iza vreća s pijeskom budnoga stražara, što ga je potaklo da odvagne moguće scenarije: “Ako me je taj stražar opazio, sigurno će pokušati da me ustrijeli. Ali ja ću ga preteći i zatjerati mu smrtonosno tane u glavu ili prsa. [...] Dolazila mu je i ta misao, da i prije kakvog neprijateljskog pokušaja s druge strane usmrti stražara i da pobjegne natrag u siguran zaklon. Ali je odmah uvidio, da bi bio gadan kukavičluk ubiti nenadano čovjeka, o kojem se uvjerio, da i ne sluti, kakva mu opasnost prijeti iz blizine od jedno deset koraka.”¹⁷⁰⁷

“Kukavičluk” kao motiv protiv ubijanja zacijelo ima više veze s osobnom čašću, negoli s katoličkim moralom. No, obrati u Grgecovu raspoloženju te noći još nisu završili. Iz talijanskoga rova, naime, odjednom se začuo žamor, pa i sasvim razumljiv razgovor – vojnici

¹⁷⁰² Isto, 49.-50.

¹⁷⁰³ Budući da je spremnik njegove mannlicherice sadržavao svega pet metaka, brojka bi značila da ga je morao zamijeniti ili popuniti čak 23 puta, odnosno da je – načelno gledano – imao toliko prilika zastati i promisliti o tomu što čini.

¹⁷⁰⁴ Isto, 50.

¹⁷⁰⁵ Isto, 51. Autor iznosi malo vjerojatan podatak da je u tom okršaju poginulo čak 608 austro-ugarskih vojnika.

¹⁷⁰⁶ P. GRGEC, *Krvava služba*, 126.

¹⁷⁰⁷ Isto, 130.

su se okupili oko upravo pristigloga kotla s hranom: “Mikulin je postao najednom gotovo obijesno raspoložen. Došla mu je misao, kako bi bilo, da sa svojom ophodnjom provali upravo tu u talijanski streljački jarak i da potjera talijanske kuhare i momčad s njihovim kotlom, neka nastave i dovrše večeru u austrijskim streljačkim jarcima.”¹⁷⁰⁸ Takva je bila i njegova konačna odluka, no tada je shvatio da su se dvojica sapera, koji su trebali prerezati bodljikavu žicu, u međuvremenu vratili na polazni položaj; ponovni pak pokušaj onemogućila je rasvjetna raketa iz austro-ugarskoga rova, u svjetlu koje ih je opazio drugi talijanski stražar, otvorivši paljbu.¹⁷⁰⁹

Sličnu borbu motiva, da ne kažem načela, ali ne unutar jednoga, nego između dvaju subjekata, doživio je Grgec i tijekom svojega zarobljavanja. Dan poslije one borbe u kojoj je ispalio tisuću hitaca, njegov se postav još uvijek držao – Talijani su dotad zauzeli samo središnji dio. Ostavši bez vode i streljiva, iscrpljeni branitelji, zaklonjeni – kako je rečeno – u kavernama, bili su, prema Grgecovu mišljenju, preslabi za protunapad, uskoro su stigle vijesti o tomu da se šire područje opkoljava, a neugodno je djelovalo i to što su protiv susjedne postrojbe Talijani uporabili bacače plamena.¹⁷¹⁰ U tim trenucima, odluka natporučnika Dutka da se izvjesje bijele zastave dočeka je s olakšanjem: “Svi su vojnici digli ruke u zrak, samo su ih časnici Dutko i Mikulin držali nehajno spuštene uz tijelo. Zato je oko njih nastala najveća gungula, jer se niz bajuneta upro prema njihovim prsima. Začas su im vojnici strgali s tijela zaštitne maske, dalekozore, kožnate pripašaje.”¹⁷¹¹

Ipak, kada ih je Grgecov služak upozorio da u naprtnjači ne nosi svoje, nego njegove stvari (“To nijesu moje stvari, nego ovoga gospodina”),¹⁷¹² nisu mu ju uzeli. Štoviše, čim su Talijani shvatili da Grgec i Dutko nisu Nijemci, nego Slaveni, i k tomu časnici, pristupio im je neki natporučnik, predstavio se pruživši im ruku, i rekavši da će se pošteno pobrinuti za ranjenike: “Sada smo braća, rat je za vas svršen.”¹⁷¹³

Međutim, u to vrijeme naišao je i neki mladi talijanski poručnik, pucajući s ulaza, naslijepo, u kavernu do kaverne, na što mu je Grgec doviknuo da su unutra ranjenici: “Ali bit će da je Mikulinov glas zvučao prijekorno, zato se sottotenente našao uvrijeđen. Kao

¹⁷⁰⁸ *Isto*, 130.-131.

¹⁷⁰⁹ *Isto*, 131.-132.

¹⁷¹⁰ “Poručnik se Mikulin sjetio, kako je gledao nekada jedan prizor, dok je još bio srednjoškolac. U nekom gradu bili su dječaci pohvatali mišolovkama pet miševa. Polili su ih petrolejem, zapalili i pustili, da se tobože utrkuju. Bio je mrak, kada su se po igralištu jedne gimnazije razbježali miševi kao žive svijeće. U svakojakim isprekidanim i iskrivljenim crtama trčale su bijedne životinje, dok se nije jedna za drugom smirila. Jedan je miš protrčao najveću daljinu, i toga su okrutni dječaci proglasili pobjednikom utrke.” *Isto*, 162.

¹⁷¹¹ *Isto*, 163.

¹⁷¹² *Isto*, 163.

¹⁷¹³ *Isto*, 164.

razdražen tigar skočio je on prema poručniku Mikulinu i stavljajući mu još vruće grlo karabinke na lijevu sljepočicu stao je siktati na nj: – Cavra austriaca! Kozo austrijska! Zar ne poznaješ, da sam ja časnik!”¹⁷¹⁴ Uvjerenom da ga Talijan smjera ustrijeliti, razne su mu misli prolazile glavom, no tada se umiješao onaj dobrodušni natporučnik, upozorivši ga da je i zarobljenik časnik, i da ne puca. Očito doista bijesan, mladi poručnik na to je Grgecu “uz masnu kletvu” zbacio kapu s glave “grubim udarcem”, zadovoljivši se – nakon, čini se, kraće prepirke sa starijim kolegom – da sa sobom povede tek autorovu momčad, pucajući im pritom iznad glava.¹⁷¹⁵

Kako bilo, navedeni primjeri nasilnoga ponašanja prema nemoćnom protivniku mogu se povezati s nekim, makar i najsitnijim povodom, isto kao što je i ono austro-ugarskih vojnika, primjerice, u Srbiji, u nekim slučajevima bilo zapovijedeno. Za razliku od Vrgoča, koji – vidjeli smo – prosuđuje da su “bogat bački seljaci” pljačkali i uništavali mimo zakona, Blašković se sjeća da je samo zapovjedništvo IV. vojnoga zbora odredilo da se te 1914. Šabac kazni s “anbefohlene Plünderung”, i to zato što se navodno s nekih kuća pucalo. I njegov se opis ne odnosi samo na prisvajanje tuđih dobara, nego i na neku vrstu “iracionalnoga” destruktivnoga zanosa: “Dok smo marširali ulicama kroz grad prilazili su vojnicima pijani saniteci i trenjaki pa su im nudili vina, ženskih cipela, rublja i šešira, dječjih igračaka, krzna i tepiha, sve to opljačkano po domovima odbjeglog stanovništva.”¹⁷¹⁶ Ne ulazeći u eventualne pravne ili moralne zabrane, takvu zapovijed, međutim, Blašković kritizira čisto vojničkom logikom, logikom koja se – kako je rečeno – uz manje prilagodbe može primijeniti i na spomenutu evolucijsku vezu između ograničenja nasilja prema “bližim” i “daljim” članovima vrste, odnosno skupine: “Kad bi tko zlonamjerno želio uništiti disciplinu svojih vojnika ili svoje jedinice, neka samo dozvoli pljačku, pa će sve slabe posljedice te mjere osjetiti na vlastitoj koži. Pljačkom vojnici postaju razuzdana banda razbojnika, a kad bi se u takvom času primijenile druge odredbe vojno-kaznenog zakona, onda bi trebalo polovinu momčadi na licu mjesta poubijati radi kršenja subordinacije.”¹⁷¹⁷

No, jednom izdana, takva se zapovijed, zajedno s ostalim spomenutim pobudama, može shvatiti i kao odobrenje u neodređenom broju budućih slučajeva – isto vrijedi i za prešutno toleriranje, posebno pak za promidžbena nastojanja, kojima se protivniku negira ljudskost.

.....

¹⁷¹⁴ *Isto*, 164

¹⁷¹⁵ *Isto*, 164.-165.

¹⁷¹⁶ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 86.

¹⁷¹⁷ *Isto*, 86.

Primjerice, prešavši 1914. Drinu, Prodanović je prvo uočio razorene nadgrobne spomenike, “krajputaše”, što nije ocijenio kao pojedinačni ispad ili uzgrednu posljedicu ratovanja, već kao dio sustavne politike: “Da Austrija ništa drugo nije učinila, zaslužila je da propadne. Ta ona i inače ni kod sebe ni na istoku nikada nije širila ni kulturu ni moral nego najgadniji razvrat i nesreću mnogih.”¹⁷¹⁸ Na tomu tragu opisano je i stanje u Loznici: “Kao da se i sam pakao zaverio, da što pre zbriše svaku srpsku muku. Tako ne samo kolibe nego čitavi voćnjaci nestaše sa lica mesta. [...] Po svim sokacima razbacane najraznovrsnije stvari: i ikona i jastuk kao i brašno i odelo ispremetano i izgaženo ležalo je po zemlji. [...] Oko nas sa sviju sporednih sokaka trčahu razuzdani vojnici. Svaki je nešto na leđima vukao. Sve same ukradene stvari.”¹⁷¹⁹

Za tamošnju crkvu – tornja pogođena topovskom granatom – bio je pak privezan konj, a u njoj je, podloživši si pod glavu *Evandjelje*, pijani mađarski husar ležečki pušio cigaru. Prodanović i njegovi pouzdanici uspjeli su ga otjerati, no to su morali ponoviti kada su malo kasnije, u susjednoj ulici, začuli neko jaukanje: “Onaj pijani husar zaokupio jednu hromu babu. Htede silom da je udavi.”¹⁷²⁰

Potkraj 1915. sličan je postupak prema srpskim civilima pokušao zaustaviti i Jelavić, ali bezuspješno: “U rasvijetljenoj sobi leži, bez svijesti, curica – – oko nje čopor, pijanih Prusa.” Upozoren, njihov je satnik, navodno, odgovorio: “Šta zločin, šta osveta! Prosto oplemenjenje rase.”¹⁷²¹

Poput Jelavića, i Prodanović naglasak stavlja na kulturološke, točnije ideološko-političke čimbenike, ne govoreći toliko o pojedincima koliko o mržnji što je planski, odozgo usađivana u zajednicu. Zašavši u napuštenu srpsku bolnicu, ugledat će uistinu strašan prizor, za tumačenje kojega i nije presudno je li ispravno ustanovio identitet žrtve i počinitelja: “Na jednom od njih [kreveta – F. H.] video se lepo trag od spaljenog kostura. Ko ga je i zašto upravo spalio, ne mogosmo dokučiti. Jedno je prilično bilo sigurno, da su ga Austrijanci spalili. Mržnja, koju je Beč vekovima sejao, morala je, htela ne htela, u velikim zverstvima, da se prikaže. Jer spaliti živog ranjenika, značilo je koliko izgubiti i poslednji trunak od dobrote. A to je kod austro-mađarske vojske već prvi dan rata nastupilo.”¹⁷²² U takvom

¹⁷¹⁸ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 98.

¹⁷¹⁹ *Isto*, 99.-101.

¹⁷²⁰ *Isto*, 101.

¹⁷²¹ I. JELAVIĆ, n. dj., 27.

¹⁷²² Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 101.

okruženju, drži autor, ponašanje pojedinca može se drastično izmijeniti: “Strašno, kako vojska robi i obara. – I najmirniji pobesni u uniformi. – Čovek se sasvim u životinju preobratiti.”¹⁷²³

Kako se čini, osim usmjerenoga, izravno zapovijedenoga nasilja, Prodanović razmatra i privlačnost onoga nasilja koje samo ima sve izgleda ostati nekažnjeno. S obzirom na narodnosni sastav njegove pukovnije, kao i na to da – zacijelo ne slučajno – općenitu mržnju prema Srbima u ovom slučaju stavlja na posljednje mjesto, čini se da je ponašanje njegovih suboraca u netom okupiranom, od stanovnika ispražnjenom srpskom gradiću imalo nešto drukčije korijene: “Kao gladna divljač razmilila se cela [podcrtao F. H.] naša pukovnija uzduž i popreko Obrenovca, gotova da pljačka, gde šta nađe i da kida, ako joj se što usprotivilo bude. I da je bilo zapovesti, da niko ništa ne sme uzeti, bilo bi teško sačuvati sve to. Ovako svaki je mislio da mu je dužnost, da što više razdrobi i uništi. A u stvari to nije ništa drugo bilo do gadan izliv ratne surovosti. Ona je polako, što god je rat duže trajao, sve većma trovala duše. Osim toga [podcrtao F. H.] i mržnja je uradila svoje, jer što je srpsko bilo, trebalo je u jedan mah da nestane.”¹⁷²⁴ Nešto kasnije, štoviše, zbog navodnoga “komitskoga” napada, do njih je – tvrdi – došlo i “telefonsko naređenje, da se svaki živi Srbijanac u Obrenovcu i u okolini ima smesta bez ikakvog ispita ubiti.”¹⁷²⁵

Zanimljiv je slučaj gotovo fotografskom preciznošću zabilježio i Vrgoč, kada je također u Galiciji 1914. njegova postrojba naišla na previjalište spaljeno zajedno s ranjenicima obiju strana: “Dva vojnika naše kumpanije skakala su među nogama tih izgorjelih nesretnika [...] i strelimice boli te mumije, kako su ih mogli bajonetama dohvatiti, no ponajviše u trbuh. Kada su se [...] pokazivala i izvlačila crijeva ili kada se ispod centimetar debelog sloja ugljena na butovima vidjelo žuto-smeđe, polupečeno meso, ispuštali su njih dvojica divlje, poluživotinjske glasove. [...] Pogled im je bio čudan, kao da su pijani ili omamljeni ili kao da ih je netko iznenada iz dubokog sna probudio.”¹⁷²⁶ Iz prikaza nije jasno je li bolnica bila ruska ili austro-ugarska, no budući da se pripadnost pojedinih lešina ionako nije ustanovljavala, mržnja je otpala kao mogući motiv. Ne upuštajući se u određivanje konkretnih obrazaca, odnosno poriva, Vrgoč stoga – za razliku od Prodanovića – “kulturu” i ovdje promatra kao ograničavajući, smirujući element, iako u pogledu njezinih mogućnosti baš i nije optimističan:

¹⁷²³ *Isto*, 142.

¹⁷²⁴ *Isto*, 234. Za Vijetnamskoga rata jedan je američki časnik ovako sažeo utjecaj takvih, “kontekstualnih” čimbenika na dotad “obične” mladiće: “You put those same kids in the jungle for a while, get them real scared, deprive them of sleep, and let a few incidents change some of their fears to hate. Give them a sergeant who has seen to many of his men killed by booby traps and by lack of distrust, and who feels that Vietnamese are dumb, dirty and weak, because they are not like him. Add a little mob pressure, and those nice kids who accompanies us today would rape like champions. Kill, rape and steal is the name of the game.” R. HOLMES, n. dj., 392.

¹⁷²⁵ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 237.

¹⁷²⁶ A. VRGOČ, n. dj., 78.

“Gdje je tu kultura, civilizacija, obzir i počast, što se iskazuje mrtvome čovjeku?! Zar je ,ono nešto’, zar je ,ono nešto besvjesno’ jače od svih ostalih faktora duše, civilizacije, čovječanstva?!”¹⁷²⁷

Utjecaj ratnoga okoliša na ljudsko ponašanje, ne izuzimajući sebe, istaknut će i Mato Turkalj, osvrćući se na slučaj onoga unakaženoga desetnika 28. domobranske pješačke pukovnije: “Ali da, rat je rat! U njemu se čine mnoge ludosti. Ljudi postanu životinje, pa bi i rođenog oca razapeli, srce im otvrdne, a um potamni, pa ne znaju što rade. Postanu, brate, pravi ludjaci! Ili zar se nas može smatrati mnogo boljima?! Pretvorili smo se u divlje hijene i ko zna kad ćemo opet postati normalna bića.”¹⁷²⁸

Suočeni s takvim, nemotiviranim nasiljem, pojedini autobiografi opet su njegovu podlogu skloni vidjeti u nagonском, odnosno fiziološkom. Bez obzira na pravednost ili nepravедnost samoga rata, dužnost, samoobranu pa i osvetu – prema njihovu sudu – u svim vojskama mogu se naći ljudi koji će bez obzira na opravdanje uživati u borbi, ili čak u samom nanošenju boli. Još Oršić za jednoga će svoga suborca – nekoga Iliju Gudurića – tako reći da je “bio po svemu pravi tip rođenoga zločinca”, usto i “opak, preko mjere osvetljiv i do krajnosti sebičan”.¹⁷²⁹

I dok njega autor prikazuje kao usamljenika kojega, navodno, nitko u postrojbi nije volio, Gregorićev fikcionalni pripovjedač takve “krvoloke” promatra kao dio malobrojne ali ne i sasvim rijetke skupine, skupine koja prečesto nije bila sposobna “prepoznati ljudskost”: “No, kao svuda, tako je i ovde bilo, izuzetaka. Bilo je ljudi, koji su, osetivši jednom samo miris ljudskog mesa, postajali tako krvoločni, da ih ništa nije moglo obuzdati, da iz dana u dan, svoje snažne mišice ne kupaju u svežoj toploj krvi.”¹⁷³⁰

Nasuprot njemu, pedantni Vrgoč egzaktnije procjenjuje njezinu zastupljenost. Tvrdeći pak da ju mahom popunjavaju provalnici, zvjerokradice i seoski razbijači, čini se, sugerira da njihovo ponašanje u ratu – osim po stupnju, zacijelo uvjetovanom načelnom odsutnošću kazne – i nije toliko daleko od mirnodopskoga: “Od tri stotine momaka naše kumpanije bilo ih je po prilici deset postotaka, koji su bili kadri napraviti svašta na svijetu [...] Nije dobro prošao nijedan neprijateljski vojnik, a ni domaći građanin, koji se je na ratnom području s njima sastao.”¹⁷³¹ Trojicu od njih, koji su bili spremni i bez “zapovijedi napraviti najveće krvološtvo”, autor je primijetio još u Srijemu – uhićene sumnjivce, a takvih nije manjkalo,

¹⁷²⁷ Isto, 79.

¹⁷²⁸ 1609 dana na fronti, 44.

¹⁷²⁹ J. ORŠIĆ-SLAVETIČKI, n. dj., 47.

¹⁷³⁰ P. GREGORIĆ, n. dj., 41.

¹⁷³¹ A. VRGOČ, n. dj., 81.

Kako proizlazi iz navedenih slučajeva, nejasno motivirano nasilje nije samo stvar individualne “psihopatologije”, a ni nekakve potpune različitosti “ratnoga” od “mirnoga” stanja. Očito, dvojbene postupke sklone su gdjekada tolerirati ili čak poticati i više razine vojne hijerarhije, hijerarhije koja – treba li još jednom ponoviti? – dobrim dijelom i sama počiva na strahu, strahu koji, nadalje, počesto ima prilično arbitrarne osnove. Primjerice, poput represalija nad civilima, i drevna kazna decimiranja, tj. smaknuća svakoga desetoga pripadnika neke postrojbe, može se promatrati kao drastičan ali logičan odgovor na nemogućnost utvrđivanja pojedinačne krivnje.¹⁷³⁴ S druge strane, kako je rečeno, pogubljenjem baš svih “krivaca”, vlastiti bi se redovi isuviše prorijedili, a i neograničenim zlostavljanjem stanovništvo na okupiranom području prije će se potaknuti na otpor, negoli na pokornost.

Uglavnom, mimo nekoga “racionalnoga” konsenzusa, kao i potpune predvidljivosti postupanja nadležnih instanci, i ovdje je stoga bitna određena neizvjesnost između prijetnje i učestalosti njezina izvršenja – napokon, onaj u kojega je uperena prazna puška njezine će neučinkovitosti postati svjestan tek kada ju se okine. Ukratko rečeno, ma što se govorilo o strogosti vojnih propisa, čak i niži časnici imaju prilično široke ovlasti u pogledu načina na koji će u svojoj postrojbi održavati neophodnu stegu. Svakako, pritom ne mislim na već spomenutoga satnika Röhricha, koji se nakon ubojstva podređenih mu poručnika i zastavnika ubrzo vratio iz zatvora ili pritvora,¹⁷³⁵ nego na tolerirane nijanse u pristupu zbog kojih će pojedini zapovjednik u očima momčadi biti ne samo “strog”, već i “pravedan”.

.....

1733 *Isto*, 81.

¹⁷³⁵ A. VRGOČ, n. dj., 30.-31.

Među ostalim, budući da se nije moglo računati kako će kuhinja svaki dan momčadi moći dostaviti hranu, pod prijetnjom smrtne kazne bilo je u austro-ugarskom pješastvu još u početku rata određeno da svaki vojnik uza se mora uvijek imati tri (negdje i četiri!) konzerve, koje – ma koliko bio gladan – nije smio pojesti bez zapovijedi. O tomu da su neki vojnici zbog nepotpunoga kompleta doista i strijeljani, svjedoči ne samo pjesmica koju je zapisao Kisch,¹⁷³⁶ nego i Vrgočev izravni navod,¹⁷³⁷ no s vremenom se, službeno ili neslužbeno, pod utjecajem različitih obzira, taj prekršaj stalo kažnjavati vezanjem za drvo (sjetimo se, Dubravčić čak ni njega nije primijenio) ili, štoviše, tek novčanom kaznom.

U tom kontekstu, jedan postupak poručnika “Kratila” zacijelo je najdomljiviji prikaz načina na koji se osobna sklonost nasilju može ispreplesti s institucionalnim potrebama (i obratno), ujedno i najprikladniji način da svojevrsnim zatvaranjem kruga između “prirode” i “društva” završim ovaj odjeljak.

Naime, kako kaže Blažević cijeneći neke njegove značajke, rečeni “Kratil”, koji će kasnije kao satnik poginuti na talijanskom bojištu: “Bio je odvažan do bezumlja. Znao je iskoristiti vojničke vrline Bosanaca i to mu je donijelo glas junaka.”¹⁷³⁸ Tijekom borbi protiv Rumunja 1916., jedno njihovo brdsko uporište odupiralo se svim austro-ugarskim napadima: “U tako ozbiljnoj situaciji Kratil, koji je tada bio poručnik, izrazi želju da bi on sam sa svojom satnijom izveo ponovan juriš. Razumije se da je njegova ponuda primljena objeručke i ako s priličnom mjerom zavisti kod ostalih časnika, koji nisu imali hrabrosti da se dobrovoljno jave. U pitanju je bila slava, a Kratil se jedini usudio da pruži ruku za njom.”¹⁷³⁹

Mimo svih očekivanja, napad je ovaj puta uspio, i to bez znatnijih gubitaka: “Sada dolazi ono što je teško objasniti. Gord i bahat, kako to već dolikuje ovoj vrsti duša, da bi pustio oduška pokvarenosti, koja je zauzimala u njemu zavidno mjesto, pristupio je s revolverom u ruci trojici vojnika, koji su prvi izbili na vrh brda. – Pokažite mi vaše rezervne porcije!”¹⁷⁴⁰ Treba li reći? – momci ih nisu imali, i “Kratil” ih je smjesta ubio... Za razliku od moralno osviještenoga Blaževića, opći rječnik evolucijskih procesa ne poznaje “pokvarenost”, tek neku vrstu instrumentalne “disfunkcionalnosti”. Kako bilo, odlučili se za jednu ili drugu perspektivu, iako nedvojbeno u svoje vrijeme zakonit – dakle, ne bi se mogao podvesti pod uobičajeno neformalno šikaniranje – i poručnikov se postupak u evolucijskom kontekstu zacijelo pokazuje kao zastranak. Premda ga, za razliku od nekih drugih omraženih

¹⁷³⁶ “Neka si ubio hiljadu Srba, // a nemaš još svojih triju konzerva. // bijednom moraš umrijeti smrću.” E. E. KISCH, n. dj., 81.

¹⁷³⁷ A. VRGOČ, n. dj., 70.

¹⁷³⁸ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 57.

¹⁷³⁹ *Isto*, 57.

¹⁷⁴⁰ *Isto*, 58.

zapovjednika, nisu ubili (satniku “Pušeu” bombe su spuštane niz dimnjak),¹⁷⁴¹ isti oni vojnici koji su tako spremno pod njegovim vodstvom osvojili rumunjske položaje, posljedičnim strahom bili su puno manje motivirani negoli osobnim primjerom: “Gnušanje od toga čina nije ostalo bez posljedica; izgubio je on svaki ugled i krv trojice nevinih tražila je osvetu makar i u najnevinijem obliku.”¹⁷⁴²

S druge strane, ovaj odjeljak čini mi se uputnim završiti još jednim upozorenjem. Koliko se god u prethodnim odjeljcima oslanjao na – ponajviše evolucionističko – objašnjenje (*erklären*), čini se da su i u navedenim primjerima do izražaja došle neke njegove granice. Prije svega, dakle, pojavilo se pitanje predviđanja budućnosti – možemo li, na temelju dosadašnjih uočenih trendova, biti potpuno sigurni da je neko ponašanje, sa stajališta “prilagodbe na okoliš”, potpuno svrhovito, odnosno nesvrhovito? No dobro, recimo da možemo... Ali, postavimo li stvari na isuviše općenitu, sistemsku razinu, suočit ćemo se zacijelo sa zaključkom da su neka jednostavnija bića taj “ideal” već poodavno ostvarila.

Isto tako, promatrano isključivo iz kuta općenite “društvene regulacije” – u ovom slučaju običajnoga, odnosno važećega prava – čak i postupci Turkaljevih, odnosno poručnika “Kratila” njezin su legitimni, “zakoniti” dio... Postoji, eto, neki program, genetski, moralni ili juridički, i po njemu ljudska bića – svojevrсна biokemijska računala – uz veća ili manje odstupanja funkcioniraju.

Bez daljnega, na razini modela, taj je pristup veoma uporabiv. Ali, teško je ne uočiti njegovu nepotpunost, neku vrstu “slijepe pjege”, nepokrivene praznine. Ta, ni gramatika ni pravopis niti rječnik – uzeti zajedno – ne kazuju nam sve o nekomu jeziku... Kako to da Turkalji jednakom srčanošću nisu ubijali obične ruske vojnike, kada su u tom smjeru konvergentno djelovali i nagon i pravo i strah od kazne? Možda ne u isto vrijeme, ali i Grgec i Vrgoč osjetili su neku vrstu kajanja za svoje postupke – koliko god učestala bila, doživljava li nešto slično i ona skupina “krvoloka”? Nije li za opis “Kratilova” ponašanja podjednako važno – ako ne i važnije – koje su mu značenje pridali njegovi vojnici? Ne možemo li kroz njihov “govor o sebi” ipak ponešto doznati o samopoimanju drugih? Doista, ma koliko upućena na nesavršeni, “prirodni” jezik, biografska perspektiva ili razumijevanje (*verstehen*), kako god je nazvali, mogla bi biti ključna i za naše “prepoznavanje ljudskosti”, i to ne samo u

¹⁷⁴¹ O učestalosti takvoga “bombanja” (“fragging”, od “fragmentary grenade”) omrznutih časnika i dočasnika u britanskoj i američkoj vojsci usp. R. HOLMES, n. dj., 329.-331.

¹⁷⁴² M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 58. – Čak i sam Blažević poželio je nasilno stati na kraj “Kratilovu” bezobzirnomo ophođenju: “Pseto jedno, zar si još živ? [...] Čekaj, kurvo, ja ću naći načina da te udesim [...] Ne zaboravite da sam vičan pucanju i da ću braniti svoj život, odgovorim istim tonom [...] Gledao sam ga kako odmiče vijugavom stazom. U meni se skupila sva gorčina ovakvog života i nešto me sililo da uzmem na nišan ovog krvoloka, koji uživa u ubijanju.” *Isto*, 61.

davnim zbivanjima I. svjetskoga rata, nego – još i više – u onima koja nas okružuju. Jer, ma koliko bio propulzivan, *pozitivistički projekt* tek je dio mogućih – i rekao bih, potrebnih – perspektiva.

9.1.4. Od stresa do “ludila”

Osim kao neprihvatljivi, nemoralni ili protupravni, neki od navedenih slučajeva zacijelo bi se mogli označiti i kao simptomi svojevrsne psihopatologije. Gdje bi tu bila razlika, a posebice pitanje možemo li u ratu i u miru baratati s jednakim pojmom “normalnoga ponašanja”,¹⁷⁴³ kao i na što se ono može svesti – za dobar dio modernih poimanja, vojnik koji je mimo zapovijedi nožem ubio zarobljenika monstrum je,¹⁷⁴⁴ a pilot ili topnik koji su planski sravnili grad samo su radili svoj posao – također će ostati neodgovoreno.¹⁷⁴⁵

U prethodnim odjeljcima nastojao sam, dakle, pokazati kako unatoč svim narativnim nastojanjima dobar dio autobiografskih subjekata ostaje fragmentiran, heterogen, razlomljen, donekle već prema svojim stajalištima, posebice pak u vezi s djelovanjem. U stvari, kako se vidjelo, cijelom nizu “nesavršenosti” skopčanih s nasiljem podložni su ne samo pojedinci (i kao pripovjedači i kao autori), nego i društvene, odnosno državne institucije, dijelom i zato što su neki njegovi oblici – čini se – nužni već i za njihovo redovito funkcioniranje. U tom dakle, pogledu, rat – moglo bi se reći – ne donosi ništa novo, već tek potencira pojedine, vazda prisutne oblike ponašanja. Uostalom, ne nameće li nam i svagdašnji život međusobno tek djelomice uskladive zahtjeve? Naposljetku, nije li i toliko slavljena, “prirodna” evolucija tek slijepi odabir “srednjega puta” između mnoštva slučajnih mutacija, u kojemu se,

¹⁷⁴³ Usp. npr.: “Ovisno o težini vanjske situacije i kod takozvanih zdravih pojedinaca javlja se niz smetnji koje vrlo sliče psihoneurotskom reagiranju. Tako se može javiti pritisak u zatiljku [...], mišićna napetost ili mišićna slabost, tremor [...] gubitak apetita [...] lagani proljev [...] a rjeđe i prolazna kljenut. Te se pojave za ratnih zbivanja moгу smatrati normalnom pojavom [sve podcrtao F. H.]” V. MUAČEVIĆ, “Najvažniji psihijatrijski poremećaji u posebnim uvjetima”, *Uvod u ratnu psihologiju i psihijatriju*, 31.

¹⁷⁴⁴ Već i stoga što se koristio hladnim oružjem. Usp. npr.: “Što se zvjerstava prema vojnicima tiče – gdje bi trebalo povući granicu? Britanski je vojnik, kao prvo, smatrao zvjerskim njemačko korištenje lovačkog noža u izvidnicama. Nakon nekog vremena on se naučio i sam njime koristiti; bilo je to jednostavno čišće oružje od bombe ili revolvera. Nijemci su jednako zvjerskim smatrali upotrebu britanskog puščanog metka mark VII, koji je imao puno veću sposobnost odbijanja”. Robert GRAVES, *Zbogom svemu tom*, Zagreb 2010., 198.

¹⁷⁴⁵ Primjerice, za desupstancijaliziranu definiciju tzv. psihopatskih ličnosti može biti presudno za kojim ćemo “socijalnim standardima” posegnuti. Naime, što ako upravo “disciplina” zahtijeva uredno funkcioniranje plinskih komora? Usp. npr. “Takve osobe [...] većinom pokazuju nesposobnost za socijalnu adaptaciju, a nerijetko pokazuju i antisocijalno ponašanje. Situacije koje zahtijevaju rad i disciplinu, što je naročito važno u toku rata, te poštivanje određenih propisa, pravila i normi, djeluju provokativno na psihopatske ličnosti te one mogu postati vrlo destruktivne i svojim antisocijalnim činima poremetiti normalno funkcioniranje borbenih jedinica”. V. MUAČEVIĆ, “Najvažniji psihijatrijski poremećaji u posebnim uvjetima”, 33.

Govoreći o ratu, tj. i o borbi i o neborbenoj svagdašnjici, teško je izbjeći pojam stresa. Bez obzira na to koji ih motivi vodili, odlazak od kuće tj. napuštanje najmilijih, boravak u vojarni ili pod vedrim, odnosno oblačnim nebom, napori pješačenja, neredovita ishrana i pomanjkanje sna, bezuvjetni posluš, strah od smrti ili ranjavanja, tek su neki od – kumulativno djelujućih! – *stresora* s kojima su se vojnici 1914–1918. redovito susretali.¹⁷⁵⁰

No, koliko god je dotjerivali – natuknuto je već – bilo bi neutemeljeno tu listu uzeti kao sjevremensku. U stvari, ako uzmemo u obzir i varijacije unutar uže određene ljudske skupine, morat ćemo se zapitati i ne postoji li ovdje neki analogon onih Vrgočevih deset posto, analogon koji – primjerice – tijekom životne ugroženosti osjeća neku vrstu užitka.¹⁷⁵¹ Bivanje “odvažnim do bezumlja” – kako je Blažević opisao poručnika “Kratila” – možda ne uključuje tek svladavanje ili blokadu straha, nego i neku vrstu “pozitivnih” emocija, zacijelo isto tako popraćenih odgovarajućim biokemijskim procesima, podobnim u najnovije doba za neuroznanstveno proučavanje, u dosege kojega ovdje također ne mogu ulaziti.¹⁷⁵²

S tim u vezi – valja se samo sjetiti svih onih primjera “fight or flight” situacije – bitno je uočiti da, kako je to ispravno ocrtao Messner-Sporšić, većina korpusnih autobiografa izrazitu neugodu ne veže uz aktivnu borbu, već uz trpljenje više ili manje opasnih zbivanja. Posegnemo li još jednom za Cruovom distinkcijom, doista je bilo teže biti *hrabar* nego *junak*.

Kako bilo, tjelesni napori, neispavanost te nepovoljni vremenski uvjeti razmjerno se rijetko spominju u korpusu. Kao prvo, većina autora bili su časnici, zacijelo u tom pogledu privilegirani u odnosu na obične vojnike. Kao drugo, stacionarni uvjeti rovovskoga rata sami po sebi – osim u rijetkim trenucima žešćih borbi¹⁷⁵³ – pružaju više prilika za počinak negoli mobilno ratovanje,¹⁷⁵⁴ posebice ako ti rovovi nisu onako poplavljeni kao, recimo, u Flandriji. Naime, u pogledu atmosferilija, od svih austro-ugarskih bojišta po zlu su, čini se,

¹⁷⁵⁰ O njima komparativno R. HOLMES, n. dj., 78.-93., 108.-132.

¹⁷⁵¹ *Isto*, 271.-274.

¹⁷⁵² Naime, prema nekim procjenama, čini se da oko 2% vojnika ne doživljava psihički slom ni u najgorim uvjetima: “To su ‘bolesne’ ličnosti kojima borba donosi zadovoljstvo – djeluje ‘protektivno’ – sve što nisu smjeli činiti u miru, a htjeli su, sada je dopušteno i zbog toga ubiru slavu i poštovanje.” V. JUKIĆ i V. MUAČEVIĆ, n. dj., 21.-22.

¹⁷⁵³ Vrijedi to, uglavnom, i za ostale oružane sukobe: “Much of soldier’s experience will, even in wartime, be of the everyday minutiae of military life rather than the climax of battle, and many of the stresses which affect him will come as much from army life in general as from battle in particular. It is deceptively easy to form the impression that battle is a frequent occurrence in war.” R. HOLMES, n. dj., 74.-75.

¹⁷⁵⁴ Pa ipak, jedan britanski dočasnik na zapadnom bojištu procijenio je da je tijekom boravka na prvoj crti u prosjeku spavao manje od četiri sata, zbog noćnih straža, popravaka bodljikave žice i sl. *Isto*, 123.-124. Općenito, prema britanskom istraživanju iz 1980., nakon 24 sata bez sna učinkovitost promatrane postrojbe znatno je opala, nakon 48 zapovijedi su se nejasno izdavale i još slabije razumijevale, a nakon 68 ona više nije bila pouzdana borbeno jedinica. *Isto*, 125. Suvremeni priručnici upozoravaju da vojnici nikako ne bi smjeli spavati po četiri sata na dan dulje od tjedan-dva (!), a da bi onima na zahtjevnijim zadaćama valjalo omogućiti i po šest sati. Vidi *Ponašanje u borbeno-stresnim situacijama – čimbenici rizika i djelovanje zapovjednika* (ur. Zvonimir Dujmović), Zagreb 1992., 47.

najzapamćeniji ostali zima u Karpatima 1914/1915., kao i borbe oko alpskih vrhunaca, no oni se tek sporadično spominju, po svoj prilici zbog drukčijega razmještaja hrvatskih autobiografa. Istina, općenito gledano, na srpskom te na ruskom bojištu, a i na talijanskom 1917., bojišnica se više pomicala negoli na zapadu, ali niti to nije toliko izraženo, vjerojatno zato što su se uzmak i progon obično odvijali bez borbe, a i stoga što tijekom ubrzane hodnje preostaje manje vremena za bilježenje. Kao treće, odrastavši na selu ili u malom gradu, bez prijevoznih sredstava, mladi i naučeni na kretanje – Vrgoč će reći “dobro izgimnasticirani”¹⁷⁵⁵ – čak i časnici mogli su podnijeti većinu tjelesnih napora. Što se tiče običnih vojnika, o njima se manje zna, no za naše pojmove stresna zbivanja poput odsluženja vojnoga roka još su 1930-ih mogla biti dobrodošla u očima nekih Bićanićevih kazivača, budući da se – naravno, u vojarni, ne i na bojištu – jelo triput dnevno i spavalo u krevetu.¹⁷⁵⁶

Bezuvjetni posluš, odnosno strah od kazne, vidjeli smo u prošlom poglavlju, imao je veliku motivacijsku ulogu. No, kao stresor, čini se, ne dolazi toliko do izražaja. Prije svega, stega odnosno nesloboda, poodavno su skopčane s vojnom službom, čak i u njezinim uljepšanim umjetničkim ili historiografskim obradama – teško da je itko njima mogao biti zatečen. Istina, dio autobiografa osjetio ih je kao poniženje, moralnu i općeljudsku degradaciju,¹⁷⁵⁷ no podjednaki, ako ne i veći dio, sagledava ih kao svojevrsno psihičko olakšanje, povezano sa strogo planiranim dnevnim rasporedom i “otupljujućim” tjelesnim aktivnostima. Vjerojatno je tomu tako i zato što su prije stotinjak godina prevladavala drukčija, “nedemokratska” shvaćanja o vladarskom, školskom i roditeljskom autoritetu, u kojima se više od “samostalnosti” cijnila “poslušnost”, uključujući institucionalizirano tjelesno kažnjavanje...

Glad, spomenuta već na više mjesta, bila je zacijelo veći problem. Očito, opskrba je nerijetko bila toliko neredovita da su se vojnici usuđivali posegnuti i za zabranjenim, pričuvnim ili “željeznim” porcijama. Tijekom bitnijih pomaka na bojišnici, razumljivo, najveća teškoća bila je u tome što, krećući se po lošim ili zakrčenim putevima, poljske kuhinje nisu uspijevale slijediti čak ni tempo pješaka. Konjskim ili volovskim zapregama, tek potkraj

¹⁷⁵⁵ A. VRGOČ, n. dj., 56.

¹⁷⁵⁶ R. BIĆANIĆ, n. dj., sv. 1, Zagreb 1936., 79. – Sličnu otpornost seljaka ističe i britanski vojni pisac (“The tough countryman, for whom the rigours of campaigning differed little from the grinding hardship of everyday life, is a disappearing commodity in the northern hemisphere”), nadopunjujući ju onom dijela gradskoga stanovništva uoči proširenja radničkih prava: “They were working class men in the old sense of the term, used to long days of unremittingly hard, dirty and physical labour.” R. HOLMES, n. dj., 132.-133.

¹⁷⁵⁷ Usp. npr.: “Možda vonj vojarne nije toliko neugodan fiziološki, koliko moralno. Još bi čovjek nekako podnio vlagu, trulež, znoj, karbol, kefe za pranje, amonijak i druga sredstva, koja neugodno podražuju nosnu sluznicu, ali pomisao na brutalno sapinjanje čovječjega dostojanstva i slobode ne da se nikako otkinuti od želje za pljuvanjem i grdnjom. Na taj način pretvara se vonj organskog raspadanja u smrad psovke i rugobu kletve.” P. GRGEC, *Krvava služba*, 43.

Pripadnici pojedinih postrojba snalazili su se i sami, primjerice loveći ručnim bombama ribu na moru, a i u dubokoj unutrašnjosti – spominju se tako srijemski ribnjaci, ali i karpatski potoci.¹⁷⁵⁸ U drugoj polovici rata, bilo je već rečeno, opskrba vojnika hranom drastično je oslabila, i to ne samo zbog savezničke blokade, nego i zbog napetosti između Cislajtanije i hranom bogatije Translajtanije; postrojbe koje su imale biti upućene u borbu nastojalo se bolje nahraniti kako bi im se podiglo raspoloženje – štoviše, nerijetko su se i sami vojnici nadali da tako doći u priliku da “fasuju” od poginulih, bez obzira na stranu.¹⁷⁵⁹ Zbiljska ili umišljena, kako smo vidjeli, nejednaka opskrba hranom bila je jedno od ključnih mjerila “pravednosti” vojne hijerahije, kao s obzirom na odnos između časnika i momaka, tako i na onaj između pojedinih naroda.

No, kada se govori o gladi, poseban slučaj opisi su hodnje austro-ugarskih zarobljenih časnika preko albanskih planina. Za međuratnoga čitatelja mogla je ona uistinu biti vrhunac na ljestvici zamislivih užasa, za one pak poslije 1945., upoznate s logorima smrti i savršenim gradovima, zacijelo ipak ne. Naime, budući da im osobna imovina nije bila oduzeta, mnogi od njih pomagali su se kupujući hranu ne samo od službenoga srpskoga kantinera, nego i od stanovništva. Ovisno o selu u koje su došli, ponuda je bila bolja ili lošija, a pristanak na nju ovisio je i o općoj iscrpljenosti. U kriznim danima Budakovi suborci znali su mali vojnički hljepčić nabaviti za deset srpskih dinara u papiru ili pet u srebru, a jedan je mađarski časnik, štoviše, za nj dao i deset austro-ugarskih kruna u zlatu.¹⁷⁶⁰

.....

¹⁷⁵⁹ Npr. P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 15. i A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 146. Pogibiju jednoga razvodnika u Srbiji Tomašić je tako popratio biblijskom aluzijom: "Baciše kocku za njegove konzerve." S. TOMAŠIĆ, n. dj., 50. Zanimljiva je i Grgina doskočica o tomu zašto vojnik mora uvijek imati barem jednu konzervu: "I sve kad bi te Rus ubio i poslije očistio tvoju torbu i u njoj našao koju konzervu, pomolio bi se Bogu za tvoju dušu. A ako bi našao torbu praznu, znadeš, da bi te lupio nogom u zadnji dio tijela." *1609 dana na fronti*, 117.

422

Kada se niti to nije moglo, pao je u hrvatskoj skupini dogovor da će zaklati svoja dva psa i napraviti od njih gulaš, no netko ih je već bio pretekao – nakon neuspjeloga dozivanja pronašli su tek njihove kože. Kako bilo, sraz solidarne suradnje i sebičnoga natjecanja javio se već pri odabiru “mesara”: “Da je to bilo vrlo važno pitanje, munjevitom mi je brzinom sijevnulo u glavi, jer tko bude klao i derao, ima pravo i da jede, pa onda ne smijemo taj posao povjeriti kakvom proždrljivcu.”¹⁷⁶¹ Štoviše, u tom kontekstu, Budak spominje i kanibalističke primisli “istančane duše” koja gubi sve “do gologa životinjskog nagona za održanjem, a priprosto i nenjegovano srce pomisli, da bi se želučani sokovi mogli mirne duše, bez grijeha, umiriti u svojoj smrtnoj gladi uvelom butinom, mršavim listovima ili labavim mišicama – pokojnoga druga”.¹⁷⁶² Pa ipak, među zarobljenim časnicima – po svem sudeći – kanibalizma nije bilo, a unatoč svim naporima i međusobnim sukobima, niti stopa smrtnosti nije bila izrazita. Običnim vojnicima, međutim, bilo je daleko gore – stotruko brojniji, s manje novca, lošije odjeveni,¹⁷⁶³ bili su preveliki teret za siromašne krajeve kroz koje su prolazili, k tomu sasvim nebitni u odnosu na vlastite, inače manje ugrožene časnika.¹⁷⁶⁴ Prema Budakovoj procjeni, do mora ih je stiglo tek 15 od nekih 60 tisuća, a i on i Cvitanović čuli su za prilično vjerojatne slučajeve kanibalizma.¹⁷⁶⁵

Nasuprot tomu, voda se mogla lakše naći u prirodi, no njezina je zdravstvena ispravnost često bila upitna, o čem svjedoči i veći broj epidemija, naročito u prvoj ratnoj godini (tifus, kolera, dizenterija), koje su znale zahvatiti i ponekoga autobiografa.¹⁷⁶⁶

Uglavnom, iako su svi oni mogli bitno utjecati na motivaciju, jedino glad, žeđ i bolest od navedenih su stresora prikazani kao da se svojim intenzitetom mogu približiti učinku straha od smrti ili ranjavanja. U tom sklopu značajan je i susret s mrtvima, bolesnima ili

¹⁷⁶¹ *Isto*, 255.

¹⁷⁶² *Isto*, 61.

¹⁷⁶³ “To su bili najtužniji putnici, što sam ih ikada vidio [...] dobra ih je četvrtina bila bosonoga, bez igdje išta na nogama, druga je četvrtina bila u cipelama bez potplata, treća četvrtina umotala noge u slamu i vreće, a preostatak je bio obuven u poderane opanke ili cipele. Većina ih je imala oko tijela potpuno prosjačke krpe, manji dio prilične hlače, a mnogi su bili samo u gaćama.” *Isto*, 202.

¹⁷⁶⁴ “Ovaj put nijesu jadikovale Arbanaškinje, koje nas možda ne bi puštale u kuću, nego naši vojnici. Bili su ispunili svaki i najzadnji kutić, a major [Živković – F. H.] ih je sada potjerao napolje. Nijesu se opirali ni kao ljudi, a pogotovo ne kao vojnici nego kao živinče, koje nemilosrdan čovjek udari nogom i natjera u propast. Urlicali su, divlje gledali i možda se čak i grozili zgrčenim pesnicama, ali su ipak – slušali, pokorno, preplašeno slušali i bježali van, u noć, u studen, u smrt. [...] Zar mi toliko mnogo više vrijedimo čovječanstvu, da je ono spremno njih u hrpama turkati u propast, samo da nas spasi, kojima prijeti manja opasnost nego li njima?! Ja sam u onim časovima osjećao vrlo mutno i nejasno bilo što osim nezasićene žudnje – da se živinski održim, te sam jedva primjećivao, kako ipak dopiru do moje nutrinje oni očajni uzdasi, jauci i zapomaganje ispaćenih mladića, koje je jača sila bacala u naručaj ledene smrti.” *Isto*, 217.

¹⁷⁶⁵ “Poslije nije Krunoslav nikad htio o tom govoriti. Kad bi ga tko o tom upitao, ukočio bi pogled i zanijskao glavom.” *Isto*, 243. Slično i K. JURIŠIĆ, n. dj., 178. O smrtnosti među običnim vojnicima vidi i B. HRABAK, “Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji”, 187.-196., gdje se drži da je od najviše 70 000 ukupno zarobljenih epidemije i hodnju prema moru preživjelo svega 23 000.

¹⁷⁶⁶ Primjerice, neku vrstu tifusa preboljeli su za rata Budak, Cvitanović, Dubravčić, Vrgoč i Tito.

ranjenima, posebno pak unakaženima, no i za nj je karakteristično da se s vremenom stvarala poprilična neosjetljivost. Kako rekoh, daleko stresnije od same borbe redovito je bilo njezino iščekivanje, odnosno nemogućnost djelovanja.¹⁷⁶⁷

Primjerice, iako je većina vojnika u njegovoj 53. pješačkoj pukovniji već sudjelovala u teškim borbama, njihovu napetost uoči protunapada, kojim je trebalo suzbiti ruski prodor kraj Okne, početkom lipnja 1916., kada su se izmiješali s preživjelim pripadnicima 16. pješačke pukovnije, Kralj je ovako opisao: “Čudnovato li djeluje strah od smrti na čovjeka. Taj najveći gotovo apsolutni strah radi gubitka života čini vrlo različite dojmove na pojedinca. Učinci, koje si mogao promatrati kod tih ljudi, bili su tako različiti, te nitko ne bi mogao vjerovati, da su dolazili svi bez razlike od istoga uzroka – od straha, silnoga straha. Jedni bijahu rumeni, neprirodno rumeni, drugi naprotiv blijedi, upravo bez kapi krvi u licu; neki se vladahu mirno, kao da se ništa nije dogodilo, pušeći cigaretu, neki trčahu ovamo onamo po jarku živahno gestikulirajući; jedni nakriviše lice kao da će zaplakati, drugi opet, među kojima se osobito jedan ističe, smijahu se tako neprirodnim smijehom, te ti se činilo, kao da su šenuli pameću. Ali svi bez riječi.”¹⁷⁶⁸

Kako bilo, prema Kralju, vodovi koji su tada krenuli u juriš na ruske postave pokošeni su, budući da nije bilo nikakvoga zaklona, a preostali su na svoju ruku odustali, za što – čini se – nitko nije bio kažnjen. Međutim, ruski pritisak se nastavljao, borbe su trajale punih pet dana: “Svi se dani i sve noći stopiše tako reći u jedan užasni beskrajni dan. O spavanju ili poćunku nije bilo ni govora.”¹⁷⁶⁹ Šesti dan, odnosno 10. lipnja 1916., bilo je očito da neprijatelj sprema završnu navalu, te je cijeloj autorovoj postrojbi – s iznimkom manje zaštitnice – određen uzmak. Ukopane kraj sela “Gvozdjec”,¹⁷⁷⁰ 28. lipnja, u nastavku Brusilovljeve ofenzive, Rusi su ih ponovo zasuli teškim granatama, zacijelo još intenzivnije negoli u početku. Svoje raspoloženje autor stoga prikazuje u još crnjem svjetlu – fijuk i bliske eksplozije, naime, apstraktni strah od smrti pretvaraju u konkretno brojanje preostalih sekundi, i tako uvijek iznova, iz sata u sat. Na neki način, stotine smrtnih presuda izmjenjuju se s istim brojem pomilovanja, a svako od njih popraćeno je strašnom bukom, i upravo opipljivim potresima tla, zraka i tijela – ne čudi stoga što se u britanskoj vojsci stanje psihički

¹⁷⁶⁷ Općenito, u razmatranjima o stresu ističe se da postoje dva načina na koja se pojedinac s njime može nositi. Jedan je izravna akcija, tj. promjena odnosa sa stresorom (borba, bijeg, utvrđivanje itd.), a drugi palijativno djelovanje (humor, negiranje, ritualizacija, alkohol...). Zacijelo, natuknuto je to već uz Keegana, u tom sklopu određenu ulogu ima i na prvi pogled izlišno propisivanje pojedinih radnji (“egzercir”). R. HOLMES, n. dj., 28.-30.

¹⁷⁶⁸ V. KRALJ, n. dj., 32.

¹⁷⁶⁹ *Isto*, 33.

¹⁷⁷⁰ Danas Hvizdec', oko 50 km jugoistočno od Ivano-Frankivs'ka.

poremećenih vojnika počesto opisivalo upravo kao “shellshock”:¹⁷⁷¹ “U takvoj zaglušnoj topovskoj vatri, koja te svega obuhvati i sapne, fizički i psihički, da te učini svojom najjadnijom žrtvom, koja te poput nevidljivih kliješta sve jače i jače steže, sve tješnje i tješnje sažima do gorušičina zrna, koja ti ne da disati stegnuvši ti grudi, dok se sam sve to jače savijaš u klupko poput pseta – u takvoj vatri niti što čuješ niti vidiš, niti uopće što osjećaš. Sav tvoj ja sledio se i smanjio do ništice, sve tvoje duševne sposobnosti spale su na potpuni bankrot, koji ti jasno svjedoči, što sva ta čovječja duševnost znači, ako tijelo nije slobodno.”¹⁷⁷²

Prema nešto sažetijem Tomašićevom prikazu, sličnim psihičkim šokom – dakle, ni bijegom niti borbom – urodilo je i miniranje cijele dionice austro-ugarskih rovova na srpskom bojištu 1914. Iako su, “racionalno” gledano, morali biti sretni što su ostali živi, umjesto da nešto poduzmu – bilo uzmak bilo protunapad – njegovi preostali suborci mogli su se tek “isključiti”: “Gledao sam ljude kako trče naokolo kao muhe bez krila, kako sjedaju na zemlju i skrivaju glavu među koljena, da umru, a smrti da ne vide.”¹⁷⁷³

Doživljaj dalekometnoga granatiranja zahvalna je tema i za uvijek introspektivnoga Grgeca. U listopadu 1915., tijekom 3. sočanske bitke, on se našao u Rimskim Toplicama, pod paljbom teškoga talijanskoga topa od, kako kaže, 20 cm – s udaljenosti od nekih šest kilometara, svakih deset minuta po jedna granata od 450 kg padala je nedaleko od njegova slaboga zaklona, iskapajući rupu duboku dva i široku tri do četiri metra.¹⁷⁷⁴ Očekujući smrt, kako kaže, “Nije se mogao pohvaliti, da je i najmanje odvažan”,¹⁷⁷⁵ sa svakom eksplozijom

¹⁷⁷¹ “Svi se sadašnji pisci vojnih udžbenika psihijatrije slažu da je postojao stravičan jaz i neprimjeren raskorak između snažnog, jako dojmljivog i slikovitog opisa psihološke fenomenologije i neprimjerenosti teorijskog tumačenja. Naivno je bilo shvaćanje ‘shell shocka’, koji je bio svakodnevna pojava, a smatran je neposrednim posljedicama eksplozije granata i bombi u neposrednoj blizini vojnika [...] Priznavanje ‘shell shocka’ za ratnu neurozu išlo je veoma sporo, jer tada nije bilo jedinstvene teorije traumatske neuroze. [...] Uočeno je i, doduše nakon toliko dugo vremena, priznato da u ratnim sukobima jednako pokazuju psihijatrijske sindrome vojnici i časnici koji su izrazito nestabilni, kao i oni koji su hrabri i motivirani za borbu. To je polagano počelo uklanjati s takvih pacijenata biljeg moralnih slabića i izrazito kukavičkih jedinki.” Muradif KULENOVIĆ, “Osnove psihološke medicine u ratu”, *Uvod u ratnu psihologiju i psihijatriju*, 20. Vidi i Bernd ULRICH, “Kriegsneurosen”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, 654.-656. te Sophie DELAPORTE, “Névroses de guerre”, *Encyclopédie de la Grande guerre*, 357.-365.

¹⁷⁷² V. KRALJ, n. dj., 51. Francusko “bubnjarsko” granatiranje slično se dojmilo i jednoga raspoloženijega ratnika, zaklonjena u razmjerno nesigurnom podrumu: “Because of racking pains in our heads and ears, communication was possible only by odd, shouted words. The ability to think logically and the feeling of gravity, both seemed to have been removed. We had the sensation of the ineluctable and the unconditionally necessary, as if we were facing an elemental force. An NCO [non-commissioned officer, dočasnik – F. H.] in No. 3 Platoon went into a frenzy.” E. JÜNGER, n. dj., 95.

¹⁷⁷³ S. TOMAŠIĆ, n. dj., 55. Najvjerojatnije baš taj događaj na Gučevu zabilježen je pod nadnevkom 28. listopada 1914. i u B. KNEŽEVIĆ, n. dj., 91.

¹⁷⁷⁴ Zapravo, vjerojatno se radilo o haubicama od 210 ili, eventualno, 280 mm. U tom slučaju granata ne bi težila 450 već 101 odnosno do 235 kg.

¹⁷⁷⁵ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 78.

mislio je “da će mu prsnuti mozak, ili barem da će mu krv navaliti na nos i na usta”.¹⁷⁷⁶ Osuđen tako na mirovanje, imao je isuviše vremena razmišljati o svojim postupcima, vođenima – kako je rečeno – osebnim spojem katoličkoga morala i ratničke časti: “Osjećao je, kako postaje vrlo mekan. Opraštao je čitavom svijetu želeći, da i njemu oprostite drugi. Odlučivao je, ako ostane na životu, da će biti bolji i da će uvijek živjeti čestito i trijezno.”¹⁷⁷⁷

U sličnoj situaciji Vrgoč se zavjetovao da će, ako preživi, otići na hodočašće u Lourdes,¹⁷⁷⁸ a von Trappovi kolege s podmornice *U-4* odlučili su se za nešto bliži Trsat.¹⁷⁷⁹ Grgec, čini se, nije računao sa zagovorima takve vrste, jer ih ni drugdje ne spominje. Tijekom nekoliko sati, međutim, paljbi su se pridružili i drugi talijanski topovi, što je za posljedicu imalo tzv. bubnjarsku vatru. I dok se u početku još po zviždanju moglo naslućivati gdje će pasti pojedina granata, domalo je i to postalo nemoguće; preostao je tek svojevrsan fatalizam sužene svijesti: “Ali najposlije pomela se i pažnja, i čovjek se više nije mogao boriti. Umor i nesnalaženje nalagahu mu, da se preda, da nepomično leži na jednom mjestu i da očekuje svoju sudbinu. Nered je bio svuda. I opasnost. I prijetnja smrti. I razdiranje duše.”¹⁷⁸⁰

Iako bogatiji mnogim iskustvima, zaklonjen u razmjerno sigurnu kavernu paljevskoga postava, Grgec slično prikazuje i granatiranje za 10. sočanske bitke, kojemu je gotovo dvije godine poslije bio izložen cijela tri dana. Ponovo, riječ o međudjelovanju unutarnjega i vanjskoga, psihičkoga i čisto fizičkoga stresa. Tridesetak natiskanih vojnika isprva nije djelovalo naročito potišteno: “Ljudi su živo raspravljali, na licu im se zrcalila posebna uzbuđenost, u kojoj bijaše gotovo više radosti i udivljenja nego straha [...] Stariji borci, koji su sudjelovali u više bitaka, bijahu na oko mirni i samo bi katkada progovorili po koju jetku riječ. Oni pak, koji se nađoše po prvi put u ovakvom vrzinom kolu, trzali su se pri svakom jačem hicu, koji bi pao na ulaz.”¹⁷⁸¹ U stvari, hitci su padali ispred ulaza, no zračni je udar tako prodirao u kavernu, da su se obje u njoj upaljene svjetiljke stalno gasile. U tim okolnostima, kaže Grgec, čak i najiskusniji počeli su se postupno pitati za svoj život i sigurnost, lančano posežući za lulama i cigaretama: “Kada je vani tutanj postajao žešći, bivalo je i pušenje u kaverni strastvenije. Evropski je rat osim bubnjarske topovske vatre donio i bubnjarsko pušenje.”¹⁷⁸²

¹⁷⁷⁶ *Isto*, 78.

¹⁷⁷⁷ *Isto*, 78.-79.

¹⁷⁷⁸ A. VRGOČ, n. dj., 146.

¹⁷⁷⁹ G. VON TRAPP, n. dj., 120.

¹⁷⁸⁰ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 79.

¹⁷⁸¹ *Isto*, 130.-131.

¹⁷⁸² *Isto*, 132.

Međutim, ni nepresušna zaliha duhana nije pomagala: “Pritisak na moždane bio je nesnosan. Kao da je kakav razbojnik pritisnuo čovjeka jednom rukom uza zemlju, a drugom ga surovo i odmjereno tuče po glavi. Udarac za udarcem pada čovjeku na tjemenaču, u ušima pište sva nesuglasja, žile hoće da prsnu od povećana tlaka. Žrtvi ponestaje daha u plućima, čitavo mišićje dršće od nemoćne uzrujanosti. Čovjek bi htio ustati, ali ga je gvozdena šaka prikovala na jedno mjesto te mu ne da ni da pravo diše ni da se makne.”¹⁷⁸³

Razmišljajući opet o hrabrosti i junaštvu, njegovo je stajalište ovaj put nedvojbeno – radije bi bio “gradski smetlar”, nego tu na “polju časti”, radije bi ostao doživotni invalid, nego da pogine.¹⁷⁸⁴ S tim u vezi, osim što baš ne računa na Božju pomoć, Grgec ne mašta niti o nekoj razmjerno bezopasnoj “sretnoj rani” – naime, tijekom granatiranja svaka je, pa i najteža ozljeda, ugodna alternativa očekivanoj smrti, oko koje se ne treba previše cjenkati: “Stavljao je sebe u dileme, u kojima je odsijecao sebi obadvije ruke, obadvije noge, iskapao sebi obadva oka i mrcvario svoje tijelo tako, da mu se koža ježila od užasa nad samim sobom, i znoj ga je probijao od uzbuđenosti, ali je odgovor uvijek glasio: ‘Samo ne umrijeti! Živjeti! Živjeti! Živjeti!’”¹⁷⁸⁵

U toj želji za životom – bit će o tomu još riječi – osim za duhanom posezalo se i za molitvom. To, međutim, nije bila molitva čovjeka pomirenoga sa smrću, već grčevito hvatanje za predmnijevanu slamku spasa: “Svi su molili, pa i oni, koji su prije bili daleko od molitve. Dakako, malo je tko rekao: ‘Bože, neka se vrši tvoja volja, pa makar ta volja bila, da ja poginem!’ Molitva je glasila: ‘Bože, daj, da ja ostanem živ!’”¹⁷⁸⁶ Ma koliko se trudio, međutim, ni taj autor nije mogao prizvati smirenost s kojom je obično napuštao ispovjedaonicu. S jedne strane, kaže, razum mu je govorio “Zaslужio si, da ti Bog pošalje najstrašnije kazne, jer je grijeh najveće zlo”, s druge – “Ali tijelo je bilo slabo, i potiskivana čuvstva nijesu mogla nikako da se smire samim razumskim zaključcima. Nesavladiva čežnja za životom opirala se prijetnji smrti.”¹⁷⁸⁷

Kako bilo, treći dan granatiranja utjehe nije više bilo ni u čemu, prevladao je samopojačavajući strah od skoroga psihičkoga rastrojstva: “Sva je posada osjećala, da joj ponestaje daha i posljednje snage živaca. Dolazi li to ludilo, što li? To je prava shizofrenija, to

¹⁷⁸³ ISTI, *U paklenom trokutu*, 139.

¹⁷⁸⁴ Isto, 140.

¹⁷⁸⁵ Isto, 140. Među ostalim, sličnu je želju izrazio i jedan američki marinac u Vijetnamu: “‘To be hit and have his arm torn off, that was like somebody giving him two hundred thousand dollars,’ said Stan Goff. ‘That was how much his life was worth. His arm. To get out of war, his contract was his arm.’” Navod prema R. HOLMES, n. dj., 183.

¹⁷⁸⁶ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 139.

¹⁷⁸⁷ Isto, 139.

jest cijepanje i slom svega živčanoga sustava od velikog mozga do ganglija.”¹⁷⁸⁸ S obzirom na to, ističe Grgec, talijanski je pješački juriš – kao i kod onih Engleza u bitci kraj Agincourta – nestrpljivo dočekan kao razrješenje sudbinske napetosti...

Za razliku od Grgeca, koji je – unatoč svom “cjenkanju” – o invalidnosti samo razmišljao, mnogi su vojnici doista bili pripravnici sami sebe ozlijediti kako bi se vratili u zaleđe. O tomu kako su se snašli Dubravčić i Barčot bilo je već riječi, a i Grgec je došao u priliku pomoći jednom nepromišljenom momku da zbog samoranjavanja ode u bolnicu umjesto pred ratni sud. Naime, jedno od pravila – koje dotični nije poštivao – bilo je ustrijeliti se kroz hljeb, kako liječnik ne bi mogao ustanoviti da je pucanj bio iz neposredne blizine.¹⁷⁸⁹ U promatranom korpusu samoga sebe, doduše, nije ranio nijedan od autobiografa, no Blažević je pokušao nešto sigurniji postupak – neka to učini neprijatelj. Kako i zašto je do toga došlo?

Općenito gledano, slučajevi teškoga šoka i s njime skopčanoga nesvrhovitoga ponašanja u korpusu jesu zastupljeni, ali rjeđe, ili barem ne bitno češće od – primjerice – samoubojstava. Da uopće budu spomenuti zacijelo su morali poprimiti krajnje oblike, ili pak zadesiti časnike, koji su kao predstavnici vojne hijerarhije na neki način bili pod povećalom. Isto tako, razmjerno malo autora govori o nekoj vrsti krajnje psihičke traume, očitovane u – narodski rečeno – “ludilu”. Nema sumnje, razlozi su i za to višestruki.

Prva teškoća vjerojatno je skopčana s upitnošću njegove definicije. Za one autore koji su “ludilo” bili skloni vidjeti kao gubitak samokontrole, odnosno kao neku vrstu razilaženja između htijenja i ponašanja, “ludi” su – barem na neko vrijeme – morali biti i pojedinci poput Horvata, Grgeca ili Vrgoča, kojima su neobuzdano tekle suze, koji su divljački pucali umjesto da se predaju i sl. Očito, čak i za laike, “ludilo” je moralo biti ozbiljan i trajniji psihički poremećaj – no, kako ga mjeriti? Trajanjem pojedine borbe, ili trajanjem cijeloga rata, ponašanjem ili mišljenjem, stalno ili povremeno? Je li samoozlijeđivanje jedan od njegovih simptoma, ili pak sasvim “racionalan” način za bijeg iz bezizlaznoga položaja? Naposljetku, iz nekoga razloga, oni koji su se s njima susreli, ponašanje poručnika “Kratila”, satnika Röhricha ili onih “krvoloka” nisu označili kao “ludo”, već kao pokvareno, bahato i sl., dakle u moralnim a ne u medicinskim kategorijama.

Tijesno povezano jest i već spomenuto razlikovanje “ludila” prema “kukavištvu”. Hoćemo li one Tomašičeve patnike koji “sjedaju na zemlju i skrivaju glavu među koljena, da

¹⁷⁸⁸ *Isto*, 146.

¹⁷⁸⁹ “Imao je iskustvo, da ovakvim bijednicima smije pružiti pomoć jedino na taj način, da oni toga ne opaze. Zato se izvana vladao surovo, a u duši je bio posve drugačiji. [...] Budalo! Budite u bolnici pametniji nego ovdje.” *Isto*, 100., 102.

Nasuprot tomu, govoreći o izgladnjelosti zarobljenih austro-ugarskih časnika, Budak ih prikazuje kao smanjeno ubrojive, dakle moralno gotovo neodgovorne subjekte, za koje ni kanibalizam ne može biti onako nezamisliv kako je to sitima i zbrinutima: “Tko nije bio u našem društvu, tko bi nas mogao sa strane mirno promatrati, morao bi vidjeti, da smo mi svi potpuno jednaki i da više nijesmo ljudi, nego neka vrst stvorova, koja je na uskoj granici između ljudi i životinja, na međi između razuma i ludila, ali svakako bliže životinji nego čovjeku, bliže ludilu nego razumu.”¹⁷⁹⁰

Naime, osim moralne sastavnice osobnosti, Blašković je u krajnjim slučajevima pripravan uvažiti i striktno kognitivnu: “Natporučnik Haeberle je kompletno poludio, pa sam podnio pismenu prijavu puku, jer mi je bilo žao njegovih ljudi. Iza nekoliko dana lično sam ga morao voditi u ludnicu.”¹⁷⁹² Štoviše, mimo tradicionalnoga shvaćanja hrabrosti, i u njegov vokabular već ulaze biologistički termini, posebice u osvrtu na smrt jednoga mlađega časnika: “Mjesec dana poslije tog događaja je pao. Poginuo je kao što su poginuli mnogi, kojima se naknadno kovala slava i o kojima se pisalo kao o herojima, a zapravo ih je neprijateljsko tane pogodilo, dok su sa glavom bušili zemlju tražeći zaklona. Nije bio ni kukavica, ni heroj. Bio je jadnik mlad čovjek slabih živaca.”¹⁷⁹³

1793 *Isto*, 189.

U skladu s tim trendom, premda – kako je spomenuto – tajnovitu vrućicu s oduzetošću nogu od koje je 1915. bolovao nekoliko mjeseci (moguću konverzivnu neurozu)¹⁷⁹⁴ objašnjava tek sasvim fiziološkom “upalom živaca od prevelikih napora”,¹⁷⁹⁵ na drugom će mjestu i za sebe reći da su mu do 1918. “živci [...] bili već znatno popustili”,¹⁷⁹⁶ odlučivši se čak da posljednje dane rata obradi u puno izravnijem obliku, kao “odraz dubokog dojma neposredno poslije borbe.”¹⁷⁹⁷

Iako, dakle, autor općenito baš i ne teži introspekciji, takva promjena naglaska prilično je dojmjljiva – naime, posljednje poglavlje sjećanja, prikladno, gotovo ekspresionistički nazvano “Golgota”, koje započinje eliptičnom rečenicom “I treći dan se klalo”, gotovo kao da nije pisao inače poduzetni Blašković, već depresivni, klonuli subjekt poput Kralja: “Zapovijedi su nas bacale, kao što se smeće baca kamenitim, neplodnim tlom, kome svagdje hrane treba amo–tamo–svagdje uzalud, jer je tlo bilo i odviše iscrpljeno i izmoreno, a nas, da ga s mrtvim tijelom pognojimo, premalo i bez kalorija.”¹⁷⁹⁸ No, stanje mu se neće poboljšati niti izvan životne opasnosti, u francuskom zarobljeništvu, u kojem će, među ostalim, patiti od nesanice: “Moje duševno raspoloženje bilo je vrlo slabo i ono je postajalo iz dana u dan sve gore. Tek sam se iza dva mjeseca nekako smirio i prionuo poslu [...] Uvijek sam u životu bio agilan i impulzivan i nikada me nisu prilike ili doživljaji pretekli ili mimoišli. Tu sam međutim bio potpuno nemoćan i osjećao sam okove”.¹⁷⁹⁹

Slično Blaškoviću, koji je temu dezintegracije subjekta pokušao zahvatiti više-manje neizravno, i braća Turkalj bez ulaženja u pojedinosti navode da su se iz rata vratili “za cijeli

¹⁷⁹⁴ Dakako, ne pretendiram postaviti dijagnozu, već upozoriti na jedno od tumačenja: “Riječ je o fenomenu potiskivanja konflikta odnosno njegove transformacije u funkcionalne simptome pojedinih organa ili dijelova tijela. Tako se ublažuje ili uklanja emocionalna napetost. [...] Najvažniji oblici konverzivnih reakcija su: oduzetost pojedinih dijelova tijela, smetnje senzibiliteta i disfunkcije osjetnih organa”. V. MUAČEVIĆ, n. dj., 32. Primjerice, iako su 1914–1918. britanski časnici, posvećeni svojim dužnostima, “pucali” upola rjeđe od običnih vojnika, učestalost takvih – obično prolaznih – paraliza, sljepoća i sl. bila je znatno veća. R. HOLMES, n.dj., 269.

¹⁷⁹⁵ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 39.-40.

¹⁷⁹⁶ *Isto*, 394. U stvari, već u polovicu 1916. smjestit će i ovo opažanje: “Posmatrao sam se, pa sam primijetio da kod jačih uzbuđenja i svađa drhćem na cijelom tijelu. Bio je to prvi simptom, da su i moji živci u ratu ozbiljno trpili”, a malo kasnije i bojno će polje opisati osjetljivije nego prije: “Mislio sam, da će mi glava pući. Gomile mrtvih bile su posvud, a ranjenicu su stenjali, da su se čovjeku kidali živci [...] Na padinama rova i po traverzama ležali su naslagani mrtvi vojnici, kao što se drva slažu, a i na dnu rova bilo je lješina da je čovjek od njih jedva mogao proći. U smrti su ležali zagrljeni Rusi, Bosanci, Nijemci, Mađari i Slovaci. Sva je zemlja od usirene krvi bila mrko crvena. Posvuda je ležalo slomljeno oružje, conje, čovječja uda, konzerve, ostaci pljačke sa lješina i teški ranjenici.” *Isto*, 285., 304.

¹⁷⁹⁷ *Isto*, 441.

¹⁷⁹⁸ *Isto*, 442.

¹⁷⁹⁹ *Isto*, 468. Priručni nazivi za takvo apatično, depresivno stanje pojavljuju se, primjerice, kod zarobljenih Britanaca (“barbed wire disease”) i Nijemaca (“Stacheldrahtkrankheit”). Uta HINZ, “Prisonniers”, *Encyclopédie de la Grande guerre*, 782.

život i za najmanji rad nesposobni”,¹⁸⁰⁰ pri čem se po svem sudeći ne misli samo na tjelesni invaliditet. S druge strane, Vrgoč, koji je inače sklon istaknuti da ga rat nije promijenio, pitajući se još u zarobljeništvu neće li “poludjeti”¹⁸⁰¹ proživio je dulji period “duševne depresije”, u kojemu se otuđio od ljudi, dijelom, kaže, i zato što mu nisu pomagali (navodno, “izvukle” su ga dnevne radne zadaće),¹⁸⁰² a i tegobe koje je imao vrativši se u domovinu – iako mogu imati čisto fiziološke uzroke (srednje uho, vratna kralježnica...) – pripisao je ponajprije psihičkom stresu: “Nekoliko mjeseci poslije povratka šumilo mi je neprestano u glavi, kao da mi je u glavi zujio mali ruski samovar. Činilo mi se kao da se zemlja okreće, kao da se giblje, kada hodam. Glava mi je bila teška: osjećao sam u njoj nekakvi čudni, posebni pritisak, koji nije bio sličan ni glavobolji ni prehladi. Posljedice rata pokazale su se odmah. God. 1922. ležao sam četiri mjeseca”.¹⁸⁰³

Općenito govoreći, slični navodi – o nekoj vrsti trajnije, teže psihičke traume – u promatranom su korpusu prilično rijetki.¹⁸⁰⁴ U stvari, ta se najjasnije spominje izvan njega, primjerice u izlaganju Gregorićeva fikcionalnoga pripovjedača,¹⁸⁰⁵ te u sjećanjima jednoga pripadnika poratnoga naraštaja – prema zapisima Branka Polića, povremena duboko depresivna raspoloženja njegova oca Artura, zagrebačkoga bankara, već su se 1930-ih tumačila sudjelovanjem u borbama za Crni Vrh 1914.¹⁸⁰⁶ Od svih autobiografa, tek Horvat upozorit će na teške socijalne posljedice “nep priznate ratne neuroze”,¹⁸⁰⁷ a i von Trapp sjeća se bez omalovažavanja svojega torpedista, koji je morao biti iskrcan budući da su mu se zbog, kako kaže, “ratne psihoze” priviđali francuski brodovi, pa i domahivanje mrtvih pomoraca.¹⁸⁰⁸

Čak i Grgec, koji na više mjesta otvoreno govori o svojim “rastrojenim” zapovjednicima i suborcima,¹⁸⁰⁹ te – vidjeli smo – o prijetućoj “shizofreniji”, čini se, više je prostora sklon posvetiti etičkim mukama subjekta. Isto tako, i za Cvitanovića, koji je na Asinari svačemu nazočio, individualne reakcije na teške životne uvjete tek su nešto što će usputno spomenuti: “Tako sam izostavio primjere, kao su neki, koji ni okom nisu trenuli, dok

¹⁸⁰⁰ *I 609 dana na fronti*, 6.

¹⁸⁰¹ A. VRGOČ, n. dj., 229.

¹⁸⁰² *Isto*, 396.-397.

¹⁸⁰³ *Isto*, 545.

¹⁸⁰⁴ I u prvom dijelu ratnoga dnevnika 16. pukovnije zabilježena su svega dva relevantna slučaja, negdje na Drini (u okolici Bijeljine), pod nadnevkom 20. rujna 1914.: “Satnik Mikláš prebačen je u bolnicu zbog neurastenije, a dr. Nemač zbog homeopatije[!].” *Ratni dnevnik C. K. Varaždinske pješačke pukovnije br. 16. 26. srpnja 1914.–29. siječnja 1915.*, 35.

¹⁸⁰⁵ “Sretao sam i ljude, na koje je rat učinio, jednu veliku moralnu depresiju, od koje se nisu mogli osloboditi. Njihovi utančani i rafinirani osećaji, bunili su se protivu grubosti, koje rat stvara, i njihovi nervi su popuštali.” P. GREGORIĆ, n. dj., 42.

¹⁸⁰⁶ Branko POLIĆ, *Vjetrenjasta klepsidra*, Zagreb 2004., 276., 402.

¹⁸⁰⁷ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 154.

¹⁸⁰⁸ G. VON TRAPP, n. dj., 30.

¹⁸⁰⁹ Npr. i P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 117.

su oko njih padale granate, ipak kao mala djeca plakali videći da moraju umrijeti od glada i golotinje.”¹⁸¹⁰

Ako i postoje, statistički podatci za austro-ugarske oružane snage nisu mi dostupni. No, određenu analogiju mogu nam zacijelo pružiti brojke o američkom sudjelovanju u I. svjetskom ratu – od dva milijuna vojnika što je 1917–1918. prešlo Atlantik i uključilo se s većim ili manjim intenzitetom u europske borbe, poginulo ih je 116 516, bilo ranjeno 204 002, a čak 106 000 otpremljeno u vojne bolnice na psihijatrijsko liječenje, od čega ih se 69 394 više nije vratilo u borbu.¹⁸¹¹

Ukratko, sve navedeno upućuje na zaključak da od detaljnijeg prikazivanja šoka i “ludila” hrvatske autobiografe nisu odvrćale samo načelne teškoće s njihovim poimanjem, odnosno višestrukim razgraničenjem između “normalnoga” i “nenormalnoga” ponašanja, već i njihova pripadnost “tabuiziranom”, za njihovo shvaćanje književnosti neprimjerenom tematskom području, “odbojnijem” čak i od same smrti.

No, kao što i sjećanja Turkaljevih uvelike odskaču u pogledu tretmana ratnih zarobljenika, tako i Blaževićeva – u odnosu na Kraljeva, Tomašićeva, Blaškovićeva i Grgecova – idu korak dalje u obradi psihičkih trauma, dodatno ih povezujući s tjelesnim manifestacijama. Strah i “ludilo” za nj, čini se, nisu nešto što se “zbiva” ponajprije u nedostupnoj “nutrini duše”, niti neka iznimka što se gotovo samorazumljivo daje opisati u nekoliko riječi (“Natporučnik Haeberle je kompletno poludio” – dobro, ali što je zapravo učinio? želi li se možda reći da su neki drugi “nekompletno poludjeli”?), već oblici javno uočljiva ponašanja, podobnoga za krajnje realistički prikaz.

Primjerice, pojedinci poput Blaškovića i Grgeca spominjat će defekaciju, ali isključivo u kontekstu neugode što je proživljavaju, recimo, bolesni od kolere – prvi se autor tako neće sustezati da poimence istakne kako je tijekom borbi oko Lavova 1914. neki satnik Jeras, privremeni zapovjednik 3. bosansko-hercegovačke pukovnije, zbog proljeva morao nekoliko puta spustiti hlače pred vlastitim časnicima.¹⁸¹² Nasuprot takvom, usko medicinski obrazloženom pristupu, jedino Blažević progovorit će, sasvim usputno, o defekaciji potaknutoj stresom, odnosno strahom kao o normalnoj, raširenoj pojavi – uoči najavljenoga

¹⁸¹⁰ K. JURIŠIĆ, n. dj., 198.

¹⁸¹¹ E. KLAIN, “Uvod”, 11.

¹⁸¹² P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 109.

Uoči 12. sočanske bitke, tjelesni simptomi stresnoga poremećaja obuzeli su i inače smirenoga Blaževića: “Uzalud sam pokušavao da u ovom času budem gospodar svojih živaca, oni kao da su u meni poskakivali, od toga je cijelo tijelo drhtalo i zubi cvokotali, kao da me groznica trese. To je ono strašno iščekivanje, od kojeg pate ratnici pred velike i sudbonosne događaje, koji se nikako ne mogu izbjeći ni mimoći.”¹⁸¹⁸ Međutim, s početkom same paljbe, takvo je neraspoloženje netragom nestalo... Početkom pak 1918., jedna će situacija prisilne pasivnosti, za nj biti još i gora, najbliža u cijelom korpusu introspektivnom opisu neke vrste teškoga psihičkoga šoka. Zapetljavši se “krampižama” o neke žice, autor je, naime, ostao izložen talijanskom granatiranju, sve dok se nije sjetio da ih može skinuti. Dotad je, međutim, svašta prošao: “Nemoćan da olakšam svoj položaj, zapao sam konačno u jedno čudno stanje, gubeći stvaran pojam o svemu što se događa oko mene. Grizao sam prste zubima, urlikao i vikao na sav glas u namjeri da se uvjerim u svoje stvarno postojanje...”¹⁸¹⁹

Strahujući pak od toga da će ostati doživotni invalid, najkasnije u listopadu 1917. Blažević se dogovorio s nekim narednikom “Varošom” da će se radije međusobno ubiti: “Ako me sutra obogalje, učinit ćeš mi prijateljsku uslugu jednim hitcem. Hoćeš? – Sjetio sam se našeg sporazuma. Bolje mrtav, nego bogalj. – Stvar je u redu, samo to važi i za mene, – opomenem ga.”¹⁸²⁰ Do toga nije došlo, no autor se nešto kasnije ipak našao u sličnoj situaciji. Dostavljajući poruku u zapovjedništvo neke lovačke pukovnije, naišao je u njegovoj špilji na strahovit prizor: “Ono što sam tada vidio ispunilo me jezom. Udarac granate, na svaki način velikoga kalibra, odvalio je čitav jedan sloj kamenoga svoda pećine. Ispod ove ogromne ploče virile su ruke, noge i glave prignječenih nesretnika. Ni po okolnim uvalama, poznatim od posljednjeg boravka, nije nikoga bilo osim mrtvaca.”¹⁸²¹ Ipak, jedan od stradalih bio je još – na svoju žalost – živ: “Ko si? – upitam. Mjesto odgovora nesretnik je samo ječao. Donesem brzo snijega i stavim mu na usta. Za tren je bio umiren, a onda je riknuo od bola. – Dotuci me, kamarad! [...] Od jednog mrtvaca pred ulazom pećine uzeo sam revolver i donio ga na dohvat umirućeg čovjeka, a potom sam okrenuo leđa ovome groblju smrznutih leševa i pobjegao.”¹⁸²² No, kako se rat približavao kraju, kao i kod Grgecova “cjenkanja”, i u Blaževićevim sjećanjima želja za bilo kakvim životom nadvladala je uvjetovanje njegove kakvoće. Svoje stanje u rujnu 1918. opisat će tako kao trajno “rastrojeno”: “Satima ležim zatvorenih očiju, ali zaspati ne mogu, a kada ustanem, događa mi se da prislonjen uza stijenu stojeći odspavam

¹⁸¹⁸ *Isto*, 168.

¹⁸¹⁹ *Isto*, 119.

¹⁸²⁰ *Isto*, 65. Navodeći primjere, britanski vojni pisac ocjenjuje da su takvi “samoubilački ugovori” razmjerno česti među vojnicima. R. HOLMES, n. dj., 188.

¹⁸²¹ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 110.

¹⁸²² *Isto*, 110.

nekoliko trenutaka. Jedino je izuzetak za vrijeme artiljeriskoga bombardiranja. U to vrijeme spavam kao zaklan, ali čim se vriska granata umiri, odmah se budim.”¹⁸²³ Umjesto konkretnoga straha i drhtavice povezane s neposrednom, očekivanom opasnošću, javio se općenitiji no podjednako intenzivni nemir, zacijelo popraćen više-manje dekontekstualiziranim paničnim napadajima: “Misli, kako iznijeti živu glavu iz rata, sve me više zaokupljaju. Počeo sam vjerovati u nemogućnost te sreće. Na kraju krajeva, ne može se zamisliti da jedan čovjek kroz četiri godine neprestanoga života po rovovima i jurišima ostane živ, a uz to još ne bude ni ranjen, kao što je to slučaj kod mene. Počeo sam strahovati za život i onda kada ni najmanjeg razloga za to nije bilo. U momentima sam se tresao od straha.”¹⁸²⁴

U takvim okolnostima, izložiti se namjerice neprijateljskoj paljbi jedna je od prihvatljivih “izlaznih strategija”. No, niti nju nije tako lako izvesti. Osim toga, pojedinosti se ne mogu potpuno domisliti: “Odlučio sam pošto poto dopasti rane i tako se spasiti rovova. Sinoć sam otišao na jedno mjesto u rovu preko koje metci stalno prolijeću. Tu se neprestano događaju slučajevi ranjavanja, pa čak i pogibije. Sklonio sam glavu, a ruke digao u vis. Kada su me zabolile, onda sam mijenjao čas lijevu čas desnu, ali uzalud. Oko pola noći sam opet izišao osuđujući sam sebe, kako sam mogao izložiti ruke opasnosti pa da ostanem bez njih. Lakše je biti bez noge. Ali i taj pokušaj je ostao uzaludan, jer nisam mogao satima stajati na rukama.”¹⁸²⁵ Kako bilo, nakon što je Blažević odustao, dvojica momaka na istom su mjestu pogođena, što ga je odvratilo o daljnjih pokušaja budući da je – čini se – zaključio kako mu “sudbina” nije da pogine od metka: “Šta sam mogao drugo nego povjerovati, da ću ipak donijeti živu glavu iz rata, ako me samo koja granata ne raznese u komadiće prije toga.”¹⁸²⁶

Takvoj, “iracionalnoj”, ali veoma umirujućoj “vjeri u fatum” Blašković općenito pripisuje spokojnost svojih vojnika (možda ipak pritom više misleći na muslimane negoli na kršćane),¹⁸²⁷ a Maček – s nepatvorenim divljenjem – *de facto* praznovjernu “hrabrost” potpukovnika Pintara, koji se tijekom borbi uz Drinu nikako nije htio zakloniti: “Dragi Maček, to vam je čisto svejedno. Ako vam je suđeno poginuti, poginut ćete i ležećki i stojećki. A ako vam nije suđeno, možete stati pred top; neće vam se dogoditi ništa. Ako pak ne umrete tu, svakako ćete ipak jedanput negdje umrijeti u krevetu.”¹⁸²⁸

Uza sve što je dosad rečeno o fatalizmu, a posebice o pojmu osobne časti, odnosno o tomu da su vojnici izrazitije prožeti patrijarhalnom kulturom nerijetko bili uporniji borci,

¹⁸²³ Isto, 186.

¹⁸²⁴ Isto, 187.

¹⁸²⁵ Isto, 187.

¹⁸²⁶ Isto, 187.

¹⁸²⁷ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 58.

¹⁸²⁸ V. MAČEK, n. dj., 58.

moglo bi se pomisliti i da su u psihičkom pogledu općenito bili stabilniji, otporniji na stres i sl. Međutim, osim Blaževićevih primjera – koja se, doduše, mogu objasniti i specifičnom autorskom poetikom – i neka neovisna opažanja sugerirala su drukčije zaključke. Teorijskom okviru kojim ih je Vera Stein-Ehrlich pokušala protumačiti valja, naravno, pristupiti s oprezom, no na zanimljiv se način nadovezuju na prethodna izlaganja o modernizacijskim učincima I. svjetskoga rata.

Očito također podrazumijevajući neku vrstu “društvene” evolucije, njezina polazna tvrdnja glasi ovako: “Snažna konstitucija ljudi iz naših patrijarhalnih područja uglavnom je fizička, dok je njihova psihička ravnoteža labilnija i više ugrožena nego kod ostalih. Neelastičnost naročite vrste i naročito osjetljivost otežava njihovo prilagođavanje novim životnim uvjetima.”¹⁸²⁹ Naime, već i prije aneksije Bosne i Hercegovine, jedna je tamošnja pukovnija bila smještena u Beču, pri čem su se njezini vojnici liječili u garnizonskoj bolnici. Standardi glavnoga grada podrazumijevali su i uredno vođenje statistika, pa je tako u razdoblju 1897–1906. uočeno da su dijagnoze poput “nostalgije”, “depresije” i “histerije” među tim inače tjelesno snažno razvijenim bosansko-hercegovačkim vojnicima bile neobično česte, što se povezivalo s njihovom “nervoznom dispozicijom”.

Odvojeno od toga, piše dalje Stein-Ehrlich, nekoliko zagrebačkih vojnih liječnika primijetilo je 1930-ih da Albanci kao njihovi pacijenti češće podliježu bolestima poput upale pluća. Statistika ovdje, čini se, nije vođena, no zaključak je bio da ti bolesnici zbog neuklopljenosti jednostavno “nisu pružali psihički otpor”. Prema liječnicima, “vojnici iz patrijarhalne sredine nemaju otpornosti protiv bolesti kad su izdvojeni od ‘svojih’. Svoji znače rođaci, bratstvenici ili bar ljudi iz istog kraja.”¹⁸³⁰

Ona sama, radeći tijekom II. svjetskoga rata s izbjeglicama na talijanskom tlu, došla je do sličnoga komparativnoga uvida: “vidjela sam ljude iz mnogih zemalja i krajeva, a labilnost ljudi iz dinarskih krajeva bila je upadljiva. Kad su bili prisiljeni na pasivnost (primjerice, u ratnom zarobljeništvu) znali su pružati sliku potpune bespomoćnosti. Nekad hrabri borci znali su biti zaplašeni zbog najmanjih organskih senzacija, kao zakukuljeni u svoje organske nervozne simptome.”¹⁸³¹

U skladu s tim, prema njezinu – također statistički nejasno utemeljenom – sudu, bila je i distribucija oboljelih od tzv. partizanske bolesti, simptomatski srodne nekim oblicima

¹⁸²⁹ Vera STEIN EHRLICH, *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb 1971., 383.

¹⁸³⁰ *Isto*, 384.

¹⁸³¹ *Isto*, 385.

posttraumatskoga stresnoga poremećaja (PTSP)¹⁸³²: “Ljudi iz krajeva bez dinarske borbene tradicije manje su bili ugroženi (na primjer Slovenci), a s ljudi s višom školskom naobrazbom gotovo nikad nisu oboljevali, možda upravo zbog toga što su bili distancirani od stare herojske tradicije.”¹⁸³³

Ukratko rečeno, poput dobrog dijela promatranoga korpusa, i Stein-Ehrlich sklona je patrijarhalnu kulturu označiti kao kolijevku naročite borbenosti, povezane s pojmovima poput osobne časti. No, visoke standarde – možda se to najbolje vidjelo kod Grgeca – počesto prati i snažan strah od neuspjeha, dakle još jedan u nizu stresora: “Znamo samo da plemenski režim ima ponešto neelastičnu strukturu, da su mu ciljevi visoko postavljeni, a putovi koji k njima vode uski. Svaki korak u stranu sa propisanog puta je sudbonosan, može značiti izdaju ili ‘crn obraz’. Iza junaka stoji često strah: strah da neće odgovoriti visokim zahtjevima, da neće ustrajati, da će podleći u natjecanju između drugova, da će ocrniti obraz ili doći pod optužbu. Stroga organizacija plemenskog režima i stremljenje za apsolutnim vrednotama u toj sredini imaju doduše za posljedicu naročitu borbenu spremnost i visoki moral, ali često ugrožavaju psihičku ravnotežu ljudi.”¹⁸³⁴

Tradicijski, pretpostavlja autorica, takve strahove kompenzira podređenost žena – čak i najslabiji borac bit će nadmoćan barem svojoj supruzi. No, modernizacijski procesi u to se upliću na više načina. Umjesto više-manje poslušnoga bića ograničenoga na obitelj, žena se sve češće angažira izvan kuće, nerijetko nastupajući – sjetimo se onih kartašica u selu Turkaljevih – ravnopravno s muškarcima. Ali, ta ravnopravnost ne nosi samo slobodu, nego i dodatne oblike odgovornosti – umjesto da slijedi koliko-toliko stalne obrasce ponašanja, žena mora rješavati probleme na još većem broju područja: “Njihova pasivna predanost sudbini

¹⁸³² “Postraumatski stresni poremećaj je psihički poremećaj koji se javlja od početka civilizacije, ali je kao takav definiran tek prije nešto više od desetak godina [objavljeno 1992. – F. H.]. Međutim, laici su već davno prihvatili činjenicu da teške katastrofe ili osobna tragična iskustva mogu uzrokovati mučne psihičke[!] simptome koji kasnije cijelog života muče pojedinca koji ih je proživio. U književnim djelima [podcrtao F. H.] mogu se često naći opisi noćnih mora, drhtanja, perzistentnih strahova i ponašanja izazvana strahovima koji su posljedica psihotraume, a koji odgovaraju simptomima u najnovije doba opisanog posttraumatskog stresnog poremećaja.” V. JUKIĆ i V. MUAČEVIĆ, n. dj., 28.

¹⁸³³ V. EHRLICH-STEIN, n. dj., 385. Naime, iako mi se ne čini vjerojatnom, ne bi trebalo odbaciti mogućnost da Stein-Ehrlich nije dovoljno uzela u obzir općenitu rijetkost osoba s višom naobrazbom pa i Slovenaca među partizanima koje je imala prilike susresti. S druge strane, Muradif Kulenović, koji je odnosni poremećaj na području Bihaće i Cazinske krajine poznao pod imenom “jurišni napadaj”, a bolesnike kao “vezaše”, doživljava ga kao drastičan oblik “sekundarne dobiti”, izrekavši još u jesen 1991. znakovito upozorenje: “Trebalo bi sve učiniti da u našem sadašnjem modernom obrambenom ratu izbjegnemo obuzetosti ‘prvoborcima’, da izbjegnemo stravične posljedice i za ljude, ali i za državne budžete, povlastice otjelotvorene u solunaškim, spomeničarskim, sutjeskinim, kozarskim i brojnim drugim zaslugama, koji unose krajnju dvojbu među stanovništvo i podjelu, i što je najgore, slabe zajednički moral sredine. [...] U našim južnoslavenskim prostorima prije i poslije dvaju svjetskih ratova upravo je iscrpljena u svojoj besmislenosti i ocrnjena u svojoj nepravdnosti ideja o izuzetnosti ‘prvoboraca’.” M. KULENOVIĆ, n. dj., 26.

¹⁸³⁴ V. EHRLICH-STEIN, n. dj., 385.

omogućavala im je da s filozofskim mirom podnose patnje takvog života. Burni prodor novčane ekonomije gura ih međutim u situacije za koje nikako nisu spremne. Sada su primorana da nalaze individualna rješenja za probleme za koje nema smjernica u običajima i tradiciji. Neprestano dolaze u konflikte i moraju stvarati odluke, na primjer u vezi sa zarađivanjem novca i regulacijom poroda. Pod takvim utjecajima gubi se fatalistički stav koji je ženi pomagao u teškim situacijama.”¹⁸³⁵ Očito, u takvim okolnostima, intenzitet podređenosti žena muškarcima, a time i mogućnost kompenzacije, smanjuje se. Dapače, slijedi dalje, sada kompenzaciju trebaju i žene, no nju im nema tko pružiti – budući da, prema Stein-Ehrlich, opisani strogi moral “dinarskih krajeva” ni njima ne dopušta pasivnost ili indolenciju, takav “teški pritisak vodi češće do poremećaja psihičke ravnoteže”.¹⁸³⁶

Među ostalim, posebice iz perspektive obrađenoga autobiografskoga korpusa, autorici bi se moglo prigovoriti da “patrijarhalnu sredinu” prečesto – ali ne i sasvim dosljedno – svodi tek na “dinarske krajeve”. Kako bilo, iako ne spominje redefiniranje osobne časti pod utjecajem “materijalnih bitaka” niti politizaciju pučanstva, tek – vidjeli smo – neke učinke “prisilne pasivnosti” i odviše dinamične promjene okoliša, obje te sastavnice mogu se s njima uspješno povezati. Izloženost dugotrajnom granatiranju, vidjeli smo, paradigmatički je primjer pasivnoga trpljenja, isto kao što su i rovovi s boljikavom žicom jedan sasvim drukčiji, dotad neviđeni svijet. Na svjesnoj razini – moglo bi se reći – patrijarhalna etika poznaje samo borbu, ne i bijeg, što je iznimno učinkovito u predmodernim, krvavim ali trajanjem i brojnošću ipak ograničenim srazovima. No, izložimo li iste pojedince neizdrživoj situaciji u kojoj k tomu neće moći oružano uzvratiti, umjesto da stvarno pobjegnu, može se dogoditi da naposljetku “pobjegnu” na način Blaževićeva narednika “Krepšića”, gubeći kontakt s okolinom.¹⁸³⁷ S druge strane, kako je rečeno u prethodnom poglavlju, iako ustrajna, niti ta patrijarhalna etika nije nepromjenjiva – kao što žene gubeći oslonac u tradicijskim obrascima nisu više zaštićene fatalizmom, tako i muškarci na bojištu počinju propitivati svoju dotad neupitnu ulogu, prihvaćajući sve više mogućnost da se na ovaj ili onaj način prestanu boriti.

U svemu, pođemo li od izloženoga, nipošto cjelovita modela modernizacijskih utjecaja, bit će nam možda barem donekle jasnije što su i muškarac na bojištu, i žena u zaleđu – kao

¹⁸³⁵ *Isto*, 387.

¹⁸³⁶ *Isto*, 387.

¹⁸³⁷ Iako upozorava na dotadašnju nerazvijenost dijagnostike i psihijatrijske struke općenito, i Holmes drži da su – onkraj mogućnosti kulturalne prilagodbe – u tom pogledu bile ključne promjene u tehnološkoj sastavnici same borbe: “Psychiatric casualties were undoubtedly relatively uncommon prior to the twentieth century. As we have, already observed, soldiers were not generally subjected to sustained combat, and artillery bombardment lacked the qualities which have made it such an effective destroyer of mental stability this century.” R. HOLMES, n.dj., 256.

takoreći dezintegrirani i rekonstruirani subjekti – u mnogim slučajevima morali proći, razarajući ili pak štiteći jezgru svoje “racionalnosti” ovakvim ili onakvim “iracionalnostima”.

9.2. Subjekt-putnik

9.2.1. Prethodne napomene

Kako smo vidjeli u trećem poglavlju, mogućnosti primjene Dudine putopisne terminologije na predmetni korpus višestruke su. Već i na najopćenitijoj razini, autobiografija se može promatrati kao subjektov put kroz život. U slučaju pak I. svjetskoga rata – rečeno je već – običajena struktura osnovne putopisne sekvence *odlazak–put–dolazak* može transponirati u *odlazak u rat (na bojište)–boravak na bojištu (ratovanje)–povratak kući (s bojišta)*, točnije u veliki ciklus, najčešće višegodišnji (od mobilizacije do demobilizacije), i onaj mali ciklus, raspona od nekoliko dana do nekoliko tjedana (od dolaska na prvu crtu do zamjene).

Za razliku od uobičajenih putopisaca, oni s kojima imamo posla većinom su putnici mimo svoje volje, pod nekom vrstom prisile, koja – vidjeli smo – s vremenom sve više dolazi do izražaja. Kao i nastanak modernoga turizma, i njihovo je putovanje u bitnom obilježeno željeznicom, koja – mnoštvu dotad nepokretnih pojedinaca – omogućuje da se u nekoliko dana stigne s jednoga na drugi kraj Austro-Ugarske, čineći ujedno izgled za uspješan bijeg kući još slabijima. No, *itinerarij* s kojim se susrećemo nipošto nije ograničen bojištima na istoku, jugozapadu i jugoistoku Monarhije – povratak privremeno iseljenih državljana, kao i prebacivanje ratnih zarobljenika te jugoslavenskih dobrovoljaca, šire ga na još veće područje, od Južne Amerike i zapadne Europe do središnje Azije i Dalekoga Istoka. Barem u dijelu autobiografija, rat je uistinu svjetski, i prepoznate novosti ne tiču se samo borbene svagdašnjice, nego i krajeva te cijelih kultura. Naravno, ovisno od slučaja do slučaja, neki su se s njima susreli već u sjedištu pukovnije – dobar dio seoskoga stanovništva zacijelo dotad nije imao ni razloga niti mogućnosti zalaziti u veće gradove – drugi su pak tek u dalekim sibirskim prostranstvima naišli na granice svoje knjiške naobrazbe.

Sam rat, međutim, bio je sasvim novo iskustvo za ama baš sve autobiografe, što većina njih i priznaje. No, nepripremljenost za nj nije stvar samo nekoga spoznajnoga deficita – kao prvo, kako to obično biva, čak i najpotpunije predodžbe o ratu tiču se prethodnih, obično već dovršenih ratova; dovoljan je samo jedan tehnološki pomak, poput primjerice bojnih otrova,

pa da cijelomu sukobu donese sasvim novu boju; kao drugo, povrh čistoga “znanja”, u obzir valja uzeti i njegovo trajanje, skok iz kvantiteta u kvalitet, pojedinih *stresora* u trajan psihički *zamor*. Ukratko rečeno, pripovjedna preobrazba redovito teče od novaka prema veteranu, od *naivnoga* prema *iskusnom subjektu*, no to iskustvo ne očituje se samo u prihvatanju rata (Maček), odnosno u snalaženju (Dubravčić), nego i u odbijanju, odnosno pobuni (Blažević). Dapače, ni kod pojedinih subjekata to iskustvo nije nužno monolitno, već podložno različitim interpretacijama, a nekada i nesvjesnim reakcijama (Horvat, Grgec), u znaku unutarnjih proturječja (Vrgoč, Turkalji), pa i svojevrsne patološke dezintegracije. Osnova ponašanja dotakli smo se već u prethodnim odjeljcima, isto tako i procesa prilagodbe, odnosno učenja. Prenosjenju toga iskustva posvećen je završni odjeljak, nastavak pak pojedinim ključnim *postajama* ili *aktantima*.

9.2.2. Izgubljeni u “prijelazu”?

Cijelo jedno poglavlje Smithove knjige o ratnomu sebstvu posvećeno je *obredima prijelaza* (“rites of passage”, “rites de passage”) u francuskim “svjedočanstvima” o I. svjetskom ratu. Riječ je o pojmu preuzetu iz antropološke literature, pretežno u formulaciji Arnolda van Gennepa (1908). Odnos između zbilje (iskustva) i pripovijedanja (naracije) u prethodnim je poglavljima već dotaknut – ključan je on i za razumijevanje obreda prijelaza. Prema Smithu, “iskustvo kao takvo”, sastavljeno od nepreglednoga “niza sada” neopisivo je, a za subjekt i nepodnošljivo – nužno je nametnuti neku vrstu pravocrtnoga, narativnoga reda. Takvomu strukturiranju na kolektivnoj, društvenoj razini služe upravo obredi prijelaza, kojima se individualne, više-manje kontinuirane promjene podvrgavaju općem, jasno razgraničenom okviru: dječak “postaje” muškarac, dvoje “postaje” par, mladić “postaje” ratnik, dakle neki stari identitet “zamjenjuje se” nekim novim. Općenito gledano, ti se odvijaju u tri stupnja – preliminarne obredi inicijanta odvajaju od grupe u kojoj se nalazi, odnosno od identiteta koji ga obilježava, liminalni obredi na neki način *jesu* prijelaz preko toga “praga” (lat. limen), a postliminalni tako “izmijenjenoga” subjekta vraćaju u širu zajednicu.¹⁸³⁸

Svakako, obredi prijelaza na jedan se način manifestiraju u predmodernim, na drugi u modernim društvima, s njihovim diferenciranim gospodarskim i pravnim sustavima.

¹⁸³⁸ L. V. SMITH, *The Embattled Self*, 20.-21.

Analizirajući francuski korpus, Smith u preliminalni stupanj svrstava odlazak od kuće, napose novačenje i mobilizaciju, povezujući ih s odrastanjem, ali i s preuzimanjem političke uloge, naime identiteta “građanina”, što je obično popraćeno gotovo karnevaleskim raspoloženjem, uličnim svetkovinama i sl. Na simboličkoj razini, i ovdje bi se moglo govoriti o nekoj vrsti smrti dotadašnjega “ja” – individualni subjekt pretapa se u kolektivitet postrojbe, vojske, nacije. U francuskom slučaju, međutim, spomenuto je već, to se redovito zbiva bez otpora, voljno, pa i radosno, u znaku prevladavajućega tinskoga duha (*esprit de corps*).¹⁸³⁹

Kako bilo, sljedeći je stupanj protkan bitno većom neizvjesnošću. Zadnji opći europski rat okončan je još Napoleonovim porazom 1815., a sama Francuska od 1871. nije sudjelovala u većim oružanim sukobima.¹⁸⁴⁰ Osim običnih vojnika, i glavnina časnika, dakle, nema nikakvoga borbenoga iskustva, a lako je moguće i da mnogi raspolažu potpuno pogrešnim predodžbama, zasnovanima na “romantičnoj” književnosti i slikarstvu.¹⁸⁴¹ Prema Smithu, središnji je, liminalni dio “obreda” stoga “vatreno krštenje”, kontakt s neprijateljem, najčešće kroz izloženost njegovoj paljbi, rjeđe kao susret s njezinim posljedicama (mrtvima i ranjenima), odnosno kao otvaranje paljbe po neprijatelju.¹⁸⁴²

Očito, osnovna je postavka takve strukture da se status “veterana”, tj. odgovor na ono Keeganovo pitanje (“a kako bih se ja držao?”) stječe jednom za svagda. Tko se dobro iskazao u svom prvom lovu, u dvadesetom ili dvjestotom može biti samo još iskusniji... Isto kao i borac u ograničenoj borbi hladnim oružjem. No, u dugotrajnom, industrijaliziranom ratovanju, vidjeli smo, pojedinačni doživljaji ne zbrajaju se na taj način. Iako “veterani”, svakako, ovladavaju vještinama koje im pomažu u preživljavanju, stopa njihove pogibije i dalje je visoka, a svagdašnji stres – unatoč povremenim odmorima – umnožava se u dugoročni, opći psihički zamor.¹⁸⁴³ Prema Holmesu, razlika je uglavnom u tomu što se – za razliku od veterana – novaci još uvijek plaše sramote više negoli smrti ili ranjavanja.¹⁸⁴⁴

Jedan stariji autor, već spomenuti Eric Leeds, služeći se istim instrumentarijem, ustvrdio je kako su borci I. svjetskoga rata, u stvari, ostajali zatočeni upravo u tom liminalnom stupnju – svaka nova borba, svaki novi dan, značili su novi, krajnji test njihovih

¹⁸³⁹ Isto, 22.-30. Sažetije ali komparativno, vojničke “obrede prijelaza” razmatra i Holmes, uključujući u njih šišanje, dobivanje odore, polaganje prisege i temeljnu obuku. R. HOLMES, n. dj., 32.-49.

¹⁸⁴⁰ O tek djelomice usvojenim “poukama” Burskoga i Rusko-japanskoga rata te Balkanskih ratova vidi npr. Olivier COSSON, “Expériences de guerre du début du XXe siècle”, *Encyclopédie de la Grande guerre*, 97.-108.

¹⁸⁴¹ “The risks of such gulfs between preconception and reality are colossal. Battle is a traumatic experience at the best of times. But if it produces not only all the stresses of noise and danger but also the dislocation of expectation, then the risks of failure and breakdown loom large.” R. HOLMES, n. dj., 73.

¹⁸⁴² L. V. SMITH, n. dj., 30.-42.

¹⁸⁴³ R. HOLMES, n. dj., 213.-223.

¹⁸⁴⁴ Isto, 206.

sposobnosti, neku vrstu “beskućništva”, koja se odražavala i u njihovu otežanu ponovnom uklapanju u širu zajednicu, inače karakterističnom za posljednji, treći, postliminalni stupanj.¹⁸⁴⁵ Sam Smith u tom drugom stupnju, štoviše, vidi i svojevrsnu opreku prvom, kolektivističkom stupnju – izloženost patnjama i smrtnoj opasnosti, drži on, ponovo u prvi plan vraća subjektovu individualnost; nacija se može obožavati, postrojba, kako to lijepo opisuju Kralj, Horvat i Grgec, može stupati kao cjelina, no pojedinci su ti koji će poginuti ili preživjeti, razmjerno zdravi ili trajno osakaćeni, i oni su, na kraju krajeva, toga ipak svjesni.¹⁸⁴⁶

U dosadašnjim poglavljima hrvatski je autobiografski korpus obrađen i s obzirom na preliminalnu i s obzirom na postliminalnu fazu. Iako je shvaćanje odlaska u vojsku kao posljednjega čina odrastanja bilo rašireno i na južnoslavenskom području, nijedan autobiograf ne opisuje ga na taj način. Nema sumnje, pričuvni časnici i dočasnici – a oni čine više od polovice ukupnoga broja autora – odradili su ga još u prethodnom desetljeću. Te ljude od nekih 25 do gotovo 40 godina, zanimalo je, naravno, kako će se držati pod paljbom, no odvojenost od obitelji te uključivanje u novu skupinu bilo je nešto već proživljeno. S druge strane, čak i tinejdžeri – poput Horvata, Kovača, Krausa i Korde – veće su značenje polagali na netom dobivenu maturalnu svjedodžbu, promatrajući, štoviše, podvrgavanje vojnoj stezi kao gubitak kratkotrajnoga “odrasloga”, gospodskoga statusa.

Nadalje, nasuprot francuskim “građanima”, zbog uskoga biračkoga prava i općenitoga monarhijskoga ustroja, hrvatski su se autobiografi mahom doživljali kao “podanici”, pri čem – vidjeli smo – eventualno oduševljenje ratnim ciljevima Centralnih sila nakon 1918. uglavnom nije bilo oportuno priznati.

U tom postliminalnom okviru, zacijelo paradigmatički najbliža onoj nepismenoj, hrvatskoj “tihoj većini”, nisu sjećanja francuskih radnika ili seljaka, već crnoga gvinejskoga plemića Kande Kamare. Prema njegovu usmenom kazivanju, snimljenom 1976., doživljavajući vojničovanje jednako formativnim iskustvom poput u njegovoj zajednici tradicijski propisanoga obrezivanja, Kamara je dobrovoljno stupio u francusku kolonijalnu vojsku, s kojom je ratovao na zapadnom bojištu.¹⁸⁴⁷ Vrativši se u rodno selo, sumještani su mu, međutim, to zamjerali, tako da na kraju ne samo nije postao nasljedni poglavica, nego je morao i pobjeći da sačuva živu glavu. Prema mišljenju Joea Harrisa Lunna, istraživača koji je snimio njegovo kazivanje, Kamara je tek jedna u nizu naivnih, iskorištenih žrtava I.

¹⁸⁴⁵ L. V. SMITH, n. dj., 44.

¹⁸⁴⁶ *Isto*, 42.

¹⁸⁴⁷ *Isto*, 30.-31.

svjetskoga rata. No, upozorava Smith, borba rame uz rame s bijelcima – a tako nešto natuknuo je i sam kazivač – mogla je za učinak imati i priznanje vrijednosti, bilo u vlastitim, bilo u tuđim očima,¹⁸⁴⁸ onako kako su se mase hrvatsko-slavonskih, dalmatinskih i bosansko-hercegovačkih vojnika napokon stale pitati o (političkim) ciljevima rata.

Toliko, međutim, o razlikama između francuskih i hrvatskih povrataka i odlazaka. Novačenje i mobilizacija, šaroliko dočekani, na predmetnom su korpusu već obrađeni, isto kao i – još rjeđe prisutni – smještaj u vojarnu. Vatreno krštenje, zajedno s iskustvom smrti i ranjavanja, kao ključne postaje na tom putu, zaslužuju pak dodatnu pozornost.

Očekivano, nijedan od hrvatskih autobiografa – s iznimkom Oršića koji je, čini se, 1908. bio pod paljbom u Sandžaku¹⁸⁴⁹ – nije do 1914. imao nikakvoga borbenoga iskustva. Ipak, početak njegova stjecanja u korpusu je razmjerno rijetko prikazan. Prije svega, rečeno je već, svi autori stekli su ga kao pripadnici austro-ugarske vojske, dobar dio njih upravo na srpskom bojištu. Kako smo vidjeli, ta razdoblja izostavljena su ne samo u tekstovima većine jugoslavenskih dobrovoljaca, nego i u sjećanjima mnogih apolitičkih pa i prohabsburških autora. Isto tako, za one autobiografe koji opisuju širi životni put, obično je to manje važan događaj, kojega se – istina – može spomenuti, no kojega ne treba opširnije razlagati. Štoviše, čak i za autore posvećene isključivo I. svjetskom ratu, riječ je počesto o nečemu više-manje samorazumljivom, ili barem nespojivom sa iscrpnijim razglabanjima.

Primjerice, sjetimo se, Maček je samo natuknuo kako je vatreno krštenje primio pucnjavom preko Drine, a Oršić taj sklop još ne koristi, no ipak ima potrebu napomenuti kako je raspoloženje pred prvu borbu bilo ugodnije negoli pred prvi dvoboj.

Kako će se u toj držati zanimalo je i Blaškovića, koji je prvu paljbu doživio kraj Klenka na Savi, 14. kolovoza 1914. Zaokupljen svojim časničkim dužnostima, međutim, nije imao vremena skrbiti za samoodržanje: “Imao sam muke da održim red, jer se jedan stariji rezervelajtnant vrlo slabo držao. Htio je šta više pobjeći i počeo je plakati kao malo dijete. [...] Izrazitog straha nisam osjećao, samo bi me katkada obuzela neka čudna toplota i prošla bi mi po koži.”¹⁸⁵⁰

Upravo preko Save, ali kraj Zemuna, prvi pucnjevi stigli su i do Vrgočeve postrojbe, no više od unutarnjega doživljaja njega je, čini se, zaokupila čudesna, novootkrivena krhkost ljudskoga života: “Samo jedan ubod poskoka zubom kao otrovnom iglom, samo jedan pohod

¹⁸⁴⁸ *Isto*, 43.-44.

¹⁸⁴⁹ Vidi bilješku 744. Prema nekim navodima, i von Trapp borio se u Kini 1900.

¹⁸⁵⁰ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 84.-85.

kugle u tijelo, siktanje bi prestalo, a dotičnika ne bi više bilo!”¹⁸⁵¹ Poput Blaškovića, ni u nešto kasnijoj prigodi, rujna 1914., za opasnoga prelaska miniranoga mosta kraj grada Liska, strah – tvrdi – nije osjećao: “Što sam mislio za vrijeme prelaza preko mosta? Formalno ništa! Mjerio sam samo vrijeme, koje mi je izgledalo predugo. Na smrt nisam ni pomišljao, a ni bojao se nje. U glavi mi je odzvanjala samo jedna rečenica: ‚Al’ ćeš letjeti u zrak, Vrgoču!”¹⁸⁵²

Puno razrađeniji Horvatov je prikaz vatrenoga krštenja, popraćen napomenom kako je zacijelo njemačka romantika stvorila legendu o njegovoj “uzvišenosti”. Kako ironično kaže, legenda i zbilja nikada se ne poklapaju: “Fiziološki to ‚vatreno krštenje’ izazivlje lupanje srca, mučninu, katkad i bljuvanje, psihološki nepriznati nagon pobjeći što dalje s ‚polja slave’ i konačno apatiju radi vlastite nemoći.”¹⁸⁵³ U njegovu slučaju ono se zbilo krajem 1915. na ruskom bojištu, kada se topovski šrapnel rasprsnuo nad radnom skupinom kojom je zapovijedao. Za razliku od Vrgoča, koji smrt isprva slika kao trenutačni, blagi “odlazak”, Horvat i ovdje naglasak stavlja na biološku osnovicu ljudske egzistencije: “U zaklonu leži nešto nalik čovjeku. Grebe rukama i nogama. Smiješno, kao pajaci kad im povučeno skrivenu uzicu. Katkad trzne prsni koš. [...] Tamo gdje je prije nekoliko minuta bio zatiljak, sad je nekakva crna gvalja iz koje viri kosa i komadići ogrlice. [...] Kod dodira prsti su se ranjenikovi zatrzali kao osoljeni žablji kraci. Zdravstvenik ne zna kud bi sa svojim zakrvarenim rukama.”¹⁸⁵⁴ Dojam toga događaja obrađen je, međutim, tek posredno, kroz naznaku kako je zapovjednik satnije potom nazočne kadete opio do besvijesti: “Alkohol je prokušan lijek za mučninu u želucu.”¹⁸⁵⁵ Protiveći se uopće takvoj metaforici, upitan od nekoga zastavnika “Parragha” je li prošao “vatreno krštenje”, Grgec će mu pak odgovoriti da priznaje samo jedno, naime sveti sakrament.¹⁸⁵⁶ I na drugim mjestima, jedno i drugo “krštenje” bit će mu metonimije dvaju svjetonazora, kršćanskoga i onoga što se razvija s ratom, u znaku nasilja, sebičnosti i seksualne požude.¹⁸⁵⁷ Pa ipak, i njemu će biti važno zabilježiti prvi susret sa životnom opasnošću, negdje u potkraj ljeta 1915. Bilo je to još

¹⁸⁵¹ A. VRGOČ, n. dj., 23.

¹⁸⁵² *Isto*, 125. Nesvjestan opasnosti bio je i jedan njemački autobiograf: “The loose order in which our company now advanced over the broken field had something oddly calming about it; I thought privately that this baptism of fire business was actually far less dangerous than I’d expected. In a curious failure of comprehension, I looked alertly about me for possible targets for all this artillery fire, not, apparently, realizing that it was actually ourselves that the enemy gunners were trying for all they were worth to hit.” E. JÜNGER, n. dj., 24. – Za raznolike dojmove drugih veterana vidi R. HOLMES, n. dj., 146.-148.

¹⁸⁵³ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 61.

¹⁸⁵⁴ *Isto*, 62.

¹⁸⁵⁵ *Isto*, 62.

¹⁸⁵⁶ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 30.

¹⁸⁵⁷ *Isto*, 33.

začudnije nego u Vrgočevu slučaju – uočivši nepoznati zrakoplov, naime, Grgecovi vojnici poredili su s obje strane ceste kojom su se kretali. Kada se taj bez otvaranja paljbe udaljio, jedan vojnik, međutim, ostao je ležati mrtav, pogođen metalnom kuglicom nepoznatoga podrijetla – vjerujući novinama, u tomu trenutku autor je držao da je kuglicu izbacio upravo zrakoplov, no poslije se priklonio objašnjenju kako se u stvari radilo o djeliću austro-ugarske protuzrakoplovne granate.¹⁸⁵⁸

Očito, situacija koja se doživljava kao opasna tek nakon njezina prestanka, tj. odlaska zrakoplova, nije baš podobna za oznaku vatrenoga krštenja. S obzirom na to, prema Grgecu, prava inicijacija zadesila je njegovu postrojbu tek 8. listopada 1915. Nasuprot kasnijim opisima talijanskoga granatiranja, ovo je poglavito usredotočeno na vanjski svijet, naime na stradanje njegovih suboraca. Primjerice, djelatnom poručniku “Šolcu” krhotina je odnijela dio usnice i sve prednje zube, no prije nego što se onesvijestio dospio je još komentirati svoj izgled pogledavši se u zrcalo, jednom vojniku šrapnellska je kuglica probila čelo, a drugi je tek kasnije shvatio da je i on ranjen...¹⁸⁵⁹ Da su tada prošli kroz pravo “vatreno krštenje” ocijenio je i zapovjednik Grgecove satnije, natporučnik “Štresle”, pozvavši sve preživjele na molitvu.¹⁸⁶⁰

Kako se vidi, da se stekne dojam o ugroženosti vlastitoga života, neprijateljska paljba mora biti koliko-toliko učinkovita. Sami za sebe, zujanje pušcanih zrna ili visoki prelet zrakoplova, ne čine se naročito opasnim, sve dok se – kao u Horvatovu prikazu – netko u blizini ne sruši ranjen ili mrtav. Kada je, prešavši 1914. Drinu, Tomašić bio izložen granatiranju, zapanjio ga je tek njegov rezultat: “Tamo više nije bilo ni vatre, ni husara, ni krumpira u ustima obraštenim žutom šikarom... Jesam li zaista vidio, ili mi se samo priviđalo? Ispod balvana virio je komad plave dolame, a na ledini kraj ceste mirno i spokojno ležala je jedna čizma sa husarskom mamuzom...”¹⁸⁶¹ Ovisno, naravno, o raspoloženju pojedinoga pisca, takvi se doživljaji mogu prikazati manje ili više opširno, a nekada čak i zaobići. Primjerice, Blašković, koji tvrdi da je svoju vedrinu nastojao prenijeti na klonulu okolinu izrijeком kaže kako je u zapisima “izbjegavao suviše grozote”.¹⁸⁶² Dnevni opis borbi kod njega se počesto svodi na konstatacije poput “poginuo mi je jedan unteroficir i dva vojnika”,¹⁸⁶³ imena i/ili konkretan opis pogibije prisutni su većinom tek prvih mjeseci rata, i to ako mu je umrli bio kolega, ili iz nekoga drugoga razloga zaslužuje posebnu pozornost, kao

¹⁸⁵⁸ *Isto*, 54.

¹⁸⁵⁹ *Isto*, 55.-56.

¹⁸⁶⁰ *Isto*, 57.

¹⁸⁶¹ S. TOMAŠIĆ, n. dj., 41.

¹⁸⁶² P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 3.-4.

¹⁸⁶³ *Isto*, 128.

u slučaju vojnika koji je, pogođen, ostao ukočen dok je mašući fesom davao propisani znak da je opazio neprijatelja.¹⁸⁶⁴ Slično je i s drugim sjećanjima što obrađuju cijelo razdoblje 1914–1918., naime Dubravčičevima i onima Turkaljevih – zacijelo se s vremenom stvara svojevrsna tolerancija, zbog koje se mrtvi i ranjeni počinju doživljavati kao “normalni” dio rata, onaj kojega više i ne treba toliko prikazivati, osim ako ih nema iznenađujuće mnogo i sl.: “Više od deset ljudi, koji su stajali na ulazu kaverne bili su razneseni na komade. Glave, uda i crijeva ležala su porazbacana, kao da su divlje zvjeri haračile. Jeza i groza.”¹⁸⁶⁵

9.2.3. Teške rane i laka smrt?

Pa ipak, pojedini, možda senzibilniji autori nikada ne dosežu tu – da još jednom posegnem za Smithovom shemom – inicijacijsku fazu. Iako se već svega nagledao, tijekom Brusilovljeve ofenzive Horvata će pogoditi i sama mogućnost da je u blizini nemoćni ranjenik: “Iz jarka kraj ceste čuje se neki zvuk: napola stenjanje, napola cvilenje. [...] Da, sigurno je to pas, sigurno samo pas.”¹⁸⁶⁶ S druge strane, izravnije proturatno nastrojeni autori, poput Grgeca, Blaževića i Vrgoča, opisuju bitno više pogibija, posebice ako drže da njihove okolnosti na neki način ilustriraju općeniti besmisao tekućega sukoba.¹⁸⁶⁷

Primjerice, dok je s postrojbom bio zaklonjen u dubokom podrumu Rimskih Toplica, u nj se s ulaza – pamti Grgec – skljkalo truplo bez glave,¹⁸⁶⁸ nešto kasnije pobožni vojnik Dočkal ostao je u molitvenom stavu, s krunicom u ruci, iako mu je krhotina odnijela čitavo tjeme i komad zatiljka,¹⁸⁶⁹ a vojnike Hriberšeka i Potočnika izrešetali su šrapneli – jedine od svih nazočnih – malo nakon što su ih uz mnogo truda suborci spasili iz urušenoga rova.¹⁸⁷⁰ Šokantni gubitak udova zabilježio je i Kralj, izvrgnut teškom granatiranjem za tzv. Kerenskijeve ofenzive srpnja 1917., zapadno od Stanislavova, malo prije nego što je zarobljen: “Napola viseći ležase s donjim dijelom tijela u rupi čovjek bez nogu. U visini bedara otkinula ih granata. Tamno-crveni komadi raskinuta mesa, između kojih se poput snijega bijelila slomljena kost, provirivahu kroz razderane hlače.”¹⁸⁷¹

.....
¹⁸⁶⁴ Isto, 88. “I ratnika koji je bio mnogo u krvavom poslu interesirale su rane nesretnih drugova, koji su bili povrijeđeni na spolnim organima”. Isto, 75.

¹⁸⁶⁵ Isto, 445.

¹⁸⁶⁶ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 69.

¹⁸⁶⁷ Komparativno, o tematici ranjavanja, pogibija i sl. usp. R. HOLMES, n. dj., 176.-195.

¹⁸⁶⁸ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 83.

¹⁸⁶⁹ Isto, 91.

¹⁸⁷⁰ Isto, 93.

¹⁸⁷¹ V. KRALJ, n. dj., 97.

Kako se čini, ozljede lica i lubanje bile su još potresnije, pogotovo ako se žrtva prerano ponadala da je na sigurnom. Nalazeći se u talijanskim rukama, pojedini mostovi preko Soče bili su izloženi nasumičnoj austro-ugarskoj paljbi, čak i kada su preko njih – upućeni u zaleđe – prelazili zarobljenici, među njima i Grgec, polovicom 1917., za 10. sočanske bitke: “Na pruzi je ležalo nekoliko mrtvih austrijskih vojnika, koje je usmrtilo njihovo vlastito topništvo, a malo dalje sjedio je na željezničkom pragu jedan austrijski zastavnik trzajući glavom neprestano gore dolje. Jedan mu je zarobljeni časnik skinuo kapu s glave. Svi su se trznuli, jer se ukazao strašan prizor. Austrijska je granata odnijela zastavniku tjeme, tako da se vidjela siva i krvava mozgovna masa, koja je ključala prema tomu, kako je ranjenik trzao glavom i disao.” Iznenadeni tim ni živim niti mrtvim tijelom, prolaznici su ga samo opet pokrili kapom, popraćeni uzdahom talijanskoga stražara: “Kada će prestati taj grozni rat?”¹⁸⁷²

Znatnoga broja mrtvih od “prijateljske paljbe”¹⁸⁷³ sjeća se i Blažević, koji je – kao i u pristupu “ludilu” – od svih autobiografa, zajedno s Vrgočem, najizdašniji u realističnim prikazima smrti. Naime, tijekom jedne isprva uspješne akcije, njegova je postrojba bez veće borbe zauzela prvu crtu talijanskih rovova. Bilo je planirano da se napredovanje nastavi, no u angažiranoj bojni nije bilo časnika, tek neki mladi kadet “Huml”. Među ostalim, ožednjeli vojnici nisu se mogli odvojiti od vodovoda, koji je onuda prolazio. Kako bilo, iako su ispalili dogovorene signalne rakete, osim talijanskoga uskoro ih je zasulo i austro-ugarsko topništvo: “Uzalud su nastojanja da ovu veličanstvenu grozotu riječima iskažem, to može shvatiti i osjetiti onaj koji je to doživio. [...] Za pola sata napravljena je od našeg bataljona mesnata kaša u koju je utrošeno osam stotina ljudskih tijela.” Iako je teško mogao biti odgovoran, još tijekom granatiranja kadet “Huml” prosvirao si je glavu...¹⁸⁷⁴

Osim u slučajevima prijateljske paljbe, narativni obrat prema ratnoj apsurdnosti prisutan je, rekoh, i u razmjerno bezbolnim, ali neočekivanim pogibijama. Onoga dana kada je satnik “Kovač” doživio teški psihički šok, Blažević je uoči borbe svratio kolegama-dočasnicima, na mjestu za koje se držalo da je razmjerno sigurno: “Nađem ih okupljene oko narednika Zagorca. Držao je u ruci čuturicu s rumom i nazdravljao želeći sreću svima u predstojećoj bitki. Dok je on prinosiso limenu bocu usnama, eksplodirala je u blizini granata na jednoj od mnogih stijena što su nas okruživale. Zagorac se iznenada zaljuljao, posrnuo i pao ničice na

¹⁸⁷² ISTI, *U paklenom trokutu*, 175.-176.

¹⁸⁷³ Prema nekim procjenama, samo u francuskoj vojsci za I. svjetskoga rata vlastito je topništvo ubilo 75 000 ljudi. R. HOLMES, n. dj., 189.

¹⁸⁷⁴ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 22.-24.

kamen. Pustio je jedva nekoliko čujnih uzdaha i sa životom je bilo gotovo. Mali komadić čelika probio mu je srce.”¹⁸⁷⁵

Gotovo filmskom montažom prikazan je i Blaževićev susret sa zapomažućim narednikom “Selimom Čengićeom”. Naime, zbog potpune tame suborci nisu mogli ustanoviti kako je teško ranjen, no odlučili su ga prenijeti na sigurniji položaj – uzalud, pokazat će se: “Prva prilika na nekom zaklonitijem mjestu iskorištena je da se ranjenik previje. Pri slabom drhtavom plamičku male svjećice, ukazala nam se grozna slika. Narednik Čengiće bio je mrtav. Obadvije noge odbijene oko koljena još su visile kao krpe, a desna ruka u samom ramenu izvaljena iz ključne kosti. Sigurno je ostala na raskršću u dolini ispod raspeća odakle smo ga ponijeli. Položili smo mrtvog kolegu kraj puta i tu ga ostavili.”¹⁸⁷⁶

I razmjerno siguran ratni život na bojnomu brodu *Szent István*, sjeća se Orešković, mnogi su okončali na krajnje krvavi, pa i bizaran način: “Neki su se ljudi goli sklizali po kosoj trbušini broda, ali je ova bila sva načičkana raznim školjkama, pa su – klizajući potrbuške – rasporili trbuh i odmah potonuli. Jedan mornar koji nije znao plivati opazio je prazno bure od pive i, znajući da ono pliva, jednim je krajem konopca vezao to bure, a drugi kraj sebi ovio oko vrata. Zatim je skočio u vodu koja je već bila oko dvadeset metara ispod palube. Bure ostade na palubi, konopac je bio kratak, a tijelo je već bilo uhvatilo veliki zamah, te konopac zategne i glava mu odleti na jednu stranu a tijelo na drugu.”¹⁸⁷⁷

Jedan od uzaludnijih načina pogibije jest i onaj prilikom kuhanje kave pomoću naboja ručnih bombi, koji se u drugoj polovici rata u Blaževičevoj postrojbi toliko raširio da su se višem zapovjedništvu morali slati lažni izvještaji o načinu na koji su utrošene: “Prije no što su bolničari pronijeli ka nosilima dva starija Bosanca, isječenih grudi, unakaženih glava i pokidanih ruku, mi smo već znali da je do nesreće došlo usljed nevještog baratjanja bombom na kojoj su u istinu htjeli sebi skuhati kavu.”¹⁸⁷⁸

Do neprepoznatljivosti raskomadana ljudska tijela opće su, veoma traumatično mjesto mnogih tekstova o I. svjetskom ratu, među ostalim i cijeloga odjeljka u Hašekovu *Švejk* (“San kadeta Bieglera pred Budimpeštom”).¹⁸⁷⁹ Spomenuti razvitak eksplozivne snage topničkih zrna, međutim, doveo je i do povećanoga udjela njegova krajnjega oblika, naime potpune tjelesne dezintegracije. Jednoga dana talijanska je granata pala na skladište ručnih bombi i konzerva nekoliko metara od Blaževića, odbacivši ga daleko niz padinu. Njegov je

¹⁸⁷⁵ *Isto*, 152.

¹⁸⁷⁶ *Isto*, 39.-40.

¹⁸⁷⁷ M. OREŠKOVIĆ, n. dj., 48.

¹⁸⁷⁸ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 193.

¹⁸⁷⁹ J. HAŠEK, *Doživljaji dobrog vojaka Švejka*, 545.-551.

pratitelj, međutim, imao manje sreće: “Na dvije stotine metara više mene čula se graja i zapomaganje. Neko je zvao sanitetce. [...] Čitava rezerva životnih namirnica razletila se po klancima i potocima na nekoliko kilometara od mjesta ispod stijene, na kojem je sada stajalo samo nekoliko komada razlupanih dasaka. Za leš vojnika, koji je trčao ispred mene, nije se moglo nikako utvrditi gdje je odbačen, a po svoj prilici da je iskidan u sitne komadiće i raznesen po Kol del Orzu.”¹⁸⁸⁰ Sličnom događaju nazočio je i Vrgoč, koji je zbog naravi terena još decidiraniji u svom zaključku: “U moje je susjedstvo udarila granata i raznijela jednog vojnika tako, da od njega nismo ništa drugo našli nego komad pete od cipele s potkovom!”¹⁸⁸¹

No, isti se događaj može prikazati i s nešto većom, ali možda i dojmljivijom distancom – shvativši da će korigirana topnička paljba uskoro zahvatiti njihov zaklon, tijekom borbi na Drini kraj Batara 1914. Knežević i njegovi suborci odlučili su se žurno premjestiti: “Jedan mađarski vodnik nije razumio. Njegovi su vojnici pošli za našima, ali on nije htio, jer nije htio dok mu se ne razloži zašto. To mu se nije moglo. A on je sjeo upravo na moje mjesto. Tad vidjesmo. Zujalo, dozujalo, lupilo na naše mjesto i zadimilo, zamaglilo i zaoblačilo. Poslije je naša rupa bila dvaput veća no prije, samo nije bilo ništa u njoj.”¹⁸⁸²

Nasuprot takvoj, teško predočivoj dezintegraciji,¹⁸⁸³ izvor misterije pa i šoka nekada je upravo u cjelovitosti, kao kod onoga Blaškovićeve vojnika što se ukočio mašući fesom. Kirurški precizni Vrgoč tako, primjerice, opisuje rascijepljenu vrbu, okruženu leševima, na koju je i dalje naslonjen prividno netaknuti mladi poručnik,¹⁸⁸⁴ ali i sudbinu jednoga desetnika, “maloga bucmastoga bačkoga Švabe”, koji je inače spremno izvršavao svaku zapovijed – ovaj put autora je začudilo što taj ne puca, nego tek mirno leži: “Nadignem ga i pogledam ga. Držao je propisno pušku na nasipu i ciljao, naslonivši kundak na desni obraz. Bio je blijed kao žutobijela krpa, kapa mu se nadigla, iz čela mu je virio mozak sa sukrvicom, savijen u spiralu, mjestimice cijel, mjestimice izlomljen, a po licu mu se raširio mlaz krvi.”¹⁸⁸⁵

Druga strana te pojave začudna je otpornost, svojevrsno odbijanje ranjenika da se pomiri s fatalnim ishodom, ujedno i podsjetnik na uvodno već spomenutu nejasnu granicu između života i smrti. Jednom prilikom Vrgoč je naišao na svojega dobrog prijatelja Brkljačića, koji je – teško prepoznatljiv – očito još bio živ, no ne i komunikabilan: “Kome je

¹⁸⁸⁰ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 138.

¹⁸⁸¹ A. VRGOČ, n. dj., 164.

¹⁸⁸² B. KNEŽEVIĆ, n. dj., 66.

¹⁸⁸³ “Many men are prepared to face a quick, clean death: indeed, they may even regard it as preferable to a crippling wound or to personal disgrace. But some of death’s faces are particularly terrible. The prospect of being blown to pieces by a shell unmans many soldiers.” R. HOLMES, n. dj., 199.

¹⁸⁸⁴ A. VRGOČ, n. dj., 32.

¹⁸⁸⁵ *Isto*, 144.

sličan taj časnik? [...] Od desne strane prsiju virili su ispod bluze samo razderani komadi košulje, koji su se sa krvi prilijepili u luku od sredine prsa do polovice rebra. Od pazuha lijevog pak do polovice rebra u promjeru od skoro jednog pedlja nije bilo kože ni traga. Rebra ispod pazuha, pa kosti, koje su tu u vezi s rebrima, bile su odrezane kao da ih je netko odsjekao izdubljenim dljetom. Vidilo se srce kako bije, udara.”¹⁸⁸⁶

Sličnom prizoru neumorne aktivnosti Blažević je svjedočio posljednjih dana rata kraj svojega brigadnoga zapovjedništva, kamo su pristizali ranjenici s prve crte: “Iz klanca su ispadale sve nove i nove gomilice, svi su bili podjednako blatnjavi i krvavi i svi su bili Bosanci. Na putu se pojavio jedan usamljen ranjenik, lijevu ranjenu ruku nosio je u desnoj zdravoj. Ona ranjena bila je upravo u laktu otkinuta, a visila je još samo o nekoliko žilica što su upravo grozno stršile iz raskidanog mišića; ispod naherene kacige oblivala ga krv preko očiju i ranjene glave. Doteturao je do nas i srušio se.”¹⁸⁸⁷

I jedno novo, u I. svjetskom ratu prvi put uporabljeno oružje, predsmrtnu je agoniju znalo neslućeno produljiti: “Samo nekoliko koraka od kamena iza kojeg sam zgrčen ležao, valja se u jednoj mlaki otopljenog snijega nesretnik. Grozim se i pratim nesvjesno njegove očajne pokrete. Grči se i previja. Oči su mu već iskočile iz duplja od silnog naprezanja da uhvati makar malo zraka za pluća koja su puna otrovnog plina. [...] Kroz već pocijepanu košulju zabija u gole grudi svoje snažne nokte. Iz rane curi krv, a on i dalje kida komade mesa, da napravi otvor kroz koji bi dao oduška otrovu što je palio utrobu i silom gasio život. Gledam i drhtaj me obuzima pri pomisli na takvu smrt.”¹⁸⁸⁸

U tom katalogu ratnih strahota kratkotrajni pogled na živo srce ili mozak ima i svoj trajniji, mirnodopski pandan. Naime, gubitak mandibule nerijetko nije bio smrtonosan, ostavljajući pogođenoga da se s mukom vrati u civilni život. Kako to, zacijelo nehotice, uoči vlastitoga ranjavanja opaža Vrgoč, riječ je o kategoriji ozljeda koja je promatraču znala nametnuti niz pitanja o samom određenju ljudskosti: “To više nije bio lijepo izgrađeni, zdravi i jaki čovjek, nego neki nepoznati i novi tip čovjeka ... Stajao je naslonjen na opkop čovjek bez donje čeljusti, samo je jezikom micao”.¹⁸⁸⁹

Kako bilo, razvitak svojevrsne tolerancije, odnosno smanjenje empatije, neki autobiografi bilježe i u pogledu skrbi za nešto lakše ranjenike. Već 1914., nakon onih borbi u “Rumnu”, Vrgoč priznaje bitno pomanjkanje interesa: “Svih se nas skoro nije ticalo i bilo nam je, tako rekući, svejedno, tko je ranjen i kako je ranjen. Osjećaja nam je samilosti skoro

¹⁸⁸⁶ *Isto*, 51.

¹⁸⁸⁷ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 209.

¹⁸⁸⁸ *Isto*, 103.

¹⁸⁸⁹ A. VRGOČ, n. dj., 168.

nestalo. [...] Danas je carstvo ranjenih njihovo, sutra će biti naše.”¹⁸⁹⁰ Dočasnici i obični vojnici znali su to tumačiti i u kontekstu klasnih razlika: “Nikoga srce ne boli za njima, koji pomalo umiraše. Budi junačan – vele, a kad padneš, zadobiješ rane, onda si prepušten sam sebi. One na vrhu nije briga za sirotinju.”¹⁸⁹¹

Na Messner-Sporšićevo zgražanje, godine 1918. takvo je ponašanje uočeno i na brigadnoj razini, dakle pod zapovjedništvom samoga pukovnika ili general-bojnika: “Brigada je naime izbacila iz kaverne ranjene i namjestila se u njoj proti svima Božjim, ljudskim i vojničkim zakonima... U četvrtoj je godini rata svatko čuvao svoju rusu glavu! Jadni su ranjenici ležali pred kavernom.”¹⁸⁹²

Što se pak tiče sanitetske službe, grubi postupak liječnika prema bolesnicima koji nisu bili vidljivo ozlijeđeni gotovo je opće mjesto hrvatskoga korpusa. U pomanjkanju objektivne dijagnostike, a posebno zbog mogućnosti “simuliranja”, to je donekle i razumljivo, isto kao i loši uvjeti, odnosno preopterećenost pojedinih vojnih bolnica. Primjerice, Horvatov pukovnijski liječnik, kako kaže, poznavao je svega tri lijeka – ricinus, aspirin i lake cipele s nekoliko dana poštede – te pljusk; “uredovao [je] ravnodušno i surovo – već zato da i njega ne otpreme iz Zagreba.”¹⁸⁹³ Sličan je i Grgecov prikaz gradačke vojne bolnice: “Što vam je? – Imam gnojnu anginu. – Dajte mu vode za grgljanje. – A što je vama? – Imam proširenje srca. – Dajte mu hladne obloge, a onda neka ide na frontu, gdje će izliječiti sve bolesti.”¹⁸⁹⁴ Štoviše, čak i djelatni časnik Blašković osudio je način na koji su se vojni liječnici tijekom jedne hodnje u rujnu 1914. nosili s oboljelima od kolere: “Naših nesavjesnih doktora nije bilo ni za lijek [...] Kad bi naišli na bolesnika okrenuli bi glavu da ga ne vide”.¹⁸⁹⁵ I podjednako lojalni Messner-Sporšić sjeća se sa Soče nekoga liječnika koji je koleraše proglasio simulantima, sve dok nisu malaksali i umrli.¹⁸⁹⁶

Nema sumnje, obični bolničari znali su se iskazati svojom požrtvovnošću – najodlikovaniji britanski vojnik I. svjetskoga rata bio je upravo zadužen za nosila¹⁸⁹⁷ – no u imaginariju običnih vojnika i njihova je uloga sadržavala jedan čisto “materijalistički” sloj: “K vragu on i njegova pomoć! Samo ti tati božji znaju dobro vizitirati džepove, a ranjeniku ne znaju pružiti potrebnu pomoć”,¹⁸⁹⁸ o kojemu je Blašković zabilježio i pjesmicu svojih

¹⁸⁹⁰ Isto, 53.

¹⁸⁹¹ 1609 dana na fronti, 124.

¹⁸⁹² A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 160.

¹⁸⁹³ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 57.

¹⁸⁹⁴ P. GRGEC, *Krvava služba*, 42.

¹⁸⁹⁵ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 116.

¹⁸⁹⁶ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 23.

¹⁸⁹⁷ R. HOLMES, n. dj., 199.

¹⁸⁹⁸ 1609 dana na fronti, 131.

podređenih: “Peoniri kopajte mi raku // Sipajte na mene zemlju laku // Sanitecu sto ti boga tvoga // Što mi kopaš oko žepa moga...”¹⁸⁹⁹ Neki pak sanitetski narednik “Sando”, sjeća se Blažević, prikupivši od poginulih vojnika i civila cijelo bogatstvo, uživao je – iz razumljivih razloga – strahopoštovanje njegovih suboraca: “Čovjek lukav i neiskren, zbog poznatog srebroljublja i gramzivosti bio je omražen. Znali smo da je osvetoljubiv, pa je svaki izbjegavao sukob s čovjekom kojem ćemo jednoga dana prije ili kasnije pasti ranjeni i osakaćeni u šake.”¹⁹⁰⁰

S druge strane, i sam položaj ranjenika ostavljenih na “ničijoj zemlji” bio je takav da je izazivao unutarnji sukob između želje da im se pomogne, i nužde da se zaštititi bar vlastiti život. Tijekom početnih borbi u Galiciji, Blašković je morao zabraniti svojim vojnicima da pomognu ranjenom vodniku Tomi Lučiću, nakon što su već trojica poginula pokušavajući.¹⁹⁰¹ Teško stečena pouka upućivala je upravo na “mirno”, sudržano držanje: “On je promatrao s užasom, kako su se između paklenoga trokuta i talijanskoga postava i ujedno po samom paklenom trokutu jedno 100 do 150 koraka daleko od njega između mrtvaca poput pogaženih crva previjali ostavljeni talijanski ranjenici. Neki su vapili glasno: “Aiuto! Aiuto” (Pomoć! Pomoć!). Ali im pomoći nije bilo, jer je na svakoga, tko bi se usudio poći k njima, vrebalo mnoštvo smrtonosnih cijevi s jedne i s druge strane. Koji se od ranjenika mogahu još micati, puzili su ili su se valjali nizbrdo, a drugi su u velikoj vrućini ležali po prerovanom i okrvavljenom kamenju očekujući u strašnim mukama posljednji čas.”¹⁹⁰²

U stvari, osim prema ranjenicima, suosjećanje je oslabilo i prema još neozlijeđenima. Kako smo vidjeli, već sam odlazak na bojište bio je u znaku onih natpisa na vagonima koji su mahom doživljavani kao da za vojne vlasti jedan konj vrijedi koliko i pet-šest ljudi. Za nekolicinu autobiografa to je, štoviše, bila sasvim realna jednadžba: “Da pogine čovjek, nitko ne bi pitao više za njega. Poginuo, poginuo. Ali ako pogine magarac, onda imade bezbroj istraga sa strane svih mogućih zapovjednika, kojima je životinja više vrijedna od čovjeka.”¹⁹⁰³

I prema Blaževićevim sjećanjima, neosjetljivost na tuđu nevolju bila je praktički opća značajka – malo nakon proboja kraj Kobarida, mnoštvo postrojba raznih narodnosti čekalo je bez uzbuđenja da pioniri ginući poprave jedan od spaljenih mostova na Soči: “Ljudi su, gubeći ravnotežu, padali u ledene talase Soče i spasavali se kako je ko znao i mogao. Na očigled tolikih ratnika načičkanih na obali, tijela su za navijek nestajala u pjenušavim

¹⁸⁹⁹ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 133.

¹⁹⁰⁰ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 92.

¹⁹⁰¹ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 177.

¹⁹⁰² P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 150.

¹⁹⁰³ ISTO, *Krvava služba*, 168.

valovima. Bez krika i zapomaganja odigravao se jedan maleni djelić tragedije toga dana na Soči kod Kanala. Gomila to mirno gleda i samo konstatira: – Eno, i onaj je svršio! – Prsla mu je glava od onog komada što viri iz vode.”¹⁹⁰⁴

9.2.4. I pogrebnici se šale, zar ne?

Još je, međutim, izrazitiju promjenu doživio odnos prema mrtvima. Europski kulturni krug – da se na njemu zadržimo – poznaje cijeli niz obrazaca, moglo bi se čak reći *tabua*, u vezi s tretmanom ljudskih tjelesnih ostataka. Među ostalim, mrtvace valja odvojiti, udaljiti od živih, odnosno učiniti nevidljivima, nedostupnima (kako za ljude, tako i za zvjeri), bilo pokapanjem, bilo potapanjem, bilo spaljivanjem, a sve to treba učiniti s doličnim pijetetom, počesto uz vjerski obred: “What happens to the body after death is a matter of greater concern that logic might suggest.”¹⁹⁰⁵

Naime, prema nizu raširenih predodžbi, osim propadljivoga tijela, čovjeka čini i besmrtna, ili barem nešto trajnija *duša*, netjelesni dio njegova bića, koja na neki način nastavlja postojati i nakon fiziološke smrti, katkada i uz mogućnost ovakve ili onakve *duhovne* komunikacije sa živima, pa i vidljivoga *ukazanja*. Povrh toga, neke predodžbe pretpostavljaju i bližu ili daljnju mogućnost ponovnoga smještaja duše u staro ili neko novo tijelo, pa – rjeđe – i “oživljavanje” tijela bez duše, ili s kvalitativno izmijenjenom, “pokvarenom” dušom. Ukratko, ovisno o konkretnim odrednicama, pritom je moguć iznimno širok vrijednosni raspon, od nagrade do kazne, od nade do užasa...

I sad, velika količina mrtvih tjelesa, opasnost te zamor skupčani s njihovim prikupljanjem i pokapanjem, kao i pojačana skrb za neposrednim samoodržanjem, poštivanje opisanoga *tabua* odnosa prema mrtvacima mogu uvelike smanjiti. Prema usko shvaćenom biologističko-materijalističkom stajalištu, leševi su ionako tek raspadajuća organska tvar, za žive opasna jedino kao eventualni izvor onečišćenja i zaraze. S druge strane, iako nalaže

¹⁹⁰⁴ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 78. Pod nadnevkom 25. listopada 1917. autor bilježi da je pred njegovim očima automobil s carem i kraljem Karlom pao u nabujalu Soču: “Car Karlo, bez kapi krvi u licu, brzo je iznesen na obalu, a još je brže u pratnji svojih generala sjeo u njihov auto i bez jedne progovorene riječi ostavio Kanale.” *Isto*, 80. Prema izjavi barunice Zdenke von Gudenus, koja je uvrštena u spise za njegovu kanonizaciju, Karlo se pak neodređenoga nadnevka bacio u Soču da “spasi jednoga od svojih podređenih”. Nisam uspio potvrditi radi li se o različitom prikazu istoga događaja, ali čini mi se malo vjerojatno da se tako nešto moglo dvaput dogoditi. Usp. Giovanna BRIZZl, “The Religious Life of Emperor Karl: A Study of the Documents for the Beatification Process”, *Blessed Karl of Austria*, na: <http://www.emperorcharles.org/English/religiouslife.shtml> (pristupljeno 15. srpnja 2011.).

¹⁹⁰⁵ R. HOLMES, n. dj., 199.

U svemu, što se tiče odnosa prema leševima, korpusne autobiografije oslanjaju se upravo na spoj tih dviju svjetonazorskih osnovica. Nekoliko autora, doduše, spominje navodna svoja telepatska iskustva, dvojica pak susrete s “vračarama”,¹⁹⁰⁶ Blašković čak oprezno govori o reinkarnaciji,¹⁹⁰⁷ ali arhaička pučka vjerovanja i moderni spiritizam – premda su i prva i drugi u društvu bili prisutni – ne pojavljuju se. Mrtvaci stoga nisu izvor nekakvoga nadnaravnoga straha već nemili podsjetnik na vlastitu životnu ugroženost, kojega pak – s vremenom – gotovo potpuno zamjenjuje puko gađenje. Poimani kao smetnja, mrtvi se učestalo ostavljaju da se “brinu sami za sebe” – na užas manjega broja tankoćutnih – a može ih se uključiti i u zbijanje šala.¹⁹⁰⁸ Kao i kod neobičnih rana, i ovdje pripovjedni interes nerijetko pobuđuje tek neobični položaj, odnosno čudna sudbina mrtvoga tijela...

Štoviše, nekoliko dana kasnije, tražeći zaklon u noći, sa svojim će vojnicima nehotice zaleći među natrule, već osam dana stare leševe,¹⁹¹⁰ slično Blaževiću koji je tmimi pljusnuo u neki potok: “Ono preko čega sam se opružio bilo je nešto veliko i mekano poput neke ispunjene mješine. Kad sam se rukama odupro u taj predmet, on je počeo ispuštati iz sebe neprirodne glasove slične kreketanju velikog žapca. Uplašen, napipao sam ispod sebe podnadulu čovječju lešinu.”¹⁹¹¹

¹⁹¹¹ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 187.

Slabo pomičan, rovovski rat, kao i veliki gubitci skopčani s neuspjelim jurišima, razlog su za neslućenu koncentraciju poginulih na malomu prostoru. S obzirom na to, olfaktivni podražaj može se također višestruko pojačati, kako bilježi isti autor: “U položajima bilo je neizdržljivo od silnog smrada lješina, koje su se u stanju raspadanja nalazile ispred rovova. Od povraćanja htio je želudac da nam ispadne na usta. Nije pomagalo ništa vezivanje raznih pvoja natopljenih u eter, preko usta i nosa. Strašan zadah prodirao je kroz te primitivne maske. Nikakva hrana nije se mogla okusiti ni silom.”¹⁹¹²

Slučajno ili ne, Blaževićeva usporedba između leša i žabe može se čitati u ironijskom pa i komičkom ključu, poput brojnih sličnih mjesta u Hašekovu *Švejk*. Neka vrsta obrambenoga, crnoga humora prisutna je, zacijelo, i u Blaškovićevoj slici o krmači, koja se nije mogla odvojiti od ranjenoga prašćića – kako kaže, u nju bi teško mogao povjerovati “drug Ritzoffy”, koji je dobio “slom živaca primijetivši kako svinja ždere lubanju nekog palog vojnika.”¹⁹¹³ Svođenje ljudskoga tijela na hranu za životinje estetiziranim su odabirom riječi prikazala i braća Turkalj, poprativši ga, štoviše, i zanimljivom kletvom: “Sjeo kurjak na našeg mrtvog vojnika, pa ruča. Hrani se njegovim mesom. Eh, da bi Bog dao, pa da onako sjedne na prsa Vilimu, Franji i Nikoli.”¹⁹¹⁴

Sasvim očekivano, opće mjesto u korpusu zauzele su i uši, redovan pratitelj običnoga vojnika, a katkada i časnika, unatoč svim mjerama dezinfekcije. Prema von Trappu, njegovi mornari “s juga” doživljavali su ih kao znak zdravlja, namjerno ih prenoseći, čak i kada su bili nezaraženi.¹⁹¹⁵ Nasuprot tomu, više u skladu s općim trendom, Grgec se sjeća, štoviše, i liječničkoga mišljenja kako su jednomu od njegovih momaka uši popile toliko krvi da je zapao u potpunu apatiju – dva tjedna nakon raskuživanja “nastao je od mlitavca, koji je bio izgubio volju za život, posve drugi čovjek”.¹⁹¹⁶ Pjesnički raspoložen, i Budak je smislio nadahnutu usporedbu: “Uš je dokazala u ovome ratu, da je mnogo opasnija od zmije. Zmija ujede jednoga – koji redovno ozdravi – i vjerojatno prije svrši svoj puzavi život, nego se namjeri na drugu žrtvu. Uš ujede također jednoga, donese mu povratnu groznicu ili pjegavi tifus i onda ide na drugoga...”¹⁹¹⁷

Upravo zbog životinja, posmrtni ostatci u prirodnom okolišu počesto ne ostanu cjeloviti, već budu razvučeni u krugu od nekoliko desetaka metara. Dakako, i granate daju svoj obol,

¹⁹¹² Isto, 52.

¹⁹¹³ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 194.

¹⁹¹⁴ *1609 dana na fronti*, 135.

¹⁹¹⁵ G. VON TRAPP, n. dj., 150.

¹⁹¹⁶ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 58.

¹⁹¹⁷ M. BUDAK, n. dj., 159.

raznoseći ne samo žive, nego i davno preminule, kako na groblju u goričkoj Prvačini¹⁹¹⁸, tako i na onomu kraj Okne, na sasvim suprotnoj strani Monarhije: “Metalno zveče eksplozije dižući u zrak sa zemljom nekakve krpe, pruće, daske, vjerojatno svježije mrtvace skupa sa starim kosturima.”¹⁹¹⁹

Kao kontrapunkt, na jednom od Grgecovih sočanskih postava, jedan je leš na bodljikavu žicu bio naslonjen više od pola godine, iako su mu kosti prodirale kroz kabanicu “a po goljoj lubanji prevukla se na tjemenu crna kosa”, pri čem je kao groteskni izraz ratobornosti cijelo to vrijeme u ruci stezao pištolj.¹⁹²⁰

Naravno, mrtvo tijelo može se naći i u sasvim neratničkom položaju, pa i u – na prvi pogled – pomirbenom zagrljaju: “Bosanac i Italijan, s utisnutim prstima pod grlom, leže jedan preko drugoga zadavljeni u očajnoj borbi, koja je obojici došla glave. Nekoliko koraka dalje, pred očima iskrsava druga slika. Bajonete im do drške zabijene u grudi, a oni se opružili i u miru leže na pustom bezimenom visu, kao da nisu još nedavno bili smrtni neprijatelji.”¹⁹²¹

U izloženim okolnostima, primjeri za nestanak poštovanja prema pokojniku – i njegovim dijelovima – mnogobrojni su. Doduše, premda ranjen i već zarobljen, Vrgoč je inzistirao da se jednomu poginulom mladiću kabanicom pokriju oči, “da ih vrane ne kopaju”,¹⁹²² no Dubravčić nije bio naročito strog prema vojniku koji je čisteći zatrpani rov mrtvom tijelu odsjekao ispriječene noge, umjesto da ga cijeloga otkopa (“Osim praktičnosti, on je afirmirao i svoj ratnički moral”¹⁹²³), a način na koji mu se služak Osman dokopao nove obuće Blaškovića je, čini se, i pozitivno iznenadio: “Da je u cipeli bila i čovječja noga nije zbunilo njegov praktični duh, pa je sa bajonetom čitavu operaciju izveo veoma spretno.”¹⁹²⁴ Nebrigu za ostatke stradalih stanara Messner-Sporšić opazio je i u taboru Alpenrose, koji se baš i nije nalazio na prvoj crti: “Svaka je baraka dobila svoj zgoditak i brojila svoje mrtve... U jednoj su bile stijene i strop zamazane krvlju i već suhim komadićima ljudskog mesa. Ovdje je prije bila komanda kajzerjegera [carskih lovaca – F. H.]. Naši su časnici u njoj spavali. Pitao sam ih, kako mogu gledati u te mrlje po daskama? Napokon su ih papirima prekrili.”¹⁹²⁵ Na još drastičniji slučaj, u koji je također bilo uključeno više zapovjedništvo, autor je naišao u jednom taboru na okupiranom području Sette Comuni: “Nijesu to bili mrtvaci odjučer, nego

¹⁹¹⁸ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 29.

¹⁹¹⁹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 70.

¹⁹²⁰ P. GRGEC, *Krvava služba*, 74.

¹⁹²¹ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 49.

¹⁹²² A. VRGOČ, n. dj., 170.

¹⁹²³ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 120.

¹⁹²⁴ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 136. Sličan pothvat – otkidanje nogu kako bi se s mrtvoga Nijemca izule čizme – spominje i H. BARBUSSE, n. dj., 15.-16.

¹⁹²⁵ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 57.

od nekoliko tjedana! Nije ih bilo tek nekoliko, nego stotina! Ležali su jedni preko drugih, pa potrbuške, raširenih nogu, na leđima, raščupane kose, otvorenih očiju, koje su se caklile na jadnom suncu... Mnogom se nije vidilo ranâ, jer je bio ‚sav jedna rana‘. [...] Jelo se i pilo kraj njih, stotine je živih očiju pogledavalo u oči tih mrtvaca, a nije se zgražalo... Takav je napokon postao čovjek! [...] Kad je početkom veljače naglo zadahnulo toplije sunce iz Italije, počela im tjelesa zaudarati. Kad su brigadirske nosnice osjetile zadah, odmah se našla radnička kompanija, snijela ih u Ronchi i pokopala!”¹⁹²⁶

U stvari – da zatvorimo krug – težak smrad nisu proizvodili samo mrtvi, nego i živi. Vrgoč, u civilu farmaceut, dao je jedan od nadahnutijih, ujedno i stručno utemeljenih prikaza: “Košulja kao i vojnička uniforma dobiva od znoja miris po kiselinu. Od vojničkog kruha miriši tijelo svojim specifičnim mirisom, jer u vojničkom kruhu ne smije biti mnogo kvasca, pak je gnjecav, a vojnici, koji jedu taj gnjecavi, stari, a koji put već malo i nakiseo kruh, i sami zadobivaju taj specifični miris. Svakom četvrtom ili petom vojniku se noge znoje ili pazuhu i od takovih se širi onaj posebni neugodni i odvratni vonj. Ako se samo dva tri dana vojnici ne peru t.j. ako nemaju prilike, da se operu, cijeli vojnički odredi imaju svoj poseban miris, koji smo mi zvali ‚Kolonnen-duft‘ (miris vojničke kolone). Vojnici produciraju posebno, vonjavu eterično ulje, kojemu bih ja dao farmaceutski naziv *oleum aetereum militum sudantium* (mirisavo ulje znojećih se vojnika). Taj miris biva upravo nesnosan, da ga čovjek ne može podnijeti – osobito za ljetnih sparina, ako se pomiješa sa sumporovodikom probave.”¹⁹²⁷

Pokazujući kako je iskustvena građa ustrajna, sličan se ulomak nalazi i u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*: “Iz satnije se isparivao doista neki kiselkasti zadah, koji je mnogo teži od običnoga zraka, te tone kao dušik i obavlja nove[!] četa. To je onaj takozvani slavni carski i kraljevski ‚miris kolona‘, plin koji prljave čete rađaju i koji za četama ostaje, kad su prošle, kao crni trak. I komis, koji domobranci jedu, pun je tog kiselkastog plina što se zavlaci u odijela i u obuću i u tjelesa ljudska, koja se, otkada služe Cara i Kralja ugarskog i hrvatskog, vrlo rijetko i gotovo nikada ne peru”.¹⁹²⁸

Ukratko, ako se doista – ni uza sve opisane “obrede prijelaza” – tehnološki toliko pojačanim ratnim iskustvima 1914–1918. nije moglo ovladati, ako su doista tek malobrojni pojedinci bili sposobni psihički neuzdrmani izdržati svih pet ratnih godina, ili barem godine “materijalnoga”, “industrijskoga” ratovanja (1916–1918.), logično je da se i taj problem

¹⁹²⁶ Isto, 160.-161.

¹⁹²⁷ A. VRGOČ, n. dj., 33.-34.

¹⁹²⁸ M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Split 1985., 118.

pokušalo riješiti tehnologijom, bilo smanjivanjem percipirane cijene ratovanja, bilo povećanjem plaćevne sposobnosti tj. praga tolerancije: na jednoj strani – uvođenjem novih oblika naoružanja i/ili načina njegove primjene; na drugoj – pojačanim ideološkim prepariranjem; na trećoj, što je tada bilo još u povojima – izumom anksiolitika, ili drugih psihoaktivnih supstanci, koje ne bi imale neželjene nuspojave poput alkohola. Rezultanta svega toga i nije bila toliko neočekivana – tko je uvjeren u svoju tehnološko-taktičku nadmoć lakše će prvi pritisnuti okidač (posebice ako pomisli da bi ju uskoro mogao izgubiti),¹⁹²⁹ a tko drži da je rat neko izvanredno, neprihvatljivo stanje (poput, zacijelo, većine europskoga stanovništva prve polovice XX. stoljeća, da ne širim referentni okvir) morat će se dovesti u stanje dublje, trajnije mržnje – ili čak negiranja protivnikove “ljudskosti” – prije negoli se na nj odluči.

9.2.5. Služak – lukavi sluga ili prostak iz puka

Kako se vidi iz niza navedenih primjera, iako su i sami pretežno bili seljačkoga, “niskoga” podrijetla, većina autobiografa, dakle (pričuvnih) časnika o momcima pa i dočasnicima piše kao o jednom sasvim odvojenom svijetu, i to obično s određenom dozom paternalizma. U tom sklopu, autori koji vode računa o imenima i širim sudbinama pojedinih vojnika sasvim su iznimni, poput – primjerice – Grgeca.¹⁹³⁰ Stajališta pripadnika dočasničkoga “međustaleža” obično pak ovise o tomu je li pojedini autor vojnik koji se uzdigao do dočasnika, ili mu je dočasnički čin – tako je s većinom jednogodišnjih dobrovoljaca – tek međupostaja na promaknuću u nižega časnika... U svemu, takav “staleški” identitet u mnogim je opisanim slučajevima jači od državljanskoga ili nacionalnoga –

¹⁹²⁹ Srećom, posjedujući nuklearno oružje u dovoljnoj mjeri, nakon Kubanske krize oba su sučeljena bloka trajno odustala od vjere u mogućnost prvoga udara koji bi im dao nedostižnu prednost, povodeći se za nekom od inačica tzv. doktrine MAD (“mutual assured destruction”). Radovan VUKADINOVIĆ, *Nuklearne strategije supersila*, Zagreb 1985., 182.-187. Dakako, osim toliko tematiziranoga “iracionalnoga ponašanja” ili “greške”, koji se osim na nuklearno mogu odnositi i na biološko te kemijsko oružje, zemaljska kugla i dalje obiluje sasvim dovoljnom količinom “konvencionalnoga” naoružanja, a i broj država koje raspolažu nuklearnim oružjem, ali ne toliko da bi jamčilo uzajamno uništenje, povećao se od početka 1960-ih.

¹⁹³⁰ Slično se, možda nešto izraženije (zbog većega udjela sjećanja djelatnih časnika), drži i drugdje: “Yet whether commanding a small group or an enormously large one, the Habsburg officer seemed to live in blissful ignorance of the lives, pleasures, hopes, and sufferings of his soldiers. He rarely, if ever, discussed their fate, addressed them in private, or remembered them in his writings. Only exceptionally does a poorly defined individual face emerge from an officer’s memoirs: a particularly stupid or exceptionally valuable batman, a devoted sergeant, a heroic enlisted man. The officer gave orders, the men obeyed; this seems to have been the level of understanding between the two groups. [...] The overall picture is one of the common soldier as a child: eminently malleable if well led; useless and even dangerous if left to his own devices.” I. DEÁK, n. dj., 102.-103.

socijalna distanca između časnika i momaka jedne zaraćene strane obično neće niti u zarobljeništvu bitnije popustiti, dok će se neprijateljski momci ili časnici međusobno mnogo lakše, pa i neslužbeno zbližiti (fraternizacija ili bratimljenje) ili barem odnositi s uvažavanjem. Ili, kako to u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli* zamjećuje Krležin pripovjedač: “Seljaci, soldati bez čina, mnogo su bliži jedni drugima, ma koje narodnosti bili, nego oficir i soldat iste narodnosti.”¹⁹³¹

Sa stajališta discipline, odnosno vojne učinkovitosti, ta distanca ima svoju jasnu ulogu, ulogu u kojoj već ni za dočasnike nema mjesta: “Oficir nije za kumeka čovjek, koji bi bio krvav pod kožom, kao i on. Oficir ima čiste bijele ruke, on je sapunom opran, i zlatne zube nosi i narukvice skupocjene i lak-cipele i ostruge. Oficir se u kočiji vozi, a oficirske ženke u svili šušte, i oficir je posve nešto drugo, nego oni. Ali ovakav desetnik ili vodnik, taj je ravan njima. On dobiva mazdu kao i oni, i jede zelje satnijsko smrdljivo kao i oni, i spava na zemlji zajedno s njima na stroži ušljivoj, pa zašto da mu se pokoravaju?”¹⁹³²

Da je posrijedi više-manje vjerodostojan model, potvrđuju i Blaškovićeve zapažanja, doduše iznesena iz drukčijega rakursa: “Glavni je moral oficira i vođe. I najmlađi oficir vrijedi za momke više, nego stari i iskusan podoficir, jer im fali povjerenje [...] Dobri podoficiri pod vodstvom srčanog iako neiskusnog oficira mogu stvarati čuda.”¹⁹³³

Kako bilo, čak i služba u austro-ugarskoj vojsci imala je određeni egalitarizirajući prizvuk. Tomašićeve dojmove u onom vagonu već smo spomenuli, a i u Hašekovu *Švejk* nalazi se formula prema kojoj – zbog podjednake izloženosti nedaćama – formalnosti u oslovljavanju nestaju s približavanjem bojišnici. Štoviše, neki Prodanovićev vojnik, vrteći se oko zajedničkoga kotla s ovčjim mesom, krumpirom, lukom i paprikom, tu će tendenciju protegnuti na društvo u cjelini: “Nekad su i izvan vojske kao danas u vojsci živeli ljudi. Nije bilo baš kao kod vojnika ni među njima nikakve razlike.”¹⁹³⁴ Prema von Trappu, zbog skučenosti prostora te potpune jednakosti u dijeljenju neuspjeha – kada podmornica potone, časnici nemaju bitno veće izgleda za spas od momčadi – jedinstvo između njezina zapovjednika i posade bilo je vrlo izraženo.¹⁹³⁵

Osebužno mjesto u tom okviru zauzimaju “služaci”, “oficirski sluge”, “časnički momci”, “oficirsdineri”, “burševi”, “purševi” ili – prema tadašnjoj srpskoj, odnosno kasnijoj jugoslavenskoj terminologiji, zastupljenoj naročito u sjećanjima dobrovoljaca – “posilni”, tj.

¹⁹³¹ M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Split 1985., 99.

¹⁹³² *Isto*, 121.-122.

¹⁹³³ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 59.

¹⁹³⁴ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 116.

¹⁹³⁵ G. VON TRAPP, n. dj., 75.-76.

obični vojnici dodijeljeni na osobnu službu kojemu časniku. Naime, po prirodi njegove dužnosti, služak je momak s kojim časnik dolazi u najužu vezu, *pars pro toto* svih ostalih običnih vojnika, “ljudi iz puka”, zrcalo svih njihovih mana, ali i vrlina. Lik lukavoga roba ili sluge, koji svojom dosjetljivošću spašava zbunjenoga ili čak naivnoga gospodara, javlja se još u antičkoj književnosti, temeljeći svoju zanimljivost i na svojevrsnom probu te socijalne distance – s jedne strane, “približavajući” se gospodaru, s druge pak “udaljujući” se od “običnih” pripadnika svojega staleža.

Što se tiče I. svjetskoga rata, u romanu u kojemu mnogi zapleti i proizlaze iz odnosa služaka prema časniku, dvojnost toga položaja – u jednoj od esejističkih dionica – paradigmatički je sažeo Hašekov sveznajući pripovjedač: “Po mišljenju te gospode [časnika] život ‘purša’ nema nikakve vrijednosti. On je običan predmet, u mnogo slučajeva lutka koju ćušaju, rob, služavka za sve. Nije stoga čudo da takav položaj iziskuje od roba da bude prepređen, lukav. [...] Ali ima slučajeva da oficirski momak postane ljubimac, pa on tada postaje strah i trepet čete, bataljona. On odlučuje o dopustima, on se može zauzeti da se na raportu sve dobro svrši.”¹⁹³⁶

Kako slijedi iz jednoga od već spomenutih, zburadih Kovačevih osvrtu, znatan dio djelatnih austro-ugarskih časnika shvaćao je doista služake kao pripadak svojega statusa, neodvojiv od osobne časti. To shvaćanje, međutim, potvrđuje i sam pričuvnik Budak, kojega je u srpskom zarobljeništvu poprilično pogodilo što časnici više nisu imali sluge, već su nastambe, primjerice, morali čistiti sami,¹⁹³⁷ a i drugdje pokazuje priličan prezir prema fizičkom radu: “Srce puca čovjeku, kad vidi ove obrazovane ljude. Šta bi rekli njegovi, kad bi ga vidjeli onako poderana s tačkama u rukama?!”¹⁹³⁸

Oni pak koji su dospjeli u rusko zarobljeništvo isprva su mogli imati svaki svojega služaka, no s vremenom je jednoga moralo dijeliti pet pa i deset časnika.¹⁹³⁹ U stvari, iako je ismijavao nesamostalnost časnika,¹⁹⁴⁰ da protiv institucije služaka nije bio čak niti sam Kovač, proizlazi već iz toga što je imao potrebu spomenuti kako ga je i sam zadržao kada je

¹⁹³⁶ J. HAŠEK, n. dj., 183.

¹⁹³⁷ M. BUDAK, n. dj., 64.

¹⁹³⁸ Isto, 88. Vrijedi uočiti da – vjerojatno kao izraz promjene u shvaćanjima – IV. haška konvencija iz 1907. bezuvjetno zabranjuje uporabu časnika kao radnika (bilo za javne vlasti, bilo za pojedince, bilo za njih same), dok Ženevska konvencija o postupanju s ratnim zarobljenicima iz 1949. određuje da se časniku koji traži neki posao on mora pružiti “u granicama mogućnosti”. B. PETKOVIĆ, n. dj., 20.

¹⁹³⁹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 83.; A. VRGOČ, n. dj., 204.

¹⁹⁴⁰ “Promatram majora Gjuku Matokanovića, komandanta četvrtog bataljona našeg puka. Pognurio se, a ima krvave čakšire. Jedan mi kadet na brzu ruku ispriča, kako Rusi natovariše majoru na leđa jedan omanji rogovac (Minenwerfer), pa ga je morao vući, dok ga ne oslobodi neki praporščik. Zbog te blamaže pred svojim oficirima i vojnicima bio je pokunjen.” A. KOVAČ, n. dj., 5.-6.

stupio u dobrovoljce (isto su učinili i Korda, Diklić te Grgurić).¹⁹⁴¹ Nasuprot takvima, iako je kao djelatni časnik na služaka bio naučen već godinama, jednom kada je pao u zarobljeništvo poslove poput pranja posuđa i čišćenja optimistični je Blašković doživljavao kao dobrodošlu razbibrigu.¹⁹⁴² O tomu pak kako se i na ruskoj strani časnički položaj doživljavao kao nespojiv s ikakvim fizičkim radom zgodno svjedoči i šok kojega je Badalić izazvao pokazavši u zarobljeništvu da znade i – kositi.¹⁹⁴³

Uglavnom, u dobromu dijelu autobiografija služaci su ujedno jedini momci koji se spominju imenom i prezimenom, i to u raznim vrijednosnim sklopovima. Najsličnija načinu na koji je Hašek tematizirao odnos časnika i njihovih služaka Blaškovićeve su sjećanja. Služak Osman Duraković, koji ga je, naime, pratio od jeseni 1914. do studenoga 1915., prikazan je – u posebno poglavlju, s fotografijom – otprilike onako kako Defoeov Robinson pripovijeda o Petku, kao osobit spoj snalažljivosti s gotovo naivnom odanošću.¹⁹⁴⁴ Što je taj učinio s punom cipelom već je spomenuto – u drugim je prigodama znao i protupravno postupati kako bi svom gospodaru pribavio hranu ili čistokrvnu englesku kobilu, nosio je cvijeće njegovim “damama”, a i sam je imao “galantnih” doživljaja, što je sve zajedno zaslužilo punih dvanaest stranica, uključivši i – zacijelo odviše izravan – opis načina na koji je poginuo, pogođen u leđa tako da su mu “ispala crijeva”.¹⁹⁴⁵ Nasuprot neprežaljenom Osmanu,¹⁹⁴⁶ neki Boško Spasojević, koji mu je služio na samom početku rata, ubrzo mu je “dodijao” jer je bio “rastresen i neuredan, a pored toga i preslabih živaca za rat, da baš ne kažem kukavica” te ga je premjestio na izloženije mjesto u samu satniju.¹⁹⁴⁷

Kako bilo, čini se da taj autor nije imao navadu udarati svoje služake, budući da jedino za nekoga Begu napominje da ga je čušnuo jer je s prtljagom, protivno izričitom dogovoru, u Lavovu zakasnio na vlak za Budimpeštu, što je značilo 24 sata nepotrebnoga zadržavanja: “Zaslužio sam, gospodine!”¹⁹⁴⁸ U svakom slučaju, nekome pobožnomu služaku, kojega spominje Horvat, u ratu je zacijelo moralo biti još i gore, budući da mu je tijekom jedne

¹⁹⁴¹ A. KOVAČ, n. dj., 33.; S. DIKLJIĆ, n. dj., 27.; J. KORDA, n. dj., 105.

¹⁹⁴² P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 492.

¹⁹⁴³ “Moje znalacko podbrusavanje kose podiglo je živ interes za moj uspjeh ili za – gospodsku blamažu. [...] Pljeska, dakako, nije bilo, ali čuđenja na pretek – kod kosaca i kod gledalaca – oficira. Glasno se javio samo podoficir pratećega konvoja: [...] (Taj, boga mi, nije oficir)! – uskliknuo je on glasno, mjereći me usput, od glave do pete”. J. BADALIĆ, n. dj., 284.-285.

¹⁹⁴⁴ Npr.: “Ne bih želio ogriješiti duše, ali me samo moj pas Kudro tako gledao.” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 234.

¹⁹⁴⁵ *Isto*, 224.-236.

¹⁹⁴⁶ Još za rata posvetio mu je i dio pjesme “Momci”: “Tebi prvom, Osmane moj dragi, // Slovit ’oču, kovat Te u zvijezde, // [...] Sluga meni bio si po zvanju, // Prijateljem ja te držah vazda. // [...] Men’ si služio vjerno ko pseto // Nikad’ ne misleć na sebe i smrt // Uz mene si svakom vatrom prošo, // Noseć teret, što druga bi tri.” P. BLAŠKOVIĆ, *B.H.3.*, 58.-59.

¹⁹⁴⁷ ISTI, *Sa Bošnjacima*, 224.

¹⁹⁴⁸ *Isto*, 67.

pijanke njegov natporučnik zapovijedio da ljubi gipsani falus...¹⁹⁴⁹ Što je o takvim postupcima mogao misliti sam Grgec, možemo lako naslutiti, to više što mu je čak i korištenje služaka za izuvanje čizama bilo mrsko.¹⁹⁵⁰

Zanimljivu evoluciju u tom pogledu prošao je pak Kraus, koji svojega služaka Đuru Larmu opisuje kao “zgodnoga kicoša”. Kako kaže, “dosta lukav i snalažljiv, negdje iz okolice Pleternice”, on ga je odviknuo od naslijeđenoga, ponižavajućega odnosa prema običnim vojnicima, zacijelo onakvoga kakvoga – odozdo – vidjeli smo, kritiziraju Orešković, Tito i Blažević.¹⁹⁵¹ Naime, prema ustaljenom običaju, na jutarnji “gospodarov fićuk”, Đuro mu je do kreveta nosio doručak, potom navlačio hlače, čarape i cipele. Međutim, pripovijeda Kraus: “Jednog dana rekne mi Đuro: ‘Gospodine Faenrich [zastavniče – F. H.], zašto vi meni zviždite? Kod nas u selu zviždi se samo psima, a ljude dozivljemo po imenu!’ Gledao sam ga, a Đuro je bio donekle nesiguran na moju reakciju na to. Ja sam znao da se on ne bi usudio nekom drugom da takva šta kaže, ali sam odmah shvatio da on ima potpuno pravo. Od te sekunde ja sam prekinuo s ‘aristokratskim’ običajem zviždanja pa i oblačenja, zahvaljujući to seljaku Đuri Larma.”¹⁹⁵²

Očito, nasuprot uobičajenom smjeru “uljudivanja”, Kraus je spreman priznati da je upravo podređeni vojnik od njega načinio boljega čovjeka. S druge strane, i Barčot, vidjeli smo, izričito navodi da mu je upravo služak u pritvor kriomice dostavio špricu te u nogu uštrcao pljuvačku...¹⁹⁵³ Premda ne idu tako daleko, i Grgec, Messner-Sporšić i Prodanović svoje služake prikazuju kao odane i poštene pomoćnike. Naročito je služak posljednjega, neki Samardžija, spomenut zbog svoje uslužnosti i dobre obaviještenosti,¹⁹⁵⁴ pa mu je autor povjerio i da u okupiranom Obrenovcu čuva vinski podrum njegova poznanika, nekoga apotekara Kovačevića. Isprva je sve bilo u redu, no kasnije je Samardžija “sa još nekoliko služaka napravio [...] pravu terevenku u podrumu. I nije bilo dosta što su se oni izopijali, nego na kraju krajeva polomiše desnu ruku Samardžiji.”¹⁹⁵⁵ Premda je, zacijelo, i taj bio odgovoran za uništenje podruma, Prodanović će i dalje svojega služaka uvrštavati u jedan uži krug suboraca: “Bud ću ostaviti ostale svoje prijatelje, moram se i od njega rastati. A on mi je bio veran kao brat i podjednako odan i u dobru i u zlu.”¹⁹⁵⁶ Ne vjerujući u moguću njihovu himbenost, sva trojica navedenih autora, međutim, svojim služacima – a zacijelo onda i

¹⁹⁴⁹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 64.

¹⁹⁵⁰ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 40.

¹⁹⁵¹ L. KRAUS, n. dj., 86.

¹⁹⁵² *Isto*, 87.

¹⁹⁵³ V. BARČOT, n. dj., 15.

¹⁹⁵⁴ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 212.

¹⁹⁵⁵ *Isto*, 244.

¹⁹⁵⁶ *Isto*, 244.

običnim vojnicima – pridaju značajku određene hedonističke prostodušnosti, neku vrstu iskonske, nekultivirane neosjetljivosti na ratno okruženje. Nekad je to popraćeno možda čak i zavišću, češće pak blagim, ali ipak moralističkim prijekorom.

Grgec se, primjerice, sjeća da mu je služak Roko Ogrin donoseći teleći jezik s rižom neprimjereno pripovijedao o nečijoj groznoj rani na zatiljku,¹⁹⁵⁷ a i Messner-Sporšić, unatoč svim pohvalama, aludira na njihovu “ograničenost”: “Naše naime ,desne ruke’, naši Stipe, Ive, Jure, Frane, Ante i kako su se to već služaci zvali – ako i jesu bili poštena, odana i često nenadoknadljiva lica, ipak se nijesu nikada žalostili, ako im ,gospar’ nije imao apetita. [...] Pak kad su se tako [...] malo udovoljile, sjeli bi u okrug i pustile se u velike strategije, koje su se uglavnom uvijek vrtjele oko ,minjaže’ i ,panjoke’, koja im se činila svakiput sve manja! Na to je jedan po jedan sjedeći zaspao i hrkao, da im je čovjek upravo nenaudio...”¹⁹⁵⁸ U stvari, Blašković veoma slično prikazuje i ciljeve običnih vojnika: “Kao pravi primitivac mislio je, pucaj dok možeš i pojedi što imaš, jer tko zna ,što mere bit!”¹⁹⁵⁹

Dakako, iz perspektive onih na koje se to odnosi, stvari izgledaju drukčije, sjeća se Blažević svojega smještaja u jednom talijanskom selu: “U nedostatku druge razonode, sastavljali smo skoro svako veće veliko društvo dočasnika, i tada se jelo, pilo i bančilo nekada i do zore. Novaca smo imali pa smo sve potrebe od mještana kupovali i svaku, najmanju sitnicu pošteno plaćali.”¹⁹⁶⁰ Iako intelektualistički pričuvni časnik, i Prodanović ističe da je tijekom rata – sjetimo se samo svih zgoda Hašekova Balouna – najbolje mjesto bilo oko kuhinje, gdje se često moglo dobiti i čaj s rumom: “Kako je vojnik a tako isto i časnik, u ratu otrgnut od milih, nije čudo da se najbolje oseća, kad je u društvu a to je obično pri jelu. Tu jedino sme da zaboravi svoju usamljenost i opasnost, što mu na svakom koraku preti.”¹⁹⁶¹ Gotovo na razini pravila, kojega zasigurno valja imati na umu kada se prosuđuje raspoloženje posljednjih mjeseci rata, to ističe i Kralj, doduše pomalo s visine: “Sve je bilo zaboravljeno u najkraće vrijeme: i strah i napor i svaki drugi neugodni osjećaj. Kako li je lako predobiti masu za sebe! Nahrani je i napoji, zadovolji joj želudac – i ona će ti dati srce i dušu, pa i život.”¹⁹⁶² Na drugom mjestu, Blašković za to ima puno više razumijevanja: “Čim se vatra stišala, Bosanci su se stali marljivo hraniti konzervama svojih poginulih drugova, kojima nisu bile

¹⁹⁵⁷ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 75.

¹⁹⁵⁸ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 147.

¹⁹⁵⁹ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 54.

¹⁹⁶⁰ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 93.

¹⁹⁶¹ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 131.

¹⁹⁶² V. KRALJ, n. dj., 41.

suđene. Nije u tom činu bilo nikakve osjećajne surovosti, jer sam isti prizor opetovano posmatrao i kod vrlo osjećajnih ljudi.”¹⁹⁶³

Kao i u prošlom odjeljku, i ovdje se krug može zatvoriti primjerom za Hašekova “služaka-ljubimca”, kojemu je Vrgoč naposljetku morao zaprijetiti pištoljem da razdijeli zadržani “fasung” likera: “Banaćanin-lala kad se ubezobrazi, onda nema od njega drskijeg čovjeka na svijetu. A ovaj je uživao zaštitu majora, nije pozdravljao časnike i odgovarao je nepristojno na upite.”¹⁹⁶⁴ I von Trapp sjeća se – nostalgично, čini se – crnoga zarobljenika zvanoga Wilhelm (!), koji je svojim gospodarima prodavao cigarete što im ih je tjedan dana prije ukrao.¹⁹⁶⁵ Štoviše, Grgurićev, doduše bivši služak, otišao je i korak dalje, ukravši mu – ovdje nema ni trunka nostalgije – sve zlato što je zaradio trgovinom.¹⁹⁶⁶

Uglavnom, navedeni primjeri, a posebno oni potkraj rata te iz neposrednoga poraća, pokazuju da je i opisana distanca između časnika i momčadi – dobrim dijelom upravo zbog djelatnosti služaka i dočasnika – doživjela brojne promjene, koje su se vjerojatno odrazile i na drukčije, ublaženo poimanje vertikalne stratifikacije u civilnom životu.

9.2.6. “Prepoznavanje ljudskosti” i “zarobljenička dilema”

Kako se moglo vidjeti, za razliku od, primjerice, francuskoga ili njemačkoga korpusa,¹⁹⁶⁷ nijedan autor, osim gdjegdje Oršića, Grgeca i Turkaljevih, ne daje naslutiti da je makar u jednom trenutku bio sretan što je ubio ili ozlijedio neprijateljskoga vojnika. Štoviše, iako mnogi od njih – svakako više nego onih Marshallovih 15% – opisuju kako su otvarali paljbu s namjerom da ubiju,¹⁹⁶⁸ učinci te paljbe pripovjedno su obično nekako ublaženi, potisnuti u stranu ili čak popraćeni kajanjem. Mimo toga, zbog već spomenute naravi suvremenoga rata, teško je reći tko je od autora više pridonio ukupnom broju poginulih – Kraus je primjerice, sasvim siguran da je sam iz puške ubio čovjeka, no Grgec drži da su svi ciljevi one *berserberske* vatre naposljetku ustali. S druge strane, njegovi minobacači zacijelo

¹⁹⁶³ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 305.

¹⁹⁶⁴ A. VRGOČ, n. dj., 137.

¹⁹⁶⁵ G. VON TRAPP, n. dj., 37.

¹⁹⁶⁶ F. HAMERŠAK, “Nepoznati Hrvoje Grgurić”, 27.

¹⁹⁶⁷ Usp. npr. “Often you can hear the enemy working on his wire entanglements. Then you empty your magazine in his direction. Not only because those are the standing instructions, but also because you feel some pleasure as you do it. Let them feel the pressure for a change. Who knows, perhaps you even managed to hit one of them.” E. JÜNGER, n. dj., 45. O tomu i R. HOLMES, n. dj., 376.-380.

¹⁹⁶⁸ U promatranom korpusu, naime, jedino Jakovljević i Tomašić tvrde da od samoga početka nisu htjeli pucati, Livadić, Orešković, Prodanović, Barčot, Cvitanović i von Trapp se i nisu našli u situaciji u kojoj bi se to od njih zahtijevalo, a Knežević, Blašković, Budak i Maček o tomu se ne očituju (moguće je da kao časnici i nisu nosili pušku).

su morali pogoditi određeni broj neprijateljskih vojnika, isto kao što su Blaškovićeve bojna i von Trappova podmornica ubile više stotina ako ne i tisuća ljudi. Ukratko, čini se da je i u hrvatskom autobiografskom korpusu načelno psihološki lakše zapovijediti smrt većega broja, negoli izravno prouzročiti onu manjega...

Općenito, rečeno je već, u promatranom korpusu nije zabilježena trajnija mržnja prema cijeloj protivničkoj strani. Štoviše, rijetko se spominje i zlostavljanje vojnika nakon okončanja borbe, bez obzira na to o kojem se od triju glavnih bojišta Monarhije radilo. Zapravo, već dotaknuti odnos “live and let live” opisan je gotovo kao pravilo ne samo na ruskom, nego i na talijanskom te, povremeno, na srpskom bojištu, na kojemu je narav borbi za to davala najmanje prilike.

Kao što je poznato, primirja za pojedine blagdane – naročito Božić i Uskrs – određivala su isprva viša zapovjedništva, ponajprije iz promidžbenih razloga, kako bi se pokazala uljuđenijima od “nehumanoga” neprijatelja. No, mnoga su primirja – posebice kako je rat odmicao – na svoju ruku utanačili i niži časnici, katkada zbog, primjerice, pokapanja mrtvih, no nerijetko i zbog predaha. Još su češća bila posve neformalna primirja, tj. neka vrsta prešutnoga sporazuma između prednjih stražara, odnosno momaka na prvoj crti, o tomu da mimo izravne zapovijedi neće otvarati paljbu, ili pak da će ju otvarati “reda radi”, uvijek u isto doba, tako da se izloženi znaju zakloniti. Viša zapovjedništva tomu su se, naravno, svesrdno protivila, nalažući razne uznemirujuće pothvate, no znatni odsjeci bojišnice, posebice istočne, znali su doista ostati prilično mirni između pojedinih velikih ofenziva. U tim okolnostima obični vojnici pa i niži časnici upuštali bi se ne samo u dobronamjerno dovikivanje sa svojim parnjacima na suprotnoj strani, nego i u razmjenu posjeta pa i darova, tzv. bratimljenje ili fraternizaciju. Primjeri za izloženi fenomen brojni su pa – povrh već navednih – izdvajam svega nekoliko oglednih.

Kako kaže Blašković, na Uskrs 1915. bila su na ruskom bojištu dva dana apsolutnoga mira (zacijelo ipak ne tamo gdje je Tito bio zarobljen!), pri čem su se vojnici čak darivali, a o Uskrsu 1916. – za razliku od prethodne godine, katolički i pravoslavni blagdan tada se nisu poklapali – petorica Rusa s bijelom zastavom došla su im čestitati, donijevši mliječni kruh, kolač, sir i votku. Kada su ih pozvali da ih posjete u što većem broju, svaka je satnija poslala po pet momaka s nekoliko mlađih časnika. U ruskim su rovovima pjevali, plesali i pili, no kada su ih prije mraka domaćini htjeli dovesti natrag, rusko ih je topništvo zasulo šrapnelima, tako da je bilo stradalih na obje strane.¹⁹⁶⁹

.....

¹⁹⁶⁹ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 254.

Spontanoga primirja o Uskrsu 1916. sjeća se i Horvat – u njegovoj blizini hrvatski su domobrani prvo tamburama uzvratili na rusku harmoniku, nakon čega su Rusi mašući bijelim maramicama izašli iz svojih rovova donijevši im crvene pisanice. U druženje su se navodno uključili i pojedini niži časnici, snimivši i nekoliko zajedničkih fotografija, zbog čega su viša zapovjedništva na kraju provela istragu.¹⁹⁷⁰

O Božiću 1916. sličan je slučaj Grgec doživio i na talijanskom bojištu. Za razliku od prethodnih, ovdje je – barem na njegovu dijelu bojišnice – do nj došlo na inicijativu jednoga austro-ugarskoga časnika, slovenskoga poručnika Prezelja, koji je prvi provirio iz zaklona: „Bepo, dođi malo na razgovor! [...] Što želiš, Austrijanče?” pomolio se glavom i prsima „Želio bih te vidjeti ovako, kako ti mene gledaš.” – A ne ćete li pucati? – upitao je oprezni Talijan. – Ne boj se, nećemo. Za kratko vrijeme izvirila je iz talijanskoga streljačkoga jarka gvozdena kaciga, ispod koje se vidjelo mlado inteligentno lice. Očito je to bio talijanski časnik [...] A kada ćemo sklopiti mir? – Što se mene tiče, možemo odmah danas, – rekao je Talijan.”¹⁹⁷¹

Prema Grgecu, na njegovu je području bilo više takvih lokalnih primirja, koja su podrazumijevala i naročit odnos prema narušiteljima: „Vojnici su se kod toga držali posebnog nenapisanog kodeksa. Teško onomu, tko bi svojom krivnjom prekršio takvo primirje. Njegovi bi ga vlastiti drugovi kaznili općim bojkotom ili čime još gorim.”¹⁹⁷²

Osim što su takva više-manje prešutna primirja znala vladati i mimo blagdana, više je zabilježenih slučajeva individualne poštode neprijateljskih vojnika, čak i u slučajeva kada ih se potpuno bezopasno moglo ubiti. Prema Blaškoviću, koji tomu pitanju posvećuje cijeli odjeljak, „U početku rata nagnala je instinktivna želja za pucnjavom i ubijanjem pojedinog stražara da opali na svaki ‚zahvalan‘ cilj, ali kasnije se to izmijenilo.”¹⁹⁷³ Primjerice, već tijekom borbi u Galiciji 1914–1915. vojnici obiju strana bez međusobnoga su se dogovora pridržavali običaja da se ne gađaju vodonoše što su dolazili na „zajednički” bunar. Također, u to vrijeme jedan mu ruski stražar nije ništa učinio, iako se pred zoru gotovo s njim sudario, a za povlačenja kraj Brodyja¹⁹⁷⁴ neki drugi pokazao je cijeloj autorovoj postrojbi smjer daljnjega kretanja, bez dizanja uzbune.

Slično je, međutim, znalo biti i na jugozapadnom bojištu – Grgec tako pamti slučaj iz 1917., kada su dvojica nenaoružanih austro-ugarskih momaka noseći kotao s hranom zalutala

¹⁹⁷⁰ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 68.

¹⁹⁷¹ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 22.-23.

¹⁹⁷² *Isto*, 23. O takvoj „unutarnjoj kontroli” uzajamnosti, za koju se drži da je bila zajednička manjim skupinama svih zaraćenih strana usp. i R. HOLMES, n. dj., 27.

¹⁹⁷³ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 72.

¹⁹⁷⁴ Danas u Ukrajini, oko 50 km sjeveroistočno od Lavova.

u blizinu talijanskoga stražara, koji im se smijao pozvavši ih da samo produlje, ali nije pucao niti kada su se u strahu okrenuli.¹⁹⁷⁵ Slično tomu, čak i 1918., na okupiranom talijanskom teritoriju, neoprezni Blašković ostao je neozlijeđen: “Tek sam se u pola brda ogledao i primijetio, da me talijanski stražari mirno promatraju. Da su htjeli, mogli su me ubiti kao zeca, ali nije bio red, da se prije podne pucnjavom naruši uobičajeni mir.”¹⁹⁷⁶

Kako općenito zaključuje taj autor, inače djelatni časnik: “To uzajamno toleriranje vladalo je sve dotle, dok se nije na kojem mjestu pojavio osobit krvolok i stao na put toj – po njegovom mišljenju – pretjeranoj čovječnosti”.¹⁹⁷⁷

Štoviše, sažima Mark Thompson, čak i talijanski autobiografi navode najmanje šest slučajeva, u kojima su austro-ugarski vojnici obustavili obrambenu paljbu, nagovarajući jurišnike da se – dok su još živi – vrate u polazne rovove: “Italians! Go back! We don’t want to massacre you!”¹⁹⁷⁸

U svemu, ako je tako, zašto se onda vojnici za I. svjetskoga rata, barem na onim bojištima gdje nije – Budakovim riječima – “ratovao narod protiv naroda”, nisu još češće predavali? Dobar dio odgovora na to pitanje već je raščlanjen pod zajedničkim nazivnikom motivacije. U ovom odjeljku zanimat će nas stoga tek jedan od aspekata toga kompleksa, naime rizik sadržan u samoj predaji, odnosno njezin više-manje “racionalni” sloj. Jedan od autobiografa, Josip Horvat, zacijelo pretjeruje kada kaže da za I. svjetskoga rata pad u zarobljeništvo bio “dobrovoljan” u čak 98% slučajeva,¹⁹⁷⁹ no tu tvrdnju ne bi baš u cijelosti trebalo odbaciti – kako smo vidjeli, službeni priručnici, na jednoj strani, dopuštene slučajeve predaje veoma sužavaju; istodobno, na drugoj strani, ishod nekoga okršaja rijetko se s potpunom sigurnošću može predvidjeti kao irelevantan, budući da čak i nedvojbeni “pobjeda” može zadržati ili oslabiti napadača. Očito, i na individualnoj i na kolektivnoj razini, odluka o tomu hoće li se nastaviti borba, udariti u bijeg ili pak položiti oružje može se razmotriti i u kontekstu teorije igara, na tragu puno poznatije “zatvoreničke dileme”.¹⁹⁸⁰ Konkretno, riječ je o tomu da predaja i njezin prihvata podrazumijevaju neku vrstu uzajamnoga povjerenja – onoga koji se

¹⁹⁷⁵ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 144.

¹⁹⁷⁶ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 426.

¹⁹⁷⁷ *Isto*, 73.

¹⁹⁷⁸ M. THOMPSON, n. dj., 2.

¹⁹⁷⁹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 72.

¹⁹⁸⁰ Ukratko, u klasičnoj “zatvoreničkoj dilemi” teorije igara nalaze se dva uhićenika – osumnjičena da su zajednički počinila zločin – koji bez mogućnosti dogovora moraju odlučiti hoće li surađivati s državnim odvjetnikom ili neće. Ako nijedan od njih ne prizna (i ne optuži onoga drugoga), izvući će se s razmjerno lakim kaznama. Ako pak obojica priznaju (i optuže onoga drugoga), kazne će biti razmjerno teške. No, najlakša odnosno najteža kazna bit će dosuđene ako optužujući drugoga prizna samo jedan od njih... Drugim riječima, kada se vojnici svih zaraćenih strana otpočetka ne bi borili, ratova ne bi bilo. No, tko je taj koji će prvi odbaciti oružje i izaći iz zaklona, riskirajući da ga neprijatelj lako ubije?

predaje da ga pobjednik neće onako razoružanoga isuviše zlostavljati, onoga koji predaju prima da je ponuda iskrena; uostalom, nerijetko se događalo da se jedan dio postrojbe poželio predati, a drugi nastaviti borbu tj. pucati ne samo po neprijatelju nego i po svojim “izdajnicima”.¹⁹⁸¹

Kako proizlazi iz već obrađenoga korpusa, strah od zlostavljanja bio je u nekim slučajevima sasvim opravdan,¹⁹⁸² no strah od pogibije u borbi često ga je znao nadjačati. Da mogu ponovo odlučiti, Grgini smaknuti Kozaci zacijelo se po drugi put ne bi predali, no onih nekoliko udaraca koje su primili Oršić, Grgec ili Vrgoč vjerojatno su bili prihvatljiva cijena. Lažna, glumljena predaja pak u korpusu nije zabilježena, ali jesu slučajevi zabune, odnosno nehotičnoga ubijanja protivnika koji se više nije htio boriti. Svijest ratnika, vidjeli smo, često je sužena – posebice ako je predaja ponuđena tek nakon uporne borbe – a i u općem metežu teško je protumačiti što protivnik smjera.¹⁹⁸³

Primjerice, tijekom Brusilovljeve ljetne navale, na dan 10. lipnja 1916., pomognuti oklopljenim automobilima (autor ih uspoređuje s Marsovcima iz Wellsova *Rata svjetova*), ruski vojnici dotrčali su do rova u kojemu se nalazio Horvat: “Preneraženo oko gleda ruske uniforme. Prsti drhtavo, brzo odbacuju pojas s revolverom (u kojemu uopće nema metka). Znojno zaprašeno lice ruskog vojnika ukazalo se u rovu. Sve su mu crte lica napete. Ili se bijesno ceri, ili smije? – Idji! Idji! – maše rukom. Pokazuje na istok. Prema ruskoj strani.”¹⁹⁸⁴ Autorov strah nipošto nije bio bez razloga – nekoliko dana ranije, naime, u blizini je poginuo Kovačev prijatelj “na desnom krilu moje čete, kad je prema ranijem našem dogovoru digao ruke na predaju, a neki besni ofanzivni Rus ga probode”.¹⁹⁸⁵

No, niti na neprijateljskoj strani nije bilo sigurno – prošavši strijelce, valjalo je izaći iz dometa austro-ugarskih topova te udobrovoljiti ruske bolničare, koji su im, kako kaže Kovač, skidali satove “začudnom hladnokrvnošću”: “U brzom begu [...] spazih stožernog narednika

¹⁹⁸¹ O tomu posebno Niall FERGUSON, “The Captor’s Dilemma”, *The Pity of War – Explaining World War I*, New York 1999., 367.- 394.

¹⁹⁸² Štoviše, prema istom autoru, već 28. kolovoza 1914. u jednoj su njemačkoj postrojbi izvršili zapovijed o smaknuću zarobljenih francuskih ranjenika, a slično su – dakle, riječ je o ubijanju bez i sasvim formalne sudske odluke – znale postupati i druge vojske, u najmanju ruku dovoljno često da se to pročuje kao skopčani rizik. Specifičan slučaj Kozaka/Čerkeza ostao mu je, međutim, nepoznat, slične postupke povezuje tek s ruskim građanskim ratom. *Isto*, 373.-383.

¹⁹⁸³ Tako i R. HOLMES, n. dj., 381.-383.: “No soldier who fights until his enemy is at close small-arms range, in any war, has more than perhaps a fifty-fifty chance of being granted quarter. If he stands up to surrender he risks being shot with the time-honoured comment, ‘Too late, chum’. If he lies low, he will fall victim to the grenades of the mopping up party, in no mood to take chances.”

¹⁹⁸⁴ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 72.

¹⁹⁸⁵ A. KOVAČ, n. dj., 6.

Debelju, kako zdvojno trga sa prsiju pet austrijskih ordena i trpa ih u džep. Sasvim razumno.”¹⁹⁸⁶

Koliko je predaja bila opasna čak i na ruskom bojištu, najbolje – međutim – pokazuju Kordina sjećanja na zbivanja toga 10. lipnja.¹⁹⁸⁷ Za razliku od Kovača i Horvata, koji su unaprijed planirali da će se prvom prilikom dati zarobiti, Korda je – možda svjesniji skopčane opasnosti – to odlučio naprečac, izgovarajući se previjanjem jednoga ranjenika: “Smelo odlučih da ostanem u rovu. Čekaću braću da me reše morskog austrijskog kruga. Opasnost je bila velika. Prvi borbeni redovi ostravljenih vojnika najopasniji su za pojedinca. Smrt ga stiže redovito od ruke koga izbezumljenog neprijatelja.”¹⁹⁸⁸ Smišljeno odbacivši i hladno oružje – prema onomu što je čuo, “Rusi [bi] svakoga austrijskoga vojnika zaklali sa vlastitim nožem (sturmmesser[!]), smatrajući ga članom jurišnih odreda” – pričekao je da se neprijateljski redovi približe na tridesetak metara i polako izašao, upućujući se prema trojici “divovskih Sibirjaka”.¹⁹⁸⁹

No, njihov doček nije bio nimalo srdačan – dapače, kako pripovijeda, Korda je preživio ponajprije zahvaljujući nizu sretnih slučajeva: “Mesto nasmejanih bratskih lica susretih užasne, zverski usplahirene i beščulne fizionomije. Prvi pozdrav pruži mi golijat u sredini [...] svojom ‘štikom’ [bajunetom – F. H.] koju mi uperi prema trbuhu. Krik samrtne i neposredne opasnosti istrže mi se instinktivno iz grudi: ‘Ne!’ Istodobno uzdigoh obe ruke u vis. [...] Ovaj gorostas, u zadnji čas spazi moju krvavu levu nogu [to nije bila Kordina već krv onoga ranjenika – F. H.] i pre nego mi zari bajonet u telo okrenu pušku i kundakom me nemilosrdno raspali po levom ramenu [...] Drugi Rus, crnomanjast, isto div, uperi prema meni jednu bombu koja mi pade tik uz noge i otkotrlja se nizbrdice neupaljena. I druga se složi pored moje desne noge, ali i ona zataji i produži put nizbrdice. U tom času nisam ni bio toliko svestan tragedije. [...] Treći Rus Sibirjak se nađe u neposrednoj blizini i u bežanju me zahvati sa nekim kolcem po desnom kuku.”¹⁹⁹⁰

Upravo obratna od Kordine perspektiva je Grge Turkalja koji je, kako tvrdi, izbliza ustrijelio ruskoga vojnika što se htio predati, ali je zaboravio odbaciti pušku. S obzirom na opće odrednice tih sjećanja, ishod je – možda – i malo slobodnije prenesen: “Mene je strašno zabolilo u srcu. Zaplakao sam kao dijete. Ubio sam brata čovjeka, brata siromaha, koji mi nije

¹⁹⁸⁶ *Isto*, 5.

¹⁹⁸⁷ Prema Fergusonovim navodima, čak 51.8% ruskih ratnih gubitaka činili su zarobljenici, nasuprot 31.8% austro-ugarskih (vjerojatno su uračunati i zarobljeni tijekom prijepornoga primirja na jugozapadnom bojištu), 25.8% talijanskih, 17.8% rumunjskih, 17.2% turskih, 14.6% srpskih, 11.6% francuskih, 9% njemačkih i 6.7% britanskih (samo otočje, carstvo tek 3.3%). N. FERGUSON, n. dj., 369.

¹⁹⁸⁸ J. KORDA, n. dj., 23.

¹⁹⁸⁹ *Isto*, 23.

¹⁹⁹⁰ *Isto*, 24.

želio zlo, kao ni ja njemu. Pokušao sam ne bi li ga kako spasio, ali je bilo uzalud [...] „Ja ti sve opraštam. Opraštam ti od srca.” reče ovaj.”¹⁹⁹¹

Nasuprot tomu, Vrgoč nije zapamtio kako je proboden bajunetom, budući da se odmah onesvijestio. Međutim, kada je u zauzetom austro-ugarskom rovu došao k sebi, “jedan ruski vojnik, izgledao je kao Japanac”, kopao mu je po džepovima tražeći dragocjenosti, a drugi su se ponajprije zanimali za alkohol – pronašavši nešto vina, povjerovali su mu na riječ da nije otrovano.¹⁹⁹² Budući da je očekivao skori topnički napadaj, govoreći ruski Vrgoč je, štoviše, svojim zarobliteljima rekao da mogu birati hoće li njega i njegove vojnike odvesti u vlastiti postav, ili će on njih odvesti na austro-ugarsku stranu, što bi značilo da rat nije svršen za nj već za njih...”¹⁹⁹³

Da su zarobljenici bili u opasnosti i izvan užega područja borbi, i to ne samo kao omraženi protivnik, već i kao neželjeni teret,¹⁹⁹⁴ podsjeća i Badalićev slučaj. Njega je kao časnika već neki čerkeski dočasnik vodio u zaleđe, vjerojatno u pukovnijski stožer, kada je naišao okonjeni kozak, prigovorivši mu što prati pojedinca: “Ubit’ jevo, matj tvoju... zarežao je ponovo kozak i u isti tren sunuo, sjedeći na konju, svoje koplje ravno prema mojoj glavi. No, kako je taj njegov pokret uvjetovao i pojačani doticaj njegovih mamuza na trbuh njegova konja, a time izazvao i oštar konjev trzaj – i uspravljanje na zadnje noge – zašišalo je i čerkesko koplje na razmaku pedlja mimo moje glave.”¹⁹⁹⁵

Kao i u nekim drugim slučajevima, svojom slojevitošću izdvaja se Blaževićev prikaz. Nakon proboja kraj Kobarida, njegova se postrojba, naime, u ulozi izvidnice približila rijeci Tagliamentu, no u gradiću “Ponzoleu” dočekala ih je talijanska zasjeda. Raspršeni po ulicama, bosansko-hercegovački vojnici bili su dobar cilj za strijelce razmještene po krovovima zgrada. Promatrajući borbu iz jednoga zaklona, autor je dobio neočekivano društvo: “Četiri italijanska oficira uletjela su u moje sklonište, noseći među sobom šatorsko krilo u kojem je bio nekakav teret. Metci, što su toga časa zaplještali okolo, bili su po svoj prilici upućeni njima. Neprijatan susret. Šta sam drugo mogao, već da stegnem svoju karabinku čvršće u ruci. Oni pažljivo spuste svoj teret na zaklonjeno mjesto i jedan se od njih obrati meni. – Amico? upita on na

¹⁹⁹¹ 1609 dana na fronti, 196.

¹⁹⁹² A. VRGOČ, n. dj., 168.

¹⁹⁹³ Isto, 169.

¹⁹⁹⁴ “Gotovo svaki instruktor u blagovaonici mogao je navesti primjer pogubljenja zarobljenika dok su odvođeni s mjesta zarobljavanja. Najčešći motivi za to bili su, čini se, osveta za smrt prijatelja ili rodbine, ljubomora zbog činjenice da će zarobljenik otputovati u udoban zarobljenički logor u Engleskoj, vojnički entuzijazam, strah od nagle pobune zarobljenika ili, nešto mnogo jednostavnije, nestrljivost na zadatku provođenja. U svakom od ovih slučajeva provoditelji bi po dolasku u stožer izvijestili kako je njemačka granata usmrtila zarobljenike; u vezi toga nisu im postavljana nikakva pitanja.” R. GRAVES, n. dj., 198.-199. Slično i R. HOLMES, n. dj., 384.-386.

¹⁹⁹⁵ J. BADALIĆ, n. dj., 270.

Nešto drukčije pak bilo je u logorima na francuskom tlu, u koje su potom bili smješteni sve do početka 1919. Premda je, prema zapovijedima, sa zarobljenim južnim Slavenima valjalo obzirnije postupati, sjeća se Blašković, francuski su ih časnici i dalje doživljali kao “Boches” tj. “Švabe”,²⁰¹⁰ dopuštajući – za razliku od onoga srpskoga majora Živkovića – da im kantiner (zvali su ga “razbojnik” i “ocoubojica”) nameće krajnje nepravedne cijene: “Nismo se mogli othrvati utisku, da smo svi mi zarobljeni od njega lično, a ne od francuske države.”²⁰¹¹

Zadaća pak slična Kovačevoj pripala je nekome francuskomu profesoru, koji im je svojim predavanjima bezuspješno nastojao “skinuti austrijanštinu”.²⁰¹² Jednom tjedno časnici su smjeli izaći iz logora, no tu povlasticu nisu baš koristili, budući da su ih civili – kaže Blašković – znali neometano gađati ugljenom i kamenjem,²⁰¹³ a kada su upućeni kući drugi su pak zahtijevali da ih se izbac i iz vlaka.²⁰¹⁴ U takvom okruženju autor nepovoljno tumači i sastav francuske pratnje, ugodno ipak iznenađen njihovim držanjem: “Momci pratnje bili su većinom iz njemačkog zarobljeništva. Vjerojatno su zlonamjerno odabrali takve ljude, ali su promašili cilj, jer su nam vojnici bili uslužni i uopće pacifistički raspoloženi.”²⁰¹⁵ Sličan je dojam ostavilo i nekoliko srpskih invalida, koji su ih pozdravili u Tarasconu: “Njihova me srdačnost i ljubaznost upravo ganula. Narod je uvijek dobar, a pokvarena je t.z.v. inteligencija ili poluinteligencija.”²⁰¹⁶

²⁰¹⁶ *Isto*, 481.

Nasuprot Budakovoj shemi, koja počiva ponajprije na uvažavanju neprijateljeva junaštva i hrabrosti,²⁰¹⁷ Blašković, čini se, na umu ima razliku između sela i grada, odnosno usmene i pisane kulture. Svojevrstu sintezu jednoga i drugoga shvaćanja dao je, međutim, Cvitanović, prikazujući svoj doček u Italiji: “Kako bilo da bilo, ipak se vidi dobra seoska duša, koja nije pokvarena novinarskim lažima i huckanjem, i koju tuđa nevolja potiče na sućut i sažaljenje, dok naprotiv gradske ‘junake’ tjera na uvrede i psovke protiv onoga, tko nije pogibeljan i više se ne može braniti.”²⁰¹⁸

Nema sumnje, u onoj mjeri u kojoj su građani svih zaraćenih strana bili uključeni u politička nastojanja, odnosno izloženi promidžbenoj djelatnosti, može se doista pretpostaviti da su bili i pogodnije tlo za trajniju mržnju, odnosno demoniziranje protivnika, no podjednako su bili podvrgnuti i nekim dodatnim mehanizmima ograničenja nasilja, kakvi primjerice nisu vrijedili za odnos Turkaljevih prema zarobljenim Kozacima. Što je od toga učinkovitije, teško je reći, no ako se relativizirati mogu međunarodne konvencije, u pitanje može doći i takva “pučka dobrota”.

Blažević se tako sjeća jednoga talijanskoga narednika – prebjegao je, doduše, namjerno, no razlozi su zacijelo vrijedili i za “obične” zarobljenike – kojega su njegovi suborci pozvali da im se pridruži u piću: “I on je Božji stvor, – reče narednik Hodžić – što se njemu dogodilo danas, može nama sutra. Ovamo, prijatelju! – i mahnu mu rukom da sjedne do njega.”²⁰¹⁹ Kako se vidi, posrijedi nije nekakav apstraktni humanizam, već jedna od inačica *zlatnoga pravila* “ne čini drugima ono što ne želiš da tebi čine”, zasnovanoga na nekoj vrsti poklapanja interesa, odnosno razmjene usluga – valja pomagati drugima jer će oni jednoga dana pomoći tebi.

Ovdje nas, međutim, ne zanima ni preciznija etička oznaka takvoga tipa moralnosti, niti njegova očita povezanost s opisanim evolucijski uvjetovanim ograničenjem nasilja, jedino činjenica da motivaciju za nj na istovjetan način tumače i Knežević i Horvat i Vrgoč i Cvitanović. Prvi se, već smo vidjeli, tako sjeća skrbi u Srbiji 1914. (“Žene su se srpske brinule, da bude našim vojnicima toplo, jer u ovom svome činu mislile su sigurno na muževe”)²⁰²⁰, a drugi ruskih seljakinja što su lipnja 1916. umornoj zarobljeničkoj koloni uz cestu nudile vodu, mlijeko i kruh: “Neke plaču, valjda imaju koga svoga u zarobljeništvu.

²⁰¹⁷ Protjerujući 1918. njemačke vojnike iz okupirane Srbije, i sam Korda divio se njihovoj hrabrosti, stegi i vojničkom držanju, i to ne samo pješaštvu, već i topnicima, koju su svoje položaje očajnički branili kartečama: “Pobeda nad ovakvim neprijateljem časna je i dragocena.” J. KORDA, n. dj., 280., 284.

²⁰¹⁸ K. JURIŠIĆ, n. dj., 165.

²⁰¹⁹ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 114.

²⁰²⁰ B. KNEŽEVIĆ, n. dj., 145.

Odbijaju novac, darivaju sve „Hrista radi!“²⁰²¹ Isto tako, čak i u kolodvorskoj čekaonici daleke Samare, prolaznici su se sjatili oko bolesnoga Vrgoča, turajući mu ruke u džepove, ali ne da ga opljačkaju već da mu daju hranu, duhan i novac: “I moja bi se majka, bez dvojbe, u Vinkovcima približila ranjenom Rusu, darovala bi ga, a uz to plakala, jer bi se sjetila mene i pomislila bi, da se i njezinom sinu može to isto dogoditi.”²⁰²² Iako zahvalan, o talijanskom pučanstvu slično misli i Cvitanović, u čijem pripovijedanju inače nema ciničkih natruha: “Žene nas cijelim putem gledaju i gotovo sve do jedne taru suze. Tko zna: ili iz sažaljenja [...] ili zato što se sjećaju svojih muževa i sinova na fronti ili čak u ropstvu.”²⁰²³

Drugim riječima, sugeriraju sva četvorica autora, nemoćnim neprijateljima ne pomaže se zato što su i oni ljudi, već zbog više-manje magijskoga uvjerenja da će netko drugi slično postupiti u analognoj situaciji – koliko su pak granice takvoga uopćavanja propusne, svjedoči i to što je inače srdačno ispraćenom Vrgoču neki starac izjavio da bi ga bio ubio da je sudjelovao u borbama kraj Lavova jer mu je tamo poginuo sin.²⁰²⁴ No, ono što je možda i ključnije jest pitanje koliko su takva uvjerenja stabilna – ako je istina da modernizaciju nužno prati sekularizacija (što, doduše, ne mora značiti da vjera ili praznovjerje, kako god, nestaju, već samo da poprimaju drukčije oblike), može se dogoditi, i možda se već dogodilo (sjetimo se, postotak onih koji su pucali višestruko je u američkoj vojsci porastao od II. svjetskoga rata do Vijetnama), da nestane i upravo ta “magijska” kočnica mučenju, ubijanju i sl. već svladanoga protivnika.

9.2.7. Vjernost i nevjernost – obitelj, ljubav, seksualnost

Općenito gledano, u hrvatskom korpusu obitelj se autobiografa – bilo roditelji, bilo bračni drug i potomci – razmjerno rijetko spominje. S jedne strane, osim opće težnje da se očuva intima, valja imati na umu da je dobar dio mlađih autora 1914–1918. ionako imao samo roditelje i eventualno zaručnicu, što nekima vjerojatno – u usporedbi sa strahotama bojišta – nije bio dostatno poticajan predmet. Među ostalim, izravan kao i uvijek, Blažević priznaje kako ga se u očekivanju score bitke čak ni vijest o smrti vlastitoga oca nije naročito dojmila: “Dobio sam i poštu koja je već toliko dana izostala. Sada su nam dali sve najedanput. Od kuće su mi javljali da je otac umro. Neka mi moj dobri otac oprost, što sam s lakoćom prešao

²⁰²¹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 75.

²⁰²² A. VRGOČ, n. dj., 183.

²⁰²³ K. JURIŠIĆ, n. dj., 165.

²⁰²⁴ A. VRGOČ, n. dj., 400.

preko toga, pošto sam i ja te noći bio kandidat smrti. Spoljni događaji nisu više uticali na moja otupjela osjećanja.”²⁰²⁵

Uvodeći čitatelja u svoj prikaz albanskoga “križnoga puta” zarobljenih časnika, oženjeni Budak, koji je tada, čini se, već bio i otac jednoga sina, također je sklon dekonstruirati važnost obiteljskih veza – gladni “kosturi”, kako kaže, ne misle na dom i najdraže, nego na kruh, otimanje hrane i sl.²⁰²⁶

S druge strane, osim zabrinutim roditeljima, nešto više pozornosti poklanja se braći, posebice ako su i ona sudjelovala u ratu, ne samo u već obrađenom slučaju Turkaljevih, nego i Grgeca, Dubravčića te von Trappa, kojemu je brat i poginuo kao pješački časnik. Nevezano uz sam rat, u kojemu mu je brat bio teško ranjen, Blaževića je – doznajemo – snašla i sestrina smrt, utapanjem u Savi kraj Bosanskoga Šamca: “Umjesto odmora od pretrpljenih napora na ratištu nametnule su se druge teške dužnosti. Dana i noći provodio sam u pretresanju virova i mjesta na koja bi Sava mogla izbaciti svoje žrtve. Sva nastojanja ostala su uzalud.”²⁰²⁷

Kako bilo, usredotočeni na predmetnost, čak niti oženjeni autobiografi ne opisuju neku veliku čežnju za domom, a kada to i čine, uglavnom su suzdržani u pogledu svojih obiteljskih prilika, imena supruge ili djece i sl. Primjerice, od Blaškovića saznajemo da je na početku rata imao petogodišnjega sinčića, no njegova se majka uopće ne spominje, tek “najbolji životni drug Zdenka”, tj. neka ženska osoba zaslužna za lekturu knjige objavljene potkraj 1930-ih.²⁰²⁸ Nasuprot tomu, Prodanović opisuje i to kako ga je njegovo troje djece dočekalo na početku kraćega dopusta (“Tata, jesi ti u ratu ubio koga? [...] Tata ne ubija, on i tamo samo leči”),²⁰²⁹ a i Vrgoč je sasvim jasan u tom da je 1914. bio oženjen i otac četverogodišnjega sina. Doduše, motiv za to djelomice je i u tomu što je zabunom bio proglašen mrtvim, pa mu je supruga morala gradskom poglavarstvu dokazivati da je još živ, vraćati predujmljenu mirovinu i sl.²⁰³⁰ Naime, opisujući svoje raspoloženje već prvih mjeseci rata, i on će obitelj svrstati u neki

²⁰²⁵ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 66.

²⁰²⁶ M. BUDAK, n. dj., 62., 372.

²⁰²⁷ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 161.

²⁰²⁸ Budući da su Blaškovićeви roditelji i sestra živjeli u Karlovcu, a da za sina samo kaže kako je pretežno bivao kod bake u Beloj Crkvi te povremeno u njegovu stanu u Budimpešti (gdje ga je čuvao služak Boško), pretpostavljam da je još uoči rata ostao udovac, iako su – dakako – moguće i druge kombinacije. P. BLAŠKOVIĆ, n. dj., 69., 224.

²⁰²⁹ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 279.

²⁰³⁰ Stilski su zanimljivi doslovni prijepisi skopčane dopisnice jednoga Vrgočeva suborca: “Visoko rođena Gospojo! Gospodin Leutnant Vrgoč me je molio, da budem dobar, ako mu se što desi, da Vas odma obznamim. Žalosnim srcem vam obznanjujem, da je gosp. Leut. Antun Vrgoč od 25. na 26. noći kada su russi sturmivali mrtav pavo i mi smo ga na 26. saranili i krst sa spisom metnuli 27. ujutro je njegov paket stigo i ja sam ga nazad poslao, pao je u šancu kod Sumina. Pokoj vječni daj mu gospodine! Ostajem vam dobro želeći i stari g. Leutn. prijatelj, koji 32. g. služim i sad moram kući otići, jer sam obolio. Stipan Kulundžić” te službene obavijesti zajedničkoga Ministarstva rata: “Ratna se likvidatura čuti obvezanom, da Vaše Gospodstvo obavijesti, da je Vaš suprug po obavijesti c. i kr. pješačke regimente br. 6. pao na polju časti dne 26. X. 1914.” A. VRGOČ, n. dj., 173.-174.

S obzirom na okolnosti, osim one emotivne, ne čudi ni visoka razina čisto seksualne frustracije, o kojoj dio autora začudno iskreno progovara, uključujući izravno priznanje bračne nevjere pa i drugih oblika ne samo moralno upitnoga nego i kažnjivoga ponašanja (barem po današnjim shvaćanjima), od kojih prostitucija nije nužno na prvom mjestu. Naime, prema tumačenju dijela literature, upravo zbog izloženosti životnoj opasnosti mnogi su se sudionici I. svjetskoga rata i inače osjećali manje obvezani uobičajenim “građanskim” uzancama.²⁰³⁶

O tomu kako Grgec vidi utjecaj “vatrenoga krštenja” na opći, a naročito spolni moral bilo je već ponešto riječi: “Momčad, koja se vraća iz bojne linije, pokazuje veliku razbludnost. Svaki govori najviše o ženama. Prije nego idu u prvu bojnu liniju, mnogi se ispovijedaju. U bitkama, kako mi kažu prijatelji, svi pobožno mole. Ali kad se vraćaju zdravi iz smrtne opasnosti, redovito podivljaju. Čudno je kako školovani ljudi idu većinom nepripravni u boj. Još u etapnom prostoru, desetak kilometara daleko od ratišta, misle ti ljudi većinom, kako će udovoljavati seksualnoj požudi.”²⁰³⁷

Doista, odnos “Venere” i “Marsa” ili “erosa” i “thanatosa”, odnosno vojničke “razuzdanosti” za odmora u zaleđu, također je opće mjesto u književnim obradama mnogih oružanih sukoba. Ili, kako kaže Holmes: “The close affinity between love and war is an enduring feature of both history and mythology. At its most obvious and superficial level, this relationship is reflected by soldiers’ almost universal preoccupation with sex. The very fact of becoming a soldier seems to have the effect of enhancing a man’s sexuality.”²⁰³⁸ Jedan drugi britanski autor, Glenn Gray, štoviše, odgovarajuće je promjene u seksualnom ponašanju sklon primijetiti kod oba spola: “When we were in uniform [...] almost any girl had a strong erotic appeal for us. [...] the very atmosphere of large cities in wartime breathes the enticements of physical love. Not only are the inhibitions on sexual expression lowered, but there exists a much more passionate interest of sexes in each other than is the case in peacetime.”²⁰³⁹

Da je tako bilo i u zbilji I. svjetskoga rata, i to više-manje na svim zaraćenim stranama – iako kritički – Grgec piše i na drugim mjestima, nudeći i svojevrсни analitički okvir: “Ovako su se slavile pobjede malne u svim evropskim gradovima, gdje su stanovale veće vojničke posade. S čašom vina ili piva u rukama, natrušeni i obijesni, podavali su se ljudi neobuzdanu veselju i neprikrivenoj razbludnosti. Vojnici daleko od svojih domova izgubili su bili stid i čuvstvo odgovornosti. Ne mogući sami uživati obiteljske sreće rušili su i drugima domaći mir

²⁰³⁶ Lutz SAUERTEIG, “Sexualität”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, 837.-838.

²⁰³⁷ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 33.

²⁰³⁸ R. HOLMES, n. dj., 93.

²⁰³⁹ Navod prema *isto*, 93.

i ćudorednost. „Opijajmo se, omamljujmo se nasladama, dok smo živi, tko zna, ne ćemo li za koji dan podleći neprijateljskom tanetu!” tako su mislili mnogi vojnici i civilisti. Gradovi su bili puni propalih djevojčura, a za njima su se povodile i neke tako zvane bolje djevojke.”²⁰⁴⁰

Kako se vidi, iako u to doba zakonski nisu bile kažnjive, neformalne ljubavne veze, bračna nevjera i prostitucija za Grgecov su ispovijedani svjetonazor potpuno neprihvatljive, njegova je eksplicitna želja “da se vlada prema ženskom svijetu onako, kako je želio da se drugi vladaju prema njegovim sestrama”.²⁰⁴¹ Je li i na tom području počinio neki “grieh”, zbog kojih se inače toliko prekorava, ostaje međutim nedotaknuto...

S drukčijih polazišta, međutim, vojničkom “razuzdanošću” nezadovoljan je i jedan autor koji inače nije bio angažirani katolik. Za boravka u Marseilleu, Kovač se, naime, nagledao svega i svačega, o čemu piše i s ponekom “kontra-orijentalističkom” natruhom: “Port je najživlji, a stari port najgnusniji. Smrad mesa i znoja i poživinčena mornarica. Tu ijujuču prašići boga Priapa, najveće mitološke svinje [...] I ako je ovo najotmenija kavana, vidim, kako jedan oficir štipa jednu lascivnu, namolovanu kokotu i tura joj ruke u nedra, pa se cmaču na očigled čitave publike. I nikom ništa. Lele! pomislih, da to načini neki Jugosloven u Beogradu ili Zagrebu ili baš u Marselju, što bi ga najurili naglavce i okrstili balkanskom, seljačkom svinjom...”²⁰⁴² Nije, međutim, stvar samo u javnom iskazivanju nježnosti, već i u nekoj vrsti proračunate, zavodničke neiskrenosti, na koju je autor – tvrdi – naišao i u jednom genoveškom hotelu: “Druga mala sobarica, kokota, počinje sa mnom razgovor i pokazuje mi sliku nekog talijanskog kapetana, koji da je njezin muž, a poginuo je na Pijavi. Ona je ko bajage iz Venecije. Poslah je do đavola.”²⁰⁴³ Dodatni, opet strukovno interpretirani sloj odbojnosti prema prostitutkama, izražava i Vrgoč. Negdje u Galiciji 1914., kako kaže, neka prodavačica vina, “prava crna Rebeka” pogledala ga je “svojim upravo užarenim očima, kao da me je htjela hipnotizirati”, na što je on zamahnuo puškom da je udari, možda i kako bi okončao unutarnji sukob: “ne samo da nisam trpio razvratnice, koje se kupe oko vojske kao pčele oko meda, nego su mi uvijek bile odvratne radi onog mirisa po trimetilaminu.”²⁰⁴⁴

Nasuprot njima, vidjeli smo, Kraus izravno navodi da je poslije mature sa svojim konškolarcima otišao slaviti u neku osječku javnu kuću,²⁰⁴⁵ a i Horvat na nekoliko mjesta spominje teškoće “seksualne apstinencije”, kao i pomalo općeniti zaključak da u pozicijskom,

²⁰⁴⁰ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 180.

²⁰⁴¹ ISTI, *Krvava služba*, 36.

²⁰⁴² A. KOVAČ, n. dj., 97.

²⁰⁴³ ISTI, 94.

²⁰⁴⁴ A. VRGOČ, n. dj. 90. – Trimetilamin je plin što nastaje raspadanjem biljnih i životinjskih tvari bogatih dušikom, mirisa na amonijak i ribu, nađen u menstrualnoj krvi i urinu, rabio se kao omirišivač zemnoga plina. *The Merck Index – An Encyclopedia of Chemicals, Drugs, and Biologicals*, Rahway 1989.¹¹, 1528.

²⁰⁴⁵ L. KRAUS, n. dj. 68.

rovovskom ratovanju “bakterijalno nagriziva svaki organizam; ubiti ga može samo napor pokretnoga rata.”²⁰⁴⁶ Kako se s njim nosio također ostaje neizrečeno, osim ako ne pretpostavimo da se sljedeći opis odmora u bukovinskim Černovcima odnosi i na nj: “Bljutavo-tužna je drama etapnoga grada, gdje je jedina industrija prostitucija, gdje mališani nagovaraju ljude u uniformama, nudeći se za provodnika do žene. Nakon toga žudnja ostaje neutažena u srcu.”²⁰⁴⁷

Podmorničari, na svojim dugim patrolama, žudnju su zacijelo morali osjećati još i više – von Trapp sjeća se tako da su se jednom prigodom svi članovi posade izredali pred periskopom, promatrajući neopaženo djevojke koje su se sunčale na nekoj plaži kraj Messine.²⁰⁴⁸

Unatoč svemu, izravnih primjera nasilne obljube u korpusu ima svega nekoliko, više su oni tek naznačeni kao uobičajeni ratnički modus ponašanja, konstanta svih razdoblja, pri čem se granice privlačnosti znaju podosta razmaknuti. Blašković se tako više-manje usputno sjeća svojega već spomenutoga počinka u Klenku, preko puta Šapca, kolovoza 1914.: “Prve me noći probudio uzbudljiv vrisak i zapomaganje. U kući gdje sam stanovao neki je mađarski vojnik silovao staricu od preko 70 godina”,²⁰⁴⁹ a naročito tankoćutan nije ni sljedeći prikaz: “[Bojnik] Vitez odredi Grgu sa stražom, da patrolira i drži red u gradu [Máramarosszigetu], da se ne bi dogodio koji nevaljao slučaj, između vojnika i mrtvih ženskih lješina, pošto je svaki vojnik vrag, pa čiji on bio i koga služio.”²⁰⁵⁰

Kako bilo, u takvim okolnostima, ako prostitucija već nije zakonski zabranjena, a nekontrolirano općenje za posljedicu ima i širenje spolnih bolesti, dakle izbacivanje vojnika iz stroja,²⁰⁵¹ sustavniji pristup vojnih vlasti, uključujući i obvezatni liječnički nadzor, jednostavno se nameće – kako pripovijeda Blašković, a ostali autobiografi o tomu uglavnom šute, potkraj 1915. pri višim su zapovjedništvima, obično brigadnima, osnovane službene “c. i kr. javne kuće” (Feldpuff), za koje su se dijelile posebne kartice: “Te su ženskinje postale ,gažisti’ tj. mjesečni plaćenici pojedinih komanda.”²⁰⁵² Pitanje je, međutim, koliko su vojni

²⁰⁴⁶ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 60.-61, 85.

²⁰⁴⁷ *Isto*, 61.

²⁰⁴⁸ G. VON TRAPP, n. dj., 101.

²⁰⁴⁹ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 40.

²⁰⁵⁰ *1609 dana na fronti*, 114.

²⁰⁵¹ Ako se krene od podatka da je tijekom I. svjetskoga rata u australskoj vojsci bolničko liječenje od sifilisa, primjerice, prosječno trajalo 52 dana, bit će jasnije koliki su teret predstavljali visoki udjeli hospitaliziranih zbog spolnih bolesti – u britanskoj 30, u francuskoj 83, u njemačkoj 110, u kanadskoj i australskoj vojsci po 150 vojnika na njih tisuću. R. HOLMES, n. dj. 95.

²⁰⁵² P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 41.

bordeli točno bili rašireni, a i dostupni frontaškim časnicima, budući da ih je i sam Kraus, još prijeratna mušterija, kako kaže, “otkrio” tek 1918. na talijanskom bojištu.²⁰⁵³

No, tijekom zatišja, nastavlja Blašković, pojedini časnici za sličnim su uslugama mogli posegnuti i na samom bojištu. Primjerice, početkom iste 1915. naišao je na kola pukovnijskoga povoza, u kojima su bile “građanke sa šeširima na glavi i krznima oko vrata” – priupitan, vozar mu je odgovorio “da je po želji gospode oficira iz dviju kompanija otišao s kolima u Piotrkow²⁰⁵⁴ i kupio taj tovar, pa vozi u rov.”²⁰⁵⁵ Autora to, međutim, nije moralistički zgrozilo, tek potaknulo na poprilično ciničnu opasku: “Kako su te ‘dame’ izgledale poslije upotrebe nije teško zamisliti, pošto su kao ‘buter’ išle od ruke do ruke gladnog naroda punog para.”²⁰⁵⁶

Slično su prikazana i zanimljiva zbivanja u prosincu 1917., kada je nakon Listopadske revolucije na istočnom bojištu bilo proglašeno i formalno primirje. Prema Blaškoviću, k njima su tada u većem broju stali dolaziti degradirani ruski časnici, mijenjajući svoju prtljagu za rum, kojim su se “iz boli opijali”: “Kupovali smo fine bašlike, krzna, čizme. [...] Stanje ruskih oficira bilo je očajno. Da bi nam se dodvorili dovodili su i svoje najelegantnije dame našim oficirima, pa je [natporučnik] Bojko uskoro imao u svom dekungu [zaklonu] neku krasnu sestru crvenog ruskog križa, a Domanski neku groficu [...] Star i tvrd vojnik [pukovnik] nije se mogao snaći u toj općoj sabotaži svih zapovijesti, jer je prevladao osjećaj širokih narodnih masa. [...] U nekim oficirskim dekungima našao je prave orgije raskalašene i razigrane mladeži, a dok je grdio nekog mladog oficira, skočila je u njegove saonice mlada ruska dama i poljubila ga... Primirje je produženo i mi smo dočekali i proživili jedini krasan Božić na ratištu.”²⁰⁵⁷

Iako su vjerojatno bile vođene nekom vrstom “interesa”, zacijelo bi bilo pogrešno sve te “ruske dame” označiti kao prostitutke. Uostalom, neke od njih i sam autor izrijeком svrstava u “pomoćnu radnu snagu”, poput bolničarki, pisarica, telefonistica i sl., nazočnu i u austro-ugarskoj vojsci. Ne ulazeći u daljnju kategorizaciju njihova statusa, sam Blašković uputit će

²⁰⁵³ L. KRAUS, n. dj., 110. – S druge strane, Kisch je, navodno, na “vojničke bordele” (zacijelo tada ipak još neslužbene) naišao još početkom kolovoza 1914. u Bijeljini. Posjet je stajao jednu krunu: “One su bile većinom Mađarice i među njima nekoliko lijepih Hrvatica[!]. Zakupnik je sjedio strog, crnobrad, a imao je oko miške vrpce sa crvenim križem.” E. E. KISCH, n. dj., 25. – Među ostalima, nekad i usprkos javnom mnijenju, “službeni” bordeli osnivani su tijekom I. svjetskoga rata za britanske, francuske i američke vojnike (navodno, bez znanja predsjednika Wilsona, koji idealist, čini se, nije bio samo u međunarodnim odnosima). Onaj u Rouenu samo je u prvoj godini poslovanja posjetilo 171 000 mušterija, od kojih je svega 243 naknadno prijavilo neku infekciju. R. HOLMES, n. dj., 95.-96.

²⁰⁵⁴ Danas Piotrków Trybunalski u Poljskoj.

²⁰⁵⁵ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 41.

²⁰⁵⁶ *Isto*, 41.

²⁰⁵⁷ *Isto*, 349.

na slučaj kada su talijanski zrakoplovi razorili zgradu zapovjedništva u okupiranom Vittoriju, “u kojoj su zbog očuvanja morala samostanski zatvoreno spavale [takve] gospođe i gospođice [...] Čuđenje je idućeg jutra poraslo, kad se doznalo, da nijedna od njih nije poginula, jer nijedna nije spavala u ženskoj kasarni, nego su sve od reda bile u gostima.”²⁰⁵⁸ Dakako, u gostima kod svojih muških “kolega”.

Da nije riječ tek o frivolnoj anegdoti, sugerira, međutim, i Messner-Sporšićev kritički osvrt na čak dvije stotine ženskih “namještenica”, dodijeljenih vojničkim uredima u Bellunu: “Najviše su se zabavljale s časnicima. Zapovjednik je mjesta [pukovnik – F. H.] imao svoju stalnu – pisaricu, premda ga je inače svaki šušanj uzrujao i prestrašio... Uobičajilo se, da su časnici pisaricama ne samo ruku poljubili, kad je ‚Fräulein‘ došla u pisarnu, nego su zajedno i stanovali, da ne bude nikakvih poteškoća u – uredovanju! Sve su se one hranile bolje nego isti časnici, imale su svoje vlastite menaže, a bile napirlitane kao paunice, te gladne bečke, gradačke i peštanske namiguše [...] Prirodno, da su te proste ženske, bile nesnosne, malo ne vladale etapom, te nijesi ni u vojničkom dućanu za svoj novac mogao dobiti ništa bez njih. Morao si se prije gospođici pokloniti.”²⁰⁵⁹

Uglavnom, što se tiče eksplicitnoga odnosa prema ljubavnim vezama i seksualnim odnosima, u promatranom korpusu mogu se nazrijeti tri paradigmatičke skupine. Grgec, Messner-Sporšić pa i Vrgoč, vrijednosno ukorijenjeni u katolički moral, seksualnost nužno vežu uz duhovnu ljubav a njih pak uz trajan i jasno definiran partnerski odnos, oličen u sakramentalnom braku. Koliko ga pak u svagdašnjem životu uspijevaju provesti, drugo je pitanje, na koje tekstovi prve dvojice ne daju čak ni neizravnoga odgovora. Nasuprot njima, iako – vidjeli smo – oženjen, Vrgoč, kao i u slučaju spaljivanja onoga sela, otvoreniji je u prikazu svojih odstupanja, s tom razlikom što ih iznosi bez ikakvoga kajanja. Naime, nekoliko dana nakon što je grubo odbio onu “crnu Rebeku”, svoje stanje jednoga jutra – uoči polaska u izvidnicu prema Przemyślu – opisat će ovako: “Glava mi je ‚velika‘ od alkohola, prevelikog umora – i mladih žena od noćas.”²⁰⁶⁰ Kakve su to bile žene, i na koji se način s njima družio, ostat će, međutim, nedorečeno, za razliku od jednoga sasvim posebnoga susreta, kojemu je, štoviše, pod naslovom “Marija pl. Čenstohovska” posvetio cijelo poglavlje.

Još polovicom rujna 1914., tražeći konačište u nekom mjestu kraj Novoga Sambora²⁰⁶¹, pokušao je i na vrata župnikove kuće. Sluga ga nije htio pustiti unutra, a naročito mu se usprotivila neka žena, nazvavši ga “prokletom soldateskom”, uz pritužbu da su je proteklih

²⁰⁵⁸ *Isto*, 394.

²⁰⁵⁹ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 178.

²⁰⁶⁰ A. VRGOČ, n. dj., 131.

²⁰⁶¹ Danas Sambir u Ukrajini, oko 50 km jugoistočno od Przemyśla.

dana austro-ugarski vojnici pokrali. Prije nastavka, autor, međutim, detaljno opisuje njezin privlačan izgled, zamijetivši posebno – ispod tanke oprave – “uspravne grudi kao dvije najpravičnije gunje”.²⁰⁶² Smireno je podsjećajući na poljsku gostoljubivost, postigao je da ga pozove na jelo te na noćenje, pri čem mu nije promaklo da se pred njim, navodno, neobično ležerno odjenula.²⁰⁶³ Začuden time, pomislio je da možda nije župnikova sestrična, već “gazdarica” (u smislu priležnice, trajne ljubavnice).²⁰⁶⁴ Te večeri nije se ništa bitno dogodilo, no sljedećega jutra, kada je došao čas rastanka: “Bili smo jedno drugom okrenuti leđima. Ja sam se strjelimice obrnuo na desnoj peti, zakoraknuo prema njoj, porinuo obje moje ruke ispod njezinih, malo ju zaokrenio, privukao k sebi i stao ljubiti. Ona se k meni prislonila, zatvorila oči i dugo, dugo ljubila. [...] Spustio sam moje ruke. Poljakinja je još dalje držala svoju glavu naslonjenu na mojem ramenu, a čim sam ruke izvukao ispod njenog pazuha – otvorila je oči, podigla ih prema meni i tiho mi rekla: „Žao mi Vas je, što idete tako mlad i zdrav u smrt!””²⁰⁶⁵

Nekoliko dana kasnije ponovo ju je sreo, ovaj puta na ulici Novoga Sambora, te su se nastavili zajedno šetati: “Prstima sam gladio njezinu cijelu ruku, a milovao i prste”, a družili su se i sutradan. Uoči novoga rastanka, umjesto punoga imena na papirić je napisala samo “Marie von Czenstohovo”, na koju ga je podsjećala, no došla ga je kasnije ispratiti i na cestu za Krakov, kada je krenuo dalje zajedno s postrojbom (“Izgledala je ljepša nego li ikada prije”).²⁰⁶⁶ Općenito rečeno, čak i dvadesetak godina poslije, Vrgoč tu kratkotrajnu vezu – ako se uopće može tako nazvati – ne opisuje kao neku usputnu aferu, već s dubokom čežnjom, i za ondašnje standarde, rekao bih, neobično senzualno: “Makar da po svoj vjerojatnosti ne će čitati ove moje uspomene na nju, ipak ju molim, da mi oprost, što ih iznosim na javu bez njezine dozvole.”²⁰⁶⁷

Kako bilo, čak ni takvi obziri neće ga spriječiti da se već sljedećih mjeseci ne veže za druge ženske osobe. Za liječenja u Samari, kako kaže, “Liječnik, sestre, a i vojnici ugađali su nam u svemu”, a jedna bolničarka, navodno kći sanitetskoga generala, mu se i “nametala” (“U omjeru prema ostalom tijelu, grudi kao da su joj bile malo previše razvijene”), što je – međutim – “pokvarenošću” proglasio tek neki stari ruski vojnik, koji je iznenada banuo u sobu.²⁰⁶⁸ Dublji pak odnos uspostavio je ondje s nekom “Natalijom Aleksandrovnom

²⁰⁶² *Isto*, 85.

²⁰⁶³ *Isto*, 86.

²⁰⁶⁴ *Isto*, 88.

²⁰⁶⁵ *Isto*, 89.

²⁰⁶⁶ *Isto*, 93.-95.

²⁰⁶⁷ *Isto*, 99.

²⁰⁶⁸ *Isto*, 195.-197

Klүpfel”, studenticom medicine,²⁰⁶⁹ a u prenesenim dnevničkim bilješkama iz 1919. navest će – makar sasvim fragmentarno – da je neka “Nina Aleksandrovna [...] sjajna ljubavnica!” te da, poput drugih članova 1. jugoslavenskoga puka, razmišlja o tomu da “piše Musji” i da se više nikada ne sastane sa svojom suprugom.²⁰⁷⁰

Iako, dakle, bez eksplicitnoga kajanja odstupaju od moralnih standarda za koje tvrdi da nastoji slijediti, Vrgočevi prikazi uvelike ostaju u klasičnom okviru “romantične ljubavi”, u kojemu se žena doživljava gotovo kao posvećeno, nadzemaljsko biće, a ne kao – recimo – više-manje ipak tjelesni objekt zavodničke vještine, odnosno trofej kojim se muškarac može i pohvaliti.

Takvo shvaćanje, naime, vodi nas do drugoga paradigmatškoga niza, kojega najbolje predstavljaju Blaškovićeve stajališta, a dobrim dijelom i postupci. Za razliku od prethodnih autobiografa, koji – barem deklarativno – promiču katolički moral (o praksi, dakle, osim što se tiče Vrgoča, i nemamo nekih saznanja), taj se autor, doduše, također izjašnjava kao vjernik, ali na jednom neformalnom, neki bi rekli tradicijskom ili partikularnom planu, mimo cjelovitoga crkvenoga nauka. Zacijelo i zbog načina na koji su i u mirno doba živjeli i službovali austro-ugarski djelatni časnici,²⁰⁷¹ vrijednosna usmjerenost njegova teksta puno je liberalnija, premda će ostati nepoznanicom je li 1914–1918. bio oženjen. Kako smo vidjeli, za razliku od Grgeca, Messner-Sporšića i Vrgoča, koji prostituciju osuđuju a posljednjemu se, tako barem tvrdi, i fizički gadi, Blašković je – inače skloniji izravnom tretiranju tjelesnosti²⁰⁷² – promatra kao, doduše, ne najsretniji ali ipak legitiman način zadovoljavanja određenih “potreba”. Štoviše, nasuprot većini korpusnih pisaca, koji tematiku muško-ženskih odnosa prešućuju ili dotiču sasvim uvijeno, Blašković je cijelo jedno poglavlje svoje knjige naslovio upravo “Seksualni život”, poredavši ga k tomu prije onoga o religioznosti.

Kako otvoreno kaže na samom početku, “Moja je lična krijepost bila relativna, pošto sam nastojao da nijednoj ženi ne učinim krivo, pa opet da vrijedi stara vojnička poslovice: ‚Anderes Städtchen, anderes Mädchen’. ”²⁰⁷³ Čak i za sam Sarajevski atentat čuo je izašavši iz fihakera, u kojemu je u Budimpešti “uz mnogo poljubaca” ispraćao neku “elegantnu

²⁰⁶⁹ *Isto*, 197.-199.

²⁰⁷⁰ *Isto*, 450.

²⁰⁷¹ Primjerice, prema propisu iz 1907., najviše polovica svih djelatnih časnika pojedine austro-ugarske pukovnije smjela je biti u braku, a uoči vjenčanja valjalo je dati visoki ženidbeni polog, naravno, uz uvjet da nevjesta ima primjereni društveni status, što je sve također dodatno poticalo konkubinat, sporadične ljubavne veze i prostituciju. I. DEÁK, n. dj., 139.-145.

²⁰⁷² O tomu svjedoči i ova njegova anegdota o tomu kako su se on i jedan satnik, obojica s kartografskim iskustvom, u snježnoj vijavici pokušavala pomokriti: “Knopp je sagnut dugo tražio i ja ga upitam: ‘Šta radiš?’, a on mi odgovori u geodetskoj terminologiji: ‘mit freiem Auge kaum wahrnehmbar – pa ne mogu naći.’” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 29.

²⁰⁷³ *Isto*, 40.

Parižanku”,²⁰⁷⁴ ispraćaj iz toga grada pobudio je u njem slične asocijacije,²⁰⁷⁵ a i kasnije događaje sažet će ovako: “U svakom zlu kojem me je snašlo, ubrzo sam našao neko žensko biće za utjehu.”²⁰⁷⁶ Da ne bi bilo zabune, autor – očito diskretniji od Vrgoča u pogledu konkretnih imena i odnosa – napominje, međutim, i ovo: “Za cijelo vrijeme rata nisam na ratištu dirnuo nijedne žene, a sve sam nadoknadio na dopustu u Budimpešti, Zagrebu i Beču. Koliko se mene tiče time je sve rečeno, a koliko se drugih tiče, nisam nikad ulazio u njihova privatna pitanja.”²⁰⁷⁷

Kako ističe i na nekim drugim mjestima (“Mene hvala Bogu ta muka nije mučila i ja sam iza povratka sa svojih burnih dopusta na ratište potpuno zaboravio na ženu. Za mene ona na bojištu nije postojala”²⁰⁷⁸), autor – čini se – doista nije pokušavao uspostaviti “prisnije” odnose sa ženskim pučanstvom, osim u jednom, sasvim “spontanom” slučaju, kojega označuje kao “sitan, ali zanimljiv doživljaj”. Naime, tijekom borbi u Bukovini, u nekom napola napuštenom selu, Blašković je – piše – naišao na tridesetogodišnjakinju pravilna i lijepa lica te snažnih ramena, opterećenu vjedrima s vodom: “Svatko mi može priznati bogato iskustvo i stručnost u pitanjima žene. Ta je žena bila međutim nešto sasvim neobičnog [...] Nije bila debela, pa se stoga tim više isticala bujnost njenih lijepo postavljenih grudi [...] da me nije podarila toplim i blagim pogledom, ne bih učinio ono što sam učinio. Dirnut njenim prkosnim grudima i žarom sjajnog oka, prešao sam joj u prolazu s dlanom lijeve ruke po dojčkama. Iako je moje uzbuđenje zbog čvrstoće njene obline bilo još uvećano, ipak sam samo prošao mimo nje”.²⁰⁷⁹

Zacijelo, nakon onoga što je učinio, autor je očekivao prosvjed, vik u bijeg, odnosno neku vrstu više-manje pasivnoga predavanja, uvjetovanoga već iskušenom nadmoćnošću naoružanih muškaraca, koji svoje ciljeve znadu ostvariti i silom (“ipak sam samo prošao”!?).²⁰⁸⁰ Međutim, neznanka je samo zastala i nešto promrmljala, što je Blašković prenio na sljedeći način: “Nije dakle bio ni prijekor, ni poziv, nego praznovjerje. Moje je milovanje sa lijevom rukom moglo za njezinu bujnu mladost biti od slabih posljedica, pa me stoga poučila. Zadovoljio sam ju, prišao sam joj, pomilovao ju s desnom rukom po krasnim

²⁰⁷⁴ *Isto*, 77.

²⁰⁷⁵ “Ja sam međutim mislio na staru vojničku pjesmu: Wenn die Soldaten, durch die Stadt marschieren, // Oeffnen die Mädchen, die Fenster und die Türen...” *Isto*, 79.

²⁰⁷⁶ *Isto*, 67.

²⁰⁷⁷ *Isto*, 40.

²⁰⁷⁸ *Isto*, 342.

²⁰⁷⁹ *Isto*, 343.

²⁰⁸⁰ O tomu npr. Grgo Turkalj u prikazu kozačkoga “djelovanja” u osvojenom Máramaroszigetu: “Malo smo živih duša u gradu našli. Od živih bijaše najviše snaha i djevojaka, koje su se bez otpora pustile rabiti, jer su vidile, da im drugog izlaza i spasa nema. Htjele si spasiti život, pa dozvolile, da se iz njih čini što god nasilnici želiše...” *1609 dana na fronti*, 114.

Kako se vidi, nasuprot izloženim predodžbama o “romantičnoj ljubavi” ili barem dubljoj (uzajamnoj) “privlačnosti”, dio autobiografa te druge skupine muško-ženskim odnosima na bojištu i oko njega pristupa pretežno kroz pojamovnu prizmu “nagona”, “potreba” pa i “interesa”. Kao u prikazu prostitucije, najsustavniji je i “najsočniji” opet Blašković. Prema njegovim zapažanjima, “nemili incidenti sa ženskim svijetom” bili su najčešći u mađarskim postrojbama, njegovi su pak “vojnici bili razmjerno hladni, pa su lako podnosili dugi ,post’, osim nekolicine gradskih Muslimana, koji su imali merak na ćaursko meso.”²⁰⁸⁴ Nastavljajući svoja uopćavanja, ustvrdit će i da su od žena za bile “najpristupačnije” Židovke, potom Slovenke i Rusinke, naposljetku Rumunjske, a da su Talijanke bile “najhladnije”: “Žene [preko Soče – F. H.] su bile krasne, vitke, elastične i graciozne. Da su vrele krvi i milostive prema svakome, bila je tek luda bajka. Bile su gladne i one i njihova djeca, pa ipak su čuvale svoju čast.”²⁰⁸⁵

Iako se detaljnije ne pojašnjava, “romantična” sastavnica te “pristupačnosti” ili “darežljivosti” po svem sudeći nije bila naročito naglašena: “Uostalom dalo bi se glede ljubavi kojom nas je pučanstvo susretalo mirne duše reći, da je nije bilo nigdje [...] Mogli bismo govoriti samo o stepenu otpora prema pljački i o obimu bijede u kojoj je narod živio.”²⁰⁸⁶ Konkretno, čini se da Blašković govoreći o ženskoj “pristupačnosti” ponajprije na umu ima neku vrstu prirodne razmjene, kakvu nije uočio u okupiranom području Italije, ali jest – primjerice – u ukrajinskom dijelu Galicije: “Vidio sam Bosance u kućnom poslu, u vrtu kako pletu ogradu, donose kamen i t.sl., a vjerojatno su žene bile i za protuuslugu, jer su muševci bili u ratu ili u zarobljeništvu, ili su prebjegli u Rusiju.”²⁰⁸⁷

²⁰⁸⁴ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 40.

²⁰⁸⁵ *Isto*, 50., 355.

²⁰⁸⁶ *Isto*, 48. Kako, primjerice, tvrdi Blašković, neka su sela u Galiciji evakuirana bez potrebe, “radi otimačine onih iz etape”, a i u okupiranom dijelu Italije privatna se pljenidba, tvrdi Messner-Sporšić, nadovezivala na službeni: “Neki su generali na sanduke svile, tkanine, rublja, kave itd. slali na teretnim automobilima. Mnogi se etapni poručnici ovdje vozio na ugrabljenoj kočijici, a tek su savjesniji oficiri pomislili i na vojnike, te i njima što od te obilnosti spremili. U etapnim se menadžama jelo po četiri, pet jela za večeru, a pilo do zore.” P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 296.; A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 173.-174. Slično tomu, i Budak drži da je okupacijska vojska kod svih naroda jednaka: “Ona poštiva nastanjene kuće, pa u njima našla samo jednu dušu, ali za to smatra sve napuštene kao izručeni plijen. Od toga će pravila, naravno, biti iznimaka, ali malo.” M. BUDAK, n. dj., 206. Poučen pak iskustvima iz austro-ugarskoga uzmaca u Galiciji, Vrgoč takvo shvaćanje o *res nullius* proširuje i na imovinu vlastitih državljana, katkad i uz blagoslov vojnih vlasti: “Stanovnici su se gotovo svi bili razbjegli, a mnogi, koji su ostali bili su poubijani [...] Na cijelom ovom području, gdje su se taj čas odigravali bojevi, nestalo je pojma o privatnom vlasništvu. [...] Naši su konjanici gonili pred sobom svinje, vezane tankim užetima po dva tri komada zajedno kao da gone pred sobom arapske konje. Uz topove i kola s municijom gibali su se privezani krmci, telad, krave. Niti topdžije, koji su jašeći tjerali konje upregnute pred topovima, nisu htjeli ostati prikraćeni: svaki je od njih držao u slobodnoj ruci po koju kokoš, gusku ili svezano prase. Pješaci su u tome bili najliberalniji. Sigurno nije bilo nijednoga od njih, koji nije tjerao na uzici po jedan ili više pari pilića, kokoši, pataka, gusaka ili prasadi, već prema svojoj spretnosti [...] I iz krušnih su torbi i telećaka provirivale glave živadi i svezanih prašćića.” A. VRGOČ, n. dj., 69.-70.

²⁰⁸⁷ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 48.

Treći paradigmatički niz manje je zaoštren, odnosno muško-ženske odnose promatra negdje po sredini između prva dva. Zbog ratnih okolnosti, trajna – bračna – veza za nj također ne dolazi u obzir, no alternativa nije potpuna suzdržanost, već prepuštanje spontanitetu, otprilike onako kako je to učinio Vrgoč. Premda se seksualnost i ovdje povezuje s “romantičnom ljubavi”, uključeni su i “potrebe” te “interesi”, ali bez izrazitije raščlambe. Neoženjeni i mahom još tinejdžeri, ili mlađi dvadesetgodisnjaci, ta skupina autobiografa svoje doticaje sa ženskim spolom ne opisuje baš kao sasvim usputne, ali ni kao sudbinski presudne – jesu oni važni, ali više u sklopu stjecanja životnih iskustava, kao dio koliko-toliko slobodnoga, “studentskoga” odrastanja, vjerojatno uoči stupanja u brak i preuzimanja skopčanih obveza.

Premda im nisu dijametralno suprotna, sjećanja toga niza “idealističnija” su od Blaškovićevih, ali “realističnija” od Grgecovich, opet – naravno – samo iz “muške” perspektive. Kako piše Korda, već za boravka u Tetjušiju – dakle, još uvijek u “niskom” statusu – “Svaki je od nas pomalo nastojao da se veže za koje rusko žensko biće i unese u ovaj sumorni zarobljenički život vedrine i ljubavne topline.”²⁰⁸⁸ No, u tomu baš nije bilo uspjeha, sve dok si – stupivši u dobrovoljce – u Odesi nisu dali sašiti nove odore: “Samosvest i ponos porastoše do maksimuma. Svaki pogled prpušaste Ruskinje ili Židovke uzoholio bi nas i zadovoljio.”²⁰⁸⁹ Ipak, prava promjena zbila se tek kada su premješteni u “Orehov”, gdje je i njemu pristupila neka studentica Olja: “Ljubavni zapleti počеше da se nižu punim tempom. Svaki od nas je značio u očima Ruskinje nešto zamamnoga, novoga, komu treba pokazati svu raskošnu draž ženske prirode. Ni naši vojnici nisu zaostajali za svojim starešinama. Našli su i oni krug svojih obožavateljki i obožavanih milosnica.”²⁰⁹⁰ Slična iskustva autor opisuje u drugim ruskim gradovima, pa i u Francuskoj (“Ijupka Etienne”), jedino mu boravak u Škotskoj u tom pogledu nije ostao u lijepoj uspomeni: “Rumena lica Škotkinja, zdrava, i jedra, ali retko lepa, susrećemo sve više. Osmesi izdaju pokvarene zube mnogih, što svakako ne ide u prilog lepome spolu ove zemlje.”²⁰⁹¹

I drugi dobrovoljac iz Tetjušija, Kovač, spominje “rusku” vezu s nekom Natalijom Zinojevnom, ali i – doduše, poprilično neodređeno – romantični rasplet onoga koncerta kada se umjesto srpske himne pjevala slovenska pjesma o zaljubljenom mačku: “Šta je posle bilo, zna se, Serafina Nikolajevna zaljubila se u najsonornijeg mačka, drugi su pronašli mačkice i

²⁰⁸⁸ J. KORDA, n. dj., 34.

²⁰⁸⁹ *Isto*, 55.

²⁰⁹⁰ *Isto*, 93.

²⁰⁹¹ *Isto*, 151., 175.

tako se ‚srbovalo‘ još nekoliko dana”.²⁰⁹² Za boravka na Solunskom bojištu, međutim, takvih prilika nije bilo, tako da su čak i – zacijelo postarije – britanske bolničarke bile ugodno iznenađenje: “Bila je senzacija pogledati oficire, što izbečiše oči na ženske. Hej, nije to mala stvar! Po nekoliko meseci ne vidiš nigdje suknje, pa posle ti i baba lepa!”²⁰⁹³

Premda u kontekstu bračne nevjere, gotovo idilično o svojem boravku u Rusiji pripovjeda i Diklić,²⁰⁹⁴ a i britanske je bolničarke, za koje ističe da su bile iz bogatih obitelji, sklon prikazati u vedrijem svjetlu: “Slobodno se kreću među vojnicima i pokazuju razumijevanje prema netaktičnim ispadima u rovovima okorjelih ratnika. Jednom prilikom vozila je neka Engleskinja našeg ratnika sa položaja u Solun na svom avtomobilu, zabavljajući ga putem raznim šalama. Vojnik se oslobodio i počeo Engleskinju da hvata oko pojasa i da je grli. Ona se nije branila, nego je pojačanom brzinom tjerala svoja kola kroz mnoge ulice krajnje periferije Soluna. Na jednom je zastala pred nekom zgradom i pruživši vojniku 5 drahmi reče: ‘Znam, da si dugo u rovu ... Ovdje su djevojke za zabavu...’, i odjuri sama dalje.”²⁰⁹⁵

Josip Horvat pak još je sažetiji o svojim doživljajima iz ljeta 1918., no čak i iz jedne rečenice jasno je da kao običan ratni zarobljenik-povratnik tijekom putovanja uspio upoznati neku Ruskinju kod koje će neko vrijeme i stanovati: “Slomljena je magnetična moć toplih crvenih usana Marije Mojsjejevne, znanice s kazanjske lađe. Sad se klopkom čini njezin dom, jučer još prijatno tiho sklonište.”²⁰⁹⁶ Kako se vidi, čak i kada je pojedina postrojba dulje boravila na istom mjestu, nije uvijek bilo lako približiti se civilnom stanovništvu. Opisujući svoje doživljaje na talijanskomu teritoriju, okupiranom potkraj 1917., opet je Blažević pružio jedan od najiscrpnijih, a i tankočutnijih prikaza. Došavši sa svojom izvidnicom u neko selo kraj već spomenutoga “Ponzolea”, svjestan da o bosansko-hercegovačkim postrojbama kruže najcrnje glasine, nastojao je postupati krajnje obzirno, koristeći se svojim znanjem talijanskoga: “Nazovem Boga prvoj većoj grupi na koju sam naišao. Ljubazno, skoro pobožno, oni mi odvrte pozdrav. Po glasu sam osjećao da preživljavaju teške časove neizvjesnosti u očekivanju šta će im ova noć donijeti [...] Sada sam tek primijetio, da su nas, u zabludi zbog tame, držali za zaostale italijanske vojnike. – Ne bojte se, mi smo ‚Austrijaki‘. – odgovorim što sam mogao pitomije. – Santa Marija! – čuli su se zaplašeni poklici. Neki se počеше na glas krstiti i Bogu moliti. Čuo se prigušen plač. Znao sam da svaka vojska, ma kako

²⁰⁹² A. KOVAČ, n. dj., 33., 70.

²⁰⁹³ *Isto*, 63.

²⁰⁹⁴ “Sela su bila puna mladih udovica, djevojaka i ‚soldatki‘, t. j. žena vojnika na ratištu, zdravog i jedrog svijeta, kome su brzo za oko zapeli naši kršni vojnici...” S. DIKLJIĆ, n. dj. 13.

²⁰⁹⁵ *Isto*, 144.

²⁰⁹⁶ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 114.

dobra bila, nosi zlo i pokoru u selo u koje navrati, pa pokušam ih umiriti... [...] Pa niste valjda vi Bosanci?“ – na to se svi razbježali.”²⁰⁹⁷

U potrazi za konačištem, autor je na to ušao u najveću kuću u selu, gdje je ugledao prizor što mu je zacijelo morao prizvati vlastiti dom: “Pri slaboj svjetlosti plamena sa ognjišta nad kojim je visio neizbježni bakrač za palentu, vidio sam zabrinuta lica ukućana i oči koje su razrogačene od straha pratile naše pokrete s razumljivim nepovjerenjem. Jedan starac čvrsto je prigrlio troje još nejake djece i držao ih kraj sebe sjedeći na rubu ognjišta. A oni mališani pripili se kao pijavice uz djeda i samo što ne vrisnu od straha. U kutu iza ognjišta stoji starica, iza nje, na nekoj vrsti naše sećije, blistaju užarene oči nekoliko djevojčica i djevojaka. Pogledao sam oko sebe pažljivije i činilo mi se da starci, izlažući sebe, žele zaštititi djecu od opasnosti.”²⁰⁹⁸

Odgovorivši da nemaju viška namirnica koje bi mogli prodati vojnicima, stari je muškarac ustao i obratio se neočekivanom posjetitelju: “Oči su mu bile pune suza kada je sa djece podigao svoj vodnjikavi pogled i upravio ga na mene. – Gospodine, – počne on drhtavim glasom – vidim da ste dobar čovjek, a govorite i našim jezikom, nemojte se ljutiti, ali za ‘Bosniake’ su nam rekli da su... da su... barbari. – Eto, naši časnici, kada su ovuda prolazili, zvali su nas da idemo preko Taljamenta i kazali su nam, ako vam dođu ‘Bosniaki’, to su barbari, oni će vam djecu poklati i sve popaliti. Starac je ovim iskazom bio toliko zamoren da je ponovo sjeo na rub ognjišta i podbočio rukama glavu, sa koje je curio znoj.”²⁰⁹⁹ Dirnut tim istupom, Blažević je domaćine nastojao umiriti, a o svemu je izvijestio i satnika “Kovača”, koji je odlučio spriječiti moguće nasilje: “Recite vojnicima, ko samo takne stanovnike ovoga sela ili nešto prisvoji od njihove imovine, ujutru mu je kugla u čelo.”²¹⁰⁰

Nešto kasnije, štoviše, u nekom selu “Savorozu”, Blažević je sabotirao i zapljenu hrane, koju su vojne vlasti naumile oduzeti brojnoj obitelji kod koje je stanovao: “Stari domaćin i žena mu, sa dvije snahe i desetoro nejake djece, hodali su kao sjenke oko osam vreća punih kukuruznog brašna, s kojim se sada trebalo rastajati i provesti zimu bez hrane sa sitnom djecom. Svi su plakali i uklanjali se od mene po mračnim kutevima prostrane kuhinje u kojoj je bilo ognjište.”²¹⁰¹ Na njegov, naime, nagovor, ukućani su vreće sakrili upravo u

²⁰⁹⁷ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 87.-88.

²⁰⁹⁸ *Isto*, 89.

²⁰⁹⁹ *Isto*, 89.

²¹⁰⁰ *Isto*, 89.

²¹⁰¹ *Isto*, 97.

njegovu sobu, koju pljenidbeno povjerenstvo na kraju nije pregledalo: “Moja savjest bila je umirena, jer sam spriječio jedan zločin, koji bi bio izveden nad ovom obitelji.”²¹⁰²

No, iako su takvi zaštitnički postupci, nesumnjivo, pobuđivali zahvalnost, prema Blaževiću, niti njima nisu se mogli ustanoviti čvršći odnosi, dapače. Kako je uočio za prolaska kroz okupirano talijansko selo “Kaupe”, stanovnici su se ubrzo tako naučili na stranu vojsku, da mnogi među njima nisu skrivali negativne emocije: “Njihovo posve ravnodušno držanje pokazivalo je da su ovakvi i slični prolazi vojske za njih svakodnevni događaji, koje ni najmanje ne izazivaju radoznalost čak ni seoskih djevojaka što su gordo, uzdignute glave, prolazile pored nas. Naše nastojanje da im izazovemo osmjeh i ljubaznost ostalo je uzaludno. Stari su nam okretali leđa, a mladi nas posmatrali pogledima iz kojih je sipala otvorena mržnja i prezir.”²¹⁰³

U tom sklopu, nastavlja autor potvrđujući Blaškovićeve i Messner-Sporšićeve zapažanja o “čednosti” tamošnjih stanovnica,²¹⁰⁴ odvijali su se i muško-ženski odnosi, ali ipak ne u znaku posvemašnjega bojkota. Primjerice, neka talijanska djevojka, “Đovana”, koja je živjela samo s majkom, prala je austro-ugarskim vojnicima rublje, ali ne za novac, već samo za kruh i sol, što je očito bilo uvjerovano određenim poimanjem časti: “Jedna je bila stara, ali njeno dostojanstveno držanje odavalo je da ona zna i za bolji život. Druga je bila mlada, ljepotica kakva se može naći samo kod južnjaka u brdima.”²¹⁰⁵ Zainteresiran, Blažević se upustio u razgovor, doznajući ubrzo stroge granice takve “kolaboracije”: “Bezobrazluk vaših časnika je bez mjere. Traže od mene ljubav, a u zamjenu nude obilje svega. Ma no, no, mi volimo ovako.”²¹⁰⁶

Ipak, kada je primijetio da “Đovana” čita *Božanstvenu komediju*, natuknuo joj je da ju on ponešto poznaje, no da mu neka mjesta nisu dovoljna jasna, nakon čega mu je – navodno – sugovornica ponudila da će mu ona protumačiti neophodni povijesni kontekst: “Jedva sam se snašao pri tom njenom prijedlogu. Već mjesecima nisam bio u blizini žene. Vrijeme je brzo odmicalo. Iznenada ona upita: – Mislite valjda da sam neka vrlo divlja djevojka kad čitavo vrijeme sjedim nepomično. – Pa vi ustanite, – našalim se sa iskrenom željom da se u istinu digne, kako bih joj mogao cio stas obuhvatiti pogledom. – Ne mogu, nisam obučena. Ono što

²¹⁰² Isto, 98.

²¹⁰³ Isto, 122.-123.

²¹⁰⁴ Ipak, uz ponešto cinizma: “One su uopće ljubezne, da, i koketne, umiljato se maze kao djeca i mačke, kako to znadu samo Talijanke, koje su u tom prave majstorice. Tko se je na tom u ratu prevario, te htio dalje, dobio je odlučni: „no, signore!”. Možda to i nije bilo toliko iz kreposti, koliko iz mržnje na nas!” A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 177.

²¹⁰⁵ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 127.

²¹⁰⁶ Isto, 127.-128.

još imam, oprano je i suši se. – Pri tome je slučajno otkrila jedan kraj vunene marame ispod koje se vidjelo golo tijelo.”²¹⁰⁷

Iza toga obećavajuće senzualnoga uvoda, međutim, autor kao da iznova shvaća gdje se nalazi, zaključujući da će unatoč svoj pristojnosti većini talijanskoga stanovništva austro-ugarski vojnici zauvijek ostati neprijatelji: “U duši sam se poklonio ovakvom siromaštvu, jer je u njemu bilo ogledalo snage. Izišao sam iz ove kuće osvjedočen da će ovome narodu osvanuti najsretniji dan, kad nam budu pogledali u leđa.”²¹⁰⁸ No, tegobe njegova života bile su velike – kada je nešto kasnije Blažević ponovo uspio ostvariti želju da ju vidi, zaprepastio se doznajući da je majka umrla, a “Od lijepe Alpinke koju sam prije nekoliko mjeseci ostavio, našao sam neizmijenjene samo vatrene oči.”²¹⁰⁹

Međutim, unatoč svim proživljenim naporima, čak i Budakov krug tijekom dvomjesečne hodnje prema moru pripovjedat će anegdote o “jedrim Arnautkinjama” koje treba samo okupati,²¹¹⁰ a kada stignu na obalu, slučajno ili ne, na zanimljiv će način percipirati nekoga talijanskoga poručnika: “Uz Živkovića je jahao na krasnoj mazgi mlad bersaljerski sottotenente. Jedva je prevalio dvadesetu, a bio je lijep kao najljepša djevojka; bio je toliko lijep, da smo svi jednoglasno zaključili, da taj nije rođen, da gine i podnosi ratne napore, nego da živi i ljubi. Šešir su i perjanica mnogo pridonosili, da nas je podsjećao na zdravu i čvrstu djevojku.”²¹¹¹

No, nasuprot – primjerice – britanskom korpusu, to je ujedno i jedini iskazani trag homoseksualnoga interesa. Prema jednom istraživaču, romantična i više nego romantična muška prijateljstva bila su prilično raširena unutar austro-ugarskih vojnih akademija, no prikazi su o tomu iznimno suzdržani.²¹¹² Kako se vidi i iz hrvatskoga korpusa, mnogima je bilo prihvatljivije pisati o ženskoj prostituciji, preljubima i seksualnom nasilju, negoli čak i sasvim neodređeno prozboriti o istospolnim odnosima, kojih je zacijelo moralo biti i u rovovima I. svjetskoga rata. Djelovat će možda kao doskočica, no u literaturi je općenito prihvaćeno da je pukovnik Alfred Redl suradnikom ruske obavještajne službe postao upravo ucijenjen otkrivanjem svoje seksualne orijentacije. Može li se taj čin doista označiti kao uzrok pogibije čak 300 000 austro-ugarskih vojnika – dakle, možda i kao ishodište krajnjega poraza – dakako, puno je prijepornije, no u kontekstu svega rečenoga o “teoriji kaosa”, a napose o biografskom obratu, poprilično draška istraživačku znatiželju.

²¹⁰⁷ *Isto*, 129.

²¹⁰⁸ *Isto*, 129.

²¹⁰⁹ *Isto*, 167.

²¹¹⁰ M. BUDAK, n. dj., 149.

²¹¹¹ *Isto*, 395.

²¹¹² I. DEÁK, *Beyond Nationalism*, 82.

9.2.8. “Niska” i “visoka” utjeha – alkohol i religija

Konstruktivni odnosi s drugim ljudima – srodnički, prijateljski, ljubavnički, kako god – među ostalim, imaju određeni smirujući, sedacijski učinak. Iako su, povijesno gledano, alkoholna pića imala i digestivnu, dezinfekcijsku, analgetičku pa i vjersku ulogu, u promatranom korpusu njihova je zadaća također ponajprije opuštajuća, anksiolitička. Sve što je u prethodnom odjeljku rečeno o vojničkoj “razuzdanosti” tijekom slobodnih trenutaka u još izraženijoj mjeri vrijedi za uživanje alkoholnih pića, već po definiciji lakše dostupnih od pripadnica drugoga spola. Primjerice, spominjući proslavu oslobođenja galicijskoga grada Liska, kada su ih, kako kaže, “liberalnije” djevojke ljubile (to su one tajanstvene “mlade žene od noćas”), i “ozbiljni” Vrgoč daje nedvosmislenu formulu za dobar provod: “Sada je bilo na pretek alkoholnog pića, a onda kada smo se povlačili, nije bilo dapače ni za lijek [...] Ali ipak ova nevezana zabava na ulicama, a i po gostionama bila mi je najljepša i najugodnija zabava za vrijeme rata.”²¹¹³

Dakako, zabave prožete alkoholom znale su završiti i masovnim tučnjavama, nerijetko povezanima s napetim narodnosnim odnosima unutar Austro-Ugarske, pri čem u hrvatskom autobiografskom korpusu, ali i u Hašekovu romanu (posebice vezano uz lik sapera Vodičke), kao najčešći protivnici slove Mađari. Međutim, iz književnosti zapadnoga kruga proizlazi da se praktički običajna sklonost zapodijevanju međusobnih kavgi pripisivala i pojedinim, “suparničkim” rodovima jednih te istih oružanih snaga (npr. pješaštva i mornarice), a sličnih je sukoba bilo i u Antantinom taboru, što je u vojnicima prenapućenom Solunu šaljivo uočio Kovač: “Potuku li se Englez i Francuz, Srbin skače u pomoć Englezu! Dohvate li se Francuz i Rus, Srbin skače u pomoć Rusu. Pobiju li se Srbin i Francuz, Rus navaljuje na Francuza. Svi su oni međutim složno jurišali na Grke, pa i na Talijane, premda su se Talijani držali u Solunu najkorektnije i najrezerviranije.”²¹¹⁴

No, iako bi se zbog važnosti stege moglo pomisliti suprotno, alkohol se tijekom I. svjetskoga rata – a tako je bilo i prije i poslije²¹¹⁵ – nije točio samo u zaleđu, nego i na bojištu, pa i tijekom bivanja na dužnosti. Kao i u slučaju javnih kuća, koristi od više-manje kontroliranoga opijanja bile su svjesne i vojne vlasti, uvrštavajući u povremenu opskrbu običnih momaka rum, rjeđe pivo te – iznimno – vino. Kako se moglo vidjeti, naročito je rum,

²¹¹³ A. VRGOČ, n. dj., 130.

²¹¹⁴ A. KOVAČ, n. dj., 81.-82.

²¹¹⁵ “Drink and drugs are time-honoured ways of palliating stress, and their use is infinitely more widespread than bland official histories might suggest.” R. HOLMES, n. dj., 244. – Povrh alkohola, računa se da je 1971. čak 51% američkoga vojnoga osoblja u Vijetnamu pušilo marihuanu, 28% uzimalo heroin ili opijum, a 31% kušalo psihodelike (logično, ukupni je zbroj veći od sto – jedno ne isključuje drugo). *Isto*, 251.

zvan još i “zemljotres” – već 1914. u borbama za Crni Vrh – bio izdavan prije odlučnih juriša, nekada i pola litre po glavi,²¹¹⁶ tako da se, primjerice, u bosanskim postrojbama uvriježila uzrečica “bez ruma, nema šturma”.²¹¹⁷ Čak i Grgec, koji je u svemu nastojao biti umjeren, prikazujući popularnu “svinjariju” kao puki “izum očaja i dosade u streljačkim jarcima”, uoči 10. sočanske bitke podijelio je momcima cjelokupnu zalihu ruma.²¹¹⁸

Uglavnom, mimo takvih prigoda, s iznimkom napredovanja u Srbiji 1914. i Italiji 1917., kada su se znali zaplijeniti – i popiti – cijeli vinski podrumi, u promatranom korpusu alkohol se razmjerno rijetko navodi kao dostupan običnim vojnicima. Kako bilo, nasuprot njima, časnici, koji su obično imali svoju posebnu kuhinju, jelovnik i blagovaonicu (“menaža”) alkohol su – najčešće vino, rjeđe konjak i pjenušac – dobivali puno redovitije, praktički svakodnevno, a puno im je bila lakša i (polu)privatna nabavka, doduše ne uvijek kvalitetnoga pića (npr. galicijske rakije dobivene od krumpira, također poznate kao “zemljotres”). Pijanstvo nižih pa i viših časnika na samoj prvoj crti ili neposredno iza nje zacijelo se stoga puno češće spominje od onoga običnih vojnika – sjetimo se, Titovi nadređeni bili su zarobljeni slaveći Uskrs, Blaževićev satnik “Kovač” stalno je potezao iz čuturice, Ribar je sreo pripitoga brigadira, Dubravčić potpukovnika koji se “naljoskao” ruma,²¹¹⁹ a Grgecov se natporučnik “Štresle”, inače profesor sklon krležijanskim razgovorima, toliko napio da je zapovjedniku svoje bojne htio telefonirati kako je prosti razbojnik koji ljude šalje u smrt.²¹²⁰

Naravno, strah od smrti ili ranjavanja nije jedina emocija na koju se konzumiranjem alkohola htjelo otupjeti. Blašković, vidjeli smo, opisuje potresenost degradiranih ruskih časnika, a Blažević jedinstveni prizor na koji je u jednom talijanskom gradiću naišao nakon proboja kraj Kobarida: “Dvorište je bilo puno po vojnički osedlanih konja, ali bez konjanika. Oko stotinu čilih i odmornih životinja zarzalo je vidjevši oko sebe strane vojnike. Pretražili smo čitavu prostranu kuću, ali od jahača ni traga. Pošli smo u podrum. Među bačvama punim vina sjedili su i po zemlji ležali mrtvi pijani italijanski konjanici, koji su propustili prvu i jedinu priliku u velikom ratu da pokažu koliko vrijede u borbi. Prisebniji su još nešto mogli

²¹¹⁶ Tako npr. Mato Turkalj: “Znadeš dobro nam je došao onaj rum. Popio ja sve na dušak, jer si mislio, da je bolje imat ga u sebi, nego da ostane i da ga poslije Srbi popiju. Bolje umrijeti pijan nego trijezan, što ti veliš, a? Popi ja rum, koji me odmah ugrija. Za čas sam bio pijan.” *1609 dana na fronti*, 63.

²¹¹⁷ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 146.; M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 65. O nezaobilaznoj ulozi “službenoga” ruma u britanskoj vojsci tijekom oba svjetska rata vidi R. HOLMES, n. dj., 248.-251.

²¹¹⁸ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 128. Kako objašnjava autor, “svinjarija” je “izmišljotina” Turudijine bojne, odvratna mješavina čaja, ruma, rakije, vina pa i duhanskoga soka.

²¹¹⁹ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 73.

²¹²⁰ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 57.-63.

dreknuti zaplićući jezikom neku vrstu dobrodošlice osvajaču i klateći se između bačava zapinjući nogama o svoje duge sablje, iziđu iz podruma u dvorište.”²¹²¹

Kako bilo, potražnja za alkoholnim pićima bila je općenito tako velika, da su se pojedinci, primjerice, u Rusiji upuštali i u njegovu proizvodnju, prodajući ga ne samo zarobljenicima, nego i pučanstvu. Badalić je sa svojim kolegama, kaže, od pšeničnih zrna proizvodio rakiju, “samogonku”,²¹²² zacijelo tehnološki vičniji Vrgoč nekakve likere i “vino” od zašećerenih groždica,²¹²³ a u nedostatku pouzdanijega izvora Diklićevi su se pak dobrovoljci otrovali metanolom na kojega su naišli u nekom napuštenom vagonu.²¹²⁴

Očito, uživao u prevelikim količinama, alkohol je mogao umrtviti skrb za vlastito samoodržanje. Osim dojmljivoga Matina juriša “bezglave raje”, čak i Blašković onaj svoj iznenadni susret s ruskim stražarom tumači time što je bio pijan, a u sličnom se – dapače, još opasnijem položaju – našao i iskusni Blažević: “Kako u takvom raspoloženju nisam osjećao potrebe da se skrivam od italijanskih očiju, to sam išao iznad rovova prkoseći cijelom svojom figurom. I ako sam bio mrtav pijan, ostalo mi je u ugodnom sjećanju veselje u kojem sam se rastapao gledajući kako mi metci sa Mt. Grape dižu prašinu ispod nogu udarajući u zemlju nabačenu s iskopanog rova.”²¹²⁵

Da niti to nije uvijek doživljavano kao neprimjerena, već – poput samoranjavanja – kao sasvim racionalna reakcija na ratne stresore, međutim, u zanimljivom obratu svjedoči još Oršić, u poglavlju znakovito naslovljenom “Pijanicu i Bog čuva”. Središnji njegov lik, naime, neki je kapral (desetnik) Mikić, za kojega autor, štoviše, kaže: “Mislim, da se on u opće pijan i rodio.”²¹²⁶ Isprva ga je – nastavlja – doživljavao kao lošega borca, čak ga je i mrzio, no nakon godinu dana ratovanja izmijenio je svoje mišljenje: “Kao šta nikada nije bio trijezan, nije nikada bio ni umoran, nikada nije bio ni žalostan. [...] Ali sve šta je preduzeo bilo je dobro i uvijek mu je sretno pošlo za rukom.”²¹²⁷ Uz toga Mikića vezan je, prema Oršiću, niz anegdota, pa i ova, o tomu kako je u Besarabiji smireno dostavio neku zapovijed za jednu izloženu postrojbu: “Vidili smo kako je dojahao do položaja, gledali smo kako se sagnuo i predao pismo, gledali smo ga dok je čekao sjedeći na konju, da primi potvrdu i onda se mirno

²¹²¹ M. BLAŽEVIĆ, n. dj. 86.-87.

²¹²² J. BADALIĆ, n. dj., 278.

²¹²³ A. VRGOČ, n. dj., 240., 320.

²¹²⁴ S. DIKLIC, n. dj., 27.

²¹²⁵ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 147.

²¹²⁶ J. ORŠIĆ-SLAVETIČKI, n. dj., 29.

²¹²⁷ *Isto*, 29.-30.

i korakom povratio natrag. Rusi su ga dočekali i ispratili kišom taneti, ali ga ni jedno tane nije pogodilo.”²¹²⁸

Ukratko, i pojačana konzumacija alkohola zacijelo je bila hod po nejasnoj granici između “racionalnosti” i “iracionalnosti”, nastojanje da se namjernim sužavanjem svijesti tegobna ratna zbilja lakše podnese, svojevrsno tradicijski uvjetovano izazivanje “manje štete” prije nego što dođe do trajnije psihičke dezintegracije subjekta.

U ovom te u prethodnom poglavlju religiju smo ponajprije promatrali na svjetonazorskoj, ideološkoj i političkoj razini, naime kroz autobiografsku percepciju njezina odnosa prema ratnim ciljevima i ratu općenito, pravu te moralu, pri čem je težište uglavnom bilo na institucionalnoj perspektivi. Potiče li religija oružane sukobe ili ih ublažava, je li u sukobu sa znanošću ili nije, zlorabi li se katkada za sasvim svjetovne interese – vidjeli smo, stajališta pojedinih autobiografa prilično su o tom podijeljena. No, osim kao više ili manje zaokruženi odnos prema svijetu, natuknuto je, zaobilazeći pitanje njezine utemeljenosti religija se može promatrati i funkcionalistički odnosno instrumentalno, kao katalizator društvene stabilnosti.

Logično, takva je uloga zamjetljiva i na osobnoj razini – izvrgnut smrtnoj opasnosti i ostalim stresorima, borac koji vjeruje ili se barem nada da je njegovo trpljenje dio nekoga božanskoga plana, odnosno da njegovo preživljavanje nije tek plod slučajnosti, već skrbi višega bića, na koje se, možda, može utjecati i molitvom, žrtvom ili zavjetom, zacijelo će, umiren, dulje zadržati psihičku ravnotežu, ako ne i volju za borbu. Ogledni predstavnik takvoga mišljenja bio je i jedan od svećenika zastupljenih u korpusu, Messner-Sporšić, posjećujući teške ranjenike (“Neslomljivi junaci pred neprijateljem, a pred Bogom smjerni pokajnici. Koliko je različan vjernik od nevjernika – vidjelo se ovdje.”),²¹²⁹ odnosno borce po alpskim vrhuncima: “Da su vidjeli oni naši ,iz nizina otkud vida nema’, kako je utjeha vjere duši neophodno nužna! Trebalo ih je poslati u ovu školu života, pak se ne bi vjernicima smijali, kad se mole: ,Pod obrambu se Tvoju utječemo!’”.²¹³⁰

Kako bilo, skopčana pitanja – naravno – još su kompleksnija negoli u vezi s alkoholom. Prvi njihov niz uvjetovan je ponajprije time što se točno od religije očekuje. Već spomenutim piscima poput Haška, Krleža i, donekle, Kralja ratna su stradanja upravo argument za “racionalno” poricanje Božje opstojnosti. Ako i postoji, s obzirom na sve što se u ratu događa, takav Bog – drže oni – ili nije svemoćan, ili nije potpuno dobrohotan. Način na koji se

²¹²⁸ *Isto*, 36.

²¹²⁹ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 21.

²¹³⁰ *Isto*, 77.

Već 1914. na obroncima Karpata, kada su ljudi morali konjima pomoći da prevuku topove, Vrgoč je primijetio začudnu raširenost teških psovki: “Dosada su u ratu psovali samo obični bogohulci i većina Mađara, a osobito topnici. Na strminama ceste ovoga klanca psovanje je kao kakav bacil zarazilo većinu vojnika, pa i one, za koje čovjek ne bi nikad pomislio, da će psovati.”²¹³¹ Otprilike u isto vrijeme, i Grgini su obični domobrani žučno raspravljali o tomu je li Bog kriv za rat i je li Papa huškao ili pozivao na mir,²¹³² a i Prodanovićev bolničar “Pera” otvoreno se pitao zašto Bog dopušta pohod na Srbiju i općenito suvremena zbivanja.²¹³³

.....

2137 ISTI, *Krvava služba*, 76.

Korak dalje u svojoj sumnji, izdvajajući odgovornu elitu, ide i Mato Turkalj: “Eno ruku, nogu, glava, crijeva sve je to razbacano kao u mesnici. I još govore da je ovo kazna od Boga. Znam ja bogove, koji su ovo stvorili! Šeću se oni po prijestolnicama zaraćenih država.”²¹³⁸

Kako bilo, takvi skeptički pa i “racionalistički” pristupi religiji, dolazili oni od vjernika ili od nevjernika, manje su u korpusu zastupljeni.²¹³⁹ Čini se da je kod većine boraca psihološka potreba za nekom vrstom vjerske utjehe doista bila tolika da ju – kao kod Pascalova tzv. aleatoričkoga dokaza Božje opstojnosti – nikakva iskustva nisu mogla poljuljati, za razliku od prethodnih mirnodopskih uvjerenja. Najotvorenije o tom govori Prodanović, odgovarajući na “Perino” pitanje o tomu zašto dobri Bog dopušta ratove: “Zbog današnjeg čuda i pokora najmanje je Bog kriv. Bar Bog kao što ga mi verujemo. Zacelo znate, da se u našoj veri traži da i neprijatelje ljubimo? [...] Ti si zacelo čuo, da se pre mnogo i mnogo vekova svet drukčije molio Bogu nego danas; da je poštovao kamen, zmiju, sunce i mnoge druge stvari.”²¹⁴⁰

Iako se može dobiti dojam da je na pomolu još jedna od skeptičkih teza o povijesnoj uvjetovanosti religije, Prodanović zapravo želi reći da dio pitanja – uključujući ona koja potiče znanost – valja suspregnuti, kako sumnja ne bi ugrozila i samu jezgru “čiste vjere”. Da je tomu tako, pokazuje i njegov kasniji zapis, prema kojemu je crne slutnje uoči očekivane bitke smirivao prelistavajući *Novi zavjet*: “Osjećao sam potrebu, da razgovaram s Bogom.”²¹⁴¹

Na sličan način, važnost vjere – makar ne nužno vjere u neko božansko biće – ističe se i u suvremenoj ratnoj psihologiji i psihijatriji: “U vezi s tim, cjelokupna psihička obrana počiva na tri ključna uvjerenja koja nazivamo čovjekovim Um obranama, a služe kao podrška psihi u opasnim okolnostima. Prvo od tih uvjerenja jest da postoji povezanost između čovjekovih radnji i onoga što se događa. On naprosto ne može živjeti u nesvrhovitom svijetu puke slučajnosti (a bitka se često čini upravo takvom), nego, pogotovo u vrijeme opasnosti, mora vjerovati da postoji veza između onoga što radi i onoga što mu se može dogoditi, jer će inače poludjeti. Drugo uvjerenje, neophodno da bi psihi održalo u stalnoj vezi sa stvarnošću, jest pouzdanje ‘da će mi netko pomoći’. Ljudi duh održavaju zdravim tako što vjeruju da će im netko pomoći (možda i sam Bog) i kad se bude činilo da je sve izgubljeno. To je često razlog duboke religioznosti vojnika u opasnim situacijama. [...] Kad se suoče sa sumnjom da je ta vjera uzaludna, gotovo neizbježno se slome. U samom središtu onoga što čovjeku omogućava

²¹³⁸ 1609 dana na fronti, 57.

²¹³⁹ Tako je, s primjerima, i u britanskom korpusu: “But if war increases the spirituality of majority, there is a minority of soldiers whose faith is shattered by their experiences, and who emerge from the crucible cynical and atheistic.” R. HOLMES, n. dj., 242.

²¹⁴⁰ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 84.-86.

²¹⁴¹ Isto, 189.

da psihički preživi jest treće uvjerenje: „živjet ću zauvijek”. Čak i pod najtežim okolnostima čovjek mora i dalje vjerovati da će nekako preživjeti ili će se, u protivnom, slomiti. Malo ljudi može zadržati zdrav razum kad se nađu licem u lice sa smrću od koje nema bijega.”²¹⁴²

Statistički gledano, naravno, niti ovdje ne raspolažemo odgovarajućim empirijskim istraživanjima za austro-ugarske ratne veterane, no – primjerice – više od dvije trećine anketiranih američkih sudionika II. svjetskoga rata izjavilo je da su im ratna iskustva “učvrstila vjeru u Boga”.²¹⁴³ Premda pretežno implicitno, sličan se omjer – u skladu s Klainovim postavkama – može izvesti i na uzorku hrvatskih autobiografa.

Naime, uz navedene skeptike, jedino Kraus slavodobitno tvrdi da je i u najgoroj paljbi napisao dopisnicu protiv Božje opstojnosti, cinički istodobno upućujući zastrašene suborce da se mole Bogu, ako misle da će im to pomoći.²¹⁴⁴ Nasuprot njemu, zacijelo u miru indiferentni Tomašić sjeća se da je posvećenu medaljicu ponio samo da utješi zabrinutu majku, no poslije ju ipak nije skidao “Jer Bog je možda ipak nekako Bog”,²¹⁴⁵ a i Horvat priznaje sličnu svoju reakciju na granatiranje: “Usne mehanički počinju šaptom tepati zaboravljenu dječju molitvicu. Samo ne nepokajan na drugi svijet. Tko zna, što je tamo?”²¹⁴⁶ Čak i Blažević, koji dotad ne spominje vjeru niti vjerske službe, svratio je posljednjih dana rata, 19. listopada 1918., na misu u nekom talijanskom selu, predajući tamošnjem svećeniku svih svojih deset kruna kako bi ga sv. Ante čuvao: “Kažu da je čudotvorac i da pomaže nevoljnima. [...] Svejedno mi je, velečasni, zašta ćete ju upotrijebiti, dolazim s fronta i ne bih želio se tamo više vratiti.”²¹⁴⁷

Nasuprot njima, dublji vjerski obrat – čini se – doživio je neki Pero, poznanik Turkaljevih. Nakon povlačenja iz Srbije 1914., izlazeći iz crkve u Rumi, u koju su se otišli zahvaliti što su ostali živi (“A kad nas Bog čuva, valaj je i red, da mu se kao pravi ljudi zahvalimo, a?”), braća su, naime, naišla na toga sumještanina koji zbog nesređenih obiteljskih prilika, navodno, nije znao ni je li uopće kršten: “Niti sam vjerovao u Boga, ni u crkvu, a sad vidim, da mi je Bog sačuvao život. [...] Ne ću više biti onakav grešnik [...] Ja sam danas prvi put bio u crkvi i vidio oltar i popa, prvi put u mojih trideset i pet godina. [...] A ja ću od sada uzeti drugi put, bolji nego bijaše mog oca, jer vidim da bez Boga nema ništa.”²¹⁴⁸

²¹⁴² E. KLAIN, n. dj., 12.

²¹⁴³ R. HOLMES, n. dj., 241.

²¹⁴⁴ L. KRAUS, n. dj., 80.-81.

²¹⁴⁵ S. TOMAŠIĆ, n. dj., 33.

²¹⁴⁶ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 54.

²¹⁴⁷ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 194.

²¹⁴⁸ *1609 dana na fronti*, 79.-80.

Slično tomu, i Messner-Sporšić sjeća se jednoga talijanskoga ranjenika, koji je – odredivši se kao socijalist – odbijao ne samo duhovnu utjehu nego i svaki razgovor: “Ali pred smrt i on se skrušio.”²¹⁴⁹

O velikom porastu religioznosti, barem među časnicima, govori i Blašković, u poglavlju naslovljenom “Naša religioznost i vojni svećenici”. Kako kaže, “Rat je u svim pitanjima života proizveo preokret, pa je i religioznost prošla kroz svakakve peripetije”.²¹⁵⁰ Konstatacija se, međutim, ne odnosi na samoga autora, već na njegovu okolinu: “Kao i ostaloj djeci usađena je i u moju mladenačku dušu kršćanska vjera ali se nikada od mene ni u djetinjstvu nisu zahtijevale prazne formalnosti, koje su u većini slučajeva uzrokom odmetanja od crkve. Nisu me tjerali u crkvu, niti na molitvu, jer sam svoje roditelje u borbi za život vidio i gledao kao u nekoj vječnoj molitvi, pa sam i sam takav rastao i odgojio se. Još se i dan danas sjećam opomene svoje duboko pobožne majke; ,pomoli se Bogu u prirodi, na šetnji, u hodu, ali i tu ne treba dragom Bogu suviše dosađivati, već se treba pomoliti kratko, skrušeno, pametno i sabrano.”²¹⁵¹

Toga se, tvrdi, uvijek držao, no u prijeratnoj kadetskoj školi – ne zaboravimo, jednu od tih polazio je i Krleža – ozračje mu je bilo nesklono: “Dečki-gospodičići između 15 i 19 godina bili su mahom neki heroji i dabome ateisti. Nadmetali su se u bezvjerstvu i ruganju svemu što je bilo sa crkvom u vezi.”²¹⁵² Zbog svojih je uvjerenja bio izložen poruzi, a povremene svađe znale su prerasti i u prave tučnjave: “Dok sam bio predratni oficir bilo mi je isto tako, samo umjerenije i u gospodskoj formi ugladeno. U to vrijeme su se pojedini slabići već vraćali sv. majci crkvi.”²¹⁵³ Ipak, ocjenjuje, i tada su vjerske službe za većinu djelatnih časnika bile tek neugodne, nametnute dužnosti.²¹⁵⁴ Kako bilo, kada je izbio rat: “našao sam se i u drugom čudu. I oficiri pokleknuše. Kod jednog sam primijetio križanje, kod drugog doskorašnjeg ateiste kakvu svetu medaljicu na grudima, a kod trećeg pobožnu molitvu nevjernika.”²¹⁵⁵ Da to nije tek Blaškovićevo pojedinačno zapažanje, sugeriraju i već spomenuta literarno-promidžbena djelca, iz kojih se može zaključiti da je lik obraćenoga “časnika-bezbošca” bio neka vrsta općega mjesta: “I Krsto Blažić klekne u guštaru i pomoli se bogu, o kome dugo, dugo već nije htio ništa da čuje, ni da zna.”²¹⁵⁶

2149 A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 33.

2150 P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 42.

2151 *Isto*, 42.

2152 *Isto*, 42.

2153 *Isto*, 42.

2154 U svom stilu i Horvat piše da “oficiri nisu marili popove”, prihvaćajući ipak tradicijsko shvaćanje da monarhija počiva na vojsci i crkvi. J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 53.

2155 P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 43.

2156 *Zrakom u Italiju*, 10. Vidi i *Bojevi u Karpatima*, 22.

Međutim, upravo Blaškovićevo razmatranje o “praznim formalnostima” uvođu su u drugi niz pitanja, onaj o kakvoći religijskih uvjerenja. Kako kaže, za razliku od nestalnih časnika, obični vojnici triju vjera u njegovoj postrojbi “nadmetali su se u pobožnosti”,²¹⁵⁷ a i Messner-Sporšićeva bilješka o bosansko-hercegovačkim momcima jednoznačna je: “Trista je gorostasa kao tihe ovčice strpljivo čekalo, da dođu na red, da iskažu jade svoje duše. Klečeći, molili su po franjevačku raširenim rukama. Molili su, Bože dragi, kako samo oni mole!”²¹⁵⁸

No, što se – zapravo – zbivalo u njihovoj nutrini? U odjeljku o seksualnosti prenio sam već Grgecovu raščlambu o svojevrsnim ciklusima, ovisno o tomu idu li pojedinci u boj ili se iz njega vraćaju. Pojedini katolički angažirani povjesničari, razmatrajući stanje u Hrvatsko i Slavoniji potkraj XIX. stoljeća, također su uočili stanovito birokratiziranje svećenstva, popraćeno pretjeranim formaliziranjem pučke pobožnosti,²¹⁵⁹ a i britanski istraživači religioznosti za I. svjetskoga rata ustvrdili su da, načelno, rat pojačava vjeru, no da ona uopće ne mora biti kršćanska.²¹⁶⁰ Ukratko rečeno, iako se odvijaju u tradicijskom, pretežno – što se korpusa tiče – rimokatoličkom okviru, pojedine vjerske manifestacije ne moraju podrazumijevati prihvaćanje pa ni poznavanje njegova dubljega, cjelovitoga nauka, kako na području općih moralnih zasada, tako i temeljnih dogmi.

Primjerice, predodžbe o zaštitničkoj moći posvećenih medalja, svetačkih sličica i sl. zacijelo odgovaraju magijskim uvjerenjima o kojekakvim talismanima, raširenima i u britanskih vojnika obaju ratova,²¹⁶¹ i vjerojatno se iz službene crkvene perspektive dobrim dijelom mogu označiti kao praznovjerne,²¹⁶² jednako kao i kod Mačeka te Vrgoča već spomenuti stoički fatalizam, odnosno vjera u nepromjenjivu, zacrtanu sudbinu. Blizak tomu je i kvazireligijski pojam “ratničke sreće”, naime predodžbe o nadnaravnoj neranjivosti ili otpornosti pojedinaca ili čak vojnih jedinica, npr. brodova – ne ulazeći detaljnije u njegove temelje, kao pristaša takvoga shvaćanja, rabeći isti primjer kao i Mačekov potpukovnik Pintar, određuje se i Prodanović: “Pa ipak i u ratu imade ljudi, koje da pred sam top metneš, ne bi im se ništa dogodilo. Sretni su i proći će kroz sve bitke i bojeve nepovređeni i zdravi kao da ih večno više sile štite.”²¹⁶³ Štoviše, kako kaže Blašković, budući da je u svojoj postrojbi bio

²¹⁵⁷ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 42.

²¹⁵⁸ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 42.

²¹⁵⁹ Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Zagreb 1994., 74.-77.

²¹⁶⁰ R. HOLMES, n. dj., 241.

²¹⁶¹ *Isto*, 238.-240.

²¹⁶² Kao ispovjednik, s raznovrsnim sadržajem takvih “popudbina” dobro se upoznao i Messner-Sporšić: “Kod svakog sam Talijana nalazio svetih slika, molitvica za pobjedu talijanskog oružja, potvrđenih od različitih crkvenih poglavara u Italiji, pisama od roditelja, sestara itd., sve kao i kod naših vojnika. Dakako, da je bilo kod nekih kraj pobožnih molitvica na ‘svete padrone naše’ i nepristojnih sastavaka i pjesama.” A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 33.

²¹⁶³ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 242.-243.

jedini preživjeli časnik od početka rata, višeput prostrijeljen kroz odjeću i obuću, ali nikada ranjen, tijekom kritičnih situacija mnogi su se oko njega okupljali “iz praznovjerja, da im se u mojoj blizini ne može ništa zla dogoditi”,²¹⁶⁴ a i “mnogi oficiri nosili kakovu sitnu uspomenu ili ceduljicu [tzv. zapis – F. H.] od mene kao amulet.”²¹⁶⁵

Za odnos prema religiji važno je i to kako se gleda na njezinu institucionalnu sastavnicu, napose na vjerske službenike. Odbojnost ratobornih propovijedi pojedinih vojnih svećenika dotaknuta je već u prethodnom poglavlju, ovdje nas ponajprije zanima kako korpusni autobiografi ocjenjuju njihovo obavljanje osnovnijih, duhovnih zadaća. Kao i uvijek, najviše prostora toj temi posvetio je sam Blašković, tvrdeći za se da nije ni “klerikalac” niti “antiklerikalac”, već da jednostavno mora “žigosati zlo”: “Ove riječi neka budu opravdanje mog držanja prema svećenstvu za vrijeme rata, koje se protivi mojoj religioznosti... S padom općeg morala, očigledno je pao i moral ponekog svećenika.”²¹⁶⁶

Prema njegovu mišljenju, cijeli austro-ugarski sustav vojnoga svećeništva bio je promašen – kako kaže, teolozi (!) svih vjera bili su oslobođeni vojne obveze, ali su je mogli dobrovoljno izabrati, s tim da su službu počimali u činu satnika. Nasuprot tomu, u francuskoj su vojsci, nastavlja, svećenici služili u najnižem činu, kod previjališta i u bolnicama, i kao samaritanci (bolničari) i kao svećenici. U skladu s tim, zaključuje Blašković, trebalo bi ih izjednačiti sa svim državljanima jednake školske naobrazbe, tako da mogu postati niži pričuvni časnici, a starijima neka se dodjeljuje isključivo duhovna služba.²¹⁶⁷ On sam upoznao je tijekom rata svega jednoga “osobito valjanoga katoličkoga svećenika”, “feldkurata” Takácsa iz 44. pješačke pukovnije, koji je bio tamo gdje je trebao biti, na prvoj crti, kod ranjenih i oboljelih a jednom je prilikom u listopadu 1917. – očito, preuzevši dužnosti časnika-borca, poput one dvojice ubijenih Talijana – s nekoliko momaka usporavao rusko napredovanje.²¹⁶⁸

Premda je njegova bosansko-hercegovačka pukovnija imala svećenike svih triju vjera: “Nikad ih nismo vidjeli, jer su boravili kod provijant-trena i vodili računa o prijemu plaće, o svojim fasungima hrane, odijela, obuće i darova i o švercu istih u pozadinu. Kada pomišljam na najteže dane naših ratnih operacija, ne mogu se ni u jednom jedincatom slučaju sjetiti, da sam vidio jednog od naših svećenika kod ranjenika ili mrtvaca. Umirali su i sahranjivali smo

²¹⁶⁴ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 146.

²¹⁶⁵ *Isto*, 196.

²¹⁶⁶ *Isto*, 43.

²¹⁶⁷ *Isto*, 43.

²¹⁶⁸ *Isto*, 43.-44., 341.

ih bez svećenika.”²¹⁶⁹ Štoviše, jednom prigodom, tuži se autor, nakon što je sretno preživio zatrpavanje granatom, u sigurnoj pozadini divizijski ga je “Superior” odbio ispovijediti i pričestiti, a njegovi su kolege zauzeli “oficirske kade”, pa je morao pripremiti da će ih osvojiti s bajunetama.²¹⁷⁰

U sličnomu tonu i Pleiweiss navodi da je svećenik na oklopnjači *Budapest* bio “posebno omrznut zbog svog nemoralnog ponašanja”, pa se zajedno s topničkim časnikom morao iskrcati na obalu čim su 1918. mornari preuzeli brod.²¹⁷¹

Manje izravne zamjerke pojedinim kolegama mogu se naći i u sjećanjima dvojice vojnih svećenika. Cvitanović, doduše, prešućuje da je u okupiranoj valjevskoj bolnici zamijenio neraspoloženoga prethodnika, no u poglavlju “Vjerska služba” reći će da “momčad u Srbiji većim dijelom nije svoga svećenika ni vidjela” što, čini se, nije bilo uvjetovano samo čestim pokretima trupa.²¹⁷²

Za razliku od Cvitanovića, koji uglavnom nije služio na prvoj crti (što nipošto ne znači da u bolnicama, tijekom albanskoga povlačenja i kasnije, na Asinari, nije padao od umora, pa i dolazio u životnu opasnost), bliži bojišnici bio je Messner-Sporšić, koji je – kako piše – od svojega dolaska na talijansko bojište svaki tjedan u “bojnoj pruzi” nastojao provesti po tri dana: “Kod kumpanijâ su me uvijek ljubazno i s veseljem primali.”²¹⁷³ Prilagodivši se tamošnjem rasporedu, svetu misu obično je započinjao oko pola pet ujutro, kada se većina momčadi vraćala s noćnih straža i radnih zadaća, a “Poslije sam podne došao među njih u barake, tamo smo se zajedno tješili i budili si nadu u bolju budućnost i život.”²¹⁷⁴ Naime, prema njegovu shvaćanju, vojnom je svećeniku “saobraćaj s vojnicima glavnom zadaćom. Zato sam i ja kao duhovnik često i često dolazio u prednje linije na Siefu, obilazio ljude i krijepio ih melemom nade u pomoć Božju, da ne očajaju i da se ne izgube za obitelji i dom svoj.”²¹⁷⁵ Isprva zbog strukture rovova nije bilo lako okupiti vjernike, no kasnije su kaverne znale sjajno poslužiti: “Moji su Hercegbosanci uživali u tom. Suze su im, – one prave pobožne suze – prosuzile, kad bi se skupili pod zemljom, kao što se i prvi kršćani skupljali u podzemljima od neprijateljskog bijesa!”²¹⁷⁶

Kako tvrdi, ondje su im se znali pridružiti i pravoslavni vjernici, “to više, što zapovjedništvo brigade nije moglo da nađe pravoslavnoga svećenika za tu zloglasnu Col’ di

²¹⁶⁹ Isto, 44.

²¹⁷⁰ Isto, 45.-46.

²¹⁷¹ M. PLEIWESS, n. dj., 16.

²¹⁷² K. JURIŠIĆ, n. dj., 189.

²¹⁷³ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 77.-78.

²¹⁷⁴ Isto, 78.

²¹⁷⁵ Isto, 76.

²¹⁷⁶ Isto, 76.

Lanu”.²¹⁷⁷ S obzirom na to, sjeća se Messner-Sporšić (a u drugim se postrojbama ta zapovijed zacijelo odnosila i na katolike): “Kasnije su vojne oblasti strogo zahtijevale, da vojni duhovnici i drugih vjera moraju bar jedanput mjesečno pohoditi svoje vjernike, pak bilo to i u pogibeljnoj bojnoj pruži.”²¹⁷⁸

Izvjescu razliku spram nekih svojih kolega autor, očito, vidi i u tomu što je četvrtkom u zaleđu držao “religiozno-socijalne konferencije” naslovljene “Dom, obitelj, i dužnosti vojnika kao muža, oca, gospodara”,²¹⁷⁹ napose pak u sadržaju svojih propovijedi: “Svake sam nedjelje i blagdana propovijedao, ali nijesam na propovjedaonici sabljom zveketao, pak su vojnici rado išli k službi Božjoj i bili mi skloni.”²¹⁸⁰

Nezadovoljan takvim sadržajima, međutim, u prosincu 1917. onaj njegov “pangermanski” nastrojani zapovjednik nastojao se umiješati: “Naš je pukovnik već smislio i govor, što ćemo mi duhovnici govoriti vojnicima, kao da duhovnik može gladnu vojsku zrakom nasititi, te bez krova i ognjišta ljude ugrijati i oporaviti.”²¹⁸¹

Pod sličnim pritiskom našao se i Grgecov “vojni župnik” Žák, inače vjerojatno Čeh ili Slovak, za kojega s dubokim poštovanjem kaže da je bio vrlo obrazovan i u “vladanju neobično plemenit”: “Propovijedi su mu bile strogo duhovne, zato mu je to zamjeravao prijašnji zapovjednik bataljona pukovnik Majsner. Ali svi uvjereni vjernici bili su mu zahvalni, što nije htio da se po zapovijedi militarista pretvori u ratnog hušakača i što je uštedio izmučenim dušama mnogu sablazan.”²¹⁸²

Kako je rečeno, bilo je i onih koji su drukčije mislili – i sam Grgec jednom se prilikom Janezu Kreku potužio na “ratobornost nekih vojnih župnika.”²¹⁸³ Pa ipak, istaknuto je već, zbog spomenute crkvene doktrine o “pravednom ratu” njihova stajališta bilo bi pogrešno jednostavno protumačiti kao površinsko-propagandistička – mogla su ona biti i plodom dubokoga uvjerenja. Isto tako, ni Blaškovićevu zaoštrenu, kritičku ocjenu vojnoga svećenstva ne bi trebalo poopćiti – ne samo zbog Cvitanovićevih, Messner-Sporšićevih i Grgecovih sjećanja, već i zbog Grgina susreta sa “svećenikom Potočkim”, koji je – kako doslovce kaže – kao “pravi sluga Božji” obilazio bojište pričešćujući ranjenike sviju strana (navodno jednom

²¹⁷⁷ Isto, 77.

²¹⁷⁸ Isto, 77.

²¹⁷⁹ Isto, 111.-112.

²¹⁸⁰ Isto, 110. Na drugom mjestu autor sasvim konkretno kritizira govor austro-ugarskoga vojnoga biskupa “B.”, zacijelo također Bjelika, koji je u mjestu Sacileu navodno izjavio da je sama Italija kriva što pučanstvo na okupiranom području gladije, budući da im ne šalje hranu. Isto, 170.

²¹⁸¹ Isto, 142.

²¹⁸² P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 105.

²¹⁸³ ISTI, *Krvava služba*, 158.

prigodom njih više od dvije tisuće) i zauzimao se za pomilovanje osuđenika na smrt.²¹⁸⁴ Iako se iz konteksta ne može nazrijeti sadržaj njegove propovijedi, blagotvoran je učinak, prema Kneževiću, imao i anonimni vojni svećenik, koji je uoči posljednje bitke za Gučevo – očito uz rizik vlastitoga života – obilazio “po gorskome bilu i blagosiljao [...] ratnike. Misio je po malim grobljima palih ratnika, koja su se sčućurila u krilu gorskih uvalica pod sljemenom, zaboravljena, nespominjana, borom okićena i slavom posvećena. Tada su mnoge glave sagnule šiju i molitvu šaputala su usta. Nad klečećim pukom ujale[!] su granate i šrapnele; ali spokoj molitve bio je jači od urlanja pakla.”²¹⁸⁵

Ukratko, želimo li izbjeći mitove, kao i u proučavanju svih ostalih vojnika I. svjetskoga rata, i vjerskim bi djelatnicima valjalo pristupati uvažavajući raznolike – individualne – perspektive, odnosno cijeli varijetet mogućih ljudskih stajališta i ponašanja.

9.3. Subjekt-čitatelj

9.3.1. Prethodne napomene

U prethodnom poglavlju spomenuta je već i opreka između pisane i usmene kulture, kao i to da – po prirodi predmeta – u promatranom korpusu ponajprije susrećemo pismene časnike i dočasnike. Kao i u slučaju religije, i ovdje ćemo zanemarujući ostale uloge čitanja poći ponajprije od njegove utješne funkcije. Ako isključimo službovnike i vježbovnike, naročito pak zapovijedi, koje su nerijetko također prenošene u pisanom obliku, naime, većina onoga što se moglo pročitati – bilo rukopisno, bilo tiskano – govorilo je o nekom, zbiljskom ili izmaštanom svijetu izvan samoga bojišta, omogućujući barem na trenutak kakvu-takvu vezu s domom, svojevrsni (makar i prividni) užitak u “informiranju” ili čak čisti “eskapizam”.

²¹⁸⁴ *1609 dana na fronti*, 126., 248. – Autor navodi slučaj nekoga momka Vinka Vajdića koji je 28. rujna 1917. strijeljan zato što je kod neke ukrajinske djevojke “zaostao” šest sati. Kraj svih zagovora, strijeljana je – tvrdi – i ta djevojka.

²¹⁸⁵ B. KNEŽEVIĆ, n. dj., 105. Nasuprot izloženom, primjerice, prema sjećanjima britanskoga časnika Roberta Gravesa, religijska su uvjerenja u njegovoj bojni bila uglavnom odsutna, a sami su časnici o “engleskom” i “njemačkom” Bogu razgovarali kao o “suprotstavljenim plemenskim božanstvima”: “Gotovo da nismo imali nikakvog poštovanja prema pukovnijskim anglikanskim kapelanima [...] Povremeno, mirnim danom u mirnom sektoru, kapelan bi obavio odvažan poslijepodneveni obilazak pričuvne linije, podijelivši nekoliko cigareta prije nego što bi se požurio natrag. Ali bi zato uvijek bio prvi u obilasku smještaja. [...] Rimokatoličkim svećenicima nije bilo dozvoljeno samo posjećivanje opasnih položaja, oni su, dapače, uživali biti ondje gdje se pucalo, jer su na taj način mogli dati posljednju pomast umirućima. I nikada nismo čuli da je ijedan od njih ikada zakazao u obavljanju svega što se od njega očekivalo pa i više od toga. Kada su u prvoj bici kod Ypresa svi časnici ili poginuli ili bili ranjeni, veseli otac Gleeson iz Munsteraca strgnuo je svoje crne oznake i održao položaj preuzevši zapovjedništvo nad preživjelim borcima.” R. GRAVES, n. dj., 212.-213.

Dakako, kao i drugdje, i ovdje možemo tek detektirati fragmente, nepotpune naznake individualnih “čitalačkih navika”, i to tako da pođemo od vanjskoga ruba uvriježenih shvaćanja o granicama književnosti.

Primjerice, prema Deákovim zaključcima, dobar dio austro-ugarskih djelatnih časnika čitanje je doživljavao kao nemuževnu aktivnost, potičući ionako neuklopljene “knjiške crve” da odu na Ratnu školu, gdje će se izobraziti za stožerne časnike, posvećene već navedenim “teorijskim”, organizacijsko-birokratskim aspektima ratovanja. Zacijelo iz njihova kruga određeno je, međutim, da svaka pukovnija, a i časnički kasino moraju imati vlastitu knjižnicu.²¹⁸⁶ Povrh toga, ratna mobilizacija proširila je oružane snage velikim brojem pričuvnih časnika, koji su iz civilnoga života došli s vlastitim navikama i shvaćanjima.

9.3.2. Od korespondencije do periodike

Iako vjerojatno najraširenija čitalačka a i spisateljska praksa, korespondencija s obitelji, prijateljima, zaručnicama i sl. razmjerno se rijetko spominje u korpusu, i to ponajprije u vezi s peripetijama oko njezine dostave (sama bojišnica nije nužno bila prepreka!); prenošenje pak pojedinih njezinih dijelova prilično je rijetko (Vrgoč, Grgec, Turkalji). Osim već spomenute težnje k očuvanju intimnosti, tomu su zacijelo pridonijele i teškoće s njezinim arhiviranjem, bilo na strani pošiljatelja, bilo na strani primatelja, kako za rata, tako i u desetljećima nakon njegova završetka. Napokon, budući da je dopisivanje bilo podvrgnuto cenzuri, iznesenu tematiku valjalo je prilagođavati, počesto i na način koji bi u objavljenim sjećanjima bilo nezahvalno tumačiti.²¹⁸⁷ Štoviše, tijekom pojedinih razdoblja – npr. uoči planiranih ofenziva – komunikacija “frontaša” sa zaleđem bila je svedena na tipske dopisnice, na kojima se samo smjelo podcrtati frazu “Zdrav sam i dobro mi je” na jednom od devet jezika Monarhije (odatle i naslov Dubravčičeve knjige). Što se pak tiče većine, inače nepismenih ili slabo pismenih vojnika, njihova je eventualna korespondencija k tomu ovisila o uslugama pojedinih “pisara”,

²¹⁸⁶ I. DEÁK, *Beyond Nationalism*, 110. Dobar dio vježbovnika, službovnika i shematizama što se danas čuvaju u NSK potječe upravo iz knjižnice karlovačke 26. domobranske pješačke pukovnije; neki od njih su i sustavno rukopisno ažurirani.

²¹⁸⁷ Primjerice, Grgo Turkalj sjeća se da je bratu Mati zbog cenzure pisao da su nepobjedivi, a u Rusiji zarobljeni Vrgoč pokušao je 1917. obitelji javiti izbijanje revolucije umetanjem nekoliko hrvatskih – cenzoru nerazumljivih – riječi u njemački tekst pisma: lajtnant Buna, zastavnici Ustanak i Nered. *1609 dana na fronti*, 165.-166.; A. VRGOČ, n. dj., 407.

bivajući nerijetko protkana raznim formulaičnim izrazima, onako kako je to Krleža prikazao u noveli *Bitka kraj Bistrice Lesne*.²¹⁸⁸

Osebjuna uporaba korespondencije bila su pak “ulančana pisma”, koja pod nazivom “sistem pahuljica” spominje Grgec – u onima na koja je naišao molilo se za mir, s pozivom na, kako kaže, na navodno Gospino čudo kraj Svete Gore.²¹⁸⁹

Osim za rukopisnu korespondenciju, i za neke tiskane oblike moramo pretpostaviti da su bili rašireniji nego što to na prvi pogled izgleda. Posegnemo li opet za Krležinom “fikcijom”, sjetit ćemo se živopisnoga lika iz novele *Smrt Franje Kadavera* – otpušteni “manipulativni činovnik” putujući je, veoma traženi prodavač “najodurnije pornografske robe”, naime fotografija i plastičnih figurica. O analognom tisku, međutim, osim iz već spomenuta Messner-Sporšićeva osvrta na “popudbinu” talijanskih ranjenika,²¹⁹⁰ dobivamo tek naznake iz Horvatova opisa unutrašnjosti kadetske “izbe”, smještenoga u kontekst “balka erotike” (“Na zidnim se daskama koči nekoliko izrezaka iz ‘Jugenda’, ‘Simplicissimusa’ ili par razglednica, slike ženskih glava ili figura.”),²¹⁹¹ te iz Kovačeva prikaza posjeta nekom francuskom vojnom veterinaru: “I što ti je Francuz! Svoj je šator sav iskitio sa slikama iz ‘La vie parisienne’. Same neke goluždrave šiparice, sa korzetima i čarapama do bedara...”²¹⁹²

Literaturu te vrste Blašković ne spominje, no prilično su ga zainteresirale slike u časničkoj kavani pri frontovskom zapovjedništvu njegova vojnoga zbora, koje je naslikao “poznati bečki umjetnik sa mnogo ukusa i humora”. Kao što je poznato, samoglasnici AEIOU bili su inače akronim najmanje dvije novolatinske fraze o austrijskoj slavi: “Za slovo ,a’ slika je prikazivala starog oficira, kako ide mimo zaobljene mlade pralje, koja se tako nagnula, da joj se djelimice vidjela okrugla zadnjica. Za ,e’ bila su naslikana dva lajtnanta, koja su slijedila dvije lijepe dame u kratkim suknjama sa zarezmom na suknjicama, kroz koji se moglo proviriti. Za slovo ,i’ je bila slika mlade sobarice naslonjene raširenih nogu na ogradu, koju je otraga uštinuo snažan podoficir. Za slovo ,o’ prikazao se bal, na kojem je među ostalima plesao mlad i vitak lajtnant sa krupnom komandezom, a njoj su kod plesa iskočila bujna

²¹⁸⁸ Tako i M. KRLEŽA, *Davni dani*, 274. te J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 61. I Grgec donosi pregršt formulaičnih čeških izraza iz primljenih dopisnica: “Obične su to bile riječi, ali ovi jadni ljudi čitali su ih kao pjesme pune najveće ljepote i užitka.” P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 145. Zaplijenjeno pismo jednoga srpskoga vojnika donosi i Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 219.: “Mila moja majko! Mi ovde tamanimo Švabe [...] Reci mojoj anđi i mojim sitnim pilićima, da ne kukaju nipošto, jer Bog čuva i u nevolji Srbiju”.

²¹⁸⁹ P. GRGEC, *Krvava služba*, 64.

²¹⁹⁰ Vidi bilješku 2162.

²¹⁹¹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 61. – Kada je 1917. doveden na ispitivanje nekom uglađenom talijanskom poručniku, taj je Grgeca na njemačkom upitao ima li neke brojeve “šaljivih listova” *Muskette* i *Jugend*, koje je prije rata navodno rado čitao. P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 173.

²¹⁹² A. KOVAČ, n. dj., 74.

njedra iz dekoltirane haljine. Za slovo ‚u‘ se pak vidio ratnik, koji se vraćao sa ratišta, a našao je ženu sa dvoje djece, od kojih prvo nije još prohodalo, a drugo je još bilo na sisi.”²¹⁹³

Zacijelo iz drugih razloga, međutim, u autobiografskim se prikazima tek iznimno spominju i nabožni sastavci, od po svem sudeći raširenih molitvica (o kojima također svjedoči Messner-Sporšić) do opsežnijih molitvenika, a slično je prošla i *Biblija*. U stvari, jedini njezini evidentirani čitači već su spomenuti Prodanović te Vrgoč, koji ju je međutim čitao u društvu s nekim ruskim seljakom, kako bi usavršio znanje ruskoga.

Sasvim rijetko autobiografi se dotiču i promidžbenih letaka, i to pretežno ako su neprijateljskoga podrijetla. Prodanović tako (vjerojatno ipak po sjećanju) donosi prijepis jednoga sa srpskoga bojišta 1914.: “Braćo Srbi, Hrvati i svi ostali Sloveni! Juče Rusi potukoše do nogu austrijsku vojsku. Lemberg (Lvov) opet u ruskim rukama. Predajte se, čekamo vas sa raširenim rukama. Braća Srbi”,²¹⁹⁴ a Blažević i Kraus, sjetimo se, čitali su ih na talijanskom odnosno ruskom (poslije revolucije).

Kako bilo, da izostanak spomena ne mora govoriti o stvarnoj popularnosti pojedinih tiskovina pokazuje i zastupljenost dnevnih novina te druge periodike. Premda su vojnici pa i dočasnici doista, čini se, živjeli u svojevrsnoj “informativnoj blokadi”, časnicima su one bile dostupnije,²¹⁹⁵ makar im se počesto baš i nije vjerovalo. Kako pamti Prodanović, već 1914., kada se u Subotici načulo za neuspjeh u Srbiji, pučanstvo se nastojalo informirati iz prve ruke: “Osobito su seljaci nasrtljivi bili. Za njih je sad živa reč i pričanje vojnika mnogo važnije bilo, nego sva piskaranja po novinama.”²¹⁹⁶ I lojalni Blašković sjeća se ogorčeno da su njegovu postrojbu jednom posjetili izvjestitelji bečkih i budimpeštanskih listova, koji su kasnije opisali borbe što se nikad nisu dogodile,²¹⁹⁷ a dodatno su ga iritirali očiti promidžbeni uratci: “Međutim smo u novinama mogli čitati i ovakove stavke: ‚Naši hrabri vojnici na ratištu čeznu za novim bitkama i daljim pobjedama...‘ [...] naša je čežnja bila, da crknu svi oni, koji su tako

²¹⁹³ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 252.

²¹⁹⁴ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj. 141.

²¹⁹⁵ O tomu na zanimljiv način svjedoči i fotografija nazvana “Pripadnici Vražje divizije čitaju novine”, na kojoj sedam nižih časnika pozira “udubljeno čitajući” *Obzor*, *Hrvatsku*, *Narodne novine*, *Novosti*, *Jutarnji list*, *Ilustrovani list*, (Agramer?) *Tagblatt*, (Pester?) *Lloyd* i *Belgrader Nachtrichten*. Dakako, nije nemoguće da su novine prikupljane kroz dulje vrijeme, no u tom bi slučaju izloženi primjerci zacijelo bili u lošijem stanju. Osim toga, koliko se može nazrijeti, naslovnice *Novosti* i *Jutarnjega lista* spominju ulazak “savezničkih četa” u Brašov (Brassó, Kronstadt, danas Brašov u Rumunjskoj), što ih smješta u isti tjedan listopada 1916., nasuprot predloženom datiranju “cca 1915.” *Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, 228.-229. – S druge strane, u jednom prikazu borbi na Gučevu studenoga 1914. kaže se da su čak i među časnike neke novine “zalutale” (B. KNEŽEVIĆ, n. dj., 103), a početkom 1917. cenzura je u jednoj Roguljinoj pošiljci za Grgeca zaplijenila više periodika Hrvatskoga katoličkoga pokreta, propustivši mu jedino *Hrvatsku stražu*. P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 70.

²¹⁹⁶ Ž. PRODANOVIĆ, n. dj., 275.

²¹⁹⁷ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 222.

pisali i mislili.”²¹⁹⁸ Možda vođen i takvim razlozima, Vrgoč – primjerice – ne spominje poimence nijedne austro-ugarske novine, no precizno navodi ruske, koje je u zarobljeništvu redovito kupovao ili čak pretplatnički naručivao: *Ruskoje slovo*, *Omskij vjesnik*, *Ruskija vjedomostji*, *Biržovija vjedomostji*, *Novoje vremja* i *Pravda*.²¹⁹⁹

Navedena nedostupnost, kao i nesumjerljivost između perspektiva boraca i ratnih dopisnika, pogodovali su pokretanju tzv. frontaških novina i časopisa, proizašlih iz bitno uže recepcijske zajednice pojedinih pukovnija ili bojni. Ovisno o zapovjedništvu te o uredništvu, i u njima je – naravno – bilo promidžbe, ali obično na manje uočljivoj razini. Za razliku od francuskih i britanskih tiskovina te vrste, obrađenih u spomenutoj Fullerovoj knjizi,²²⁰⁰ hrvatskima se još nitko nije bavio, a dobrim su dijelom i izgubljene. Koliko se zasad može ustanoviti, 25. domobranska pješačka pukovnija izdavala je list *Sudrug*,²²⁰¹ a 96. pješačka pukovnija *Brocak*.²²⁰²

Ni prvi niti drugi ne spominju se u promatranom korpusu, ali Blašković zato navodi da je – povrh one knjižice *B.H.3.*, pisane, prema predgovoru, za “zanemarene” i “zaboravljene” bosanske čete a ne za “one otraga” – u prosincu 1917. za svoju 3. bosansko-hercegovačku pukovnicu počeo izdavati *Lancman*, “šaljiv, poučan i zabavan” list s karikaturama i abecedom – 200 tiskanih primjeraka svakoga broja (izlazio je i na talijanskom bojištu, vjerojatno negdje do polovice 1918.), kaže on, prodavalo se za po jednu krunu, a preprodavalo i za dvije do tri.²²⁰³ Grgec pak nije imao autorske veze s dva broja časopisa *Feldzeitung*, umnoženoga polovicom 1916. “opalografom i fotografskim aparatom” za časnike njegove 37. pučko-ustaške bojne, no kritičke su mu prosudbe iscrpnije – kako kaže, časopis je sadržavao dobre karikature, dosta propagandističkih fraza, četverostihovnih “bockalica” na račun pojedinih časnika,²²⁰⁴ ali i “čovječnih pjesama”, većinom pak “slabih, frivolnih i lascivnih”, te “divne fotografije paljevskog postava”.²²⁰⁵ Od cijeloga sadržaja jedino karikature spominje i Kovač, koji je za boravka u Tetjušiju 1916. uredio dva broja lista *Voennopljenni*. Kako bilježi, ondje

²¹⁹⁸ *Isto*, 369.

²¹⁹⁹ A. VRGOČ, n. dj., 193., 201., 236., 377., 389.

²²⁰⁰ Uz već spomenutih 200 francuskih i 107 britanskih vojničkih periodika (“novina”), poznato je i oko 110 njemačkih. Robert L. NELSON, “Soldatenzeitungen”, *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, 849.-850.

²²⁰¹ Podatak prema prijepisu iz *Obzora* od 18. ožujka 1916., donesenoga u M. KRLEŽA, *Davni dani*, 110.

²²⁰² *Brocak*, koji je izlazio 1915–1916., a možda i kasnije, uređivao je po svem sudeći novinar, fotograf i planinar Vladimir Horvat, a ilustrirao poznati karikaturist Pjer Križanić. Najmanje jedan broj čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju. *Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, 90.

²²⁰³ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 249., 350. – K tomu je, kako navodi, još 1914. pod naslovom *Molitva* preveo pjesmu *Das gebet einer Soldatenbraut* koju je sestra nekoga bojnika Weihraucha objavila u *Berliner Tagblattu*; na preporuku Jovana Hranilovića objavljena je u *Obzoru*, vjerojatno o Božiću te godine, a izvornik i prijevod nalaze se i u sjećanjima. *Isto*, 154.

²²⁰⁴ Za nekoliko primjera usp. P. GRGEC, *Krvava služba*, 59.

²²⁰⁵ *Isto*, 117.-120.

je iz Odeze pristizao i *Slovenski jug*, izazivajući burne reakcije među politički podijeljenim zarobljenicima.²²⁰⁶ Vrgoč pak donosi potpunije bibliografske podatke o čak 36 brojeva *Našega lista*, glasila Jugoslavenškoga revolucionarnoga puka Matije Gupca,²²⁰⁷ a ne propušta upozoriti niti na deset brojeva lista *Himalaja*, kojega su južnoslavenski povratnici iz Rusije 1920. tiskali na istoimenom brodu.²²⁰⁸

9.3.3. Knjige – blago ili teret?

Što se tiče knjiga, situacija je u korpusu nešto jasnija. Za razliku od navedenih tiskovina, knjige nisu bile samo skuplje, nego i veći teret. Običnim momcima, vjerojatno i dočasnicima, koji također nisu raspolagali služacima, prenošenje makar i rudimentarne “putne biblioteke”, moralo je biti praktički nesavladiva poteškoća, a bitna prepreka mogao je biti i nedostatak slobodnoga vremena. Dakle, ključ nije bio samo interesu, već i u mogućnostima.

Primjerice, još kao desetak, prvih tjedana rata, Dubravčić je u okupiranoj Zavlaci naišao na razbacanu školsku knjižnicu (zgrada bijaše ispražnjena zbog smještaja ranjenika): “Prolazeći mimo uzeo sam dvije knjige s nakanom da ih pročitam kad mi se ukaže prilika.”²²⁰⁹ Iz takve rečenice ne može se, naravno, zaključiti je li autor bio potaknut točno određenim naslovima (možda jest, pa ih je u međuvremenu zaboravio?), ili ih je dohvatio tek tako, nek se nađe. Kako bilo, knjige se u njegovim sjećanjima više ne spominju.

Opisujući opremu one svoje izbe u Bukovini, neke neodređene knjige spominje i Horvat,²²¹⁰ no ozbiljnije čitalačko iskustvo – povrh Sienkiewiczzeva *Ognjem i mačem* – naznačit će barem uz vlastitu percepciju protivnika: “Glasovi prodiru u duše, bude u kadeta stare nekadašnje zanose ruske literature. Protivnik? Neprijatelj?”²²¹¹ Iz Blaževićevih pak zapisa ne slijedi da je tijekom rata išta čitao, ali i on se – vidjeli smo – Talijanki “Đovani” pokušao približiti hvaleći *Božanstvenu komediju*, ponovivši tako na svoj način Danteovu epizodu o Francesci da Rimini i Paolu Malatesti.

I kao što je pomalo neobično da jedan dočasnik, koji je u prijeratnoj Italiji boravio kao brijač, poseže za takvim djelom, zanimljivo je da od svekolike književnosti katolički svećenik

²²⁰⁶ A. KOVAČ, n. dj., 11.-12.

²²⁰⁷ A. VRGOČ, n. dj., 449.

²²⁰⁸ *Isto*, 508. Od svih navedenih “frontaških” periodika, jedino se nekoliko brojeva *Našega lista* iz 1919. čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Ostali se ne spominju čak niti u “Građa za bibliografiju jugoslavenske periodike”, *Analitički leksikografski zavod FNRJ*, sv. 2, Zagreb 1955., 5.-442.

²²⁰⁹ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 23.

²²¹⁰ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 60.-61.

²²¹¹ *Isto*, 63.

Messner-Sporšić upozorava upravo na opise bolnica u Tolstojevu *Ratu i miru* te Zolinu *Debaklu*: “Vjerne su to slike, premda su iz mnogo bolnica prije nego bitke na Soči. Da, ljudsko je zlo i bijeda uvijek ista.”²²¹² Nešto pak očekivanije, sviđaju mu se i pjesme Šimona Gregorčiča, napose *Soča*, za koju tvrdi da je bila proročanska.²²¹³ Drugi vojni svećenik, Cvitanović, ne spominje koje je knjige čitao – a opskrbljivao ga je talijanski kolega – no jedna premetačina na Asinari podsjetit će ga upravo na sličan prizor Manzonijevih *Zaručnika*.²²¹⁴

S druge strane, čak i djelatni, trupni časnik Blašković sjeća se da je minijaturno izdanje Goetheova *Fausta*, spremljeno u džepu kabanice, redovito nosio na juriš (povod za spomen, međutim, nije književni, već to što su mu ga Francuzi na tri dana oduzeli zbog cenzure), a i svoje stanje u zarobljeništvu povezat će sa svojim literarnim iskustvom: “Sjedio sam ili čučio potišten i slab. Mislio sam na groznu istinu riječi Ive Andrića ‘Ex ponto’: Sužnik vapi samo za slobodom.”²²¹⁵

Da mu je do knjiga i inače bilo stalo, svjedoči i njegovo tugovanje za knjižnicom nekoga poljskoga grofa, koja je iskorištena za potpalu,²²¹⁶ slično sudbini u Mitrovicu evakuiranih, tj. zaplijenjenih vrijednih biblioteka srpskoga ministarstva prosvjete i beogradskoga kazališta, o kojima piše Jelavić.²²¹⁷

Za razliku od tih usputnih nabačaja, iz Grgecovih opsežnih sjećanja dobivamo pak bitno zaokruženu sliku. Naime, djelujući još prije rata kao pisac te suradnik niza katoličkih periodika (*Luč*, *Hrvatska prosvjeta*, *Novine...*), autor je književnost shvaćao kao jednu od ključnih sastavnica vlastitoga identiteta, za koju se mjesta moralo naći i na samoj bojišnici – iza vjere i “drugarstva”, sjeća se, najveću mu je utjehu pružala upravo “literatura”.²²¹⁸ U skladu s tim, kako izričito kaže, vjerujući u svoje “književničko zvanje”, strastveno je čitao i posvuda nosio malu osobnu knjižnicu,²²¹⁹ određujući se čak i u dnevničkim ispovijedima kroz svoj umjetnički ukus: “A što sam pred ljudima? Još nitko i ništa. Mladić, valjda previše osjetljiv, pun romantičkih maštanja, koji nosi u duši ljepotu stilova Izaije, Jeremije i Joba, koji traži utjehu u mudrim rečenicama knjige ‘Nasljeduj Krista’, koji citira Šekspira, Homera i Horacija, koji se buni protiv Tolstoja, Renana, Ibsena, Strindberga, Šopenhauera, Marksa, Kanta, Kroćea i Nićea, mlađi drug dra Ljubomira Marakovića, Petra Rogulje i dra Velimira Deželića sina, žaleći za divnim karakterom drom Rudolfom Ekertom, nemiran, povučen u

²²¹² A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 22.

²²¹³ *Isto*, 14.-17.

²²¹⁴ K. JURIŠIĆ, n. dj., 175.

²²¹⁵ P. BLAŠKOVIĆ, n. dj., 453., 460.

²²¹⁶ *Isto*, 285.

²²¹⁷ I. JELAVIĆ, n. dj., 30.-31.

²²¹⁸ P. GRGEC, *Krvava služba*, 181.

²²¹⁹ *Isto*, 40.

sebe, slab i pun depresije, kada mislim o sadašnjosti, ali osjećajući neobičnu snagu, kada mislim na budućnost. Oh, samo kad bih se mogao riješiti ovoga mrcvarenja. Prolazi evo već treća godina, otkako sam otrgnut od svojih najdražih zanimanja i primoran na nešto, protiv čega se buni sva moja unutrašnjost.”²²²⁰

Ovoj top-listi dodati je, među ostalim, “dragoga” Starčevića i “mrskoga” Dostojevskoga,²²²¹ Matoša – hvaljenoga zbog njegove satire o liscu koji proždire kokoške deputacije²²²² – te već spomenutu pjesmaricu što je završila u “latrini”, nadomještena imaginarnom antologijom hrvatskoga proturatnoga pjesništva.²²²³ S obzirom na interes za slovenska kulturna zbivanja, i Grgec je tijekom boravka na bojištu cijenio Gregorčičeve pjesme,²²²⁴ također i *Oče naš* Josipa Lovrenčića,²²²⁵ pjesme Otona Župančiča,²²²⁶ i Jurčičeva *Desetog brata*,²²²⁷ no pjesmama Velimira Deželića starijeg, Đure Arnolda i biskupa Ivana Šarića zamjerao je “optimističko poimanje rata”. Nasuprot njima, uza već spomenute “proturatne pisce”, uzdizao je Narcisa Jenka, Antuna Matasovića i Zvonimira Šprajcera, osvrćući se još u svojim dnevničkim zapisima i na Ferdu Rožića, Iliju Jakovljevića i Antuna Branka Šimića.²²²⁸

Kako kaže, dobar dio svojih vojničkih primanja, koja su iznosila najmanje 150 kruna mjesečno, trošio je upravo na knjige i periodike, “bacajući se” na čitanje čim bi bojišnica utihnula, posebno u dugim zimskim noćima, uz svjetlo petrolejke.²²²⁹ Osim, naravno, publikacija povezanih s Hrvatskim katoličkim pokretom (npr. ratni svezak *Luči* 1915–1916. dobio je ubrzo po objavljivanju) te поближе neodređenih Shakespeareovih i Nazorovih djela, Grgec tako izričito navodi da je u rovovima raspolagao Kempenčevim *Nasljeduj Krista*, nekim Sombartovim djelom o socijalizmu te Treitschkeovom *Njemačkom politikom*, o kojoj je i kritički (ponajprije, kaže, zbog autorova protivljenja ideji svjetskoga mira) diskutirao s kolegom “Šabenbekom”, inače također iz rova pretplaćenim na “pangermanski” *Ostdeutsche Rundschau*. Sa sličnih je stajališta, sjeća se Grgec, napisao i mnoštvo bilježaka o knjizi Rudolfa Hansa Bartscha *Njemački narod*, htijući je negativno raščlaniti u posebnom članku, no uoči jednoga premještaja sve ih je rastrgao, a knjigu ostavio. Nasuprot tomu, dulje ga je –

²²²⁰ *Isto*, 41.

²²²¹ *Isto*, 137.

²²²² *Isto*, 142.

²²²³ Vidi bilješku 1029.

²²²⁴ *Isto*, 68.-69.

²²²⁵ *Isto*, 97.-101.

²²²⁶ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 13.

²²²⁷ ISTI, *Krvava služba*, 57.

²²²⁸ *Isto*, 182.-188.

²²²⁹ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 25. – Preostalih 100 kruna, tvrdi, slao je roditeljima u zavičaj. *Isto*, 36.

kaže – zaokupljao Hermann Bahr, taj “intelektualni Ahasver, koji je obijao pragove svih evropskih idejnih smjerova proglašujući promjenljivost svojom dogmom, dok se nije smirio u krilu nepromjenljive Crkve.”²²³⁰

Zainteresiran već tada za usmenu poeziju – 1940. objavit će knjigu *Na izvorima pjesništva*, a 1944. *Razvoj hrvatskog narodnog pjesništva* – osim spomenutih “bockalica” Grgec je zabilježio i po jednu njemačku, odnosno češku ratničku “jadikovku”,²²³¹ a sjetit će se i pjesme svojega djeda, veterana “talijanskoga rata”: “Teška puška i patrontaš! // Kada hoću kruha jesti, // A ja moram u krv sjesti.”²²³²

Štoviše, iako manje intenzivno od Prodanovića, Grgec je o “visokoj” književnosti mogao razgovarati i s ponekim kolegom. Kada je svom zapovjedniku satnije “Štresleu” – inače, rekoh, profesoru – recitirao Preradovićeve *Putnika*, taj mu je odgovorio da zna za njega, Gundulića i Strossmayera,²²³³ a sa već spomenutim zastavnikom Parraghom znao je raspravljati o grčkoj književnosti, pri čem se s vremenom iskristaliziralo mišljenje da je Homer lažac, budući da prešućuje uši i slične sastavnice ratne svagdašnjice.²²³⁴ No, da ne bi bilo zabune, iako je u međuvremenu od dočasnika postao časnik, niti Grgec nije uspio održati jednaku razinu “književnoga zanosa”. Čitao je on, doduše, u cijelom razdoblju od dolaska na bojište polovicom 1915. do zarobljavanja polovicom 1917., no prvotni polet, tijekom kojega je – štoviše – u *Novinama* objavljivao cijele feljtone do jeseni 1916. spao je gotovo tek na bilješke o budućim književnim radnjama, pri čem mu je i vođenje korespondencije znalo biti odviše zamorno: “Borba za opstanak trošila je gotovo svu duševnu snagu, zato je svatko malo pomalo otupljivao za intelektualni rad. U duši se nastanila najgora neprijateljica vojnika: čama. To je bila smjesa nezadovoljstva, nepovjerljivosti, očaja, mržnje, a najviše dosade. Nestajalo je oduševljenja i svake životne topline. Slabila je volja za svaki rad kao u nekoj trajnoj influenci. Na licu se i pogledu javljala ledena mrzovolja, po žilama se razlijevao nekakav otrov, koji je gušio svako životno veselje. Ljudima se činilo, da se pretvaraju u sablasti, s divljim pogledom zatvorenih ptica grabljivica. Negdje u dubini mozga rasle su pandže, koje su nesmiljeno razdirale živčane stanice. I nekakav oštar kljun kljuvao je neprestano po tjemenu i po sljepoočicama kao žuna po tvrdim hrastovim suharcima.”²²³⁵

Razumljivo, boravak u zarobljeništvu uglavnom je eliminirao barem tu borbu za opstanak, no nije nužno bio podoban vratiti mu interes za književnost. Sam Grgec, koji je u

²²³⁰ ISTI, *Krvava služba*, 40.; ISTI, *U paklenom trokutu*, 26.-27., 129.

²²³¹ ISTI, *U paklenom trokutu*, 6.-7.

²²³² *Isto*, 44.

²²³³ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 57.

²²³⁴ *Isto*, 30.

²²³⁵ P. GRGEC, *Krvava služba*, 133., 171.

talijanskom logoru – do svoje prijave u jugoslavenske dobrovoljce 1918. – proveo više od godinu dana, kao glavnu odrednicu zatočeništva, nasuprot kakvoj-takvoj aktivnosti na bojištu, daje upravo besposlenost: “Postali smo u ovom zatvoru amorfnom masom, koja provodi nešto viši život, negoli ga provode bukve i životinje. Čini nam se, da već svi imamo jednako znanje, da svi jednako govorimo i da ne možemo jedan od drugoga čuti ništa novo.”²²³⁶ Čak i redoviti koncerti Ive Tijardovića postali su nezanimljivi, više se, kaže, uživalo u vinu, i stalno se kartao tarok.²²³⁷ Odsječen od domovinskoga katoličko-književnoga kruga, čini se da je i Grgec vrijeme provodio uglavnom “politizirajući”: “Pretresamo, ispravljamo i popunjamo talijanske, srpske i jugoslavenske američke novine i proričemo svjetsku sudbinu kao ostarjeli penzionirci, koji svojim naklapanjem hoće da se obrane od prijekorne pomisli, da su oni ipak besposličari, i da o njima ne ovisi nikakva promjena na zemlji.”²²³⁸

Drugi jedan književnik, Mile Budak, ozračje među austro-ugarskim zarobljenim časnicima u Srbiji 1914–1915. prikazuje u znatno svjetlijem tonu: “Gojile su se sve moguće znanosti i umjetnosti: postojali su cijeli slikarski zavodi i glazbene škole; učili se svi evropski jezici, držana su pravnička predavanja u užem krugu; vrlo mnogi su se zanimali rezbarijom, a napose je bilo preuzelo mah pravljenje okvira za slike; dvojica su Hrvata prevodili austrijski građanski, mjenbeni i kazneni zakonik, jer nijesu mogli dobiti hrvatske tekstove; neki su proučavali šah i – tako redom.”²²³⁹

Budući da odnosno razdoblje ne opisuje, ne možemo znati koju je literaturu Budak ponio u rat, no barem je iznimno precizan u navođenju sadržaja torbe s kojom je 1915. u zarobljeničkoj koloni napustio Niš: “nešto rublja, dosta rukopisa, mnogo pošte, pisaćeg papira, Manzonijski ,I promessi sposi’ [Zaručnici – F. H.], De Amicisov ,Constantinopoli’, mali talijansko-njemački rječnik, ,Iz dnevnika moga prijatelja’ od Anatola France-a u srpskom prijevodu i nauka o mjeničnom pravu od nekoga srpskog pravnika.”²²⁴⁰ Po svem sudeći, međutim, torbu prvih mjesec dana puta nije nosio na leđima, već odlagao u teretna kola,²²⁴¹

²²³⁶ ISTI, *Jugoslavenski argonauti*, 7.

²²³⁷ Kartanje, odnosno kockanje općenito, također je – naravno – bilo jedna od uobičajenih vojničkih razbibriga, ali i načina za stjecanje dodatnih prihoda: “Dugo obitavanje u položajima, čiji se rovovi ne pomiču ni naprijed ni natrag, dovodi postupno do stvaranja jednog posebnog života, koji je za mnoge, i ako su bili u ratu, nepoznat. Odsječeni od cijeloga svijeta, sva životna radost može se svesti na neizbježno kartanje kojem nema kraja dok prasak granate u neposrednoj blizini ne rastjera od strasti i dugog kockanja skoro ošamućene igrače. Igra se poslije toga pod raznim izgovorima ne nastavlja u istoj parti, jer sretni dobitnik to izbjegava.” M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 136.

²²³⁸ P. GRGEC, *Jugoslavenski argonauti*, 7.-8.

²²³⁹ M. BUDAK, n. dj., 72.

²²⁴⁰ Isto, 215.

²²⁴¹ Naime, prema nešto ranijoj Budakovoj napomeni, svaki je časnik imao teret od 25 do 40 kg, no nije sasvim jasno koliko je od toga, i na kojim dionicama, prebacivano kolima. Među ostalim, najmanje do početka studenoga dvojica su njegovih kolega nosila i kišobrane. Isto, 84., 92., 176.

tako da je tek 16. studenoga, budući da ih kola od 14. toga mjeseca više nisu mogla pratiti – barem ne u dovoljnom broju – valjalo konačno odlučiti o tomu što odbaciti, a što nositi dalje: “Knjige su sve nastradale. Ovu je posljednju [zacijelo onu o mjeničnom pravu – F. H.] uzeo Poglavica i dugo je vremena nosio pod pazuhom, razmišljajući bi li je bacio ili nosio, dok je nije najzad metnuo u krušnu torbu; rječnik sam prodao nekom Čehu za pola dinara, a Manzonijsa sam i drugove ostavio, da šire civilizaciju među Arbanasima. Talijani, tako i tako, imadu na Albaniju vrlo naoštrene zube.”²²⁴² Povrh knjiga, nekoliko dana kasnije, sjeća se, odbacio je i veći papira te bilježnica,²²⁴³ a umjesto na Homera sveopća ušljivost podsjetit će ga na Matu Lisičara, kojemu je novelu o ušima tiskala Matica hrvatska.²²⁴⁴

Povoljni uvjeti za čitanje bili su i u ruskom zarobljeništvu. Sve do potkraj 1917. niži su austro-ugarski časnici dobivali mjesečnu “plaću” od 50²²⁴⁵ ili čak 75²²⁴⁶ rubalja, od čega su na hranu trošili najviše 15 do 20. Usporedbe radi, zarobljeni vojnik preživljavao je sa svega šest rubalja (ne računajući ono što je morao zaraditi) a i domaći učitelji dobivali su tek 30 rubalja mjesečno.²²⁴⁷

U stvari, zbog duljih razdoblja neaktivnosti, naročito u prvoj polovici 1916., Horvat je već na bojištu doživio svojevrstan preporod: “Čovjek je najizdržljivija životinja. [...] Čim se prilagodi jednom stanju, pa bilo i najgore, nakon stanovite letargije opet mu počinje raditi fantazija, ta nejednaka sprega srca i mozga, želja i stvarnosti. Proključao je opet životni elan. Oživljuju knjiški dojmovi, kazališna sjećanja, važne debate. Izmjenjuju se sentimentalna pisma s prijateljima na drugim odsjecima fronte. Pisma govore o identičnosti dojmova. I to daje tihu radost. I tako je intenzivno sanjarenje o budućim ljepotama, da je nezamijećeno na suprotnom humku granata razbila veliki strojopuščani zaklon, usmrтивši cijelu posadu.”²²⁴⁸

Za gotovo dvogodišnjega boravka u Tetjušiju austro-ugarski časnici, sjeća se Horvat, učili su pak ruski, nabavljajući knjige u knjižari nekoga Ibatullina (nekoliko stotina sveščića “Univerzalne biblioteke”), potom iz Moskve pa i preko Crvenoga križa (tako im je, navodno, stigao treći svezak Šišićeve *Hrvatske povijesti*), a nesvršeni studenti uspijevali su čak nabaviti ispitnu literaturu.²²⁴⁹

²²⁴² Isto, 207., 215. Prema Cvitanovićevim pak bilješkama, prtljagu je na leđa – također zbog nemogućnosti kola da ih prate – valjalo uzeti tek 27. studenoga. Ali, vjerojatno su to bila posebna kola za prtljagu slabijih zarobljenika. K. JURIŠIĆ, n. dj., 153.

²²⁴³ M. BUDAK, n. dj., 267.

²²⁴⁴ Isto, 159.

²²⁴⁵ Tako A. VRGOČ, n. dj., 225., 290., 311. te J. HORVAT, n. dj., 83.

²²⁴⁶ Tako, manje vjerojatno, J. BADALIĆ, n. dj., 278.

²²⁴⁷ A. VRGOČ, n. dj., 225. S obzirom na zlatnu podlogu, prijeratni odnos između krune i rublja bio je otprilike 4:1.

²²⁴⁸ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 66.

²²⁴⁹ Isto, 89.-90.

Poput Horvata, i Vrgoč je više čitao u zarobljeništvu negoli na bojištu. Tijek borbi u Galiciji 1914. omogućio mu je tek jednu neodređenu bilješku, iz kratkoga vremena koje je njegova postrojba provela ukopana: “Ja u mom salonu skoro cijeli dan čitam [...] Usavršujem se u poljskom. Kupio sam si par poljskih knjiga i čitam.”²²⁵⁰ U samom zarobljeništvu svojevrsnu mu je književnu dobrodošlicu poželjela već spomenuta medicinarica Natalija, darovavši mu još u bolnici *Rat i mir*.²²⁵¹ Nije mu to bio prvi susret s ruskim, budući da ga je učio još kao gimnazijalac, naročito zavoljevši Turgenjeva, a za boravka u Bernu, kaže, čitao je emigrantske časopise.²²⁵² Osim što je, kako navedoh, usavršavao ruski pomoću *Biblije* te dobivao više novina, uspio je naručiti i neke farmakološke knjige,²²⁵³ a tijekom godina provedenih u zarobljeništvu, odnosno za građanskoga rata, kupio je i englesku gramatiku (poučavao ga je neki češki profesor)²²⁵⁴ te – preko Crvenoga križa – onu tursku, zatim *Božanstvenu komediju* i opet *Zaručnike*, također radi učenja jezika.²²⁵⁵ Mađarski je, čini se, znao otprije, tako da ga na sustavno čitanje neimenovanih “klasika mađarske književnosti”²²⁵⁶ zacijelo nije potakla želja da nauči taj jezik, a na zasjedanju “seoske porote” u “Novo Caricinskoju” prisjetio se i Chamberlainova djela o nejednakosti rasa, s čim u vezi dopušta mogućnost da su ljudi “miješane krvi” obično moralno iskvareni.²²⁵⁷

Badalić, slavist po struci, sa svojim je zapovjednikom Čehom – rečeno je već – još u austro-ugarskoj vojsci oduševljeno ocijenio Švejka,²²⁵⁸ a i zaplijenjeni primjerak ruskoga ilustriranoga časopisa *Solnce Rossii* poslužio je kao povod za međusobno povjeravanje: “Sudeći po opremi publikacije – nastavio je sabranije moj komandant – nisu to proizveli divljaci. To je zavidna grafička kultura! Ne misliš li tako i Ti, moj poručniče? [...] E, pa onda, mislim ja – moj će komandant – valjda neće ni nas tretirati kao ljudožderi, ponesreći li nam se da padnemo u njihove šake. Ipak smo nekakvi Slaveni.”²²⁵⁹

Iskrcavši se pak iz zarobljeničkoga vlaka, Badalićeva je skupina posljednjih 30 km do Zemljanska morala prijeći pješice. Opis žitorodnoga kraja donskih stepa autor je – ne znamo, dakako, jesu li to asocijacije iz 1915. ili 1981. – popratio vlastitim prijevodom *Oračeve*

²²⁵⁰ A. VRGOČ, n. dj., 162.

²²⁵¹ *Isto*, 201.

²²⁵² *Isto*, 215.

²²⁵³ *Isto*, 354.

²²⁵⁴ *Isto*, 309.

²²⁵⁵ *Isto*, 310., 317.

²²⁵⁶ *Isto*, 420.

²²⁵⁷ *Isto*, 283.

²²⁵⁸ “S užitkom smo komentirali i književno-političku pojavu Hašekova Švejka u češkoj literaturi, a koga su austrougarski Slaveni – složili smo se – u tom povijesnom razdoblju prihvatili kao pravu povijesnu crvotočinu u tijelu habsburške podunavske monarhije.” J. BADALIĆ, n. dj., 269.

²²⁵⁹ *Isto*, 269.

pjesme Alekseja Vasiljeviča Koljцова, kao i reminiscencom na borbe kneza Igora s Polovcima, opisane u slavnom spjevu iz XII. st.²²⁶⁰

Kako bilo, zbog znanja jezika autor je ondje ubrzo postao predstavnik “časničkoga kolektiva”, što mu je omogućilo da i prije primirja izlazi bez pratnje, pohodi građanske obitelji i na gimnaziji predaje njemački.²²⁶¹ Njegove pak kolege jedna je nastavnica učila ruski, a s vremenom su se pokrenule i “radionice”, posvećene šahu, taroku, slikarstvu (pod vodstvom istaknutih čeških umjetnika Jana Kojana i Jaroslava Grussa) te – književnosti (Jaroslav Seifert), koja je uključivala i uređivanje zidnih novina.²²⁶² On sam sudjelovao je na mjesnim književnim domjencima (“Sudjenje Raskolnikovu”, “Sudjenje Bazarovu”),²²⁶³ a preko novina i drugih periodika (“od najdesnijih do najljepijih”) uspijevao je pratiti i tekuću proizvodnju, uočivši već tada Blokovu pjesmu *Dvanaestorica*, koja mu se toliko svidjela da ju je odmah prepjevao.²²⁶⁴

Najzanimljiviji događaj na tom području doživio je, međutim, potkraj 1917., kada se vojnicima Crvene garde priključio u skupljanju knjiga iz spaljenih plemićkih domova. Jedna od “spašenih” knjižnica pripadala je nekoć davno jednomu od pobočnika carice Katarine, obilujući, među ostalim, prvotiscima Voltairea i drugih francuskih enciklopedista, mahom s vlastoručnim autorskim posvetama. No, još veću pažnju privukla su mu dva “dva prekrasna uvezana sveska sa zlatoreznim natpisom na hrptu”, Bessonovo izdanje Križanićeve *Ruske države u prvoj polovici XVII. vijeka*: “Bilo mi je kao da sam, iza duge osamljenosti, sreo u ovoj bezizlaznoj stepi najdražeg znanca, svoga čudesnoga zemljaka, dorusla po svom duhovnom habitusu ovim apokaliptičkim godinama i događajima. S ganućem sam ogledao znamenito Križanićevo djelo, tumačeći bez predaha svima i svakome, tko me je htio slušati, da je to moj zemljak, Hrvat, slavni Juraj Križanić, koji je ne samo njima, Rusima, nego i svima Slavenima, dao vrlo rano i vrlo mnogo korisnih savjeta i pouka [...] Da, da, on je naš, zajednički, slavni Juraj Križanić. Sačuvat ćemo ga! – potvrđivali bi moji slušatelji.”²²⁶⁵

Višegodišnji boravak u Rusiji i jednom je austro-ugarskom dočasniku omogućio da čitanjem popuni neke praznine u naobrazbi: “U zarobljeništvu – priča Josip Broz – mnogo sam čitao, naučio sam ruski i pročitao mnoga djela ruskih klasika, naročito romane Tolstoja, Turgenjeva, Kuprina i drugih. Preko puta zgrade u kojoj smo bili smješteni mi zarobljenici živjele su dvije gimnazistkinje, kćerka jednog mehaničara prognanog u Sibir i kćerka jednog

²²⁶⁰ *Isto*, 274., 279.

²²⁶¹ *Isto*, 283.-287.

²²⁶² *Isto*, 282.-283.

²²⁶³ *Isto*, 289.-290.

²²⁶⁴ *Isto*, 287.

²²⁶⁵ *Isto*, 305.-308.

doktora. One su nam stalno slale knjige koje smo, pročitavši, vraćali.”²²⁶⁶ Poput Badalića, u svojem tipično kozerskom tonu, i Tito se sjeća Haška – proveo je s njim nekoliko tjedana 1920. u Narvi, u karanteni koju su morali proći svi povratnici iz Sovjetske Rusije.²²⁶⁷

Napuštajući Rusiju kao jugoslavenski dobrovoljci – držeći to očito dobrim ulaganjem – i Kordini su suborci “kupovali ruske knjige”,²²⁶⁸ a vozeći se vlakom u tom je pogledu naročito slavodobitan bio Diklić: “Ispod mog sjedala leži u čvrstom sanduku moja ruska biblioteka, koju ljubomorno čuvam od poganih literata našega društva, koji po svojoj boemskoj prirodi nerado nabavljaju knjige sopstvenim novcem, ali se rado služe tuđim knjigama, koje ne vraćaju.”²²⁶⁹ Za boravka u Mukdenu, štoviše, počeo je čitati – vjerojatno također na ruskom – i autobiografiju japanskoga slikara Yoshia Markinoa.²²⁷⁰

Nasuprot njima, Kovač o svojim nabavkama šuti, no Kuprinovu *Azurnu obalu*, što ju je čitao u Francuskoj, vjerojatno je također donio iz Rusije.²²⁷¹ Grgurić, koji je sovjetsku granicu prešao individualno, 1923., bio je slabije sreće – kako tvrdi, carinici su mu oduzeli nekoliko svezaka Gončarova jer su bili otisnuti starim pravopisom.²²⁷²

Kako se čini, u nedostatku drugih medija, knjiga je za I. svjetskoga rata bila traženi predmet i za one autobiografe koji na nju nisu bili profesionalno upućeni. Osim za estetski užitak ili puku razbibrigu koristila se ona i za informiranje te učenje jezika, a kao izvor društvenih i kulturalnih predožbi o životu s druge strane bojišnice naročito su utjecaj imali ruski klasici, čitani u nas i prije 1914. Slučajno ili ne, kvantitativno gledano, iza njih najpopularniji su bili Manzonijski *Zaručnici*.

9.4. Subjekt-pisac

9.4.1. Prethodne napomene

Utješna funkcija, a naročito svojevrsno terapeutsko nastojanje da se subjekt “reintegrira” kroz svojevrsno sređivanje dojmova – kako je to, spomenih već, ispravno primijetio Smith – veoma je važna i za spisateljsku djelatnost pojedinih autobiografa. Vjerojatno i zato, a ne

²²⁶⁶ V. DEDIJER, *Josip Broz Tito*, 64.

²²⁶⁷ *Isto*, 72.; V. DEDIJER, *Novi prilozi*, 259.-260.

²²⁶⁸ J. KORDA, n. dj., 129.

²²⁶⁹ S. DIKLIĆ, n. dj., 56.

²²⁷⁰ *Isto*, 89.-91.

²²⁷¹ A. KOVAČ, n. dj., 48.

²²⁷² H. GRGURIĆ, *Kroz tamnice*, 398.

samo zbog uvjetovanosti prevladavajućom “stilskom formacijom”, odnosno željom za memoarističkom preglednošću (Maček, Kraus...), velika većina njih nastojala je u svojim sjećanjima ostati u okvirima realističke poetike, izlažući zbivanja kronološki, eventualno i tematski (Blašković). Nastojala, kažem, jer – vidjeli smo – pripovjedni, a time zacijelo i autorski subjekti, iskazuju mnoge unutarnje proturječnosti, ne samo u pogledu svojih načelnih političkih, ideoloških i svjetonazorskih odrednica, nego i u pogledu konkretnoga ponašanja prema neprijatelju, suborcima, obitelji, alkoholu, vjeri odnosno stresorima i depresorima općenito.

Odabir takve matrice potencirala je zacijelo i vremenska distanca, točnije izvjestan “racionalizacijski” odmak od neposredne ratne zbilje, pogodan da nametne kakav-takav red uvelike kaotičnom “iskustvenom repertoaru”. Vjerojatno nije slučajno što najviše ekspresionističkih pa i nadrealističkih elemenata nalazimo u Tomašićevim sjećanjima koja su nastala još 1915., kao i u neprerađenim fragmentima tadašnjih dnevnčkih zapisa uvrštenih u inače realistička sjećanja pojedinaca poput Grgeca i Blaškovića, nastala tek 1930-ih.

Za sjećanja pak s prevladavajućim ili bitnije izraženim modernističkim natruhama (Krlježa, Horvat, donekle i Badalić te Kralj) karakteristično je da su većinom nastala poslije 1945., i to – čini se – bez sustavnije dnevničke podloge. Utoliko njihove poetičke značajke, ponajprije fragmentarno, rascjepkano izlaganje – barem djelomice – mogu biti i posljedicom sasvim praktične “izblijedjelosti” pojedinačnih zbivanja, koja se s vremenom u pamćenju stapaju u slabije diferencirane dojmove.

No, više od “objektivnih” stilskih značajka, u sljedećim će nas odjeljcima zanimati “subjektivno” izražena htijenja – što nam sami autori kažu o tomu zašto su vodili dnevnike ili pisali sjećanja, komu su oni bili namijenjeni, i s kakvim su poteškoćama bili skupčani. Takav “okvir”, naime, mogao bi također biti ključan za interpretaciju izloženoga “sadržaja”.

9.4.2. Poznati i manje poznati prethodnici

Premda još nisu provedena sustavnija istraživanja cjelokupnoga hrvatskoga autobiografskoga korpusa s prijelaza iz XIX. u XX. stoljeće, opća kretanja navedena u četvrtom poglavlju, kao i poznati pojedinačni slučajevi, od Dragojle Jarnevićeve do Ise Kršnjavoga, upućuju na to da je uoči I. svjetskoga rata navika dnevničkoga bilježenja u nas bila razmjerno raširena. Slično se, ali u nešto manjem stupnju, može zaključiti i za autobiografije memoarskoga tipa (sjećanja), koje u monografskom obliku objavljuju i osobe

što se, doduše, u javnom životu jesu istaknule, ali ne kao nacionalni velikani prvoga reda (npr. Imbro Tkalac, Mijo Krešić).

Štoviše, i posljednji veći oružani sukob, okupacija Bosne i Hercegovine 1878.,²²⁷³ bio je obrađen u najmanje jednoj autobiografsko-putopisnoj monografiji. Iako nepoznatoga autora, *Ratni doživljaji i putopisne crtice jednogodišnjega dobrovoljca za vrijeme bosanske okupacije 1878.* (Sušak 1879.) zanimljivi su ne samo kao daljni dokaz spisateljskih navika, nego i kao komparativno polazište.²²⁷⁴

Naime, pripovjedač tih *Ratnih doživljaja*, dodijeljen gradačkoj XV. poljskoj bolnici, prošavši Bosnu i Hercegovinu smjerom Bosanski Brod–Doboj–Maglaj–Žepče–Zenica–Busovača–Kiseljak–Sarajevo, uz dulji ponovni boravak u Kiseljaku (sveukupno nekih pet mjeseci), zaokupljen je istim onim temama koje će zanimati i kasnije autobiografe, s tom razlikom što umjesto prikaza borbi – u kojima je sudjelovao tek postrance – puno više pozornosti posvećuje putopisnom, zacijelo na bilješkama temeljenom prikazu nepoznatoga kraja i kulture njegovih stanovnika. Uostalom, između njega i Mažuranićeva *Pogleda u Bosnu* (1842.) slične obrade i nisu bile tako brojne.

Ideološko-politički gledano, rat već ni za njega nije primjereno rješenje: “Tà, kada će jednom doći vrijeme, da se umuže i uplemene narodi, rješavajuć prepirke i razmirice ne više ovakovim krvnim načinom, ne više sabljom u ruci, smrtnim olovom u puški i topu, već čovječnim i mirnim načinom, kao braća, kao ljudi jednoga Boga!”²²⁷⁵

U skladu s tim, premda su kao vojska također ponosno ispraćeni preko granice, sebe i svoje drugove odmah u početku proglasit će “tisućama nesretnika”,²²⁷⁶ koji nose “kobnu po nas Hrvate crno-žutu zastavu” da u Bosnu i Hercegovinu uvedu ropstvo teže nego što je ikada bilo.²²⁷⁷ Istina, za nj je to “starodrevna hrvatska zemlja”, u kojoj žive Hrvati triju vjera (kako starčevićanski kaže, “vjera nečini narodnosti”, a i Slovenci su za nj “planinski Hrvati”), no posljedica takvoga zahvata tek je bratoubilački rat, budući da se austro-ugarskoj vojsci sada odupiru i starosjedioci²²⁷⁸ – zato, kaže, iz svojega prikaza ispušta borbe za Sarajevo:

²²⁷³ Procjenjuje se da su u njem austro-ugarske snage – većinom s područja Trojednice – imale oko 3300 poginulih, 6700 ranjenih i 110 000 (!) oboljelih, od kojih je dio zacijelo također umro. I. DEÁK, *Beyond Nationalism*, 63.

²²⁷⁴ Tekst je, nepotpisan, u nastavcima prethodno izlazio u pravaškim novinama *Sloboda* (Sušak). Stilske i sadržajne značajke (pripovjedač navodi da je podrijetlom iz Osijeka, studirao je u Grazu, upućen je u geologiju i botaniku) daju naslutiti da bi u daljnjoj potrazi za autorom valjalo poći od Mije Kišpatića (1851–1926.) ili, manje vjerojatno, Dragutina Hirca (1853–1921.) – dakako, ako posrijedi nije neobično sustavna obmana.

²²⁷⁵ *Ratni doživljaji*, 24.

²²⁷⁶ *Isto*, 1.

²²⁷⁷ *Isto*, 9., 42.

²²⁷⁸ *Isto*, 27., 38., 65.

“Opisivati to zauzeće nemarim. Žalostan bo je to prizor, kad čovjek gleda, gdje brat na brata ubojito oružje povadio.”²²⁷⁹

Zadobivši s vremenom povjerenje pojedinih kiseljačkih muslimana, koje je naročito oduševila jezična bliskost (očekivali su samo “Švabe”), odlučio je zato dati i jasnu, makar ponešto zastarjelu preporuku: “Najbolji je to dokaz kako bi okupacija lahko izvedena bila, da se uzeo obzir na hrvatsko [državno] pravo i da je na tom temelju stvar radjena, jer smo mi Hrvati jedinci, koji bi razumjeli poduprijeti, vladati, izobraziti i priljubiti nam bratski narod i popušćati mu postupice, gdje bi to okolnosti zahtjevale [...] dočim će pokusi svakoga drugoga elementa, koji bude poprimio u ruke administraciju Bosne i Hercegovine, najsajjnije izjaloviti.”²²⁸⁰

No, taj romantičarski, da ne kažem nemčićevski stilski sloj još je prisutniji u autorovu opisu ratne svagdašnjice, posebice doticaja s borbom i njezinim posljedicama, negdje kraj Doboja: “Akoprem je bojište od nas bilo prilično udaljeno, to nam se ipak gorko vozila nuz grlo mutna čorba, a sav profunt [provijant, podijeljena hrana – F. H.] zapinjao kao kvasac u vratu. A kako ćeš i jesti, kada na sve strane crna zieva smrt! Kako ćeš jesti, kada vidiš krvcu, gdje se ustjenava, kada čuješ jauk ranjenika, komu je tane razmrskalo nožnu kost, il probilo jasne prsi. Zar da ti ne puca srce, zar da ne plačeš, ako imaš suzah ronilicah.”²²⁸¹

Osim bolnih rana izazvanih streljačkim oružjem, i nepokopani mrtvac i zaudarali su slično kao 1914–1918., a opet nekako drukčije: “Već četiri duga sata noge naše gredu; zamakosmo u malu dolinu, na ono kobno mjesto, gdje su magjarski husari bili napadnuti. Još iz daleka zakadio nam je silan smrad naše nosove i gle – eno ondje osakaćenih mrtvih trupalja, turskih kadavera. Po šikarju i kraj puta, pod pećinom i izpod ceste na sićušnom piesku Bosne leži mrtva Turad, snivajuć o huriskah i svečevom dženetu.”²²⁸²

No, zanimaju njega i drugi, također u korpusu uobičajeni aktanti – istina, zabilježena su tijekom boravka bolnice u Kiseljaku među vojnicima i tri slučaja “manije”,²²⁸³ no osim biljnim pokrovom i rudnim bogatstvima osvojeni krajevi obiluju i djevojkama, od kojih su barem maglajske “puno ljepše” negoli one u Slavoniji i Krajini.²²⁸⁴

Ukratko, po svojim vrijednosnim polazištima, i *Ratni doživljaji* mogli bi se lako uklopiti u humanistički dio izloženoga spektra autobiografskih obrada I. svjetskoga rata. Nema sumnje, u pogledu perceptivne usmjerenosti, djeluje on selektivnije u odnosu na glavninu kasnijih

²²⁷⁹ Isto, 77.

²²⁸⁰ Isto, 56.

²²⁸¹ Isto, 24.

²²⁸² Isto, 27.

²²⁸³ Isto, 88.

²²⁸⁴ Isto, 35.

tekstova, no autorov cilj vjerojatno i nije bio toliko opisati vlastite doživljaje, koliko izvijestiti javnost o prilikama u novostečenim krajevima. Napokon, i da je više sudjelovao u borbama, njihove značajke – od samoga trajanja do uporabljenoga naoružanja – teško da su ga mogle usmjeriti prema izrazitijem isticanju patnje, a u konkretizaciju svojih odnosa s “djevojkama” ne ulaze ni mnogi korpusni autobiografi. Nasuprot tomu, vidjeli smo, sadržane romantičarske stilističke odrednice (povezane, međutim, i s arhaičnim leksikom!) uočljiviji su razlikovni element – znači li to i da je njihova autor doista bitno drukčije doživljavao svijet? Potpuniji odgovor na to pitanje podrazumijevao bi ne samo posezanje za drugim ratničkim autobiografijama toga razdoblja, nego i određenje prema prikazanim prijemima o odnosu između jezika i stvarnosti.

Primjerice, pođemo li još nekoliko desetljeća unazad, naići ćemo na nedavno objavljeni *Ratni dnevnik* graničarskoga desetnika Ilije Ivacića (Drenovci, 1817 – Šumanovci, 1892.).²²⁸⁵ U stvari, riječ je stihovanim zapisima oslonjenima na usmenoknjiževno pjesništvo, u kojima se spominju bitke, osobe i toponimi iz ratova vođenih 1848.–1851., u kojima je autor očito sudjelovao, zasebno – na njemačkom – bilježeći itinerer (posljednji unos, nakon dugodišnje stanke, posvećen je i ovdje okupaciji Bosne i Hercegovine). Kako se vidi iz obrađenoga korpusa, produkcije sličnih žanrovskih značajka bilo je i za I. svjetskoga rata (Božićić, Blašković, Turkalji), a zacijelo je, zbog nešto veće pismenosti, na području Vojne Krajine bila raširena i u prvoj polovici XIX. stoljeća, samo što je danas poznat tek manji njezin dio.²²⁸⁶

Uz navedenoga jednogodišnjega dobrovoljca, na smjeru Doboj–Žepče–Kakanj–Kolutić–Visoko–Romanija–Sarajevo u zazimanju Bosne i Hercegovine sudjelovao je i jedan mladi poručnik pečuške 52. pješačke pukovnije, kasnije toliko proslavljeni feldmaršal Svetozar Borojević. Njegova, danas u Hrvatskoj raritetna knjiga *Durch Bosnien – illustrierter Führer auf der k.k. Bosna-Bahn und der bosnisch-hercegovinischen Staatsbahn Doboj-Siminhan* (Beč 1887.) svakako nije ni autobiografija niti putopis, već – izvještava Drago Roksandić – doista “pregledno strukturiran” i “iznimno sadržajno pisan” ilustrirani vodič, namijenjen svakovrsnim putnicima u tu nepoznatu zemlju, blizak žanru tzv. Länderbeschreibunga, tj. opisu zemalja za vojne potrebe, za koji su austro-ugarski časnici njegova obrazovanja bili tradicijski osposobljeni.²²⁸⁷ Naravno, Borojević, koji je povrh kadetske 1885. završio i bečku Ratnu školu svakako već tada – iako još u činu satnika – nije bio “običan” trupni časnik, no uz

²²⁸⁵ Ilija IVACIĆ, *Ratni dnevnik (1848.-1851.)* (prir. Vinko Juzbašić i Stjepan Tomislav Krčelić), Bošnjaci 2004.

²²⁸⁶ O još starijem dnevniku krajiškoga bojnika Pavla Vakanovića (1772–1834.) vidi Alexander BUCZYNSKI, “Obveze i povlastice krajiških časnika”. *Povijesni prilozi*, 11/1992., 93.-98.

²²⁸⁷ D. ROKSANDIĆ, *Svetozar Borojević*, 21., 25.

već spomenute korpusne predstavnike (Oršića, Kneževića, Blaškovića i von Trappa) i njegov je slučaj nezaobilazna nadopuna – u Krležinim tekstovima toliko izraženoj – predodžbi o djelatnim austro-ugarskim časnicima nižih činova, koji (za razliku od negdašnjih simpatizera preporodnoga pokreta) tobože ne čitaju ništa osim vladinih novina i službenih propisnika, a pišu eventualno tek pisma svojim ljubavnicama.

Godine 1878., možda potaknuta pojačanim zanimanjem za vojničke teme, no bez upućivanja na okupaciju Bosne i Hercegovine, objavljena je u Zagrebu i knjiga *Izgubljen život – autobiografija krajiškoga časnika*, s naznakom “priobćio Gj. P.” tj. Đuro Popović. Podatke o autoru nisam uspio podrobnije ustanoviti – možda je riječ o pučkoškolskom učitelju iz Vugrovca, preminulom 1903.²²⁸⁸ – pa je i to jedan od razloga zbog kojih ga je praktički nemoguće žanrovski razvrstati.²²⁸⁹ Naime, na prvih nekoliko stranica, anonimni nam pripovjedač objašnjava da je sa svojim prijateljem, liječnikom “dr. Zdravkom” ušao u raspravu o slobodi volje, odnosno o utjecaju društva na pojedinca, na što mu je taj dao autobiografiju i dnevnik nekoga pacijenta što je od alkoholizma mlad umro u njegovoj beogradskoj bolnici.

Ta dva teksta, navodno prevedena s njemačkoga (znak, tvrdi pripovjedač, “tužnoga” stanja u Vojnoj granici!), potkraj donesena i naizmjenice, čine i ostatak knjige, s iznimkom kratke završne napomene. Njihova didaktična tendencija, na tragu još Abélardove *Povijesti mojih nevolja*, očita je, ali opet ne toliko da bi se nedvojbeno isključila svaka zbiljska jezgra. Štoviše, navodni pripovjedač, koji za sebe kaže da je “Mirko Tomić”, pravoslavne vjere, rođen u Jošanima 1834.²²⁹⁰ (budući da mu se i otac “zove” Toma, fikcionalnost prezimena jasno je sugerirana), na gotovo stotinu stranica iznimno detaljno opisuje svoje gojenaštvo u *Theresianumu* 1845–1853. (uključujući i narodnosno uvjetovane trzavice prema “Krobotima” poput njega!), tako da je i sam autor doista morao ondje biti, ili se neobično dobro posredno uputiti.²²⁹¹ No, više od toga, za proučavanje čitateljskih i spisateljskih navika u desetljećima

²²⁸⁸ Osnovna škola Vugrovec – Kašina, na: <http://os-vugrovec-kasina.skole.hr/skola/povijest> (pristupljeno 6. srpnja 2012).

²²⁸⁹ Među ostalim, ne spominje se u Krešimir NEMEC, *Povijest hrvatskoga romana – od početaka do kraja 19. stoljeća*, Zagreb 1999.

²²⁹⁰ Đ. POPOVIĆ, *Izgubljen život*, 16., 19., 55., 57.

²²⁹¹ Štoviše, izvjesni “Pero Drakullich”, “Andreas Franić” i “Emerich Polak” doista su se i školovali u onomu naraštaju o kojemu se u toj “autobiografiji” pripovijeda, a – kao kruna svega – biografski podatci samoga pripovjedača “Mirka Tomića” potpuno se poklapaju s onima zbiljskoga “Wladimira Zernića” (godina rođenja u Jošanima, godine i mjesta školovanja i službe, umirovljenje 1864.). Iako se o polaznicima *Theresianuma* pisalo i prije 1878. – što znači da su, načelno, mogli biti dostupni Popoviću – djeluje mi nevjerovatno da bi pisac u to doba tako potpuno preuzeo biografske podatke zbiljske osobe, tj. kao nalogičnije tumačenje nameće se upravo ono da je ipak posrijedi nepatvorena autobiografija samoga Zernića (ili Zrnića). To što cijeli tekst ima podosta akcidentalnih zbivanja, dakako, može biti i zasluga nevještog romanopisca, no također potkrepljuje izloženu

prije I. svjetskoga rata bitni su navodi kako se svugdje gdje ih je bilo učlanjivao u “posudionice knjiga” (Manzonijevi *Zaručnici* i njegov su izbor!) te kako je još kao gojenac vodio dnevnik, koji mu je zajedno s ostalom prtljagom propao kada je bio premješten u Mantovu.²²⁹²

U svemu, iako se može činiti da je – zbog velikoga opsega predmetnoga korpusa – I. svjetski rat za posljedicu imao i pojačano zanimanje za dnevnike, odnosno za sjećanja, to se može objasniti i mimo poetičkih (porast vrijednosti žanra), odnosno psiholoških (porast vrijednosti subjekta) razloga, samom činjenicom da se po prvi puta u nas toliki broj – pretežno mobiliziranih – pismenih ljudi našao u “nesvakidašnjim”, “zanimljivim” zbivanjima.

9.4.3. U početku bijaše dnevnik

Kako, dakle, bilo, odlazak u rat 1914–1918. mogao je na vođenje kakvoga-takvoga dnevnika potaknuti i one pojedince koji za nj u mirno doba jednostavno nisu imali dostatnu motivaciju. Ako su se u rov mogle nositi knjige, jasno je da se prostora još i lakše moglo naći za kakvu bilježnicu, a tko je baš htio za silu se mogao pomoći i cigaretnim papirićima.

Na njima je te na omanjem notesu, naime, dočasnik 16. pješačke pukovnije Đuro Radaković – inače u civilu učitelj – svoje bilješke vodio od mobilizacije 1914. do listopada 1916. (od veljače 1915. u ruskom zarobljeništvu), gotovo iz dana u dan.²²⁹³ Dakako, riječ je krajnje sažetim zapisima, koji se pretežno tiču lokacije njegove postrojbe, slaboga mu zdravlja te loših uvjeta u logorima u kojima je boravio.²²⁹⁴

Za razliku od njega, već spomenuti pričuvni natporučnik 79. pješačke pukovnije, Milan Japunčić, od veljače 1916. do listopada 1917. ispunio je punih pet rukopisnih bilježnica, od kojih, međutim, tek prva – ujedno i jedina dosad znanstveno predstavljena – pokriva njegov boravak na bojištu do pada u rusko zarobljeništvo lipnja 1916. Za razliku od Radakovića, u toj prvoj bilježnici, započetoj dakle tek treće ratne godine – iako je i on sudjelovao još u borbama za Crni Vrh 1914. – na neredovito se opisivana svagdašnja zbivanja nadovezuju širi prikazi

tezu. Usp. Johann SVOBODA, *Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage*, sv. 2, Wien 1894., 214.-215., 223.

²²⁹² Đ. POPOVIĆ, n. dj., 159.

²²⁹³ Đuro RADAKOVIĆ, “Ratni dnevnik”, *Hrvatska revija*, 4/2004., br. 3, 61.-69.

²²⁹⁴ Među ostalim, spominje i krajnje zaoštrene odnose između zarobljenih Srba i Hrvata, od kojih se iz njegove okoline u jugoslavenske dobrovoljce nitko nije prijavio. *Isto*, 66.-67.

njegova raspoloženja, kao i odnosa prema ratnim ciljevima, Monarhiji, vjeri, obitelji i suborcima.²²⁹⁵

Premda, kako je rečeno, ne ulaze u promatrani autobiografski korpus, oba ta teksta dobar su primjer za dva tipa dnevnčkih zapisa – prvi je usmjeren pretežno na okoliš, prostor, stvarnost, “vanjsku zbilju”, a drugi i na unutrašnju, intimnu domenu, psihi, “mentalnu zbilju”. Od svega dva dnevnička teksta uvrštena u korpus, Cvitanovićev – očito, u manjoj mjeri i prerađen – je, dakako, širi od Radakovićeve, no svijet također promatra pretežno iz predmetne perspektive, kroz, sjetimo se, empirijske, “objektivne” doživljaje austro-ugarskih zarobljenika od Valjeva do Asinare.²²⁹⁶

Nasuprot tomu, odabrani fragmenti Merzova dnevnika – cjelina nam je još nedostupna – posvećeni su gotovo isključivo nutrini, toliko da ih je nerijetko teško kontekstualizirati s obzirom na ratna zbivanja (zato su, poput Krležinih *Davnih dana*, u ovom radu tek dotaknuti). Koliko se zna, dajući ju na čitanje prijateljima, Cvitanović je na neki način pristao da posljednja inačica njegova ratnoga dnevnika bude objavljena,²²⁹⁷ no za Merza to, čini se, nije slučaj.

Svi ostali korpusni tekstovi, ako i sadrže pojedine izvatke iz intimnih dnevnika, pisani su za javnost, dakle s namjerom da budu objavljeni, pretežno još za autorova života (jedino Dubravčić, vidjeli smo, svoja je sjećanja namijenio obiteljskom krugu). Njihove neposrednije osnovice utoliko najčešće mogu biti tek predmetom rekonstruktivnih nastojanja, odnosno potrage za eventualnim rukopisnim ostavštinama. Dakle, tko je, kako i zašto od korpusnih autobiografa tijekom I. svjetskoga rata vodio kakve-takve dnevničke bilješke?

Prije svega, Dubravčić i Jelavić zasigurno nisu – prvi izričito kaže da se u pisanju svojih sjećanja pomagao tek vojničkim zemljovidima i “mršavom korespondencijom”,²²⁹⁸ drugi pak da žali što o pohodu na Srbiju nije mogao “voditi dnevnika”²²⁹⁹.

Isto vrijedi i za Livadića, Oršića, Tomašića i Jakovljevića, koji se o eventualnim takvim zapiscima ne izjašnjavaju – s obzirom na to da su pisali malo nakon obrađenih zbivanja, svoja

²²⁹⁵ M. KUNČIĆ i Z. LADIĆ, “Prilog životopisu Milana Japunčića”, 69.-90.

²²⁹⁶ Kako kaže sam autor, “dnevno [je] bilježio mjesta kroz koja smo prolazili i ukratko crtao doživljaje koji su mi se u onaj čas činili najglavnijima [...] od leđa ukočenom rukom [...] pri mjesečini, ili noću uz vatru poslije trudna i naporna marša”. No, prema napomeni priređivača, od izvornih Cvitanovićevih notesa sačuvan je tek jedan što veoma sažeto pokriva razdoblje od srpnja 1916. do travnja 1919., dok je sadržaj prethodnih, zacijelo uz određena proširenja, tijekom boravka u Asinari unesen u četiri bilježnice. K. JURIŠIĆ, n. dj., 122.-123., 143.

²²⁹⁷ Isto, 122.-123.

²²⁹⁸ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 7.-8.

²²⁹⁹ “Na ovom sam putu doživio samo strah i trepet. Žalim, što mi nije bilo moguće o ovome bojnome pohodu voditi dnevnika. Potpuno su mi naime iščezla iz pameti imena mjesta i osoba, pa i mnogi doživljaji.” I. JELAVIĆ, n. dj., (3).

su, razmjerno “gusta” sjećanja, doduše s ponešto izraženijom “crtičnom” strukturom, mogli lako sastaviti već i na temelju vlastitoga pamćenja.

Osobne bilješke, po svem sudeći, nije vodio ni von Trapp, koji tek neodređeno spominje kako tijekom mučnoga čekanja – dok podmornica leži na dnu – jedni članovi posade pišu pisma, a drugi dnevnik.²³⁰⁰

Budući da je “crtična” pa i uopćena, visoko sintezna struktura posebno izražena u kasnije tiskanim sjećanjima Tita, Ribara, Mačeka, Krausa i Horvata, i za njih je malo vjerojatno da su im u osnovi bile nekakve starije bilješke.

Na nedoumice u vezi s određenjem Krležinih *Davnih dana* upućeno je već na drugom mjestu, ovdje je tek spomenuti Barčota i Messner-Sporšića. Naime, podnaslov Barčotova teksta *Za otadžbinu* glasi *Crtice iz ratnog dnevnika*, što bi moglo sugerirati da je nastao većom ili manjom preradom nekih neposrednih bilježaka, o kojima međutim ništa detaljnijega ne doznajemo. Kako bilo, budući da je tiskan već 1919., lako je također mogao nastati na temelju pamćenja.

Slična fragmentarnost naglašena je i u naslovu Messner-Sporšićevih *Odlomaka iz ratnih uspomena*, no tu se – kako slijedi iz predgovora – misli na to da te 1934. njihov rukopis nije bio objavljen u cijelosti.²³⁰¹ Povrh toga, navođenje određenih nadnevaka i drugih podataka ipak bi moglo sugerirati da je autor tada na raspolaganju imao i starije dnevničke bilješke.

Iako nasuprot gornjemu dvojcu ni na koji način ne upućuju na eventualnu dnevničku narav, zbog mnoštva konkretnih nadnevaka i naziva mjesta određenu neposrednu jezgru, možda nešto poput Radakovićevih bilježaka, vjerojatno imaju i sjećanja Turkaljevih – za razliku od pretjeranih brojaka te dvojbeni prikazi nekih zbivanja, u tomu su pogledu upravo začudno precizni, sadržavajući čak i prilično točne geografske udaljenosti.

Još u prethodnom poglavlju upozoreno je na začudnu množinu dijaloga iz Prodanovićevih sjećanja, kao i na praktičnu nemogućnost da su doslovce preneseni. Premda sasvim usputno, autor – međutim – na jednom mjestu nedvosmisleno napominje da je tijekom 1914. vodio dnevnik, u koji je dospijevao zapisati i pjesme.²³⁰² Iako ga također tek uzgredice

²³⁰⁰ G. VON TRAPP, n. dj. 20.

²³⁰¹ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 1.-2.

²³⁰² Krajem rujna te godine, negdje u vlažnoj zemunici na srpskom bojištu, na tu je temu, naime, sa svojim kolegama upriličio “literarno veče”: “Tako se nas nekoliko časnika Srba i Hrvata dogovorismo, da se danas oko pet sati posle podne nađemo u rovu kod Dr. Badovinca i tu da ja i Dr. Badovinac pročitamo nešto iz naših dnevnika. Htelo se po što po to duševne hrane, jer je naglašeno, da se sastanemo, ma kako rđavo vreme bilo.” Kako kaže, o toj prigodi “dr. Badovinac” pročitao je svoju novelu *Propalo ognjište*, a on sam dvadesetak pjesama (u knjizi su pjesme prenesene a novela prepričana), no kritičku raspravu spriječio je nestanak petroleja. *Isto*, 146.-156.

spominje, zacijelo opširan dnevnik vodio je i Blažević,²³⁰³ ističući čak svoju potrebu da unatoč svim skopčanim teškoćama što prije opiše pojedine ključne događaje, primjerice one fingirane juriše iz 1918.: “Vratili smo se s ekskurzije na Kol di Pez i hoću još noćas da opišem taj doživljaj, dok su mi utisci svježiji. Nevolja je to, zguren nad jednom daščicom i pri škiljavoju svjetlosti jedne jedine svjećice, slagati slovo jedno do drugoga i još ne znati kome će ovi papirići dopasti šaka.”²³⁰⁴ Dostojne bilježenja i u takvim uvjetima, međutim, bile su za nj i pojedine literarne asocijacije, primjerice pjesma Jovana Jovanovića Zmaja *Kad bi umjesto kiše sve padale banke*, potaknuta talijanskim falsificiranjem okupacijskih lira.²³⁰⁵

Iako ne spominje eventualne bilješke, a izlaganje mu nije naročito precizno, nekakav notes sa sobom je možda nosio i Kovač, budući da i on donosi više satiričnih pjesmica (neke od njih, izrijeком tvrdi, samo po sjećanju), a i cijele izvatke iz parodijske *Artiljerije rustikane* Brane Cvetkovića.²³⁰⁶

Nasuprot njima, neki autori skloni su dnevničke zapise već u samom uvodu ili pogovoru istaknuti kao jednu od osnovica svojih sjećanja. Među jugoslavenskim dobrovoljcima tako su postupili Diklić²³⁰⁷ i Korda²³⁰⁸, a na samom završetku svoje knjige “požutjele listiće mojih bilježaka” spominje i Grgurić. No ako su te i imale znatniji opseg, u njegovim eliptičnim sjećanjima s brojnim digresijama i vremenskim preskocima utjecaj im baš i nije uočljiv, osim možda također u osnovnim prostornim koordinatama.²³⁰⁹

Premda objavljena malo nakon obrađenih zbivanja, na dnevnim zapisima, a i na prijepisima pukovnijskih, brigadnih i divizijskih zapovijedi, temelje se i Kneževićeva sjećanja: “Sve zabilježbe ubilježio sam u bilježnicu svoju smjesta iza događaja: u boju, u vatri, po danu i po noći, za kiše i za sunca. Mnogoput nisam mario za pogibelj, samo da spasim istinu.”²³¹⁰

Prema Budaku, i *Ratno roblje*, rečeno je već, napisano je u talijanskom zarobljeničkom logoru 1916–1917., “polako, natenane, prema dnevnim bilješkama i svježim neizbrisivim uspomenaма brojnih učesnika”.²³¹¹ Sličnu studioznost ističe i Blašković, navodeći da su – od

²³⁰³ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 153., 180., 185.

²³⁰⁴ *Isto*, 188.

²³⁰⁵ *Isto*, 185.

²³⁰⁶ A. KOVAČ, n. dj., 107.-117.

²³⁰⁷ S. DIKLJIĆ, n. dj., 10.-11.

²³⁰⁸ J. KORDA, n. dj., 298. Na više mjesta u knjizi autor donosi i svoje pjesme, od kojih je barem dio morao nastati prije 1918. *Isto*, 20., 31., 36.-37., 41., 205., 225.

²³⁰⁹ H. GRGURIĆ, *Kroz tamnice*, 399.

²³¹⁰ B. KNEŽEVIĆ, n. dj., 5.

²³¹¹ M. BUDAK, n. dj., 415. Očito, iz formulacije nije sasvim jasno čije su to sve bilješke bile.

rabljenih izvora – njegove osobne bilješke “još točnije” od službenih dnevnika, pri čem se, vidjeli smo, u njih nije skanjivao još 1914. zapisati da je “rat za Monarhiju izgubljen”.²³¹²

Očekivano, najiscrpniji je opet Grgec – kako je već spomenuto, tijekom boravka na bojištu on u svoje bilježnice nije unosio samo dnevničke zapise u užem smislu, već i samostalne literarne tekstove, odnosno njihove koncepte, a stvarao je i svojevrsnu hemeroteku.²³¹³ Kako drugdje kaže, sve to bilo bi gradivo za “ratne uspomene i skice”, koje bi ukupno obuhvaćale čak osam do devet knjiga.²³¹⁴

Jedna od eksplicitnih funkcija vođenja dnevnika bilo je, dakle, evidentiranje “iskustvenoga repertoara” za buduću književnu proizvodnju, skopčano katkada i s neobvezatnim izlaganjem opasnosti, kao u slučaju kada ga je uoči Božića 1916. jedan od inače nemilih suboraca pozvao da izbliza promatraju austro-ugarski protuudar na jedan talijanski teški top, tzv. čimbun: “Grga je Mikulin bilježio u dnevnik najzanimljivije ratne prizore namjeravajući da ih jednom, ako ostane na životu obradi u literarnoj formi, zato je smjesta pristao na Štajrerov prijedlog.”²³¹⁵

S njom je, međutim – kao i u Grgecovim obraćanjima Bogu – tijesno povezana bila i svojevrsna ispovjedna, samokritička funkcija izrazito savjesnoga autorskoga glasa: “Velik dio svih dotadašnjih Mikulinovih zapisaka bijaše bičevanje i prekoravanje sama sebe radi grijeha, neznanja, čudorednih mana i slabosti. A bilo je u njima i prilično mnogo kritičkih i beletrističkih fragmenata.”²³¹⁶

Njezina je važnost, dakako, bila dodatno izražena u onim trenutcima u kojima se autor osjećao kao stranac u razuzdanom svijetu časničkih zabava: “Prvi dan osjećam neobičnu tjeskobu u srcu. Ovaj kontrast između razbludnosti i tužnih pogreba mora da čovjeka potišti.”²³¹⁷

S obzirom na to, padajući u sve veću rezignaciju, opadala je i razina njegove autocenzure – isprva je još koliko-toliko pazio da ne ostavi pisanih tragova o svojim “veleizdajničkim” razmišljanjima,²³¹⁸ no s vremenom mu je to već više-manje postalo svejedno. Primjerice, kada je tijekom siječnja 1917. posjetio svoj podravski zavičaj, susreo se književnikom Antunom Matasovićem, s kojim se već pet godina dopisivao.²³¹⁹ Kako piše, nakon dulje diskusije, “Mikulinu se pričinilo, da on ne shvaća dovoljno ozbiljno njegova položaja na ratištu”, pa je

²³¹² P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 3., 110., 287.

²³¹³ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, 41.

²³¹⁴ ISTI, *Krvava služba*, (7).

²³¹⁵ ISTI, *U paklenom trokutu*, 21.

²³¹⁶ ISTI, *Krvava služba*, 133.

²³¹⁷ *Isto*, 59.-60.

²³¹⁸ *Isto*, (7).

²³¹⁹ P. GRGEC, *U paklenom trokutu*, 38.

stao čitati naglas dnevničke zapise iz listopada 1915., u kojima je stajalo i ovo: “Ja bih želio živjeti već i zato, da uzmognem jedamput napisati knjigu o ovom ratu, da uzmognem protestirati proti nepravdama i raditi za tolike, koji su nedužno nastradali.”²³²⁰ Kada je još usmeno dodao da bi sve bečke, peštanske, berlinske i carigradske političare valjalo povješati, “Matasović je sa strahom gledao u provalu neumjerena bijesa svojega prijatelja”, pitajući ga nije li – sigurnosno gledano – neoprezno sve to imati uza se. Odlučivši da neće dalje “mučiti” svoga sugovornika čitanjem, Grgec se na to ponešto smirio, uz objašnjenje da se prihvaćajući rizik jednostavno nekako morao izraziti: “Ja sam to pisao između mrtvaca i ranjenika, kada sam očekivao, da će i mene raznijeti talijanske granate. Želio sam u taj mah da skinem sa sebe krinku tobožnjega junaka, koji se bori ,na polju časti’, i da ostavim svojim najbližima potpuno iskren ratni krik, potpuno otvorenu ratnu ispovijest.”²³²¹

Poimanje dnevnika kao svojevrsnoga utješnoga oduška prisutno je i u Vrgoča. Kako kaže, tijekom boravka na bojištu nije htio voditi dnevnik jer nije vjerovao da će preživjeti, a nije htio da ga netko drugi čita.²³²² Osim toga, skupini austro-ugarskih zarobljenika u kojoj se nalazio oduzeli su već 1914. u Kijevu svu odjeću, pisma, papire, zapiske i vrijednosti, ostavivši im tek prstene i satove.²³²³ Međutim, kada je početkom 1915. konfiniran u mjestu “Novo Caricinskoje” sa svega 1000 stanovnika (to je ono doba kada se plašio da će poludjeti), odlučio je povezati se sa stanovništvom, vodeći pritom dnevnik. Kupivši još u Omsku primjerenu bilježnicu od 600 stranica, bacio se tada na pisanje iz dana u dan, od devet ujutro do četiri poslijepodne, i to istodobno na dva kolosijeka – na njemačkom je retrospektivno opisivao doživljaje od polaska iz Berna do pada u zarobljeništvo, a na hrvatskom tekuća zbivanja u “Caricinskoju” te u mjestima u kojima je kasnije boravio: “Zabilježio sam bio u taj dnevnik svaku ma i najmanju sitnicu, svaki ma i najobičniji razgovor, koji sam vodio sa seljacima, građanima, profesorima, vojnicima... Opisao sam do tančine u njemu život Rusa, Kirgiza, Baškira, Tatara, Mordvina, Burjeta, Kitajaca, s kojima sam dolazio u doticaj. Bilo je u njemu rijetkih i zanimivih opažanja iz života primitivnih, no vrlo dobrih ljudi Azije odnosno Sibirijske.”²³²⁴

Do siječnja 1920. bilježnica je bila cijela ispunjena,²³²⁵ no njezin je veći dio – čini se, skriven u dijelovima, među stijenama posebno izrađenoga kovčežića²³²⁶ – propao kada su

²³²⁰ *Isto*, 41.-42.

²³²¹ *Isto*, 42.

²³²² A. VRGOČ, n. dj., 231. – Kako se čini, tijekom bivanja u austro-ugarskoj vojsci napisao je samo nekrolog za spomenutoga prijatelja Brkljačića, navodno objavljen u *Hrvatskoj* od 2. XI. 1914. *Isto*, 52.

²³²³ *Isto*, 181.

²³²⁴ *Isto*, 231.

²³²⁵ *Isto*, 231.

boljševici u Nižnjeudinsku napali pripadnike Jugoslavenskoga puka Matija Gubec: “Dnevniče moj, mile moje intimne i rijetke uspomene, tebe je nestalo. Nestalo je jednoga dijela moje duše baš iz onih najburnijih dana moga života. [...] ja te nikada ne mogu, a i neću zaboraviti, jer si mi bio tako drag kao malo šta na svijetu.”²³²⁷ Svjestan vrijednosti svojih zapisaka i prije nego što su nestali, Vrgoč je u maniri tajnih agenata radio i svojevrsne sigurnosne kopije, umećući bilješke u stručne knjige, pa i crtajući mikroskopske slike s “komentarima”²³²⁸ – otuda i nekoliko sačuvanih fragmenata.²³²⁹ Povrh toga, jedan dio zapisaka držao je u torbi za kruh, no budući da su bili pisani olovkom s vremenom su se mnoge stranice izbrisale, a dio je propao i tijekom požara u onom vlaku kojim su navrat-nanos bježali na istok.²³³⁰

Slična sudbina zadesila je i Badalićevu “Zarobljeničku bilježnicu” s “neposrednim zapisima”, koju je predao na čuvanje jednoj obitelji u Zemljansku, izgubivši s njom svaku vezu tijekom građanskoga rata.²³³¹

Kako se vidi, poput same književne matice, i dnevnički su zapisi imali različite uloge i sudbine, bivajući više ili manje detaljno registrirani u naknadnim sjećanjima.

9.4.4. Istina – subjektivna ili objektivna?

Nestanak dnevničkih bilježaka zacijelo je najočitiji primjer krhkosti “tragova prošlosti”, to bolniji što zbog svoje gotovo materijalne veze s negdašnjim zbivanjima nerijetko služe kao legitimacijsko sredstvo u prilog vjerodostojnosti njihova prikazivanja.²³³² Primjerice, teško je ne uživjeti se u Grgecovu perspektivu, koji polovicom 1930-ih piše svoja ratna sjećanja čitajući stare dnevničke bilježnice, prošarane kišom, ilovačom pa i krvlju, od kojih, kako kaže, naviru uspomene i “dah mi postaje težak”.²³³³

Međutim, upravo iskrena pedantnost Grgecovih mladenačkih zapisa, vidjeli smo, u tada pedesetogodišnjem autoru pobudila je svijest da unatoč nedvojbenom psihofizičkom

²³²⁶ *Isto*, 364.

²³²⁷ *Isto*, 232.

²³²⁸ *Isto*, 364.

²³²⁹ *Isto*, 366., 450.

²³³⁰ *Isto*, 449., 452., 477.

²³³¹ J. BADALIĆ, n. dj., 314.

²³³² Neka sjećanja providena su i fotografijama, pretežno s bojišta, dijelom i iz zaleđa, a Blašković im je posvetio i posebno poglavlje, u kojem opisuje i svoje fotoaparate – kako kaže, snimanjem se počeo baviti još s petnaest godina, a samo iz rata donio je 29 albuma. No, dokumentarna vrijednost svjetlosnih zapisa u korpusu se praktički i ne spominje, možda zato uglavnom “šute” o unutarnjem raspoloženju, a možda i zato što su se u to doba još uvijek doživljavali kao tek nešto realističnija vrsta slikarstva. P. BLAŠKOVIĆ, n. dj., 46.-48.

²³³³ P. GRGEC, *Topovi su grmjeli*, (3).

kontinuitetu on jednostavno više nije *ista* ona osoba koja je u rat otišla, a niti ona koja se iz rata vratila. Stoga se u sva tri Grgecova sveska objavljena 1940–1941. uz samoga pripovjedača javlja i u trećem licu *pripovijedano* “Ja” Grge Mikulina, modelirano prema dnevniku i nerijetko izvrgnuto (više-manje blagonaklonoj) kritici.²³³⁴

Za sličan postupak, s manje eksplicitnom ali ipak zamjetnom distancom, odlučio se potkraj 1930-ih i Mate Blažević, koji je također, kako je rečeno, vjerojatno vodio opširan dnevnik. Pripovjedač u njegovim sjećanjima, doduše, uvijek govori u prvom licu, no kada mu se drugi obraćaju, oslovljavaju ga s inverznim “Blaško Matić”, a česti su i sklopovi na tragu “tada sam mislio drukčije nego danas”.

Mimo toga, u trećem licu pisana su povremeno i sjećanja Turkaljevih, vjerojatno zato što je jedan od braće, pismeni Grgo, preuzeo ulogu svojevrsnoga glasnogovornika, a možda i zato što se – u poetici njemu bliskih usmenih epskih oblika – time mogao proizvesti dodatni, “objektivistički” dojam. Naravno, u dobromu dijelu tekstova i neke ostale osobe imenovane su tek inicijalima ili čak pseudonimima, no to je po svem sudeći učinjeno iz sasvim drugih razloga, kao već spomenuta “fikcionalizacijska ograda”.

Kako bilo, ono što je za tematiku ovoga odjeljka ključno u sjećanjima poput Grgecovich i Blaževićevih, jest jedan “meki” odnos prema istini. Iako su, dakle, vodili precizne, legitimacijski izrazito snažne dnevničke zapise, oni ih koriste tek kao djelomični oslonac, svjesni da ni njima samima neki događaji više ne izgledaju onako kako su ih doživljavali 1914–1918. Među ostalim, zato su tada mogli prihvaćati pa i upuštati se u ponašanje koje im iz naknadne, mirnodopske perspektive izgleda neprihvatljivo, ili tek djelomice objašnjivo.

No, ako takvu teškoću imaju oni sami,iskusni veterani, kako onda valja pisati za one koji bojišta nisu niti vidjeli? U stvari, jesu li pamćenje, jezik, odnosno pisana riječ, uopće sposobni prenijeti individualne ratne doživljaje? Ako jesu, koji bi žanr bio za to najpogodniji?

Dvojne opreke između pogleda odozgo i onoga odozdo, između objašnjenja i razumijevanja i sl. spomenute su već u prvomu dijelu rada. Na njih se tijesno nadovezuje i ocjena jednoga autora, doduše bez konkretnijih primjera, koji vlastitu autobiografsku djelatnost svrstava u pomalo nejasni procijep između znanosti i umjetnosti: “U ratnoj literaturi kao i kod ratnih fotografija trebalo bi razlikovati radi li se o vještini ili o istinskim doživljajima. Mi smo pravi ratnici kod tog posla potisnuti u pozadinu. Čitajući i prateći sve pojave poslijeratne literature možemo razlikovati generalštabne radove od pjesničkih radova. Prvi su namijenjeni stručnjacima vojnih krugova ili nauci, dok su drugi namijenjeni široj

²³³⁴ Na tomu je tragu i napomena praškoga novinara i publicista: “Izdavač K. nije više identičan sa zapisničarom K-om.” E. E. KISCH, n. dj., 5.

publici. Pjesnik je dodao događajima umjetnički čar, pa se ta djela najviše čitaju. Da bih se približio čitaocima izbjegavao sam svu suhoparnost generalštaba. Nisam se međutim dao zavesti ni dražesnim zvucima pjesništva, nego sam iznio samo istinu svagdašnjeg ratničkog života u raznim epizodama i po raznim ratištima.”²³³⁵

Kako se vidi, Blašković ističe jednostranost dominantnih pristupa prikazu “frontaške” zbilje, no sama autobiografija u tom je pogledu za nj povlaštena, a pamćenje i jezik općenito neproblematični.

Nasuprot njemu, u jednom od rijetkih refleksivnih odlomaka, Blažević izričito ističe ograničenost vlastitih nastojanja: “Je li ikad neko uspio opisati osjećanja u trenutku polaska na juriš? Ja držim da nije i da je to nemoguće. Tu se može govoriti samo o pokretima mase, koja hrli u smrt, da joj se kasnije ovaj ili onaj podvig upiše u zaslugu. Pojedinaac se u takvim slučajevima može i istaknuti iznad ostalih, ali to je igra slučaja. Inače je on kap u uzburkanom moru.”²³³⁶

Raskorak između ratne zbilje i jezičnoga predočivanja odmah u uvodu ističe i Budak – iako se, kaže, u svojim sjećanjima služi najcrnjim bojama, bez umjetničkoga uljepšavanja, niti to nije dovoljno da se shvati položaj austro-ugarskih ratnih zarobljenika na hodnji prema moru: “Pripovijedat ću vam, reći ću vam sve, čega se sjećam [...] a vi sve uzmite stotinu puta povećano i istom onda – još ne ćete imati potpunu, vjernu sliku, još ne ćete čuti ono, što vam želim reći, i što bih vam morao reći.”²³³⁷

Da posrijedi nije hiperbolična doskočica već promišljeno stajalište sugerira i Cvitanović osvrćući se na prilike na Asinari: “Ako se, ipak, moje pripovijedanje ovdje-ondje čitaocu učini precrnim i nevjerojatnim, neka bude uvjeren, da je stvarnost bila još crnija, jer je moje pero preslabo, da vjerno ocrta prilike austrougarske zarobljene momčadi.”²³³⁸

Sličnim argumentima poput Blaževića – iako možda iznuđenim praktičnim razlozima (nedostatkom dnevnčkih bilježaka, odnosno radom na povijesno-publicističkom djelu o omladinskom pokretu) – Horvat obrazlaže i svoje napuštanje kolektivističkoga “sveznajućega pripovjedača” u korist prvoga lica jednine, narativno smješteno negdje u poraće 1918.: “U prvom dijelu zapisaka [...] bio je on atom kolektiva jedne generacije. Škola, odgoj, rat zbili su pojedince u skup: i doživljavanje i izražavanje života bijaše zajedničko. ‘Kronika okradene mladosti’ zaista nije kronika života pojedinca, već grupe od nekoliko bliskih godišta. Svršetak

²³³⁵ P. BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima*, 3.

²³³⁶ M. BLAŽEVIĆ, n. dj., 153.

²³³⁷ M. BUDAK, n. dj., 61.

²³³⁸ K. JURIŠIĆ, n. dj., 159.

prvog[!] svjetskog rata razbio je zajedinstvo[!] mladosti – otad svaki njezin član luta sam, može ubuduće govoriti samo u ime svoga „ja”.²³³⁹

Kao što se pojedinci stapaju u postrojbu (sjetimo se Kraljeve vojničke “gusjenice”) ili čak u cijeli naraštaj, tako se, međutim, mogu spojiti i dani provedeni na bojištu, pa bilo to i tijekom borbi. Umjesto da ih obradi pojedinačno, Messner-Sporšić stoga je pet sočanskih bitaka odlučio svesti na njihov tipični tijek: “Ove se bitke ne mogu opisivati utančine, jer bitke na Soči nijesu bile kao one u Rusiji, gdje su se doživljavale posebne zgode, jer su se ovdje bile na jednom mjestu, pa, ako i prekrvave, bile su *jednolično* [istaknuto u izvorniku – F. H.] strašne.”²³⁴⁰

Upravo jednoličnost ratne svagdašnjice, vidjeli smo, poticaj je većemu djelu autobiografa da se usredotoči na po nečemu zanimljive vremenske odsječke, nerijetko i uz odgovarajuću napomenu o skopčanim “ispuštanjima”. Nasuprot njima, spomenuto je već, Kisch je odgovarajući učinak nastojao postići marnim bilježenjem svih pojedinosti, a slično gdje gdje misli i Messner-Sporšić, obraćajući se implicitnom čitatelju: “Možda je kome i ovo moje spominjanje jednolično, a možda i dosadno! – Vjerovat ću mu drage volje, jer je i ratna patnja jednolična.”²³⁴¹

U sličnom procijepu našao se i Knežević, što je više nego očito u dvojnoj strukturi njegova rada – na nekoliko stranica općega, više-manje “objektivističkoga”, pregleda stanja na pojedinom dijelu bojišta nadovezuju se s njim povezane, crtično strukturirane osobne “epizode”, i tako naizmjenice više puta. Uvodno, svrha toga “objektivističkoga” napora ovako se određuje: “Ako je moguće, ovo neka je mali prilog velikoj povijesti, koja je pisana krvlju. Onda još mislim, da je istina u povijesti spas za dobru budućnost. Za ovo sam vrijeme bio na više mjesta, pa ću gledati, da kronološkim redom hladno i nepristrano, moguće i sasvim suhoparno prikažem, što sam prošao.”²³⁴² No, unatoč svemu, “subjektivnost” njegove perspektive ne može se sasvim izbjeći: “Naglasujem, da je to, što nije potkrijepljeno sa argumentima, sve onako, kako sam ja gledao. Drugi moguće drukčije.”²³⁴³ Već i zato što se situacija – kao na Wellingtonovoj plesnoj zabavi – može bitno razlikovati od satnije do satnije: “Ili: najbolje bi bilo, da od svake naše čete netko napiše paralelne anale ovima, pa

²³³⁹ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 160.

²³⁴⁰ A. MESSNER-SPORŠIĆ, n. dj., 17.

²³⁴¹ *Isto*, 81.-82.

²³⁴² B. KNEŽEVIĆ, n. dj., 5.

²³⁴³ *Isto*, 5.

ćemo imati ogromnu knjigu. Samo molim, neka ne piše ovo, što sam pisao ja, jer bi bilo dosadno i ovako neka ne piše – to ne prija.”²³⁴⁴

Dakle, naznačene nedoumice mogu se otprilike ovako sažeti: čisto “znanstveni”, “objektivni” pristup odviše je monoton (iako je takva nerijetko i sama ratna svagdašnjica); osim toga, iako tobože nastoji sve obuhvatiti, njemu nedostaje baš ono što je ključno za izazivanje suosjećanja – osobni, upravo “subjektivni” odnos prema životu i smrti. Umjetnost, točnije književnost, međutim, preslobodna je pa i sklona “namještanju”, a nekada i uljepšavanju odabranih segmenata zbilje.

Na jednoj strani, dakle, imamo “nepotpunu” istinu, a na drugoj istinu koja možda to i nije... S obzirom na to, za optimiste poput Blaškovića autobiografija je srednji, carski put prema spoznaji pravoga stanja na bojištu, za pesimiste poput Blaževića i ona je tek jedna od nepotpunih, komplementarnih perspektiva, koje međutim ne bi mogle dati potpunu sliku niti kada bi se sve, kako to zamišlja Knežević, nadovezale jedna na drugu – među ostalim, i zbog nesavršenosti našega jezika.

No, njihov odnos nije baš tako jednostavan. Blaškovićeve pretenzije, čini se, doista jesu da spoznajno *nadopuni* glavnostožerne radove te *ispravi* službenu pukovnijsku povijest, za koju ponajbolje može znati da se uvelike temelji na lažnim izvještajima, no njegov *uvid* izričito je ograničen granicama vlastite bojne – njegovo *mi* obuhvaća njega, kolege mu časnike, i tek donekle momke kojima je zapovijedao.

S druge strane, iako očito dvoji da može opisati sve strahote koje je doživio, kao mobilizirani dočasnik a ne taktici posvećeni časnik, Blažević ne sumnja da je to dovoljno za opći – zacijelo opet spoznajni – zaključak o besmislenosti ratovanja, protežući svoje traumatizirano *mi* na sve bosansko-hercegovačke vojnike, slično kao što su i Krležini zagorski domobrani postali *pars pro toto* hrvatskoga sudjelovanja u I. svjetskom ratu. Drugim riječima, makar u osnovi govorili o istom zbiljskom supstratu, skepticizam u pogledu “suhih” činjenica ne mora biti popraćen i suzdržanošću oko emotivno tj. vrijednosno konotiranoga kompleksa, dapače.

Dobar primjer za to pružaju i razlike u Grgecovim predgovorima dvjema knjigama njegove trilogije. Ostavivši po strani ostale nedoumice,²³⁴⁵ za ovaj odjeljak bitno je da autorov

²³⁴⁴ Isto, 6.

²³⁴⁵ Zašto govorim o knjigama a ne o svescima? Sadržajno gledano, doista je riječ o svojevrsnoj autobiografskoj trilogiji – *Topovi su grmjeli* odnosi se, otprilike, na 1915., *Krvava služba* na 1916., a *U paklenom trokutu* na 1917. Knjige je, doista, kronološki najlogičnije i čitati tim redom. Međutim, *Krvava služba* (Jeronimska knjiga, br. 569) i *U paklenom trokutu* (Jeronimska knjiga, br. 570) objavljene su prije *Topovi su grmjeli* (Jeronimska knjižnica, br. 603), i to – kako stoji u podnaslovima – kao dvodijelne ratne uspomene. *Topovi su grmjeli* izašli su, dakle, kod istoga nakladnika, tridesetak rednih brojeva kasnije, i to bez ikakve napomene o prethodne dvije

predgovor knjizi *Krvava služba* (datiran s rujnom 1939.) tematiku autobiografske istine tretira bitno drukčije od onoga u knjizi *Topovi su grmjeli* (datiran s lipnjem 1940.), iako između glavnih tekstova nema većih razlika.

U predgovoru iz 1939., naime, nalazimo već poznatu nam ogradu o tomu kako ono što navodi po sjećanju, dakako, ne može biti u svim pojedinostima vjerno: “A i inače, premda su sve osobe i zgođe istinite, ipak je sva obradba subjektivna i odgovara možda više beletristici nego objektivnoj povijesti.”²³⁴⁶ Ukratko, kako se čini, Grgec se ovdje svojevolumeno stavlja upravo u podčinjeni položaj Blaškovićevih, širem čitateljstvu toliko zanimljivih ali spoznajno ipak manje vrijednih “pjesnika”.

U predgovoru iz 1940., međutim, taj čudni oksimoronski status autobiografskoga iskaza ustupa mjesto odrješitijemu stavu, sličnomu onomu Blaževićevom, prema kojemu istina upravo i leži u individualnoj perspektivi, barem istina za njega, Grgeca – a drugo i nije toliko bitno. U stvari, budući da – nadajući se da mu neće zamjeriti oživljavanje tih možda već napola zamrlih uspomena – spominje stotine tisuća vojnika što su prošli “isti ratni put”, ali nisu ništa zapisivali, ta je “njegova” istina zacijelo također poopćiva, barem kada je sada treba prenijeti onima “koji ne znaju što je rat”. Istina, a ne umjetnost, stoga je ovdje ključna riječ (iako prva ne isključuje drugu, i obratno!), Vergilije je samo jedan, ali i on zna put kroz pakao: “Ali neću da pričam pripovijetke. Želim da kazujem potpunu povijesnu istinu, zato opisujem događaje onako, kako su zbili, a ne, kako bi ih za zabavu splela mašta romanopisca. Sve su osobe, o kojima govorim, uzete iz života. I svi su događaji povijesne činjenice. Tko hoće, neka pođe dalje za mnom.”²³⁴⁷

Navedeno je prividno proturječje između “objektivnosti” i “subjektivnosti” (činjenice i interpretacije, objašnjenja i razumijevanja...) nešto kasnije, ali veoma slično pokušao razriješiti i Horvat: “Nijedno lice u ovoj historiji nije izmišljeno, svako nastupa pod svojim pravim imenom. Svaka je situacija donesena vjerno, kako je doživljena, niti je svjesno uljepšana, niti namještena. Čovjek je istodobno i subjekt i objekt historije; historijsko je zbivanje i psihološki proces, ono se odražava u pojedincu kao svjetlo u kaplji vode.”²³⁴⁸

Ukratko, i za “kasnoga” Grgeca i za Horvata, istinitost, odnosno vjerno prikazivanje prošle zbilje nisu skopčani samo s neosobnim, “znanstvenim” pristupom. Upravo suprotno, razumijevanje mnogih njezinih sastavnica – daleko širih od stanja na bojišnicama I.

knjige. U tom burnom razdoblju 1939–1941. redoslijed izlaženja pojedinih Grgecovih knjiga mogao je biti poremećen iz kojekakvih, *neknjiževnih* razloga, koji bi se možda mogli otkriti daljnjim istraživanjima.

²³⁴⁶ P. GRGEC, *Krvava služba*, (5).

²³⁴⁷ ISTI, *Topovi su grmjeli*, (3).

²³⁴⁸ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 4.

svjetskoga rata – neodvojivo je od percepcije individualnih subjekata, reflektirane u njihovim svjedočanstvima. Možda i u tomu leži razlog što se tek dvojica autora javno osvrću na autobiografije svojih prethodnika, a i tada ponajprije u političkom kontekstu.²³⁴⁹

Kako se vidi iz gornjega odjeljka, čak je i dio onih autobiografa što su tijekom rata vodili precizne dnevnike svoje “pravo na istinu” doživljavao kao ponešto ograničeno, osim u sferi vrijednosne osude rata, u kojoj pretežno nije bilo nikakvih koncesija. No, iako se većina autora slaže u tomu da nezapisane uspomene blijede, dio njih – posebice ako nisu vodili bilješke, ili su im u međuvremenu uništene – izdvojit će kao osnovicu svojih sjećanja legitimacijski također snažnu kategoriju ustrajnih, doživotnih zapamćenja. Primjerice, Dubravčić govori o tomu da su mu se neki “doživljaji duboko u dušu usjekli i oni će do smrti ostati”,²³⁵⁰ Korda spominje svoja “neizbrisiva sećanja”,²³⁵¹ a Vrgoč priznajući da mu je gubitak dnevnika bio nenadoknadiv²³⁵² ipak ističe iznimnost svoje memorije: “U ovoj knjizi pokušavam obnoviti sve što sam proživio. Vanrednog sam pamćenja pa se živo sjećam svih važnijih doživljaja. Već oko pet godina neprestano bilježim i i sređujem sve, čega se samo mogu sjetiti.”²³⁵³

Očekivano, kod autora koji nisu vodili opsežnije bilješke, *pripovijedano* “ja” redovito se poklapa s pripovjedačem, bez većega odmaka, osim što se tiče samoga stjecanja ratnih iskustava, odnosno obrata u poimanju rata za njegova trajanja (npr. Oreškovićevo očekivanje “prijatne zabave”, Blaškovićevo razočaranje ratnim ciljevima).

Dakako, čak ni istodobne bilješke raznih autora o spoznajno trivijalnim, izvanjskim događajima ne moraju se u svemu podudarati, kako to lijepo pokazuje Jurišićevo usporedno čitanje Budakova i Cvitanovićeve teksta. S obzirom na to, položaj “običnoga” pamćenja još je ugroženiji, što pošteno priznaje Badalić, upozorivši da su mu se zbog proteka punih 60 godina

²³⁴⁹ Iako neizravno, Krleža je, vidjeli smo, u *Davnim danima* nezadovoljan Kneževićem, o kojemu Horvat ima cijeli pasus, prikazujući ga – pretežno neosnovano – kao poklonika preživjelih shvaćanja Franje Markovića: “Čuli su se glasovi protesta – Krleža je sa svojom ‘Hrvatskom rapsodijom’ prvi put došao u sukob s naivnim konzervativizmom hrvatskoga malograđanstva, toga vječnog bjegunca pred neugodnim istinama. Ljudi ih najteže podnose. Kao govornik toga konzervativizma istupio je domobranski satnik Knežević, vjerojatno nekadašnji Krležin drug iz kadetske škole, koji je nekoliko mjeseci kasnije podlegao tuberkulozi. Bio je Knežević tipični oficirski ‘Intelligenzler’ hrvatske varijante, romantični sentimentalac, koji je sigurno s mukom nosio oficirsku uniformu zanoseći se književničkom karijerom za koju nije imao talenta. Svjedoči to njegova danas zaboravljena knjiga ratnih impresija ‘Gledanje u viđeno’ sa svojim zbrčkanim vidicima.” J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 128. Iako s visine, isti se autor – ne zaboravimo – u pismu Ž. Vekariću pak razmjerno pohvalno izrazio o Blaškovićevim sjećanjima. Vidi bilješku 691.

²³⁵⁰ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 7.

²³⁵¹ J. KORDA, n. dj., 298.

²³⁵² “Od tebe su, dragi moj dnevniče, ostale samo još sjene, a ja ću pokušati, da ih obnovim. Nastojati ću, da te moje uspomene makar i prorjeđene, a možda i oslabljenih kontura stavim na papir.” A. VRGOČ, n. dj., 233.

²³⁵³ *Isto*, 7.

mogle potkrasti razne pogreške i nepotpunosti.²³⁵⁴ Namijenivši svoja sjećanja užem, obiteljskom krugu, i Dubravčić upozorava da dijaloge nije točno reproducirao, već samo prema općenitom sadržaju,²³⁵⁵ a i Vrgoč je – unatoč svoj hvalisavosti – ponešto suzdržan u ocjeni stupnja u kojemu je uspio rekonstruirati svoja prošla shvaćanja: “Sve sam događaje i život opisao onako, kakav je bio uistinu [...] Kod najvažnijih sam događaja spomenuo i kakvo je vrijeme bilo, a kušao sam i obnoviti ono, što sam u danom momentu mislio.”²³⁵⁶

No, umjesto da ojača, takvo priznanje uobičajene, sasvim ljudske spoznajne nesavršenosti može i oslabiti vlastitu vjerodostojnost. Na tom tragu, ako općenito razmotrimo koji se tekstovi – po svojoj reproduktivno-identitetskoj “krutosti” – mogu svrstati u “optimističku”, a koji u “pesimističku” skupinu, uočljivu razdjelnicu činit će stupanj njihove ideološke odnosno političke angažiranosti. Drugim riječima, nastojanje k više-manje umjetnoj homogenizaciji pripovjedačkoga subjekta, ali i cjelokupnoga kazivanja, tj. eliminacija dvojbenih mjesta u korist apsolutiziranoga “prava na istinu”, vidljivo je, primjerice, u sjećanjima većine jugoslavenskih dobrovoljaca (Kovač, Diklić, Korda) te istaknutih političara (Ribar, Tito, Maček), što i ne čudi s obzirom na njihovu primarno apologetsko-performativnu funkciju.²³⁵⁷ U skladu s tim, od stotinjak proučenih memoara austro-ugarskih javnih djelatnika, i Romsics je tek u jednima – onima Alexandera von Kroatina – naišao na iole kritičko spoznajno samopropitivanje.²³⁵⁸

Naravno, unatoč svom uloženom trudu – kao što smo vidjeli – od izdanja do izdanja, pa i unutar njega (Prodanović, Kraus), “priča” se može i promijeniti, odnosno pokazati inkoherentnom.

Očito, vjerodostojnost, ili barem javna neupitnost takvih autobiografija uvelike ovisi o trenutačnom, ponajprije društvenom autoritetu njihovih autora. No, “pravo na istinu” može se – dakako, na jedan apolitičan, nenasilan, ali opet “iracionalan” način – iznad svega uzdići i autoritetom patnje. Slično Grgecu u navedenom predgovoru iz 1940., na taj se autoritet više ili

²³⁵⁴ J. BADALIĆ, n. dj., 314.

²³⁵⁵ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 7.

²³⁵⁶ A. VRGOČ, n. dj., 7.

²³⁵⁷ Ipak, i tu postoje stupnjevi. Iako se imao potrebu opravdati što je u tekst o tako važnim zbivanjima unio “izvesne opise ljubavnih i veselih doživljaja mladosti”, jer to nije bilo “samo šahovsko pomicanje nemih i neosećajnih stvorenja”, priznat će da su se od 1918. do 1937. njegova politička stajališta ponešto promijenila: “Možda će danas netko prigovoriti, da tu ima dosta zanešenjaštva i preteranog idealisanja. Imaće krivo! Tako smo mi dobrovoljci istinski osećali u onim danima, takvi smo u suštini i danas, iako sa zrelijim poimanjem života i stvarnosti.” J. KORDA, n. dj., 289.-290.

²³⁵⁸ “The following analysis implies a fundamental doubt concerning the attainability of the aims of the authors. Those *loci* in the memoirs which attest to the recognition on the part of the memoirist that the process of remembering is deeply subjective and, at the same time, societal are very much exception to the rule. The notion that the memoir itself is not a conjuring up of personal experience but the coherent presentation of memories and societal, often group-specific knowledge and values, in the form of a narration conforming to personal and group preferences is encountered on the rarest of occasions in the text.” G. ROMSICS, n. dj., 140.

manje izravno oslanjaju i autori poput Turkaljevih, Lovrića, Budaka i Cvitanovića, a najizrazitije je to učinjeno u predgovoru Defrančeskijeve knjige o internircima, među kojima je i njegov brat umro u austrijskom logoru Gmundu: “Kad se odigravala ova tragedija, kao nešto sporednoga na velikoj pozornici svjetskih događaja[!], bio sam još malo dijete i gledao, kako oko mene grozna i neumoljiva smrt kosi mlade i nedužne živote mojih vršnjaka i sve sam to – preživio. Mora da su oni događaji bili grozni kad su se ovako duboko usjekli u u dušu djeteta. Ni jedan redak nije pretjeran. Šta više, mnogo je toga još i ublaženo. Često, dok sam pisao, zadrhtala bi mi ruka, zaboljelo srce, iznevjerili me živci i morao sam odlagati pero.”²³⁵⁹

Naime, suočen s takvom traumatskom perspektivom, osim ako ne zadrži “nepristojan”, “nedostojan” pa i “nehumani” odmak, čitatelj je jednostavno empatijski pa i društveno obvezan pokloniti se pred svjedočanstvom o proživljenim nedaćama. Štoviše, civili koji – uz veće ili manje sudjelovanje svojih čuvara – umiru ograđeni bodljikavom žicom, u kasnijim će desetljećima, s razlogom, postati arhetipom nevinih patnika XX. stoljeća. Usredotočenost na njihovo stradanje, međutim, nije nimalo usporilo potragu prema jasno naznačenim krivcima, s trendom prema širenju broja “izvršitelja” ili barem “sudionika”, pri čem je opreka između “žrtvi” i “zločinaca” uglavnom ostala stabilna.

U potrazi za uzrocima patnji običnih vojnika tijekom I. svjetskoga rata bilo je, međutim, više mijena. Osim pojedinih država – vidjeli smo – tijekom vremena okrivljavane su i pojedine interesne skupine, potom vojskovođe i političari kao takvi, napokon i sasvim impersonalni tehnološki razvitak. Na neki način, nasuprot koliko-toliko hijerarhijskom, piramidalnom ustroju iz prethodnoga primjera, ovdje je došlo do svojevrsne polikauzalne difuzije odgovornosti. Naravno, ne bez razloga, jer – za razliku od logora smrti – malo je strahota koje se inače poistovjećuju s I. svjetskim ratom bilo unaprijed očekivano, odnosno izravno planirano. Pa ipak, mnoge od njih morao je netko smisliti, ili barem njima rukovati, makar i pod nekakvom prisilom, koja zasigurno nije bila uvijek prisutna – oduševljenje za rat, vidjeli smo, nisu dijelili tek nedemokratski poretci.

Na neki način, moglo bi se reći, “žrtve” i “zločinci” I. svjetskoga rata dobro se poklapaju, što je u kontekstu “apsolutizacije patnje” lako smetnuti s vida. Posegnemo li opet za kasnijim zbivanjima, njihov položaj uvelike bi se mogao prisposobiti onomu *kapoa*, logorskih čuvara što su bili regrutirani među samim zatočenicima, s tom razlikom, dakako, što

²³⁵⁹ J. DEFRANČESKI, n. dj., 3.

je biti *kapo* 1914–1918. bio dominantan oblik ponašanja, i što nužda – tj. neki oblik tzv. Karneadove daske – nipošto nije bila jedini pokretač.

Naime, kako smo vidjeli, Grgec je po Talijanima pucao vođen mnoštvom isprepletenih motiva – no, ni njegove mete nisu se vodile isključivo osvajačkim težnjama, oličenima u Londonskom ugovoru. Premda nerado, i Turkalji su se uporno borili u Srbiji, a Kozake nisu štedili ni kada bi se predali – ali, niti su svi Srbi bili za agresivno širenje na zapad, niti svi Kozaci koljači. S druge strane, i miroljubivi vojni svećenici, Cvitanović i Messner-Sporšić cijenili su vojničko junaštvo, a rat je u nekom trenutku dojadiio i djelatnom časniku Blaškoviću.

Drugim riječima, pod dojmom svega što su vojnici na bojištu proživjeli, najlakše je uprijeti prstom negdje drugdje, u neku – primjerice – hipostaziranu diobu na odgovorne “elite” i nedužne “mase”. Nisam, naravno, njezin potpuni protivnik, no ona može biti tek jedan od koraka u zahvaćanju toga iznimno kompleksnoga društvenoga-kulturalnoga mehanizma, povezanoga ne samo sa svagdašnjim političkim odlučivanjem, već i svjetonazorskom, tehnološkom pa i fiziološkom osnovicom.

Napokon, na isti način, ma kako bila mukotrpna i vrijedna suosjećanja, stradanja pojedinca ne moraju nam ama baš ništa reći o tomu je li predmetni oružani sukob – barem iz perspektive njegove strane, ako se opća ocjena pokaže nedostižnom – bio pravedan. Takvim, naime, putem – apsolutizacijom “patnje”, a na račun “žrtvovanja” – moglo bi se doći i do krajnjega oblika pacifizma, onoga koji se protivi oružanoj obrani čak i od neizazvanoga napadača. Naravno, s obzirom na već spomenutu praktičnu upitnost navedenih pojmova, to vjerojatno i ne bi bilo loše, samo kad bi – kako kaže još stara dosjetka – svi odjednom postali takvi, bezuvjetni pacifisti: “Rješenje je racionalno ako ga se doslovno svatko pridržava, no ono može biti gore nego beskorisno ako ga se pridržava samo manjina.”²³⁶⁰

9.4.5. Okvir – poticatelji, naslovljenici, recipijenti

Razmjerno mali broj korpusnih autobiografija sadrži nekakav eksplicitni okvir, u kojemu bi se poticatelji, naslovljenici i recipijenti nedvosmisleno odredili. Među ostalim, za navedene istaknute pojedince, kojima je iskustvo I. svjetskoga rata tek dio rekapitulacije cijeloga životnoga tijeka, memoarska djelatnost zacijelo je bila nešto samo po sebi proizašlo iz

²³⁶⁰ Kenneth N. WALTZ, *Čovjek, država, rat*, Zagreb 1998., 47.

njihovoga društvenoga položaja, katkad, vidjeli smo, vezana i uz svojevrstan “kult ličnosti” – jedino nešto niže pozicionirani Jakovljević, vidjeli smo, izričito napominje da je bio vođen polemičkim namjerama.

Polemičke namjere, ali ne u odnosu na pojedinačni izazov, nego na neodređene “generalšteblere” i “literate”, rečeno je, ističe i Blašković, trudeći se da prikaže rat odozdo, ali i kao mjesto dužnosti te – makar i povremenoga – ushita. Nezadovoljstvo pak još manje specificiranim, ali zacijelo raširenim stajalištima, kao pokretač za objavljivanje svojih sjećanja ističu i Turkaljevi te Vrgoč. Prvima je – sjetimo se – bilo bitno da “da bar jedan mali dio sinova grada i sela počnu razmišljati o tome, da su svi ratovi prokleti i na štetu radnog naroda”,²³⁶¹ a drugi svoja sjećanja dugo vremena nije htio objaviti, držeći ih “precrnima”.²³⁶² No, onda su došle 1930-e, i javila se – prema njemu – potreba “da si i nova generacija, koja je došla iza nas, a vrlo je bojovna i bezobzirna, da si ta generacija stvori slabu[!] sliku o onom, što se zove rat. Bojovnost i bezobzirnost vode do duševnih i socijalnih konflikata. U životu treba dobro znati odmjeriti svaki korak, koji se čini a osobito one korake i događaje, koji vode do svjetskih konflikata, koji vode do rata.”²³⁶³ Otuda, vjerojatno, i njegova eksplicitna namjera – možda protkana elementima teorije urote – da sjećanja budu razumljiva što je moguće širem krugu: “Moje sam uspomene pokušao tako napisati, da ih Hrvati mogu čitati bez rječnika. U Hrv. književnosti piše se posljednjih dvadeset godina takvim jezikom, koji obični čovjek ne može razumjeti, jer vrvi tuđim riječima: poluturskim, grčkim, rumunjskim. [...] kao da se ide sistematski za tim: što više udaljiti hrv. knjigu od hrvatskog naroda.”²³⁶⁴

Općenite poslijeratne nezainteresiranosti za zbivanja 1914–1918. – kao i njihove reflektiranosti pretežno u usmenoj kulturi – sjeća se i Horvat: “Značajno je da [Vladimir] Lunaček [urednik *Obzora* – F. H.] nije žurnalistički iskoristio moja pripovijedanja o Rusiji, a niti me pozvao da sam nešto napišem. Danas se to možda čini čudno, u stvari bijaše prirodno. Austro-Ugarske je nestalo, formiralo se nešto novo, Talijani su sjedili na našoj obali, sav je interes bio usredotočen na vlastitu stvarnost. Iz zagrebačke perspektive rusko zbivanje bijaše daleko i nevažno, kao i zapadnoevropsko za tadašnje ljude u Rusiji.”²³⁶⁵

Kako se vidi, naslovljenici sjećanja objavljenih 1930-ih nisu bivši suborci pa ni civili starije dobi, već mlađi, neiskusni naraštaji, koje – u slučaju Turkaljevih i Vrgoča, ne i Blaškovića – valja pacifistički (in)formirati kako se rat ne bi ponovio. Iako manje izravno, na

²³⁶¹ *1609 dana na fronti*, 6.

²³⁶² A. VRGOČ, n. dj., 4.

²³⁶³ *Isto*, 7.

²³⁶⁴ *Isto*, 546.

²³⁶⁵ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 213.

Nekoliko, pretežno apolitičkih autobiografija (Blažević, Kralj, Tomašić), još je oskudnije u naznakama ikakvoga okvira. Kralj, doduše, eksplicitno izražava svrhu svojih sjećanja da “prije svega prikažu duševno raspoloženje ratnika, zatim način ratovanja kao i neposredne posljedice njegove”,²³⁶⁶ no ništa ne kaže o tomu za koga ih i zašto piše. S obzirom, međutim, na njihovu, već spomenutu “apsolutizaciju patnje”, pred kojom smislenost gube svi ratni ciljevi, to je i razumljivo – neke se stvari jednostavno podrazumijevaju. Ono, što, međutim, za buduće čitatelje ostaje otvoreno – a svi tri teksta objavljena su prije 1939. – jest vrijedi li taj zaključak samo za vojsku u kojoj su se oni borili, ili i za I. svjetski rat pa i sve kasnije ratove u cjelini? Kako bilo, poznavajući uvriježeno poimanje rata u hrvatskoj književnoj kritici, a i znanosti (II. svjetski i Domovinski rat značili su u tom smislu pomak, ali ne toliki), očekivati je da su – statistički gledano – prevladavajuća čitanja bila upravo na tragu već spomenutoga, bezuvjetnoga pacifizma.

Nasuprot tomu, natuknuto je, dio autora više-manje nedvosmisleno ističe da su junačka djela moguća i u tako intenzivnom sukobu, pa i na onoj strani čiji su ratni ciljevi interesno ili etički neprihvatljivi. Zacijelo iz toga razloga Budak svoju “apsolutnu patnju” ne smješta na samo bojište – u kojemu, u stvari, ništa i ne doznajemo – već na povlačenje prema moru, s time da je ona dobrim dijelom uključila i podjednako gladne srpske pratitelje, naznačivši također da je patnja običnih momaka bila još “apsolutnija”.²³⁶⁷ S druge strane, iako ju suosjećajno prikazuje na više mjesta, više od same patnje – koja kod Budaka, vidjeli smo, čovjeka može i degradirati – Messner-Sporšića kao pisca zanima njezino nadilaženje, i to ne samo u pasivnom trpljenju, nego i u aktivnoj borbi: “Ovim se recima sjećam života i djela iz vojevanja našeg naroda u prošlom svjetskom ratu [...] [Iz ratnih djela] “otsijevale [su] vrline naših ljudi i naroda, kao odvažnost, postojanost, odlučnost i nepopustljivost [...] Izdao sam ovo, da ne padnu u zaborav djela, koja su – objektivno procjenjivana – vrijedna i velika, bez obzira na kojoj su strani izvedena. Pa zašto bi kao takva ostala nezapisana i nepoznata našem narodu, kao da ih uopće nije ni bilo?”²³⁶⁸

²³⁶⁷ V. KRALJ, II. dj., 14.
 "Njihovo se pripovijedanje čuje do Boga kao djevojačke suze, i ako se nađe među tim preživjelim, to jest među onim sretnicima, koji će preživjeti još daljnje najstrašnije pogibije, ako se među tima nađe oštro pero, koje će opisati taj križni put, napisat će sveto pismo najviših, vrhovnih muka i poniženja, što ih čovjek može izdržati, a poslije te knjige brisat će se iz jezika svih naroda pojmovi 'ne mogu' i 'ne slaže se s mojim dostojanstvom'".
 M. BUDAK, n. dj., 330.

541

Naravno, ističe Holmes, čim se barata makar i s najjednostavnijim pojmom junaštva, i “najrealističkija” ratna sjećanja u čitatelja mogu izazvati fascinaciju, želju da se iskuša takav “puni život”, “život jakih”, čak i kad ga sam autor – poput, primjerice, Jüngera – ne vodi u tom smjeru.²³⁶⁹ Nadoveže li se na to i određeni politički cilj, iza koje stoji cijela zajednica, ili barem utjecajni njezin dio – sjetimo se samo većine autobiografskih obrada II. svjetskoga rata – takvo tumačenje praktički se nameće, kao, primjerice, u Diklićevu uvodu. Rat je uspješno dobiven, no sjećanja na junačke doživljaje blijede, iako se prepričavaju naraštajima – njegov je stoga cilj, očito podjednako namijenjen i perpetuiranju recepcijskoga kruga bivših suboraca, da se “bar zabilješkama očuvaju budućnosti uspomene na prohujale tužne i svijetle dane naše ratničke prošlosti.”²³⁷⁰ Jer, objavljuje on 1932.: “Drugi narodi skupili su i kodifikovali već davne doživljaje i događaje svojih ratnika i od njih stvorili ogromnu ratničku literaturu. Naš narod, koji je nadčovječnim naporom i najvećim žrtvama u borbi za slobodu pretekao sve druge, daleko je još od toga, da na literarnom polju stvori djelo, dostojno svoje velike istorijske uloge.”²³⁷¹

Bez obzira na vojsku kojoj su pripadali, ono što je zajedničko svim korpusnim tekstovima, s iznimkom, dakako von Trappova te, donekle, Mačekova i Brozova, jest da nisu namijenjeni čitateljstvu onkraj hrvatskoga, odnosno srpskoga, eventualno i južnoslavenskoga kulturnoga kruga, iako bi, primjerice, apolitična sjećanja poput Blaževićevih vjerojatno mogla biti prihvaćena bilo gdje u svijetu, a ona literarno suzdržanija, poput Blaškovićevih, Horvatovih i Vrgočevih – u najmanju ruku – na cijelom području bivše Austro-Ugarske (s time da bi se neki Mađari vjerojatno našli povrijeđenima).²³⁷²

Dakako, dio – sasvim mali – dio korpusnih tekstova nikada i nije računao na širi krug čitatelja. Osljepljenomu Lovriću, koji je, kako kaže, svoje tri knjige počeo pisati na prijateljev nagovor (bit će tiskane svega dvije),²³⁷³ otpočetak je zacijelo – kao i u mnogim drugim “autopatografijama” – bila primarna terapijska funkcija, za koju je objavljivanje počesto tek neka vrsta dodatnoga bonusa. Prema napomeni priređivača Vojkovića (možda zato što je naklada bila mala, a možda i zbog nesklone im okoline), i Barčotovi retci

²³⁶⁹ R. HOLMES, n. dj., 59.

²³⁷⁰ S. DIKLIĆ, n. dj., 7.

²³⁷¹ *Isto*, 7.

²³⁷² Koliko mi je poznato, u literaturi izvan područja bivše Jugoslavije, u koju uključujem i američki opus Ive Banca, citirana su (s iznimkom, dakle, navedene trojice, a po svoj prilici i Horvata) samo Blaškovićeva sjećanja, i to prema bečkom izdanju na hrvatskom (2000.), u M. THOMPSON, n. dj., 344.-350., 359. Ona su, uz Grgurićevu, i jedina na neki strani jezik prevedena korpusna autobiografija osobe koja nije bila istaknuti političar. S obzirom na načelnu karakterizaciju pa i konkretni odnos prema pripadnicima dotičnih naroda, sjećanja, primjerice, Turkaljevih bila bi zacijelo burno recipirana u Rusiji, ona Messner-Sporšića u Italiji, a cijeli bi ih se niz slično proveo u Izraelu.

²³⁷³ L. LOVRIC, *Suzna jesen*, 9.-16.

“namijenjeni [su] obiteljskom i prijateljskom krugu, da u slatkim dnevima *krvavo stečene slobode* [istaknuto u izvorniku – F. H.] budu očit svjedok, kako ljubav domovinska nije moguća ondje, gdje sila gospoduje, nego gdje je najveća naravnost, t. j. gdje je prava otadžbina.”²³⁷⁴ Sasvim pak izričito, Dubravčiću je – a njegova je, uz Merzovu, jedina autobiografija koja sigurno nije bila namijenjena objavljivanju – na poticaj “dobroga prijatelja S.”, koji je također bio oduševljen njegovim usmenim kazivanjima, “glavno [...] bilo da sredim ono što sam zapamtio i ostavim što vjerniju sliku svome sinu Milku da vidi što mu je otac za vrijeme svjetskog rata proživio.”²³⁷⁵

Uz napomenu da bi povrh opsežnijega uvida u kritičku recepciju monografskih sjećanja na I. svjetski rat, kao i prikupljanja onih što su ostala razasuta u periodici, daljnje istraživačke napore trebalo uložiti upravo u objavu što većega broja dosada neobjavljenih tekstova – koliko mi je poznato, priprema se tisak Kolanderova te Japunčićeva dnevnika, no vrijedna su i nepublicirana sjećanja, poput Kovačičevih – završavam ovo poglavlje, ujedno i posljednje u disertaciji. Mnoge ovdje izložene slutnje time bi se mogle dodatno potkrijepiti – nadam se da sam barem donekle pokazao koja bi strukovna područja bilo dobro uzeti u obzir, kao i čega bi se valjalo čuvati.

²³⁷⁴ V. BARČOT, n. dj., 4.

²³⁷⁵ F. DUBRAVČIĆ, n. dj., 7.

10. ZAKLJUČAK

Uvodno poglavlje ovoga rada započeo sam napomenom o povijesnosti svih znanstvenih disciplina, prisposobivši je naopakoj cirkuskoj piramidi, sastavljenoj od nekolicine divova i nepreglednoga broja patuljaka. Način pak na koji se neka znanja ili “znanja” opovrgavaju, proširuju i nadopunjuju – napose u “humanističkim” i “društvenim” znanostima – nazvao sam (dakako, ne izmišljajući ništa novo), “ratovima”, naglasivši pritom da u njima dosad i nije bilo nekih žrtava, barem ne na samomu intelektualnom bojištu (brojne “bolesti”, napose akutno, a možda i kronično pomanjkanje novca, izazivaju, čini se, veći pomor).

Zadaća te slikovite piramide, sjetimo se, bila je zamijeniti žarulju, negdje visoko, pri vrhu cirkuskoga šatora, a glavna je teškoća bila u njezinoj nestabilnosti, izazvanoj stalnim svađama patuljaka. Temeljna strategija bila je stoga da se makar i priručno – uzduž i poprijeko – pokuša kombinirati više piramida, točnije više strukovnih područja.

10.1. Jezik, zbilja, autobiografija

Budući da je autobiografija podjednako predmet interesa i historiografije i proučavanja književnosti – u prvom slučaju uglavnom s naglaskom na njezinu referentnost, u drugom pak na tekstualnost – držao sam prije svega nužnim ispitati mogućnost njihova dosljednoga razgraničenja, a naročito prihvatljivost pojedinih ponuđenih koncepcija, ponajviše s obzirom na izričite ili podrazumijevane dvojne opreke između, primjerice, izraza i sadržaja, fikcionalnoga i nefikcionalnoga te juridičkoga i umjetničkoga teksta.

Krenuvši od krajnjega, radikalno skeptičkoga predstavnika postmodernističke teze o literarnosti same historiografije (K. Jenkins), koju se tradicionalno shvaćalo kao *par excellence* nefikcionalni žanr, uzimajući u obzir i njezina “umjerenijega” zastupnika (B. Southgate), kao i dosege od njih zanemarenih ili čak nekorektno atribuiranih “tradicionalista”, “empiričara”, “kliometričara” i sl. (E. H. Carr, M. Bloch, G. Elton, R. Fogel) te nekolicine domaćih metodoloških (M. Gross, Z. Janeković-Römer, Z. Blažević, N. Kisić-Kolanović, B. Janković) i novijih epistemoloških (N. Sesardić, B. Berčić, Z. Čuljak) prinosu, posebice pak stajališta W. van Ormana Quinea, H. Putnama i G. Holtona, u drugom sam poglavlju nastojao argumentirati zaključak kako su – neovisno o odabranoj perspektivi te individualnoj izvedbi – temeljna, opća istraživačka pravila ista ne samo u pojedinim historijskim pristupima, nego i u egzaktnim, društvenim i humanističkim znanostima, i u svojoj biti izvedena iz svagdašnjega,

tzv. *zdravoga razuma*. Dakako, slijedio je korolar, ništa od toga ne znači da je tzv. *akumulacija znanja* neka posve neupitna, “slobodno lebdeća” kategorija, no zasigurno nije ni potpuno – dakle, sasvim relativistički – društveno uvjetovana (D. Bloor).

Odnos jezika i svijeta, naravno, tema je i književne teorije, napose jednoga “razočaranoga” teoretičara (A. Compagnon), čiji su nas pogledi na ulogu mimeze i autora u trećem poglavlju odveli u suprotnom smjeru, onomu prema (potencijalnoj) historiografičnosti same književnosti, odnosno, drukčije rečeno, prema nefikcionalnoj sastavnici fikcije. Aristotelov “govor o općem”, Barčeva povezanost s društvenom zbiljom, Solarova “građa”, Žmegačevi “iskustveni repertoar” i “stvarnosni leksik”, Pusićeva “ekstrapolacija iskustva”, povezani s obnovljenim uvažavanjem autorstva (D. Šporer) te već uvriježenim imagološkim nastojanjima (D. Dukić) tek su neka od mogućih polazišta za primjenu tih općih istraživačkih pravila u pristupu književnosti kao povijesnom izvoru – naime, čak i književna fikcija, pokušao sam ondje oprimjeriti, kao nešto što nije ni istina niti laž, nego izmišljeno, izmaštano, ima svoje granice, omeđene mogućnostima ljudskog iskustva u danoj kulturi, bivajući stoga jednom od osnovica podobnih za krajnje obzirnu rekonstrukciju prošlosti.

Na neki način, već i takvo, “fikcionalno” shvaćanje autobiografije (a pod njom u najširem, naslovnom smislu, podrazumijevam sve vrste govora ili pisanja o sebi), omogućilo bi stjecanje kakvih-takvih spoznaja o I. svjetskom ratu, otprilike na način na koji *Ilijada* daje određene obavijesti o životu starih Grka. Uostalom, u drugomu dijelu rada s tom svrhom mjestimice upućujem i na “punokrvne” romane ili novele (J. Hašek, E. M. Remarque, M. Krleža, A. Neimarević, P. Gregorić). Ipak, u četvrtom poglavlju, nadovezujući se na Lejeuneov koncept “autobiografskoga ugovora”, ali i na širu – etnološku, antropološku, sociološku – kazivačku tradiciju, u kojoj biografski, odnosno idiografski ili *verstehen*-pristup ponovo dobiva na vrijednosti (F. Ferrarotti, M. Rustin, P. Chamberlayne, D. Bertaux), kao i na pravno obvezujuće shvaćanje *svjedočanstva*, nastojao sam dodatno potkrijepiti poodavno prisutnu, također zdravorazumsku tezu (W. Dilthey, G. Misch) kako se – uza sva odstupanja – “prave” autobiografije prema zbilji odnose na jedan kvalificirani, bitno izravniji način. Budući da dostupna mi književnoteorijska literatura autobiografiju, odnosno ponajprije autobiografiju u užem smislu, pretežno ne promatra kroz referentnu, nego kroz tekstološku prizmu (L. Anderson, S. Smith i J. Watson, M. Velčić, A. Zlatar), u njoj izložene analitičke kategorije istodobno sam pokušao ponešto proširiti kontekstualno-kulturološki relevantnijom shemom, izvorno izrađenom za jedan drugi nefikcionalni žanr, putopis (D. Duda).

Nakon toga, ponovno promijenivši fokus, u završnim poglavljima prvoga dijela bavio sam se mijenama u pristupu vojnoj povijesti i I. svjetskom ratu, kako u Hrvatskoj, tako i u

susjedstvu i u daljem inozemstvu. Kako smo vidjeli, uz načelnu profesionalizaciju, depolitizaciju i dezideologizaciju, u tom je području – inače, u nas prilično zanemarenom – sve zamjetnije prožimanje s metodološki šarolikim smjerovima socijalne i kulturalne povijesti, u kojima također nailazimo na povećano zanimanje za autobiografiju, u znatnoj mjeri povezano s raznolikim odjecima spomenutih teorijskih rasprava o zbilji, istini, jeziku i subjektu.

10.2. Iskustvo, rat, historiografija

Prvi korak u petom poglavlju odnosio se stoga na tehnološko-svjetonazorski također uvjetovanu povijesnost ratnoga iskustva, naročito iz perspektive običnih vojnika i nižih časnika (*rat odozdo*), obrađenu prema već klasičnim tekstovima J. Keegana i R. Holmesa. Dakako, *pogled odozdo*, po kriterijima koji se ne moraju nužno poklapati s prethodnima (vitez ili general mogu poginuti u borbi, a kmet ili obični vojnik mogu ostati duboko u sigurnom zaleđu), tema je ne samo vojne nego i kulturalne (P. Burke) te socijalne povijesti, naročito one posvećene “marginalcima”, na “skliskost” čijega je određenja u nas upozorio još D. Roksandić. Nije, dakle, samo pitanje u tomu gdje ćemo u predmetnom vremenu i prostoru smjestiti “centar”, a gdje “periferiju”, nego i u tomu kako su ih percipirali susljedni naraštaji, odnosno nositelji “kolektivnoga pamćenja”.

Naime, kako se može vidjeti iz pregleda prethodnih istraživanja, kojega donosim na početku šestoga poglavlja, proučavanje I. svjetskoga rata u obje je jugoslavenske države te u kratkotrajnom razdoblju Nezavisne Državne Hrvatske u bitnom bilo uvjetovano ideološko-političkim smjernicama i obzirima. Time nipošto ne želim reći da 1918–1990. nisu nastali brojni – i nerijetko veoma kvalitetni historiografski radovi – nego da su pojedine teme, naročito one povezane s Austro-Ugarskom, i njezinim oružanim snagama, bile zanemarene ili pak jednostrano interpretirane, pri čem se, štoviše, može uočiti da je za pojedine sastavnice I. svjetskoga rata bitno veći javni interes iskazivan u Sloveniji i Srbiji negoli u Hrvatskoj.

Od cijeloga niza razloga, izdvojit ću dva, po mojemu mišljenju ključna. Kao prvo, sudjelovanje hrvatsko-slavonskih i dalmatinskih postrojba – uključujući, po svem sudeći, i Josipa Broza Tita – u borbama i drugim “akcijama” na srpskom bojištu 1914., i u manjoj mjeri 1915–1916. te 1918. bilo je isuviše osjetljiva tema za ondašnje, kako “službeno”, tako i “internalizirano” poimanje historiografske djelatnosti, posebice među povjesničarima i publicistima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (ako zanemarimo iseljenoga E. Bauera,

nepotpune iznimke od trenda predstavljenoga ponajprije tekstovima B. Krizmana i F. Čulinovića, vidjeli smo, tek su oni J. Horvata i D. Šćukanca). Kao drugo, za to je nedostajalo i organizacijskih preduvjeta, budući da je cjelokupna obrada vojnopovijesnih tema dobrim dijelom bila usredotočena u beogradskom Vojnoistorijskom institutu, u kojem je pod okriljem Jugoslavenske narodne armije djelovao i nemali broj stručnjaka hrvatskoga podrijetla. Stjecajem okolnosti, a vjerojatno i predrasuda, njihovi su prinosi u Hrvatskoj do danas nedostatan vrednovani, posebice u za ovaj rad bitnim slučajevima P. Tomca, V. Klišanića i V. Kalečaka.

Nakon 1990. pristup I. svjetskomu ratu u hrvatskoj se historiografiji podosta promijenio, s tim da je istraživački naglasak uglavnom stavljen na visoku politiku, nerijetko i reinterpreteriranu, te na – mahom socijalna i gospodarska, manje kulturalna – zbivanja u zaleđu. Vojnom poviješću 1914–1918. i dalje se koliko-toliko sustavno bavi tek manji dio autora, objavljujući pretežno u periodici (D. Čutura, L. Galić, I. Bulić, u širem smislu M. Pojić, T. Oršolić, H. Čapo i V. Huzjan), dok monografije – nekada i visoke razine – objavljuju mahom publicisti, zainteresirani ponajprije za samo naoružanje i vojnu opremu (Z. Freivogel, D. Petković, u širem smislu T. Aralica). Iako su se, uz obilježavanje obljetnice feldmaršala Borojevića (M. Pojić, D. Roksandić) te objavu vrijedne arhivske građe (Ž. Pleskalt, u širem smislu Z. Matijević), vojnopovijesnim temama I. svjetskoga rata u posljednjem desetljeću bavili i mlađi povjesničari (I. Hršić, F. Novosel), s obzirom na društvenu zaokupljenost II. svjetskim i Domovinskim ratom, prerano je govoriti u uzlaznom trendu, no skorašnja bi stogodišnjica mogla dodatno pojačati istraživački i – naročito – popularizacijski interes.

U tom smislu, svojevrsnu bi prekretnicu mogao označiti i najnoviji, iznimno opsežni katalog *Dadoh zlato za željezo – Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskoga povijesnoga muzeja* (J. Borošak Marijanović, E. Jurdana, M. Bregovac Pisk, B. Prister, D. Bošković), na području hrvatske, odnosno jugoslavenske literature o vojnopovijesnoj sastavnici I. svjetskoga rata usporediv jedino s toliko pretiskivanom Pavičičevom sintezom *Hrvatska vojna i ratna poviest i Prvi svjetski rat* (1943.), Tomčevim pregledom *Prvi svetski rat 1914–1918.* (1973.) i drugim izdanjem *Vojne enciklopedije* (1970–1976.), dakle djelima koja unatoč svim svojim nedostacima proteklih desetljeća nisu bila nadomještena. Sve rečeno još i više vrijedi za prijevodnu literaturu, koja se zasad praktički može svesti na jednoga klasika (P. Renouvin) i popularno-publicistički pregled (M. Matrix-Evans). Bolje je stanje u književnosti, gdje su ponajprije zastupljena sjećanja, odnosno autobiografski romani (J. Hašek, E. M. Remarque, E. Hemingway, H. Barbusse, R. Graves).

.....

Kako bilo, osim spomenute društvene uvjetovanosti, jugoslavensku i hrvatsku historiografiju do 1990., a dobrim dijelom i poslije, karakterizirao je i izostanak metodološke refleksivnosti. Što se od povijesti može tražiti, što nam ona može dati, odakle joj pristupiti, za kakvim izvorima posegnuti? Samo XX. stoljeće u tom je pogledu američku, britansku, francusku i njemačku historiografiju obogatilo mnogim novim pristupima, od kojih su neki imali odjeka i u proučavanju rata i ratovanja, vojski i vojnika. Povrh općenitih mijena obrađenih u petom poglavlju, promjene su očite i u proučavanju samoga I. svjetskoga rata.

Jedno od prvih postavljenih pitanja, naime, ticalo se krivnje za izbijanje toga uistinu krvavoga sukoba – s nekoliko znakovitih iznimaka (npr. F. Fischer), odgovori na nj ustalili su se početkom 1980-ih u obzoru isprepletenih fenomena imperijalizma i militarizma, savezničkih obveza, unutarnje politike, razvoja naoružanja i strategije pa i na pogrešnim očekivanjima te psihološkim nagnućima vodećih pojedinaca (J. Joll).

Od kraja 1960-ih, međutim, pojačao se interes za to kako su rat doživljavali obični vojnici i niži časnici, izloženi smrtnoj opasnosti i drugim naporima ratne svagdašnjice. Osim, u osnovi, humanističkih težnji, zaključeno je i da se tako povijesno složeno zbivanje ne može objasniti samo polazeći od “vrha” (vladari, političari, vojskovođe...) nego da u obzir valja uzeti i osnovicu, “obične ljude”, koje se nipošto ne može svesti tek na poslušno oruđe prethodnih. Zašto se neke postrojbe bune (G. Pedroncini, L. V. Smith), neke bore do smrti (J. Keegan), što općenito motivira običnoga vojnika (E. J. Leed), kako se u sve to uključuje popularna (J. G. Fuller, S. Audoin-Rouzeau, S. Hynes) i visoka (P. Fussell) kultura, kako rat utječe na društvo u cjelini (R. Albrecht-Carrié, J. Winter), a naročito kako se predočuje u sjećanjima istaknutih (G. Romsics) i manje istaknutih pojedinaca (L. V. Smith), teme su tih, s vremenom sve interdisciplinarnijih pa i transdisciplinarnih radova, odnedavno okupljenih i pod egidom ratnih studija (*War Studies*). Iako im gdjedje pristupam kritički, riječ je uglavnom o važnim prinosima za prijeko potreban teorijsko-metodološki okvir, kojega – ponešto dopunjena najnovijom knjigom o sociologiji rata i nasilja S. Maleševića – u sedmom, osmom i devetom poglavlju nastojim primijeniti na hrvatski autobiografski korpus.

10.3. Korpus, motivacija, politizacija

U jezičnom, narodnosnom i teritorijalnom pogledu taj sam korpus široko definirao, uzimajući u obzir i tekstove autora koji su tek za rata služili u hrvatskim postrojbama, a inače se s hrvatskim kulturnim krugom čvršće ne mogu povezati (npr. vojvođanski Srbin Ž.

Prodanović). Stratifikacijski pak gledano, ograničio sam se na tekstove običnih vojnika, dočasnika i nižih časnika (zaključno s činom bojnika), neovisno o tomu koji su vojni ili politički položaj postigli nakon 1918. Povrh četrdesetak monografski objavljenih autobiografija – za većinu njih u početku nisam znao, a svega desetak spominje ih se u literaturi – izvorno sam planirao obraditi i njihove fragmente te druge relevantne tekstove objavljene u periodici, kao i njihovu novinsku recepciju, eventualno i rukopisne, mahom dnevničke tekstove, no već i ovako disertacija se po opsegu, vjerujem, smješta negdje na gornju granicu prihvatljivosti.

Osim kriterija kojima sam se koristio u formiranju korpusa, u sedmom poglavlju, dakle, nastojao sam ukratko izložiti položaj autora u društvu i u vojnoj hijerarhiji te dati najopćenitiji žanrovsko-tematski i kronološko-kontekstualni pregled, kao preduvjet za detaljniju obradu pojedinih istraživačkih pitanja. Od glavnih zaključaka, ovdje je uočeno da su većina tekstova sjećanja ili autobiografije u užem smislu, da su većina autora bili pričuvni časnici i dočasnici u pješaštvu hrvatsko-slavonskoga domobranstva, nešto i u pučkom ustanku te u zajedničkoj vojsci, i da ih je zastupljeno više iz bosansko-hercegovačkih negoli iz dalmatinskih pukovnija, pa i ratne mornarice. Daljnja nesrazmjernost, odnosno selektivnost u odnosu na ratnu zbilju, među ostalim, zamijećena je s obzirom na rijetkost prohabsburških tekstova, kao i onih koji bi nastali kazivanjem nepismenih, dakle daleko najvećega dijela mobiliziranih običnih vojnika.

Budući da shvaćanje oružanoga sukoba kao pravednoga i nepravednoga, odnosno smislenoga ili besmislenoga, uvelike – mada ne uvijek, i ne najjače, pokazat će se – utječe na ponašanje njegovih sudionika, u osmom poglavlju krenuo sam od u tekstovima eksplicitno ili implicitno prisutnih političkih stajališta, povezujući ih, gdje je to bilo opravdano, sa širim ideološkim i svjetonazorskim pripadnostima. Zbog promjenjiva društvenoga okruženja, koje je, vidjeli smo, uključivalo i nekoliko redefiniranja “marginalaca”, odnosno zbog već navedene selektivnosti, dijelu autobiografija valjalo je pristupiti s krajnjim oprezom, korigirajući neke iskaze, i nadopunjujući ih kontekstualnim tumačenjem. Cilj, naime, nije bio samo registrirati što pojedini autobiografi tvrde da su mislili 1914–1918., nego i koliko je to uvjerljivo s obzirom na ishodišne okolnosti, druge izvore i sl. Iako je, dakle, broj otvoreno prohabsburških autobiografija iznimno mali, može se zaključiti, dobar dio autora barem se neko vrijeme za Austro-Ugarsku Monarhiju borio ili htio boriti iz internalizirane dužnosti (nesumnjivo M. Livadić, B. Knežević, J. Oršić-Slavetički, P. Blašković, M. Budak, von Trapp, vjerojatno V. Maček i M. Pleiweiss, uvjetno S. Pavičić). No, to nije sve što se može o njima reći. Kao prvo, čini se da tu dužnost nisu vezali toliko uz interese, koliko uz čast, napose uz osobnu lojalnost habsburškom vladaru, zasnovanu već i na vojničkoj prisegi. S

obzirom na to, iako ima u njima nekih naznaka patriotizma, tj. skrbi za državnu tvorevinu kao takvu, elementi nacionalizma, tj. skrbi za vlastiti narod, krajnje su rijetki – u stvari, jedino Budak, a donekle i Maček, daju naslutiti da su prije 1918. monarhijske i hrvatske interese doživljavali kao podudarne (u djelomice objavljenom dnevniku M. Japunčića to je puno izraženije). Jedan od katalizatora te podudarnosti, dakako, su i hrvatsko-srpski odnosi, no i njih od navedene skupine jedino Budak ozbiljnije apostrofira.

Razloge za izostanak opisanoga nacionalističkoga kompleksa, međutim, rekao bih, ne valja tražiti samo u neuspjehu glavnih težnji Stranke prava (“frankovaca”), nego i – tako svjedoči više autora – u tomu što su austro-ugarske vojne strukture doista nastojale, a dobrim dijelom, posebice prvih godina rata, i uspijevale funkcionirati anacionalno ili nadnacionalno. Uzrok tomu, po momu sudu, nije toliko ležao u nekom “inertnom”, sankrosantnom dinastijskom legitimizmu, koliko u više-manje realnoj procjeni da će makar i najmanje uvažavanje dnevnopolitičkih kretanja dovesti do lančane reakcije, odnosno do daljnjega prelijevanja nacionalnih i nacionalističkih trzavica u složeni mehanizam oružanih snaga, ionako već dovoljno osjetljiv zbog svoje mnogojezičnosti i dualističke – zapravo kvazitrijalističke – strukture (ne želim, međutim, ustvrditi da se to moglo spriječiti).

Kako je rat odmicao, i kako je rastao opći zamor – a na nj, vidjeli smo, nisu bili imuni ni lojalni ratnici – čak i prije smjene na prijestolju, na vojnike se nastojalo sve sustavnije promidžbeno djelovati, o čemu osim pojedinih autobiografa govore i pojedine pobudbene knjižice, nastale bilo uz pojedine postrojbe (S. Štancer), bilo u građanskih nakladnika (M. Virovski tj. St. Kugli). Za razliku od starijih pukovnijskih povijesti, u kojima se časna odanost vladaru, zajedno s navodnim ratničkim vrlinama, podrazumijevano prenosila s koljeno na koljeno, nova paradigma “političke izobrazbe” uključivala je i neku vrstu “racionalne” formulacije hrvatskih nacionalnih interesa.

Dakako, jednom dotaknuto, to pitanje moglo se “otkoturati” na sasvim drugu stranu. Primjerice, premda dionici općega prava glasa, branitelji Republike, i sl., i francuski vojnici I. svjetskoga znali su biti nezadovoljni stanjem u vlastitoj domovini, odgađajući socijalističku revoluciju ili srodne reforme tek toliko dok se njezin teritorij ne povrati od neprijatelja – kako se onda politički sve svjesniji austrijski i ugarski “podanici”, pripadnici nedualističkih, državnopravno rasjepkanih naroda ne bi prije ili poslije upitali za čije se to interese u stvari bore? Uspomena na uvelike ironijski rasplet zbivanja 1848–1849. stoga se priziva u nekoliko sjećanja, kao i standardno tumačenje (sjetimo se obrambenoga mita o dobrim, ali loše informiranim autoritarnim vođama) kako “nevinim” dualističkim političarima zapravo manipuliraju židovski kapitalisti (Budak).

Logično, u navedenim pobudbenih knjižicama, kao i u nadziranim periodicima (a taj nadzor donekle je popustio tek polovicom 1917.) zamjetan je i popriličan stupanj demonizacije neprijatelja – pripisuje mu se podmuklost, zločinaštvo, barbarstvo itd. Prema nekim autorima, moderni se ratovi i ne mogu drukčije voditi, budući da je ubijanje ljudskih bića jedna od najjačih društvenih zabrana, uglavnom k tomu protegnuta i na pojedince izvan vlastite skupine. Ono, međutim, što ih razlikuje od dobrog dijela kasnijih, a možda već i nekih tadašnjih promidžbenih nastojanja, jest da se – ma koliko ih se osuđivalo – neprijateljima ipak sasvim ne odriče ljudskost. Slično je stanje i u dvije autobiografije objavljene za rata, u kojima se srpskim (B. Knežević) odnosno ruskim (J. Oršić) civilima pa i vojnicima pridaju vrijednosno neutralne ili čak pozitivno konotirane značajke, uz priznanje vlastitih slabosti a donekle i nezadovoljstva ratnim zbivanjima.

Ako bi se gore navedeni autobiografi, uvjetno, mogli svrstati u desni dio cijeloga spektra prohabsburških tekstova, sjećanja M. Oreškovića, L. Krausa i vjerojatno J. Broza činila bi njegov središnji dio. Izvršavanje vojne dužnosti u njima se, naime, ne doživljava toliko “rigidno”, no to nipošto ne znači da se zanemaruje. Iako, čini se, ne počiva na dubljem uvjerenju, nego prije na nekoj vrsti “samodokazivanja”, pa i želje za društvenim uzdizanjem ili odmakom od svagdašnje rutine, u njima iznesene kritike Austro-Ugarske doimaju se poglavito kao plod svojevrzne “naknadne pameti”.

Mimo toga, u sjećanjima P. Grgeca, A. Messnera-Sporšića, a donekle i A. Vrgoča, Monarhija se konzekventno uzima kao manje zlo, nesavršena ali neophodna obrana od talijanskih presizanja, odnosno od ruskoga carizma, štogod to značilo, zbog čega ih – također uvjetno – svrstavam u lijevi dio prohabsburškoga spektra.

Sljedeću veliku političko-ideološku skupinu čine sjećanja autora koji su priželjkivali ne samo reformu, nego i raspad Austro-Ugarske Monarhije. U njezinu je središtu autobiografija M. Jakovljevića, čovjeka koji je i prije 1914. priželjkivao jugoslavensku državu mimo Habsburgovaca, no koji je 1920-ih ustanovio da je ostvareni rezultat bliži Velikoj Srbiji. Hrvatsko-slavonski Srbin, ali zadovoljniji – iako ne sasvim – novom državom je i J. Korda, a njemu su po izraženim stajalištima bliski i I. Ribar te D. Hranilović. Poput Korde i Hranilovića, u postrojbe srpskih, odnosno jugoslavenskih dobrovoljaca stupili su i A. Kovač, S. Diklić i L. Lovrić, koji na poratnu zbilju nisu iznijeli nikakvih prigovora, kao ni V. Barčot, koji je 1917–1918. simulirao ludilo. Nasuprot njima, pojam jugoslavenstva puno je rudimentarniji u Vojvođanina Ž. Prodanovića, čija su sjećanja nadasve zanimljiva kao prikaz situacije u kojoj su se našli nacionalno angažirani monarhijski Srbi.

.....

Iako su ga podupirali, zbog svojega odbijanja da raspad Austro-Ugarske i oružano pripomognu, sjećanja S. Tomašića, J. Horvata i J. Badalića svrstala bi se na sami lijevi kraj protuhabsburškoga, odnosno projugoslavenskoga spektra.

Kako bilo, politička orijentacija prethodnih autobiografa i njihovih tekstova nije i jedini motiv koji je određivao njihovo ponašanje u borbi. Znatan dio ih, naime, ističe stegovnu prisilu, odnosno strah od kazne, neki – poput Grgeca – spominju i osobnu čast, odnosno brigu da ne ispadnu “kukavice” (zacijelo u očima suboraca), a Horvat naznačuje i neku vrstu nesvjesne, fiziološke, “fight or flight” reakcije. Sve to ujedno su i motivi koji su mogli pokretati i autore sljedeće skupine autobiografija, koju sam nazvao apolitičkom iz jednostavnoga razloga što se održanje Austro-Ugarske, stvaranje Jugoslavije ili neki drugi – politički – ratni cilj u njihovim sjećanjima uopće ne spominju, iako to nipošto ne mora značiti da njihovo ponašanje faktički nije težilo određenom smjeru.

Među njima – slijedi iz samih autobiografija – vojni svećenik G. Cvitanović vodio se ponajprije duhovnom i zdravstvenom skrblju za suborce i suzatočenike, a F. Dubravčić, čini se – pretežno u okvirima prisilne dužnosti – brigom da ostane živ, pomažući pritom i drugima, koliko je bilo moguće. Pripovijedanje pak H. Grgurića, topnika koji je – navodno – prvo pokušao pobjeći iz ruskoga zarobljeništva, a onda stupio, istupio pa opet pristupio u jugoslavenske dobrovoljce toliko je prilagođavano od prilike do prilike da pravi odgovor najvjerojatnije leži u njegovoj, moglo bi se reći, sklonosti avanturi. S druge strane, avanture po azijskim prostranstvima jedino su što je izvjesni “M. Marinić” i odlučio opisati, zatajivši nam ne samo svoj prijeratni društveni položaj, već i puno osobno ime.

Premda se, rečeno je već, čast kao motivacijski faktor nazire i u mnogima od navedenih autobiografija, izrazitije se na nju upućuje u sjećanjima V. Kralja, posebice pak u onima dočasnika M. Blaževića i braće Turkalj, koja pružaju i svojevrstan prozor u raspoloženje većine – pretežno seoskoga i nepismenoga – mobiliziranoga pučanstva. Uza sve ograde u pogledu mogućnosti proučavanja usmene kulture, ovdje je iznesen i svojevrstni nacrt za krivulju, u kojoj od 1914. do 1918. apolitičku paradigmu osobne časti i s njom skopčane borbenosti – naravno, isprepletenu s drugim motivacijskim faktorima – uvelike zamjenjuju interesno definirane težnje k napuštanju bojišta na ovaj ili onaj način, nerijetko povezane s nejasnim republikanskim i, najblaže rečeno, anarho-socijalističkim predodžbama.

Nije, međutim, lako odvagnuti koji je faktor bio izraženiji – uostalom, krivulja i nije bila pravocrtna, pojedini zapovjednici znali su svoje podređene potaknuti na borbu do samoga kraja; primjerice, ratni zamor, odnosno kumulativno djelovanje svagdašnjih stresora, osjećao se i u taboru jugoslavenskih dobrovoljaca, iako ondje zasigurno nije doveo do propitivanja

konačnih ciljeva (barem ako ne računamo tzv. disidente, koji su – možda – bili neizravno potaknuti i velikim gubitcima u Dobrudži).

Općenito, ako smo naznačeno prevrednovanje osobne časti, odnosno “ratničkih vrlina”, ispravno smjestili u okvir širih modernizacijskih procesa – Malešević ih obrađuje pod nazivnicima “kumulativne birokratizacije prisile” i “centrifugalne ideologizacije” – korpus kao cjelina ipak ne potkrjepljuje zaključak o I. svjetskom ratu kao o svjetonazorskoj prekretnici. Točnije bi ga, naime, bilo opisati kao svojevrsni katalizator, odnosno višestruki ubrzivač mnoštva trendova koji se mogu uočiti i u ranijim desetljećima, pa i stoljećima. Primjerice, tek na prvi pogled paradoksalno, upravo slijedom I. svjetskoga rata dodatni je zamah – konačno i na području praktičnih međunarodnih odnosa – dobila ideja o “vječnom miru”, a pojavilo se i mnoštvo pacifističkih ramifikacija što su imale velikoga odjeka i u hrvatskom međuraću. Također, način pak na koji mnogi autori već za rata spominju “darwinizam” i “materijalizam” daje naznačiti kako se znanost već tada doživljavala kao “rašćaravajuća” djelatnost koja nije tek etički neutralna, već iz osnova mijenja ne samo moralna shvaćanja, već i ona o ključnim značajkama humaniteta. Prema dobromu dijelu autobiografa – i ne samo onih što su pripadali raznim strujama Hrvatskoga katoličkoga pokreta – naime, za razliku od “morala interesa” i “morala naslade”, apsolutni, na božanskoj objavi utemeljeni moral jedini je učinkoviti regulator društvenih pa i međunarodnih odnosa.

Koliko je to doista točno, a koliko su znanost i tehnologija samo uzeti kao prikladni žrtveni janjci – ta, krvavih je, i vjerski ili interesno potaknutih ratova bilo i prije – izvan je zahvata ovoga rada, no nema sumnje, slijedi iz glavnine tekstova, upravo trajna zasićenost bojišta raznim industrijski proizvedenim ubojitim predmetima (“materijalna bitka”) cijeni se kao ključan razlikovni element u odnosu na predodžbe sudionika o ranijim ratovima (neki među njima, istina, imali su u početku prilično “romantične” nazore, no dio ih je bio upoznat s vjernim obradama ratne svagdašnjice u književnosti od Stendhala pa nadalje).

Istodobno, već i tada, možda kao puka doskočica, ali svakako kao slutnja što se u međuvremenu dobrano ispunila, javlja se i pomisao o svojevrsnoj automatizaciji ratovanja – ako je industrija već tako moćna, zašto ne proizvede i nekakav surogat običnih vojnika, koji bi se borili umjesto njih samih? Nasuprot tomu, razvoj psihoformaka, također skopčan s ratnim potrebama, nije bio nigdje anticipiran – od svih mogućih anksiolitika spominju se jedino više-manje tradicionalni, alkohol i nikotin.

Iako je nekoliko autora kritički nastrojeno prema religiji uopće, dominantno je shvaćanje kako je religija, pa i ona institucionalna, isključivo mirotvorni fenomen, koji dakle nikako nije mogao pridonijeti tekućim ratnim zbivanjima. Istodobno, međutim, određeni dio autora – i

katolika i pravoslavaca – prihvaća tradicionalni koncept “pravednoga rata”, odražen u nazoru kako Bog doista može intervenirati za neku od zaraćenih strana. Takvo shvaćanje religije učestalo se – i s razlogom – povezuje s ratnom promidžbom, no navedeni primjeri pokazuju da je u mnogim slučajevima ono bilo neovisnoga podrijetla, potekavši “odozdo”. Iz istoga razloga, i borbene propovijedi pojedinih vojnih svećenika – kojima je dobar dio katoličkih autora bio nezadovoljan, ne posumnjavši ipak u cijelu instituciju Crkve – ne mogu se, po mojem mišljenju, pripisati isključivo pritisku javnih vlasti.

Kako bilo, čak ni autobiografi što su svoja sjećanja objavili 1920-ih, nisu baš bili uvjereni da je svijet nakon 1918. trajno postao sigurnije mjesto. Zacijelo, ratne godine, od očekivanoga brzoga svršetka do brojnih preokreta na bojištu – još početkom 1918. mnogima se činilo da bi Centralne sile mogle pobijediti, ili barem ishoditi povoljan mir – učinile su njihova predviđanja krajnje opreznim. Ipak, rečeno je, u jednomu pogledu, raspravljenomu uz Jenkinsovu knjigu, bili su još optimisti – socijaldarvinisti ili scijentisti, zatočnici znanosti i tehnike ili vjerskih temelja morala, pristaše teorije progresa ili one o dekadenciji čovječanstva, svoja uglavnom monokauzalna tumačenja pretežno su iznijeli zaoštreno, uvjereni da su u tom pogledu dohvatili cjelovitu istinu, a ne tek jednu od djelomičnih perspektiva.

10.4. Nasilje, stres, književnost

Osmo poglavlje, vidjeli smo, uglavnom je posvećeno stajalištima, dakle “racionalnim” ili barem svjesnim motivacijskim razinama – koje značenje autobiografska “Ja”, odnosno subjekti odgovarajućega diskurza pripisuju I. svjetskomu ratu, objašnjavaju li svoju djelatnost nekom vrstom slobodnoga izbora, ili pak “višom silom”, kako se prikazuju u 1914., a kako u 1918. ili poslije. No, već i u tom sklopu primijetili smo da je dobar dio autobiografija na neki način rascjepkan – iako im uopće nije bilo stalo do širih, političkih ciljeva, mnogi pojedinci, primjerice, dugo su djelovali preko granica čak i prisilne dužnosti, zacijelo slijedeći neke dublje, svjetonazorski uvjetovane obrasce, poput osobne časti. Neki se autori toga i izravno dotiču, kod drugih pak nailazimo na svojevrсно, još uvijek nerazriješeno proturječje između deklarativnoga pacifizma i manifestirane ratobornosti, naime mnoštvo heterogenih identiteta određenih odnosom pripadnika pojedinih naroda prema Monarhiji, političkom i inom pripadnošću.

.....

Ako se taj, razmjerno osvješteniji dio motivacijskoga spektra uvjetno nazove kulturološkim, bliži nesvjesnom sloju osobnosti, odnosno njezinoj biološkoj (fiziološkoj) osnovici bila bi ponašanja skopčana s “fight or flight” mehanizmom, naročito izravna samoobrana i uzajamno potpomaganje, za koja je karakteristično da su u još manjoj mjeri podložna željenom modeliranju.

I pojedinci uvjereni u “svetost” svoje dužnosti mogu se pod stresom trajno ili privremeno slomiti, svojevolumno napustiti bojište, odnosno psihički oboliti – dapače, u hrvatskom korpusu, vidjeli smo, jasni ratni ciljevi gotovo su pa iznimka, a kada su i definirani, u sebi mogu uključivati upravo namjerno ugrožavanje vlastite postrojbe, odnosno suboraca, čineći autobiografski subjekt (ovdje subjekt ratnika) još rastrzanijim.

S obzirom na to, redefiniranje hrabrosti, koje se umjesto s aktivnom borbom (u kojoj, kako se kaže, čovjek i ne stigne pomišljati na strah) sve više povezuje s pasivnim trpljenjem (od svagdašnjih nedaća do “bubnjarske vatre”), zajedničko je – među ostalim – i hrvatskom i francuskom korpusu (barem kako su ga prikazali Norton Cru i L. V. Smith). No, zbog prijepornoga državopravnoga okvira, čini se da je u hrvatskom korpusu “fight or flight” pobuda (zapravo: fight!) nešto češće suprotna svjesnom izboru (Horvat), pa i općem poimanju čovjeka (Grgec).

Kako bilo, upozoravam na kraju toga odjeljka devetoga poglavlja, *osobna čast, osveta, uzajamno potpomaganje i bori se ili bježi* nisu odvojeni već isprepleteni mehanizmi, uključeni u opće evolucijske procese – definirane kao prilagodba na okoliš – značajne i za “prirodu” i za “društvo”, naročito pak za regulaciju nasilja, kako unutar, tako i izvan (počesto klizno određene) skupine. Podjednako, iako je riječ o zahvalnom interpretativnom okviru, osim vanjskoga, “objektivnoga” ponašanja, na umu valja trajno imati i njegovo “subjektivno” značenje, odnosno pojedine manifestacije svjesnosti, za proučavanje kojih je *verstehen*-pristup primjereniji, ili barem komplementaran. Naime, kako je rečeno, razvijeniji društveni život i skupni identitet, posebice pak obrasci ponašanja koji uključuju cijeli niz isprepletenih emotivno-kognitivnih sklopova, nasilje unutar ljudske vrste redovito uzdižu na još višu razinu negoli među životinjskima, za što i promatrani korpus daje nekoliko dojmljivih primjera. Počesto, sama po sebi, “fight or flight” situacija obično ne ostaje tek na strahu ili srdžbi – primjerice, čim imamo samosvijest, pamćenje i neku vrstu uopćavanja, odnosno više ili manje uspješne ekstrapolacije iskustva, mržnja prema neposrednom protivniku, a i svima “njemu sličnima” prilično je očekivana rezultanta – ipak, u promatranom korpusu, kao cijela skupina njezin su trajniji predmet samo Kozaci, okrivljeni za zlodjela protiv zarobljenika, a i civilnoga pučanstva.

U tom kontekstu važan je regulator ponašanja osveta, posebice pak njezini talionski oblici, koji nastoje uvesti kakvu-takvu razmjernost između počinjenoga zla i odmazde.

Prvi u korpusu uočeni oblik osvetničkoga ponašanja odvija se unutar neprijepornih ograničenja ratnoga prava, i u stvari se sastoji od pojačane borbenosti usmjerene protiv određenih pojedinaca ili skupina, pri čem njihova “krivnja” može biti sasvim konkretna, ali i generalizirana (no, čak ni Turkalji, vidjeli smo, ne okrivljuju regularnu rusku vojsku, obično je k tomu “kriva” samo nasuprotna postrojba, a vođeni strahom od odmazde pojedinci su odbili ubiti zarobljene Rumunje).

Drugi oblik osvetničkoga ponašanja izravno je protupravan, ili pak zakonit samo po onim shvaćanjima ratnoga prava, kojima je opća valjanost osporena, ili ju nikada nisu niti zadobila (u ovo područje djelomice ulazi i postupak prema vlastitim državljanima), neovisno o tomu ima li u njemu određene stvarne osnove, ili je potencirano “ratnom histerijom”, tj. strahom od tobože nevidljivoga, podmukloga i sl. neprijatelja (“komiti” etc.). Koliko se, inače, vidi, dio ratnih sudionika znao je za međunarodne konvencije, no pitanje je koliko su bili upoznati s njihovim konkretnim sadržajem, budući da im redovito brkaju nazive.

No, mimo toga, u korpusu su prikazani i slučajevi nasilja počinjenoga mimo, pa i protiv službene, pravno više ili manje utemeljene zapovijedi, nasilja koje se ne može čvršće povezati ni s materijalnim interesom (npr. otimanjem hrane ili drugih dobara), ni s obranom časti niti s nagonском samoobranom (uključujući osvetu), nasilje usmjereno protiv nemoćnih ili čak mrtvih ljudi. Ponešto slobodno, odredio sam ga kao “kratki spoj”, određivši mu kao ključnu značajku da po svem sudeći nadilazi ili čak promašuje svoj relevantni, evolucijski uvjetovani kontekst. S obzirom da sudski spisi vojnih sudova još nisu istraženi (upitno je koliko su sačuvani, a i samo pokretanje postupka moralo je biti krajnje selektivno), autobiografski prikazi u tom pogledu imaju dodatnu vrijednost, od Vrgočeva uništenja sela “Rumno”, do Blaževićeva poručnika “Kratila”. Takvo pomanjkanje empatije, odnosno “prepoznavanja ljudskosti” autobiografii, poput uopće znanstvenika, tumače na različite načine, od državnih promidžbenih nastojanja do individualnih – češćih ili rjeđih – nagonских aberacija. U tom sklopu, jedan dio autora doživljava rat kao iznimno, “poživinčeno” stanje u kojemu i “normalni” ljudi mogu svašta učiniti, a drugi ocjenjuje kako čak 10% populacije slične sklonosti pokazuje i u miru, tek u nešto manjem opsegu. Nema sumnje, uvažiti valja oba gledišta, imajući pritom na umu brojne mogućnosti kojima se osobna sklonost nasilju može ispreplesti s institucionalnim potrebama, čime se ujedno zatvara i krug između “prirode” i “društva” kao – inače teorijski sučeljenih – ishodišta ljudske agresivnosti.

.....

Isto tako, popularnu oznaku “ludila” dobivali su, čini se, tek ozbiljni i trajniji psihički poremećaji, koji su u samom tekstu razmjerno rijetko prikazani. Zašto je tomu tako? Kao prvo, određeni slučajevi “iracionalnoga” ponašanja promatrani su u etičkim umjesto u medicinskim kategorijama – subjekti su, da su htjeli, drži većina autobiografa, mogli postupiti drukčije, riječju, oni su odgovorni a time i “krivi”, zločinci, kukavice i sl. a ne bolesnici (što je, barem u prvoj polovici rata, bilo i službeno stajalište u dobromu dijelu zaraćenih snaga). Kao drugo, ratna svagdašnjica dodatno je zamutila tu – i inače ne uvijek jasnu – kategoriju “racionalnosti”: primjerice, za jedne je samoranjavanje bila prihvatljiva cijena da se sačuva goli život, za druge postupak izgubljenoga očajnika; slično tomu, neki su bili spremni živjeti kao potpuni invalidi, drugi su za takve slučajeve sklapali “ugovore” o ubojstvu na zahtjev. Napokon, i kao treće, iako u pojedinim slučajevima neobično otvorena (posebice u odnosu na tadašnju književnu maticu), glavina autobiografa ipak je vodila računa o određenim poetičkim *tabuima*. S tim u vezi, vjerojatno i zbog općega društvenoga ostracizma, sasvim mali dio autora priznaje da je određene psihičke tegobe osjećao i nakon povratka iz rata.

.....

Nakon subjekta-ratnika, sljedeći odjeljak devetoga poglavlja posvećen je subjektu-putniku. Napustivši svoju uobičajenu životnu sredinu, milijuni vojnika I. svjetskoga rata pošli su na – prečesto jednosmjerno – putovanje željeznicom, koje ih je od njihovih domova udaljilo na stotine, nerijetko i tisuće kilometara, nailazeći na različite *postaje* i/ili *aktante* (Duda).

Uloga “obreda prijelaza” u strukturiranju takvih mijena u antropologiji je poodavno uočena, no za prikazani odnos prema zbilji I. svjetskoga značajno je da oni ostaju nedovršeni – unatoč pozornosti pridavanoj tzv. “vatrenom krštenju”, sve izraženijoj neosjetljivosti pa i obrambenom humoru *vis à vis* ranjenih i mrtvih, ovladavanje takvim dojmovima u većem dijelu korpusa ostaje nepotpuno, boravak na bojištu naposljetku rezultira općim zamorom, a ne otvrdnutim veteranima.

U tom sklopu, čak i toliko izražena “mikrosolidarnost” dobiva svoje naličje, nerijetko – i ne bez razloga – nadjačana brigom za vlastito samoodržanje, što se počesto, kako se vidi, pripisuje i navodno “materijalističkim” nagnućima bolničkoga osoblja.

S obzirom na to, iako ima i suprotnih primjera, posebice potkraj rata, socijalna – ne samo vojnohijerarhijski uvjetovana – distanca između časnika, dočasnika i običnih vojnika dobrim dijelom ostaje očuvana, s čim u vezi je naročito zanimljiv odnos prema “služacima”, nerijetko prisposobiv drevnom arhetipu “lukavoga roba”.

Primjeri suosjećanja, odnosno “prepoznavanja ljudskosti” (“live and let live”) protivnika brojni su u korpusu (s iznimkom Kozaka/Čerkeza neovisno o zaraćenoj strani), no kao što mržnja nije bila trajniji motivator, tako ni odustanak od borbe tj. predaja nije bila jednostavan, još manje siguran postupak (N. Ferguson). Načelno, jednom kada su priznati kao takvi, zarobljenike su – kako je prihvaćeno u literaturi – pretežno bolje tretirali donedavni neposredni protivnici negoli ideološki uvjetovanije civilno stanovništvo, no i to je uvelike ovisilo o tomu radi li se o nacionalno integriranom građanstvu ili pak o razmjerno nezainteresiranom seljaštvu, odnosno, barem što se tiče hrvatskoga korpusa, pripadaju li “domaćini” slavenskim (Srbi, Rusi) ili romanskim (Talijani, Francuzi) jezično-narodnosnim skupinama.

S obzirom na udaljenost bojišta od polaznoga, mobilizacijskoga područja, dopusti za odlazak kući bili su veoma rijetki (u slučaju zarobljenika, naravno, i nemogući), a i korespondencija se cenzurirala, tako da i komunikacija one manjine pismenih vojnika nije mogla biti sasvim iskrena. Zajedno s izloženošću smrtnoj opasnosti, kao i skopčanom otklonu od mirnodopskih standarda ponašanja, to je bio jedan od razloga za uspostavu svakojakih – nekada kraćih, nekada duljih, ali opet neobvezatnih – kontakata i/ili veza sa zatečenim

stanovnicama, kojima se u promatranom korpusu obično pridaje više pozornosti negoli ishodišnim ukućanima. Naučenima na mobilnost a i formalne ženidbene zapreke, prijeratnim djelatnim časnicima to i nije bila neka promjena, no jednomu dijelu dosljedno katolički nastrojenih autora to je, dakako, bilo potpuno neprihvatljivo. Ono što je, međutim, zanimljivo, jest da dio autobiografa ne taji vlastitu bračnu nevjeru, pa i – blago rečeno – postupke što graniče sa seksualnim zlostavljanjem.

Osim žena, tj. (romantične) ljubavi i/ili (tjelesne) seksualnosti (makar u mašti), neodvojiv od vojničke svagdašnjice bio je i alkohol. I kao što se vojska, kada god je bilo moguće, trudila osigurati službene bordele, dio “fasunga” – posebice prije riskantnih juriša – bio je i taj anksiolitik, do kojega su časnici, kako se vidi, počesto dolazili i u vlastitoj režiji.

Prema obrađenom korpusu, sličnu – sasvim instrumentaliziranu – ulogu održanja psihičke stabilnosti imala su i razna (kvazi)religijska shvaćanja, oslonjena, naravno, na dominantnu kršćansku osnovicu, no nerijetko i s primjesama koje bi se iz njezine perspektive moglo označiti kao praznovjerje. Kao i drugdje (R. Holmes), sasvim mali dio autora zbog svojih se ratnih iskustava – uključujući nezadovoljstvo ratničkim propovijedima pojedinih vojnih svećenika – potpuno otklonio od institucionalne vjere.

Sljedeći odjeljak devetoga poglavlja posvećen je subjektu-čitatelju – s kakvim su čitateljskim navikama pojedini autori pošli u rat, kako su doživljavali književnost i literaturu općenito, i kako su tijekom višegodišnjega izbivanja te preference, začudo u velikoj mjeri, uspjeli održati. Povrh slutnji o zacijelo prešućenoj “sivoj zoni” goleme “erotske” tiskovne potrošnje, kao i o zanemarenosti nabožnih tekstova, ovdje je zanimljivo uočiti da su neki od njih koliko-toliko realistične predožbe o ratnoj svagdašnjici umjesto od historiografije ili književnih klasika stekli upravo od pisaca XIX. stoljeća, napose Stendhala, Tolstoja i Zole. Osim toga, i neki od – inače nenačitanih – dočasnika ističu da im je upravo čitanje tijekom dugih zarobljeničkih mjeseci otvorilo nove životne vidike.

U tom smislu, osebujan žanr “rovovskih” periodika, u nas poznatih u svega nekoliko primjeraka (sačuvan je djelomice tek list *Brocak* 96. pješačke pukovnije) most je prema temi subjekta-pisca. Kako se može naslutiti iz onoga što se zna o hrvatskoj autobiografskoj književnosti druge polovice XIX. st., vođenje dnevnika bilo je prilično učestalo među školovanim pojedincima, uključujući i ponekoga djelatnoga časnika. Izbijanje I. svjetskoga rata – kao iznimnoga zbivanja, vrijednoga bilježenja – tomu je moglo samo pogodovati, o čemu svjedoči i nekoliko sačuvanih dnevnika (Radaković, Japunčić, Kolander...) što – međutim – ne ulaze u korpus, budući da nisu (monografski) objavljeni. Dakako, ovisno o osobnim sklonostima, dnevnik može sadržavati tek osnovne vremenske i geografske relacije,

ali i niz ispovjednih razmatranja pa i “standardnih” književnih tekstova (od svih autobiografija zastupljenih u korpusu, jedino Cvitanovićeve i Merzova po svojim su značajkama pretežno dnevni, a obje su uoči objavljivanja ponešto prilagođene, ili tek selektivno donesene).

U svemu, prema onomu što naznačuju autori, vođenje dnevnika imalo je pretežno smirujuću, terapijsku svrhu, tek manji dio doživljavao ih je kao prikupljanje građe za buduće literarne obrade. Upravo kao legitimirajuća osnova, katkada dopunjena korespondencijom i drugim dokumentima, dnevni se spominju i u dobromu dijelu sjećanja, inače pisanih realističkom matricom, pretežno za one čitatelje koji rata nisu doživjeli. Kao i drugdje u sličnim slučajevima, i ovdje se upozorava na upitnu mogućnost jezičnoga prenošenja patnji i drugih ratnih iskustava, pri čem se spoznajna vrijednost autobiografskoga kazivanja obično smješta negdje po sredini između historiografije i “normalne” književnosti. Dodatnu teškoću predstavlja i vremenski odmak, odnosno nemogućnost pojedinih autora da se užive u vlastite bilješke stare dva desetljeća, što je, čini se, u nekoliko slučajeva i povod da se ta sjećanja napišu u trećem licu.

Nasuprot takvoj, “mekoj perspektivi”, dio autora – obično politički angažiranih – zauzima puno čvršće stajalište. Osim što ne dopuštaju mogućnost da su se u proteklih desetljećima kao osobe promijenili, redovito nastupaju i kao sveznajući, neupitni tumači čak i onih zbivanja u kojima nisu osobno sudjelovali. S druge strane, odabir fragmentarnoga, modernističkoga pristupa katkada možda i nije bio uvjetovan načelnim poetičkim sklonostima, već praktičnom nemogućnošću da se nakon proteklih desetljeća proživljena iskustva prizovu u cijelosti (Badalić). Uostalom, sjetimo se, u opisu ratne svagdašnjice moguća su dva temeljna pristupa – iterativni hipperrealizam (npr. Kisch) i selektivni, “senzacionalistički pomak” (npr. Kralj).

Izložena napetost između “subjektivističkih” i “objektivističkih” tendencija, koja podrazumijeva i razlike između doživljenoga i zapamćenoga, opisanoga u dnevniku i prikazanoga u sjećanjima, na izvjestan je način analogna i ranije obrađenom odnosu između razumijevanja (*verstehen*) i objašnjenja (*erklären*), ujedno i temeljnoj mojoj tezi o potrebi takvih – još uvijek znanstvenih! – pristupa koji bi bili komplementarni pozitivističkom projektu. U tom smislu, moj sljedeći cilj bio je više ilustrirati negoli rasplesti cjelokupni splet motivacijskih okolnosti običnih boraca, u kojemu svoje mjesto zasigurno imaju organizacija, ideologija i prisila (tj. *društvena megamašina*), ali i šire shvaćeni kulturalni (npr. *osobna čast*) pa i uže psihološki, odnosno *de facto* fiziološki čimbenici (*bori se ili bježi* mehanizam).

.....

Naime, zanemarivanje nekoga od njih – ne samo u hrvatskom slučaju – moglo bi nas odvesti na krivi trag u pokušaju da se ustanovi po čemu je to I. svjetski rat, za njegova sudionike, ali i za nas, bio sličan ili drukčiji od ratova prije ili poslije njega. Daljnjim – sociološki, psihološki i antropološki zasnovanim – raščlambama možda bi i bilo moguće podrobnije rekonstruirati njihovu međusobnu hijerarhiju, odnosno razmjernu važnost, no to bi se onda moralo učiniti praktički na razini svakoga autobiografa, uključujući i periodične oscilacije. Očito, zbog općenitih značajki promatranoga korpusa takav idiografski ideal ima sve izgleda ostati nedostižnim.

10.5. Znanstvenik kao vojnik?

Riječju, ovaj rad nije, niti je težio biti zrcalom zbilje I. svjetskoga rata; on je tek grubi model nekoliko njezinih odsječaka, prerez kroz koji se škilji u slabo osvijetljenu prostoriju – uza svu našu sumnjičavost, ono što držimo da vidimo može biti tek slučajna igra sjena. Žarulja je, rekoh, ugašena, a nedisciplinirani se patuljci gurkaju.

No, osim pojmom znanstvenih “ratova”, položaj današnjega istraživača na još se jedan, zacijelo supstancijalniji način može povezati s onime vojnika. Ograničeni vidokrug, sjetimo se, upamtili su mnogi autobiografi – nije teškoća samo u tomu što su naši patuljci nedisciplinirani, već i što znaju samo za svoje neposredne susjede. Ali, hoće li patuljci doista biti bolji znanstvenici ako ih malo stegovno pritegnemo? Naime, suvremeni sklopovi poput “upravljivosti”, “kolaborativnih projekata”, “izvrsnosti” i “ljudskih resursa” katkada poprimaju neugodan prizvuk “glavnoga stožera”, “vojnoga zbora”, “ratničkih vještina”, “ljudskoga materijala” i “mobilizacijske osnove”.

Povezanost društvenih a i drugih znanosti s vojnim potrebama natuknuta je već na više mjesta, no pripovijest se time ne završava: “Unatoč općenitim predodžbama da je moderni svijet manje nasilan od svojih povijesnih prethodnika i da je birokratska racionalizacija nešto što sprečava prisilno djelovanje, sva je birokratizacija duboko ukorijenjena u prisilnu kontrolu. Budući da počiva na usađivanju i kontroli discipline i da ostaje ovisna o discipliniranom djelovanju, birokratska vlast zahtijeva i nalaže posluš. U tom smislu tvorničkim radnikom, državnim službenikom, učiteljem ili bolničarkom u općenitom smislu upravljaju oni isti principi birokratske organizacije koji upravljaju vojnicima i policijom. [...] Drugim riječima, organizacijski principi koji uređuju veći dio našeg života duboko su

prisilnog karaktera, što ne iznenađuje ako znamo da su potekli iz vojne sfere.”²³⁷⁶ Na što zapravo ciljamo? Kako rekoh u uvodu, učinak tj. dostignuća društvenih i humanističkih kategorija obično su manje opipljivi, odnosno teže provjerljivi od onoga egzaktnih. Vojničkim rječnikom, u njima je lakše pobuniti se, dezertirati a posebno pak zabušavati – sjetimo se Blaževićevih suboraca koji su potkraj 1918. odglumili juriš na onaj opasni vrh, a da im nadređeni časnici to nisu primijetili. Ukratko, jednom kada kao ključni motiv za znanstveni rad uvedemo formalnu stegu, materijalnu plaću ili neki drugi oblik ekstrinzične kazne, odnosno nagrade, povratak na paradigmu *osobne časti* – onu znanstvenika koji se za istinu bori ponajprije zbog nje same – mogao bi postati nemoguć.

Čini li se to zato što se drukčije doista ne može, ili se tendencije umjesto da se preokrenu samo pogoršavaju (slične dvojbe, uočili smo, prisutne su i u ocjenama Karlovih reformi 1917–1918.) doista nije tema čak ni za ovaj zaključak. Kako bilo, dovršavam ga bitno lošije raspoložen negoli što sam to bio započinjući uvod prije pune dvije godine. Govoreći o *postmodernoj* (ili *postmodernizmu*), tada sam je označio kao pretjerano proglašenje općega epistemološkoga, etičkoga i estetičkoga nihilizma, tobože potaknutoga svjetskim ratovima, propašću komunističkoga projekta te raznim gospodarskim, političkim i komunikacijskim promjenama obuhvaćenima krovnom pojmom globalizacije. Ali, način na koji su pojedini autobiografi prikazali svoje doživljaje potaknuo me na svojevrsan obrat – ne, čini se da nije riječ o površinskom političkom, gospodarskom ili filozofskom trendu koji se, ako uopće i postoji, može lako preokrenuti.

Po svem sudeći, radi se tu doista o nečem dubljem, strukturalno usađenom u svagdašnjicu naše civilizacije. Simptomatski najočitiji, u literaturi toliko isticani primjer “postmodernističkoga” zaokreta obično su logori smrti, nerijetko i više vezivani uz spomenuti tzv. Eichmannov sindrom, negoli uz spontanu (ili potenciranu) mržnju, a nešto, doduše, rjeđe ističu se upravo rovovi I. svjetskoga rata. Kako je, međutim, rečeno, mnogi njihovi elementi mogu se nazrijeti i ranije. No, mojem životnom iskustvu, može se naslutiti, najbliži je položaj istraživača zatečenoga nepreglednom količinom potencijalnih izvora i literature, prožetoga osjećajem izgubljenosti unutar sve izraženije specijalizacije na sve manje odsječke zbilje (ne tako stari aforizam u tom je pogledu, držim, pogodio u srž). Nema više vojskovođa, ostali su samo dočasnici, i mnoštvo zelenih regruta. Uklapa li se ovaj rad u taj trend, ili mu barem donekle izmiče, nije na meni da kažem – možda ga je, doista, najbolje shvatiti kao svojevrsni

²³⁷⁶ S. MALEŠEVIĆ, n. dj., 16.

pandan onim tisućama natrulih grobnih križeva, ako ih uopće još ima tamo daleko, kraj Drine, Soče, Pruta ili Dnjestra.

11.1. IZVORI

Max ARTHUR, *Forgotten Voices of the Great War*. London 2003.

Josip BADALIĆ, *Moslavačke razglednice*. Čazma 1981.

Henri BARBUSSE, *Oganj*. Zagreb 1952. (prvo izdanje Pariz 1917.)

Vinko BARČOT, *Za otadžbinu. Crtice iz ratnog dnevnika*. Dubrovnik 1919.

Pero BLAŠKOVIĆ, *B. H. 3*. Budapest 1917.

Pero BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*. Beograd 1939.

Pero BLAŠKOVIĆ, "Uzbuna 'Srpskog glasa'", *Jutarnji list*, 29/1940., br. 10 079 od 15. II., 5.

Mate BLAŽEVIĆ, *Zaboravljeni grobovi*. Zagreb 1994. (prvo izdanje 1937).

Bojevi u Karpatima. Crtice i epizode iz bojeva s Rusima (pribrao i uredio M. Virovski). Zagreb 1916.

Ilija BOŽIČIĆ, *Bojevi Jelačićevaca u Srbiji. Od 12. kolovoza do 8. rujna god. 1914*. Osijek (1914).

Bruno BREHM, *Apis i Este*, sv. 1-2. Zagreb 1944.

Dragan BUBLIĆ, *Na rubu. Dnevnik iz jedne tragedije*. Zagreb 1920.

Mile BUDAK, *Ratno roblje. Albanski križni put austrougarskih zarobljenih časnika*, sv. 1-2. Zagreb 1941.

Mile BUDAK, *Pripovijetke. Ratno roblje*. Zagreb 1995.

Marko CAR, *Iz ratnih zapisa 1914–1918. Besmrtna Francuska*, sv. 1. Zadar 1918.

Drago ĆEPULIĆ, "Hrvatski bog Mars i božica Belona 1916.", *Eis heauton (literarno-metafizički trio)*. Zagreb 1940., 26.-50

Vladimir DEDIJER, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*. Zagreb 1953.

Vladimir DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2. Rijeka–Zagreb 1981.

Joso DEFRANČESKI, *C. i kr. ratni logori 1914–1918*. Osijek 1937.

²³⁷⁷ S obzirom da poglavlja "Vojna povijest i povijest odozdo" te "Prvi svjetski rat u historiografiji" sadrže šire bibliografske preglede vojnopovijesne produkcije u Hrvatskoj i drugim bivšim jugoslavenskim republikama, u ovaj popis uvrstio sam samo one tekstove na koje se izravno pozivam ili su me posredno "nadahnuli", bilo u pozitivnom bilo u negativnom smislu. Oko nekih djela, npr. Pavičićeve sinteze pa i same Jenkinsove knjige, dvojio sam hoću li ih svrstati u izvore ili literaturu, no naposljetku sam se odlučio za tradicionalni pristup. Podrobniji podatci o pojedinim jedinicama iz enciklopedijskih priručnika, izložbenih kataloga, antologija i zbornika navedeni su na mjestu njihova prvoga spomena. Godinu prvoga izdanja, ako se razlikuje od korištenoga, navodim samo u slučaju izvora.

- Velimir DEŽELIĆ STARIJI, *Tisuću metara nad morem*. Zagreb 1944.
- Velimir DEŽELIĆ STARIJI, *Kakvi smo bili?*, sv. 2, Zagreb 2011.
- Slavko S. DIKLIĆ, *Putničke bilješke jugoslovenskog ratnog dobrovoljca. Od Dobrudže do Soluna preko Dalekog istoka*. Osijek 1932.
- Frane DUBRAVČIĆ, *Živ sam i dobro mi je. Uspomene iz Prvog svjetskog rata 1914.–1918.*, Otočac 2002.
- Rifat GOZDOVIC, *Im blutigen Karst*. Stuttgart 1915.
-
- Rifat GOZDOVIC, *Um Col di Lana*. Stuttgart 1916.
- Robert GRAVES, *Zbogom svemu tom*. Zagreb 2011. (prvo izdanje konačne inačice 1958).
- Pavle GREGORIĆ, *Tri*. Beograd 1923.
- Petar GRGEC, *Jugoslavenski argonauti. Istinita slika iz talijanskoga ropstva*. Zagreb 1919.
- Petar GRGEC, *Krvava služba. Ratne uspomene*, sv. 1. Zagreb 1940.
- Petar GRGEC, *U paklenom trokutu. Ratne uspomene*, sv. 2. Zagreb 1940.
- Petar GRGEC, *Topovi su grmjeli. Iz ratnih uspomena*. Zagreb 1941.
- Hrvoje GRGURIĆ, *Na Dalekom Istoku – uspomene našega dobrovoljca iz Sibirijske, Mandžurije, Mongolije i Kine*. Zagreb 1931.
- Hrvoje GRGURIĆ, *Kroz tamnice i crvenu maglu – doživljaji u zemlji nove ideologije*. Zagreb 1932.
- Hrvoje GRGURIĆ, *11 Jahre Sowjetkerker in Ostsibirien*. Berlin 1934.
- Jaroslav HAŠEK, “Švejk polazi s vojnim svećenikom služiti misu”, *Književni horizonti*, 3/1936., br. 6/7, 152.-153.
- Jaroslav HAŠEK, *U Sovjetskoj Rusiji*. Zagreb 1937. (prvo izdanje zbirke 1925).
- Jaroslav HAŠEK, *Doživljaji dobrog vojaka Švejka za Svjetskog rata*. Zagreb 1965. (prvo izdanje Prag 1921–1923).
- Ernest HEMINGWAY, *Zbogom oružje*. Zagreb 1995. (prvo izdanje 1929).
- Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj 1900–1941. Zapisnici iz nepovrata*. Zagreb 1984.
- Dane HRANILOVIĆ, *Iz zapisnika jugoslovenskog dobrovoljca*. Zagreb 1922.
- Ilija IVACIĆ, *Ratni dnevnik (1848.-1851.)* (prir. Vinko Juzbašić i Stjepan Tomislav Krčelić). Bošnjaci 2004.
- Izvadak iz povjesti(!) ces. i kr. pješačke pukovnije Nadvojvode Leopolda*. Zagreb 1891.
- Izveštaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba za godinu 1919.–1925*. Zagreb 1929.

Marko JAKOVLJEVIĆ, *Iz rata i emigracije. Uspomene. Odgovor g. Jovanu Tomiću*. Subotica 1923.

Ivo JELAVIĆ, *Iz pregažene Srbije*. Sarajevo 1919.

Ernst JÜNGER, *Storm of Steel*. London 2004. (prvo izdanje konačne redakcije 1961).

Karlo JURIŠIĆ, *Fra Gabro Cvitanović i njegov ratni dnevnik (1914.-1918.)*. Split 1984.

Katekizam Katoličke crkve. Zagreb 1994.

Milko KELOVIĆ, *Zarobljeni*. Zagreb 1916.

Egon Erwin KISCH, *Zapiši to, Kisch*. Zagreb 1930. (prvo izdanje 1929).

Boris KIŠ-ŠAULOVEČKI, "Pričešća". *Roman iz skore prošlosti*. Zagreb 1924.

Boris KIŠ-ŠAULOVEČKI, *Veliki dani*. Zagreb 1935.

Jozo KLJAKOVIĆ, *U suvremenom kaosu*. Zagreb 1991. (prvo izdanje 1952).

Branko KNEŽEVIĆ, *Gledanje u vidjeno*. Zagreb 1917.

Jovan KORDA, *Odesa–Arhangelsk–Solun. Iz života ratnih dobrovoljaca*. Osijek 1937.

Ante KOVAČ, *Impresije iz jedne epohe. Kroz zemlje i gradove*. Zagreb 1923.

Ante KOVAČ, "Normalno i abnormalno pred Oknom", *Riječ*, 26/1930., br. 48, 56.-59.

Ante KOVAČ, "Uplašeni ulani u Šokadiji (uz 50. godišnjicu Prvog svjetskog rata)", *Revija*, 4/1964., br. 4, 66.-68.

Viktor KRALJ, *Ratni dojmovi*. Zagreb 1923.

Lavoslav KRAUS, *Susreti i sudbine*. Osijek 1973.

Miroslav KRLEŽA, *Davni dani. Zapisi 1914.–1921.*, sv. 1-2. Zagreb 1956.

Miroslav KRLEŽA, *Dnevnik 1958–69*. Sarajevo 1977.

Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Zagreb 1934. (prvo izdanje ciklusa 1922., konačna redakcija 1946).

Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*. Split 1985.

Ivan KUVACIĆ, *Sjećanja*. Zagreb 2008.

Zofka KVEDER, *Hanka. Ratne uspomene*. Zagreb 1918.

Mirko LIVADIĆ, *Odiseja jednog hrvatskog vojnika 1914.-15*. Zagreb 1916.

Lujo LOVRIĆ, *Suzna jesen*. Zagreb 1922.

Lujo LOVRIĆ, *Kroz snijegove i magle*. Zagreb 1923.

Vladko MAČEK, *Memoari*. Zagreb 2003. (prvo izdanje 1957).

Vjekoslav MAJER, *Osamljeni čovjek u tingltanglu. Iz memoara*. Zagreb 1965.

M. MARINIĆ, *Bijeg iz boljševičke Rusije*. Zagreb 1922.

Herman MELVILLE, *Moby Dick ili Bijeli kit*. Zagreb 1985. (prvo izdanje 1851).

Ivan MERZ, *Dnevnik 1914-1927*. Na: <http://www.ivanmerz.hr/sabrana-djela/dnevnik/index.htm> (pristupljeno 7. srpnja 2011).

Ante MESSNER-SPORŠIĆ, *1915–1918. Odlomci iz ratnih uspomena*. Zagreb 1934.

Božo MILANOVIĆ, *Moje uspomene (1900–1976)*. Pazin 1976.

Naredbenik za Kraljevsko hrvatsko-ugarsko domobranstvo, sv. 1-15. Zagreb 1870–1873.

Ante NEIMAREVIĆ, *1914*. Zagreb 1937.

Ante NEIMAREVIĆ, *1914–1918*. Zagreb 1976.

Nekoja junačka djela pojedinaca i odjela zagrebačke 25. domobranske pješ. pukovnije. Zagreb 1916.

Dušan OBRADOVIĆ, *Srbija i austrijski Sloveni u Svetskom ratu 1914–1918*. Novi Sad 1928.

Marko OREŠKOVIĆ, *Autobiografija*. Zagreb 1950.

Juraj ORŠIĆ-SLAVETIČKI, “Prva vatra”, *Obzor ilustrirani*, 1/1908., br. 25, 1.-6.

Juraj ORŠIĆ-SLAVETIČKI, *Na konju i u rovu*. Beograd 1917.

Stipe PEČAR, “Put u Australiju, natrag na Solunski front te ponovo u Australiju”, *Matica – iseljenički kalendar*. Zagreb 1979., 294.-298.

Boško PETKOVIĆ, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i sigurnosti*. Zagreb 1979.

Mirko PLEIWEISS, *Slomljeno sidro*. Beograd 1978. (prvo izdanje 1975.).

Branko POLIĆ, *Vjetrenjasta klepsidra*. Zagreb 2004.

Đuro POPOVIĆ, *Izgubljen život – autobiografija krajiškoga časnika*. Zagreb 1878.

Živko PRODANOVIĆ, *Iz ratne torbice. Pohod na Srbiju 1914*. Novi Sad 1927.

Put do pobjede. Sastavljen za podčastnike i momčad sviju četa hrvatske krvi. Zagreb 1916.

Put do pobjede sastavljen za vojnike Hrvate. Zagreb 1917.

Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres – 1918. Wien 1918.

Ratni dnevnik C. K. Varaždinske pješačke pukovnije br. 16. 26. srpnja 1914.–29. siječnja 1915. (ur. Željko Pleskalt). Bjelovar 2004.

Ratni dnevnik C. K. Varaždinske pješačke pukovnije br. 16. 30. siječnja 1915.–23. lipnja 1918. (ur. Željko Pleskalt). Bjelovar 2004.

Ratni doživljaji i putopisne crtice jednogodišnjega dobrovoljca za vrijeme bosanske okupacije 1878. Sušak 1879.

Erich M. REMARQUE, *Na zapadu ništa novo*. s. l. 1966. (prvo izdanje 1929).

Ivan RIBAR, *Politički zapisi*, sv. 1, Beograd 1948.

Ivan RIBAR, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*. Zagreb 1965.

Mirko SANČEVIĆ, *Od bosanskih šuma do Venezuele*. München–Barcelona 1982.

Schematismus für das K. u. k. Heer und für die K. u. k. Kriegsmarine für 1914. Wien 1914.

Službovnik za Kr. ug. domobranstvo, sv. 1-3. Budimpešta 1887–1890.

Službovnik za Kraljevsko ugarsko domobranstvo, sv. 2. Budimpešta 1916.

XVI. program Državne gimnazije s hrvatskim ili srpskim nastavnim jezikom u Zadru za školsku godinu 1918.-1919. Zadar 1919.

Oskar TARTAGLIA, *Veleizdajnik. Moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla*. Zagreb–Split 1928.

1609 dana na fronti od Grge Turkalja-Guslara. Winnipeg 1930.

Teodor TÓTH, Dragutin SCHWEITZER, Šandor PANDIĆ i Mavro SPICER, *Vojnički rječnik. Magjarsko-hrvatski dio*, Budimpešta 1900.

Teodor TÓTH, Dragutin SCHWEITZER i Mavro SPICER, *Vojnički rječnik. Hrvatsko-magjarski dio*, Budimpešta 1903.

Stanko TOMAŠIĆ, *Crni Vrh*. Zagreb 1930.

Mladen TRNSKI, *Prokletstvo historije*. Zagreb 1984.

Jules VERNE, *20 000 milja ispod mora*. Zagreb 1985. (prvo izdanje 1870).

Jules VERNE, *Put u središte Zemlje – Put na Mjesec*. Zagreb 1985. (prvo izdanje *Put u središte* 1864).

Jules VERNE, *Petnaestogodišnji kapetan*. Zagreb 1985. (prvo izdanje 1878).

Vježbovnik za kr. ug. domobransko pješništvo. Budimpešta 1901.

Georg VON TRAPP, *To the Last Salute. Memories of an Austrian U-Boat Commander*. Lincoln–London 2007. (prvo izdanje 1935).

Antun VRGOČ, *Moje uspomene na Svjetski rat. Godina 1914–1920*, sv. 1-3. Zagreb 1937.

Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*. Zagreb 2003. (prvo izdanje 1993).

Zrakom u Italiju. Doživljaji hrvatskoga časnika u neprijateljskoj zemlji. Zagreb s. a.

11.2. LITERATURA

11.21. Leksikografski priručnici, bibliografije, katalozi i vodiči

Bibliografija izdanja Vojnoistorijskoga instituta 1945.-2001.

Na: http://www.isi.mod.gov.rs/docs/sr/bibliografija_vi_1945_do_2001.pdf (pristupljeno 11. ožujka 2011).

Bibliografija Jugoslavije. Knjige, brošure i muzikalije, sv. 1-41. Beograd 1950–1990.

Bibliografski katalog periodike Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža. Na: <http://katalog.lzmk.hr/> (pristupano 15. rujna 2011 – 3. srpnja 2012).

Vladimir BITI, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb 2000.

Mile BJELAJAC, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918.–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*. Beograd 2004.

Croatia – Land, People, Culture (ur. Franjo H. Eterović), sv. 1-2. Toronto 1964–1970.

Cultural Theory. The Key Concepts. London–New York 2002.

Zvonimir ČERVENKO i dr., *Hrvatsko domobranstvo 1868–1993*. Zagreb 1994.

Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. Zagreb 1980.

Encyclopaedia of Historians and Historical Writing, sv. 1. London–Chicago 1999.

Encyklopädie Erster Weltkrieg. Paderborn 2002.

Encyclopédie de la Grande guerre. Pariz 2004.

Encyklopedie pro milovníky Švejka, sv. 1-2. Praha 1998–1999.

“Građa za bibliografiju jugoslavenske periodike”, *Analiz Leksikografskoga zavoda FNRJ*, sv. 2. Zagreb 1955.

Građa za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835–1940., sv. 1-25. Zagreb 1982–1999.

Vijoleta HERMAN, “Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenim(!) u historijskim časopisima u razdoblju 1945–1998. godine”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33/1999.-2000., 491.-498.

Branka HLEVNJAK i Rhea IVANUŠ, *Hrvatska antiratna fotografija*. Zagreb 2008.

Hrvatska enciklopedija, sv. 1, 5. Zagreb 1941–1945.

Hrvatska enciklopedija, sv. 1, 5-11. Zagreb 1999–2009.

Hrvatska književna enciklopedija, sv. 1, 3. Zagreb 2010–2011.

Hrvatski biografski leksikon, sv. 1-7. Zagreb 1983–2009.

International Encyclopaedia of the Social&Behavioral Sciences, sv. 2, 4, 5, 7, 14, 24, Amsterdam–Paris–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo 2001.

International Military and Defense Encyclopedia, sv. 3. Washington–New York 1993.

Krležijana, sv. 1-2, Zagreb 1993–1999.

Leksikon temeljnih pojmova politike. Zagreb 1990.

Davor MANDIĆ i Marijan ORLIĆ, *Austrougarski bojni brod klase “Tegetthoff” “Szent Istvan”*. Pula 1998.

The Merck Index – An Encyclopedia of Chemicals, Drugs, and Biologicals. Rahway 1989.

Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, sv. 1-4. Zagreb 1926–1929.

The Oxford Companion to Military History. Oxford–New York 2001.

Katarina POČEDIĆ, *Za cara i domovinu 1914–1918*. (ur. Davor Mandić). Pula 2008.

Milan POJČIĆ, *Vojskovođa Svetozar Borojević 1856–1920*. Zagreb 2006.

Požeški leksikon. Slavonska Požega 1977.

Pravni leksikon. Zagreb 2007.

Stanford Encyclopaedia of Philosophy. Na: <http://plato.stanford.edu/> (pristupano 17. kolovoza 2010–17. veljače 2011).

Dragovan ŠEPIĆ, “Razdoblje Prvog svjetskog rata”, *Historijski zbornik*, 31-32/1978–1979., br. 1-4, str. 109.-122.

Tko je tko u NDH. Zagreb 1997.

Velimir URLIĆ, *U spomen 1914.-1918. Makarsko primorje*. Makarska 2007.

Vojna enciklopedija, sv. 2, 3, 5, 8-10. Beograd 1971–1975.

11.22. Antologije i zbornici

Autobiografije hrvatskih pisaca (ur. Vinko Brešić). Zagreb 1997.

Autor, pripovjedač, lik (prir. Cvjetko Milanja), Osijek 2000.

Die Bewaffnete Macht. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, sv. 5 (ur. Adam Wandruszka i Peter Urbanitsch). Wien 1987.

Biobibliographica, sv. 1-2 (ur. Trpimir Macan), Zagreb 2002–2004.

The Effects of World War I: The Class War after the Great War: The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918–1921 (ur. Ivo Banac). New York 1983.

European Culture in the Great War. The Arts, Entertainment, and Propaganda, 1914–1918. (ur. Aviel Roshwald i Richard Stites). Cambridge 1999.

Fear, Death and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991–1992 (ur. Lada Čale Feldman, Ines Prica i Reana Senjković). Zagreb 1993.

Feldmaršal Svetozar Borojević od Bojne (1856.-1920.) (ur. M. Manin). Zagreb 2011.

Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice (ur. Zlatko Matijević). Zagreb 2010.

Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba (ur. Anela Mateljak i dr.). Zagreb 2004.

Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske (ur. Petar Jelavić). Zagreb 1940.

Hrvatska između slobode i jugoslavenstva (ur. Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević). Zagreb 2009.

Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković). Zagreb 2009.

Kognitivna znanost (ur. Nikša Nikola Šoljan i Melita Kovačević). Zagreb 1991.

Kultura pamćenja i historija (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda). Zagreb 2006.

Military Strategy and the Origins of the First World War (ur. Steven E. Miller, Sean M. Lynn-Jones i Stephen Van Evera). Princeton 1991.

Na rubu zakona: društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest (ur. Suzana Miljan). Zagreb 2009.

Naša domovina, sv. 1 (ur. Filip Lukas). Zagreb 1943.

New Perspectives on Historical Writing (ur. Peter Burke). Cambridge 1995.

New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies (ur. Dejan Djokić i James Ker-Lindsay). London–New York 2011.

Nova kulturna historija (ur. Lynn Hunt). Zagreb 2001.

The Oxford Handbook of Fascism (ur. Richard Bosworth). Oxford 2009.

Povijest, sv. 16. Zagreb s. a.

Ratna psihologija i psihijatrija (ur. Eduard Klain). Zagreb 1992.

Sociologija znanstvene spoznaje (ur. Darko Polšek). Rijeka 1995.

Spomenica Josipa Adamčeka (ur. Drago Roksandić i Damir Agičić). Zagreb 2009.

Studies in Biography (ur. Daniel Aaron). Cambridge–London 1978.

Suvremene književne teorije (ur. Miroslav Beker). Zagreb 1999.

1945. – razdjelnica hrvatske povijesti (ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak). Zagreb 2006.

1918. Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti (ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević). Zagreb 2007.

1918. u hrvatskoj povijesti (ur. Željko Holjevac). Zagreb 2012.

The Turn to Biographical Methods in Social Science (ur. Prue Chamberlayne, Joanna Bornat i Tom Wengraf). London–New York 2005.

Uvod u ratnu psihologiju i psihijatriju (ur. Eduard Klain). Zagreb 1991.

Vojna psihologija. Priručnik za hrvatske časnike (ur. Željko Stipanović), sv. 1-3. Zagreb 2000–2005.

War, Exile, Everyday Life. Cultural Perspectives (ur. Renata Jambrešić Kirin i Maja Povrzanović). Zagreb 1996.

Zbornik Mirjane Gross (ur. Neven Budak i dr.). Zagreb 1999.

11.23. Monografije

Wladimir AICHELBURG, *Sarajevo 28. Juni 1914*. Wien 1984.

René ALBRECHT-CARRIÉ, *The Meaning of the First World War*. Englewood Cliffs (1965).

Linda ANDERSON, *Autobiography*. London–New York 2005.

Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija*. Zagreb 2004.

Tomislav ARALICA, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, sv. 1-3. Zagreb 1996–2010.

Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb 2009.

ARISTOTEL, *O pjesničkom umijeću*. Zagreb 2005.

Vilim BAČIĆ, *Poviest Prvog svjetskog rata na Jadranu*, sv. 1. Zagreb 1945.

Antun BARAC, *Književnost i narod*. Zagreb 1941.

Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945*. Zagreb 2003.

Ernest BAUER, *Der Löwe vom Isonzo. Feldmarschall Svetozar Borojević de Bojna*. Graz–Wien–Köln 1985.

Ernest BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches. Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen*. Graz–Wien–Köln 1988.

Ernest BAUER, *Sjaj i tragika hrvatskog oružja*. Zagreb 1991.

Vladimir BAYER, *Kazneno procesno pravo – odabrana poglavlja*, sv. 1 (prir. Davor Krapac). Zagreb 1995.

Boran BERČIĆ, *Znanost i istina*. Rijeka 1995.

Boran BERČIĆ, *Filozofija Bečkog kruga*. Zagreb 2002.

Rudolf BIĆANIĆ, *Kako živi narod*, sv. 1-2. Zagreb 1936–1939. (pretisak 1996).

Mile BJELAJAC, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*. Beograd 1988.

Marc BLOCH, *Apologija historije ili Zanat povjesničara*. Zagreb 2008.

Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*. Zagreb 2006.

Maja BOŠKOVIĆ-STULLI i Divna ZEČEVIĆ, *Usmena i pučka književnost*. Zagreb 1978.

Aleksandar BUBNOV, *Istorija pomorske ratne veštine*, sv. 3. Dubrovnik 1930.

Peter BURKE, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope*. Zagreb 1991.

Peter BURKE, *Što je kulturalna povijest?* Zagreb 2006.

Edward H. CARR, *Što je povijest?* Zagreb 2004.

- C. W. CERAM, *Bogovi, grobovi i učenjaci*. Zagreb 1955.
- Antoine COMPAGNON, *Demon teorije*. Zagreb 2007.
- Paul CONNERTON, *Kako se društva sjećaju*. Zagreb 2004.
- Frederic COPLESTON, *A History of Philosophy*, sv. 4, 8. New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1994.
- Henry COWPER i dr., *World War I and Its Consequences*. Buckingham–Bristol 1990.
- Johnatan CULLER, *Književna teorija. Vrlo kratak uvod*, Zagreb 2001.
- Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. 9. Zagreb 1913.
- Zvonimir ČULJAK, *Vjerovanje, opravdanje i znanje*. Zagreb 2003.
- István DEÁK, *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*. New York–Oxford 1992.
- Ferdinand DE SAUSSURE, *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb 2000.
- Davor DUKIĆ, *Sultanova djeca – predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar 2004.
- Dean DUDA, *Priča i putovanje*. Zagreb 1998.
- Martin Marix EVANS, *Bitke Prvog svjetskog rata*. Split (2005.).
- Sidney B. FAY, *The Origins of the World War*. New York 1928.
- Niall FERGUSON, *The Pity of War – Explaining World War I*. New York 1999.
- Franco FERRAROTTI, *On the Science of Uncertainty. The Biographical Method in Social Research*, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Oxford 2005.
- Wilfried FEST, *Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918*. New York 1978.
- Frank FIELD, *British and American Writers of the First World War*. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney 1991.
- Robert W. FOGEL i Geoffrey R. ELTON, *Kojim putem do prošlosti?* Zagreb 2002.
- John G. FULLER, *Troop Morale and Popular Culture in the British and Dominion Armies 1914–1918*. Oxford 1990.
- Paul FUSSELL, *The Great War and Modern Memory*. Oxford–New York 2000.
- Carlo GINZBURG, *Sir i crvi. Kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*. Zagreb 1989.
- Mirko GLOJNARIĆ, *Borba Hrvata*. Zagreb 1940.
- Ivo GOLDSTEIN i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb 2001.
- Slavko GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb 2007.

- Milovan GRBA, *Gledišta austro-ugarskih generala i državnika na pitanje o aneksiji Srbije, Crne Gore i Albanije te o riješenju(!) jugoslavenskog problema*, Zagreb 1920.
- Josip GRBELJA, *Uništeni naraštaj – tragične sudbine novinara NDH*. Zagreb 2000.
- Boris GRBIN, *Portret Luje Lovrića*. Zagreb 1985.
- Mirjana GROSS, *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb 1980.
- Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb 2001.
- Paul R. GROSS i Norman LEVITT, *Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels with Science*. Baltimore–London 1998.
- Eric A. HAVELOCK, *Muza uči pisati. Razmišljanja o usmenosti i pismenosti od antike do danas*. Zagreb 2003.
- Ivo HERGEŠIĆ, *Komparativna književnost*. Zagreb 2005.
- Eric HOBSBAWM, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd 2002.
- Richard HOLMES, *Acts of War. The Behaviour of Man in Battle*. London 2004.
- Gerald HOLTON, *Science and Anti-Science*. Cambridge–London 1997.
- Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat*. Zagreb 1967.
- Bogumil HRABAK, *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915–1918*. Novi Sad 1980.
- Michael HOWARD, *Rat u europskoj povijesti*. Zagreb 2002.
- Samuel HYNES, *A War Imagined. The First World War and English Culture*, London 1990.
- Milan JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*. Beograd 1984.
- Keith JENKINS, *Re-thinking History*. New York–London 2007.
- Keith JENKINS, *Promišljanje historije*. Zagreb 2008.
- Peter JUNG, *The Austro-Hungarian Forces in World War I*, sv. 1–2. Oxford–New York 2003.
- Vladimir KAPUN, *Međimurje 1918*. Čakovec 1982.
- Livia KARDUM, *Suton stare Europe. Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*. Zagreb 2009.
- John KEEGAN, *The Face of Battle*. s. l., s. a.
- John KEEGAN, *A History of Warfare*. New York 1994.
- John KEEGAN, *War and Our World*. London 1999.
- John KEEGAN, *The First World War*. New York–London 2000.
- Rudolf KISZLING, *Die Kroaten. Der Schicksalweg eines Südslawenvolkes*. Graz–Köln 1956.
- Vasja KLAVORA, *Plavi križ. Soška fronta. Bovec 1915–1917*. Celovec 2000.
- Zvonimir KOMARICA, *Uznički zapisi '71*. Zagreb 1999.

- Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.* Zagreb 1994.
- Bogdan KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države.* Zagreb 1977.
- Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi.* Zagreb 1989.
- Richard LEAKEY, *The Origin of Humankind.* London 1995.
- James LUCAS, *Austro-Hungarian Infantry 1914–1918.* London 1973.
- James LUCAS, *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army 1868–1914.* New York–Turnbridge Wells 1987.
- Oto LUTHAR, “O žalosti niti besede”. *Uvod v kulturno zgodovino Vélike vojne.* Ljubljana 2000.
- Siniša MALEŠEVIĆ, *Sociologija rata i nasilja.* Zagreb 2011.
- Suzana MARJANIĆ, *Glasovi Davnih dana: transgresija svjetova u Krležinim zapisima 1914–1921/22.* Zagreb 2005.
- Ive MAŽURAN i Mladen TRNSKI, *Hrvati. Slike iz ratničke prošlosti.* Zagreb 1993.
- Zrinka NIKOLIĆ JAKUS, *Uvod u studij povijesti. Historiografski praktikum.* Zagreb 2008.
- Ivan OČAK, *Vojnik revolucije. Život i rad Vladimira Čopića.* Zagreb 1980.
- Milada PAULOVA, *Jugoslavenski odbor.* Zagreb 1925.
- Slavko PAVIČIĆ, *Hrvatska vojna i ratna poviest i Prvi svjetski rat.* Zagreb 1943.
- Slavko PAVIČIĆ, *Jugozapadno (talijansko) bojište u Prvom svjetskom ratu, sv. 1,* Zagreb 1944.
- Berislav PERIĆ, *Država i pravni sustav.* Zagreb 1992.
- Boris PRIKRIL, *Tri tisuće godina pomorskih ratova, sv. 3.* Zagreb–Opatija 1985.
- Cvetko Đ. POPOVIĆ, *Oko Sarajevskog atentata.* Sarajevo 1969.
- Eugen PUSIĆ, *Društvena regulacija.* Zagreb 1989.
- Pierre RENOUVIN, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat.* Zagreb 2008.
- Gergely ROMSICS, *Myth and Remembrance. The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite.* Boulder–Wayne–Budapest 2006.
- Helena SABLJIĆ TOMIĆ, *Intimno i javno. Suvremena hrvatska autobiografska proza.* Zagreb 2002.
- Helena SABLJIĆ TOMIĆ, *Hrvatska autobiografska proza. Rasprave, predavanja, interpretacije.* Zagreb 2008.
- Neven SESARDIĆ, *Making Sense of Heritability,* Cambridge–New York–Melbourne–Cape Town–Singapore–Sao Paulo 2005.

Robert W. SETON-WATSON, *Sarajevo. Studija o uzrocima Svetskoga rata*. Zagreb 1926.

Ignazio SILONE, *Fašizam. Njegov postanak i razvitak*. Zagreb 1935.

Pero SIMIĆ, *Tito. Fenomen stoljeća*. Zagreb 2009.

Leonard V. SMITH, *The Embattled Self. French Soldier's Testimony of the Great War*. Ithaca–London 2007.

Sidonie SMITH i Julia WATSON, *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*. Minneapolis–London 2001.

Milivoj SOLAR, *Teorija književnosti*. Zagreb 1994.

Milivoj SOLAR, *Granice znanosti o književnosti*. Zagreb 2000.

Beverley SOUTHGATE, *History: What and Why?* London–New York 2001.

Alan SPITZER, *Historical Truth and Lies about the Past*. Chapel Hill–London 1996.

Vera STEIN EHRLICH, *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*. Zagreb 1971.

Robert J. STERNBERG, *Kognitivna psihologija*. Jastrebarsko 2005.

Aleksandar STIPČEVIĆ, *Priča o Hrvatskom biografskom leksikonu. Pokušaj ubojstva jedne knjige*. Zagreb 1997.

Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, sv. 3. Zagreb 2008.

Norman STONE, *The Eastern front 1914–1917*. London 1998.

Hew STRACHAN, *The First World War*. London 2004.

Petra SVOLJŠAK, *Soška fronta*. Ljubljana 1994.

David ŠPORDER, *Novi historizam*. Zagreb 2005.

David ŠPORDER, *Status autora*. Zagreb 2010.

Janez J. ŠVAJNCER, *Svetovna vojna 1914–1918. Slovenci v avstro-ogrski armadi*. Maribor 1988.

Nigel THOMAS i Dusan BABAC, *Armies in the Balkans 1914–18*. Oxford–New York 2001.

Mark THOMPSON, *The White War. Life and Death on the Italian Front 1915–1919*. London 2008.

Petar TOMAC, *Vojna istorija*. Beograd 1959.

Petar TOMAC, *Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi*. Beograd 1965.

Petar TOMAC, *Ratovi i armije XIX veka*. Beograd 1968.

Petar TOMAC, *Prvi svetski rat 1914–1918*. Beograd 1973.

Franjo TUĐMAN, *Petrinjska 18*. Zagreb 2003.

Boris UGRINOV, *Teorija smrti i oživljavanja*. Zagreb 1973.

Richard VAN DÜLMEN, *Otkriće individuuma 1500.–1800*. Zagreb 2005.,

- Barbara VAN ECKARDT, *What is Cognitive Science?* Cambridge–London 1993.
- Mirna VELČIĆ, *Otisak priče: intertekstualno promišljanje autobiografije*. Zagreb 1991.
- Radovan VUKADINOVIĆ, *Nuklearne strategije supersila*. Zagreb 1985.
- Kenneth N. WALTZ, *Čovjek, država, rat*. Zagreb 1998.
- Samuel R. WILLIAMSON, *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*. Basingstoke–London 1991.
- Wilhelm WINDELBAND, *Povijest filozofije (sa dodatkom Filozofija u 20. stoljeću od Heinza Heimsoetha)*, sv. 2. Zagreb 1990.
- Jay WINTER, *The Experience of World War I*. London 1989.
- Jay WINTER, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge 2006.
- Jay WINTER, *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven–London 2006.
- Jay WINTER i Antoine PROST, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present*. Cambridge 2005.
- Ludwig WITTGENSTEIN, *Tractatus logico-philosophicus*. Sarajevo 1987.
- Milan ZELENKA, *Prvi svetski rat 1914*. Beograd 1962.
- Andrea ZLATAR, *Istinito, lažno, izmišljeno*. Zagreb 1989.
- Andrea ZLATAR, *Autobiografija u Hrvatskoj. Nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika*. Zagreb 1998.
- Andrea ZLATAR, *Ispovijest i životopis*. Zagreb 2000.
- Viktor ŽMEGAČ, *Književnost i zbilja*. Zagreb 1982.
- Josip ŽUPANOV, *Zaboravljeni rat. Sociologija jednog sjećanja*. Zagreb 1998.

11.24. Članci u znanstvenim, stručnim i kulturnim časopisima

- Damir AGIČIĆ, “Hrvatski doktori u Pragu”, *Časopis za suvremenu povijest*, 27/1995., br. 1, 137.-154.
- “Autobiografija”, *Kolo*, 9/1999., br. 3, 227.–260.
- John BEELER, “John Keegan. The Face of Battle”, *American Historical Review*, 83/1978., br. 5, 1229.-1230.
- Vladimir BRNARDIĆ, “Hrvati. Slike iz ratničke prošlosti”, *Hrvatski vojnik*, 3/1993., br. 51, 114.-115.

Alexander BUCZYNSKI, "Obveze i povlastice krajiških časnika". *Povijesni prilozi*, 11/1992., 61.-110.

Laurence COLE, "Gergely Romsics: Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite", *American Historical Review*, 112/2007., br. 5, 1636.-1637.

Hrvoje ČAPO, "Broj primljenih časnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca", *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 3, 1087.-1103.

Dinko ČUTURA i Lovro GALIĆ, "Veliki rat. Vojnopolitička situacija uoči rata", *Hrvatska revija*, 4/2004., br. 2, 22.-44.

Dinko ČUTURA i Lovro GALIĆ, "Veliki rat. Pregled ratnih operacija", *Hrvatska revija*, 4/2004., br. 3, 13.-60.

Ivan ČIZMIĆ, "Dobrovoljački pokret jugoslavenskih iseljenika u SAD u Prvom svjetskom ratu", *Historijski zbornik*, 23-24/1970-1971., 21.-43.

Darko DUKOVSKI, "Povijest mentaliteta", metoda 'Oral History' i teorija kaosa", *Hrvatska revija*, 48/1998., br. 4, 788.-795.

David G. CHANDLER, "Reality versus Myth", *History Today*, 26/1976., br. 10, 686.-688.

Paul DE MAN, "Autobiografija kao raz-obličenje", *Književna kritika*, 19/1988., br. 2, 119.-127.

Gary FARNELL, "Literature, Theory and Common Sense", *Literature & History*, 15/2006., br. 1, 76.-77.

Sheridan GILLEY, "History without Morality, History without Truth", *History Today*, 46/1996., br. 5, 11.-13.

Carlo GINZBURG, "Microhistory: Two or Three Things That I Know about It", *Critical Inquiry*, 20/1993., br. 1, 10.-34.

Božena GLAVAN, "Keith Jenkins, Promišljanje historije. Zagreb: Srednja Europa, 2008.", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47/2009., 384.-385.

Ivo GOLDSTEIN, "Stjepan Radić i Židovi", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29/1996., 208.-216.

Mirjana GROSS, "Mikrohistorija. Dopuna ili suprotnost makrohistorije", *Otium*, 2/1994., br. 1/2, 18.-35.

Mirjana GROSS, "Susret historije i antropologije", *Narodna umjetnost*, 33/1996., br. 2, 72., 71.-86.

- Mirjana GROSS, "O historiografiji posljednjih trideset godina", *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006., br. 2, 583.-609.
- Mirjana GROSS, "Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti", *Historijski zbornik*, 62/2009., br. 1, 165.-194.
- Andrew HADFIELD, "Reviews", *Textual Practice*, 18/2004., br. 4, 565.-566.
- Filip HAMERŠAK, "Nepoznati Hrvoje Grgurić", *Kolo*, 10/2000., br. 4, 25.-40.
- Filip HAMERŠAK, "The Face of Battle Johna Keegana i obraz (hrvatske) vojne povijesti", *Povijest u nastavi*, 2/2004., br. 1(3), 222.-239.
- Filip HAMERŠAK, "Josip Jedlowski – životopis (s bilješkama za transnacionalnu povijest jedne građanske obitelji)", *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005., br. 1, 101.-128.
- Filip HAMERŠAK, "Spašena sjećanja", *Hrvatska revija*, 5/2005., br. 1, 123.-125.
- Filip HAMERŠAK, "Zastala recepcija – Mate Ujević: Mladost Tome Ivića", *Kolo*, 16/2006., br. 4, 41.-54.
- Filip HAMERŠAK, "Kako (pro)čitati Promišljanje historije? Uz hrvatski prijevod knjige Keitha Jenkinsa i okrugli stol Historijska znanost prije i poslije postmoderne", *Historijski zbornik*, 63/2010., br. 1, 121.-128.
- Filip HAMERŠAK, "O Matici, Hrvatskoj, fašizmu i historiografskom objašnjenju", *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2010., br. 3, 865.-900.
- Marijana HAMERŠAK, "History, Literature and Childhood: Encounters and Departures", *Narodna umjetnost. Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research*, 41/2004., br. 1, 23.-39.
- Marijana HAMERŠAK, "Desetljeća Arièsove povijesti djetinjstva", *Časopis za suvremenu povijest*, 36/2004., br. 3, 1061.-1078.
- Vlado HODALJ, "102. brigada Hrvatske vojske u operaciji Vihor 1991. godine", *Polemos*, 2/1999., br. 1/2, 11.-41.
- Bogumil HRABAK, "Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914-1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2/1964., 107.-204.
- Bogumil HRABAK, "Pojava tzv. disidentskog pokreta među Jugoslovenima u Rusiji 1917. godine", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 13/1976., 1.-114.
- Bogumil HRABAK, "Konceptije federativne i konfederativne Jugoslavije među Jugoslovenima u Rusiji (od aprila 1916. do aprila 1918. godine)", *Časopis za suvremenu povijest*, 21/1989., br. 1/3, 1.-28.

Ivan HRSTIĆ, "Dnevnik Ivana Čovića – prilog istraživanju dobrovoljačkog pokreta među Hrvatima u SAD-u u vrijeme Prvoga svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2010., br. 1, 157.-177.

Vladimir HUZJAN, "Raspuštanje Hrvatskog domobranstva nakon završetka Prvog svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005., br. 2, 445.-465.

Mladen IKICA, "Ratna mornarica Jugoslavije od 1918. do 1941. godine", *Pomorski zbornik*, 1962., sv. 1, 649.-669.

Rhea IVANUŠ i Andro PURTIĆ, "Ratni muzej i arhiv NDH", *Informatica Museologica*, 21/1990., br. 3/4, 59.-63.

Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, "Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33/1999.-2000., 203.-221.

Branimir JANKOVIĆ, "Kakva sve historija može biti? Uz Hameršakovo čitanje Jenkinsove knjige Promišljanje historije", *Historijski zbornik*, 63/2010., br. 2, 573.-590.

Tomislav JONJIĆ, "Jadranske teme u *Hrvatskom narodu* od travnja 1941. do rujna 1943.", *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 3, 911.-932.

Vladimir KAPUN, "Mobilizacija 1914–1918. godine", *Međimurje*, 2/1982., br. 3, 5.-17.

Damir KARBIĆ, "Marginalne grupe u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od druge polovine XIII. do početka XVI. stoljeća. Postavljanje problema i pokušaji rješavanja", *Historijski zbornik*, 44/1991., 43.-76.

Eugenia KIESLING, "The Embattled Self. French Soldier's Testimony of the Great War", *The Journal of Military History*, 72/2008., br. 3, 967.-968.

Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, "Historiografija i postmoderna teorija pripovijedanja: Hayden White i Dominic LaCapra", *Časopis za suvremenu povijest*, 35/2003., br. 1, 217.-233.

Konrad KÖSTLIN, "Nova shvaćanja regije i kulture", *Narodna umjetnost*, 38/2001., br. 2, 33.-49.

Bogdan KRIZMAN, "Fritz Fischer, Griff nach der Weltmacht – Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1/1962, br. 2, 133.-138.

Philippe LEJEUNE, "Autobiografski ugovor", *Gordogan*, 11/1990., br. 31-33, 248.-273.

Philippe LEJEUNE, "Autobiografija onih koji ne pišu", *Gordogan*, 18/19/1997.-1998., br. 43-44, 63.-83.

Jona LENDERING, "The Positivist Fallacy", *Livius*. Na: <http://www.livius.org/th/theory/theory-positivist.html> (pristup 6. travnja 2011).

Paisley LIVINGSTON, "Authorship Redux: On Some Recent and Not-So-Recent Work in Literary Theory", *Philosophy and Literature*, 32/2008., br. 1, 191.-197.

- Tihana LUETIĆ, "Socijalna slika studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1874.–1914.)", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društene znanosti HAZU*, 24/2006., 199.-222.
- Katarina LUKETIĆ, "Teorija i užitak", *Zarez*, 10/2008., br. 222, 38.-39.
- Ivan MAJIĆ, "Antoine Compagnon, Demon teorije", *Filozofska istraživanja*, 29/2009, br. 2, 393.-396.
- Tomislav MARKUS, "Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historijskih istraživanja", *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1994., br. 1, 81.-98.
- Stephanie L. MCKINNEY, "Leonard V. Smith: The Embattled Self. French Soldier's Testimony of the Great War", *History Teacher*, 41/2008., br. 3, 415.-416.
- Ante NAZOR, "Hrvatska vojska u ranom srednjem vijeku (činjenice i mitovi)", *Polemos*, 3/2000., br. 2(6), 93.-145.
- Michael S. NEIBERG, "Leonard V. Smith: The Embattled Self. French Soldier's Testimony of the Great War", *American Historical Review*, 114/2009., br. 2, 494.
- Irena NOVAK POPOV, "Pozabljena slovenska pričevanja iz vélike vojne", *Jezik in slovstvo*, 50/2005., br. 1, 9.-24.
- Filip NOVOSEL, "Hrvatsko-slavonske postrojbe u sastavu austrougarske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata", *Scrinia Slavonica*, 10/2010., 267.-289.
- Tado ORŠOLIĆ, "Hrvatsko domobranstvo kao 'separatum corpus' ugarskog domobranstva (1868.-1914.)", *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, 39/2000., br. 39(26), 165.-190.
- Tado ORŠOLIĆ, "O časničkoj izobrazbi, plaći i časničkom kadru u austrougarskoj vojsci s naglaskom na Dalmaciju", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48/2006., 557.-568.
- Cynthia PACES, "Romsics, Gergely. Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite", *Austrian History Yearbook*, 39/2008., 217.-218.
- Robert PEARCE, "Acts of War. The Behaviour of Man in Battle", *History Today*, 55/2005., br. 5, 89.-90.
- William PHILPOTT, "The Embattled Self. French Soldier's Testimony of the Great War. By Leonard V. Smith", *War in History*, 16/2009., br. 4, 529.-531.
- "Pisma Josipa Horvata Živku Vekariću, 1962–1968 (i dva pisma Berislavu Angjelinoviću, 1963–1964)", *Gordogan*, 22/2005., br. 50, 110.-140.
- Jagna POGAČNIK, "Usponi, padovi i napokon dobri radovi. Tema rata u suvremenoj hrvatskoj prozi", *Hrvatska revija*, 9/2009., br. 3, 55.-64.

- Milan POJIĆ, "Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914.", *Arhivski vjesnik*, 43/2000., 147.-169.
- Paul J. PROSSER, "Reviews and Short Notices", *History*, 89/2004., br. 293, 81.
- Marina PROTRKA, "Što je ostalo od naših ljubavi?", *Književna republika*, 6/2008., br. 1-2, 233.-236.
- John RAMAZANI, "The Great War and the Modern Imagination", *Virginia Quarterly Review*, 68/1992., br. 1, 156.-161.
- Drago ROKSANDIĆ, "Lujo Matutinović (1765.–1844.). Istraživački izazovi životopisa jednoga nepoznatog maršala", *Narodna umjetnost*, 33/1996., br. 2, 211.-238.
- Alfred L. ROWSE, "The Great War and Modern Memory", *History Today*, 26/1976., br. 4, 269.-270.
- Leonard V. SMITH, "Paul Fussell's *The Great War and Modern Memory* Twenty-Five Years Later", *History and Theory*, 40/2001., br. 2, 241.-260.
- Goran ŠAPONJA, "Zaboravljeni podmorničarski as", *Epvlon*, 4/2006, br. 4, 115.-120.
- Dragutin ŠČUKANEC, "Ipak i u vojsci na hrvatskom jeziku", *Kritika*, 3/1970., br. 13, 562.-563.
- Mladen ŠVAB, "Hrvatsko vojno nazivlje", *Nova Matica*, 42/1992., br. 1, 37.
- Mladen ŠVAB, "U spomen Ernestu Baueru", *Časopis za suvremenu povijest*, 29/1997., br. 1, 215.-224.
- Dionizije ŠVAGELJ, "Petnaest tisuća grobova drvenog Beča", *Republika*, 4/1964., br. 4, 69.-72.
- Alastair THOMPSON, "The Great War and Modern Memory. Out of Battle. The First World War in Fiction", *English Studies*, 60/1979., br. 3, 324.-329.
- Willard VAN ORMAN QUINE, "Naturalizirana epistemologija", *Scopus*, 2/1997., br. 6, 109.-125.
- Jovan VASILJEVIĆ, "Stvaranje ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije (oktobar 1918–septembar 1923)", *Istorija XX. veka*, 1970., sv. 11, 121.-221.
- Martin WALLACE, "In Theory's Wake", *Comparative Literature*, 58/2006., br. 3, 241.-245.
- James WILKINSON, "Izbor fikcija: povjesničari, sjećanja i dokazi", *Gordogan*, 18/19/1997.-1998., br. 43-44, 95.-112.
- Dubravka ZIMA, "Hrvatska dječja književnost o ratu", *Polemos*, 4/2001., br. 2(8), 81.-122.
- Tomislav ZORKO, "Hrvatsko domobranstvo i oružništvo kao odrednice hrvatske autonomije 1868.–1914.", *Lovrečki libar*, 8/2006., br. 8, 33.-40.

Tomislav ZORKO, "Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006., br. 1, 223.-241.

Ozren ŽUNEC, "Pruski generalštab i počeci sociologije", *Revija za sociologiju*, 27/1996., br. 1-2, 3.-19.

11.25. Novinski članci

Mirko BELOŠEVIĆ i Rudko FAJGELJ, "Avstrijsko-junijska ofenziva 1918 in Jugoslovani", *Celjski tednik*, 12/1968., br. 42-45, passim.

Mihailo MARIĆ, "Zagrepčanin – obavještajac srpske vojske", *Vjesnik u srijedu*, 13/1964., br. 637, 14. i br. 638, 14.

Janez MESESNEL (pod pseudonimom Ivan Hmelak), "Pred petdesetimi leti so divjale hude bitke na soški fronti", *Tedenska tribuna*, 14/1966., br. 17-54, passim i 15/1967., br. 1-8, passim.

Ive MIHOVILOVIĆ, "Šta je zapravo 'Caporetto'?", *Vjesnik u srijedu*, 1/1952., br. 2190 (3), 5.

Ive MIHOVILOVIĆ, "Prije pedeset godina počeo je Prvi svjetski rat", *Vjesnik u srijedu*, 13/1964., br. 631-639, passim.

Veljko MILADINOVIĆ, "Tito u kaznenoj ekspediciji na Srbiju", *Press online*. Na: <http://www.pressonline.co.rs/sr/vesti/magazin/story/106830/Tito+u+kaznenoj+ekspediciji+na+Srbiju.html> (pristup 29. ožujka 2011).

"Na bojištima 1914–1918", *Večernji list*, 6/1964., br. 1524-1583, passim.

Milan RADEKA, "Prvi odjeci rata u Karlovcu", *Karlovački tjednik*, 12/1964., br. 29, 10.

11.3. RUKOPISI

Ivan BULIĆ, *Vojna cenzura u Trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za vrijeme Prvoga svjetskoga rata* (magistarski rad obranjen 2007. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu).

Dinko ČUTURA, *Hrvatske postrojbe u Prvom svjetskom ratu i vojni raspad Austro-Ugarske* (magistarski rad obranjen 2003. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu).

Vladimir DUGAČKI i Filip HAMERŠAK, “Kraus, Lavoslav”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8 (rukopis u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža).

Marijana HAMERŠAK, *Tvorbe djetinjstva i preobrazbe bajke u hrvatskoj dječjoj književnosti* (doktorska disertacija obranjena 2008. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu).

Stjepan MATKOVIĆ, “Kvaternik, Petar Milutin”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8 (rukopis u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža).

Miha SLUGA, *Lojalnost slovenskega vojnika med Prvo svetovno vojno* (diplomski rad obranjen 2007. na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani).

Jelena ŠESNIĆ, *Metafore ideologije i figure teksta Moby-Dick u kontekstu “starih” i “novih” Američkih studija* (magistarski rad obranjen 2001. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu).

ŽIVOTOPIS

Filip Hameršak rođen je 6. studenoga 1975. u Zagrebu, gdje je 1994. završio II. opću gimnaziju te 2000. diplomirao na Filozofskom (prof. filozofije i komparativne književnosti) i 2006. na Pravnom fakultetu (dipl. pravnik). Poslijediplomski magistarski odnosno doktorski studij književnosti polazio je na Filozofskom fakultetu 2000/2001. i 2001/2002. te – nakon kvalifikacijskoga rada – u šk. god. 2005/2006.

Od ožujka 2001. radio je u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža, isprva kao znanstveni novak (projekt Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Hrvatska biobibliografska baština, voditelj dr. sc. Trpimir Macan), potom kao leksikograf (od svibnja do studenoga 2002. služio je obvezni rok u Oružanim snagama RH); 2008. kao predstavnik zaposlenika izabran u Znanstveno vijeće. Glavnina njegovih radnih zadaća u Leksikografskom zavodu ticala se *Hrvatskoga biografskoga leksikona* (gl. ur. T. Macan), u kojemu je od 2001. bio član uredništva zadužen za izradbu abecedarija, narudžbu te uređivanje ili pisanje biobibliografskih članaka iz područja suvremene političke povijesti i publicistike te filozofije, sociologije, politologije i vojništva, a manjim dijelom i pravne povijesti (uz autorstvo popisanih uredio je 93 suradnička članka).

Usporedno s tim, u Leksikografskom je zavodu 2003–09. suuredio tri sveska zbornika *Biobibliographica* (gl. ur. T. Macan, tajnik F. Hameršak) i zbornik *Bogišić i kultura sjećanja* (Zagreb 2010.), a 2008–09. bio je i urednik-autor za vojništvo i vojnu povijest u *Hrvatskom općem leksikonu* (gl. ur. mr. sc. Mladen Klemenčić; Zagreb 2013.), urednik i koordinator u *Biografskom leksikonu hrvatskih Židova* (gl. ur. prof. dr. Ivo Goldstein; u pripremi) te član uredništva časopisa *Studia lexicographica* (gl. ur. prof. dr. Damir Boras); 2007–08. manjim pak brojem članaka o hrvatskim piscima XX. st. surađivao je u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji* (gl. ur. mr. sc. Velimir Visković).

Od 2010. zaposlen je kao asistent na Katedri za povijest hrvatskoga prava i države Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Kao izlagač nastupio je na III. i IV. hrvatskom slavističkom kongresu (Zadar 2002. odnosno Varaždin 2006.), II. i III. kongresu hrvatskih povjesničara (Pula 2004. odnosno Supetar 2008.), I. međunarodnoj kroatološkoj konferenciji (Zagreb 2009.), Međunarodnom znanstvenom skupu u povodu sto godina od osnivanja Katedre za povijest hrvatskog prava i države Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Zagreb 2011.), znanstvenim skupovima Hrvatska komparatistika u europskom kontekstu (Zagreb 2006.), Bogišić i kultura sjećanja (Zagreb–Cavtat 2008.; ujedno tajnik), Godina 1918. – prethodnice, zbivanja, posljedice

(Zagreb 2008.), *The Changing Memory of the Great War* (Ljubljana 2009. i 2010.) i *Pobjeda!* (Zagreb 2011.) te na Znanstvenom simpoziju u povodu 110. obljetnice rođenja i 45. obljetnice smrti Mate Ujevića (Zagreb 2012.).

Od 2009. član je Upravnog odbora Društva za hrvatsku povjesnicu.

POPIS OBJAVLJENIH ZNANSTVENIH I STRUČNIH RADOVA

1. *Nepoznati Hrvoje Grgurić*. Kolo, 10(2000) 4, str. 25–40 (nerazvrstani članak).
2. *Jerko Iljadica, HBL i hrvatska margina u XX. stoljeću*. Biobibliographica, 1. Zagreb 2003, str. 45–68 (izvorni znanstveni rad u zborniku).
3. *Komesarijat u Matici hrvatskoj: od juridičkoga spora do političkoga pravorijeka*. Časopis za suvremenu povijest, 35(2003) 3, str. 835–858 (izvorni znanstveni članak).
4. *Administrativna rezidua Škendera Horvata (personalni dosje jednoga učitelja kao povijesno vrelo)*. Biobibliographica, 2. Zagreb 2004, str. 67–104 (izvorni znanstveni rad u zborniku).
5. *“The Face of Battle” Johna Keegana i obraz (hrvatske) vojne povijesti*. Povijest u nastavi, 2(2004) 3, str. 222–239 (pregledni članak).
6. *Josip Jedlowski – životopis (s bilješkama za transnacionalnu povijest jedne građanske obitelji)*. Časopis za suvremenu povijest, 37(2005) 1, str. 101–128 (izvorni znanstveni članak; talijanska, izmijenjena inačica objavljena 2007. u zborniku *I Croati a Trieste*; popularni sažetak 2004. u *Hrvatskom glasniku*, Kotor).
7. *O hrvatskom odyjetništvu 1930-ih*. Kolo, 15(2005) 3, str. 235–267 (nerazvrstani članak).
8. *Zastala recepcija – Mate Ujević: Mladost Tome Ivića*. Kolo, 16(2006) 4, str. 41–54 (nerazvrstani članak).
9. *Nekoliko dokumenata o kulturnoj politici kasnoga hrvatskoga socijalizma*. 15 dana, 50(2007) 2, str. 34–38 (nerazvrstani članak).
10. *Na Hergešićevu tragu – kako ustanoviti tekstovne korpuse novijega hrvatskoga predinformatičkoga razdoblja?* Studia lexicographica, 1(2007) 1, str. 117–128 (stručni članak).
11. *Od romana do izvedbe – prilog proučavanju Švejkove teatarske anabaze*. Kolo, 18(2008) 3–4, str. 126–149 (nerazvrstani članak).
12. *Prvi svjetski rat i hrvatska autobiografska književnost – stanje, naznake i mogućnosti istraživanja*. Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice (ur. Zlatko Matijević). Zagreb 2010., str. 269–297 (nerazvrstani rad).
13. *Baltazar Bogišić u hrvatskom javnom prostoru (s posebnim osvrtom na zagrebačku ulicu). Bogišić i kultura sjećanja* (ur. Josip Kregar i dr.), Zagreb 2011., str. 309–324 (nerazvrstani rad).
14. *O Matici, Hrvatskoj, fašizmu i historiografskom objašnjenju*. Časopis za suvremenu povijest, 42(2010) 3, str. 865–900 (prethodno priopćenje).

15. *Hrvatski biografski leksikon*, 5. Zagreb 2002. GRGURIĆ, Hrvoje; HADŽIĆ, Hakija; HEINZEL, Vjekoslav (suautor T. Premerl); HOMADOVSKI, Vasilije; HORVATH, Franjo (biobibliografski članci).

16. *Hrvatski biografski leksikon*, 6. Zagreb 2005. ILEŠIĆ, Fran; ILINIĆ, Milan; ILLICH, Ivan; ILJADICA, Jerolim; IVANČAN, Andrija; IVANČAN, Mara; IVANČEVIĆ, Milan; IVANKOVIĆ, Aurelija (suautorica N. Videk); IVEKOVIĆ, Ivan; IVEKOVIĆ, Mladen (suautor M. Švab); JAKOVLJEVIĆ, Ilija (suautorica D. Detoni-Dujmić); JAKŠIĆ, Mato; JANČIKOVIĆ, Tomo; JANKES, Grga; JANTOL, Tomislav; JARDAS, Edo; JEDLOWSKI, Josip; JELASKA, Vicko; JELIĆ, Branimir; JELOVŠEK, Vladimir (suautorica S. Fatović-Ferenčić); JELUSICH, Mirko; JERINIĆ, Miho (suautor V. Dugački); JERKOV, Ante (suautor I. Bešker); JOB, Cvijeto; JOKA, Mile; JUKIĆ, Ilija; JURČIĆ, Vladimir; JURIĆ, Ilija; KAČIĆ, Hrvoje; KALANJ, Rade; KALITERNA, Paško (suautor Z. Mužinić); (biobibliografski članci).

17. *Hrvatski biografski leksikon*, 7. Zagreb 2009. KAMINSKI, Martin; KANDŽIJA, Vinko; KANGRGA, Milan (suautor H. Burger); KAPUN, Vladimir; KARA, Mihovil; KARALL, Lovre (suautor S. Krpan); KARIHMAN, Ferid (suautor Z. Sančević); KARAMARKO, Milivoj; KARLOVIĆ, David (suautorica T. Blažeković); KASTRATOVIĆ, Drago; KATALINIĆ, Kazimir; KEČKEŠ, Ivo (suautorica J. Šikić); KEMFELJA, Đuka; KERN, Nikola; KERŠOVANI, Otokar; KESIĆ, Ante; KESNER, Vjekoslav; KISIĆ, Antun; KITAROVIĆ, Ante; KLADARIN, Đuro; KLAŠTERKA, Veljko (suautorica L. Šojat); KLEPAC, Zvonimir; KLIŠANIĆ, Vjekoslav i Ivan; KLOBUČAR, Viktor (suautor V. Brnardić); KLUZ, Franjo; KLJAKOVIĆ, Vojmir; KLJUIĆ, Stjepan; KNEBL, Franjo (suautor B. Prpić); KNEZOCI, Branko; KNEZOVIĆ, Zlata; KNEŽEVIĆ, Radule; KOLAKOVIĆ, Juraj; KOLAR, Vladimir (suautor D. Mujadžević); KOLENDIĆ, Anton; KOMAR, Slavko; KOMARICA, Zvonimir; KORDA, Josip; KORDA, Jovan; KORSKY, Ivo; KOSANOVIĆ, Sava; KOSOVAC, Obrad; KOSTELSKI, Zvonimir (suautorica A. Šeparović); KOŠAK, Vladimir (suautor N. Barić); KOŠČEVIĆ, Vjekoslav, (suautor B. Pleše); KOŠUTIĆ, August (suautor Z. Radelić); KOŠUTIĆ, Ivan; KOŠUTIĆ, Mirko (suautor D. Mujadžević); KOTLARIĆ, Stjepo (suautor R. Krog); KOVAČ, Ante; KOVAČEVIĆ, Ante (suautor B. Pleše); KOVAČIĆ, Matija; KOŽUL, Franjo (suautorica L. Šojat); (biobibliografski članci).

18. Ernst. H. Gombrich: *Kratka povijest svijeta za mlade*. Povijest u nastavi, 1(2003) 1, str. 81–86 (osvrt).
19. J. Briggs, S. Johnson et al., *Sid Meier's Civilization III*. Povijest u nastavi, 1(2003) 3, str. 236–241 (osvrt).
20. *Spašena sjećanja*. Hrvatska revija, 5(2005) 1, str. 123–125 (osvrt na knj. F. Dubravčića: *Živ sam i dobro mi je*).
21. *Pilar – časopis za društvene i humanističke studije*, 2(2007) 1(3). Časopis za suvremenu povijest, 40(2008) 2, str. 673–680 (osvrt).
22. *Mrtvi kutovi sveznajućega pripovjedača*. Književna republika, 6(2008) 11/12, str. 210–214 (osvrt na knjigu N. Mihaljevića: *Hrvatska enciklopedika*).
23. *Kako (pro)čitati Promišljanje historije? Uz hrvatski prijevod knjige Keitha Jenkinsa i okrugli stol Historijska znanost prije i poslije postmoderne*. Historijski zbornik, 63(2010) 1, str. 321–328 (osvrt).
24. *Constitutions of the World from the late 18th Century to the Middle of the 19th Century – Hrvatski, slovenski i češki ustavni dokumenti 1818–1849, Berlin–New York 2010*. Historijski zbornik, 63(2010) 2, str. 625–629 (prikaz).

25. *Hrvatska enciklopedija*, 3. Zagreb 2001. DRAŠKOVIĆ, Vuk (enciklopedijski članak).
26. *Hrvatska enciklopedija*, 11. Zagreb 2009. UJEVIĆ, Mate (enciklopedijski članak).
27. *Hrvatska književna enciklopedija*, 1. Zagreb 2010. GRGURIĆ, Hrvoje (enciklopedijski članak).
28. *Hrvatska književna enciklopedija*, 2. Zagreb 2010. HRVATSKI IZDAVALAČKI BIBLIOGRAFSKI ZAVOD; ILEŠIĆ, Fran; JELUSICH, Mirko; KOLENDIĆ, Anton; KOVAČEVIĆ, Ante; KRIŠKOVIĆ, Vinko; LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA; LUKAS, Filip (enciklopedijski članci).

29. *Dva pisma Mate Ujevića*. LEKS, 15. XI. 2003, str. 4–5 (objavljeno gradivo s komentarom).

30. *Istočni putovi Hrvoja Grgurića*. 15 dana, 48(2005) 2–3, str. 37–46 (izbor iz djela s predgovorom).

31. *U spomen na Martina Kaminskog (15. rujna 1913. – 30. siječnja 2009.)*. Časopis za suvremenu povijest. 41(2009) 1, str. 223–228 (nekrolog).

32. Jonathan Culler: *Književna teorija. Vrlo kratak uvod*. Zagreb 2001. (prijevod monografije, suautorica M. Hameršak).